Acta musei napocensis

41-44-II
2004-2007

MINISTERUL CULTURII ŞI CULTELOR
MUZEUL NAŢIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

41–44

HISTORICA

II

2004–2007

CLUJ-NAPOCA
2007

CONSILIUL EDITORIAL:
NICOLAE BOCŞAN, NICOLAE EDROIU, STEPHEN FISCHER-GALATI, KONRAD GUSTAV GÜNDISCH, IOAN-AUREL POP, MARIUS PORUMB, DORU RADOSAV, NICOLAE SABĂU

COLEGIUL DE REDACŢIE:
DORIN ALICU, LIVIA CĂLIAN, IOAN CIUPEA, DANIELA COMŞA, MELINDA MITU, OVIDIU MUNTEAN, IOANA SAVU GRUIŢĂ– secretar de redacţie, TUDOR SĂLĂGEAN – redactor responsabil

GRAFICA:
TÖRÖK KÁROLY, CRISTINA ŢOPAN

FOTO:
SERGIU ODENIE

COPERTA:
TÖRÖK KÁROLY

ILUSTRAŢIA COPERTEI:
Clujul în 1617, gravură, Georg Houfnagel, Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei

TEHNOREDACTARE:
IOANA SAVU-GRUIŢĂ

FONDATOR:
CONSTANTIN DAICOVICIU

MUZEUL NAŢIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI
ISSN 1454-1521

EDITURA MEGA
ISBN 978-973-1868-19-6

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
Publicaţie a Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei. Orice corespondenţă se va adresa: Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, 400020, Cluj-Napoca, str. C. Daicoviciu, nr. 2, Tel./fax: 004 0264 591718; Tel.: 004 0264 595677. Email: secretariat@mnit.ro; tsalagean@yahoo.com.

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
Publication du Musée National d'Histoire de la Transylvanie. Toute correspondence sera envoyée a l'adresse: Musée National d'Histoire de la Transylvanie, 400020, Cluj-Napoca, rue C. Daicoviciu, n° 2, Roumanie, Tel./fax: 004 0264 591718; Tel.: 004 0264 595677. Email: secretariat@mnit.ro; tsalagean@yahoo.com.

CUPRINS

SOMMAIRE – INHALT - CONTENTS

STUDII

ERWIN GÁLL, BALÁZS GERGELY
Necropolele şi descoperirile izolate de la Cluj şi realităţile din Transilvania în secolul al X-lea 9
Necropolis and isolated discoveries from Cluj and the Transylvanian realities of the X century 38

COSMIN C. RUSU, BALÁZS GERGELY
Cimitirul medieval din Cluj – Piaţa Unirii 41
Der mittelalterliche Friedhof von Einheitsplatz – Klausenburg 44

MARIA-EMILIA CRÎNGACI ŢIPLIC
Rit şi ritual funerar la saşii din sudul Transilvaniei în secolele XII–XIII 45
Funerary rites and rituals specific to the Germans from South Transylvania during 12th – 13th centuries 64

SILVIU OŢA, KATIUŞA PÂRVAN, BOGDAN CONSTANTINESCU
Câteva observaţii privind analiza unor piese de bronz descoperite la Oraşul de Floci (com. Giurgeni, jud. Ialomiţa), grindul nr. 6 65
A few remarks regarding the analyses of some bronze objects discovered in Oraşul de Floci (village of Giurgeni, district of Ialomitsa 70

TOMA-COSMIN ROMAN
Cercetări arheologice la casa parohială romano-catolică, Sibiu, 2006 75
Archaeological research at the roman-catholic parish house, Sibiu, 2006 87

TUDOR SĂLĂGEAN
Suki – o familie nobiliară din comitatul Cluj în Evul Mediu 89
Suki – a nobleman's family in the county of Cluj in the Middle Ages 99

DAN-IOAN MUREŞAN
Notes critiques sur l'histoire de l'eglise moldave au XVe siècle 101

OVIDIU MUNTEAN
Publicistică franceză în colecţiile Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei (mijl. sec. al XIX-lea) 135
La publications françaises sur les roumains dans les collections du Museé National d'Histoire de la Transylvanie (milieu du XIXe siècle) 144

HORAŢIU BODALE
Intelectuali români în Italia 1860–1918 145
Romanian intellectuals in Italy (1860–1918) 160

VALENTIN POPESCU
Poziţia lui Alexandru Mocioni faţă de Memorandum 161
L'attidude d'Alexandru Mocioni á l'égard du Memorandum 178

ANA MARIA VELE
Un diplomate roumain a Paris 179

ANDREA DOBEŞ
Anchete în sistemul penitenciar românesc. Studiu de caz: Vasile Ciolpan (1955) 187
Investigations in the Romanian penitentiary system. Case study: Vasile Cioplan (1955) 200

IOAN OPRIŞ
Constantin Daicoviciu – omul datoriei 201
Constantin Daicoviciu – man of duty 227

ISTORIA ARTEI

ANA MARIA GRUIA
Saint George on medieval stove tiles from Transylvania, Moldavia and Walachia.
An iconographical approach 231

IOANA SAVU-GRUIŢĂ
Tripticul naţional 1906 255
The National Triptych 1906 267

NUMISMATICĂ ŞI MEDALISTICĂ

LIVIA CĂLIAN
Reprezentări genealogice convenţionale şi figurate în medalistica familiei de Habsburg (sec. XVII–XVIII) 271
Conventional genealogical land figurative representations in the medalistic of the Hapsburgs (17th - 18th centuries) 277

CLAUDIA M. BONŢA
1683. Asediul Vienei reflectat în medalistică 283
1683. The siege of Vienna reflected in medals 292

DOCUMENTA

TRAIAN RUS
Ioan Micu-Moldovan şi şcoala din satul natal 295
Ioan Micu Moldovan and the school in his native village 302

DANIELA COMŞA
Alexandru Vaida Voevod. Corespondenţa inedită 303
Alexandru Vaida Voievod, unpublished correspondence 324

MISCELLANEA

RADU ŞEICA
Confirmarea şi acordarea de posesiuni pentru românii din Maramureş în timpul lui Sigismund de Luxemburg (1387–1437) 327
The confirmation and the giving of possession to the Romanians from Maramureş during the reign of Sigismund of Luxemburg (1387–1437) 336

HADRIAN GORUN
Problematica viitoarelor graniţe ale României şi impactul asupra relaţiilor cu Franţa şi Rusia în prima jumătate a anului 1915 339
The issues of the future borders of Romania and the impact on the relationship with France and Russia in the first half of the year 1915 352

LASZLO TUKA
Repartizarea farmaciilor şi drogheriilor în judeţele din România în funcţie de ponderea naţionalităţilor în 1936 353
Distribution of pharmacies and drugstores within the Romanian counties in 1936 depending upon the quota of the various nationalities 358

HORAŢIU GROZA
Consideraţii generale privind pietrăritul şi unele aspecte ale meşteşugului tradiţional practicat în satul Podeni, comuna Moldoveneşti, judeţul Cluj 359
General considerations on the stonecutter's trade and other aspects of this traditional skill as it is still practiced in the village of Podeni, Moldoveneşti, from the department of Cluj 364

RESTAURARE

CORNELIA ROTARU
Probleme de restaurare ridicate de un vas ceramic ştampilat 367
Restoration issues raised by a stamped ceramic vessel 368

CLAUDIA M. BONŢA
Restaurarea unor vase ceramice de epoca premodernă 369
La restauration des deux vase sen céramique 370

DANIEL V. POP
Restaurarea unor vase farmaceutice din lemn din secolul al XVIII-lea 371
The restoration of some wooden 18th century vessels 373

DOINA BOROŞ, CATALINA VAIDA
Tipuri morfologice de ţesături şi accesorii identificate în textile arheologice 375
Textiles archéologiques. Types morphologiques des tissus et des accessoires identifiés 379

ADRIANA BULBUC
Conservarea unor manuscrise armeneşti din secolele XVIII–XIX 381
Conservation of Armenian manuscripts from the 18th - 19th centuries 384

RECENZII ŞI NOTE

DANIELA MARCU-ISTRATE
Petre Munteanu Beşliu, *Primăria Veche din Sibiu – casa, oamenii, muzeul*, Editura ALTIP, Sibiu, 2006 387

STUDII

ERWIN GÁLL, BALÁZS GERGELY

NECROPOLELE ŞI DESCOPERIRILE IZOLATE DE LA CLUJ ŞI REALITĂŢILE DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL X-LEA

1. STADIUL CERCETĂRII. Primele descoperiri arheologice datând din secolele X–XI la Cluj au ieşit la lumină în anul 1911, în cursul unor exploatări de pietriş în extrema sudică a parcelei cu nr. 78 din strada Zápolya (str. Gen. Traian Moşoiu)[1]. Primele două locuri de veci au fost autentificate de către Balázs Létai, urmând ca István Kovács să descopere alte cinci morminte. Tot el a identificat, pe baza unor descoperiri fragmentare, al optulea mormânt, distrus de către muncitorii la exploatare. Cu cele trei morminte descoperite de către Gyula László în 1941–42, numărul locurilor de veci din fragmentul de cimitir a crescut la 11[2], dintre care – cu mormântul reconstruit din descoperirile fragmentare – putem distinge şapte ce includ şi oseminte de cai. Dintre celelalte patru, în două morminte s-au înmormântat femei, într-unul un bărbat cu accesorii minime, ultimul fiind mormântul unui copil.

Nu a trecut mult timp şi s-a descoperit o altă locaţie datând din aceeaşi perioadă cu cea din strada Zápolya. În anul 1913, la lucrările de renivelare ale fostei străzi Sámi (str. Gaál Gábor), s-a separat o mică porţiune a parcelei nr. 23 din strada Farkas (str. Mihail Kogălniceanu) şi s-a anexat străzii amintite. În baza registrului de inventar din muzeu, la acea dată a intrat în colecţie, ca donaţie din partea lui János Herepei, o pereche de cercei din argint cu pandantiv sub formă de ciorchine de strugure. Peste câţiva ani, în mod eronat, Kurt Horedt a atribuit obiectul unor săpături efectuate în anul 1949[3]. Bazându-se pe informaţii orale provenind de la Gyula László, István Bóna face referire, la rândul lui în mod eronat, la un mormânt de femeie descoperit în strada Farkas[4]. Eroarea se datorează probabil faptului că în anul 1949 s-au efectuat săpăturile la fragmentul de cimitir din secolele X–XI din strada Kalevala, săpături conduse, sau cel puţin iniţiate de către Gyula László, încă activând la Cluj în acele vremuri[5], iar Bóna, într-un articol de-al său, menţionează strada Farkas drept strada Chirov, cu toate că aceasta fusese de fapt denumirea atribuită mai târziu străzii Kalevala. În baza acestor greşeli, literatura de specialitate maghiară consideră până în ziua de azi descoperirea fragmentară din strada Farkas a fi un mormânt ce aparţine unui cimitir de proporţii. Având în vedere faptul că cerceii de tipul perechii amintite mai sus se descoperă de obicei în mormintele de femei ale cimitirelor datând din secolul al X-lea, obiectul descoperit la Cluj poate semnala existenţa unui cimitir din acea perioadă, însă nicidecum nu poate servi ca dovadă satisfăcătoare în această privinţă.

În anul 1936, numărul mormintelor din secolele X–XI din Cluj s-a îmbogăţit cu descoperirea locurilor de veci din strada Heltai (str. Pata), o descoperire nepublicată şi necunoscută în literatura de specialitate până în prezent. În colecţiile Muzeului Naţional de Istorie al Transilvaniei am descoperit un ornament pentru păr cu capăt simplu sub forma

[1] Pósta B., 1911; Roska M., 1927; Kovács I., 1942, 85–117.
[2] László Gy., 1942. 578–584; László Gy., 1943; László 1945, 1–15.
[3] Horedt K., 1958.
[4] Bóna 1986, 203–205; Bóna I., 1989, 123.
[5] Pascu Şt., 1974, 61; Ferenczi István face o scurtă menţiune a lucrărilor arheologice în numărul 1996 al revistei Erdélyi Múzeum.

literei S, confecționat din argint de o calitate excepțională, obiect neinventariat, provenind din aceste săpături. Pe ambalajul de hârtie stau scrise următoarele: *„Găsit în jurul anului 1936 la săpăturile lotului pentru o casă. János Szilágyi strada Heltai 28 – partea urechii a unui schelet"*. Această scurtă relatare ne trimite la un mormânt singuratic sau singurul loc de veci rămas dintr-un cimitir.

Conform celor consemnate în registrul de inventar, atrase în atenția noastră de către profesorul Zoltán Vincze, noiembrie 2006, deja în 1944 alte descoperiri, semnalizând existența unor morminte, ajunseseră în colecția MNIT, de această dată din strada Kalevala (str. Semenicului). Aliniatele laconice ale registrului ne spun doar că obiectele în cauză (două săbii, amnar, structura de fier a unei tolbe, mici fragmente de obiecte din fier) au fost cumpărate de la muncitorii angajați la lucrările din strada Kalevala. Cele două săbii dovedesc existența a cel puțin două morminte ale unor bărbați înarmați. În urma cercetărilor din depozitul muzeului am găsit și un vas ceramic numerotat cu mormântul nr. II din strada Kalevala. În continuare am încercat să culegem date de referință de la fața locului. Vorbind cu mai mulți locatari din stradă am aflat că în anii patruzeci, când s-au făcut lucrările la capătul dinspre strada Kövespad (str. Pietroasă) a străzii Semenicului, în fața imobilului de la numărul 4, sub porțiunea carosabilului s-au găsit oseminte umane și „arme vechi". În baza celor spuse de locatarii din zonă, în mai multe locuri învecinate probabil s-au descoperit oseminte și obiecte arheologice. Pe o parcelă din strada Fluturilor, paralelă cu și la doar câțiva metri distanță de strada Kalevala, am găsit o mărgea millefiori.[6]

Patru ani mai târziu, în 1949, în zonă s-au efectuat săpături arheologice, însă foarte puține date referitoare la descoperirile făcute au supraviețuit. În depozit am descoperit obiectele neinventariate (trei nasturi din bronz, un ornament pentru păr, și o aplică rotundă), amintite și în monografia Istoria Clujului[7]. Din articolul publicat de István Ferenczi în anul 1996 reiese[8] că în cursul săpăturilor conduse de către Gyula László s-au descoperit opt morminte, definite ca locuri de veci ale unor persoane din rândul populației sărace, decedate în secolele X–XI. Definirea cu acuratețe a locului efectuării săpăturilor este din păcate imposibilă, dar cum exploatarea de nisip se găsea în vecinătatea capătului vestic al viitoarei străzi „Semenicului", putem face presupunerea întemeiată că mormintele amintite și mormintele cu arme din strada Kalevala făceau parte dintr-unul și același cimitir.

Conform datelor curente, ultima descoperire în materie de fragmente de cimitir datând din secolul al X-lea la Cluj s-a făcut în anii 1985–1986 în strada Plugarilor.[9] Din cele 26 morminte, datând din al treilea sfert al secolului al X-lea, având direcția NV-SE, descoperite de către Ioana Hica, nouă au fost jefuite. În cursul săpăturilor în câteva cazuri s-au documentat obiceiuri speciale de înmormântare. Fragmentul-cimitir se împărțea pe trei rânduri, iar din fiecare rând s-a extras scheletul unui bărbat înmormântat cu sabia lângă trup. În doar unul dintre morminte s-au găsit oseminte de cal, și în alte două s-au descoperit rămășițe organice similare pieii de cal.[10] În mai multe morminte s-au descoperit oseminte ale unor animale, păsări, ceea ce arată că trupurile neînsuflețite au fost înmormântate cu elemente de hrană. În 11 morminte s-au descoperit obiecte ceramice, iar într-un caz chiar benzile de fier ale unei găleți de lemn. În douăsprezece din cele 23 morminte cu accesorii s-au găsit vârfuri de săgeți, în șase s-au descoperit tolbe. Cinci morminte conțineau fragmente din oase din structura de arc, elemente de distribuție a curelelor, benzi și catarame ale tolbelor. În lama uneia dintre săbii (m. 25) s-a descoperit o intarsie de fire de argint. În

[6] Încă nu s-a găsit o paralelă potrivită acestei mărgele. Anna V. Mastikova, colaboratoare a Institutului de Arheologie Moscova, este de opinie că se asemuie cel mai mult mărgelelor millefiori din secolele IX–X.
[7] Pascu Șt., 1974, 61.
[8] Ferenczi I., 1996, 18.
[9] Mulțumim pe această cale inițiatorilor săpăturilor pentru informațiile furnizate, referitoare la cimitirele încă nepublicate. În mod eronat, cimitirul este cunoscut și sub numele cimitirul din strada Pata sau piața Cipariu.
[10] Marcsik A., 2005, 83.

paisprezece morminte s-au găsit bijuterii: brăţări din sârmă de bronz, inele pentru gât din bronz, mărgele, două perechi de cercei cu pandantiv sub formă de ciorchină de strugure, ornamente pentru păr din argint sau bronz, respectiv unul confecţionat din aur.

2. TOPOGRAFIA DESCOPERIRILOR (PLANŞA I–II)

Cimitirele de pe strada Semenicului (Kalevala) şi Gen. Traian Moşoiu (Zápolya) se situează pe latura estica a terasei Somesului, numita „Kövespad". Pe prima hartă iosefină, se vede o vale care împarte terasa in două. Pe această vale se întinde actuala strada Pietros (Kövespad), intersectată dinspre est de strada Semenicului, aflată pe marginea superioară a terasei. Pe harta cu curbe de nivel se vede foarte bine că cele două cimitire se află pe cele două laturi ale văii amintite, vale care probabil marchează un drum contemporan. Această ipoteza este susţinută şi de situaţia întâlnită pe partea nord-vestică a terasei *Kövespad*, unde strada Gheorgheni se afla pe traseul drumului roman care făcea legătura între Napoca şi Potaisa. Acest drum, care urmează valea *Ciganypatak*, a fost folosit cu mici întreruperi din perioada romana până astăzi. Pe ambele laturi ale drumului găsim morminte datate în sec. 10–11. În 1986, pe latura estică a străzii Plugarilor, a fost cercetat un cimitir din sec. 10. Pe latura sa vestică au fost identificat mormântul din strada Heltai (stradă desfiinţata) cu inelul de tâmplă din argint în formă de „S".

Situaţia topografică amintită şi localizarea aici a descoperirilor din sec. 10, sugerează importanţa terasei *Kövespad* ca şi punct strategic de supraveghere a celor doua drumuri care se întâlneau la baza acesteia. Baza militara amplasată pe terasă putea controla cu uşurinţă drumul de pe valea Someşului (drumul sării?) şi drumul spre Alba Iulia.

3. UNELE ASPECTE ALE RITUALURILOR FUNERARE

3.1. *UNELE ASPECTE GENERALE ALE RITUALULUI FUNERAR ŞI PERCEPŢIA LOR ÎN LITERATURĂ.* De mai multă vreme în literatura de specialitate internaţională se poartă discuţii ample[11], care implică şi cercetarea interdisciplinară, despre interpretarea ritualurilor funerare, îndeosebi în privinţa inventarului funerar depus în mormânt. Opinia la care se raliază şi autorii acestor rânduri susţine că inventarul mormântului reprezintă indirect, deci într-o măsură mai mică, pe individul înmormântat şi direct familia sau comunitatea căreia îi aparţine. În decursul timpului familia fiecărui individ căuta, la fel ca în prezent, să reprezinte decedatul în cea mai bună ipostază, imagine care s-ar fi răsfrânt şi asupra familiei şi comunităţii. De foarte mult ori, cantitatea de inventar depindea de capacitatea economică a familiei, aceasta nu însă întotdeauna şi nu neapărat în strânsă legătură cu poziţia socială, politică sau militară, ci cu nivelul de polarizare a societăţii. Astfel, putem fi de acord cu părerea potrivit căreia prin inventarul descoperit în morminte se dorea simbolizarea în primul rând a prestigiului familiei sau a comunităţii iar prin aceasta, într-o formă indirectă, şi al celui decedat. Alte criterii au încă un rol neclarificat, ca de exemplu vârsta, sexul şi identitate de gen asumată de către decedat.

3.2. *UNELE ASPECTE NEOBIŞNUITE ALE RITUALULUI FUNERAR. ÎNTREBĂRI PRIVIND IDENTITATEA DE GEN ŞI IDENTITATEA SEXUALĂ ŞI IDENTIT ÎN SECOLELE X–XI.* Logica tradiţională a împărţirii pe sexe, *femeie* şi *bărbat*, la prima vedere determină şi identitatea fiecăruia, adică ar deriva din conformaţia biologică a individului. Cu alte cuvinte identitatea sexuală nu este egal cu *identitatea de gen*. Identitatea de gen este, ca şi *identitatea etnică* sau *socială* o *construcţie culturală*. Ar fi o greşeală să vedem în acesta o *realitate naturală* începând din cele mai vechi timpuri, ci o construcţie la diferite provocări culturale.

În studiile despre secolul X–XI. în literatura arheologică din România nu a fost tratată deloc această problemă. De cele mai multe ori a fost pus semnul egalităţii între mormintele cu arme/bărbaţi şi cele care în inventar aveau podoabe/femei. Aşa cum a observat Sam Lucy despre mormintele din Yorkshire, pe lângă sistemul binar (*morminte cu arme-bărbaţi*, respectiv morminte *cu podoabe-femei*), există morminte aşa-zis „*neutre*" (fără

[11] Härke H., 2000; Parker Pearson M., 2001.

un inventar specific din punct de vedere al identității de gen) și care reprezintă un procent destul de important.[12]

Din această perspectivă, numeroase probleme pun mormintele în care din punct de vedere biologic decedatul aparține sexului feminin, dar în inventar apar arme, specifice sexualității masculine. Cel mai concret caz îl reprezintă mormântul 4 de la Blandiana „B" din bazinul transilvănean (mormânt de femeie de 15–20 de ani) și mormântul 14 de la *Sándorfalva* din Câmpia Tisei, în care au fost depuse un vârf de săgeată.[13] O situație de acest fel a fost documentată și de Eszter Istvánovits la *Gáva-Szincse domb* (Ungaria), într-un mormânt de femeie s-au depus un vârf de săgeată cu trei aripioare, de origine scitică, posibil provenit din necropola scitică de la Gáva-Czomba tanya.[14] La Rákóczifalva (Ungaria), în mormântul IV, din punct de vedere biologic-feminin, a fost depusă o tolbă, fără vârfuri de săgeți, împreună cu un inel de tâmplă în formă de S, necropola poate fi datată la cumpăna dintre secolele X–XI.[15] Atragem atenția, că nu departe de Rákóczifalva, la Vărșand, din mormântul 7, provine tot o tolbă, fără vârfuri de săgeți, care a fost considerat de bărbat, însă fără analize antropologice.[16]

Din alte spații la fel se cunosc morminte cu ritual și inventar asemănător: în Marea Britanie, în cimitirul de la *West-Heslerton*, unde au fost cercetate trei morminte cu arme, care aparțin din punct de vedere biologic unor femei. Cum poate fi interpretată această situație? S-a omis până acuma în literatura de specialitate din Ungaria, Slovacia respectiv România ca modelul feminin din epoca medieval timpurie copia de multe ori cel masculin: astfel în izvoare apar, așa-zisele „*virago*", în traducere liberă castelane. Ele erau admirate în epocă deoarece se comportau ca bărbații: erau lacome, perfide, crude și își oprimau vasalii, de multe ori chiar sexual. Exemple în acest sens sunt castelanele *Aubier, Julienne, Mabille.*[17] Dacă ne apropiem din punct de vedere geografic de spațiul bazinului carpatic, cel mai bun exemplu este *Sarolt*, soția lui Géza, care după cum spune un izvor narativ, călărea și bea precum bărbații. Nu trebuie uitat faptul că arma a fost simbolul unei societăți militarizate, ca cea medievală timpurie, uneori și în cazul femeilor.

Însă avem și situații inverse. La Nădlac (jud. Arad), în mormântul 12, cu inventar specific feminin, fusese înmormântat un adolescent de 18–19 ani.[18] În mormântul cu inventar bogat de la Zemplin (Slovacia), pe lângă inventarul cu specific de sex masculin, apar și 5 *discuri de păr*, specifice portului feminin.[19] *Aplice romboidale*, caracteristice portului feminin, au fost găsite și în morminte de bărbați înarmați: Kenézlő-Fazekaszug – m. 21, Kiszombor – necropola C – m. 13 (ambele în Ungaria).[20] Aplice de caftan, rectangulare au fost găsite două la număr în mormântul 33 de la Székesfehérvár-Demkóhegy.[21] În mormântul unui copil de sex masculin, de aproximativ circa 10 ani de la Kál Legelő (Ungaria), lângă craniu s-a găsit un cercel de bronz turnat.[22] Un alt exemplu, ne oferă necropola de la Sewerby (Marea Britanie), în care sunt trei morminte de bărbați cu podoabe specific feminine.[23]

În lumina celor expuse, considerăm că merită citate spusele lui Parker Pearson: „*A recent reappraisal of certain supposedly female Anglo-Saxon burials from different parts of*

[12] Lucy S., 1997, 150–168.
[13] Horedt K., 1966, 284; Fodor I., 1985, 17–33.
[14] Istvánovits E., 2003, 56.
[15] Selmeczi L., 1980, 141–172.
[16] Popescu D., 1956, 128, Fig. 81, 5–6, 82.
[17] Beauvoir S., 1998, 124.
[18] Mulțumim pentru informație colegului Florin Mărginean, arheolog la Complexul Muzeal Arad.
[19] Budinský-Krička V. – Fettich N., 1973, 18, 21–22, Fig. 13, 1–5, Fig. 45, 1–5.
[20] Jósa A., 1914, 329–322; F.É.K., 1962, nr. 574.
[21] Bakay K., 1966–1968, 45–75.
[22] Füredi 2003, 336, nota 30.
[23] Parker Pearson M., 2001, 97.

England has also led to identification of a possible third gender of men-women, akin to the North-American berdache".[24] Din această cauză merită a fi cercetate în detaliu posibilele caracteristici ale artefactelor provenite dintr-o societate puternic militarizată.

Prin urmare, se impune cercetarea caracteristicilor fiecărei piese de inventar funerar a de gen a fiecărei piesă ce se descoperă în orice loc funerar. Totodată pe baza acestor exemple menționăm că şi inventarul de multe ori subliniază ca identitatea de gen este o construcție culturală şi socială.

Aceste cazuri totodată arată că pe lângă datele arheologice, importante sunt, aşa cum ar trebui să fie şi în cazul arheologiei româneşti, cercetările interdisciplinare: antropologia, analiza C14 sau ADN, dar şi sociologia, etnologia, studiile despre genuri, etc. Totodată, în cazul arheologiei din spațiul românesc se ridică problema studierii şi analizării multor altor aspecte ale unei perioade, mult mai interesante decât problema etnică strâns legată de politică.

3.3. *RITUALURILE FUNERARE DIN NECROPOLELE DIN CLUJ*

3.3.1. ORIENTAREA SCHELETELOR. Despre orientarea mormintelor din necropolele din Cluj-Napoca avem informații concrete doar pentru cele descoperite pe strada Plugarilor şi strada Zápolya. Mormintele erau aşezate pe coordonata V-E, cu oarecare deviații de la axa principală. Practic, au fost documentate două orientări majore, una V-E, cealaltă VNV-ESE. Din păcate, planul general al necropolei de pe strada Zápolya împreună cu mormintele 9–11 nu s-a putut identifica, deşi Gy. László aminteşte în studiul său din 1942 de planul actualizat al necropolei după săpăturile executate în vara aceluiaşi an[25].

Date despre poziția scheletelor din necropola din strada Plugarilor, nepublicată, au fost puse la dispoziția noastră de către Ioana Hica Câmpeanu[26]. În acest caz, din 26 de morminte majoritatea erau orientate VNV-ESE. De la axa V-E se abate doar *mormântul 26*, care a fost orientat pe axa *N-S*.

În privința bazinului transilvănean, pe baza datelor pe care le-am avut la dispoziție, situația este aceeaşi, o notă discordantă face doar procentajul orientării unei părți a scheletelor din necropolele de la Alba Iulia[27] (*Harta nr. I: Înmormântările inverse în Banat, Crişana şi bazinul transilvănean*).

Înainte de a prezenta situația orientării mormintelor în secolul al X-lea, se cuvine să facem câteva mențiuni cu privire la orientările din perioada precedentă.

Astfel, anterior secolului al X-lea, în bazinul transilvănean se cunosc, până în prezent, din trei descoperiri: la Mediaş (jud. Sibiu) în cimitirul biritual trei morminte au fost orientate E-V din totalul de 12,[28] iar la Ocna Sibiului (jud. Sibiu), 14 morminte din 15 au orientarea diferită de V-E, adică E-V.[29] La Ghirbom mormântul 6 de adult (fără analize antropologice) de inhumație, a fost orientat ESE-VNV.[30] Din păcate, nu se cunoaşte situația de la Berghin (jud. Alba) şi Alba-Iulia-Stația de Salvare (faza bulgară), fapt care ne privează de date importante şi din acest punct de vedere.[31]

În regiunea nordică a bazinului carpatic există descoperiri mai numeroase în care scheletul este aşezat într-o altă direcție decât V-E, adică E-V, S-N, N-S.[32] La Velkom Grobe

[24] Parker Pearson M., 2001, 98.
[25] László Gy., 1942, 579.
[26] Scrisoarea doamnei Ioana Hica Câmpeanu, căreia îi mulțumim şi cu acest prilej.
[27] Orientarea mormintelor din bazinul transilvănean, Banat şi Crişana am prezentat-o într-un studiu recent apărut: Gáll E., 2004–2005, 342–347.
[28] Horedt K., 1965, 7–23.
[29] Protase D., 2004, 170–171.
[30] Anghel Gh., 1, 263, Fig. 1.
[31] Nici una dintre necropolele amintite nu au fost publicate. O prezentare generală a necropolei Alba-Iulia-Stația de Salvare, faza bulgară, vezi la Ciugudeanu H., 1996, 8–9.
[32] Această tendință difuză se poate urmări şi la gepizii timpurii. Nu am studiat în detaliu perioada respectivă această problemă, dar exemplul de la Ártánd (Ungaria) este destul de elocventă: din 17 morminte, şase morminte erau orientate S-N (mormintele 17, 30, 76, 83, 106, 170), trei morminte N-S, unul NV-SE şi altul

(Nagygurab) (Slovacia), cimitirul este biritual, iar mormintele de inhumaţie au orientări în toate direcţiile.[33] În cimitirul de la Bešenove (Slovacia), mai ales în grupa sudică (ce aduce aminte foarte mult de situaţia de la Alba Iulia), apar schelete cu orientări foarte diverse.[34] La Devin za kostolom (Slovacia) nu mai apare incineraţia, însă mormintele de inhumaţie sunt orientate foarte divers: V-E, N-S, S-N, E-V.[35] Un ultim exemplu este necropola de la Bélapátfalva (Ungaria nordică), în care orientările sunt V-E, E-V, N-S.[36]

În secolul al X-lea,[37] pe teritoriul bazinului carpatic înmormântările orientate diferit de obişnuita axă V-E constituie un procent important doar în necropolele de la Alba-Iulia, în restul cimitirelor apar în procente mici, nesemnificative. Astfel, din cele 129 de morminte publicate parţial la Alba-Iulia str. Brânduşei, şi care aparţin secolelor X–XI, putem distinge 23 de morminte pe axa E-V (adică 17,82 %) şi câte un schelet orientat N-S şi S-N. Însă dacă facem calculul mormintelor datate în secolul X (chiar cu riscul de a greşi procentajul), obţinem un alt procent, mult mai mare (36,5 %). Un alt grup de morminte orientate E-V sunt cunoscute din cimitirul de la Ibrány-Esbóhalom (Ungaria) (din 256 de morminte 11 sunt orientate E-V, adică doar 4,29 %).[38]

Din datele publicate acum trei decenii de către Sarolta Tettamanti reiese că în perioada respectivă doar la Nyíregyháza-Kállai domb (Ungaria) se cunoşteau cinci sau şase schelete orientate E-V, dintr-o singură necropolă. În alte cazuri, aceste înmormântări sunt rare: din 20 de necropole s-au găsit câte un singur schelet în 13 cimitire, câte două schelete în altele patru, câte trei, respectiv patru schelete doar într-un singur cimitir[39]. La acestea se poate adăuga Tiszabercel-Ráctemető (Ungaria), unde au fost orientate patru schelete în direcţia E-V din totalul de 30 de morminte (13,33 %),[40] respectiv necropola de la Eperjes-Takács tábla, din care mormântul 7 a fost orientată E-V.[41] În necropola de la Ibrány-Esbóhalom, grupul de morminte orientate E-V a fost apreciat de către Eszter Istvánovits ca aparţinând unor *alogeni*.[42] În comparaţie cu acest procentaj, cel de la Alba Iulia str. Brânduşei constituie un caz aparte.

Situaţia este oarecum asemănătoare şi în cazul scheletelor orientate S-N, respectiv N-S. Un procent foarte mic din totalul de morminte se constată în necropolele din Crişana: la Şiclău (jud. Arad) din 12 morminte unul singur este orientat S-N, la Vârşand (jud. Arad) din 57 de morminte tot un singur caz, la Sălacea-Dealul lui Vida (jud. Bihor) doar mormântul 6,[43] iar în cazul necropolei de la Szőreg-Homokbánya, mormântul 38.[44] În necropola de la Tărian (jud. Bihor) numărul este mai mare: mormintele 4, 15 şi 29.[45] În Banat este cunoscut un singur mormânt orientat N-S, mormântul de copil de la Uivar (jud. Timiş).[46] Alte exemple din bazinul carpatic, în afară de cele enumerate de către Sarolta Tettamanti

---

VSV-ENE. Celelalte cinci morminte nu am reuşit să le identificăm pe planul necropolei. Mesterházy K., 1990.a, 50–57, Pl. 1.

[33] O săgeată romboidală datează ultima fază a cimitirului în prima jumătate a secolului al X-lea. Chropovsky B., 1957, 176–214.

[34] Kraskovska L., 1958, 423.

[35] Plachá V., Hlavičová J., Keller I., 1990, 70.

[36] Szabó J. Gy., 1987, 83–98.

[37] Orientarea V-E *nu poate fi legată numai de creştinism*, aşa cum s-a susţinut în arheologia românească atât în perioada comunistă, cât şi după aceasta.

[38] Patru schelete sunt de bărbaţi, patru de femei şi trei de copii. Istvánovits E., 2003. 378.

[39] Tettamanti S., 1975, 92, Tabelul 1.

[40] Istvánovits E., 2003, 190, Fig. 114.

[41] Bálint Cs., 1991, Abb. 17.

[42] Istvánovits E., 2003, 378.

[43] Gáll E., 2004–2005, 451, Pl. 19–20.

[44] Bálint Cs., 1991, Taf. XXII.

[45] Gáll E., 2004–2005, 451, Pl. 20.

[46] Necropolă ineditâ. Aceasta a făcut obiectul unei comunicări susţinute la sesiunea naţională de rapoarte arheologice de la Timişoara-Buziaş 2002.

acum trei decenii,[47] sunt mormintele de la Zalavár – necropola I (Ungaria), Tiszabercel – Şcoala Agricolă, respectiv Homokmégy-Halom (Ungaria).[48]

În morminte din secolul al X-lea cu orientare diferită de cea clasică V-E, respectiv orientarea N-S, la fel ca şi în epoca avară târzie şi în spaţiul Dunării de Jos, în unele cazuri, au fost depuse armamentul şi/sau resturile calului. O atare situaţie a fost constatată într-un mormânt de femeie de la Kunszentmárton (Ungaria), în care s-au depus resturile calului,[49] iar cu o oarecare prudenţă, datorită nivelului documentaţiei, putem să facem referire la mormântul 2 de la Szeghalom (Ungaria)[50], în inventar cu armament: spadă, vârfuri de săgeţi şi la mormântul de la Aspres les Corps (Franţa), atribuit unui descălecător maghiar, care a fost orientat N-S, sub un strat de piatră.[51]

Se cuvine menţionat faptul că în estul Europei mai există şi alte morminte cu orientare diferită de cea clasică V-E. Astfel, mormântul 11 de la Moleşti-Ialoveni a fost orientat S-N, celelalte fiind orientate V-E.[52] Orientarea scheletelor în necropole din zona Dunării de Jos, am prezentat-o pe larg într-un studiu apărut recent,[53] la care se adaugă şi necropola datată în secolele X–XI de la Pliska (Bulgaria) perioadă în care încă mai există un număr important de morminte în care orientarea nu este V-E, ci E-V.[54]

În nordul Europei, în Scandinavia orientările tuturor mormintelor dintr-o necropolă sunt în aceeaşi direcţie, însă aceste orientări sunt foarte diverse de la o necropolă la alta[55]. În cazul triburilor de samogiţieni din Lituania estică, tot în secolele X–XI, bărbaţii defuncţi erau depuşi în morminte orientate N-V, iar femeile în morminte orientate S-N[56]. În analizarea problemei orientării mormintelor, cazul Poloniei este unul special. Aici, până în secolul XI, ritul de înmormântare a fost *incineraţia*. De la sfârşitul secolului al X-lea s-a trecut la înhumaţie, dar orientarea mormintelor nu s-a făcut doar V-E, ci a fost foarte diversă. La 17 km de Łodz în necropola birituală de la Lutomiersk (91 % înhumaţie, 9 % incineraţie) apartenenţa la un sex sau altul este dată (şi) de orientarea mormintelor: bărbaţii cu capul spre est, femeile spre vest.[57] Un alt exemplu, cimitirul de la Końskie: scheletele feminine sunt orientate V-E, iar cele masculine în direcţia E-V, cu două excepţii care dovedesc faptul că aceste tendinţe pot fi totuşi relative.[58] În schimb, în alte necropole, la Sandomierz de exemplu, 101 de morminte au fost orientate V-E, 27 au fost orientate E-V şi alte 9 în direcţii diferite, dar orientarea nu are legătură cu sexul celui înmormântat, preponderentă fiind orientarea V-E.[59]

Acestea sunt doar câteva exemple, însă care ne arată clar tendinţele ritului funerar din Europa Centrală şi de Est în ultimele secole ale primului mileniu după Christos. Pe baza acestor exemplificări, se cuvine remarcat faptul că din punctul de vedere al orientării, mormintele din regiunea Alba Iulia se deosebesc de celelalte din bazinul carpatic, chiar şi de cele din zona Transilvaniei de Nord.

Un număr important de schelete au fost înmormântate E-V şi în necropola de la Alba Iulia-Staţia de Salvare. Această necropolă poate fi datată cel mai timpuriu după a doua

[47] Tettamanti S., 1975, 93.
[48] Gallina Zs., 2000, 14; Istvánovits E., 2003, 187, Fig. 113; Tettamanti S., 1971, 216–244.
[49] Este vorba despre o femeie aflată la vârsta de 28–30 de ani. Dienes I., 1972, Fig. 54.
[50] Darnay K., 1905, 67.
[51] Schulze Dörlamm M., 1984, 473.
[52] Tentiuc I., 2004, 323–329, Fig. 1, 2.
[53] Gáll E., 2004–2005, 344–347.
[54] Dimitrov J., 1995, 42–70.
[55] Mulţumim pentru informaţie domnului Martin Rundkvist (Stockholm).
[56] Luchtanas Al., 2000, 202.
[57] Jażdżewski K., 1949, 179.
[58] Gassovski F., 1950, 99–175.
[59] Gassovski F., 1950, 99–175; Jażdżewski K., Marciniak J., 1960, 141–186; Miśkiewicz M., 1969, 300.

treime a secolului al X-lea, potrivit materialului publicat până acum, şi sigur este folosită în continuare şi în secolul al XI-lea.[60]

În cazul necropolei de la Alba Iulia-Izvorul Împăratului, din care până în prezent au fost săpate 140 de morminte, am remarcat doar 3 trei cazuri de înmormântări în direcţia E-V[61]. Ritualul funerar prezintă aspecte interesante, mai ales cele săpate în cazul mormintelor descoperite în anul 2006: poziţiile chircite a scheletelor din mormintele 67 şi 125,[62] schelete depuse pe partea stângă,[63] depunerea de ofrande alimentare, băuturi, de la care a rămas ceramica[64] şi mâncare de la care s-au mai păstrat coji de ouă,[65] oase de pasăre,[66] respectiv oasele unor animale de talie mare, pe care autorul săpăturii nu le menţionează.

Necropola de la Alba Iulia-Izvorul Împăratului prezintă pe baza inventarului aspecte clare ale unei necropole care parţial se datează mai ales în primele două treimi ale secolului al X-lea: o garnitură de 21 de aplice romboidale,[67] dar partea cea mai densă a inventarului se plasează mai târziu din punct de vedere cronologic, şi anume în a doua parte a secolului al X-lea: colanele răsucite,[68] cercei de tip „ciorchine de strugure" (pe care le vom discuta mai jos), inele digitale cu decor granulat,[69] cruci.[70] Pe baza acestora, datarea necropolei se poate

[60] Inele de tâmplă de tip „Selye" apar şi în necropola Alba-Iulia Staţia de Salvare necropola III. Analogii avem în necropole de la Kiskeszi, Székesfehérvár-Rádiótelep – mormântul 26, Pusztaszentlászló – mormântul 155, Halimba – mormântul 258, Sellye – mormântul 46 (cu moned de la Ladislau I), Majs, Szomotor, precum şi în cele de la Surduk, Macvanska Mitrovica, Piliny-Simányhegy – mormântul 74. Toate sunt datate exclusiv în secolele XI–XII, fiind considerate de origine bizantină. Giesler J., 1981, 127; Mesterházy K., 1990.b, 107.

[61] Blăjan M., 2002; Blăjan M., 2005; Blăjan M., 2006.

[62] Analogii: Alba-Iulia – strada Vânătorilor – mormântul 254, Vărşand-Laposhalom – mormântul 23, Hodoni-Pocioroane (jud. Timiş) – mormântul 16, Blăjan M., Stoicovici E., Botezatu D., 1990–1991, 273; Popescu D., 1956, 129; Draşovean F. – Ţeicu D. – Muntean M., 1996, 36–37.

[63] Scheletul a fost aşezat spre partea stângă în necropola de la Şiclău – mormântul 9, apre partea dreaptă au fost trase picioarele şi/sau partea superioară a scheletului în mormântul 38 din necropola Alba Iulia-strada Brânduşei şi în mormântul 2 de la Salonta (jud. Bihor): Dragotă A. – Brânda D.S. 2000, 294, Pl. VI. m. 14; Lakatos A. 2005, Pl. I.

[64] Analiza ritualului de depunere a vaselor ceramice în bazinul transilvănean, Banat şi Crişana: Gáll E. 2004–2005. Anularea teoriei potrivit căreia înmormântările cu vase din ceramică sunt caracteristice slavilor îi aparţine regretatului arheolog Attila Kiss: Kiss A., 1969, 175–182.

[65] Apar exclusiv în morminte de copii. Pentru prezentarea acestui ritual funerar: Gáll E., 2004–2005, nota 463.

[66] Analogii avem în necropola din Cluj-Napoca – strada Zápolya – mormântul 4, iar în mormântul 3 sunt şi oase de porc.

[67] Analogii pentru spaţiul bazinului transilvănean avem la Cluj-Napoca, strada Plugarilor. Datarea acestei podoabe, după părerea lui Bálint Csanád şi László Révész, este plasată mai ales în primele două treimi ale secolului al X-lea. În mormântul 48 din necropola de la Vârşand, piesa este foarte uzată şi folosită secundar, ca şi la Csongrád-Felgyő (Ungaria) unde sta găsit într-o parte a necropolei care se datează doar spre sfârşitul secolului al X-lea – începutul secolului al XI-lea. În necropola de la Szob-Kiserdő (Ungaria) mormintele cu aplice romboidale în inventar sunt datate de către Kornel Bakay între anii 940–1030. Bibl.: Bakay K., 1978, 141; Bálint Cs., 1989, 202; Bálint Cs., 1991, 136, 263, Pl. XLIV, 4; Révész L., 1996, 94; Szőke B., 1962, 76–77.

[68] Pe baza analizei materialului atât din bazinul transilvănean, cât şi în Banat sau Crişana, acestea sunt concluziile pe care le putem trage. La aceste concluzii, analizând materialul din bazinul carpatic, a ajuns şi Béla Szőke acuma câteva decenii. László Révész consideră însă că variantele realizate din două sărme pot fi datate mai timpuriu, din al doilea sfert al secolului al X-lea: Szőke B., 1962, 92–93.; Giesler J., 1981, 116–120.; Révész L., 1996, 92; Szabó J.Gy., 1978–1979, 52–62; Kiss A., 1985, 307–313.

[69] Analogii destul de apropiate avem la Hodoni- mormântul 2, împreună cu monede de la Ştefan I (1001–1038), respectiv de la Szob-Koliba (Ungaria), datată în a doua jumătate a secolului al X-lea. Bibl.: Bejan A. – Moga M., 1979, Pl. IV, 16; Mikes B. K., 1956, 115–127.

[70] Analogie pentru crucea din mormântului 81 există la Mindszent-Koszorúsdülő (Ungaria) – mormântul 1: Csallány G. 1941, 186, Pl. III. 1–5. În cea mai recentă analiză a crucilor, Péter Langó şi Türk Attila au integrat tipului *1b* , şi au datat în a doua parte a secolului X. Autorii menţionează o analogie apropiată şi anume cea de la Istanbul, datată în secolul XI; Langó P. – Türk A., 2004, 387.

plasa din a doua treime până la sfârşitul secolului al X-lea, dar partea cea mai mare se poate data sigur doar în a doua jumătate a acestui secol.

Ambele necropole pot fi datate după a doua treime a secolului al X-lea, iar pe baza inventarului mai ales în a doua jumătate a acestui secol. Pentru această datare cei mai concludenţi sunt cerceii de tip „ciorchine de strugure", găsiţi în ambele cimitire.

Mult mai importante din punctul de vedere al ritualului funerar sunt datele culese din necropola de la Alba Iulia – strada Brânduşei, deşi nu a fost săpată în întregime ne oferă totuşi date importante pe care le vom dezbatem în continuare.[71]

Dacă analizăm planul necropolei de la Alba-Iulia – str. Brânduşei (fragmentar din cauza nepublicării unui plan general al necropolei), este evident ca în partea cu inventar specific secolului al X-lea (în cazul săpăturilor din anii 1997, 1999 şi 2001, adică faza cronologică pe care o putem lega de secolul X, în special în a doua sa jumătate), mormintele E-V, respectiv V-E apar aproape într-un procent egal, ca şi în cazul cimitirelor din Polonia!!! În viitor ar trebui să fie o prioritate realizarea de analize antropologice care ar dovedi sau ar infirma dacă se poate vorbi de situaţii similare ca în exemplele citate din Polonia şi Lituania, adică o deosebire de orientare după sexualitate sau gen, situaţie doar bănuită pentru Alba-Iulia (cel puţin în această parte a necropolei).[72] Orientările diverse pot reprezenta fără îndoială însă şi o deosebire culturală în arealul Bazinului Carpatic, posibilitate pe care am şi dezbătut într-un studiu recent.[73] Din această analiză putem deduce ca orientările diferite în cadrul aceleiaşi necropole pot fi determinate de multe cauze, lucru care trebuie avut în vedere în cercetările viitoare. Acestea pot fi:

1. Deosebiri culturale
2. Deosebiri de sex
3. Deosebiri sociale

În partea necropolei de la Alba Iulia – str. Brânduşei cu inventar specific secolului al XI-lea, acest ritual al orientării diverse a mormintelor dispare, alături de altele, precum depunerea vaselor de ceramică. Întrebarea dacă poate fi vorba despre rodul unei *migraţii* şi *a unui schimb de populaţie* sau doar o schimbare a unui ritual sub presiunea creştinismului impus cu forţa, de cele mai multe ori chiar în mod sângeros, de către Ştefan I cel Sfânt (1001–1038)?

3.1.2. ÎNMORMÂNTAREA CU RESTURILE CALULUI. Cel mai dezbătut ritual funerar din bazinul carpatic în secolul al X-lea, în literatura de specialitate, rămâne *ritualul privind înmormântarea cu resturile calului.* Această situaţie este valabilă şi în cazul descoperirilor funerare din zona Clujului. Pe baza tipologiei realizate de Csanád Bálint acum trei decenii, am încercat o analiză detaliată şi o sistematizare a descoperirilor din bazinul transilvănean, Banat şi Crişana.[74]

Astfel, în cadrul tipului II am distins şapte poziţii de depunere a oaselor calului, dintre care la poziţiile 5 şi 6 am încadrat mormintele 1 şi 6 din Cluj-Napoca – str. Zápolya. La tipul 3 de depunere a osemintelor de cal din aceste regiuni putem include doar mormântul 10 din str. Zápolya. Tipul al 4-lea este reprezentat de două descoperiri, mormântul 9 din situl mai sus menţionat, respectiv mormântul 25 din Cluj-Napoca – str. Plugarilor.[75]

---

[71] Fragmente din necropolă au fost săpate în anii 1997, 1999, 2001, 2004, 2006. Drâmbăreanu M., Rodean N., Gligor A., Moga V., Anghel D. 1998, 187–210; Dragotă A., Brânda D. S., 2001, 289–318; Dragotă A., Rustoiu G. T., Deleanu V., Cordoş C., Crişan M., Urian C. M., Kudler A., 2005; Dragotă A., 2006.

[72] Cum am mai menţionat anterior, *genul* este o construcţie culturală şi nu neapărat trebuie şi poate fi legată de originea biologică a individului. Adică şi un bărbat poate să aibă identitate specific genului feminin, şi ca concluzie inventar specific genului feminin.

[73] Gáll E., 2004–2005, 401.

[74] Bálint Cs., 1969, 107–114.

[75] Gáll E., 2004–2005, 380–381, Pl. 21, fig. 2, Map 9, Appendix 5.

Tipurile 1 şi 5[76] stabilite de Csanád Bálint nu au fost documentate în necropolele din zona Clujului, însă tipul 1 este bine reprezentat în sudul şi centrul bazinului transilvănean, precum şi în Banat şi Crişana.[77] După părerea noastră, numărul important al înmormântărilor doar cu piese de harnaşament din sudul Transilvaniei, în siturile de la Deva şi Orăştie, poate fi legat de ritualurile funerare practicate diferit de aceste comunităţi şi/sau de capacitatea lor economică.[78] În lumina celor expuse, adevărul poate fi undeva la mijloc:

1. În a doua jumătate a secolului al X-lea,[79] tipul I de depunere a calului (simbolul acestuia, harnaşamentul) este mult mai bine reprezentat decât celelalte tipuri.

2. În anumite de morminte doar cu piese de harnaşament în inventar, acestea puteau să depăşească valoarea materială a calului.[80] În aceste cazuri, se pot invoca mai degrabă cauze legate de ritualul funerar decât de posibilitatea economică a familiei sau a comunităţii.

Înserierea tuturor descoperirilor legate de ritualul depunerii calului din bazinul carpatic în secolele X–XI trebuie să devină una dintre priorităţile cercetării. Absenţa acesteia determină dificultatea realizării unei cronologii relative a înmormântărilor cu resturile calului, deoarece multe dintre morminte sunt izolate, iar necropolele au fost cercetate parţial în cea mai mare parte (cel mai bun exemplu sunt cimitirele din Cluj-Napoca). Această situaţie ne împiedică să ne formăm o imagine clară despre segmentul temporal în care acest ritual funerar a fost practicat în Transilvania, Crişana, Banat şi în restul bazinului carpatic. Cu toate acestea, putem formula câteva observaţii: ritualul funerar de depunere doar a pieselelor de harnaşament a apărut în secolul al X-lea, perioadă pentru care literatura de specialitate maghiară a preluat denumirea romantică de „honfoglalás" (descălecat).[81] Înmormântarea cu resturile calului sau doar a pieselor de harnaşament devine predominantă, în mai multe variante, în secolul al X-lea. Cele mai timpurii descoperiri sunt greu de stabilit în condiţiile actualului stadiu al cercetării, iar una dintre cele mai târzii descoperiri, datată foarte probabil la începutul secolului al XI-lea, este cea de la Hodoni-mormântul 3, necropolă în care, în mormintele 2 şi 4, s-au găsit inele de tâmplă în formă de „S" împreună cu o monedă CNH1 emisă în vremea lui Ştefan I (1001–1038).[82]

Înmormântările simbolice cu cal apar în secolul II î. Chr. în Mongolia,[83] dar astfel de descoperiri au fost atestate pentru secolul al V-lea d. Chr. în zona Volgăi, dar şi mai spre vest,[84] iar în spaţiul transilvănean la Apahida,[85] ca şi în epoca avară timpurie, de exemplu.[86] Răspândirea în timp şi spaţiu a acestui ritual ne arată în mod clar faptul că respectivele înmormântări sunt mai degrabă simboluri ale unei alte concepţii despre lumea de dincolo, potrivit căreia calul juca un rol important, indiferent dacă era reprezentat prin oasele animalului sau prin piese de harnaşament, şi nu neapărat de situaţii economice (practic este vorba de o apropiere vulgar-marxistă faţă de problematică) sau de alte fenomene observate greşit de către arheologii zilelor noastre.

---

[76] Propunerea lui László Révész conform căreia tipul 5 de înmormântare cu resturile calului ar trebui încadrat într-o subgrupă a tipului 2 ni se pare veridică. Considerăm, de asemenea, că toate informaţiile despre ritualurile de înmormântare cu resturile calului ar trebui reanalizate. Révész L., 1996. 39, nota 62.

[77] Gáll E., 2004–2005, 378–381, Map 9, Appendix 2–5.

[78] Discuţia este mai veche în literatura de specialitate maghiară, pentru aceasta: Révész L., 1996, 41.

[79] Dacă cronologia acceptată în prezent este corectă?!!

[80] Sânpetru German (jud. Arad), Şiclău (jud. Arad), Karos (Ungaria), Ártánd (Ungaria), Hencida (Ungaria), Kenézlő (Ungaria).

[81] Această denumire romantică s-a perpetuat şi a fost preluată de ştiinţa modernă. Denumirea a fost folosită imediat după revoluţia din anul 1848 sub forma de „hont foglalni" (a ocupa patria), de către cunoscutul romancier Jókai Mór. Cuvântul a fost inclus şi în dicţionarul lui Gergely Czuczor şi János Fogarasi. În literatura istorică, termenul este folosit pentru prima oară în opera lui Szabó Károly (A magyar vezérek kora). Vékony G., 2002, 198.

[82] Bejan A. – Moga M., 1979, 165.

[83] U. Kőhalmi K., 1971, 27.

[84] Pletnyova C. A., 2003, 208.

[85] Harhoiu R., 1998, 89.

[86] Kürti B., 1990, 49–58.

3.1.3. STRUCTURILE DE PIATRĂ ÎN MORMINTE. Un alt ritual funerar, care în comparaţie cu cel de înmormântare a calului nu a prea stârnit interesul specialiştilor este depunerea unor *structuri de piatră în mormânt.* La Cluj-Napoca doar în cazul necropolei din str. Zápolya se observă acest fenomen, în mormintele 3 şi 4. În cazul mormântului 3, de copil, s-au observat bucăţi de piatră de râu în partea stângă a defunctului, iar în cazul mormântului 4, o bucată de piatră a fost depusă sub craniu. Din documentaţia pusă la dispoziţia noastră de către doamna Ioana Hica-Câmpeanu, reiese că în necropola din str. Plugarilor nu există nici un mormânt cu structuri de piatră în interior.

Dacă sintetizăm informaţiile, structurile de piatră şi ţigle pot fi încadrate în patru grupe:

1. Pietre sau o piatră depusă probabil doar cu scop ritualic în groapa mormântului.
   1.1. Piatră sub capul individului.
   1.2. Piatră în groapa mormântului.
   1.3. Şir de pietre într-o parte a gropii.

2. Structuri de pietre în tot arealul mormântului, care mai au şi altă funcţionalitate decât cea rituală.
   2.1. Înconjurarea şi/acoperirea mormântului cu structuri de piatră[87].
   2.2. Acoperirea mormântului cu ţigle, pietre sau calcar[88].
   2.3. Înconjurarea şi acoperirea mormântului.

2.3.1. Casete şi ciste nu sunt cunoscute în acest spaţiu în cursul secolului al X-lea, acestea apar doar la sfârşitul secolului al XI-lea.[89]

În cazul cimitirelor din Cluj-Napoca a fost atestată arheologic doar prima grupă de structuri de piatră şi ţiglă.

Pe partea stângă a gropii mormântului 3 din str. Zápolya au fost sprijinite bucăţi de piatră. Se pune întrebarea dacă aceasta se leagă de ritualul funerar sau este vorba mai degrabă de un fapt practic şi anume sprijinirea pereţilor gropii? Totodată, ne mai întrebăm cum şi în ce măsură această situaţie poate fi legată de fenomenul de acoperire cu material litic a gropilor mormintelor constatat în zona Alba Iulia în secolul al X-lea?

Se cuvine să amintim că acest ritual funerar poate fi urmărit în zona Clujului şi într-o perioadă ulterioară, anume în necropola din secolele XI (?) – XII de la Cluj-Napoca – Biserica Sf. Mihail, unde fiecare mormânt a fost acoperit şi înconjurat cu material litic,[90] precum şi la Cluj-Mănăştur în cazul câtorva morminte au fost observate ciste, ca şi la Vladimirescu-Arad[91]. Însă ritualul înmormântării în ciste realizate cu ţigle romane refolosite s-a răspândit într-o mare parte a bazinul carpatic în a doua parte a secolului al XI-lea, acesta fiind analizat de Ildikó Pap pentru Câmpia Tisei, care a comis o greşeală în aprecieri, determinată de o situaţie care persistă în arheologia maghiară după anul 1945, şi anume nu încearcă să depăşească graniţele politice actuale (adică nu se opreşte la graniţele geografice,

[87] Fenomenul este înregistrat şi la vikingi (de exemplu Barshalder), este documentat şi în Germania, în cursul secolelor VIII–IX, de exemplu la Menzlin. Hermman J. 1985; Miśkiewicz M., 1969, 241–303; Rundkvist M., 2003, Fig. 8, 2–3.

[88] În cazul acesta am reperat 5 grupe, fapt care nu considerăm că este necesar să fie schimbat. Gáll E., 2004–2005, App. 1.

[89] Există o singură excepţie necropola II, din secolul al IX-lea, de la Alba Iulia – Staţia de Salvare, în care au fost consemnate astfel de ciste. Răspândirea cistelor, prezenţa lor în secolul al IX-lea, eventualele analogii cultural-geografice în spaţiul sud-dunărean, dar şi în orizontul necropolelor din Câmpia Tisei din secolele XI–XII, rămâne o problemă de dezbătut. Pentru Alba-Iulia vezi: Ciugudean H., 1996, 5–6.

[90] Kovalovszki J.

[91] Iambor P. – Matei St. – Halasu, 1981, 143; Zdroba M. – Barbu M., Ziridava, VI, 51–54; Zdroba M. – Barbu M, Ziridava, VIII, 27–28; Zdroba M. – Barbu M., Ziridava, X, 109–113; Zdroba M. – Barbu M., Ziridava, X, 190.

ci la cele politice), deşi atât din punct de vedere geografic, cât şi cultural, zona denumită Câmpia Mare (Câmpia Tisei pentru români) nu se termină spre est la Nădlac (Nagylak) nici acum, în secolul XXI, aşa cum nu se întâmpla nici în secolele XI sau XII.

În cazul mormântului 4 din str. Zápolya, capul mortului a fost sprijinit pe o piatră, caz binecunoscut nu numai în Transilvania, dar şi în alte spaţii geografice. Cronologic şi chorologic cele mai apropiate analogii sunt mormintele 25 din necropola de la Alba-Iulia – str. Brânduşei, unde capul decedatului fusese sprijinit pe o ţiglă, respectiv mormântul 11 din cimitirul Blandiana „B" (Jud. Alba), acesta din urmă este aproape identic cu mormântul din str. Zápolya, amintit mai sus, din punctul de vedere al ritualului şi al inventarului funerar.[92] Fenomenul poate fi urmărit în perioade şi spaţii diferite, atât în bazinul carpatic, cât şi în afara lui, în spaţiul transilvănean în secolul IX (necropola de la Ciumbrud-mormintele 1 şi 6), în Transdanubia (Ungaria) (Zalavár – necropola nr. 1 – secolul XI), în Moravia (Slovacia) (Stare-Mesto – secolul IX) şi în Bulgaria (Pliska – necropola X–XI).[93]

Au mai fost documentate arheologic situaţii în care capul mortului a fost sprijinit pe materiale perisabile[94] sau pe şa, aceasta pe baza poziţiei din mormânt a scăriţelor.[95] Tindem să credem că aceste ritualuri nu pot fi legate din punct de vedere cultural, mai degrabă sunt manifestări independente din punct de vedere al originii şi al mentalităţii.

3.1.4. ALTE ASPECTE ALE RITUALULUI FUNERAR. Un alt aspect neglijat în literatura de specialitate este prezenţa fragmentelor ceramice în morminte. Un caz concret îl reprezintă mormântul 5 din strada Kalevala-situl II din Cluj-Napoca, în care fragmente ceramice au fost descoperite pe pieptul defunctului, situaţie care are analogii în bazinul transilvănean la Gâmbaş (jud. Mureş) – mormântul 3[96]. Considerăm că această problemă se cuvine să fie studiată în viitor pentru tot bazinul carpatic.

4. OBSERVAŢII PE MARGINEA TIPOLOGIEI, RELAŢIILOR CHOROLOGICE ŞI CRONOLOGICE ALE PIESELOR. Dacă am încerca o analiză statistică am ajunge la concluzia că descoperirile de la Cluj-Napoca – str. Zápolya sunt dintre cele mai citate de specialiştii care se ocupă de arheologia secolului al X-lea din bazinul transilvănean, situaţie determinată de nepublicarea altor descoperiri arheologice sau de calitatea publicării lor, mai ales a ilustraţiei, dar şi de un subiectivism uşor de înţeles, dat fiind faptul că arheologia maghiară s-a orientat spre teritoriile estice încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, nutrind speranţa că analogiile depistate în stepele orientale, care se termină în Muntenia din punct de vedere geografic, să traseze migraţia ungurilor în bazinul carpatic şi să ateste arheologic „prima generaţie de descălecători" (*első honfoglaló nemzedék*). În cadrul acestor tendinţe se integrează şi descoperirile din zona Clujului şi anume piese din mormintele descoperite în 1942 de către Gyula László, pentru care arheologul originar din Ţara Secuiască, a găsit analogii exacte mai ales, sau doar în Orient[97] (Gy. László a amintit în primul rând necropola

[92] În ambele cazuri apar următoarele piese: sabia, tolba, vârfuri de săgeţi, amnar, cuţit.
[93] Dimitrov J., 1995, 42–50.
[94] *Alba-Iulia str. Brânduşei m. 64:* Dragotă A. – Rustoiu G. T. – Deleanu V. – Cordoş C. – Crişan M. – Urian C.M. – Kudler A., 2005, 202; *Marcelová:* Tocik A., 1968, 33–35; *Budapest-Csúcshegy:* F.É.K., 1962, Nr. 109; *Intapuszta:* Holéczy Z., 1964, 421–427; *Páli:* Uzsoki A. – Szőke B. 1960, 5–12, F.É.K. 1962, Nr. 797; *Szatymaz-Vasútállomás:* Bálint A. 1958–1959, 101–121, F.É.K., 1962, Nr. 939; *Békés-Povád:* F.É.K. 1962, Nr. 68; *Gerendás-Vízvári tanya:* Bakay K. – Kiszely I., 1972, 103–111; *Dormánd-Hanyipuszta:* F.É.K. 1962, Nr. 243; *Tiszabercel-Ráctemető:* Csallány D., 1959, 298–300, F.É.K., 1962, Nr. 1104.
[95] De exemplu: Sânpetru-German: Dörner E., 1970, 457; Mindszent-Koszorúsdülő – mormântul 1.
[96] Herepey K., 1896, 427.
[97] Orientarea către spaţiul oriental a arheologiei maghiare a fost larg dezbătută cu simţ critic de către Csanád Bálint, din al cărui expozeu însă, avem impresia că orientarea estică va fi înlocuită cu o orientare sudică a arheologiei maghiare, către Bizanţ, către zona mediteraneană, ale cărei urmări din punct de vedere metodologic, pozitive sau negative, încă nu le putem aprecia. Bálint Cs. 2005, 421.

Desjatinaja din Kiev, respectiv bazinul Minusinski[98]). La fel au interpretat István Bóna şi Károly Mesterházy.[99] Aceste descoperiri au fost considerate foarte mult timp drept semnele primului val de descălecători ajuns în zonele clujene.

Putem interpreta aceste descoperiri în continuare în acest fel? Poate fi vorba despre *semnele clare ale unei migraţii pe direcţia vest-est* sau doar despre *relaţii comerciale persistente pe axa est-vest, în afara axei nord-sud continentale, şi în în secolul al X-lea?* Menţionăm că în această perioadă existau relaţii comerciale nu doar cu Bizanţul, cu nordul şi vestul Europei, ci şi cu teritoriile orientale, fapt dovedit de existenţa a foarte multe descoperiri de *dirhemi* nu numai în Scandinavia, ci şi bazinul carpatic, în special în zona Tisei Superioare.

Pornind de la această premisă am încercat sistematizarea materialului arheologic în patru mari grupe (Planşa V):

1. *Materialul arheologic comun*, puţin relevant, constă din:

- elemente vestimentare (*inele de păr*: mormântul 5 din strada Kalevala II, în 14 morminte din strada Plugarilor, respectiv mormintele 1, 4, 6, 7 din strada Zápolya; *brăţări*: mormântul 19 din strada Plugarilor, *aplice mici*: mormântul 10 din strada Zápolya; *catarame comune*: mormintele 4, 10 din strada Zápolya; *catarame în formă de liră*: mormintele 11 şi 25 din strada Plugarilor, respectiv 1 (Planşa 3. 8–9.), 11 din strada Zápolya).

- piese de uz comun (*cuţite*: în mai multe morminte din strada Plugarilor, mormintele 4, 10 din strada Zápolya; *amnare:* mormântul 3 din strada Kalevala I., în mai multe morminte din strada Plugarilor, respectiv mormântul 4, 11 din strada Zápolya; *seceri*: mormântul 19 din strada Plugarilor); arme (*săbii:* mormântul I. şi III. din strada Kalevala situl I. (Planşa 5. 1–2.), mormintele 4, 22 şi 25 din strada Plugarilor, respectiv mormintele 1, 4, 6, 10, 11 din strada Zápolya; *tolbe de săgeţi*: mormântul 3 din strada Kalevala I. (Planşa 5. 4–5.), în 6 morminte din strada Plugarilor, respectiv mormintele 1 (Planşa 3. 11–15, 17–18.), 4, 6, 8, 10, 11 din strada Zápolya; *vârfuri de săgeţi:* în 12 morminte din strada Plugarilor, în mormintele 1, 4, 6, 10, 11 din strada Zápolya; *topoare simple: în* mormântul 15 din strada Plugarilor.

- piese de harnaşament (*scăriţe:* mormântul 25 din strada Plugarilor, mormintele 6, 8, 9, 10 din strada Plugarilor, *zăbale*: mormântul 25 din strada Plugarilor, mormintele 8, 9, 10, 11 din strada Plugarilor). (Planşa I.).

2. *Materialul arheologic care are analogii doar în bazinul carpatic.* Este vorba de scărițele din mormântul 11, mai precis despre decoraţia acestora. Scărița în formă de evantai, denumită astfel de László Révész, se integrează în categoria scărițelor din secolul al X-lea, cu menţiunea că acest tip cu urechiuşă în formă trapezoidală, cu bare plate şi tălpi late a fost de foarte multe ori ornamentat. Astfel, în cazul exemplarului nostru marginile urechiuşii, respectiv barele până în zona de contact cu talpa, au fost decorate prin ciocănire cu o bandă din argint, iar în mijlocul barelor au fost incizate 19 lăcaşuri în formă de pară în care au fost incluse ornamente din cupru, tot în formă de pară. Acest lucru este demonstrat de analizarea fotografiilor macroscopice ale pieselor (Planşa IV), în care se observă că nici un ornament piriform nu este identic cu celălalt din punct de vedere al dimensiunii şi chiar al formei. Piesa demonstrează astfel calităţile tehnice şi artistice impresionante ale orfevrarului, pentru aceasta s-au găsit analogii doar în bazinul carpatic, mai ales în zona Tisei Superioare, semn că ar putea fi socotită drept un produs „intern". Atât din punct de vedere al formei, cât şi al tehnicii de realizare a decorului, scărițele de la Beregovo-mormântul 2 şi scărița din mormântul „conducător" de la Rakamaz sunt aproape identice cu piesa de la Cluj-Napoca – str. Zápolya. În mormântul 2 de la Beregovo s-au mai descoperit

[98] László Gy., 1943, 42.
[99] Bóna I., 1986, 207; Mesterházy K., 1989–1990, 240.

centura decorată cu aplice, o sabie şi o zăbală,[100] iar în mormântul „A" de la Rakamaz, cel mai ilustrativ în privinţa bogăţiei familiilor membrilor care aparţineau suprastructurii militare din secolul al X-lea, s-au mai descoperit: o centură bogat decorată cu aplice, aplice de costum din argint aurit, aplice de harnaşament din argint aurit, plăcuţă de geantă din argint aurit bogat decorată cu palmete, mască funerară din aur, o sabie cu garnitură de aur.

Alte piese analoage cu scăriţa din strada Zápolya a fost găsită în mormântul 1 de la Sárrétudvari-Poroshalom (Ungaria),[101] aceasta fiind decorată prin încrustare cu bronz, însă barele au fost decorate doar cu motive priforme şi lipsesc plăcuţele de argint observate la Cluj, Rakamaz respectiv Beregovo. Nu departe situl de la Sárrétudvari, în mormântul 54 de la Püspökladány-Eperjesvölgy (Ungaria), barele au fost tot motive piriforme însă numai pe o parte a barei.[102] O reminiscenţă a acestui tip de decor poate fi socotit exemplarul de scăriţă *trapezoidală*, fără buton între talpă şi bare, descoperit în mormântul 41 de la Sárrétudvari-Hizóföld.[103]

O altă scăriţă apropiată ca decor şi formă, dar cu motivele piriforme dispuse în diagonală pe barele scăriţei, este descoperirea fortuită de la Balkány. (Ungaria).[104] Astfel, putem deosebi patru grupe, toate găsite dincolo de Tisa, doar o piesă provine din bazinul transilvănean (Planşa IV, Harta III).

Dacă pare destul de clar că aceste variante de decor pot fi creaţia unui atelier sau a unui meşter, nu acelaşi lucru putem spune despre încadrarea cronologică a acestora. În afara descoperirilor din grupa a II-a şi a III-a (Sárrétudvari şi Püspükladány), celelalte piese provin din descoperiri izolate sau din morminte care aparţin unor necropole cercetate parţial. Varianta I de decor, cum este şi cea de la Cluj-Napoca, este cunoscută şi din descoperirile de la Beregovo şi Rakamaz. În cazul Beregovo alte piese din inventarul funerar ne sugerează legături comerciale, probabil indirecte, cu şi către Scandinavia.[105] Astfel, plasarea acestor piese mai degrabă într-un interval cronologic relativ lung, în prima jumătate a secolului al X-lea, ni se pare cea mai corectă.

3. *Materialul arheologic, care are analogii atât în bazinul carpatic, cât şi în alte teritorii (zonele orientale, Balcani, Scandinavia).* Această grupă este cel mai bine reprezentată din punct de vedere cantitativ, după prima grupă.

În cadrul acestei grupe se cuvin amintite aplicele de centură din mormântul 1 – strada Zápolya (Planşa 3. 1–7.), respectiv din mormântul 4 de pe strada Plugarilor. Aplicele din strada Plugarilor se integrează unui tip de aplice pe care M. Schulze Dörlamm l-a denumit de tip „*Cerdin*", în formă de inimă, cu marginile perlate, cu sau fără palmetă în mijloc, având multe analogii mai ales în zona Volgăi, însă şi câteva şi în hazinul carpatic.[106] Dar, mai interesante sunt din punct de vedere al cronologiei şi al relaţiilor tipologice, cunoscute până acum, aplicele din mormântul 1 din strada Zápolya. În afara analogiilor citate din bazinul carpatic[107], respectiv de la Kenézlő-necropola II./mormântul 42 şi Sered-

[100] Mormântul de la Beregovo este încadrat pe baza analogiilor aplicelor de la Karancslapüjtő şi Kiskunfélegyháza-határdomb, în prima „generaţie" de descălecători. Mesterházy nu aminteşte de analogia aplicei de la Sered – nec. 1 – mormântul 2. Lit.: Mesterházy K., 1989–1990, 241; Tocik A., 1968. Taf. I,VIII.5; László, 1943. Planşa XXIV.

[101] Este vorba de plăsele de os ale arcului decorate cu incizii, aplicele garniturii de centură cu analogii orientale, aplicele harnaşamentului. Lit.: K. K., 1996, 277–281.

[102] K. K., 1996, 248: Im. 5.

[103] K. K., 1996, 259: Im. 6.

[104] K. K., 1996, 130: Im. 1.

[105] Kovács L., 2003, 205–241.

[106] *Komárno*: Tocik A., 1968, Planşa 20. 25–32; *Rád-Kishegy*: Patay P., 1957, Planşa 11, 2–11.

[107] Atragem atenţia că analogia de la Krylos pentru aplicele de centură din mormântul 1 din strada Zápolya, pe care o menţionează domnul Tudor Sălăgean citând pe K. Z. Pinter K, A. Dragotă şi I. M. Ţiplic, este greşită deoarece de la Krylos nu se cunosc aplice de centură asemănătoare cu cea de la strada Zápolya. De fapt, plăcuţele din argint care împodobeau veşmintele din mormintele 3, 4 şi 7 au analogii în varianta de aur de la Krylos, Sălăgean T. 2006, 128, nota 298.

necropola I./ mormântul 1/58, am identificat altele în zona Volgăi, în aşezarea de la Bilyarsk II, respectiv o descoperire izolată din Bulgaria.[108] Descoperirile de la Bilyarsk II sunt datate la sfârşitul secolului al X-lea, respectiv începutul secolului al XI-lea. Ar putea fi acestea socotite relevante în ceea ce priveşte datarea pieselor din bazinul carpatic? Considerăm că acest lucru merită cercetat mult mai mult decât s-a făcut până acum (Harta nr. III.).

Tot în această grupă se integrează şi *aplica mare centrală* de pe geanta decorată cu aplice din mormântul 25, de pe strada Plugarilor. Alături de descoperirile de la Újfehértó-Micskepuszta (Ungaria), Streda nad Bodrogom şi Cioma (Ucraina Subcarpatică)[109] o mulţime de analogii ne oferă regiunile orientale şi cele nordice (Scandinavia).[110]

Descoperirile din zona Clujului au un specific aparte în ceea ce priveşte vestimentaţia, ne referim la aşa-numiţii *cercei în formă de ciorchine de strugure,* a căror analiză structurală am încercat să o prezentăm într-un alt studiu[111]. În cadrul acesteia am deosebit patru variante, variantele I şi IV nu se leagă direct una de cealaltă prin componentele lor, în schimb variantele II şi III se leagă între ele, iar varianta II este legată de varianta I şi varianta III de varianta IV. *Cerceii în formă de ciorchine de strugure*, în stadiul actual al cercetării, nu se pot data mai timpuriu de a doua treime a secolului al X-lea şi nici mai târziu de sfârşitul acestui secol.

În mormintele în care apar asemenea cercei (Alba-Iulia – Izvorul Împăratului, Staţia de Salvare – secţiunea XXI/mormântul 6/1983, Blandiana „B" – mormântul 1, Cluj – strada Plugarilor – mormântul 8, Cluj – strada Zápolya – mormântul 5), nu apar inele de tâmplă în formă de S[112], ceea ce ar fi reprezentat o bună posibilitate de datare, dar, în afară de marea necropola de la Staţia de Salvare, inele de tâmplă în formă de S nu apar nici în cimitirele din Cluj, str. Plugarilor şi str. Zápolya, precum şi Blandiana „B". În ceea ce priveşte necropola de la Izvorul Împăratului, la fel, nu avem informaţii despre inele de tâmplă în formă de S, restul inventarului fiind constituit din aplice romboidale, colane răsucite, care permit datarea de la mijlocul spre sfârşitul secolului X.

Totodată inele de tâmplă în formă de S nu sunt cunoscute nici în alte necropole datate destul de clar în a doua jumătate şi spre sfârşitul secolului X, de la Orăştie sau Deva. *Această situaţie, în care cele două tipuri de piese nu apar asociate în acelaşi mormânt şi nici în cadrul aceluiaşi cimitir, ne conduce la idee, că există diferenţe cronologice în portul acestor obiecte de podoabă.*

În acest sens, un bun exemplu îl constituie necropola de la Alba Iulia – str. Brânduşei, în care inele de tâmplă în formă de S au fost găsite numai în zona mormintelor cu monede arpadiene, în partea cu morminte datate în secolul X, acest tip de inel de păr nu apare. După părerea noastră, această constatare confirmă ipoteza conform căreia inelele de tâmplă în formă de S se răspândesc în bazinul transilvănean doar de la sfârşitul secolului al X-lea şi/sau la începutul secolului al XI-lea.

Acest tip de cercel nu este cunoscut nici în cimitirele foarte bine datate în prima jumătate a secolului X, de la Karos (trei necropole), Kenézlő (două necropole), Eperjeske, Rakamaz[113] (Ungaria). Menţionăm că în aceste necropole apar doar săbii, spadele nu sunt cunoscute.

În schimb, *cerceii în formă de ciorchine de strugure* apar în necropole bine datate în a doua parte a secolului X. La Ibrány-Esbóhalom (Ungaria), în mormântul 255, al unei femei în vârstă de 35–55 de ani, cu orientare inversă, adică E-V, aceştia apar alături de

[108] Begovatov E. A., 2001, Planşa 5. 3.
[109] Dienes I. 1964, 99–103, Pl. 33; László Gy. 1944, 361, Fig. 54; Kobály J., 2001, 9, Fig. 4.
[110] Este vorba de marele cimitir de la *Birka*. Sculze-Dörlamm M., 1988, Abb. 9.
[111] Gáll E. – Gergely B., 2007 (manuscris sub tipar).
[112] Ar fi interesant de văzut cine a denumit sau a preluat în arheologia românească această terminologie, care nu are nici o legătură nici cu poziţia, dar nici cu funcţionalitatea sa.
[113] Révész L., 1996; Jósa A., 1914, 303–340; Fettich N., 1931.

ceramică, două inele digitale împodobite prin ştanţare cu linii în zigzag, brăţară de sârmă, mărgele din carneol şi din argint, decorate prin granulaţie. Necropola a început să fie utilizată în anii '40 ai secolului al X-lea, iar mormântul în discuţie este datat în a doua jumătate a secolului, mai precis spre sfârşitul său[114]. La Cioma, nu s-a găsit doar sabie, ci şi spadă, respectiv spadă cu mâner de sabie, ceea ce confirmă încă odată opinia noastră[115]. Din păcate, restul descoperirilor din acea zonă sunt descoperiri izolate, fără să aibă vreo importanţă din punct de vedere cronologic[116]. (Harta II).

Cerceii în formă de ciorchine de strugure au o datare similară şi în estul Europei. Mormântul 124 de la Kiev este datat cu monede emise între 931–944 spre a doua jumătate a secolului al X-lea[117], la fel ca şi piesele din tezaurul de la Kopyjvci (Ucraina), datat după anul 955, tot pe baza monedelor descoperite[118]. Cerceii de la Zawada Lanckoronska (Ucraina) au fost daţi de către H. Zoll Adamiková între a doua jumătate a secolului al X-lea şi prima jumătate a secolului al XI-lea[119]. Mai timpuriu, la sfârşitul secolului al IX-lea, au fost daţi de către D. Gh. Theodor cerceii descoperiţi la Răducăneni (jud. Iaşi)[120], însă caracteristicile structurale ale acestora se deosebesc foarte mult de cele ale cerceilor descoperiţi la Cluj, Alba Iulia şi Blandiana.

În concluzie, credem că limitele cronologice ale cerceilor de tip ciorchine de strugure, se pot plasa între anii 940–980, iar dispariţia lor se poate lega de decăderea comerţului oriental.

La fel, tipul de *nasture de argint aurit* din mormântul 5 de la Cluj-Napoca – strada Zápolya depăşeşte ca răspândire aria bazinului carpatic. Pe suprafaţa butonului se întind nouă linii de bumbi sferici, 183 în total, sudaţi pe un buton mai mare. Pe fundul butonului a mai fost sudat un bumb mai mare. Butonul mai avea în mijloc o verigă circulară, prin care piesa putea fi montată pe caftan. Un nasture de acest tip a mai fost găsit în bazinul carpatic în tezaurul de la Tokaj (Ungaria).[121] Un alt nasture, al cărui corp a fost decorat parţial prin granulaţie, a fost descoperit în mormântul 172 de la Irány-Esbóhalom (Ungaria), în asociere cu aplice cu pandantiv, aplice de cămaşă, cuţit.[122] Nasturi de tipul celui de la Cluj- str. Zápolya, au fost descoperiţi în număr mult mai mare în Moravia la Pohansko, Staré Město,[123] precum şi în Rusia, de exemplu la Kopijevka,[124] datate de V.Hruby pentru ultimul sfert al secolului al IX-lea şi pentru începutul secolului al X-lea,[125] în Bulgaria la Preslav, din aur, daţi la mijlocul secolului al X-lea.[126]

Unele piese din această grupă au jucat un rol important în ceea ce priveşte plasarea lor în cadrul descoperirilor ale *primei generaţii* de descălecători. Acesta este şi cazul agăţătoarei, foarte probabil de la tolbă pentru arc sau, după alte păreri, de la geantă, descoperită la Cluj în strada Zápolya – mormântul 10. Piesa în discuţie abia acum a fost identificată în colecţia muzeului din Cluj-Napoca, aceasta a fost realizată în tehnica turnării, are o formă trapezoidală, fiind ajurată pe mijlocul părţii superioare. Partea superioară este

[114] Istvánovits E., 2003, 111, Pl. 255/2–3.
[115] Kobály J., 2001, 208, Fig. 9, 2.
[116] Istvánovits E., 2003, 288.
[117] Karger M. K., 1958, 208–210, Planşa XXVIII.
[118] Linka-Geppener N., 1948, 182–191.
[119] Cercetătoarea poloneză a dat un alt nume tipului de cercel în discuţie, anume *Denis*. Zoll Adamikowa I.I., 1999, 108.
[120] Teodor Gh., 1980, 33.
[121] Hampel J., 1905, Planşa 491, D. 11.
[122] Istvánovits E., 2003, 94, Planşa 86, 172/6.
[123] Kalousek Fr. 1971, 125; Hruby V., 1955, 211–212.
[124] Linka-Geppener N., 1948, 2, táb. 4–5.
[125] Hruby V., 1955, 211–212.
[126] Totev T., 1982, Fig. 30; Totev T., 1986, Planşa 17, 5.

puţin rotunjită, iar ajurarea este aproape ovală. Decorul piesei este realizat prin încrustaţii şi gravare, redând forma unor lujeri. Analogii pentru agăţătoarea de tolbă pentru arc se găsesc în mai multe descoperiri din bazinul carpatic,[127] însă un exemplar aproape identic nu se cunoaşte în această regiune, ci doar în zonele îndepărtate ale Cernigovului la Tabaevka,[128] în Bulgaria, într-o descoperire al cărei loc de proveninetă este necunoscut,[129] precum şi în Suedia la Birka-mormântul 1125B.[130] *Astfel, acest tip de piesă poate fi socotit o dovadă a comerţului cu Orientul sau o consecinţă şi o dovadă a migraţiei de la sfârşitul secolului al IX-lea şi început celui de-al X-lea.*

Un alt tip de aplică, descoperit în mormântul 11 de la Cluj-Napoca – str.Zápolya, este cel folosit pe spata calului. Aplica este compusă din două plăcuţe: aversul este turnat din argint, mai apoi aurit, are formă de frunză sau chiar de peşte. Reversul este tăiat din placă de cupru, şi a fost montat cu cinci cuişoare pe placa din argint. Aversul iese puternic din relief, iar în interiorul (său) este bila de zurgălău, al cărei rost a fost pus pe seama unor motive spirituale, dar mai degrabă acestea erau de ordin practic. Partea piesei de care a fost prins zurgălăul a fost decorată cu mai multe forme de beţişoare verticale, care ajung până spre partea inferioară a monturii pentru acesta, care a fost încadrată în partea superioară de o bandă. Acest model de decorare este foarte arhaic, analogii găsim şi în perioada avară. Suprafaţa piesei este decorată cu linii incizate şi aurite în formă de lujeri care în partea inferioară se unesc într-o palmetă cu trei frunze.

Această piesă este originară în regiunile orientale, în zona bazinului Minusinsk iar ca analogii menţionăm piesele de la Kiev-necropola de la Desjatinaia, Tabaevka, Cernigov şi Gaevka.[131] Asemenea piese apar într-un număr mai mic şi în aria culturii Saltovo-Maiatk,[132] precum şi în Bulgaria, de exemplu în necropola de la Pliska, datată în secolele X–XI.[133] Aplice cu zurgălău cu aceeaşi funcţionalitate, dar cu decor diferit, sunt atestate în bazinul carpatic la Balatonszemes, Budapest-Farkasrét, Karos – nec. II/m. 52, Zemplin şi într-un loc necunoscut din Ungaria.[134] Foarte important este faptul că toate aceste patru descoperiri sunt datate pe baza analizei tipo-cronologice a pieselor, dar şi cu ajutorul analizei AND, în prima generaţie de descălecători. Drept urmare, putem susţine că acest tip de piesă, la fel ca şi celelalte menţionate anterior, datate în prima jumătate a secolului X, *reprezintă migraţia unor persoane şi/sau dovada schimburilor comerciale* foarte probabil cu Orientul în prima jumătate a acestui secol.

4. *Materialul arheologic cu analogii doar în descoperirile din Orient.* În această grupă se pot încadra cele patru limbi de curea şi piesele de os cu un decor specific, în zigzag sau şiruri de linii care se lărgesc la capăt, provin din mormântul 11 de pe strada Zápolya. Decorul pieselor din os, la fel ca decorul zăbalelor descoperite la Szeghalom şi Sárrétudvari, după Károly Mesterházy, ar sublinia relaţiile culturale cu Samara (la nord de Bagdad, Irak).[135] Pentru limbile de curea analogii exacte au fost identificate în zona Munţilor Altai,

[127] *Karos-Eperjesszög* – necropola I/mormântul 1, necropola II/mormintele 52, 60, necropola III/mormântul 11: Révész, 1996, Planşa 4, 28, 81, 97.6, 125; *Nesvady* – mmormântul 2: Szőke 1941, 214–224. *Nu este sigur sau în poziţie secundară*: *Sárospatak-Baksahomok*: Kalicz N., 1957, 167–168; *Sóshartyán-Murányhegy*: Fodor I. 1975, Planşa 84. 1; *Sorokpolány-Berekalja*: Nemeskéri, 1943, 316–319; *Szakáld-Mulatódomb*: K. Végh 1970, 78–109, Planşa X. 6; *Tiszalök-Kisfástanya*: Kiss L., 1933–1934, 215–220; *Bezdéd-mormântul 16:* Jósa A. 1896, 408–409; *Nagymágocs-Mágocs ér*: Bálint Cs. 1991, 146–147, 242. No. 184.

[128] Orlov R.S., 1984, Planşa 6, 27.

[129] Yotov V., 2004, Planşa XXVI, 396.

[130] Lundström F. – Holmgvist Olaussson L., 2006, 16, Fig. 14, ultima piesă.

[131] Karger M. K., 1958, Planşa 14; Orlov R. S., 1984, Planşa 2–3.

[132] Pletnyova S. A., 1981, Planşa 36, 16.

[133] Mormântul 2. Dimitrov J., 1995, Im. 10. 2.

[134] Költő L., 1990, 85–101; Dienes I., 1973, Planşa 6, 19–25; Révész L., 1996, Planşa 90. 1–3; Budinsky – Kricka V. – Fettich N., 1973. Planşa 24, 1–4; Fettich N., 1937, Planşa XXVII, 7.

[135] Mesterházy K., 1997, 7, Pl. 1–2.

în Aleiul Superior, curganul nr. 1, datat în secolele VIII–IX.[136] Se mai cuvin menționate zăbalele din mormintele 6. și 8, a căror tehnică de execuție este similară celei ale pieselor din cimitirul de la Lutomiersk – mormântul 48.[137]

5. *Piese pentru care nu se cunosc analogii în regiunile bazinului carpatic și nici în alte spații*: *inelul pentru cureaua de agățare a scăriței* din argint, utilizată secundar, aplica dreptunghiulară, neregulată, ambele descoperite în mormântul 11, *limbile de curea* cu decor în formă de V și o aplică ajurată din mormântul 8, precum și o aplică ajurată și limbile de curea, dintre care doar una are un decor în formă de V, precum și scărița din mormântul 1 – strada Zápolya.

Inelul pentru cureaua de agățare a scăriței are suprafața decorată cu o spirală și un șir de spice de grâu. Datorită formei ovale mai degrabă a fost folosit pe gura tecii unui cuțitaș. Până acum, nu am reușit să identificăm piese similare, însă decorul apare adesea pe diferite alte piese.

Aplica rectangulară a fost realizată prin turnare din argint, cu excepția reversului a fost total aurită. Până acum nu cunoaștem analogii pentru această piesă în bazinul carpatic sau în regiunile orientale. Această aplică a fost purtată timp îndelungat, de aceea decorul este greu de descifrat, în mijloc se observă un cerc decorat cu motive perlate. Atât *limba de curea* cu decor în formă de V, cât și *aplica rotundă, ajurată, în mijloc cu decor perlat*, provenite din mormântul nr. 8, nu au analogii. Numărul destul de mare al pieselor fără analogii directe, unele foarte uzate, pot să reprezinte din punct de vedere cultural (și nu neapărat biologic) dovada clară ale unei migrații timpurii. Ar fi interesant dacă s-ar realiza analize de acest fel și pentru piesele de inventar din alte necropole din bazinul carpatic[138]. Cel mai bun exemplu în acest sens este mormântul 11, în inventarul căruia, așa cum am prezentat mai sus, elementele care poate fi socotite posibile *semne ale unei migrații dinspre est*, se îmbină cu elemente ale culturii materiale mai târzii, ale căror analogii se pot observa doar în bazinul carpatic (scărița de exemplu) (vezi Planșa V).

Prin această analiză am intenționat să introducem în circuitul științific materialul arheologic descoperit în zona Clujului și să depășim standardele provinciale. Artefactele rezultate din aceste săpături se integrează într-un lanț al legăturilor euro-asiatice din epoca medievală timpurie, ale căror urme le găsim din Scandinavia până în Balcani și până în zonele îndepărtate ale estului, chiar și în China, Coreea, în cazul cataramelor în formă de liră, ale căror locuri de descoperire traversează întregul continent eurasiatic.[139]

5. OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA PRIMA GENERAȚIE DE DESCĂLECĂTORI. În majoritatea cazurilor, toate aceste antichități au fost interpretate ca rod al migrației ungurilor în bazinul carpatic, respectiv în *Transilvania*, până nu demult și de către unul dintre autorii acestor rânduri.[140]

De fapt ce înseamnă *prima generație*? La prima vedere ar fi un lucru ușor de stabilit. Răspunsul clasic a fost că *primei generație* îi aparțin acei membri ai comunităților de la sfârșitul al IX-lea care s-au născut în zona Atelcuzu (Etelköz-între râuri), menționați de împăratul bizantin Constantin al VII-lea Porphirogenetul[141] însă au fost înmormântați deja în

[136] Mogilnikov B.A., 2001, Im. 7. II., Im. 8. 9–11.
[137] Jażdżewski K., 1949, Planșa 12. 3.
[138] Menționăm că în necropola de la Karos, cu morminte mult mai bogate, doar o singură piesă nu are analogie în bazinul carpatic!
[139] Schulze – Dörlamm M., 1988, Fig. 12.
[140] Gáll E., 2001, 1–14.
[141] Se poate pune întrebarea între care râuri? Cercetarea fără caracter sistematic din spațiul Republicii Moldova, dar și dezinteresul total al arheologiei maghiare face ca acest spațiu să fie o necunoscută pentru specialiști. În acest sens, vezi Fodor I., 2006, 89–114.

bazinul carpatic. Această interpretare este superficială, deoarece nu ia deloc în calcul deosebirile de vârstă existente în cadrul oricărei comunităţi. Este sau ar trebui să fie evident că în 895 sau 896 sigur au ajuns în bazinul carpatic mai multe categorii de vârstă, de la copii până la vârstnici, cu alte cuvinte oameni care ar fi putut deceda atât în anul 900, cât şi chiar în 945–950. Evident că în acest răstimp cultura lor materială putea să se schimbe *profund*, *total* sau *cu nimic*, cu toate acestea din punct de vedere biologic aparţin tot *primei generaţii*. În acest sens trebuie să propunem diferenţierea primei generaţii atât din *punct de vedere biologic* cât şi din *punct de vedere cultural*.

Dacă urmărim evoluţia cronologică a diferitelor *tipuri sau categorii de piese* din inventarul acelor morminte, nu se poate vorbi numai de *prima generaţie* de descălecători din punct de vedere cultural, adică a celor care s-au stabilit în bazinul carpatic, ci mai degrabă de legături comerciale persistente cu spaţiile orientale, sudice şi nordice în tot sau în mare parte a ultimului secol păgân. În acest sens, cele mai bune exemple pentru contactele intense cu estul sunt *dirhemii* arabi descoperiţi în număr mare în morminte,[142] dar şi într-un tezaur din Maramureş.[143] Transformări profunde în domeniul comerţului cu orientul au fost remarcate şi în Scandinavia şi în zona baltică,[144] la fel şi în bazinul carpatic (unde în descoperiri din secolul al IX-lea dirhemii nu apar).

Astfel, putem trage concluzia potrivit căreia cucerirea maghiară a unei mari părţi a bazinului carpatic nu doar a *distrus*, ci *a creat* poluri economice şi strategico-militare care au determinat o creştere semnificativă a cuantumului comercial cu Orientul, cel mai bine reflectată în mărturiile arheologice din aceste zone. Acest tranzit atingea şi o parte a Moldovei actuale, aşa cum o dovedeşte tezaurul de la Răducăneni. Această cultură cu o manifestare în cadrul culturii materiale foarte colorată şi diversă dispare cândva în ultima treime a secolului al X-lea. Cele mai bune exemple sunt mormintele cu spadă în inventar, datate spre sfârşitul secolului, şi din care lipsesc în mare parte centurile *decorate cu aplice*. Se mai cuvine remarcat faptul că din a doua jumătate a secolului al X-lea dispar şi dirhemii din inventarul mormintelor. Totodată şi dispariţia *cerceilor în formă de ciorchine de strugure* poate fi adusă pe acelaşi palier cronologic şi legată direct de decăderea comerţului cu Orientul, adică între anii 940–980. Din această cauză, credem că dispariţia acestei culturi, denumite în literatura internaţională *vechi maghiari*, nu poate fi legată de aşa-zisa cultură etnicizată sau polietnicizată Bjelo Brdo[145], ori de politica de creştinare întreprinsă de statul creştin nou format, ci mai degrabă *de această cezură comercială*, respectiv de decăderea puterii comerciale a Orientului, a cărui decădere are cauze politico-militare (şi anume distrugerea statului chazar).

În opinia noastră, această situaţie este valabilă pentru siturile arheologice din zona Clujului, care se întind pe tot parcursul secolului al X-lea. Rămâne o problemă de elucidat în ceea ce priveşte începutul acestei migraţii şi a evoluţiei cronologice a necropolelor din această zonă. În acest sens, probabil siturile din străzile Kalevala, Plugarilor şi Zápolya se datează până în secolul al XI-lea sau aproape de începutul acestuia (inelele digitale decorate cu incizii din strada Plugarilor), iar inelul de tâmplă din argint cu capătul în formă de S, de o calitate deosebită, descoperit in strada Heltai nr. 28, poate fi o verigă de legătură între secolul păgân şi cel creştin.

6. DATE DESPRE SITUAŢIA ECONOMICĂ A COMUNITĂŢILOR DIN SECOLUL X. Dacă analizăm hărţile numărul nr. II. şi IV. se poate observa o concentrare importantă a săbiilor şi

[142] Kovács L., 2005.
[143] Kovács L. – Fomin.
[144] *„The tenth century was also a period of substantial changes in the Baltic trade...”*. Duczko W., 2000, 14.
[145] Sistemul cronologic realizat de către Jochem Giesler nu poate fi susţinut din foarte multe motive, de exemplu *aplicele cu pandantiv* pe care Giesler le-a atribuit culturii vechii maghiare, de cele mai multe ori se datează în a doua jumătate a secolului X, ori în secolul XI. Acelaşi lucru poate fi amintit de exemplu şi în legătură cu *scările trapezoidale*. Giesler J., 1981, 3–181.

a cerceilor de tip ciorchine de strugure în zona Clujului. Din totalul de 40 de morminte se cunosc 10 săbii, adică un procent de 25 % din totalul mormintelor. Cum se poate interpreta această concentrare, care în cazul săbiilor depăşeşte din punct de vedere al raportului piesă/mormânt numărul săbiilor din binecunoscutele necropole din zona Tisei Superioare (Karos: din trei necropole cu 74, 73, 19 morminte se cunosc 11 săbii,[146] Kenézlő: în două necropole cu 50 de morminte în total s-au găsit 5 săbii,[147] Tiszabezdéd: în 17 morminte sunt doar 3 săbii[148]? Trebuie să amintim că săbiile din celelalte necropole datate în secolul X apar într-un număr foarte mic, de obicei este caracteristică o sabie la o necropolă.

Această concentrare, care depăşeşte numărul săbiilor din necropolele amintite, poate fi interpretată în fond ca o expresie a prezenţei *suitelor militare* nu numai în zona Tisei Superioare, ci şi în *bazinul transilvănean*. Coroborând şi cu prezenţa într-un număr important a cerceilor de tipul mai sus amintit, nu poate fi exclus ca aceste comunităţi, a căror expresie arheologică se remarcă printr-o concentrare impresionantă a armelor (nu numai a săbiilor), au fost stabilite aici *pentru controlul militar şi economic al drumului* care conducea spre Alba-Iulia în secolul al X-lea, unde găsim iarăşi o impresionantă concentrare a cerceilor de tip ciorchine, dar unde nu cunoaştem necropole de acest tip.[149] Observaţiile noastre pe plan topografic, potrivit cărora aceste grupuri de morminte au fost stabilite pe lângă traseul *drumului roman*, care putea să fie folosit şi în secolul X, fac plauzibilă constatarea noastră: grupurile de ostaşi cu un număr impresionant de arme şi înmormântări cu cai au fost stabilite cu un rol bine determinat, pentru menţinerea controlulului asupra drumului, atât din punct de vedere strategico-militar, cât şi economic. Viitoarele cercetări ar putea să clarifice mult mai bine întinderea acestor necropole şi amploarea habitatului în zonele din jurul oraşului actual.

Dacă aruncăm o privire asupra realităţilor secolului X european, acest aspect socio-militar nu trebuie să să ne surprinde. În lumea vikingă cunoaştem suitele personale denumite *hird*,[150] iar în lumea vikingo-slavă *druzhina*.[151] Evident aceste realităţi nu se aseamănă în totalitate, dar în mare parte denotă realităţile sociale, militare ale vremii epocii medieval timpurie, o societate total militarizată, cu idealuri şi valori eroico-militare.

În această parte a lucrării încercăm să atragem atenţia asupra unui aspect nu prea luat în seamă. În istoriografia maghiară (şi după aceasta şi în literatura arheologică din ţările din estul şi centrul Europei) este perpetuată în continuare ideea că mormintele din secolul al X-lea sunt *foarte bogate*, evident fiind vorba de cantitatea metalelor preţioase. De multe ori însă bogăţia a fost coroborată cu cantitatea de arme, prezenţa unui arc, a tolbei sau a vârfurilor de săgeţi într-un mormânt determinând aprecierea de „mormânt bogat" sau de „individ cu un statut important". În cazul acestor cimitire însă, putem observa foarte repede din cântărirea pieselor că destul greu putem vorbi despre bogăţie. Această *bogăţie* doar în cazul câtorva situri se poate susţine, dar niciodată nu se poate compara cu bogăţia siturilor din secolele V–VII[152] în cea mai mare parte, aşa cum a remarcat şi István Kovács aceste necropole rămân sărace.[153] Astfel, am preluat metoda de cercetare a lui László Révész şi am cântărit obiectele din metale preţioase descoperite în morminte din mai multe situri. În acest caz le sistematizăm pe cele din necropola din strada Zápolya:

[146] Révész L., 1996, 13–38, 180.
[147] Jósa A., 1914, 303–340, Im. XXVIII, XLI, XLX; Fettich N., 1931, 84, Im. 56.
[148] Jósa A., 1896, 385–412; Prohászka P., Révész L., 2004, 137–168, Im. 4, 8, 10.
[149] Două morminte au fost descoperite în vârful dealului, pe baza acestora s-ar putea ca suitele militare să fi găsit locul de odihnă în zona strategică a Apulumului roman.
[150] Reuter T., 1997, 32–37; Hedenstierna-Johnson Ch., 2006, 26.
[151] Melnokova E. A., 1996; Hedenstierna-Johnson Ch., 2006, 26.
[152] Révész L., 2001, 38–46.
[153] Kovács I., 1942, 116.

	Au	Ag	Bronz
M. 1		36, 9	16, 7
M. 2.			
M. 3.		0, 2	
M. 4.		2, 0	
M. 5.		14, 1	
M. 6.		3, 8	
M. 7.		0, 4	3, 1
M. 8.			13, 2
M. 9.			
M. 10.			15, 7
M. 11.	0, 1	61, 2	40, 4
	0. 1 gram	Total: 118, 6 grame	Total: 92, 2 grame

László Révész a comunicat date despre următoarele necropole:

1. Tiszavasvári-Aranykerti tábla – 138, 8 grame de argint din 19 morminte
2. Tiszabezdéd – 116, 69 grame de argint din 18 morminte
3. Necropola II de la Kenézlő – 559, 89 grame de argint din 26 de morminte

După cum se poate observa, tendința este asemănătoare: necropola cercetată parțial din strada Zápolya se integrează foarte bine în aria necropolelor mai sus amintite: în cazul acestora nu putem vorbi despre înmormântări foarte bogate, asemănătoare secolului al V-lea de exemplu, ci despre un strat militar bine înarmat, care se manifesta în acest fel după moarte. Trebuie să menționăm totuși că mormintele 1, 8, 9 și 11, adică cele mai bogate din punct de vedere al inventarului au fost distruse, nu este exclus să fi fost un lot mult mai prețios. Însă având în vedere datele pe care le avem la dispoziție, necropola din strada Plugarilor poate avea aceleași caracteristici, adică un procent mare de armament în morminte, coroborat cu un cuantum mic de metale prețioase (amintim că în mormântul numărul 25 a fost descoperit și un inel de tâmplă din aur). Doar cu un singur exemplu încercăm să ilustrăm deosebirile: din mormântul foarte probabil *singuratic*[154] de la Sânpetru Gherman greutatea *argintului* de pe garnitura de harnașament este de 181, 4 grame, iar a pieselor din *bronz* numai de 8, 7 grame.

7. CLUJUL ŞI BAZINUL TRANSILVĂNEAN ÎN SECOLUL X. În legătură cu zona Clujului, dar și a restului bazinului transilvănean, trebuie analizat din perspectivă arheologică, în măsura posibilităților stadiului cercetări, mai mult decât lacunar, două probleme:

1. Când apare în zona Clujului, respectiv în zonele sudice ale bazinului transilvănean, orizontul funerar specific din punct de vedere cultural perioadei secolului al X-lea?

2. Din punct de vedere cronologic, cultura materială din necropolele acestei epoci unde își are cele mai numeroase analogii tipologice? Putem detecta aceste realități?

Așa cum s-a putut observa din mica noastră analiză tipologică, zona Clujului este foarte mult legată de zona Tisei Superioare (decorul scăriței, aplica de geantă, aplica de centură). Totodată, nu trebuiesc uitate nici analogiile din cercul kievean, de importanță majoră (aplica de tolbă de arc din mormântul 10). Putem pune întrebarea: aceste relații ale culturii materiale pot fi rodul comerțului dinspre foarte probabilul centru de putere în prima parte a secolului X, sau/și este rodul imigrației. Așa cum am prezentat anterior, o parte a

[154] Denumirea de *izolat*, persistent în arheologia românească ar trebui regândită și de multe ori eliminată.

inventarului mormântului 11 din strada Zápolya, poate fi socotit ca simbolul imigrației maghiare din est (ne referim la aplicele din mormântul 11, foarte uzate), dar o altă parte (scărița decorată) este clar că aparține culturii materiale din secolul X. Exclusivitatea acestor piese, unele fără analogii (aplica dreptunghiulară), altele doar sau mai ales în zona Tisei Superioare (tipul de scăriță decorată, aplica cu zurgălău, aplica în formă de frunză) și numai în prima jumătate a secolului X, după părerea noastră poate fi socotită mai *degrabă un simbol al imigrației spre zona Clujului*. În același timp, așa cum am demonstrat anterior, cerceii în formă de ciorchine trebuie socotiți în primul rând o dovadă a comerțului dinspre teritoriul Ucrainei la mijlocul secolului X.

Rezumând, credem că o parte a inventarului este dovada imigrației, a cuceririi noii patrii (*honfoglalás*), iar pe de altă parte avem și piese ca rod al comerțului dintr-un sistem în care a fost integrat începând din secolul al X-lea și bazinul transilvănean (Harta nr. II.). Pe baza acestor exemple socotim că o parte a necropolelor din zona Clujului pot fi datate din primul sfert al secolului X (*menționăm că acești oameni au venit aici ca să trăiască, nu ca să fie înmormântați direct, pentru a fi obiectul de studiu al arheologilor în secolul XXI*).

Trebuie pusă și întrebarea când au *fost abandonate aceste locuri de înmormântare*? Din cauza stadiului cercetării, această problemă poate fi pusă la fel de relativ ca și problema începutului de funcționare. Pe baza descoperirilor, în momentul actual nu putem data încă foarte clar. Doar un singur punct de sprijin avem: nu departe de strada Plugarilor, în zona fostei străzi Heltai, a fost descoperit un mormânt în invenatr cu inel de păr în formă de S. Având în vedere că inelele de păr în zona sudică a bazinului transilvănean apar probabil la sfârșitul secolului al X-lea, început de secol XI, nu este exclus ca mutarea acestei comunități militare, respectiv abandonarea necropolei, să poată fi legată de marile transformări social-politice de la începutul secolului XI. Atragem atenția că acestea sunt ipoteze care pot fi validate doar de noi săpături arheologice.

Evident, în viitor necropolele trebuiesc săpate *exhaustiv* pentru a putea stabili clar cronologia lor relativă și absolută.

În cazul necropolelor din zonele care aparțin regiunilor mai sudice ale bazinului transilvănean, problemele de datare sunt la fel de complexe. Astfel, chiar dacă au fost săpate un număr important de necropole, nici una n-a fost terminată, așa încât nu cunoaștem nici în aceste cazuri când *încep și când se termină aceste spații funerare*.

În zona cea mai nordică a bazinului Mureșului mijlociu, înaintea cotului Mureșului, inventarul funerar al necropolei de la Gâmbaș, din punct de vedere al relațiilor cronologico-culturale, se află într-o poziție intermediară. În cazul mormântului 10, *aplica mică, rectangulară* are analogii la Kenézlő – necropola II/mormântul 49 (mormântul 23 de fapt)[155] și de la Balkány,[156] ambele pe Tisa Superioară. Analogii aproape exacte ale aplicelor rectangulare de dimensiuni mai mari pentru caftan sau centură se cunosc tot în zona Tisei Superioare, de la Tiszaeszlár-Bashalom – necr. II. m. 3,[157] dar și de la Szeged-Algyő,[158] cu mențiunea că acest exemplu poate să fie și rod al comerțului intern, deoarece așa cum a constatat Csanád Bálint, aceste tipuri de aplice sunt caracteristice zonei *Tisa-Mureș-Criș* și *părții mijlocii a Tisei*.[159] Aplicele cu pandantiv, tot din mormântul 10, au în schimb o largă răspândire în bazinul carpatic. Pentru întreaga piesă o analogie este în zona Tisei Superioare la Pap-Rózsadomb – mormântul 1, iar doar pentru pandantiv cunoaștem analogii la Chotin – mor-

[155] Ca aplică de cizmă. Fettich N., 1931, Pl. 85, 27–30.
[156] Hampel J., 1900, Pl. LXIV, 41.
[157] K.K., 1996, 188, Fig. 7, 190.
[158] Kürti B., 1979, 344–345.
[159] Bálint Cs., 1991, 264, Pl. XLVII, 2.

mântul 33 (Slovacia sud-vestică),[160] Jazovo-mormântul 6 (Novi sad)[161], Tímár – mormântul 8 (Tisa Superioară)[162] şi Ikervár (Transdanubia).[163]

Analogii pentru cerceii de origine balcanică, terminaţi cu un bumb la capăt, din bronz, în folie de aur, avem doar de la Örménykút-Bodaszőlő mormântul 18, din Câmpia Tisei.[164] Analogia identică a aplicii decorată cu cerculeţe, găsim în Suedia, la Vivallen – mormântul 9, ceea ce atrage atenţia asupra comerţului intercontinental.[165] Pentru pandantivul din mormântul 2, o pasăre stilizată, analogii avem în primul rând în zona Câmpiei Tisei, la Gyula-Téglagyár – mormântul 45,[166] Püspökladány,[167] Hajdúdorog-Gyulás – mormântul 25,[168] Sárrétudvari-Hizóföld,[169] Salonta-Movila Trupului – mormântul 1,[170] dar şi în zona Tisei Superioare, la Gáva-Szincsedomb – mormânt singuratic (?).[171] Totodată, pe lângă sabia descoperită în mormântul 1, am depistat şi spada descoperită de Bodrogi în 1905,[172] care din nou este un element pentru o datare mai târzie. Pe baza acestor aspecte, luând în considerare şi datarea propusă în cazul necropolelor pentru care cunoaştem analogii, necropola de la Gâmbaş se poate data în a doua jumătate a secolului X, şi poaze fi legată de o *imigraţie* din zona Câmpiei Tisei în bazinul transilvănean undeva probabil în anii '30–'40 ai secolului al X-lea. Această observaţie este sprijinită şi de descoperirile de la Lopadea Ungurească (aplice cu pandantiv ale căror analogii apar mai mult în zona respectivă).[173]

Foarte importante sunt din punct de vedere al cronologiei relative descoperirile de la Alba Iulia. În mod sigur, aici trebuia să există un centru important, având în vedere numărul mare al locurilor funerare. Ceea ce este interesant, până acum nu a fost descoperită necropola unui *strat militar*, de tipul celor de la Cluj, care logic trebuie să fi existat şi la Bălgrad. Înainte de a trage diferite concluzii, menţionăm că în zona bisericii catolice, pe vârful dealului, cunoaştem două morminte, săpate în 1984 şi 2002, în care s-a înregistrat depunerea unor părţi ale calului, iar din săpătura din anul 1984 s-a păstrat şi o aplică cordiformă.[174] Nu putem şti distanţa între aceste două descoperiri, însă nu este exclus ca acestea să aparţină unor necropole ale stratului militar din secolul X. *Din punct de vedere strategic ar fi logică amplasarea în această zonă a unei aşezări, implicit consecinţa acesteia, o necropolă.*[175]

Până acum au fost cercetate necropole mari ale mai multor aşezări existente aici în secolul X. Dintre aceasta, aşa cum am discutat anterior, a fost publicată doar necropola de pe strada Brânduşei, ale cărei părţi, care ne interesează aici în mod explicit, descoperite în anii 1997, 1999, 2001, trebuiesc datate în secolul X. Aşa cum am discutat mai sus,

[160] Točik A., 1968, 29, Pl. 19, 12.
[161] Točik A., 1968, 29, Pl. 19, 12.
[162] Kovács L., 1988, Pl. 5, 2a-m.
[163] Kiss G., 1996, Fig. 2.
[164] Vaday A. – Kovács L., 1999 (manuscris).
[165] Hedenstierna-Jonson Ch., 2006, 32 (figura).
[166] Bakay K., 1978, Pl. LXV, 2, 4–5.
[167] K.K., 1996, 246, Fig. 2.
[168] K.K., 1996, 231, Fig. 5.
[169] K. K., 1996, 276, Fig. 47.
[170] Lakatos A., 2005, Fig. 1–5.
[171] Istvánovits E., 2003, 55–56, Pl. 38, 3.
[172] Gáll E., 2007.
[173] Roska M., 1936, Fig. 4.
[174] Informaţia despre săpătura de la Alba Iulia-Palatul episcopal din 2002 a doamnei Dana Marcu, am primit de la colega Daniela Tănase, căreia îi mulţumim şi cu această ocazie. Lit.: Heitel R. R., 1986, Fig. I.
[175] Menţionăm că pe lângă cele trei necropole ale stratului militar de la Karos, cunoscute bine şi în arheologia noastră, a mai apărut o necropolă, databilă tot în cursul secolului X, aparţinând unei populaţii sărace. Informaţii de la Peter Lango, arheolog la Institutul de arheologie din Budapesta, căruia îi mulţumimn şi pe această cale.

ritualurile funerare pot indica o altă origine a acestei populații, iar cultura materială nu prea are legături cu Câmpia Tisei. Să vedem cum se poate data și ce analogii tipologice ne oferă inventarul funerar.

Partea necropolei din secolul al X-lea, pe baza inventarului, nu poate fi datată mai timpuriu decât a doua treime a acestui secol. Astfel, *sensibilitate* cronologică au *inelele digitale din bandă cu cap răsucit*, care sunt datate din Scandinavia până în zona bazinului carpatic de la mijlocul secolului X. În tezaurul de la Spiljovka, apar împreună cu aplice de centură „*maghiare*", patru brățări din argint, monede emise de Constantin al VII-lea Porphirogenetul și de Roman (948–959) și un dirhem emis în anii 966–967.[176] În Gottland, variantele de aur ale acestor inele au fost datate tot la mijlocul secolului al X-lea.[177] Așa se pot data și analogiile din bazinul carpatic.[178] La Alba Iulia aceste inele digitale apar în partea cimitirului săpată în 1997 și 1999, adică în mormintele 16 și 33 (în mormântul 16, orientat E-V, cu inel de păr simplu, inel digital de sârmă, ceramică, iar în mormântul 33, orientat E-V, împreună cu o brățară de sârmă și inel de păr cu capetele petrecute). Inelele digitale închise, al doilea cu bumbi pseudogranulați, turnat, din mormântul 22, nu are analogii clare în bazinul carpatic ceea ce sugerează legături cu zona Dunării de Jos.

Alte podoabe, cum ar fi inelele de păr simple, unele de dimensiuni mici, brățara de sârmă, nu au valoare de datare mai strânsă. Menționăm că în această primă parte a necropolei, diferența culturală este subliniată și de cuțite, din punct de vedere tipologic total diferite de cele din mormintele necropolelor în care apar resturile calului, dar diferite, din același punct de vedere, și de cuțitul din mormântul 137, datat în primul veac creștin de monedele emise în vremea lui Andrei I (1046–1060).

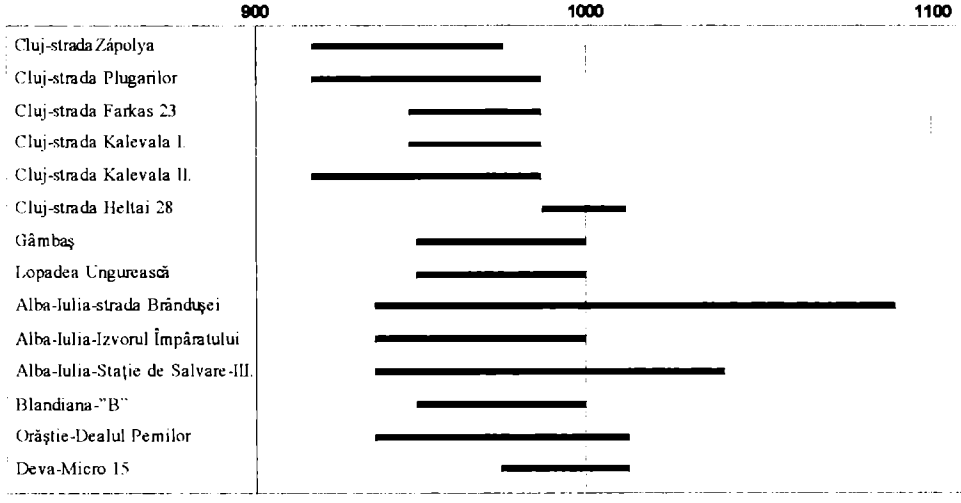
În partea necropolei din secolul XI au loc schimbări radicale atât ale ritualurilor funerare (dispare orientarea inversă și ceramica), cât și a inventarului funerar (apar *tipuri de inele de tâmplă, brățări, inele digitale, tipuri de cuțite, aplică rectangulară cu pandantiv*, necunoscute până atunci, în număr mare și în alte zone ale bazinului carpatic, alături de monedele emise de primii regi maghiari), adică a culturii materiale. Aceasta poate fi interpretată atât ca un *schimb de populație*, dar și/sau o *pătrundere a ideilor creștine, propagator al egalității politico-social ierarhice* în lumea de dincolo.[179] Așa cum se poate observa din planul necropolei, orientarea E-V mai este practicată probabil și la începutul secolului XI (mormintele 103, 109 și 120), dar mai târziu nu o mai documentăm deloc. Neavând la dispoziție analize ADN și nici analiza antropologică, nu putem afirma deloc dacă există sau nu o legătură genetică între comunitatea care se înmormânta în secolul X și practica într-un procent semnificativ orientarea inversă și cea din secolul XI, pentru care cea mai bună dovadă cronologică sunt monedele regilor maghiari.

Celelalte două locuri funerare din Alba-Iulia, respectiv Izvorul Împăratului și Stația de Salvare, sunt greu de datate, dar fără a trage concluzii pripite, din ceea ce cunoaștem despre aceste câmpuri funerare, rămânem la părerea că și aceste necropole pornesc din a doua treime a secolului al X-lea și sunt folosite și în secolul XI. Pe baza ceramicii, dar și a unor aspecte ale ritualului funerar (de exemplu depunerea a două vase în partea necropolei din secolul X, adică în faza a II-a sau cimitirul III) este clar *continuitatea etno-culturală/identitară*, respectiv *integrarea*, iar cu timpul *asimilarea* elementelor caracteristice ale culturii chaganatului bulgar de către noii cuceritori, denumite în izvoare unguri, tiurci.[180]

[176] Korzuhina G.F., 1954, 86, Pl. IX.
[177] Sternberger M., 1948, 99.
[178] Szered – necropola II, Komáromszentpéter, Tiszabercel-Újsor – mormântul 21, Vukovar. Bibl.: Točik A. 1968, 41–51; Mesterházy K. 1993, 458; Istvánovits E., 2003, Pl. 194, 21.
[179] Despre înmormântarea și imaginea creștină a vieții de dincolo: Rush A., 1941.
[180] Ciugudeanu H., 2007, 257–260, Anexa 1.

La fel, adică în a doua jumătate a secolului X, pot fi datate necropolele de la Blandiana „B"[181], Orăştie-Dealul Pemilor-X2[182] şi poate mai târziu, spre sfârşitul veacului, cele 7 morminte din necropola de la Deva.[183]

În concluzie, dacă aceste necropole încep să funcţioneze din a doua treime a secolului X, aşa cum presupunem şi am încercat să demonstrăm, foarte probabil că s-a petrecut un fenomen de *migraţie demografică dinspre vest în bazinul Mureşului*, al cărui rezultat a fost o îmbinare şi integrare a diferitelor comunităţi, indiferent de originea lor, care nici nu prea conta (numai nouă, măcinate de tot feluri de aşa zise identităţi naţionale). Exemplele de ritualuri funerare din lumea slavă şi în special din zona Dunării de Jos ne permit să susţinem că în cazul primei faze a necropolei din strada Brânduşei (poate) avem de-a face ori/şi cu o populaţie din zona *Dunării de Jos*, abia trecută la ritul înhumaţiei, şi cu o *populaţie din Transilvania*, la rândul ei abia trecută la acest rit. În cazul celorlalte două necropole, vom putea trage concluzii pe baza ritualului numai după publicarea acestora, unele aspecte ale relaţiilor tipologice ale culturii materiale la fel dovedesc o migrare spre Transilvania din zona confluenţei Mureşului cu Tisa. (vezi Tabelul I.)

Planşa I. Propunere de datare a câtorva necropole din Bazinul Transilvan.

[181] În mormântul 1 alături de cercei în formă de ciorchine de strugure sunt amintite anterior *brăţări răsucite*, din două fire, unul era răsucit peste celălalt, iar capetele puse unul pe altul. Analogii se cunosc doar la Gáva-Szincse domb, într-un mormânt de femeie, menţionat anterior, împreună cu aplice stilizate de pasăre, folosite ca aplice de cizmă, cercel şi 10 mărgele. Mormântul 12 avea în inventar un inel digital din bandă, cu cap răsucit, a cărui datare am prezentat-o anterior, iar în mormântul 11 s-a găsit o brăţară cu butonaşe la capete, care se datează doar în a doua jumătate a secolului X. Horedt K. 1966, 261–299; Istvánovits E., 2003, 55–57, Pl. 37, 4.

[182] Din necropola prezentată până acum, inelele digitale cu pseudo-chatoane, brăţările din bandă cu capete răsucite, scăriţele în formă trapezoidală, zăbalele dintr-o bară, aşa-zis „pecenege", datează această necropolă după a doua treime a secolului X, până la începutul secolului XI, pe baza a unui foarte probabil obol din mormântul 3. Pinter K. Z., Luca S. A., 1995, 18–53.

[183] Din această necropolă provine un inel cu pseudo-chaton având incizată o floare, dintr-un mormânt un topor de tip baltag, iar dintr-un alt mormânt: o spadă a cărei datare se poate încadra la sfârşitul secolului X, iar pe baza analizei realizate de Alfred Geibig, aceasta poate fi încadrată în tipul combinat 16, varianta I. Din acest mormânt mai provin scăriţe trapezoidale, cu butoane între talpă şi bare, care au un profil semicircular, vârfuri de săgeţi, cuţit şi poate un cui de la sicriu (?). Pe baza spadei şi a inelului digital, fragmentul de necropolă poate fi datat spre sfârşitul secolului al X-lea, respectiv în prima jumătate a secolului al XI-lea.

ABREVIERI

AASzeg	Acta Antiqua et Archaelogica (Szeged)
Acta Arch. Hung.	Acta Archaelogica Academiae Scientarium Hungaricae (Budapesta)
Alba Regia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
Arch. Ért.	Archaelogiai Értesitő (Budapesta)
Arch. Hung.	Archaelogia Hungarica (Budapest)
ASF	Archaologia Slovaca Fontes (Bratislava)
BMMK	Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
Dacia N. S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle serie (Bucureşti)
Dolgozatok	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
EM	Erdélyi Múzeum (Kolozsvár – Cluj-Napoca)
Fol. Arch.	Folia Archaelogica (Budapest)
HK	Hadtörténelmi Közlemények (Budapesta)
HOMÉ	Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JAA	Journal of Antropological Archaelogy (New York)
JAMÉ	A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Közl.	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából (Cluj)
MW	Materialy Wczesnosredniowieczne (Wrocław – Warsawa-Kraków)
PP	Pliszka-Preszlav (Sofia)
PZ	Prächistorische Zeitschrift (Berlin)
RA	Rucciickaia Arheologija (Moscova)
RT	Régészeti Tanulmányok (Budapest)
Slov. Arch.	Slovenská Archeológia (Bratislava)
SC	Studia Comitatensia (Szentendre)
SzMMÉ	Szolnoki Megyei Múzeum Évkönyve (Szolnok)
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului (Timişoara)

BIBLIOGRAFIE

Bakay K., 1965–66. *Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage des fürstlichen Residenz.* I., *Alba Regia*, 6–7, 1965–1966, 43–88.

Bakay K. – Kiszely I., 1973. *Újabb adatok Békés megye honfoglaláskori történetéhez*, *BMMK*, 2, 1973, 66–98.

Bálint Cs., 1969. *A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit)*, *MFMÉ*, 1969/1, 107–114.

Bálint Cs., 1991. *Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia Arch.* Bp., 1991.

Beauvoir S., 1998. *Al doilea sex*, Bucureşti, 1998.

Begovatov E. A., *2001. Remeszlenâi kompleksz Bâliarszkogo II. Szelisča (The Manufactures Complex Bilyarsk II Settlement)*, în: *Drevnie remeszleniki priuralâia*. Izsevszk, 2001. 148–160.

Bejan A. – Moga M., 1979. *Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud. Timiş)*, Tibiscus, V, 1979, 159–169.

Blăjan M., 2002. *Cronica Cercetărilor Arheologice*, 2006.

Blăjan M., 2005. *Cronica Cercetărilor Arheologice*, 2006.

Blăjan M., 2006. *Cronica Cercetărilor Arheologice*, 2007.

Bóna I., 1986. *A honfoglaló magyarok az Erdélyi medencében*, în: *Erdély története*, I, 194–237.

Budinsky – Kricka V. – Fettich N., 1973. *Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. ASF*, Bratislava, 1973, 2.

Chropovsky B., 1957. *Slovanské pohrebisko z 9. storočia vo Velkom Grobe*, *Slov. Arch.*, 5, 1957, 176–214.

Ciugudeanu H., 1996. *Anul 1000 la Alba-Iulia. Între arheologie şi istorie. Catalogul expoziţiei Muzeul Naţional al Unirii Alba-Iulia*. Alba-Iulia, 1996.

Ciugudeanu H., 2007. *Pottery offerings in the Early Middle Age cemetery of Alba Iulia – „Staţia de Salvare"*, în: *Funerary offerings and votive depositions in Europe 1st millennium AD. Cultural artefacts and local identities*. Seria: *Interferenţe etnice şi culturale în mileniile I a. Chr. – I p. Chr.* Ed.: Cosma C. Cluj-Napoca, 2007, 243–262.

Csallány G., 1941. *Honfoglalás kori leletek Szentes környékéről, Fol. Arch.*, 3–4, 1941, 1941, 182–192.

Csallány D., 1959. *Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. Acta Arch. Hung.*, 10, 1959, 281–325.

Darnay K., 1905. *Szeghalmi ásatásokról, Arch. Ért.*, 25, 1905, 66–70.

Dienes I., 1964. *Honfoglalás kori tarsolyainkról (Les aumonieres hongroises de l'époque de la conquéte), Fol. Arch.*, 16, 1964, 79–112.

Dienes I., 1972. *A honfoglaló magyarok (Die landnehmenden Ungarn)*. Bp., 1972.

Dienes I., 1973. *Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről.(Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche vom Budapest-Farkasrét)*, Fol. Arch., 24, 1973, 177–217.

Dimitrov I., 1995. *Szîrkva i nekropol vî vîksmija grad na Pliszka (Kraia na X–XI. b.), PP*, 1995, 42–70.

Dragotă A., 2006. *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit şi ritual funerar în Transilvania şi în Europa Centrală şi de Sud-est (sec. IX–XI. p. Chr)*. Alba Iulia, 2006.

Dragotă A.-Brânda D. S., 2001. *Necropola medieval-timpurie de la Alba Iulia-str. Arhimandrit Iuliu Hossu (fostă Brânduşei). Săpăturile de salvare din anul 1999, Apulum*, 38, 2001, 1, 289–318.

Dragotă A. – Rustoiu G. T. – Deleanu V. – Cordoş Cr. – Crişan M. – Urian C.M. – Kudler A., 2005. *Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia – str. Brânduşei (III), Apulum*, XLII, 2005, 201–228.

Drâmbăreanu M. – Rodean N. – Gligor A. – Moga V. – Anghel D., 1998. *O nouă necropolă medieval-timpurie descoperită la Alba-Iulia. Apulum*, 35, 1998, 187–210.

Duczko W., 2000. *Continuity and transformation: the tenth century ad. in Sweden*, în: *The Neighbours of Poland in the 10th Century*. Coord.: Urbańczyk P., Warsaw, 2000, 7–36.

Ferenczi I., 1996. *Az erdélyi honfoglalás kérdése a régészeti leletek világánál, FM*, LVIII, 1996, 1–2, 9–40.

Fettich N., 1931. *Adatok a honfoglaláskor archaeologiájához (Angaben zur Archäologie der ungarischen landnahmezeit.), Arch. Ért.*, 45, 1931, 45, 48–112.

Fettich N., 1937. *A honfoglaló magyarság fémmüvessége. (Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn), Arch. Hung.*, 1937, 21.

F.É.K. (Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.), 1962. *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Rég. Tan.* II. Bp., 1962.

Fodor I., 1975. *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a magyar honfoglalás*, Budapest, 1975.

Fodor I., 1985. *Honfoglalás kori temető Sándorfalván, AASzeg*, 5, 1985, 17–33.

Fodor I., 2006. *A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján (Archäologie als historische Wissenschaft), Arch. Ért.*, 131, 2006, 89–114.

Fomin A.V. – Kovács L., 1987. *A Máramaros megyei „huszti" 10. századi dirhemkincs*. Bp., 1987.

Füredi Á., 2003. *Honfoglalás kori temető Kálon (Cemetery in Kál from the age of the Hungarian conquest), BMMK*, 24–25, 2003, 331–352.

Gallina Zs., 2000. *Honfoglalás kori köznép temetője Homokmégyen. Kalocsai Múzeumi Kiskönyvtár* 6. Kalocsa, 2000.

Gáll E., 2001. *Sistemul cronologic al descoperirilor funerare din secolul X în Bazinul Transilvan, Apulum*, XXXVIII, 2001, 2, 1–14.

Gáll E., 2004–2005. *Analysis and comparison of burial customs in the 10–11th century in the Transylvanian basin, Crişana and Banat, Dacia N.S.* (Bukarest), 48–49, 2004–2005, 334–454.

Gáll E., 2007. *Az Erdélyi-medence, Partium és Bánság X–XI. század sír- és szórvány fegyverleleteinek elemzése, HK*, 120, 2007, 2.

Gáll E. – Gergely B., 2007. *Kolozsvár környéki honfoglalás- és kora Árpád kori temetők és szórvány leletek* (în pregătire).

Gassovski F., 1950. *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia potudniowej granicy Mazowsa we wczesnymśredniowieczu (The sourthern boundery of the Mazovia Province int he light of excavation of the Końskie cemetery), MW*, 2, 1950, 71–176.
Giesler J., 1981. *Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo-Brdo. (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken.), PZ*, 56, 1981, 3–181.
Hampel J., 1900. *A honfoglalási kor hazai emlékei*. In: *A magyar honfoglalás kútfői*. Szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S., Budapest, 1900 (reprint 1995), 507–826.
Pauler Gy. – Szilágyi S., 1905. *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III*, Braunscweig, 1905.
Harhoiu R., 1998. *Die Frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Bukarest, 1998.
Härke H., 2000. *Social analysis of mortuary evidence in German protohistoric archaeology, JAA*, New York, 19, 2000.
Hedenstierna-Johnson Ch., 2006. *The Birka Warrior. The material culture of a martial society*. Doctoral Thesis in Archaeological Science at Stockholm University. Stockholm, 2006.
Hermman J., 1985. *Die Sklaven*. München, 1985.
Horedt K., 1958. *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958.
Horedt K., 1966. *Die Ansiedlung von Blandiana, rayon Orastie, am Ausgang des ersten jahrtausends u.Z., Dacia N. S*, 10, 1966, 261–299.
Hruby V., 1955. *Staré Mešto. Velkomoravské pohrebiste „ Na valách"*. Praga, 1955.
Istvánovits E., 2003. *A Rétköz honfoglalás és kora Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4*. Nyíregyháza, 2004.
Jażdżewski K., 1949. *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersko pod Łodzia w Świetle Badań z.r. 1949 (The Protoistoric Cemetery at Lutomiersk near. Łodz int he light of the excavations of 1949), MW*, 1, 1949, 91–191.
Jósa A., 1896. *A bezdédi honfoglalás kori temető, Arch. Ért.*, 16, 1896, 385–412.
Jósa A., 1914. *Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban, Arch. Ért.*, 34, 1914, 303–340.
Kalicz N., 1957. *Herman O. múzeum ásatásai és leletei 1957-ben, HOMÉ*, 1, 1957, 166–169.
Kalousek Fr., 1971. *Breclav-Pohansko. Velkomoravske Pohrebiste u Kostela (Großmährische Gräberfeld)*, I, Brno, 1971.
Karger M.K., 1958. *Drevnij Kiev I-II*. Moscova-Leningrad, 1958.
Kiss A., 1969. *Über die mit Keramik Verbundenen Bestattungsarten im Karpatenbecken des 10–11. Jahrhunderts. MFMÉ.* , 1969/2, 175–182.
Kiss A., 1985. *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert*. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn*. Österreichisches Akademie der Wissenschaften. Wien, 1985.
Kiss L., 1933–34. *Honfoglalás kori leletek a Jósa Múzeumban, Dolgozatok*, 9–10, 1933–34, 215–220.
Kobály J., 2001. *Néhány adat Kárpátalja honfoglalás és Árpád-kori leleteiről (Über die landnahme- und arpadenzeitlichen Funde der Karpatoukraine), JAMÉ*, XLIII, 2001, 197–224.
Korzuhina G. F., 1954. *Russkie klady*. Moszkva, 1954.
Kovács I., 1942. *Kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglalás kori temető (Der landnahmezeitliche Friedhof von Kolozsvár – Zápolya Gasse), Közl.*, 2, 1942, 85–118.
Kovács L., 2003. Beregszász-Birka: *Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts, Acta Arch. Hung.*, 54, 2003, 1–2, 205–241.
Költő L., 1990. *Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről*. Balatonszemes, 1990, 85–101.
Kőhalmi K., 1971. *Nomádok lóháton, fegyverben*. Bp., 1971.
Kraskovsky L., 1962. *Viskum v Bešenove v roku 1950, Slov. Arch.*, 6, 1958, 403–454.
Kürti B., 1979. *Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn, MFMÉ*, 1979/79–1, 1979, 323–345.
Langó P. – Türk A., 2004. *Honfoglalás kori sírok Mindszent Koszorús-dűlőn (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához) (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús dülő [Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Scnallen und einfachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen], MFMÉ-SA*, X, 2004, 365–451.
László Gy., 1942. *A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető*. E. M., 47, 1942, 578–584.
László Gy., 1943. *A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben*, Cluj, 1943.
László Gy., 1944. *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest, 1944.

Linka-Geppener N., 1948. *Kopyjvs'kyj skarb, Arch. Kijev*, 2, 1948, 182–191.
Luchtanas Al., 2000. *The Balts during the 10th Century*. In: *The Neighbours of Poland in the 10th Century*. Coord.: Urbańczyk P., Warsaw, 2000, 199–204.
Lucy S., 1997. *Housewives, warriors and slaves? Sex and gender in Anglo-Saxon Burials*. In: Moore J.-Scott E. (coord.), *Invisible People and Processes writing gender and childhood into European archaelogy*. Leicester, 1997.
Lundström Fr. – Holmgvist Olausson L., 2006. *Det vikingatida bågskyttet i Birka-ett exemple på en framstående stridskonst med främmande inslag*. Stockholm, 2006.
Marciniak J., 1960. *Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnośredniowiecznego w Strzemieszycach wielkich pow. Będzin (Early Mediaeval inhumation burials at Strzemieszyce, the Będzin district), MW*, 5, 1960, 141–186.
Melnikova E. A., 1996. *The Eastern World of the Vikings. Eight essays about Scandinavian and Easterns Europe in the Early Middle Ages*. Göteborg, 1996.
Mesterházy K., 1989–90. *Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje EMÉ*, 25–26, 1989–1990, 235–274.
Mesterházy K., 1990.a. *Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben (Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10–11. Jahrhundert), Arch. Ért.*, 117, 1990, 50–57.
Mesterházy K., 1990. b. *Bizánci és balkáni tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11.Jh.), Fol. Arch.*, 41, 1990, 87–115.
Mesterházy K., 1993. *Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez, Századok*, 127, 1993, 3–4, 450–468.
Mesterházy K., 1997. *Die Kunst der landnehmenden Ungarn und die abbasidisch-irakische Kunst, Acta Arch. Hung.*, 49, 1997, 385–419.
Miśkiewicz M., 1969. *Wczesnośredniowieczny obrządeh pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce (The Burial Rite in Mediaeval Cemeteries on Polish Territories), MW*, 6, 1969, 241–302.
Mogilnikov V.A., 2002. *Kurgani c coprovoditelnimi zahoronenijami csucsel konec v cevero-zapadni predgorja Altaia (Barrows accompanied by stuffed horses' burials in North-Western Altai piedmont), RA*, 2002, 1, 122–136.
Nemeskéri J., 1943. *Árpád-kori magyar néptörténeti ásatás Sorokpolányban. Dunántúli Szemle*, 1943/7.
Niederle L., 1931. *Rukovêt slovanské arheologie*, Praga, 1931.
Orlov R.S., 1984. *Sreedneprovskaja tradicija hudožestvennoj metaloobrabotki v X–XI. vv.* In: *Kultura i iskusstvo srednevekovogo goroda*. Moscova, 32–52.
Parker Pearson M., 2001. *The archaeology of death and burial. Texas A&M University Anthropology*, 3.
Patay P., 1957. *Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez (Contributions á l'histoire du peuplement, aux Xe et XIe siécle de la region de colines de Nógrád), Arch. Ért.*, 84, 1957, 58–66.
Plachá V. – Hlavičová J. – Keller I., 1990. *Slovansky Devin*. Bratislava, 1990.
Pletnyova C.A., 1981. *Saltovo-majakskaja kultúra*, în: *Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja*. Coord.: Pletnyova S.A., Moscova, 1981, 62–75.
Pletnyova C.A., 1981. 2003. *Kocsevniki v zsnorucckih sztepei v epohy szrednevekoviá*. Voronezs, 2003.
Pletnyova C.A., 1981. 2004. *A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósa András vázlatainak tükrében, JAMÉ*, XLVI, 2004, 137–168.
Révész L., 1996. *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felsõ-Tisza vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.)*, Miskolc, 1996.
Révész L., 2001. *Aranyszántás Balotán (Goldenes Ackerfeld in Balota)*. Bp.-Kiskunhalas, 2001.
Reuter T., 1997. *The recruitment of armies in the Early Middle Ages: what can we know? Military Aspects of Scandinavian Society*. Ed.: A. Nørgård Jørgensen-B. L. Clausen, Copenhagen, 1997, 32–37.
Rundkvist M., 2003. Barshalder 1. *A cemetery in Grötlingbo and Fide parishes, Gotland, Sweden, c. AD 1–1100. Excavations and finds 1826–1971. Stockholm, Archaelogical Reports 40*. Stockholm, 2003.
Rush A., 1941. *Death and Burial in Christian Antiquity*. Washington, 1941.

Sculze-Dörlamm M., 1984. *Das ungarische Kriegergrab von Apres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 n. Chr.) mit einem Exkurs: Zur Münzchronologie altungarischer Gräber, JRGZM*, 31, 1984, 473–517.
Sculze-Dörlamm M., 1988. *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme. JRGZM.*, 1988 (1991), 35, 373–478.
Sălăgean T., 2006. *Ţara lui Gelou. Contribuţii la istoria Transilvaniei de Nord în secolele IX–XI.* Cluj-Napoca, 2006.
Selmeczi L., 1979–80. *Avarkori és X–XII. századi magyar köznépi sírok Rákoczifalván, SzMMÉ*, 1979–1980, 141–172.
Sternberger M., 1947. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit I-II.* Uppsala, 1958.
Szabó J. Gy., 1978–79. *Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV.: A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege. (Árpádenzeitliche Siedlung und Friedhof in der Gemarkung von Sarud. IV.), EMÉ*, 16–17, 1978–79, 45–136.
Szabó J. Gy., 1987. *Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert, CommArchHung*, 1987, 83–98.
Szőke B., 1962. *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RT.*, 1., Budapest, 1962.
Tentiuc I., 2004. *Aspects of funeral rite and ritual in the Prut-Dniester region. End of First Millenium, Beginning of Second Millenium (The Moleşti-Ialoveni Neropolis).* In: *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*, Coord.: Cojocaru V. – Spinei V., Iaşi, 2004. 323–329.
Teodor D. Gh., 1981. *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanţul în veacurile V–XI e.n.* Iaşi, 1981.
Tettamanti S., 1971. *Zalavár községi I. sz. XI. sz.-i temető, Arch. Ért.*, 98, 1971, 2. 216–244.
Tettamanti S., 1975. 1975. *Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében, SC*, 3, 1975, 79–112.
Točik A., 1968. *Altmagyarische Gräberfelfder in der Südwestslowakei. A. Sl. Cat.*, 1968, 3.
Totev T., 1982. *The Preslav Gold Treasure.* Sofia, 1982.
Totev T., 1986. *Preslavskoto sokrovište, INMV*, 22, 1986, 81–106.
Vaday A. – Kovács L., 1999. *Örménykút 52. topográfiai lelőhely: honfoglalás kori temetőrészlet*, 1999 (manuscris).
K. Végh K., 1970. *Honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. (Landnahme- und frühár- pádenzeitliche Grabfunde im Miskolcer Museum.), HOMÉ*, 1970, 9, 79–92.
Vékony G., 2002. *Magyar Őstörténet-Magyar Honfoglalás*, Bp., 2002.
Yotov V., 2004. *Vbopbazsenieto i sznarjazsenieto. Ot bîlgarszkoto szrednovekovie (VII–XI vek)*, H.n., 2004.
Zoll Adamikowa H. – Dekowna E., 1999. *The hoards of the Zawada Lanckoronská.* Warsawa, 1999.

NECROPOLIS AND ISOLATED DISCOVERIES FROM CLUJ AND THE TRANSYLVANIAN REALITIES OF THE X CENTURY

Abstract

The first archaeological findings from the 10th–11th centuries in Cluj were uncovered in 1911, on no. 78 in Zápolya street (the current Gen. Traian Moşoiu street), being followed by the findings in 1914 (a pair of silver earrings with grape-shaped pendant) and 1936 (an unpublished, unknown discovery).

According to the inventory registry, more findings were uncovered in 1944, such as the tombs on Kalevala Street (Semenicului street). According to current data, the latest discovery in terms of 10th century tombs and bits of tombs in Cluj occurred between 1985–86 on the Plugarilor Street.[1]

This study consists of our attempt to make the archaeological material more systematic by splitting it into four categories **(Chart V.)** This analysis was designed to enable us to include the archaeological discoveries uncovered in the Cluj area in the scientific research and think beyond

[1] We would like to express our thanks once again to the initiators of the diggings for the information they provided to us in relation to the graveyards yet unpublished. The graveyard is wrongfully known as the graveyard of Pata stret or Cipariu Square.

provincial standards. The artifacts discovered are integrated into a chain of Euro-Asian links in late medieval periods, the traces of which are found from Scandinavia to the Balkans and the Far East, even in China and Korea, in the case of lyre-shaped buckles, spread throughout the entire Eurasian continent.

The discoveries in Cluj-Napoca – the Zápolya Street are among the top referenced by specialists in the 10th century archaeology of the Transylvanian space, being deemed the artifacts of the *first generation*.

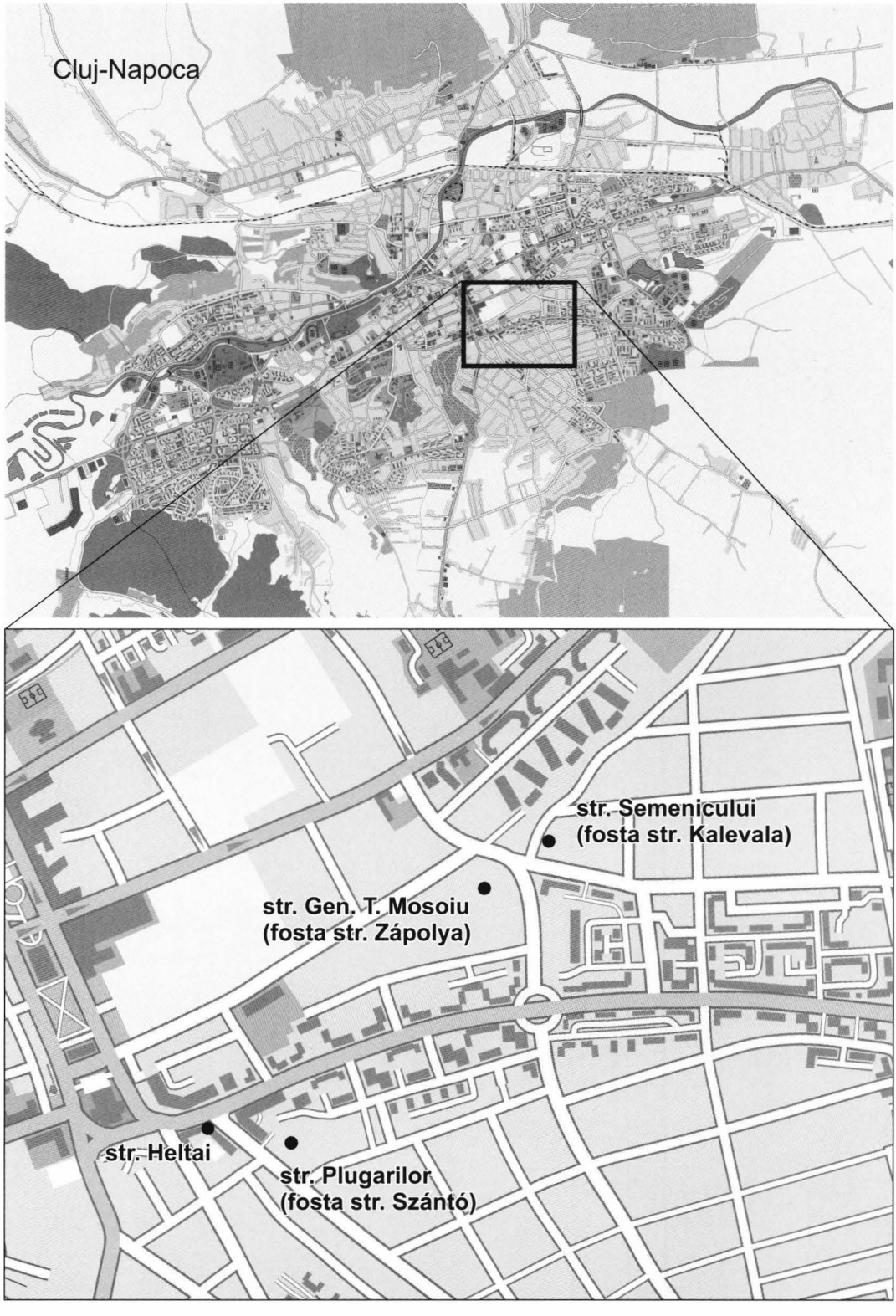
One might ask oneself, what means the *first generation*? At the first sight, it might seem as an easy thing to establish. The classic answer was that the *first generation* consists of those members of the communities in late 9th century born in the Atelcuzu area (Etelköz-between rivers), mentioned by the Byzantine emperor Constantine VII Porfirogenet, already buried in the Carpathian basin. This interpretation is superficial, since it fails to include age differences existing within any community. It is or it should be obvious that in the year 895 or 896 several age categories must have reached the Carpathian basin, ranging from infants to seniors, namely people who could have expired in any year, be it 900 or 945–950. It is obvious that in this interval their material culture could have changed *profoundly*, *totally* or *not at all*, yet biologically all members belong to the same *first generation*. In this respect, this generation needs to be differentiated from both the *biologic* and the *cultural* points of view.

Part of the inventory is proof to immigration, the conquering of new homelands (*honfoglalás*), and on the other hand items are also the result of the commerce routes that, starting with the 10th century, included the Transylvanian basin (Map II.).

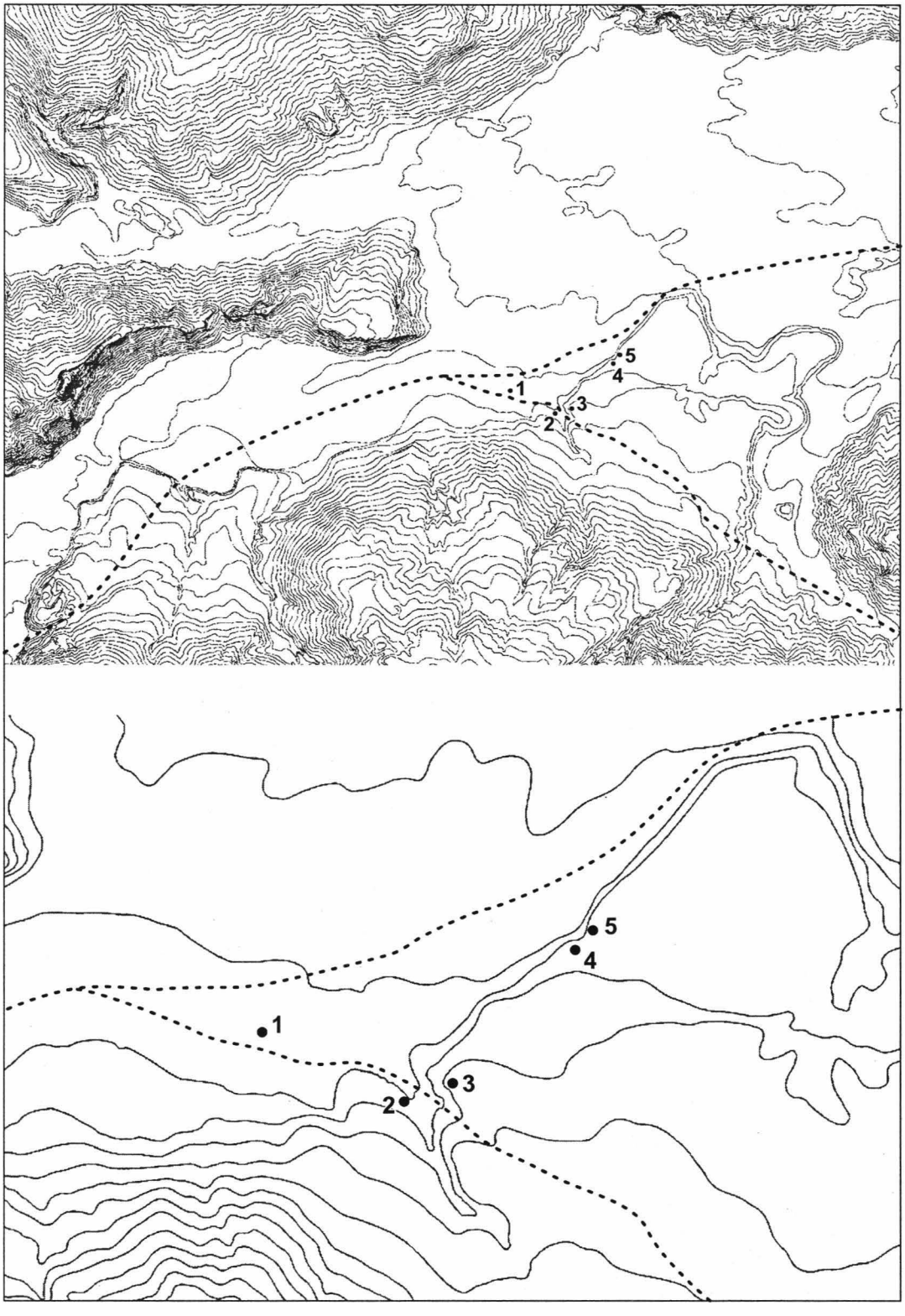
One must also ask oneself *when were these burial places deserted*? The current stage of the research cannot provide answers as to the date. The only material support consists of a tomb discovered near the Plugarilor street, around the former Heltai street, which included in its inventory a hair ring shaped as the letter S. Considering hair rings in southern Transylvania only emerged in the late 10th century or early 11th century, the migration of this military community, namely the abandoning of the necropolis, could have been related to the great socio-political change in early 11th century. We are nonetheless forced to draw the attention to the fact that what you are reading is purely hypothetical until further proof is dug up.

In the case of necropolises discovered in southern Transylvania, dating issues are not as complex anymore. Thus, even though a significant number of diggings were carried out, none was fully completed, therefore we know nothing of the cases *when these funerary enclosures were built and when the building process was halted.*

Necropolises in southern Transylvania became operational from the second third of the 10th century, when, as we presuppose and attempt to demonstrate, most likely a ***migration from the western Mureş river basin*** occurred, which resulted into a full integration of existing communities, irrespective of their origin which mattered to a lesser extent (unlike in contemporary cases, when we are influenced by so-called national identities). Examples of funerary rituals in the Slavic and especially in the Lower Danube area enable us to assume that in the first case of the necropolis on the Brânduşei street we may be dealing either/also with a population from the *Lower Danube* area, which recently embraced the burial rite, or/and a *Transylvanian population*, in its turn barely turned to this rite. In the case of the other two necropolises, we will know more as soon as existing information will be published, some typological aspects of the material culture prove a migration towards Transylvania in the area of the confluence of the Mureş and Tisa rivers (see Table I.)

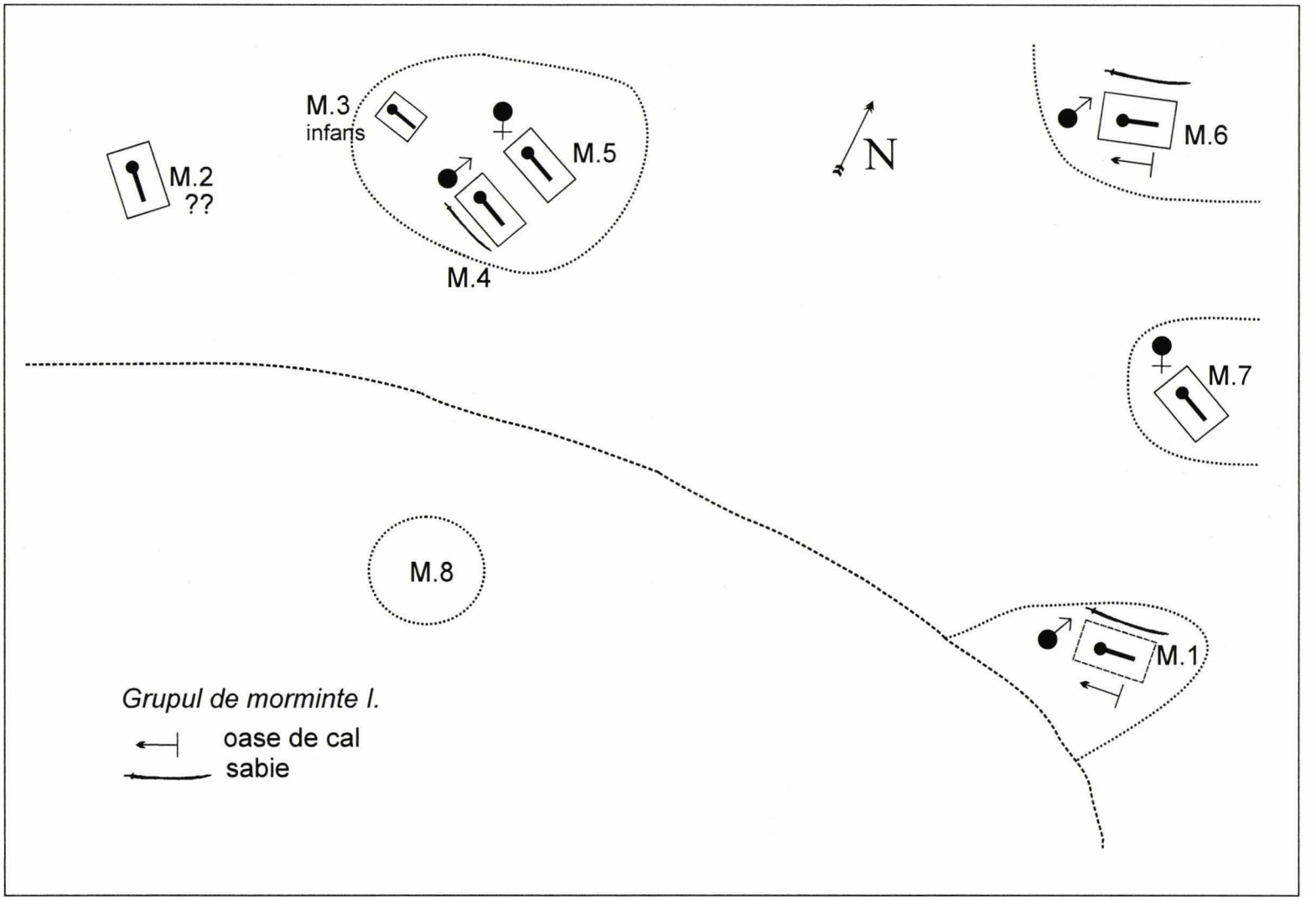

Planşa I. Amplasarea siturilor în cadrul oraşului actual.

Planşa II. A-B. Topografia siturilor şi drumul roman de la distanță mare şi mică 1: str. M. Kogălniceanu; 2. Str. Heltai (desființată); 3. Str. Plugarilor; 4. Str. Gen. T. Moşoiu; 5. Str. Semenicului.

Planşa III.

M.3
infans
M.5
M.2
??
M.4
N
M.6
M.7
M.8
M.1
Grupul de morminte I.
oase de cal
sabie

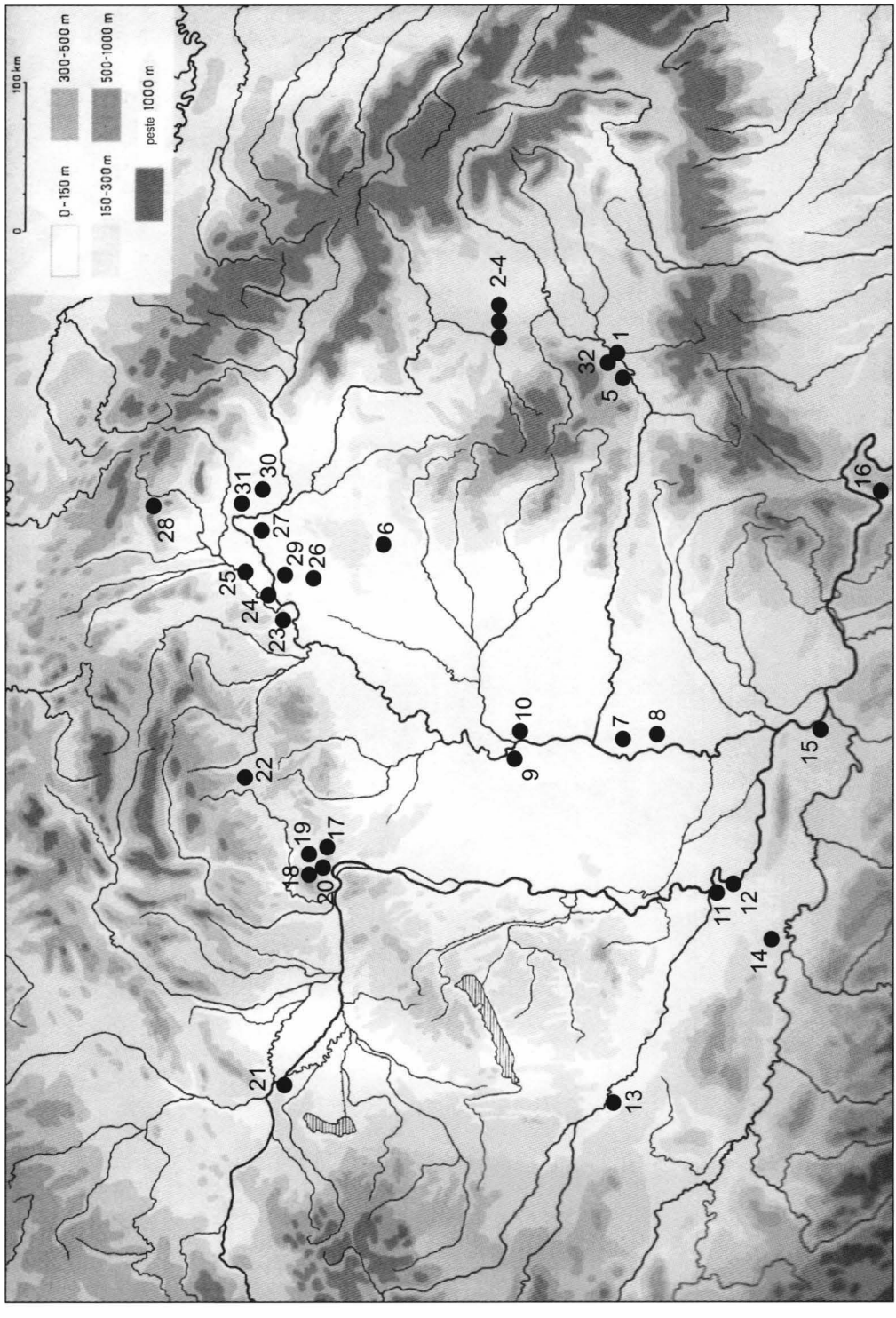

Planşa IV. Detalii despre decorul scăriței M 11.

Planșa V. Relațiile tipologice ale artefactelor descoperite în siturile din secolul X.

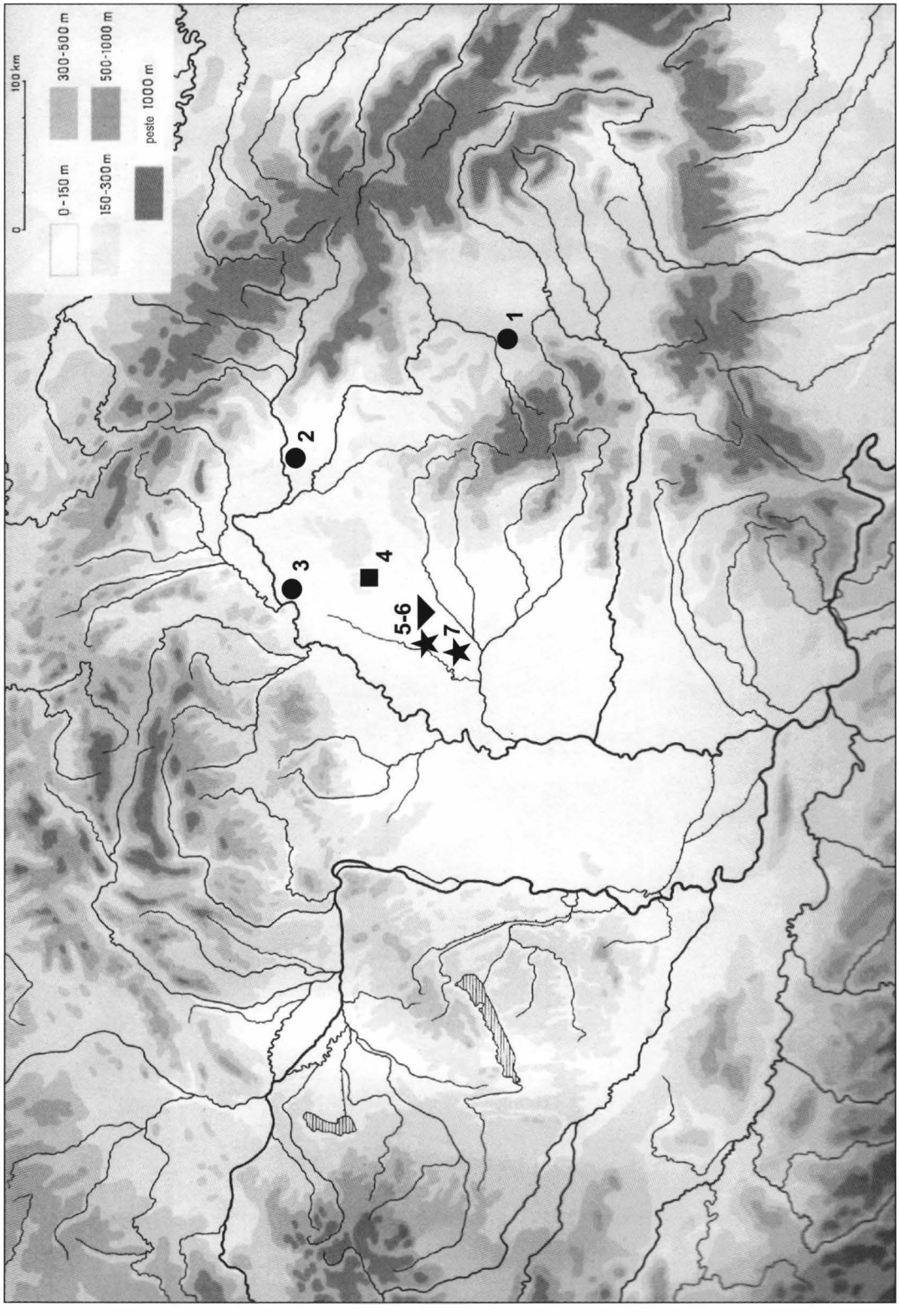
Materialul arheologic comun	Materialul arheologic cu analogii doar în Bazinul Carpatic	Materialul arheologic cu analogii atât în Bazinul Carpatic, cât și în alte regiuni	Materialul arheologic cu analogii doar în zonele orientale și/sau alte zone	Materialul arheologic fără analogii

Harta I. Orientările inverse şi procentul lor în necropolele din secolele X-XI. (După Gáll E., 2007).

Harta II. Răspândirea cerceilor în formă de ciorchine în Bazinul Carpatic

1. Alba-Iulia - nec. III., Sec. X-XI/ - morm., 6/1983; 2. Cluj-str. M. Kogălniceanu 3. Cluj-Plugarilor - morm. 8. 4. Cluj - str. Gen. T. Moşoiu 5. Blandiana "B" - morm. 1; 6. Tarcea; 7. Törökkanizsa; 8. Bocsár; 9. Csongrád; 10. Szentes; 11. Bijelo-Brdo; 12. Valkóvár; 13. Klostar; 14. Oroszvár; 15. Batajnica; 16. Veliki Gradac; 17. Vác; 18. Szob-Kiserdő; 19. Bőszob; 20. Szob-Vendelin; 21. Oroszvár; 22. Perse; 23. Tokaj; 24. Szabolcs; 25. Nagykövesd; 26. Nyíregyháza; 27. Döge; 28. Ungvár; 29. Ibrány-Esbóhalom; 30. Tiszacsoma; 31. Tiszalök; 32. Alba Iulia Izvorul Împăratului.

Harta III. Analogiile scăriței din mormântul 11 din Bazinul Carpatic 1. Cluj; 2. Beregovo; 3. Rakamaz 4. Balkány; 5. Sárrétudvari-Poroshalom; 6. Sárrétudvari-Hízóföld; 7. Püspökladány-Eperjesvölgy.

COSMIN C. RUSU, BALÁZS GERGELY

CIMITIRUL MEDIEVAL DIN PIAȚA UNIRII – CLUJ

Primele cercetări arheologice în această zonă a oraşului au fost efectuate în anul 1927 cu prilejul construcției toaletei publice. Piesele reprezentative recuperate – în majoritate databile în perioada romană – au fost transportate în depozitul Societății Muzeului Ardelean. Lucrările edilitare au deranjat şi câteva morminte de inhumație. Inelele de tâmplă găsite în interiorul acestora au permis datarea lor în intervalul cuprins între secolele XI şi XII. Piesele au fost adunate de către directorul Muzeului Național Secuiesc, János Herepei.

În anul 1942 la câțiva metri spre Sud-Est de toaleta publică a fost efectuată o săpătură sistematică condusă de István Méri. Cu ocazia acestor cercetări au fost documentate pietre cioplite, fragmente ceramice şi o vatră, databile în perioada neolitică, respectiv o parte a unei case romane – un fragment de podea şi unul de perete tencuit şi vopsit la interior. Aceleiaşi epoci îi aparțin şi un fragment dintr-un fus de coloană din piatră, piese monetare, obiecte din bronz, din fier şi din sticlă, identificate de asemenea în zonă. În stratul de dărâmătură romană au fost identificate 14 morminte de înhumație orientate Vest-Est. In trei dintre morminte s-au găsit inele de tâmplă cu capetele în formă S. În unele morminte s-au putut observa rămăşițele din lemn ale sicrielor. Gropile mormintelor au fost acoperite şi înconjurate cu pietre şi țigle provenite din dărâmătura romană. La cca. 0,40–0,60 m deasupra mormintelor a fost identificat un nivelul pietruit de călcare, având aproximativ 0,10 m grosime, atribuit oraşului medieval. Din acest din urmă strat a apărut o monedă emisă de către regele Sigismund de Luxemburg.

În anul 1968, cu ocazia săpării fundației unui stâlp electric, au fost efectuate noi cercetări arheologice la Sud de situl identificat de Méri, înspre biserica Sf. Mihail. Aici a fost găsit un nou mormânt, contemporan cu cele prezentate anterior. Materialul arheologic recuperat din acesta era alcătuit dintr-un inel de tâmplă cu capătul în formă S şi un ac de păr. Tot în acest an, cu ocazia edificării unei baze de transformator, a fost cercetată de către Pál Gyulai o suprafață de 75 de metri pătrați la Vest de toaleta publică. Aici au fost descoperite noi vestigii romane şi cel puțin alte 5 sau 6 morminte cu inele de tâmplă. Ritul funerar al acestor morminte a indicat faptul că şi acestea făceau parte din cimitirul documentat în zonă, datat, pe baza materialului arheologic în secolele XI–XII.[1] În acelaşi punct au mai fost identificate câteva morminte cu inventar foarte sărac, datate în secolele XIV–XV.

În luna iunie a anului 2005 au fost supravegheate din punct de vedere arheologic, de către arheologul Cosmin Rusu din cadrul Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, lucrări de modernizare la toaleta publică din Piața Unirii.

VESTIGII ARHEOLOGICE

Spațiul afectat de lucrările de modernizare – delimitat de vechile amenajări în două camere, denumite convențional A şi B, respectiv de două intervenții noi, de mică anvergură

[1] Cimitirul asemănător, descoperit la Cluj – Mănăştur este datat pe baza unor piese monetare, în intervalul cuprins între anii 1046–1196. Petru Iambor, Ştefan Matei 1975; 1979; 1981; 1983; Petru Iambor 2005.

(casetele C1 şi C2) – a permis doar supravegherea dezafectării structurilor vechi de zidărie, în vederea documentării situaţiei existente în momentul turnării fundaţiilor vechii toalete publice.

ZIDUL ROMAN. În profilul de Vest al încăperii B a fost identificat un zid din piatră orientat Nord-Sud. Paramentul de Est al acestuia a fost scos aproape în totalitate, probabil, cu prilejul efectuării şanţului de fundare pentru peretele de Vest al vechii toalete publice, respectiv la demolarea acestuia pentru a face loc noii amenajări. În fragmentul de parament al zidului păstrat au fost identificate, alături de bucăţi de piatră din calcar şi pietre de râu. Structura zidului din piatră este realizată din 'blocuri' din calcar sparte neregulat de dimensiuni mici şi mijlocii, piatră de râu şi 'piatră de nisip', prinse cu mortar alb-gălbui cu pietricele, friabil. În structura zidului a fost amenajat un mormânt (M5) prin practicarea unei gropi de tip 'cistă', orientată Est-Vest, în grosimea acestuia. Mormântul fiind datat în context, în perioada sec. XII–XIII, se poate afirma cu relativă certitudine că structura construită din piatră a fost un zid roman. Datorită caracterului limitat al intervenţiei în această zonă, coordonatele exacte ale acestuia (dimensiuni, cote de fundare, elevaţii şi fundaţii, eventuale relaţionări cu alte structuri construite) nu au putut fi stabilite.

MORMINTELE. Au fost identificate şase morminte (M1, M2, M3, M4, M5 şi M6). Doar M6 a fost documentat şi recuperat în întregime, M1, M2, M3, M4 şi M5 fiind surprinse fragmentar în profilele spaţiului amenajat pentru fosta toaletă publică. Mormintele se află la adâncimi cuprinse între cotele –1,80 şi –2,40 m faţă de nivelul actual de călcare (nivelul trotuarului pieţei).

M1 a fost descoperit în profilul de Est al încăperii A, la –2,40 m faţă de nivelul actual de călcare. Au fost identificate bazinul şi, fragmentar, cele două antebraţe ale scheletului. Orientarea acestuia era una Vest-Est. Mormântul a fost aşezat pe un strat de pământ relativ curat cu grosimea cuprinsă între 0,05–0,10 m, care suprapunea un bloc mare din calcar aflat în prelungirea fusului unei coloane romane. Mormântul a fost tăiat în partea superioară a bazinului de groapa fundaţiei zidului WC-ului public. Nu au fost recuperate piese de inventar din mormânt.

M2 a fost identificat în profilul de Vest al încăperii A (sub scara de acces în vechiul WC public), la –2,23 m faţă de nivelul actual de călcare. Din schelet erau vizibile doar tibiile şi peroneele care intrau în profilul de Vest. Orientarea mormântului era una Vest-Est. Mormântul a fost probabil tăiat în partea sa superioară de zidul compartimental orientat Nord-Sud (care delimita încăperile A şi B) al WC-ului public. Nu au fost recuperate piese de inventar din mormânt.

M3 a fost surprins în profilul de Nord al încăperii A, la –2,24 m faţă de nivelul actual de călcare. Din schelet era vizibilă doar partea inferioară (picioarele de la genunchi în jos). Orientarea mormântului era una Vest-Est. Nu au fost recuperate piese de inventar din mormânt.

M4 a fost identificat în profilul de Sud al încăperii B, la –2,00 m faţă de nivelul actual de călcare. Acesta se găsea la 1,70 m spre Est de M6. Scheletul era vizibil în profil dinspre partea stângă, fiind documentat doar fragmentar datorită lucrărilor de amenajare a peretelui de Sud al încăperii B care l-au distrus parţial. Au mai fost identificate craniul secţionat Nord-Sud, coastele, fragmente ale bazinului, falange de la mâna stângă şi femurul stâng până deasupra genunchiului. Din observaţiile efectuate în momentul descoperirii, mâna stângă a fost aşezată pe lângă corp, fiind de asemenea distrusă de lucrările edilitare contemporane. Orientarea mormântului era una Vest-Est. Scheletul era aşezat pe un nivel de 0,04–0,05 m de pământ ars (?), cenuşiu, în zona sa superioară (de sub cap până deasupra bazinului, respectiv pe mici fragmente de piatra spartă şi de râu. Deasupra mormântului a fost identificat un nivel consistent de pământ purtat având în compoziţie piatră spartă mărunt, fragmente atipice de cărămidă şi pigmenţi de mortar.

M5 a fost identificat în profilul de Vest al încăperii B, la –1,80 m față de nivelul actual de călcare. Din schelet erau vizibile doar partea inferioară a bazinului, trei vertebre și partea inferioară a antebrațului stâng. Orientarea mormântului era una Vest-Est. Mormântul a fost amenajat prin practicarea unei gropi de tip 'cistă' în grosimea zidului roman orientat Nord-Sud, surprins parțial în profilul de Vest al încăperii B.

M6 a fost identificat în C1 – casetă practicată pentru amenajarea noii toalete publice în colțul de Sud–Vest al perimetrului încăperii B – la –1,95 m față de nivelul actual de călcare. Mormântul a fost dezvelit în întregime, craniul acestuia fiind ridicat de către Serviciul Criminalistic al Inspectoratului Județean de Poliție. Partea stângă a mormântului a fost afectată de vechile lucrări de amenajare ale toaletei publice, brațul stâng al acestuia, așezat pe lângă corp, fiind distrus cu această ocazie. Orientarea mormântului era una Vest-Est. Scheletul, așezat pe spate, avea brațele poziționate pe lângă corp și era așezat într-o groapă delimitată, cel puțin pe latura sa dreaptă, cu blocuri din piatră spartă, din calcar și mici fragmente atipice de cărămidă. În partea dreaptă a zonei capului a fost identificat un bloc din piatră parțial fasonat așezat pe cant, care poate sugera o delimitare specifică unei nișe cefalice. În acest mormânt a fost identificată singura piesă de inventar certă – un inel de tâmplă din sârmă de bronz profilată, având un capăt aplatizat și modelat în forma literei S. Aceste date permit datarea mormântului în perioada secolelor XII–XIII.

MATERIALUL ARHEOLOGIC. A fost recuperat material arheologic atipic amestecat – ceramică preistorică, romană și medievală, recuperat din pământul purtat rezultat din dezafectarea pereților vechii toalete publice, care nu a putut fi pus în relație cu mormintele descoperite. A fost identificat și documentat un fragment de fus de coloană romană și un bloc din calcar, probabil din aceeași epocă. Fusul de coloană a fost descoperit culcat, în colțul de Sud-Est al încăperii A, la –2,63 m (din partea superioară a coloanei) față de nivelul actual de călcare. Acesta era realizat dintr-un bloc din calcar, fiind puternic fisurat.

CONCLUZII. Cele șase morminte identificate au fost înhumate la adâncimi cuprinse între –1,95 și –2,40 m față de nivelul actual de călcare al Pieței Unirii, excepție justificată făcând M5 (înmormântat la doar –1,80 m, direct pe zidul roman prin amenajarea unei 'ciste' în acesta!). Acestea sunt grupate pe o suprafață relativ restrânsă (din păcate nu pot fi stabilite relaționări cu situația din perimetrul deja excavat la amenajarea primei toalete publice!). Orientarea mormintelor este de asemenea unitară, fiind vorba despre o poziționare Vest-Est. Ritul înhumării prezintă similitudini, cel puțin în cazul celor trei morminte care au putut fi cercetate mai amănunțit (M4, M5 și M6). Acestea au fost amenajate prin delimitarea gropii de înhumare cu ajutorul pietrelor, de râu sau din calcar spart, al fragmentelor de cărămidă sau, ca soluție ah-hoc, prin reutilizarea funcțională a unui zid roman abandonat și probabil, identificat întâmplător. Inventarul acestora se reduce la inelul de tâmplă identificat în M6, dar putem presupune ca astfel de piese au existat și la o parte dintre celelalte morminte, acestea fiind, așa cum am remarcat, în bună măsură deranjate. Aceste elemente ne fac să afirmăm cu certitudine că mormintele aparțin aceluiași orizont de înmormântare.
Mormintele fac parte din cimitirul aflat în zona de nord a Pieței Unirii, documentat prin cercetările arheologice mai vechi. În baza ritului de înmormântare, respectiv a structurii cimitirului – de factură creștină, se poate aprecia că acesta a beneficiat, foarte probabil, și de o capelă sau o biserică proprie, aparținând comunității locale. Conform indiciilor de natură arheologică și documentară, mormintele au aparținut unui orizont de înmormântare cuprins în intervalul cronologic al secolelor XI–XIII.

BIBLIOGRAFIE

Iambor, P. – Matei, Şt.: *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăştur (sec. IX-XIV)*. AMN. XVI (1979).
Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăştur. AMN. XX (1983).
Iambor, P. – Matei, Şt. – Halasu, A.: *Consideraţii privind raportul cronologic dintre aşezarea şi cimitirul de la Cluj-Mănăştur*. Uo. XVIII (1981).
Méri István: *Ásatás a kolozsvári Fő téren 1943*. A Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának Közleményei 1. Méri István hagyatékából közzéteszi Kovalovszki Júlia. Szerk. Czeglédy Ilona. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (1986).

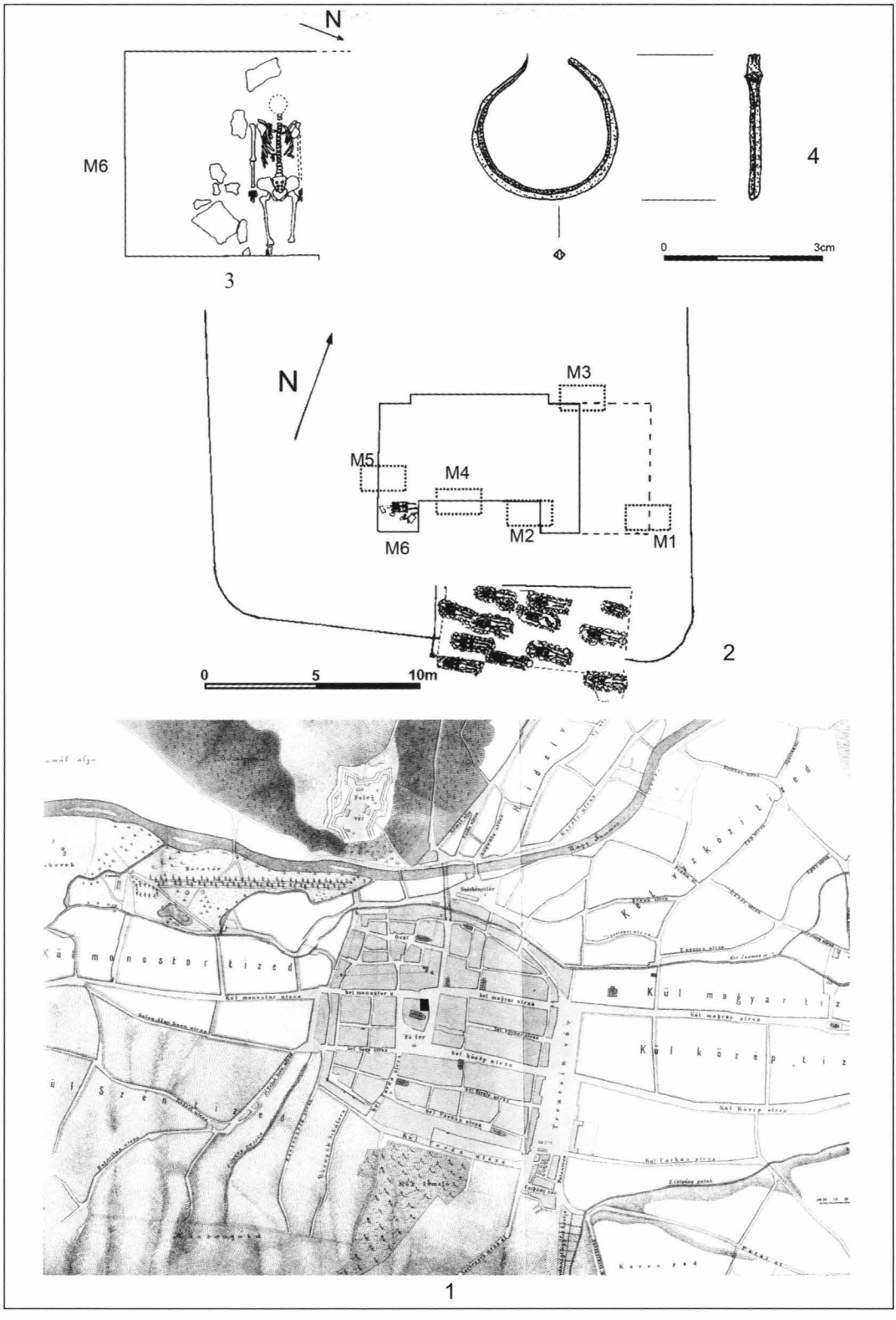
DER MITTELALTERLICHE FRIEDHOF VON EINHEITSPLATZ – KLAUSENBURG

Zusammenfassung

Die ersten Ausgrabungen auf dem Einheitsplatz von Klausenburg wurden bereits 1927 von János Herepei, Vertreter des Nationalmuseums von Säkler, durchgeführt. Die dort freigelegten römischen Funde und die aus dem 11./12. Jh. stammenden Gräbern wurden wissenschaftlich dokumentiert. 1942 hat István Méri auf dem Platz weitere Erforschungen übertragen. Es handelte sich hauptsächtlich über neolithische, römische und mittelalterliche Funde. Ein mittelalterlicher Friedhof, mit 14 neuen Gräbern, wurde jetzt richtig identifiziert. Später, in 1968, zwei zufällige Entdeckungen von Pál Gyulai haben weitere Informationen über den Friedhof ermittelt.
Die Verstorbenen lagen streng west-östlich ausgerichtet, ausgestreckt auf dem Rücken, mit seitlich neben dem Körper liegenden Armen. Nur in einigen Ausnahmen wurde die Lage der Arme und Beine verändert. Als Grabbeigaben sind 'S'-förmige Haarringe aus Bronzeblech zu erwähnen. Den Beigaben, der Bestattungsart, den stratigraphischen Beobachtungen und kleineren zeitgenössischen Funden in deren Umfeld nach, der Klausenburger Friedhof muß in 11./12. Jh. angelegt worden sein. Ein paar Gräber könnten im 14./15. Jh. datiert werden.

Letzte archäologische Untersuchung der Friedhofszone stammt aus 2005 und wurde durch Cosmin Rusu von Siebenbürgisches Nationalmuseum für Geschichte – Kalusenburg durchgeführt. Es wurden die Überreste von einer Nord-Ost ausgerichteten römischen Mauer und die Spuren von sechs neuen Gräbern dokumentiert. Die West-Ost ausgerichtete Verstorbene, wurden höchstwarscheinlich in rechteckigen Grabgruben bestattet. Wegen praktische und technische Schwierigkeiten, ein einziges Grab wurde richtig untersucht. Es handelt sich warscheinlich um Gräber die mit zerbrochenen Steinen und Ziegelreste umgeben waren (die römische Mauer wurde in einem Fall als Steinkiste verwendet). Fünf Gräber waren beigabenlos, während ein einziges einen 'S'-förmigen Haarring aus Bronzeblech dokumentiert.

Die Bestattungsart und der Kontext der Funde spricht für einen Friedhof, der vieleicht von einer Kapelle oder einer kleinen Kirche bedient wurde und zwischen den 11. und den 13. Jh. datiert werden konnte.

1. Harta oraşului Cluj-Napoca cu localizarea sitului arheologic; 2. Poziția mormintelor de pe şantierul arheologic Cluj-centru (anul 1943 şi 2006); 3. Mormântul M6; 4. Inelul de tâmplă din mormântul M6.

MARIA-EMILIA CRÎNGACI ŢIPLIC

RIT ŞI RITUAL FUNERAR LA SAŞII[1] DIN SUDUL TRANSILVANIEI ÎN SECOLELE XII–XIII

Pornind de la un articol publicat în urmă cu câţiva ani referitor la istoricul descoperirilor şi cercetărilor arheologice privind aşezarea saşilor în sudul Transilvaniei[2], prezentul studiu se sprijină, în ce mai mare parte pe rezultatele cercetărilor arheologice realizate în ultimii 15 ani, care au pus în evidenţă o parte din detaliile obiceiurilor funerare practicate de comunităţile primilor colonişti germani aşezaţi în sudul Transilvaniei. Însă descoperirile întâmplătoare (v. piatra de la Cisnădie şi mormântul cu spadă şi vas de la Sighişoara) atenţionează asupra posibilităţii existenţei unei diversităţi relativ largi în ceea ce priveşte ritualul funerar practicat de oaspeţii germani în secolele XII–XIII. Tocmai acesta a fost unul dintre motivele pentru care am recurs – cu riscul de a ne repeta[3] – la o repertoriere a descoperirilor arheologice funerare ce au fost scoase la lumină în urma unor cercetări sistematice sau a unor descoperiri întâmplătoare.

După cum se ştie noţiunea de ritual funerar desemnează un ansamblu de acţiuni ce se desfăşoară de la decesul defunctului până la depunerea în mormânt[4]: slujbe / ceremonii religioase, praznicul / ospăţul funerar, priveghiul, cortegiul funerar, realizarea mormântului, depunerea şi modul de depunere de inventar funerar etc. Dintre acestea, arheologia surprinde doar partea care ţine de modul de amenajare a mormântului, de aşezare a corpului în mormânt, tipul şi dispunerea obiectelor în mormânt. După cum o să vedem mai jos, şi în cazul comunităţilor germane din sudul Transilvaniei, ritualul funerar nu este imuabil, având o anumită dinamică, fiind constant doar pentru o anumită secvenţă cronologică, în cazul nostru pentru secolele XII–XIII, iar anumite elemente de ritual funerar fiind specifice doar pentru un anumite persoane sau un grup cu un anumit statut social (de ex. mormintele în cistă).

---

[1] Termenul de „saşi" pentru secolele XII–XIII este impropriu, întrucât documentele din acea vreme încă fac diferenţieri etnice între oaspeţii veniţi din occident, numindu-i valoni, flamanzi, saxoni etc. Poate mai potrivit ar fi fost termenul de oaspeţi germani, însă deoarece în literatura de specialitate, şi nu numai, s-a impus termenul de saşi, ca atare l-am folosit şi noi.

[2] M. E. Crîngaci Ţiplic, *Archäologische Funde als Zeugnisse der Ansiedlung der Siebenbürger-Sachsen in sud Siebenbürgen*, în *Forschungen zur Volks und Landeskunde*, 44–45 / 2001–2002, p. 159–173.

[3] Ne referim la cele două studii despre mormintele cu nişă pentru cap (v. A. Ioniţă, *Mormintele cu gropi antropomorfe din Transilvania şi relaţia lor cu primul val de colonizare germană*, în *Relaţii interetnice în Transilvania. Secolele VI–XIII*, Bucureşti, 2004, p. 217–228; D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nişă cefalică descoperite la Alba-Iulia (sec. XII–XIII). Contribuţii privind istoria oaspeţilor occidentali în Transilvania*, în *Relaţii interetnice în Transilvania. Secolele VI–XIII*, Bucureşti, 2005, p. 229–244), ce cuprind şi o trecere în revistă a descoperirilor de acest tip.

[4] O definiţie a ritualului funerar a dat-o V. Sârbu, care este aplicabilă şi pentru evul mediu în cea mai mare măsură. Noţiunea de *ritual funerar* desemnează ansamblul acţiunilor ce au loc din momentul decesului defunctului, uneori chiar de când acesta devine previzibil, până la depunerea lui în mormânt, precum oficierea serviciilor sacre, jocurile şi ospăţul funerar, forma şi construcţia mormântului, cantitatea, varietatea şi modul de depunere a inventarului funerar şia ofrandelor etc. (V. Sârbu, *Arheologia funerară şi sacrificiile: o terminologie unitară / Funerary Archaeology and Sacrifices: an Unifying Terminology*, Brăila, 2003, p. 23).

În ceea ce priveşte studiile referitoare la ritul şi ritualurile funerare ale comunităţilor germane din secolele XII–XIII din Transilvania, literatura de specialitate din România este săracă în contribuţii, nu atât datorită lipsei cercetărilor arheologice, cât în special datorită nepublicării complete a rezultatelor săpăturilor arheologice[5]. Publicarea în detaliu a necropolelor este esenţială, deoarece ea ne poate duce spre depistarea unor particularităţi de ritual funerar practicat de diferite comunităţi germane şi/sau la observarea unui tratament funerar diferenţiat chiar în cadrul aceluiaşi grup, în funcţie de statutul persoanelor decedate (statutul social sau rangul militar al celui decedat), vârsta defunctului (copil sau adult) sau în funcţie de cauza / natura a decesului (moarte fortuită / năprasnică) şi în final spre o mai bună înţelegere a atitudinii faţă de moarte a unei comunităţi.

Cu toate că am încercat, prin sintetizarea şi repertorierea informaţiilor publicate cu referire la descoperirile funerare atribuite coloniştilor germani, să descifrăm şi să analizăm ritualul de înmormântare practicat de saşii din sudul Transilvaniei în secolele XII–XIII, acest deziderat este departe de a fi finalizat pentru simplu motiv că din cele 13 necropole cercetate doar una singură a fost publicată in extenso. Astfel, studiul de faţă este mai degrabă un semnal de alarmă asupra caracterului fragmentar al acestei lucrări care pune mai degrabă întrebări şi aduce în atenţie conştientizarea responsabilităţii restituirii rezultatelor arheologice în momentul în care este abordat un sit arheologic.

1. ALBA-IULIA – CATEDRALA ROMANO-CATOLICĂ: MORMINTE ÎN CISTĂ CU NIŞĂ PENTRU CAP. În anii 1953 şi 1968–1977 cercetările arheologice de salvare efectuate la catedrala romano-catolică din Alba-Iulia au dezvelit în total 315 morminte datate pe baza monedelor şi a obiectelor de inventar în secolul al XII-lea[6], la care se mai adaugă un număr de 11 „morminte în cistă de cărămidă cu nişă pentru cap" săpate în aria necropolei amintite, de secol XII[7] – 10 dintre mormintele în cistă (M II–XI) fiind amplasate la o distanţă apreciabilă faţă de intrarea de vest a bisericii, iar un mormânt (M I) fiind amplasat pe latura de sud (pl. I). Începând cu anul 2000 cercetările arheologice au fost reluate în exteriorul catedralei romano-catolice şi al palatului episcopal, în urma cărora au mai fost dezvelite un număr de 103 morminte de inhumaţie medievală plus încă 3 morminte cu nişă pentru cap – din care 2 morminte în cistă şi unul aşezat în groapă cu nişă cefalică[8].

Din totalul de 432 (315 + 11 + 103 + 3) de morminte descoperite de-a lungul timpului, ne vom opri asupra celor 14 morminte cu nişă pentru cap, atribuite coloniştilor germani. 11 din cele 14 morminte au fost descoperite de R. Heitel, însă ele nu au beneficiat, din păcate, de un studiu amănunţit[9], excepţie făcând un singur mormânt (M II), descoperit în

[5] Până în prezent singurele studii publicate sunt A. Ioniţă, D. Căpăţâna, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara – Marienburg. Contribuţii arheologice la istoria Ţării Bârsei. Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, Bucureşti, 2004 (mai departe A. Ioniţă şi colab.), şi D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nişă cefalică*, 229–244.

[6] În 1953 au fost descoperite 24 de morminte (D. Protase, *Cercetările arheologice din 1953 în Cetatea de la Alba-Iulia*, în *Studii şi cercetări de istorie*, Cluj-Napoca, VII, 1–4, 1956, p. 15–37, Idem, *SCIV*, V, 1954, nr. 1–2, p. 222–224), iar cercetările din anii 1968–1977 au dezvelit 291 de morminte datate în secolul al XII-lea (R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetăţii de la Alba-Iulia (1968–1977). I.*, în *SCIVA*, 36, 3, 1985, p. 215–231; Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetăţii de la Alba-Iulia (1968–1977). II. Piesele de metal*, în *SCIVA*, 37, 3, 1986, p. 233–248). În ceea ce priveşte inventarul mormintelor amintite, vezi şi M. E. Crîngaci-Ţiplic, S. Oţa, *Piese inedite din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la Catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia*, în ActaMN, 39–40/ II, 2002–2003, p. 91–106.

[7] R. Heitel, *Principalele rezultate*, 1985, p. 228.

[8] D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nişă cefalică*, p. 230.

[9] D. Marcu Istrate şi A. Istrate au încercat o cartare a lor, bazându-se însă doar pe cele câteva informaţii generale publicate de R. Heitel cu privire la menţionarea secţiunilor în care au fost descoperite respectivele mormintele (D. Marcu Istrate, A. Istrate, *op. cit.*, p. 232–233, pl. 1). Ţinând cont de acest lucru, trebuie să avem o oarecare rezervă în ceea ce priveşte topografia mormintelor descoperite în anii '70.

C VIII-a / 1973[10]. Celelalte trei morminte (M 8, M 88, M91), descoperite în 2000 şi 2003, au fost restituite circuitului ştiinţific într-un mod exemplar.

M II / 1973, aflat la o oarecare distanţă de axul intrării de vest în biserică (C VIII-a)[11], a fost aşezat într-o cistă de cărămidă cu nişă pentru cap, cista fiind construită după săparea unei gropi cu dimensiunile de 2,40 × 1,20 m şi cu o adâncime de 0,70 în raport cu nivelul original de călcare. Cista, de formă şi dimensiuni neprecizate – fiind indicată doar înălţimea ei de 0,40 m –, a fost realizată din cărămizi romane legate cu lut; interiorul ei a fost podit cu două rânduri de cărămizi alăturare, iar după depunerea defunctului, cista a fost acoperită cu ţigle romane de mari dimensiuni, fără însă a se crea o etanşeizare completă; în partea de vest a cistei a fost realizată o nişă pentru încadrarea craniului, închisă de o singură cărămidă aşezată vertical. Decedatul a fost aşezat pe spate, cu mâinile întinse pe lângă corp, având ca inventar, lângă colul femural stâng, o monedă de la Andrei II (1205–1235), ce se pare că a fost depusă, iniţial într-o punguliţă (?).[12]

M 8 / 2000, descoperit pe latura de sud, dar înspre capătul de vest al bisericii (S 1), a fost distrus în cea mai mare parte, păstrându-se doar vagi urme de craniu şi nişa formată din două pietre nefasonate aşezate pe cant; se pare că scheletul a fost încadrat de lespezi de piatră ce urmăreau forma corpului.[13] Acest tip de mormânt încadrat de pietre şi cu nişă pentru cap, este, până în pezent, singurul descoperit în necropola de la catedrala romano-catolică.

M 88 / 2000 (?), descoperit pe latura de sud a catedralei (S 35), a fost cercetat parţial, jumătatea inferioară intrând sub profil de est. Defunctul pare a fi fost depus într-o groapă cu nişă cefalică (?); scheletul a fost depus pe spate, capul cu bărbia în piept şi umerii ridicaţi; mâinile sunt depuse pe lângă corp, uşor pliate din coate cu palmele pe bazin.[14]

M 91 / 2003, descoperit pe latura de sud a catedralei (S 35) într-o stare de conservare bună, a fost aşezat într-o cistă cu nişă pentru cap (pl. II/1, 4), ridicată după săparea unei gropi de formă neregulată şi care a intersectat 2 sau 3 morminte mai vechi. Cista, de formă uşor trapezoidală cu baza mare spre vest, a fost realizată din fragmente de cărămizi romane legate cu lut galben; interiorul cistei a fost podit pe toată suprafaţa tot cu fragmente de cărămidă, iar după depunerea defunctului, a fost acoperită cu o lespede de piatră (49 × 125 × 8–9 cm) (pl. II/3); pentru a acoperi toată suprafaţa, în zona picioarelor, capacul a fost completat cu o piatră mai mică, fără însă a se crea, probabil, o etanşeizare completă; cista a fost realizată în pantă, cu o diferenţă de nivel de 25 de cm (pl. II/2). După înhumare, peste lespedea de piatră au fost aşezate un pachet de oase recuperate, probabil, de la două schelete deranjate, apoi groapa a fost umplută şi nivelată cu pământ negru amestecat cu oase, fragmente de piatră şi cărămidă, rar pigment de mortar. Decedatul a fost aşezat pe spate cu picioarele mai jos decât capul şi toracele; capul, plasat în nişa cefalică, are bărbia în piept; braţele întinse pe lângă corp, iar umerii ridicaţi indică faptul că înmormântarea s-a realizat în giulgiu; în zona genunchiului stâng a fost plasat un craniu aparţinând unui schelet mai vechi, iar paralel cu tibia dreaptă a defunctului a fost aşezat un femur. Ca inventar a fost descoperită o monedă – denar anonim secolul al XII-lea –, ce a fost plasată în partea stângă a toracelui, aproape de claviculă.[15]

Sintetizând informaţiile publicate până în prezent, se pare că cele 418 morminte descoperite în jurul catedralei romano-catolice aparţin mai multor niveluri de înmormântare

[10] R. Heitel, *Principalele rezultate*, 1985, p. 228–229.
[11] R. Heitel nu menţionează în ce carou al lungii secţiunii C VIII-a a fost descoperit M II, astfel amplasarea lui la o distanţă relativ mare de grupul celor 9 morminte în cistă este ipotetică (D. Marcu Istrate, A. Istrate, *op. cit.*, p. 232, pl. 1), la fel de bine putând să facă parte din grupul celor 9.
[12] R. Heitel, *Principalele rezultate*, 1985, p. 228–229.
[13] D. Marcu Istrate, A. Istrate, *op. cit.*, p. 230.
[14] *Ibidem*.
[15] *Ibidem*,p. 231–232.

– fapt dovedit de numeroasele întretăieri şi suprapuneri surprinse pe latura de nord[16] şi pe latura de sud a catedralei[17]; pe baza monedelor[18] şi a obiectelor de podoabă descoperite în morminte, această necropolă aparţine culturii Bijelo-Brdo II / târziu (faza Citfalău)[19], fiind încadrată cronologic în secolul al XII-lea, necropola începând a mai fi folosită la sfârşitul secolului al XII-lea şi începutul secolului al XIII-lea. În contextul deschiderii şantierului actualei biserici apare un nou orizont de înmormântări, ce suprapune / taie necropola de secol XII, şi care aparţine mormintelor în cistă cu nişă cefalică ce a început să funcţioneze cel mai târziu spre sfârşitul secolului al XII-lea (M 91 datat pe baza monedei de secolul XII), şi a continuat până spre deceniul al patrulea al secolului al XIII-lea (două morminte datate cu monede de la Andrei II), de altfel fiind orizontul final care închide necropola din jurul catedralei. Mormintele cu nişă cefalică au fost atribuite unor oaspeţi occidentali, ce au fost aduşi la Alba-Iulia în momentul iniţierii şantierului catedralei actuale.

Ne-am permis să reproducem descrierea mormintelor în cistă cu nişă cefalică, deoarece ele se disting, pe de o parte, ca ritual funerar de restul mormintelor, iar pe de altă parte, se pare că mormintele de acest tip sunt singurele morminte din jurul bisericii ce se datează în secolul al XIII-lea, ceea ce ridică o serie de întrebări. Este clar că cel puţin un deceniu – spre sfârşitul secolului al XII-lea – mormintele în cistă cu nişă cefalică au funcţionat în paralel cu cele din aşa numita fază Bijelo-Brdo II / Citfalău. Problema care se pune este că în prima jumătate a secolului al XIII-lea doar coloniştii occidentali să fi avut dreptul să se înmormânteze în jurul bisericii, iar în acest caz populaţia catolică maghiară unde şi-a mutat cimitirul? Sau este pur şi simplu vorba de un complex de cauze – numeroasele construcţii şi apoi intervenţiile desfăşurate în interiorul şi exteriorul bisericii în special în secolul al XX-lea şi nepublicarea completă a rezultatelor arheologice – care au dus la formarea unor concluzii şubrede? Având în vedere că din cele 418 morminte descoperite în jurul catedralei de la Alba-Iulia, doar o mică parte au avut inventar datat în secolul XII, atunci toate celelalte morminte să se încadreze cronologic în secolul al XII-lea sau o parte din ele să fi fost înhumate şi în primele decenii ale a secolului al XIII-lea? Şi atunci, am putea avea de-a face cu o necropolă cosmopolită, în care grupurile etnice catolice şi-au delimitat zonele de inhumaţie în momentul în care s-a început construcţia actualei catedrale? Aceasta ar putea fi una dintre cauzele prin care cele 10 morminte în cistă cu nişă cefalică apar grupate în piaţeta din partea de vest a catedralei, iar alte 4 răspândite pe latura de sud a catedralei? Mai mult ca sigur, această amplasare a mormintelor în apropierea catedralei exprimă şi un statut social deţinut de persoanele respective în societate, adică să fi aparţinut unui înalt cleric de origine occidentală sau al conducătorului grupului de meşteri occidentali.

2. CISNĂDIE: LESPEDE FUNERARĂ. Lespedea funerară, adăpostită astăzi în biserica ev. din Cisnădie, mai exact în partea vestică a navei nordice, a fost descoperită întâmplător în vechiul cimitir ce a fost folosit până la 1862, fiind scoasă de la 1 metru adâncime, ea aflându-se în poziţie orizontală[20]. Lespedea funerară, deteriorată la unul din capete, are dimensiunile de 1,72 m lungime, în partea de sus are lăţimea de 0,63 m şi 0,48 m grosime, iar în partea de jos are 0,40 m lăţime şi 0, 40 m grosime. Marginile pietrei sunt tăiate grosier. Suprafaţa pietrei funerare este prevăzută cu un bazorelief (pl. III/1) ce reprezintă, în

[16] D. Protase, *Cercetările arheologice*, p. 15–23.
[17] D. Marcu Istrate, A. Istrate, *op. cit.*, p. 237–238.
[18] Monedele descoperite *in situ* sunt emisiuni monetare începând de la Coloman (1095–1114) până la regele Emeric (1196–1204).
[19] V. detalii M. E. Crîngaci-Ţiplic, S. Oţa, *op. cit.*, p. 91–106.
[20] Lespedea funerară a intrat în atenţia cercetătorilor de timpuriu, ultimii care au cercetat-o fiind Th. Nägler şi I. Albu (Bielz, J., *Der Heltauer Bildstein*, în *Sieb. Vjschr.*, 62, 1939, p. 168; Idem, *Nochmals der Heltauer Bidlstein*, in DFSO, 1, 1942, p.461–463; K. Horedt, în *Sieb. Vjschr.*, 64, 1941, p. 158–159; Th Nägler, *Aşezarea saşilor în Transilvania*, Bucureşti, 1992, p. 91–93; I. Albu, *Influenţe central-europene în iconografia funerară din transilvană – reprezentarea simbolului crucii*, în *Istorie şi tradiţie*, 6, 2006, p. 51–65).

partea superioară a pietrei, un cap uman sculptat în relief şi cuprins între braţele superioare ale unei cruci andreene redată simbolic (pl. III/2), iar în partea inferioară a crucii este redat un corp uman, probabil simbolizând imaginea mormântului, iar în acest ultim caz redarea schematică a mormântului amintind de forma gropii cu nişă (pl. III/1, 3); toate laturile crucii sunt redate concav. Lespedea a fost datată în secolul al XIII-lea şi atribuită unui colonist german[21].

Din punct de vedere al reprezentării, lespedea nu are analogii pentru spaţiul transilvan. Cercetătorii au găsit corespondeţe în valea Moselei, la Faha, lângă Trier, unde a fost descoperită o piatră funerară, însă mult mai îngustă (pl. III/4); ca analogie a fost adusă şi lespedea provenită de la biserica din Irschen, din Carinthia (pl. III/5), aflată azi la muzeul din Villach, şi care este datată în secolul al XII-lea. Th. Nägler presupune că meşterul lespezii din Cisnădie ar putea fi originar din spaţiul francon al Rinului şi Moselei, sau cel puţin impulsul artistic ar proveni de acolo[22].

Ţinând cont că lespedea se încadrează în tipul lespezilor funerare figurale, fără chenar şi fără inscripţii, iar decorul este destul de stilizat redat, de asemenea marginile pietrei sunt puţin îngrijit lucrate, toate acestea sunt pentru noi argumente pentru o datare mai timpurie a pietrei, cel târziu în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Teoretic aceste tipuri de lespezi timpurii aparţin unor morminte care erau situate în jurul bisericilor, posibil să fi fost lespedea care acoperea tipul de mormânt în cistă cu nişă pentru cap, de altfel fenomenul acoperirii cistei cu lespezi de piatră fiind semnalat în cazul necropolei de la Alba-Iulia – catedrala romano-catolică –, unde au fost descoperite 2 morminte în cistă cu nişă pentru cap, unul acoperit cu o lespede de piatră simplă (49 × 125) (Pl. II/3), datat spre sfârşitul secolului al XII-lea, şi celălalt cu ţigle romane de mari dimensiuni, datat cu o monedă de la Andrei II[23].

În cadrul lespezilor sepulcrale din tipul celor figurale, fără chenar şi fără inscripţii, se poate încadra şi piatra de la Mintiu Gherlei datată spre sfârşitul secolului al XIII-lea. Noi considerăm că acest tip de lespezi funerare figurale, fără chenar şi fără inscripţii ar trebui datate mai timpuriu, în prima jumătate a secolului al XIII-lea. În această categorie de piatră sepulcrală, de altfel foarte rară în spaţiul transilvănean, ar putea fi încadrată şi amintita piatră de la Mintiu Gherlei (1,22 × 0,56 m), pe care este reprezentat un personaj (bărbat sau o femeie) îmbrăcat într-o tunică lungă, încinsă la mijloc şi purtând pe cap o tocă striată; relieful este adâncit şi plat; faţa imberbă este abia schiţată cu câteva incizii la ochi şi nas; mâinile sunt împreunate pe piept; figura este lipsită de proporţii, iar cutele sunt tubulare şi paralele[24]. Autorul, care a publicat piatra, consideră că veşmintele personajului prezintă prototipuri renane[25], fiind posibil ca piatra să fi aparţinut unei personalităţi a vremii de origine germană, de altfel în localitate existând o colonizare germană, după cum indică şi numele german, maghiar şi latin al localităţii (Deutschendorf, Szamosújvárnémeti, villa Nemty).

Începând cu sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea semnalarea lespezilor funerare este tot mai frecventă atât în interiorul arcului carpatic cât şi în exteriorul lui, ele făcându-şi apariţia în diferite medii – germane, maghiare şi româneşti (pl. IV)[26]. Ele se caracterizează în primul rând printr-o abordare mult mai îngrijită a marginilor şi realizarea chenarului, decorate în special cu cruce în câmp[27] sau cu diferite

[21] Th. Nägler, *Aşezarea saşilor*, p. 91–93.
[22] *Ibidem*.
[23] Vezi notele 12–15.
[24] V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, Bucureşti, 1959, p. 164.
[25] J. Ornstein, *Egy siermlékről a Szamosújvár-Németi ev. Ref. templomban*, în AE, XVI, 1896, p. 154–156.
[26] Cele mai elocvente exemple se găsesc la Densuş şi Székesfehérvár (R. Lupescu, *Un monument funerar inedit în biserica din Densuş (jud. Hunedoara)*, în Arheologia medievală, I, 1996, p. 180–185).
[27] Pietrele funerare cu reprezentarea crucii au fost deosebit de răspândite în arta funerară din centrul şi sud-estul Europei. Despre reprezentarea simbolului crucii de pe lespezile funerare v. I. Albu, *Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit*, Hermannstadt, 2002; Idem, *Influenţe central-europene*, p. 51–65.

personaje; acum apar şi inscripţiile funerare, însă ele nu sunt obligatorii[28]. În Transilvania, cele mai vechi pietre funerare cu inscripţii datează din anul 1290 şi 1299 şi se află la Luncani (pl. V/3–4).[29] De asemenea şi la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia se află o lespede cu o cruce în câmpul din mijloc ce a aparţinut episcopului Petru IV († 1307)[30]. Şi la Dârlos se află o piatră de mormânt încastrată în zidăria bisericii, pe care este redată o cruce mare, iar în partea stângă, în jumătatea superioară, mai este redată încă o cruce mai mică (pl. IV/4); din păcate jumătatea dreaptă a pietrei este deteriorată, aşa că nu ştim dacă aceeaşi cruce mică era redată şi în partea dreaptă[31]. Lespedea o datăm cândva în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, iar în acest context o astfel de piatră nu cunoaştem pentru Transilvania.

Cea mai veche piatră sepulcrală cu inscripţie atribuită mediului săsesc, nu se află în Transilvania, ci în afara arcului carpatic, la Câmpulung şi datează din anul 1300, an în care moare comitele Laurentiu; pe piatra sa de mormânt (2,10 × 1,6 m) stă următoarea inscripţie *HIC SEPULTUS EST COMES LAURENCIUS DE LONGO CAMPO, PIE MEM(M)ORIE ANNO D<OMI>NI MCCC†* (pl. V/1). Unii cercetători susţin că în câmpul din mijloc s-ar fi aflat redat un cavaler ce-l reprezenta pe defunct, relieful fiind însă înlăturat prin dăltuire în momentul reutilizării pietrei ca treaptă a altarului[32]. Istoriografia consideră că Laurencius era conducătorul / greavul unei comunităţii săseşti aşezate în Câmpulung[33].

Pentru mediul săsesc din sudul Transilvaniei nu cunoaştem astfel de lespezi funerare cu o datare de sfârşit de secol XIII sau început de secol XIV, însă această carenţă nu înseamnă că acest obicei nu era deloc practicat de grupurile elitare din societatea săsească. De exemplu pentru nordul Transilvaniei, la Bistriţa, s-a păstrat o piatră funerară datată ceva mai târziu, în anul 1320 / 1330. Prinsă în peretele exterior al faţadei de sud, în capătul dinspre vest al bisericii ev. din Bistriţa, piatra prezintă în câmpul din mijloc un cavaler, ţinând în stânga un scut triunghiular şi o spadă; personajul stă sub un fronton gotic cu frunziş şi fleron (pl. V/2); inscripţia latină redată pe bordura lespezii este deteriorată parţial, din păcate, chiar în dreptul datei, V. Roth, propunând anul 1320, iar V. Vătăşianu anul 1330[34].

Revenind la lespedea funerară de la Cisnădie, ne punem întrebare cui ar putea să fi aparţinut ea? Este clar că piatra de mormânt a aparţinut unui oaspete german, unui greav din Cisnădie sau din apropiere, ce făcea parte din vârful elitei germane transilvănene, dar în acelaşi timp şi cu trecere la rege, un personaj care a circulat prin regat şi probabil şi în afara lui, văzând obiceiurile funerare practicate de cei din mediul clerical, nobiliar cât şi din cel regal[35]. Doar o

[28] Monumentul funerar de la Densuş (1,61 × 0,61 m) este o astfel de lespede din marmură fără inscripţii decorată în partea superioară a blocului cu o cruce greacă înscrisă în cerc (R. Lupescu, *op. cit.*, p. 180–185)

[29] Lespedea funerară din 1290 poartă inscripţia *ISTAM CAMERAM EDIFICAVIT STEPHAS SACERDOS ANNO DOMINI M. CC. XC*, iar cea din 1299: *ANNO DOMINI M° CC° XC° NONO SAVLVS ARCHIDIACONVS DE TORDA PETRUS COMES FILII SAMSONIS NICOLAVS FILIVS EIVSDEM PETRI EDIFICAVERVNT ECCLESIAM IN HONORE BEATE ELIZABETH* (Entz G., *Erdély építészete a 11–13. Században*, Kolosvár, 1994, p. 96).

[30] V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale*, p. 164.

[31] Piatra funerară de la Dârlos va fi publicată în amănunt într-un alt studiu. De asemenea dorim să-i mulţumim pe această cale d-nului Al. Sonoc, care ne-a pus la dispoziţie cu amabilitate fotografia piesei.

[32] Reinterpretările şi istoriografia problemei legate de piatra lui Laurentius v. D. Măndescu, *Cea mai veche reprezentare grafică a pietrei tombale a comitelui Laurencius de Longo Campo*, în Istros, XIII, 2006, p. 207–213.

[33] În ceea ce priveşte contextul istoric al aşezării saşilor la sud de Carpaţi v. E. Lăzărescu, *Despre piatra de mormânt a comitelui Laurenţiu şi câteva probleme arheologice şi istorice în legătură cu ea*, în *Studii şi cercetări de istoria artei*, vol. IV, 1957, p. 109–126; I. Hurdubeţiu, *Puncte de vedere cu privire la raporturile dintre coloniştii germani şi populaţia autohtonă românească în spaţiul carpato-danubian în Evul Mediu timpuriu*, în *Revista de Istorie*, XXVI, 6, 1973, p. 1188–1189; Th. Nägler, *Aşezarea saşilor în Transilvania*, Bucureşti, 1992, p. 172–173.

[34] V. Vătăşianu, *op. cit.*, 1959, p. 164.

[35] Nu cunoaştem lespezile de mormânt ale regilor arpadieni din perioada respectivă, însă cel mai bun exemplu, pe care noi îl cunoaştem, deşi este plasat în alt cadru cronologic, este lespedea regelui Andrei I al Ungariei († 1060) şi a reginei Gisela († 1065).

persoană, respectiv familia defunctului, cu o putere economică şi un statut social privilegiat putea să îşi permită comandarea unei asemenea lespezi funerare, obicei funerar practicat destul de rar în Transilvania la acea vreme. Cui ar fi putut să aparţină o asemenea piatră funerară? Este foarte posibil să fi fost piatra de mormânt al lui *Johannes Latinus*.

În anul 1204, *Johannes Latinus* din *villa Ruetel* primeşte de la regele Emeric, pentru merite militare deosebite, mai multe privilegii, printre care scutirea de îndatoririle pe care le aveau în general teutonicii, scutirea de plăţi şi dări de pe lucruri şi de pe posesiuni, inclusiv cele de pe case, dreptul de a fi judecat doar de judele regal şi liberă intrare la curtea regală, însă era obligat în continuare de a merge la oaste[36]. În anul 1206, *Johannes Latinus* obţine de la regele Andrei II, de asemenea pentru serviciile militare aduse de data aceasta actualului rege, scutirea pentru el şi pentru familiarii lui de orice dare sau vamă pentru negoţ[37].

De asemenea pentru serviciile militare aduse regalităţii, fiii lui Johannes Latinus, Corrard şi Daniel (*milites nostros Saxones Ultrasilvanos Corrardum et Daniel, filios Johannis Latini*), obţin în 1231 de la Bela, coregentul regelui Andrei II, scutire de plata dărilor regale şi sibiene pentru patru sate ale lor, cât şi pentru oamenii lor din satul Oplid, cu menţiunea ca în anii în care nu mergeau la luptă, trebuiau să plătească trei fertuni de aur pe an, iar atunci când el sau fiii săi (*ipse vel filii eius*)[38] mergeau la oaste, banii respectivi să fie întrebuinţaţi în folosul lor[39]. Din document reiese că Johannes Latinus încă mai trăia, însă era, probabil, prea bătrân ca să mai poată îndeplini serviciul militar. În 1204, când a obţinut acele privilegii pentru faptele sale militare, trebuia să fi avut cca 20 de ani, iar în 1231 probabil că avea cca 50 de ani, pentru acea vreme fiind o vârstă înaintată, mai ales pentru un *milites*. În anul 1257, când este următoarea atestare documentară, Johannes Latinus nu mai trăia, el fiind amintit indirect, ca un personaj secundar, în sensul că principalii contractanţi care au solicitat reîntărirea privilegiilor familiei obţinute în anii 1204, 1206 şi 1231, fiind nepotul său *Gyaninus*, fiul lui *Corrardus*, şi fiul său *Daniel*[40].

Localizarea exactă a satului *Ruetel*, demult dispărut, nu se cunoaşte, însă se ştie, conform descrierilor de hotar din vechile documente, că el se afla undeva între Cisnădie şi Cisnădioara[41]. Prezumţia noastră cu privire la atribuirea lespezii funerare lui Johannes Latinus s-a bazat tocmai pe locul unde a fost descoperită: în vechiul cimitir aflat şi el între Cisnădie şi Cisnădioara, nu departe de zona unde au fost menţionate, în secolul al XIX-lea, urmele unei vechi capele a Sf. Ioan, terenul fiind denumit, până nu de mult, de localnicii saşi *Gehonnes* (*Johannes*). Astfel, este posibil ca locul de unde a fost scoasă piatra de mormânt să fie tocmai locul în care a existat odinioară satul Ruetel al lui Johannes Latinus şi a cărui identificare în teren a avut multe încercări.

---

[36] Ub. I, nr. 15; DIR. C, veacul XI, XII şi XIII, vol I, nr. 46.

[37] *„...şi ţinând seama de slujbele vrednice pe care oaspetele şi credinciosul nostru cavaler* (miles) *Johannes Latinul ni le-a adus cu atâta tragere de inimă şi credinţă, îi dăruim pe veci pământul numit Văleni* (Cwezfey)*... Pe lângă aceasta mai hotărâm ca, în orice loc va veni el sau oamenii lui* (famuli) *pentru negoţ, să fie liberi şi scutiţi de orice cerere sau plată de vamă"* (Ub. I, nr. 16; DIR. C, veacurile XI, XII, şi XIII, vol. I, nr. 54).

[38] Din document nu reiese cine „el"? Johannes Latinus? Probabil că este vorba de el, însă conjuncţia „sau" folosită în document reflectă indirect, că nu mai era obligat să meargă la oaste dacă fiii săi îndeplineau acest serviciu.

[39] Ub. I, nr. 63; DIR. C, veacul XI, XII, şi XIII, vol. I, nr. 212.

[40] Ub. I, nr. 89; DIR. C, veacul XIII, vol. II, nr. 22.

[41] Multă vreme *villa Ruetel* a fost identificată cu Cisnădie, Cisnădioara sau Răşinari. Abia în 1942, W. Scheiner a reuşit să demonstreze că este vorba despre o aşezare dispărută, care este amintită numai în secolul al XIII-lea şi se afla între Cisnădie şi Cisnădioara. Această aşezare se presupune că se afla la vest de Cisnădie, între drumul ce duce spre Cisnădioara şi pârâul Ursului (W. Scheiner, *Das Dorf Ruetel*, în DFS, 4, 1942, p. 540–566; Th. Nägler, *Johannes Latinus*, în *Taten und Gestalten*, vol. I, Cluj-Napoca, 1983, p. 12 sqq.). Deşi s-au făcut câteva pereghieze în anii '90, nu s-a reuşit identificarea locului unde a existat satul Ruetel. Nu este exclus să se fi căutat într-o zonă greşită, pentru că astăzi este foarte greu să mai găseşti pe cineva care să recunoască zona numită *Gehonnes*.

3. CRICĂU – BISERICA EV.: MORMINTE ÎN CISTĂ. Cercetările arheologice efectuate în 1961, 1964–1966 la biserica ev. din Cricău au demonstrat că bazilica romanică din a doua jumătate a secolului al XIII-lea (*biserica II*) a fost precedată de un alt edificiu ecleziastic din care s-au descoperit absida și corul (*biserica I*) și care a funcționat împreună cu o *necropolă*, ale cărei morminte sunt parțial suprapuse de biserica II[42].

Autorii au datat prima fază a *necropolei*[43] între ultima parte a secolului al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea. În această primă fază a necropolei a încadrat și trei morminte în cistă[44]:

- în vechea colaterală de nord au fost descoperite „resturile unui mormânt în cistă din piatră", despre al cărui schelet nu știm dacă s-a păstrat sau nu, însă se menționează că restul de cistă – păstrată mai puțin de jumătate – a fost refolosit, fiind reînhumate în extremitatea de est a ei o parte din oasele de la 4 schelete[45]; o informație foarte importantă cu privire la cista din piatră, reiese din fotografia publicată în articol, din care se observă că pe două dintre pietrele cistei sunt gravate puternic semnul crucii (pl. VI/1).
- în fața portalului de vest al bisericii a fost surprinsă latura de sud al unui mormânt din cistă din cărămizi.
- din desenul publicat se observă că în nava centrală a mai fost descoperit un mormânt în cistă (autorul îl definește ca și criptă), cista fiind păstrată în întregime, conform desenului, dar fără schelet în ea; cista este datată în secolul al XIII-lea; în text nu se face nici o referire la ea.

Cercetările arheologice au scos la iveală și câteva morminte, contemporane cu cele în cistă, o parte fiind tăiate de fundațiile bazilicii din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, și care au fost datate la sfârșitul secolului al XII-lea, fără a se face alte mențiuni despre forma gropii, umplutura gropii, numărul de morminte care au aparținut acestei prime faze a necropolei.

3. DRĂUȘENI – BISERICA EV.: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ ȘI MORMINTE ÎN CISTĂ CU NIȘĂ. Biserica ev. din Drăușeni este unul din puținele monumente medievale de pe teritoriul de colonizare săsească care a beneficiat de cercetări arheologice depline și s-a bucurat de punerea în circuitul științific, în cea mai mare parte, a rezultatelor arheologice. Cercetările s-au desfășurat în două etape de campanii arheologice, una desfășurată în anii 1973 –1977[46]. M. Dumitrache, iar cealaltă în anii 1993–1996[47] de către D. Marcu, în urma cărora s-au descoperit urmele unei *biserici-sală* anterioare bazilicii romanice, care a avut

[42] R. Heitel, Al. Bogdan, *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane. I. Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în complexul medieval din Cricău (jud. Alba)*, în *Apulum*, VII, 1968, p. 483–496.

[43] Din păcate cercetările arheologice de la biserica ev. din Cricău nu au fost publicate decât într-o foarte mică măsură, sub forma unor concluzii, care și acestea sunt ambigue și unele fără logică.

[44] Necropola a rămas și ea nepublicată, iar despre cele 3 morminte în cistă autorii oferă scurte mențiuni, descrierile fiind mai mult decât incomplete.

[45] De asemenea autorii mai consemnează că restul de cistă din piatră suprapune un mormânt orientat nord-sud și care ar face parte din nivelul de înmormântări care ar preceda construcția bazilicii din cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, întrucât mormântul este tăiat de fundația navei centrale. Această informație nu este credibilă, deoarece, pe de o parte, chiar la începutul articolului se menționează că biserica a fost înconjurată de o centură de beton, iar pe de altă parte descrierea făcută în text nu coincide cu desenul săpăturilor publicat.

[46] M. Dumitrache, *Cetatea sătească din Drăușeni, jud. Brașov, ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977*, în *CA*, III, 1979, p. 155–195.

[47] Din rezultatele cercetărilor arheologice realizate în anii 1993–1996 de către D. Marcu nu au fost publicate detaliat decât cele referitoare la etapele de construcție ale bisericii fortificate de la Drăușeni (D. Marcu, *Șantierul arheologic de la Drăușeni*, în *Buletinul Comisiei Monumentelor istorice*, nr. 1–4, 1994, p. 19–24; Idem, *Biserica fortificată de la Drăușeni*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, Satu-Mare, 2002, p. 41–78).

două etape distincte de construcţie[48], şi s-a încercat stabilirea vechimii şi caracteristicilor *necropolei* care a gravitat în jurul bisericii-sală şi în jurul bazilicii romanice. În ceea ce priveşte atribuirea etnică a bisericii-sală şi etnia primilor ocupanţi ai sitului, concluziile celor două autoare sunt diferite

Astfel, M. Dumitrache, bazându-se pe inventarul mormintelor (monede şi diverse obiecte de podoabă), atribuie biserica-sală secuilor şi o datează în a doua jumătate a secolului al XII-lea, iar prima etapă a bazilicii romanice, ce a urmat bisericii-sală, o atribuie saşilor, sosiţi la Drăuşeni după 1200[49]. D. Marcu nu contestă existenţa cimitirului secuiesc şi datarea acestuia în a doua jumătate a secolului al XII-lea, însă, în urma descoperirilor mormintelor cu nişă cefalică pe care le datează în a doua jumătate a secolului al XII-lea, consideră că biserica-sală aparţine saşilor, lansând teoria unei posibile convieţuiri între saşi şi secui[50].

În urma unor lecturi foarte atente a articolelor celor două cercetătoare şi a analizării argumentelor oferite, am ajuns la concluzia că trebuie rediscutată atât problematica atribuirii bisericii-sală cât şi momentul sosirii coloniştilor saşi la Drăuşeni.

În primul rând, M. Dumitrache a demonstrat că cimitirul secuiesc, ce se caracterizează printr-un inventar bogat – 30 % dintre morminte având ca inventar monede de la Geza II şi Ştefan III, inele de tâmplă cu unul din capete în formă de „S", inele cu lăcaş pentru piatră, inele torsadate –, a funcţionat începând cu deceniul 5 până spre sfârşitul secolului al XII-lea. De asemenea, consideră că momentul construirii bisericii-sală coincide cu începutul cimitirului, aceasta funcţionând până spre sfârşitul secolului al XII-lea[51]. Autoarea mai menţionează că saşii, ajunşi la Drăuşeni după 1200, au aflat probabil edificiul în picioare, părăsit cu puţin timp înainte, şi nu este exclus ca în primii ani aceştia să fi folosit lăcaşul de asemenea pentru cult, pentru ca apoi, probabil în deceniul 3 al secolului al XIII-lea să treacă la construirea unei biserici bazilicale romanice.[52] În ceea ce priveşte necropola bazilicii romanice, 2 morminte ne-au reţinut atenţia: un mormânt de copil (M 18[53]) descoperit în colaterala de sud a bazilicii şi a cărui groapă, în partea inferioară, era încadrată de pietre de dimensiuni mici, aşezate pe cant, şi un mormânt de matur cu braţele uşor îndoite aşezate pe bazin (M 93), descoperit la sud de biserică, ce avea pe partea stângă a gropii, lângă schelet un şir de pietre mari. Legat de cele două morminte, M. Dumitrache mai face următoarele menţiuni: prezenţa pietrelor din jurul scheletelor (M 18, M 93) *„sugerează ideea unui mormânt în cutii de piatră, specific coloniştilor saşi; obiceiul fiind păstrat de aceştia cel puţin în primele decenii după colonizarea lor în sudul Transilvaniei. În cazurile descoperite de la Drăuşeni nu este vorba decât despre o formă degenerată a unei tradiţii pe cale de dispariţie"*[54]. Celor două morminte a căror groapă era delimitată prin pietre li se mai adaugă un mormânt în cistă din piatră descoperit în anii '90, şi care s-a păstrat în întregime, inclusiv nişa rectangulară din dreptul capului (detalii v. mai jos).

Cercetările din anii 1993–1996 realizate de D. Marcu au dus la descoperirea înmormântărilor cu nişă cefalică (două dintre ele fiind descoperite în interiorul bisericii sală) şi a unui schelet înconjurat cu fragmente de blocuri de piatră parţial fasonată, care delimitează o nişă rectangulară. Autoarea nu menţionează ca vreun mormânt cu nişă cefalică

[48] Cu privire la etapele de construcţie ale monumentului, la reconstituirea topografiei terenului pentru fiecare etapă constructivă şi la evoluţia sistemului de fortificare a bisericii, care este mai târziu faţă de bazilica romanică.
[49] M. Dumitrache, *Cetatea sătească din Drăuşeni*, p. 189–190.
[50] D. Marcu, *Şantierul arheologic de la Drăuşeni*, p. 19–24; Idem, *Biserica fortificată de la Drăuşeni*, p. 41–78.
[51] M. Dumitrache, *Cetatea sătească din Drăuşeni*, p. 171.
[52] *Ibidem*, p. 189–190.
[53] M 18 suprapunea un mormânt datat cu monedă de la Ştefan III.
[54] M. Dumitrache, *Cetatea sătească din Drăuşeni*, p. 186.–187

să fi avut vreun obiect de inventar[55], însă în datarea lor se bazează pe elemente de stratigrafie şi pe umplutura gropilor mormintelor. Astfel, cimitirul mormintelor cu nişă cefalică plasate în imediate apropiere a bazilicii, fără pigment de mortar în umplutură, s-a dezvoltat în prima etapă în jurul bisericii-sală construită fără mortar şi care este datată în a doua jumătate a secolului al XII-lea; în schimb, mormintele de acelaşi fel aflate la mare distanță de bazilică pot aparține oricăreia dintre etape; mormintele cu pigment de mortar în umplutura gropii sunt datate în secolul al XIII-lea, imediat după momentul deschiderii şantierului bazilicii, ele formând un segment timpuriu al necropolei acestei biserici. În paralel cu construirea bazilicii, populația a continuat să practice acest sistem de înmormântare, dar în umplutura mormintelor din apropierea clădirii apar deja materiale de construcție, respectiv pigment de mortar şi fragmente de piatră. Pe baza celor amintite mai sus, autoarea susține că mormintele cu nişă cefalică atestă prezența saşilor la Drăuşeni încă din a doua jumătate a secolului al XII-lea, precum şi faptul că biserica-sală le aparține.[56]

Bazându-ne pe ceea ce s-a publicat până în prezent, din punctul nostru de vedere situația se prezintă astfel: necropola secuiască a funcționat din deceniul a 5 şi până în deceniul 8 al secolului al XII-lea, aşa cum o arată prezența în inventarul mormintelor a pieselor de podoabă şi a emisiunilor monetare de la Geza al II-lea (1141–1162) şi Ştefan al III-lea (1162–1172). Într-adevăr saşii s-au instalat la Drăuşeni în a doua jumătate a secolului al XII-lea, fapt demonstrat de existența mormintelor cu nişă cefalică şi de cele trei morminte ale căror gropi sunt înconjurate cu piatră. Întrebarea care se pune este când în a doua jumătate a secolului al XII-lea au sosit coloniştii saşi la Drăuşeni? Cel mai probabil cândva în anii '70 ai secolului al XII-lea, în momentul în care secuii au încetat să se mai înmormânteze în jurul capelei; iar dacă a existat o coabitare între secui şi saşi, aceasta a fost de scurtă durată. În această situație, probabilitatea este foarte mare ca biserica-sală să fi fost construită de secui şi nu de saşi, care se pare că au preluat capela, folosind-o în continuare încă câteva decenii până în momentul în care au început să-şi construiască bazilica-romanică.

Cercetările de la Drăuşeni vin să completeze imaginea în ceea ce priveşte obiceiul funerar practicat de primele generații de coloniști. Pe lângă mormintele în groapă în formă de sarcofag şi cu nişă pentru cap, care de altfel este caracteristica generală a acestui cimitir, au mai fost descoperite, după cum am mai menționat, şi 2 mormintele ale căror gropi erau delimitate cu piatră, şi 1 mormânt în cistă din piatră cu nişă pentru cap; practicarea acestui obicei de înconjurare a fundului gropii cu pietre se constată şi în cazul copiilor, fapt confirmat de descoperirea, în campania din anii '70, a unui mormânt de copil (M 18), parțial deranjat. Până la publicarea necropolei, o necunoscută rămâne pentru noi dacă o parte din mormintele cu nişă aveau inventar, iar dacă aveau în ce constă. Săpăturile arheologice din anii '90 au stabilit practicarea obiceiului înmormântării în groapă cu nişă pentru cap şi în secolul al XIII-lea.

4. FELDIOARA – BISERICA EV.: MORMINTE CU NIŞĂ CEFALICĂ[57]. Cercetările de la Feldioara desfăşurate în anii 1990–1995[58] şi 1998–1999[59] au scos la iveală în piațeta situată între casa parohială şi biserica evanghelică o necropolă a cărei importanță este dată, în

[55] Catalogul mormintelor şi analiza generală a necropolei nu sunt publicate încă.
[56] D. Marcu, *Biserica fortificată de la Drăuşeni*, p. 45–47.
[57] Necropola de la Feldioara este cea mai importantă necropolă din Transilvania din a doua jumătate a secolului al XII-lea ca aparținând primilor coloniști germani, atât datorită ritualului funerar practicat cât şi datorită faptului că după 1211 nu au mai avut loc înmormântări ulterioare care să deranjeze necropola, astfel putându-se surprinde aproape toate detaliile unui cimitir din acea perioadă. La toate acestea se adaugă şi faptul că până la ora actuală este singura necropolă de acest tip din Transilvania publicată, deşi au mai avut loc cercetări arheologice şi în alte locuri.
[58] A. Ioniță şi colaboratorii, *op. cit.* p. 38, 44, fig. 53/1.
[59] A. Ioniță, *Mormintele cu gropi antropomorfe din Transilvania şi relația lor cu primul val de colonizare germană*, în *Relații interetnice în Transilvania. Secolele VI-XIII*, București, 2004, p. 218. Cercetările arheologice mai continuă şi astăzi.

special, de ritualul de înmormântare – groapa în trepte cu fosă şi nişă pentru cap (pl. VII/3, 4) –, tot el fiind şi cel care indică, în cazul de faţă, apartenenţa etnică. Până în 1999 au fost dezvelite 119 morminte, cuprinzând 128 de indivizi. S-au surprins un număr de 6 morminte duble şi 2 triple, din care, cu excepţia unui singur mormânt care conţinea doi copii, toate celelalte conţin un adult şi unul sau doi copii, de regulă depuşi pe unul din braţele adultului. De asemenea, în perioada scurtă de existenţă a necropolei s-a sesizat existenţa a şapte cazuri de suprapuneri şi întretăieri de morminte.[60]

Teoretic acest cimitir din a doua jumătate a secolului al XII-lea trebuie să fi funcţionat în jurul unui lăcaş de cult, actualmente dispărut, şi care nu a fost descoperit până în prezent. Autorul săpăturilor îşi pune problema relaţiei dintre necropolă şi construcţia aflată sub monumentul actual, iar dacă aceasta nu există, atunci unde se găseşte lăcaşul de cult al celor înmormântaţi aici şi dacă aceştia au avut o asemenea amenajare.[61]

Din punct de vedere al formei gropilor mormintelor au fost surprinse 2 mari tipuri:

- groapa în trepte, care se compune dintr-o groapă rectangulară mare, pe fundul căreia a fost săpată o groapă mai mică, urmărind, în general, conturul corpului uman, numită convenţional fosă şi care comportă două subcategorii: a) cu nişă specială (pl. VII/3, 4) pentru cap fiind surprinsă în peste 35 % din cazuri, exclusiv copii (35 adulţi, 3 adolescenţi); b) şi fără nişă (pl. VII/1, 2) fiind surprinsă in 11% din cazuri, (6 adulţi, 1 adolescent şi 5 copii);
- groapa rectangulară simplă a fost surprinsă în cazul mormintelor de copii (7,4%).

Mai există o serie de morminte ale căror gropi nu au putut fi integrate într-un anume tip din diferite motive[62]. Defuncţii erau înfăşuraţi probabil în giulgiu, iar după depunerea mortului în fosă, groapa era acoperită probabil cu butuci sau scânduri de lemn, peste care apoi se arunca pământ. Interesant este că în acest cimitir, mormântul cu nişă pentru cap s-a folosit doar în cazul adulţilor şi adolescenţilor. În ceea ce priveşte poziţia mortului în groapă, în toate cazurile defuncţii au fost depuşi în decubit dorsal, având în marea majoritatea cazurilor, braţele întinse pe lângă corp şi picioarele întinse. Mormintele sunt orientate, în general, riguros VE cu o paletă de variaţii, cuprinsă între VSV–VNV.[63]

Inventarul mormintelor este destul de sărac şi se compune în principal din monede. Au fost descoperit un total 18 monede şi trei inele de tâmplă cu capătul în formă de „S" (M 86, M 113), din care două inele fiind descoperite în acelaşi mormânt (M 113)[64]. Un singur mormânt (M 98) a avut 3 monede – una de la Geza II şi celelalte două de la Ştefan III – distribuite astfel: una depusă în mâna stângă, una în mâna dreaptă şi una pe gură. Celelalte 15 monede sunt descoperite în morminte în poziţii diverse: la tâmplă, pe gură, lângă genunchi, în umplutura gropii, dominante fiind însă cele descoperite în zona mâinii. Foarte interesant este faptul că din cele 18 monede depuse ca obol funerar, 12 monede sunt de epocă romană[65] şi doar 6 de perioadă arpadiană. Monedele arpadiene fac parte din categoria denarilor anonimi, emişi în a doua jumătate a secolului al XII-lea, cea mai veche fiind o emisiune monetară de la Geza II (1141–1162), amintită deja ca făcând parte din inventarul mormântului M98, şi alte 4 fiind atribuite lui Ştefan III (1162–1172)[66]. Elementele de inventar amintite mai sus, alături de descoperirea inelelor de buclă cu capăt în formă de „S", de observaţiile stratigrafice şi de elementele de ritual (morminte cu nişa cefalică) asigură

[60] A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 41–42; A. Ioniţă, *Mormintele cu gropi antropomorfe* p. 218.
[61] A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 41.
[62] La cele două tipuri de gropi, autorul mai adaugă şi un al treilea, şi anume gropi cu tipologie incertă, aici fiind incluse mormintele distruse parţial sau mormintele ale căror gropi nu au putut fi sesizate în teren într-o proporţie mai mică sau mai mare.
[63] A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 41–43.
[64] A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 43; A. Ioniţă, *Mormintele cu gropi antropomorfe*, p. 218.
[65] Monedele romane provin din aşezarea romană pe care necropola o suprapune.
[66] A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 43–44.

datarea necropolei în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Primele înmormântări ale coloniștilor germani așezați la Feldioara au avut loc, probabil, spre sfârșitul domniei lui Geza II, cimitirul funcționând probabil până în 1211, momentul sosirii cavalerilor teutoni la Feldioara, când se încetează să mai aibă loc înmormântări în acest punct. Datarea propusă de autorul săpăturilor se sprijină și pe cele câteva suprapuneri și întretăieri de morminte, care indică o anumită durată de utilizare a necropolei de 2–3 generații. Probabil că pe parcursul secolului al XIII-lea, ca urmare a restructurării spațiului funerar, cimitirul se concentrează în jurul actualei biserici, constituind un al doilea orizont funerar în care fenomenul nișei dispare.[67]

O caracteristică aparte a acestei necropole îl constituie un element de ritual funerar care, până în prezent, nu a mai fost semnalat în alte necropole săsești din sudul Transilvaniei, și anume depunerea de monede romane ca obol funerar.

5. GÂRBOVA – NECROPOLĂ (?). Cercetări arheologice realizate de către R. Heitel la ruinele vechii biserici de tip bazilical din Gârbova, din a cărui elevație astăzi nu se mai păstrează nimic, nu au fost publicate niciodată, nici măcar sub forma unui raport preliminar. Din alte rapoarte arheologice sau articole, care fac trimiteri la săpăturile de la Gârbova, știm că a fost descoperită o necropolă, ce avea ca inventar inele de tâmplă de tip Bjelo-Brdo și care proveneau din straturi anterioare construirii bazilicii romanice, și care au fost atribuite secuilor[68]. Din punct de vedere arheologic nu putem confirma dacă această necropolă secuiască a fost urmată de înmormântări care să fi aparținut primilor coloniști germani, însă este cunoscut că în secolul al XIII-lea deja existau oaspeți germani în localitate[69], care probabil au contribuit la ridicarea bazilicii romanice; fotografii vechi ale bisericii dispărute trădează o bazilică romanică, ce este datată de literatura de specialitate în jurul anului 1280[70]. Se presupune că pe la 1100 în localitate au fost așezați secuii, care pe la 1200 au fost mutați de aici în sud-estul Transilvaniei, în locul lor fiind aduși coloniști germani. Din păcate cercetările arheologice ar fi putut lămuri, probabil, momentul venirii și plecării secuilor, și respectiv cel al sosirii sașilor la Gârbova, însă datările amintite rămân deocamdată în sfera ipoteticului.

6. MEDIAȘ – BISERICA EV.: MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ. În anii 1971–1973, în urma unor cercetări arheologice realizate de Mariana Beldie-Dumitrache, au fost dezvelite în interiorul bisericii evanghelice „Sf. Margareta", fundațiile unei biserici-capelă (*biserica I*) datată în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, și ale cărei temelii suprapuneau morminte ce fac parte dintr-o necropolă mai veche decât *biserica I*[71]. Respectiva necropolă cuprindea morminte ce aveau ca inventar inele de tâmplă de tip Bijelo Brdo – s-au descoperit 9 inele de tâmplă, din care 3 provin din morminte nederanjate datate în secolul al XII-lea[72]. Morminte cu gropi prevăzute cu nișă pentru cap, fără inventar, au fost semnalate și la Mediaș, ele fiind atribuite cimitirului corespunzător *bisericii I* și care suprapuneau mormintele mai sus amintite[73]. Deși *biserica I* a fost încadrată spre sfârșitul secolului al XIII-lea, pe

[67] *Ibidem.*

[68] R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmäler aus Südsiebenbürgen*, în RRHA, seria BA, IX, 2, 1972, p. 143, fig. 3 a, b.

[69] Prima atestare a localității este în 1291, când episcopul Petrus de la Alba încheie un contract, privind lucrările de tâmplărie pentru acoperișul catedralei Sf. Mihail din Alba Iulia, cu patru dulgheri, printre care și *Herbord* din Gârbova, pentru care garanta, în caz de accident sau de nefinalizare a lucrărilor, comitele Daniel de Gârbova (Ub. I, nr. 247; DIR. C, veacul XIII, vol. II, nr. 407).

[70] V. Vătășianu, *op. cit.*, 1959, p. 66; *Repertoriul arheologic al județului Alba*, 1995, p. 102–103.

[71] H. Fabini, M. Beldie-Dumitrache, *Die Restaurierung der evanghelischen Stadtpfarrkirche in Mediasch*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 20, nr. 1, 1977, p. 86; H. Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, I.Bd., Hermannstadt / Heidelberg, 1998, p. 467.

[72] M. Dumitrache încadrează necropola unui „orizont maghiaro-secuiesc cu elemente de tip Bijelo-Brdo", ce a precedat colonizării germane de la Mediaș (v. M. Dumitrache, *Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură*, în *Cercetări arheologice*, IV, 1981, p. 269).

[73] H. Fabini, M. Beldie-Dumitrache, *op. cit.*, p. 92, nota 52; A. Ioniță, *Morminte cu gropi antropomorfe*, 2005, p. 221.

baza planimetriei tipice cu absidă poligonală şi contraforţi, necropolei cu morminte cu nişă cefalică i-a fost atribuită aceeaşi datare. Având în vedere că necropola a rămas nepublicată, datările şi întrepătrunderile dintre cele două necropole, cât şi relaţia dintre mormintele cu nişă cefalică şi *biserica I* rămân sub semnul întrebării. De asemenea nu se cunosc detalii despre ritualul funerar.

7. MOŞNA – BISERICA EV.: MORMINTE CU NIŞĂ CEFALICĂ. Cu ocazia cercetărilor arheologice din anii 1999 realizate la biserica fortificată din Moşna, pe latura de sud a bisericii actuale au fost identificate morminte cu nişă cefalică, ce aparţin în esenţă secolului al XII-lea şi primei jumătăţi a secolului următor; aceluiaşi orizont îi aparţin şi alte morminte ale căror gropi nu au fost evidente în teren, răspândite pe toată suprafaţa, dar cu o densitate scăzută. Datorită absenţei mortarului din umplutura mormintelor amintite, autorii au interpretat acest lucru fie ca o distanţare de biserică, fie ca biserica să fi fost construită din lemn aşezată pe o talpă din piatră (*biserica I ?*)[74]. În ceea ce priveşte numărul mormintelor şi inventarul lor nu putem aduce informaţii, ele fiind deocamdată nepublicate.

8. ORĂŞTIE – BISERICA EV.: MORMINTE CU NIŞĂ CEFALICĂ. În anii '90 ai secolului trecut în interiorul cetăţii de la Orăştie au fost efectuate cercetări arheologice sistematice, ce au dus la descoperirea unui orizont de morminte cu nişă cefalică ce aparţin primului val de colonişti germani. În campania din 1994 au fost descoperite 8 morminte toate orientate E–V, cu mâinile pe lângă corp şi groapa săpată în solul viu, urmărind conturul corpului; unul dintre morminte avea ca inventar, ţinând în fiecare mână câte o monedă de la Geza II (1141–1162)[75]. În campania din 1997 a fost descoperit şi un mormânt de copil cu marginile gropii marcate cu pietre[76]. Deocamdată alte date despre mormintele cu nişă cefalică nu putem oferi, rezultatele cercetărilor fiind inedite.

9. SĂCĂDATE – MORMINTE ÎN CISTĂ DE PIATRĂ CU NIŞĂ PENTRU CAP (?). Cercetări arheologice se pare că au fost realizate şi la biserica ev. din Săcădate[77], însă ele nu au fost publicate niciodată. R. Heitel într-un studiu despre biserica ev. din Sebeş, aminteşte că şi la Săcădate au fost descoperite morminte ale căror gropi erau înconjurate cu lespezi de piatră, în sistemul celor la Sebeş-Alba şi Cricău[78]. Atâta vreme cât săpăturile de la Săcădate au rămas nepublicate, informaţiile au o valoare relativ mică.

10. SEBEŞ-ALBA – BISERICA EV.: MORMINTE ÎN CISTĂ DE PIATRĂ CU NIŞĂ PENTRU CAP. În anii 1960–1962, cu ocazia restaurării bisericii evanghelice au fost realizate şi cercetări arheologice, când au fost dezvelite o serie de morminte ce fac parte dintr-o *necropolă* ale cărei începuturi au fost datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea; o parte din morminte sunt acoperite de fundaţiile bazilicii romanice, astfel ele fiind anterioare bisericii romanice de tip bazilical ce se mai poate recunoaşte acum în construcţia actualei biserici. Acestei necropole i-a corespuns probabil o altă construcţie cu caracter religios, pe care cercetările arheologice nu au surprins-o. Mormintele datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea au fost descrise astfel: „*groapa se săpa la o adâncime de 0,80 m (faţă de nivelul de călcare de atunci al terenului), apoi locul unde se depunea mortul, întotdeauna cu mâinile întinse, lipite de corp, era în prealabil înconjurat cu lespezi masive de piatră aşezate pe verticală; în unele cazuri se puneau, reazem pentru cap, pietre sculptate în unghi, sau două pietre înclinate. Mormintele de acest tip, descoperite în cursul săpăturilor nu erau acoperite cu lespezi. Mormintele erau lipsite de inventar*" (pl. VI / 2).[79] Acestea sunt

[74] D. Marcu, C. C. Rusu, *Moşna, com Moşna, jud. Sibiu. Punct Biserica evanghelică şi cetatea ţărănească*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p. 64–65.
[75] Z. K. Pinter, Gh. Petrov, M. Ţiplic, *Orăştie. Cetate*, în: *CCA. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995 p. 63.
[76] Z. K.Pinter, I. M.Ţiplic, *Orăştie. Cetate*, în *CCA. Campania 1997*, Călăraşi, 1998, p. 51.
[77] Cercetările arheologice nu au fost publicate niciodată, cele câteva menţiuni făcute fiind mai mult decât insuficiente, deoarece nu cunoaştem cu certitudine nici măcar dacă săpătura a fost executată la biserica ev. din Săcădate, în ce an au fost realizate cercetările (clar că înainte de 1969) sau cine este autorul săpăturilor.
[78] R. Heitel, *Monumente medievale din Sebeş-Alba*, Bucureşti, 1969, p. 7.
[79] *Ibidem*, p. 6–7.

singurele informaţii publicate despre necropola din a doua jumătate a secolului al XII-lea, din jurul bisericii ev. de la Sebeş, atribuită oaspeţilor germani.

11. SIBIU – BISERICA EV. SF. MARIA: MORMINTE CU NIŞĂ CEFALICĂ ŞI MORMINTE ÎN CISTĂ CU NIŞĂ. În jurul bisericii ev. Sf. Maria din Piaţa Huet din Sibiu, în decursul secolului al XX-lea au avut loc mereu intervenţii cu caracter arheologic[80], începând de la M. Kimakowitz şi până în zilele noastre. Însă abia în anul 1994, un sondaj arheologic efectuat în partea de est a bisericii ev. din Piaţa Huet, a surprins primul nivel de înmormântare ce includea şi morminte cu nişă pentru cap[81]. În vara anului 2005, cu ocazia restaurării Pieţei Huet[82] s-au desfăşurat cercetări arheologice de salvare care au dus la dezvelirea unui întins cimitir (1833 morminte) ce a funcţionat începând din secolul al XII-lea şi până spre sfârşitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de-al XVII-lea. Cele mai vechi morminte aparţin secolului al XII-lea fiind datate pe baza contextului în care au fost descoperite, pe baza celor 4 monede aparţinând perioadei, din care una depusă ca obol în inventarul mormântului M 484, şi nu în ultimul rând pe baza ritualului de înmormântare specific primilor colonişti germani aşezaţi în sudul Transilvaniei.[83]

Ritualul de înhumare surprins în Piaţa Huet nu diferă mult faţă de cele din alte puncte cercetate arheologice şi amintite mai sus. Astfel cele mai vechi morminte se remarcă printr-o groapă săpată după conturul corpului uman şi cu nişă pentru cap (pl. VII / 5–8), corpurile fiind deseori acoperite cu scoarţă de copac sau cu scânduri; uneori ele au capul sprijinit pe pietre. Un alt tip de morminte descoperite sunt cele în cistă din cărămidă prevăzute cu nişă pentru cap (pl. VI / 3–6), dar care însă nu fac parte din primul nivel de înmormântări întrucât ele taie alte morminte mai vechi; însă cu siguranţă mormintele în cistă făceau parte din orizontul mormintelor ce aparţineau bazilicii romanice.[84]

Mai multe informaţii despre această necropolă de secol XII–XIII aparţinând oaspeţilor germani nu putem oferi întrucât cercetările sunt inedite şi în curs de publicare. Cu siguranţă publicarea unei monografii a necropolei din Piaţa Huet va reprezenta un pas înainte în lămurirea multor necunoscute.

12. SIGHIŞOARA – BISERICA DIN DEAL: MORMINTE CU NIŞĂ CEFALICĂ. Între anii 1998–2001, cercetările arheologice efectuate în interiorul şi exteriorul Bisericii ev. din Deal au identificat morminte cu nişă cefalică atribuite primilor colonişti germani aşezaţi în acest areal[85]. Rezultatele cercetărilor arheologice sunt publicate doar sub formă de raport arheologic.

13. SIGHIŞOARA – BISERICA MĂNĂSTIRII: MORMINTE CU NIŞĂ CEFALICĂ. În urma unui sondaj arheologic realizat în anul 2005 la Biserica Mănăstirii din Sighişoara au fost descoperite 3 morminte cu nişă cefalică, dintre care unul era acoperit cu un planşeu de lemn; mormintele sunt datate înainte de invazia mongolă din 1241. Pe partea de sud a bisericii, a fost descoperit un mormânt (M 4) ce era suprapus de şanţurile de fundare ale bisericii actuale[86].

---

[80] Piaţa Huet a fost serios perturbată în perioada modernă şi contemporană de intervenţiile tehnico-edilitare.

[81] Rezultatele acestui sondaj arheologic au fost publicate sumar, fără detalii (v. Munteanu Beşliu, P., *Sibiu, Jud. Sibiu*, în *CCA. Campania1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 81).

[82] Piaţa Huet a fost complet reamenajată în cadrul proiectului *Reabilitarea centrului istoric* ce a fost acţionat cu ocazia devenirii Sibiului Capitală Culturală Europeană pentru anul 2007.

[83] D. Marcu Istrate şi colab, *Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Piaţa Huet*, în *CCA. Campania 2005*, p. 323; D. Marcu Istrate, A. Istrate, V. Moraru, *Sacru şi profan într-un oraş european (1150–2007). Piaţa Huet – o punte peste timp*, Braşov, 2007, p. 65–70.

[84] *Ibidem.*

[85] D. Marcu, I. F. Pascu, *Sighişoara. Punct: Biserica din Deal*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p. 96; Idem, *Sighişoara. Punct: Biserica din Deal*, în *CCA. Campania 2000*, Suceava, 2001, p. 228. Rezultatele în detaliu a cercetărilor arheologice sunt încă nepublicate.

[86] A. Istrate, *Sighişoara, jud. Mureş. Punct: Cetate, Biserica Mănăstirii*, în *CCA. Campania 2005*, p. 328–329; D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nişă cefalică*, p. 236.

14. SIGHIŞOARA – CARTIERUL VIILOR: MORMINTE CU NIŞĂ CEFALICĂ. În cadrul unei necropole datate printr-o serie de monede în a doua jumătate a secolului al XII-lea au fost descoperite şi două morminte cu nişă cefalică, fără inventar[87].

15. SIGHIŞOARA – STADIONUL ORĂŞENESC: MORMÂNT CU SPADĂ ŞI VAS. Cu prilejul amenajării terenului pentru construcţia stadionului orăşenesc în anul 1957, au fost descoperite întâmplător o spadă medievală îndoită ritual împreună cu un vas[88] şi în asociere cu oase umane, ceea ce ar putea duce la prezumţia existenţei în acel loc a unui mormânt izolat sau a unei necropole. Din păcate complexul a fost distrus prin construirea stadionului, iar lama îndoită a spadei a fost îndreptată de către descoperitorul necalificat; cu toate acestea s-a mai putut distinge fosta îndoire rituală, arma păstrând în prezent un profil de „S" foarte deschis. Spada pentru lovit şi împuns, cu mânerul pentru o mână şi jumătate (pl. VIII / 3–4), a fost datată între jumătatea secolului al XII-lea şi mijlocul secolului al XIII-lea[89] şi aparţine tipului VIIIa conform tipologiei lui Z. K Pinter[90]. În ceea ce priveşte vasul este lucrat dintr-o pastă destul de fină, dar arsă neuniform: roşu negricios, ce poartă pe fund o marcă în formă de pentagramă, iar pe pântec trei rune scrijelite destul de adâncit şi vizibile; forma vasului, precum şi marca de pe fundul acestuia au dus la o datare spre jumătatea secolului al XII-lea. Inscripţia runică fiind dificilă de analizat, au fost propuse, cu unele rezerve, următoarele variante: „*Ingo*", „*Ingvo*" sau „*Igo*"; inscripţia a fost interpretată ca un fel de patronim al posesorului de vas şi probabil al spadei de la Sighişoara. Autorul atribuie acest mormânt unui colonist german sosit în Transilvania de undeva din zona renană[91]. Teoretic, se consideră că o dată cu adoptarea creştinismului se renunţă la depunerea de arme în mormânt, în mod ritualic. Cu toate acestea există şi excepţii, înhumarea cu arme perpetuându-se la unele grupuri germane până în miezul evului mediu (pl. VIII / 1, 2). Pentru această afirmaţie se aduc ca analogii descoperirea, tot ocazională, de la Satu-Mare, a unei spade de secol XIII într-un mormânt atribuit tot unui colonist german, şi de la Guffefeld (Germania) unde este semnalată o spadă de secol XIV foarte complicat deformată într-un mormânt. Practica ritualului de depunere a spadelor în morminte de către creştini alături de alte obiecte[92], cum este cazul descoperirilor de la Sighişoara, respectiv Satu-Mare, se explică prin păstrarea şi

---

[87] R. Harhoiu, M. Boroffka, L. Antal, *Sighişoara, „Cartierul Viilor"*, în *CCA. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 83.

[88] Spada şi vasul se află în colecţia muzeului din Sighişoara.

[89] Z. K Pinter, în lucrarea sa, datează această spadă, o dată, în secolul al XII-lea (p. 54–55), şi o dată în jurul jumătăţii secolului al XIII-lea (p. 137) (v. Z. K. Pinter, *Spada şi sabia medievală în Transilvania şi Banat (secolele IX-XIV)*, Reşiţa, 1999, p. 54–55, 137).

[90] Z. K. Pinter, *Spada şi sabia*, p. 134–135.

[91] Deşi analogia pare îndepărtată cronologic, autorul îşi bazează informaţia pe relatarea lui Tacitus, conform căreia pe cursul inferior al Rinului îşi aveau locurile de baştină populaţiile germanice ale ingveonilor, urmaşii lui Ingo, fiul lui Mannus, fiul zeului Tuisto (Z. K. Pinter, *Aspecte ale cultului armelor*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu*, I, 1994, p. 19; Z. K. Pinter, *Spada şi sabia*, p. 54–55).

[92] În partea de sud-est a Transilvaniei au fost semnalate o serie de morminte descoperite întâmplător şi care aveau în inventar „spadă cu două tăişuri şi gardă în formă de cruce" şi care sunt datate de către autori între secolele XI–XIII. Datorită informaţiilor prea sumare referitoare la descrierea pieselor şi la condiţiile de descoperire, având rezerve asupra datării, dorim doar să le menţionăm în această notă de subsol, fără a le include în catalog:

- spada de la Săsăuşi datată în secolele XII–XIII fost descoperită lângă un schelet, ce avea aşezat pe cap un coif metalic (*Repertoriul arheologic al judeţului Covasna*, Sf. Gheorghe, 1998, p. 139).
- Spada de la Belin a fost descoperită într-un mormânt datat între secolele XI–XIII şi se păstrează la Muzeul Naţional Secuiesc (nr. inv. 233), (*Repertoriul arheologic al judeţului Covasna*, p. 43).
- Spada de la Chichiş a fost descoperită împreună cu o monedă, lângă un schelet, cu ocazia construirii podului peste Olt, pe malul drept al râului, la o adâncime de 4 metri. Piesa este datată în secolul al XIII-lea (*Repertoriul arheologic al judeţului Covasna*, p. 75).
- În hotarul comunei Zagon, în anul 1977, surpându-se malul unei movile, a fost găsit un schelet înhumat cu o spadă şi un pinten. Mormântul este datat în secolele XI–XIII (*Repertoriul arheologic al judeţului Covasna*, p. 75, p. 159).

perpetuarea unor obiceiuri mai vechi, legate de cultul strămoşilor şi de cultul armelor, la fel cum de-a lungul timpului s-au păstrat până în zilele noastre mai multe obiceiuri şi sărbători păgâne în formă creştinată.[93]

16. VISCRI – BISERICA EV.: MORMINTE ALE PRIMILOR COLONIŞTI GERMANI (?). În anii 1970–1971 la biserica ev. din Viscri au avut loc cercetări arheologice, care au dus la descoperirea unor morminte ce au făcut parte dintr-o necropolă datată în a doua jumătate a secolului al XII-lea[94] şi care a fost puternic deranjată de înmormântările ulterioare. Astfel, din acest prim orizont de înmormântări două morminte au fost descoperite cu inventar, parţial deranjate de înmormântările ulterioare; unul dintre morminte avea lângă craniu un inel de tâmplă cu un capăt în formă de „S", iar pe mandibulă se afla o monedă de la Geza II (1141–162); cel de-al doilea mormânt, tăiat de fundaţia donjonului, are ca inventar un obol de secol XII. Din păcate primul orizont de înmormântări nu a putut fi sesizat mai bine, din cauza numeroaselor înmormântări ce au avut loc până în secolul XVIII. Pe bază de analogii (Feldioara şi Drăuşeni), se presupune că mormintele menţionate ar putea să aparţină primilor oaspeţi germani, aşezaţi aici.

Evidenţiate relativ recent[95], *mormintele cu nişă pentru cap* reprezintă principala caracteristică din cadrul necropolelor de secol XII–XIII aparţinătoare comunităţilor germane din sudul Transilvaniei. Originea occidentală a ritualului amintit a fost deja demonstrată, fiind stabilită şi identitatea culturală a acestui tip de ritual[96]. Analogiile realizate cu cimitirele din vestul şi centrul Europei au fost suficiente dovezi pentru atribuirea mormintelor cu nişă cefalică primului val de colonişti germani veniţi în Transilvania după jumătatea secolului al XII-lea[97], şi apoi perpetuarea acestei tradiţii încă câteva decenii bune şi în secolul al XIII-lea, cum au demonstrat cercetările de la Alba-Iulia şi Drăuşeni. Iar cândva pe parcursul secolului al XIII-lea se pare că se renunţă la gropile cu nişă cefalică fiind înlocuite cu gropi simple, cu sau fără sicriu.[98]

Pentru Transilvania, în cadrul necropolelor de secol XII–XIII atribuite coloniştilor occidentali au fost sesizate atât morminte cu nişă cefalică cât şi morminte simple. Până în prezent nu se cunoaşte nici o necropolă realizată exclusiv din morminte cu nişă cefalică, ele reprezentând procente sub 50 % din totalul mormintelor[99], necropola de la Feldioara fiind

[93] Z. K. Pinter, *Spada şi sabia*, p. 54–55.

[94] La Viscri fundaţiile descoperite ale bisericii sală cu absidă semicirculară au fost datate iniţial la începutul secolului al XII-lea pe baza unui dinar determinat ca provenind din timpul lui Coloman (1095–1116) (M. Dumitrache, *Evoluţia cetăţii ţărăneşti de la Viscri, jud. Braşov, în lumina cercetărilor arheologice şi de arhitectură*, în *Cercetări arheologice*, IV, 1981, p. 264). Însă moneda amintită, aflată astăzi în colecţia cabinetului numismatic al MNIR, a fost redeterminată ea fiind de fapt o emisiune din timpul regelui Geza II (1141–1162) (A. M. Velter, *Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice şi economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic, secolele V–XII*, Bucureşti, 2002, p. 186), astfel biserica-sală, şi implicit mormintele, nu mai poate fi datată în prima jumătate a secolului al XII-lea ci în a doua jumătate a secolului al XII-lea.

[95] Primele descoperiri de morminte cu nişă pentru cap au fost făcute în 1960–1962 la Sebeş-Alba, însă necunoscându-se la acea vreme termenul de „morminte cu nişă pentru cap", autorul descoperirilor le-a descris astfel: *în unele cazuri se puneau, reazem pentru cap, pietre sculptate în unghi, sau două pietre înclinate* (R. Heitel, *Monumente medievale din Sebeş-Alba*, Bucureşti, 1969, p. 7). Prima menţiune a termenului de „morminte cu nişă pentru cap" este făcută în 1985 cu ocazia descoperirilor de la Alba-Iulia de către R. Heitel (R. Heitel, *Principalele rezultate*, 1985, p. 228), iar din 1991 ele sunt menţionate frecvent (v. Ioniţă, A., *Date noi privind colonizarea germană în Ţara Bârsei şi graniţa de est a regatului maghiar în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea*, în *Revista istorică*, V, 3–4, 1994, p. 273–281; A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 29–58). De asemenea A. Ioniţă propune şi o tipologizare a mormintelor cu nişă cefalică pentru cap descoperite în Europa (v. A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 55).

[96] A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 41–58; A. Ioniţă, *Mormintele cu gropi antropomorfe*, p. 217–228.

[97] *Ibidem*.

[98] A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 41–58, p. 56.

[99] D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nişă cefalică*, p. 234.

singura, deocamdată, unde frecvenţa descoperirilor de gropi cu nişă cefalică a fost sesizată în cca 60 % din cazuri[100].

Din punct de vedere al formei gropilor mormintelor din necropolele atribuite comunităţilor germane din sudul Transilvaniei au fost surprinse 4 mari tipuri[101]:

1. morminte cu groapa în trepte, care se compune dintr-o groapă rectangulară mare, pe fundul căreia a fost săpată o groapă mai mică, urmărind, în general, conturul corpului uman, numită convenţional fosă şi care comportă două subcategorii[102]: a) cu nişă specială pentru cap (pl. VII/ 3–8)[103] (Alba-Iulia – ?, Drăuşeni, Feldioara, Orăştie, Mediaş, Moşna, Sibiu, Sighişoara) şi b) fără nişă (pl. VII/ 1–2) (Feldioara, Sibiu, Orăştie – ?);

2. morminte în cistă cu nişă (pl. VI) din cărămidă (Alba-Iulia, Cricău – ?, Sebeş – ?, Sibiu) sau din piatră (Cricău, Drăuşeni, Săcădate – ?, Sebeş-Alba)[104];

3. morminte ale căror gropi sunt delimitate cu pietre (Orăştie, Drăuşeni, Alba-Iulia[105]);

4. morminte în gropi rectangulare simple (Feldioara etc.).

Luând în continuare exemplul Feldioarei, practicarea mormintelor cu nişă cefalică a fost sesizată, până în prezent, doar în cazul adulţilor şi adolescenţilor. În schimb practicarea gropilor delimitate cu pietre se constată şi în cazul copiilor (Drăuşeni şi Orăştie), însă acest tip de mormânt este foarte rar întâlnit. De asemenea, mormintele în cistă din piatră cu nişă pentru cap sunt şi ele rar atestate, ele fiind semnalate doar la Drăuşeni şi Sebeş-Alba, cele da la Cricău şi Săcădate, datorită nepublicării lor, rămânând în sfera incertitudinii dacă cistele respective au avut nişă pentru cap sau nu. Mormintele în cistă cu nişă pentru cap, zidite din cărămidă, au fost descoperite în număr mai mare doar la Alba-Iulia şi Sibiu, şi câte o cistă din cărămidă fiind semnalată la Cricău şi Sebeş-Alba, despre care nu cunoaştem nici un fel de detaliu.

La o analiză de ansamblu a necropolelor am constatat că există necropole cu anumite particularităţi în ceea ce priveşte tipul mormintelor, astfel dacă în cazul Feldioarei nu au fost descoperite morminte în ciste sau morminte ale căror gropi erau delimitate de pietre, la polul opus se află necropola de la Alba-Iulia unde până în prezent au fost descoperite doar morminte în cistă din cărămidă sau din piatră (există un singur mormânt cu o posibilă nişă pentru cap (M 88) asupra căruia ne exprimăm rezerve). Interesantă este şi urmărirea frecvenţei apariţiei mormintelor în cistă cu nişă pentru cap dintr-o necropolă; astfel, remarcăm că un număr ridicat de morminte în cistă sunt atestate doar în centrele ecleziastice, adică la Alba-Iulia, Sebeş-Alba şi Sibiu, în restul necropolelor cercetate fiind descoperite doar între 1 până la 3 ciste, sau deloc.

---

[100] De fapt procentul sigur al descoperirilor de gropi cu nişă cefalică de la Feldioara este de 35 %, dar cu o probabilitate destul de mare de extensie de până la 60 %.

[101] Este posibil să mai existe şi al cincilea tip, şi anume groapa dreptunghiulară simplă pe fundul căreia să fi fost amenajată doar nişa pentru cap; însă, deocamdată, pe baza a ceea ce s-a publicat până în prezent, din punct de vedere arheologic nu putem exemplifica în teren vreun mormânt de acest tip.

[102] Acest tip de groapă în trepte cu cele două subcategorii a fost sesizată pentru prima dată de A. Ioniţă la Feldioara (A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 42).

[103] Cercetările arheologice au depistat şi în cazul nişelor diferite forme: rotundă, pătrată, dreptunghiulară, trapezoidală, însă acest detaliu nu pare să fi avut o anumită semnificaţie sau o cronologie specifică (D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nişă cefalică*, p. 237).

[104] În ceea ce priveşte perioada de utilizare a mormintelor în cistă simplă fără nişă pentru cap vezi câteva referinţe la D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nişă cefalică*, p. 235. În Transilvania, la Cluj-Mănăştur au mai fost descoperite 4 morminte în cistă din piatră, din care două au capul încadrat de cărămizi romane, ele fiind datate în secolul XIII (P. Iambor, Şt. Matei, A. Halasu, *Consideraţii privind raportul cronologic dintre aşezarea şi cimitirul de la Cluj-Mănăştur*, în ActaMN, XVIII, 1981, p. 143–144, fig. 3).

[105] La Alba-Iulia nu suntem siguri dacă e vorba de un mormânt în cistă din piatră sau dacă e vorba de un mormânt delimitat de lespezi de piatră (M 8 / 2000).

În ceea ce privește poziția mortului în groapă, în toate cazurile defuncții au fost depuși în decubit dorsal, având în marea majoritatea cazurilor, brațele întinse pe lângă corp și picioarele întinse. Mormintele sunt orientate cu privirea spre răsărit, în general VE, cu o paletă de variații. Un alt specific al mormintelor cu nișă, sesizat doar în ultimii ani, este cel al realizării mormintelor în pantă, adică defunctul era așezat pe spate, cu picioarele mai jos decât capul și toracele, iar capul era mai sus decât restul corpului era amplasat în nișa cefalică și uneori așezat pe „pernă" din piatră; această diferență de nivel este observată în principal în cazul mormintelor în ciste, exemplul cel mai elocvent fiind cel al mormântului de la Alba-Iulia (M 91/2003), unde cista a fost realizată în pantă, cu o diferență de nivel de 25 de cm[106] (pl. II/2).

După realizarea mormântului și depunerea defunctului înfășurat de obicei în giulgiu, în cazul în care groapa era realizată în trepte, fosa (groapa săpată după forma conturului corpului uman) era acoperită mai întâi cu butuci de lemn, scânduri sau cu scoarță de copac, și peste care apoi se arunca pământul. Și în cazul mormintelor în cistă, se practica acoperirea cu material lemnos, astfel se explică de ce majoritatea cistelor nu erau acoperite cu lespezi de piatră[107]. Singurele morminte care au fost acoperite cu alt tip de material decât lemnul, sunt cele 2 morminte în cistă de la Alba-Iulia (M II/1973; M 91/2003) acoperite cu lespede din piatră (pl. II/3), respectiv cu țigle romane de mari dimensiuni. În privința lespezilor de mormânt insolită în peisajul descoperirilor din Transilvania este lespedea funerară de la Cisnădie (pl. III/1–3), care probabil acoperea și ea tot un mormânt în cistă[108].

Un alt obicei funerar ce se practica, dar care este mai puțin surprins și urmărit din punct de vedere arheologic, este cel al reînhumării oaselor din mormintele deranjate, în momentul în care se efectua groapa. Acest obicei nu știm cât de frecvent era folosit, fiindcă arheologic se înregistrează rar; totuși exemple ale practicării acestei uzanțe au fost observate în necropola de la Alba-Iulia, unde în cazul mormântului M 91/2003, după înhumare, peste lespedea de piatră au fost așezate un pachet de oase recuperate, probabil, de la două schelete deranjate, și la Cricău, unde resturile unei ciste din piatră – păstrată mai puțin de jumătate – au fost refolosite, fiind reînhumate în extremitatea de est a ei o parte din oasele de la 4 schelete.

O regulă generală a cimitirelor sașilor din secolele XII–XIII este aceea că ele erau amplasate în jurul bisericilor. În cadrul acestor cimitire, care împreună cu biserica au devenit centre ale vieții sociale, putem vorbi și de îngroparea morților pe grupuri / pe familii.

Inventarul mormintelor din necropolele repertoriate este sărac și puțin diversificat, lipsa inventarului fiind de fapt o caracteristică generală. Principalele obiecte întâlnite în mormintele coloniștilor sași sunt în special monedele și foarte rar inele de tâmplă cu unul din capete în formă de „S". În majoritatea necropolelor săsești există câteva morminte ce au ca inventar câte 1–3 monede arpadiene; cele mai frecvente monede depuse ca obol sunt emisiuni de la Geza II (1141–1162), Ștefan III (1162–1172) și Andrei II. Interesantă este apariția inelelor de tâmplă, ele fiind semnalate doar în necropolele unde s-a bănuit că a existat anterior o locuire secuiască: Viscri, Drăușeni, Mediaș, Gârbova (?), exceptând Feldioara. În necropolele de la Orăștie, Sebeș, Cricău, Sibiu[109] nu au fost semnalate ca obiecte de inventar decât monede. Explicația problemei prezenței inelelor de tâmplă în necropolele unde sunt atestate și morminte cu nișă cefalică considerăm că nu este rezolvată decât parțial[110], atâta timp cât rezultatele cercetărilor arheologice au rămas în cea mai mare parte nepublicate.

[106] D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, p. 231.
[107] Ne-am referit doar la mormintele care nu au fost deranjate.
[108] Vezi detalii la punctul *2. Cisnădie: lespedea funerară.*
[109] În necropola de la Sibiu au fost semnalate în inventarul unor morminte de secol XII, și catarame circulare din fier (D. Marcu Istrate, A. Istrate, V. Moraru, *Sacru și profan*, p. 82). Întrucât cercetările sunt inedite, nu putem oferi alte detalii.
[110] Referitor la interpretarea acestei problematici vezi A. Ioniță, *Morminte cu gropi antropomorfe*, 2005, p. 221–224.

Şi din punct de vedere al inventarelor mormintelor, există necropole cu anumite particularităţi ce nu se mai regăsesc în alte descoperiri. De exemplu în necropola de la Feldioara o serie de morminte au avut ca inventar monede romane folosite ca obol funerar, fenomen care nu a mai fost semnalată în alte necropole săseşti din sudul Transilvaniei.

În ceea ce priveşte procentajul mormintelor cu inventar dintr-o necropolă, nu putem face trimitere decât din nou la Feldioara, unde raportat la numărul total de morminte rezultă un procentaj de 17 % morminte cu inventar[111].

O descoperire insolită pentru Transilvania este mormântul de la Sighişoara, de lângă stadionul orăşenesc, ce avea ca inventar o spadă îndoită ritual şi un vas depus ca ofrandă. Cu toate că acest tip de ritual funerar nu era practicat pe scară largă în secolele XII–XIII de către primii colonişti germani, ca dovadă raritatea descoperirilor de acest gen în raport cu celelalte descoperiri de morminte, totuşi această descoperire atenţionează asupra posibilităţii existenţei unei diversităţi relativ largi în ceea ce priveşte ritualul funerar practicat de coloniştii saşi. Pentru noi rămâne o enigmă în ce situaţie se aplica acest tip de ritual funerar? Spada nu putea aparţine decât unui cavaler sau greav, însă cărei cauze i se datorează acest ritual? Oare să fie din cauza unei morţi fortuite / năpraznice? În ceea ce priveşte semnificaţia îndoirii armei, ea ar putea simboliza distrugerea însemnelor puterii defunctului ca o personificare a încheierii rolului său pe acest pământ. O formă a acestui obicei funerar o avem semnalată ca încă practicându-se la începutul secolului al XVIII-lea, informaţia venind din vestitul jurnal al lui Wesselényi: „terminându-se toate ceremoniile, trupul a fost coborât în mormânt, iar drapelul negru rupt, însă sabia n-am putut s-o rup, nici eu nici alţii în nici un chip, ci doar după multă trudă introducând-o în uşa cimitirului sub pragul de sus".[112]

De asemenea neclarificată rămâne problema, aşa cum a semnalat-o şi D. Marcu Istrate, de ce pe acelaşi palier cronologic, în aceiaşi comunitate şi în aceiaşi familie, unii membri preferă o groapă cu nişă iar alţii o groapă simplă? Semnificaţia acestui tip de mormânt cu nişă nu a fost nici ea descifrată în totalitate, A. Ioniţă aducând în discuţie diferite ipoteze, printre care prezenţa nişei ar fi putut fi percepută ca o trimitere la învierea lui Lazăr sau la imaginea Sf. Mormânt; sau ea ar putea reflecta o tradiţie germanică a păturii conducătoare, ale cărei ecouri se simt până la sfârşit de ev mediu; ideea marcării unui statut social deosebit, prin prezenţa nişei, dincolo de funcţia practică de a fixa capul într-o anumită poziţie, este indicată mai întâi de apariţia sarcofagelor şi ulterior a mormintelor săpate în pământ, însă faptul că nişa a fost preluată, cândva în secolele IX–X, de la elitele conducătoare de către comunităţile săteşti, se pare că ea ulterior nu a mai simbolizat un statut social aparte, ci doar o modă.[113]

În ceea ce priveşte existenţa unui număr mic de morminte în cistă într-o necropolă se explică prin tratamentul funerar diferenţiat aplicat în cadrul aceluiaşi grup, în funcţie de statutul social al persoanelor decedate, mormântul putând aparţine unui greav sau al unui membru din familia acestuia, al unuia dintre ctitorii bisericii, sau al unui cleric cu un rang relativ înalt. Mormintele în ciste le putem considera morminte elitare.

Semnificaţia mormintelor în cistă şi a lespezilor funerare poate fi, pe lângă prestigiul social, şi o reflecţie a atitudinii faţă de moarte şi o expresie a conştientizării finitudinii şi fragilităţii vieţii umane. Percepţia atitudinii faţă de moarte este greu de surprins

[111] A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 43.

[112] Această descriere este făcută de nobilul reformat din Sălaj, Wesselényi István, care, refugiat la Sibiu în timpul războiului curuţilor (1703–1711), a notat în jurnalul său toate evenimentele private şi publice; a descris inclusiv minuţios desfăşurarea înmormântărilor, fiind implicat personal în pregătirea lor. Ca organizator şi participant la astfel de episoade de existenţă socială, nobilul a lăsat un izvor de prima mână pentru reconstituirea vieţii nobiliare (E. Szegedi, *Moartea, disciplina ecleziastică şi socială în mediile protestante din Transilvania (sec. XVI–XVIII)*, în *Reprezentări ale morţii în Transilvania secolelor XVI–XX*, coord. M. Grancea, Cluj-Napoca, 2005, p. 76–79).

[113] Detalii cu privire la aceste opinii v. A. Ioniţă şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 55–56.

pentru perioada şi comunităţile în discuţie, însă având în vedere că avem de-a face cu creştini este ştiut faptul că credinţa creştină transformă moartea într-o formă de viaţă. Deşi într-un secol al reformei, poate că în predica sa, decanul ev. Damasus Dürr a concentrat cel mai sugestiv concepţia despre moarte şi despre funcţia mormântului, ce putea fi o concepţie generală[114] atât a predecesorilor săi cât şi al contemporanilor săi: „a cunoaşte mormintele ca pe nişte odăi de dormit, în care ne odihnim şi aşteptăm venirea minunată a domnului nostru Hristos "[115].

Desigur, în zonele de locuire germană din Transilvania secolelor XII–XIII, concepţia şi forma de exprimare a atitudinii faţă de moarte este greu de surprins, însă pe parcursul secolelor următoare sesizăm cum ea capătă diferite dimensiuni de la o perioadă la alta, de la un mediu / categorie socială la alta, de asemenea vedem cum se nasc şi se dezvoltă, mai ales prin intermediul lespezilor funerare, epitafurilor, picturii de panou etc, o adevărată artă şi cultură funerară.

FUNERARY RITES AND RITUALS SPECIFIC TO GERMANS FROM SOUTH TRANSYLVANIA DURING 12TH –13TH CENTURIES

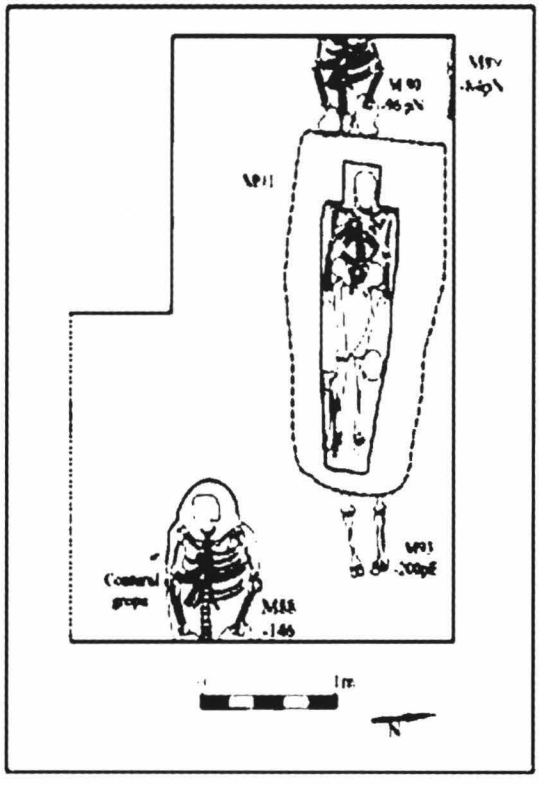
Abstract

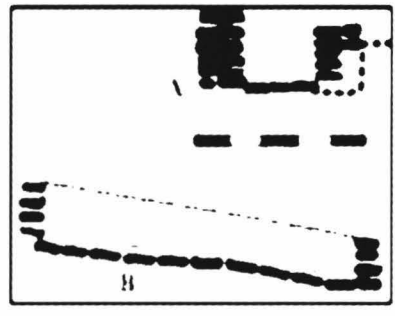
The archaeological researches in the last 15 years brought to light a part of information on the funerary rituals practiced within the community of the first German who settled in South Transylvania: *the graves with head alcove* represent the main characteristic of the necropolises from 12th–13th centuries belonging to the German communities in South Transylvania (Feldioara, Sighişoara, Sibiu, Orăştie, Drăuşeni, Moşna, Alba-Iulia, Sebeş-Alba etc.). The Western origin of the ritual mentioned above has already been demonstrated, establishing the cultural identity as well. Nevertheless, the discoveries made at random (see the stone from Cisnădie and grave with spade and bowl from Sighişoara) make us think that there is the possibility of a relative diversity regarding the funerary ritual practised by the German settlers during 12th – 13th centuries.

[114] Asocierea morţii cu odihna sau cu somnul este apreciată de Ph. Ariès drept „cea mai populară şi mai constantă reprezentare a morţii" (Ph. Ariès, *Essais sur l' histoire de la mort en Occident du Moyen Âge à nos jours*, Paris, 1975, p. 39, cf. M. Grancea, *Cuvânt înainte*, în *Reprezentări ale morţii în Transilvania secolelor XVI–XX*, p. 11).

[115] A. Amlacher, *Damasus Dür, ein evanghelischer Dechant des Unterwälder Kapitels aus dem Jahrhundert der Reformtion*, Hermannstadt, 1883, p. 47.

Planşa I: Morminte cu nişă cefalică descoperite la Alba Iulia (după Radu Heitel, cu adăugarea parţială a săpăturilor din anii 2000 şi 2002, şi cartarea tuturor mormintelor MI-XI: morminte descoperite de Radu Heitel (după D. Marcu-Istrate, 2005).

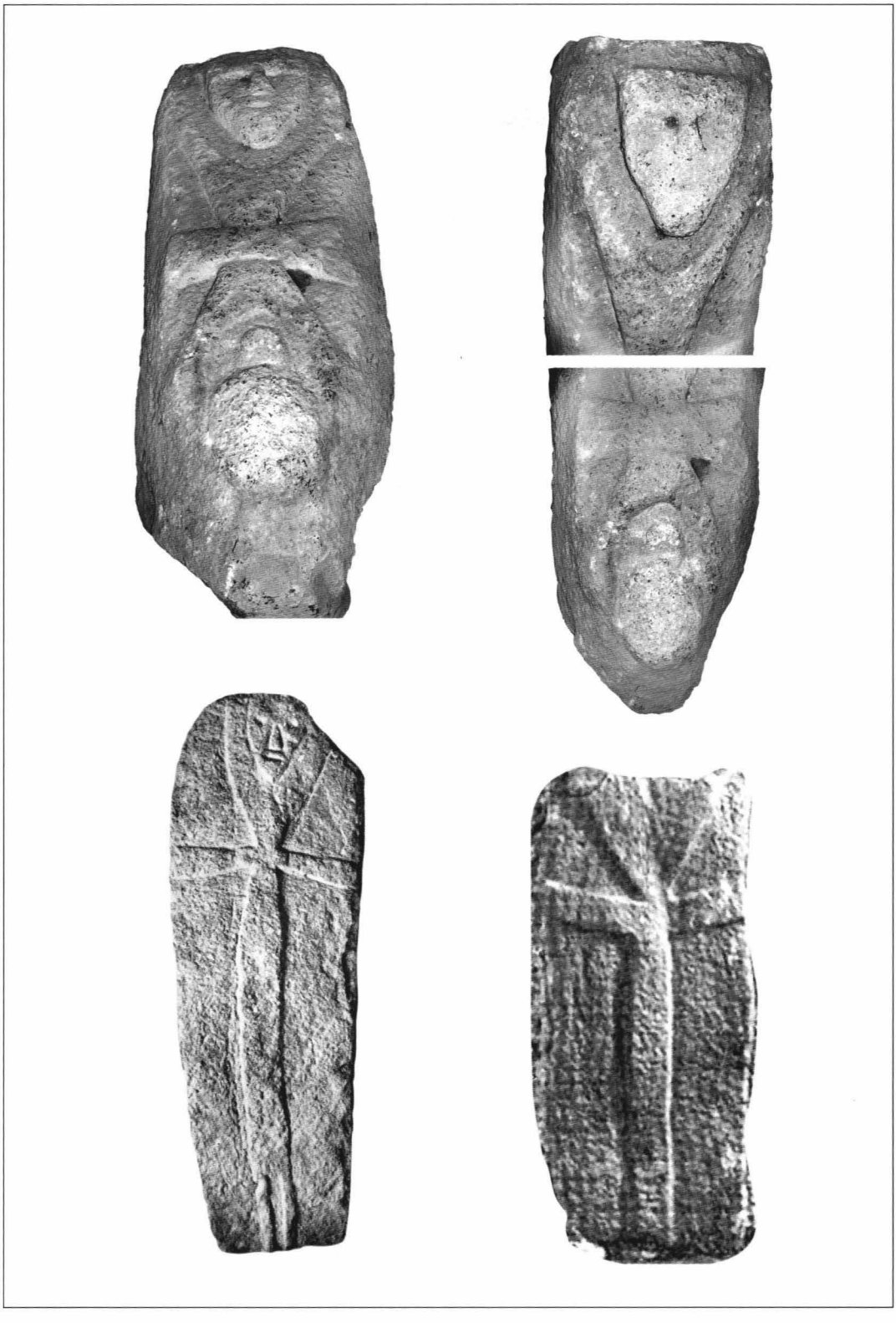

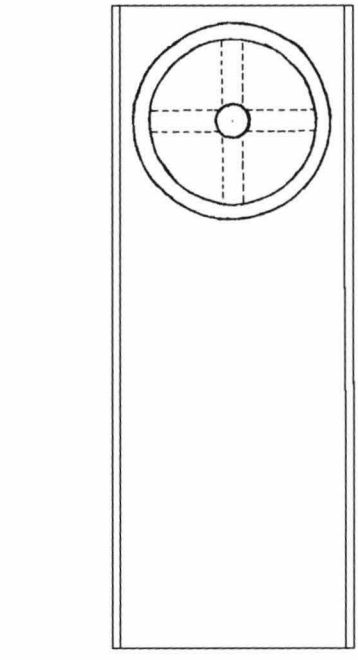

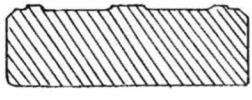
Planşa II: Alba Iulia. Catedrala romano-catolică (desene şi foto după D. Marcu Istrate şi A. Istrate, 2005). 1. Planul parțial al S 35, cu cele două morminte cu nişă (M 91, M 88) 2. M 91 în secțiune transversală (a) şi în secțiune longitudinală (b) 3-4. M 91 în timpul investigațiilor.

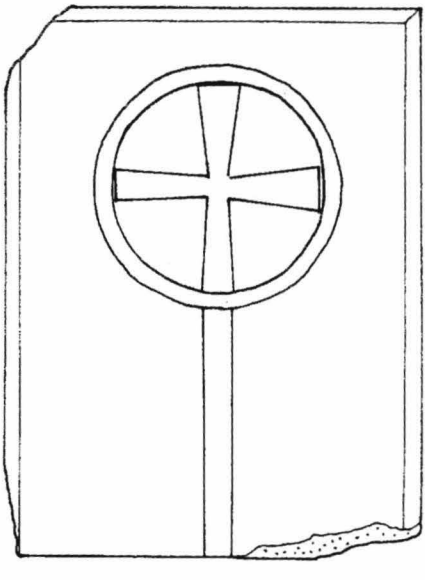

Planşa III: 1-3. Lespedea funerară de la Cisnădie 4. Lespedea funerară de la Faha (după Th. Nägler, 1992) 5. Lespedea funerară de la Irschen (după Th. Nägler, 1992).

Planşa IV: 1-2. Piatra funerară de la Denşuş (după R. Lupescu, 1996) 3. Piatra funerară din Székesfehérvár (după R. Lupescu, 1996) 4. Piatră funerară încastrată în zidul bisericii ev. din Dârlos.

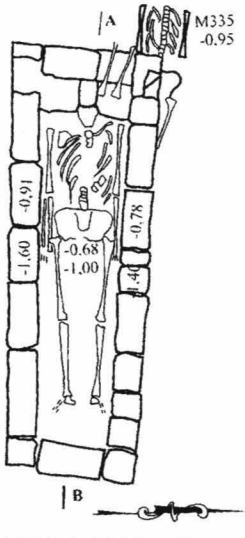
Planşa V: 1. Lespedea funerară a comitetului Laurentius din Câmpulung (după E. Lăzărescu) 2. Lespede funerară încastrată în zidăria bisericii ev. din Bistrița (după Vătășianu) 3-4. Lespezi funerare de la biserica reformată din Luncani (după Entz. G., 1994).

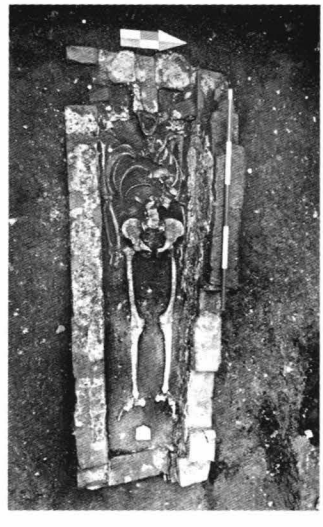

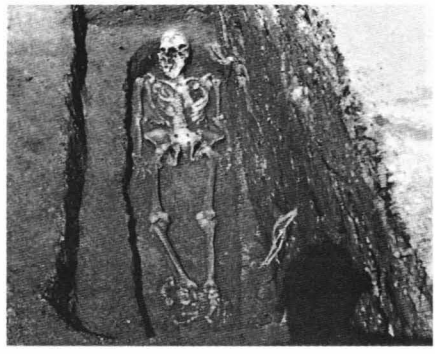

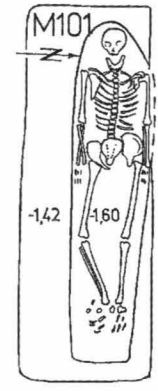

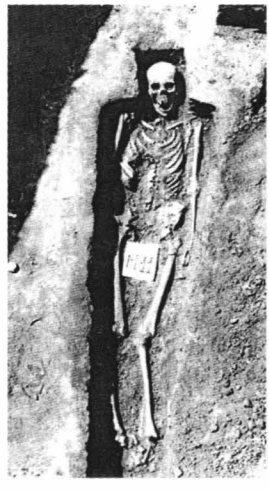

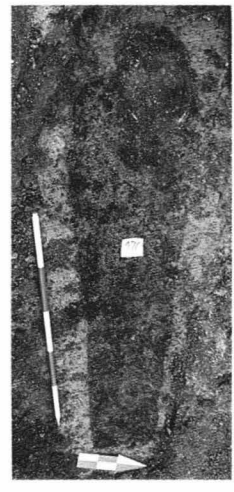
Planşa VI: 1. Cricău. Resturile unui mormânt în cistă din piatră (după R. Heitel, Al. Bogdan) 2. Sebeş-Alba. Mormânt în cistă din piatră cu nişă pentru cap (după R. Heitel, 1969) 3-4. Sibiu. Mormânt în cistă din cărămidă cu nişă pentru cap (M 241- mama cu copilul) 5-6. Sibiu. Mormânt în cistă din cărămidă cu nişă pentru cap (M 230) (după D. Marcu Istrate şi colab. 2007).

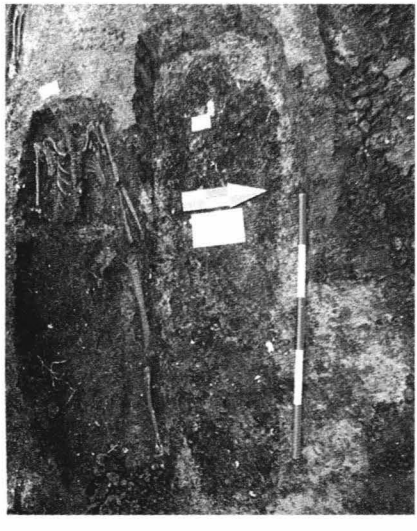

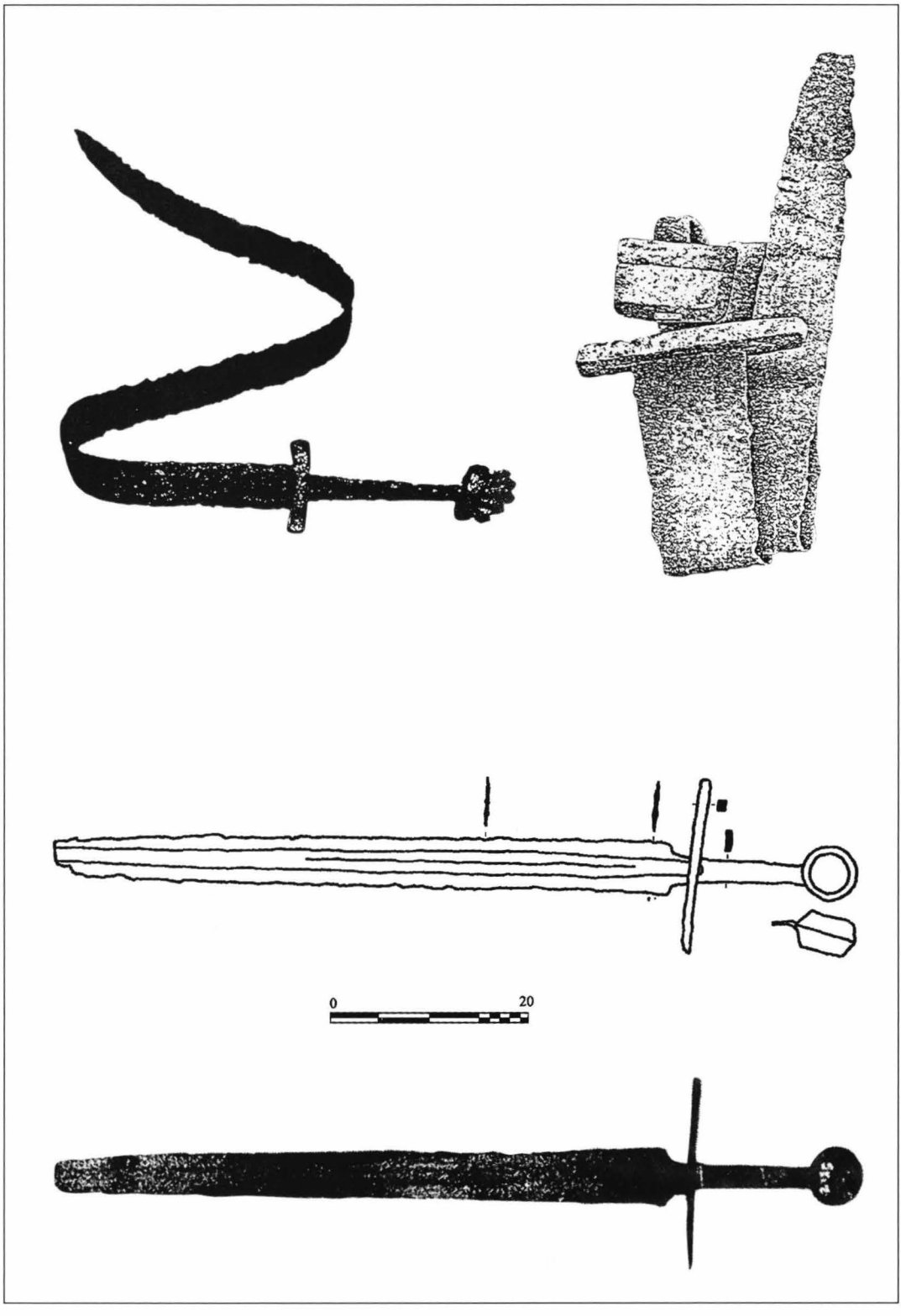

Planşa VII: 1-2. Feldioara. M 101 - mormânt cu groapa în trepte (după A. Ioniță şi colab. 2004) 3-4. Feldioara. M11 - mormânt cu nişă pentru cap: 3. Forma gropii 4. Mormântul (după A. Ioniță şi colab. 2004) 5-6. Sibiu. M 170 - mormânt cu nişă pentru cap: 5. Forma gropii 6. Mormântul (după D. Marcu Istrate şi colab. 2007) 7-8. Sibiu. Morminte în diferite stadii ale cercetării (după D. Marcu Istrate şi colab. 2007)

Planşa VIII: Îndoiri rituale de spade înainte de punerea lor în mormânt (după Z. K. Pinter, 1999)
1. Spadă păstrată la Statensk Historionska Museum din Stockolm 2. Spadă deformată din mormântul de la Store-Finstad 3-4. Spadă deformată descoperită la Sighişoara şi îndreptată de descoperitor.

SILVIU OȚA,
KAITUȘA PÂRVAN,
BOGDAN CONSTANTINESCU

CÂTEVA OBSERVAȚII PRIVIND ANALIZA CÂTORVA PIESE DE BRONZ DESCOPERITE LA ORAȘUL DE FLOCI

(COM. GIURGENI, JUD. IALOMȚA), GRINDUL NR. 6

Orașul de Floci este atestat pentru prima dată în cursul secolului XV, fiind plasat la gura de vărsare a râului Ialomița în Dunăre (Iliescu 1930, 33). Aici a fost capătul drumului oierilor din Transilvania care veneau cu oile la iernat. Atestarea vămilor și tarifelor vamale în secolele XV–XVI indică existența timpurie a localității și rolul ei economic deosebit (DRH, B, I, 268 și DRH, B, II, 41–42, 106, 119, 227–229; DRH, D, 72). Cele mai vechi urme de locuire descoperite până acum (este vorba de stadiul cercetării), din decursul Evului Mediu au fost datate în a doua jumătate a secolului al XV-lea (datările s-au făcut pe baza ceramicii de import din Asia Mică, de tip *Milletus*, descoperite în gropile menajere care perforează stratul de steril arheologic. Cea mai mare parte a materialului este inedit). Localitatea a funcționat fără încetare până spre începutul secolului XIX (cea mai recentă monedă, până în momentul de față, este o *para* Mahmud al II-lea (1808–1839); Stancu 1997, 169).

Cercetările arheologice de la Orașul de Floci (com. Giurgeni, jud. Ialomița, Pl. 1), desfășurate în anii 1996, 1998 și 1999, au venit să confirme încă o dată că pe grindul nr. 6 (Pl. 2), este o concentrare de ateliere meșteșugărești (Chițescu, Conovici, Lungu, Păunescu, Rădulescu 1979, 208–211; Chițescu, Păunescu, Matei, Rența, Nițulescu 1992, 102; Păunescu, Corbu, Coman, Costea 2002, 144; Stancu, Cojocaru 1983, 85–93; Oța, Pârvan 2005, articol sub tipar la *Istros*. Pe acest grind au fost descoperite ateliere pentru turnat podoabe de argint, prelucrarea bronzului și falsuri monetare, prelucrarea osului, olărie și matrițe pentru turnarea lumânărilor. Pe grind au mai fost descoperite bucăți de zgură de fier, dar atelierele nu au fost încă descoperite). În partea sa de sud, două complexe au atras atenția. Este vorba de *locuința 3/1996* (Oța, Pârvan 2003, 241. Vezi Pl. 2) și *3/1998*, de fapt un atelier, dar înregistrat convențional sub denumirea de locuință (Oța, Pârvan 2003, 242. Mihai, Oța 1999, 77–78, Păunescu, Oța 2000, 38–39. Cercetată doar parțial în 1998, a fost terminată în anul 1999. Vezi Pl. 2).

Cel mai interesant complex descoperit, a fost un atelier incendiat (marcat cu sigla *Loc.3/1998*, Mihai, Oța 1999, 77–78). Cercetarea lui a continuat și în anul 1999 prin trasarea unei secțiuni paralelă cu S1/1998, dar la est de C1–4/1998 (Pl. 3, atelierul, *Loc. 3/1998*, a fost surprins în S1/1998, C1 și C2/1998, S1/1999 și C1/1999, precum și în martorii dintre ele).

POZIȚIA PE GRIND. Pe grindul nr. 6, atelierul a fost descoperit în zona de sud, aproape de malul său (Pl. 2).

SITUAȚIA STRATIGRAFICĂ. Atelierul (Pl. 3), distrus prin incendiere, a fost orientat NV-SE și avea laturile de 7,70 × 9,00 m (aproximativ 69,3 mp.). Din elevație nu s-a găsit nimic.

Singura instalație păstrată, este un cuptor din lut situat în partea de NE a complexului (dimensiuni = 60 × 70 cm), de plan oval, cu o mică gură (Pl. 3). Partea superioară a calotei a fost distrusă.

Podeaua locuinței constă dintr-un strat de pământ ars în care sunt amestecate reziduuri de bronz topit, nituri, fragmente de lingouri de bronz, resturi de tablă din același material, fragmente de piese finite, probabil de la podoabe, monede. Tot acolo s-au găsit și câteva fragmente de ceramică de Iznik incendiată (Pl. 4–8).

Înaintea amenajării atelierului, în această zonă a mai funcționat *Loc. 2/1998*; după distrugerea atelierului, a fost suprapusă parțial de alte două locuințe (*Loc. 4* și *5/1998*)

INVENTARUL RECUPERAT DIN ATELIER. Inventarul recuperat este relativ sărac. Bucățile de bronz recuperate (piesele finite și reziduurile au fost împrăștiate pe toată suprafața atelierului, fără să ocupe o poziție anume, Pl. 4–8), demonstrează existența a două moduri de prelucrare a metalului: prin topire și prin ciocănire („picături"/mici fragmente de metal topit și bucăți de tablă). Urme de tăiere de pe fragmentele de lingouri și turte indică folosirea daltei și ciocanului pentru tăierea fragmentului de metal necesar prelucrări.

Din păcate nu putem identifica toate activitățile de prelucrare a bronzului desfășurate aici. De exemplu, este dificil de precizat ce obiecte se turnau, deoarece în atelier nu s-a găsit nici o piesă finită executată prin acest procedeu. De asemenea, este greu de spus dacă și bucățile de tablă de bronz se executau tot aici, prin ciocănire. Luând în considerare inventarul depozitului de turte și lingouri de bronz din apropiere (*Loc. 3/1996*, Pl. 2, Chițescu, Păunescu, Mihai, Teodor, Oța 1997, 45), putem aprecia că o parte a tablei a fost adusă dintr-o altă regiune, în locuința-depozit fiind găsite două asemenea piese circulare perforate în centru, iar de lângă atelier a fost recuperată o jumătate de disc de tablă, asemănător cu cele din locuința-depozit menționată (Pl. 4).

Bucățile de tablă destinate acoperirii spărturilor din vasele de bronz (Pl. 4), indică faptul că au fost executate pe loc, prin ciocănire, probabil din fragmente de lingouri. În total au fost recuperate trei asemenea tăblițe. Acestea au fost de forma spărturii din vasele de bronz care urmau a fi reparate. Marginile plăcuțelor urmau a fi decupate asemenea unei roți dințate. Pe o plăcuță se observă că a fost zgâriată cu un ac exact în această formă, iar pe alte două este început decupajul. În total au fost recuperate trei asemenea foițe de bronz. Procedeul era larg răspândit pentru realizarea obiectelor din tablă de bronz și este observabil inclusiv pe căldări din acest material.

O altă operație care se efectua în acest atelier a fost nituirea. Aceasta consta în confecționarea din tablă de bronz a unor conuri la dimensiunea dorită (Pl. 4). Grosimea tablei din care au fost realizate a fost variabilă. După producerea foiței necesare, aceasta se înfășura în jurul unui vârf conic de lemn. Unul din niturile găsite păstrează încă un rest de lemn conic. Printre reziduurile găsite în atelier, se numără și două fragmente de la recipiente deteriorate, având fixate nituri. Asemenea tip de nituire se observă și la o un fragment de piesă descoperită la Cladova (com. Păuliș, jud. Arad; Mulțumim pe această cale domnului V. Boroneanț pentru materialul pus la dispoziție).

Aceste două operații erau precedate de tăierea lingourilor, producerea tablei prin ciocănire, decuparea suprafețelor de tablă la dimensiunea dorită.

O operațiune mai mai greu de identificat este repararea unor bijuterii de bronz. În atelier au fost găsite câteva resturi de verigi de la un posibil lănțișor și o podoabă în formă de zar, confecționată din foiță de bronz.

Uneltele utilizate, deși nu au fost descoperite, se pot deduce datorită urmelor de pe reziduuri. Este vorba de ciocane, nicovală, clești pentru încălzirea tablei, ace sau sule pentru trasat pe tablă, dălți pentru tăierea lingourilor, foarfece pentru decuparea tablei, bucăți de lemn cu un capăt conic. Acestora li se adaugă măcar un creuzet pentru topirea metalului.

Tot în atelier s-au descoperit monede maghiare (dinari), falsuri după astfel de piese și flanuri neimprimate pentru baterea acestor falsuri. Pentru operațiunea de falsificare a monedelor se mai adaugă matrițe sau ștanțe. Piesele recuperate din atelier, foarte puține la număr, indică faptul că cei care l-au folosit, înaintea incendierii, au reușit să recupereze majoritatea inventarului, unelte și piese finite. Tot materialul recuperat este puternic incen-

diat. Nu acelaşi lucru se poate spune despre depozitul de lingouri şi lupe de bronz, unde acestea şi o parte a ceramicii, au rămas pe loc.

Descoperirea vine atestă comerţul cu materie primă, în acest caz turte şi lingouri de bronz (*locuinţa 3/1996*), la Dunărea de Jos în secolul al XVI-lea, precum şi faptul că aici se şi prelucra această materie primă, în diverse forme. De asemenea putem spune că trebuie să fi fost vorba de locuinţa unui mic meşteşugar sau comerciant de astfel de produse. Faptul că această cantitate de piese nu este foarte mare, ne face să credem că este vorba, mai degrabă, de un intermediar sau un mic meşteşugar ce şi-a procurat materia primă necesară, sau care urma să o revândă în zonă.

II. În cadrul colaborării dintre Muzeul Naţional de Istorie a României şi Institutul de Fizică Atomică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei" de la Măgurele – Bucureşti, s-au executat analize nedestructive prin fluorescenţă de raze X, pentru stabilirea elementelor ce compun aliajul pieselor finite şi obiectelor descoperite în spaţiul atelierului şi depozitului locuinţă. Astfel, monedele emise în atelierele transilvănene conţin argint, iar ca elemente secundare stibiu, plumb, arsen, staniu; fierul şi urmele de nichel detectate provin din murdărie. Falsurile după dinari Ferdinand I sunt bătute din „calupul" de cupru descoperit în depozitul-locuinţă. Analizarea compoziţiei aliajului pieselor din bronz şi cupru a confirmat faptul că aşa numitul „calup" de metal (Tabelul III) este din cupru obţinut într-un atelier de tip medieval cu performanţe tehnologice slabe, datat anterior secolului al XVII-lea, situat în apropierea unei surse de minereu. După compoziţie, această sursă poate fi o mină din Transilvania de nord – Baia Mare sau Bălan, sau din Serbia – zona Bor (Vezi Pârvan 2005, 149–156). Şi în Ţara Românească se exploata arama, încă din secolul al XIV-lea când, în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân (1386–1418) se deschisese mina de la Baia de Aramă, din Oltenia (Teodorescu 1942, 52). Resturile metalice şi fragmentele de zgură descoperite în atelier şi în depozitul-locuinţă, pot fi rezultate din şarja unui cuptor în care se lucrau şi obiecte din argint (de unde amestecul specific de impurităţi).

Atelierul scos la iveală nu pare a fi un atelier metalurgic, specializat în obţinerea bronzurilor din minereu; mai probabil aici se topeau obiecte deteriorate din bronz, deşeuri, resturi monetare.

Aliajul falsurilor cuprinde: cupru (între 990 ‰–970 ‰); arsen (între 8–2,5 ‰, urme); stibiu (între 5,5–1,5 ‰); staniu (între 10,5–1 ‰, urme); plumb (între 1/0,5 ‰, urme); argint (între 4,5–1 ‰); fier (3 ‰, urme sau lipsă); nichel (urme, prezente doar la un exemplar).

Cuprul este elementul principal, urmat apoi de arsen, element ce se întâlneşte în minereurile de cupru; unele minereuri de acest fel, care provin din zona transcaucaziană (Gimbutas, 1989, 159), pot conţine şi nichel (Gimbutas, 1989, 140–142). Acest element a fost detectat, sub formă de urme, în aliajul unuia din falsuri (Tabelul I), fapt ce poate indica locul de proveniență a sursei folosite. Întrucât celelalte falsuri nu conţin acest element, putem considera că atelierul a folosit două surse – una din nordul Transilvaniei, alta din nordul Mării Negre (fapt explicabil, dacă ţinem cont de zona oraşului, situat la întretăierea drumurilor care leagă estul cu spaţiul nord-vestic – Pl. 1).

Stibiul şi staniul sunt alte două elemente secundare, specifice minereului de cupru din Maramureş şi Serbia (Pârvan şi Constantinescu 2005, sub tipar; vezi şi Pârvan şi Constantinescu, 2002, 632, Pârvan 2003, 431–433 şi Pârvan 2005, sub tipar, pentru aspecte legate de aliajul monedelor emise de ţările române care. În perioada medievală, au folosit surse metalifere din zone învecinate).

Plumbul detectat în aliajul bucăţilor de aramă, cupru şi bronz (Tabel III) putea proveni din lingourile dintr-un astfel de metal, aduse din Baia Mare sau Serbia pentru producerea gloanţelor, lingouri care au circulat în perioada medievală şi în acest spaţiu.

Tipul de aliaj Cu-Pb (Tabel III) era cunoscut încă din antichitate, fiind folosit pentru prelucrarea diverselor obiecte, inclusiv piese de podoabă.

Aliajul de bronz atestă legături cu lumea ardelenească, sud dunăreană şi chiar transcaucaziană, de unde era adus minereul de cupru la sud de Carpaţi.

Aliajul din care s-au realizat falsurile (Tabel I) conţine în plus faţă de „calupul" de bronz şi argint, deoarece moneda contrafăcută (dinarul) era din argint. Procentul de metal preţios depistat poate proveni, în egală măsură şi din argintarea ulterioară, pentru a da impresia de monedă veritabilă în momentul lansării falsurilor, spre a fi uşor confundate cu piesele originale.

Aliajul flanurilor neimprimate (Tabel II) conţine aceleaşi elemente secundare depistate şi la monedele falsificate, precum şi la bucăţile de cupru din care s-au executat falsurile, procentele măsurate fiind foarte apropiate. Toate aceste aliaje conţin şi argint, în cantitate redusă, iar reziduurile (zgură, spirală metalică), fie nu conţin deloc argint, fie acesta apare doar ca uşoare urme.

Piesele falsificate (Pl. 8) descoperite sunt dinari maghiari emişi de Ferdinand I (1526–1564). În atelierul incendiat s-au descoperit: un dinar Ferdinand I emis în anul 1556 (inv. 302846), în stare bună de conservare; un fals după dinar Ferdinand I (inv. 302851); un flan neimprimat pentru baterea unui dinar maghiar de secol XVI (inv. 302853); o accea de secol XVI, ilizibilă (inv. 302848). Piese asemănătoare s-au descoperit şi în jurul atelierului, precum şi în zona depozitului-locuinţă amintit, pe o distanţă de cca. 6–10 m: un fals după dinar Ferdinand I (302852, lângă atelier); o accea otomană de secol XVI, ilizibilă (inv. 302847, lângă atelier); un dinar emis în anul 1550 de Ferdinand I, în stare bună de conservare, asemănător celui descoperit în atelier (inv. 302837, găsit lângă depozit); două falsuri după dinar maghiar de secol XVI (inv. 302840, 302839, găsite lângă depozit); un flan neimprimat pentru baterea unui dinar maghiar de secol XVI (inv. 302841, găsit în apropierea depozitului).

Inventarul puţin numeros din atelier şi mai ales lipsa uneltelor, sugerează faptul că locuitorii lui s-au retras înaintea incendierii, luând cu ei uneltele şi toate obiectele importante. Descoperirea unor piese similare în jur, pe o suprafaţă apreciabilă (6–10 m de atelier), indică totuşi un atac neaşteptat şi poate oferi indicii pentru datarea complexelor arheologice, alături de monede. Nu putem preciza momentul în care s-au petrecut aceste evenimente; poate fi legat de starea de nesiguranţă creată de luptele politice dintre partidele boiereşti care s-au succedat la jumătatea secolului al XVI-lea, un aport de populaţie ardelenească de condiţie modestă care s-a refugiat la sud de Carpaţi de teama represiunilor imperialilor din acest interval. Deoarece săpăturile – încă nedefinitivate, par să indice două incendieri la intervale nu foarte mari, ni se pare plauzibilă punerea lor în relaţie cu instabilitatea politică amintită. Astfel de dinari falsificaţi emişi de Ferdinand I au circulat la mijlocul secolului al XVI-lea nu numai în Ţara Românească, ci şi în spaţiul din jur – Transilvania, Ungaria, ajungând până în Slovacia (Šustek 2005, 13–14); nu se ştie însă unde au fost executate. Atestarea unui astfel de atelier într-o zonă depărtată de centrul puterii lui Ferdinand, presupune existenţa mai multor surse, oficiale sau clandestine, care au falsificat o astfel de monedă. Răspândirea ei a fost favorizată de instabilitatea politică datorată luptelor dintre Ferdinand I şi Ioan Zapolya, în general dintre imperiali,otomani şi partizanii lor (Murgescu 1996; Murgescu 1997; Mănucu-Adameşteanu, Velter, Pârvan, Vîlcu 2005, 99–145).

Descoperirea este foarte importantă, fiind o atestare a practicării meşteşugului prelucrării bronzului în cadrul unei aşezări-târg ce valorifica, în acelaşi timp şi lâna oilor ce mergeau la iernat în bălţile dunărene urmând un traseu străvechi prin această localitate. Totodată, aşezarea menţinea legătura între Transilvania, Ţara Românească şi Moldova, fiind unul din punctele care tranzitau spre Muntenia monedele polono-lituaniene, moldoveneşti, ruseşti şi unele monede otomane. Tot prin acest punct s-a petrecut şi difuziunea monedelor amintite spre est şi sud-est.

ANEXA

Tabelul I

Compoziţia aliajului falsurilor după dinari ungureşti de secol XVI

Nominal	Cu ‰	As ‰	Sb ‰	Sn ‰	Pb ‰	Ag ‰	Fe ‰	Ni ‰	Inv.
Dinar	990	urme	1,5	2	Urme	1,5	-	-	302839
Dinar	985	2,5	3	Urme	0,5	1	3	-	302852
Dinar	980	8	1,5	urme	-	3,5	3	Urme	302851
Dinar	970	4,5	5,5	10,5	1	4,5	urme	-	302840

Tabelul II

Compoziţia aliajului flanurilor neimprimate pregătite pentru baterea dinarilor falsificaţi de secol XVI

Cu ‰	As ‰	Sb ‰	Sn ‰	Pb ‰	Ag ‰	Fe ‰	Inv.
980	3,5	8,5	1,5	urme	3	Urme	302841
965	urme	12	0,5	8,5	3,5	1	302853

Tabelul III

Compoziţia aliajului bucăţilor metalice: lingouri, turte, resturi şi zgură de bronz

Tip	Cu ‰	As ‰	Sb ‰	Sn ‰	Pb ‰	Ag ‰	Fe ‰	Descoperire
Lingou	975	8	5	2,5	6,5	1	Urme	Depozit
Turtă	940	5	7,5	23	2,5	1	2	Depozit
Spirală	940	-	13	urme	5	Urme	4	Atelier
Bulgăraş zgură	589	-	Urme	380	30	-	murdărie	Atelier

BIBLIOGRAFIE

Chiţescu, L., Conovici, N., Lungu, R., Păunescu, A., Rădulescu, V., 1979: *Cercetări arheologice la Piua Petrii (Oraşul de Floci), Jud. Ialomiţa*, în *Cercetări Arheologice*, Bucureşti, III, 199–246

Chiţescu, L., Păunescu, A., Matei, Gh., Renţa, E., Niţulescu, V. 1992: *Cercetările arheologice de la Piua Petri (Oraşul de Floci) comuna Giurgeni, Jud. Ialomiţa*, în *Cercetări Arheologice*, Bucureşti, IX, 97–104.

Chiţescu, L., Păunescu, A., Mihai, D., Teodor, S., Oţa, S. 1997: 78. *Piua Petri, Jud. Ialomiţa; Oraşul de Floci, Com. Giurgeni, Jud. Ialomiţa*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1996*, Bucureşti, 44–45.

Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească, vol. I, (1247–1500), Bucureşti, 1966

Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească, vol. II, secolul al XVI-lea, Bucureşti, 1967.

Documenta Romaniae Historica, D. Relaţii între ţările române, vol. I, (1222–1456), Bucureşti, 1967.

Gimbutas, M., 1989: *Civilizaţie şi cultură*, Bucureşti, 1989.

Iliescu, D., 1930: *Un vechi oraş dispărut: Cetatea de Floci*, Bucureşti, 1930.

Mănucu-Adameşteanu, Gh., Velter, A. M., Pârvan, K., Vîlcu, A.,: *Monede medievale şi moderne descoperite în Bucureşti şi în împrejurimi (secolele XIV–XIX)*, Bucureşti, 2005.

Mihai, D., Oţa, S. 1999: 95. Oraşul de Floci-com. Giurgeni, jud.Ialomiţa, Sector Grind 6-vest, Mănăstire, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1998*, Bucureşti, 77–78

Murgescu, B., 1996: Circulaţia *monetară în Ţările Române în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1996.

Murgescu, B., 1997: Ţările Româneşti şi structurile monetare europene în secolul al XVI-lea, în *130 Years Since the Establishment of the Modern Romanian Monetary Sistem*, Bucureşti, 1997.

Oţa, S., Pârvan, K. 2003: Monede medievale descoperite la Piua Petrii (Oraşul de Floci), com. Giurgeni, judeţul Ialomiţa, în campaniile arheologice din anii 1996, 1998–1999 (I), în *Cercetări Arheologice*, Bucureşti, XII, 241–247.

Oţa, S., Pârvan, K. 2005: O matriţă pentru producerea de lumânări descoperită la Oraşul de Floci (com. Giurgeni, jud. Ialomiţa), sub tipar la revista *Istros*, Brăila, 2005.
Păunescu, A., Oţa, S. 2000: 57. Giurgeni, com.Giurgeni, jud. Ialomiţa (Oraşul de Floci), în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1999*, Bucureşti, 38–39.
Păunescu, A., Corbu, E., Coman, R., Costea, I. 2002: 104. Giurgeni, com. Giurgeni, jud. Ialomiţa (Oraşul de Floci), în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2001*, Bucureşti, 144–145.
Pârvan, K., Constantinescu, B. 2002: Un lot inedit din tezaurul de la Rachelu (com. Luncaviţa jud. Tulcea), în *Pontica, 33–34/2001*, Constanţa, 2002, 625–657.
Pârvan, K. 2003: Încă un lot de monede moldoveneşti din tezaurul de la Rachelu (com. Luncaviţa), judeţul Tulcea, în *Peuce, S.N., I, (XIV)*, Tulcea, 2003, 431–446.
Pârvan K., Un tezaur de groşi moldoveneşti de la Bogdan al III-lea descoperit la Iaşi, în *Simpozion de numismatică dedicat centenarului Societăţii Numismatice Române (1903–2003). Chişinău, 26–28 noiembrie 2003*, Bucureşti, 2005, 149–156.
Pârvan, K., Constantinescu, B. 2005: Tezaurul de groşi Petru Muşat descoperit la Mărmureni, jud. Neamţ, în *Cercetări Numismatice 9*, în curs de editare.
Pârvan, K. 2005: Monede valahe descoperite la M-rea Cucoş, în *Cercetări Numismatice 9*, în curs de editare.
Stancu, P. 1997: Monede rare descoperite la Piua Petri jud. Ialomiţa în campaniile arheologice din anii 1993 şi 1994, în *Cercetări Numismatice*, 7, Bucureşti, 169–172.
Stancu, P., Cojocaru, V. 1983: Notă preliminară asupra unui tezaur de aspri din sec. al XV-lea descoperit în com. Piua Petrii, jud. Ialomiţa, în *Cercetări Numismatice*, 5, Bucureşti, 85–95.
Šusuek, Z., 2005: Dobový falzifikát uhorského denára Ferdinanda I., typ 745, în *Numizmatika*, 20: 1–10, Bratislava, 2005, 13–14.
Teodorescu, Gh. C., *Mărturii geografice despre ţările noastre. De la Herodot până la Wilkinson*, Bucureşti, 1942, 52.

LISTA ILUSTRAŢIILOR

Pl. 1. Harta României cu poziţia Oraşului de Floci.
Pl. 2. Plan de situaţie cu grindul nr. 6 şi cercetarea S. Oţa de acolo.
Pl. 3. Planul cercetărilor şi conturul *Loc. 3/1998.*
Pl. 4–7. Obiectele din atelier pe tipuri.
Pl. 8. Dinari maghiari, falsuri după dinari maghiari şi flanuri neimprimate pentru falsificarea dinarilor maghiari.

A FEW REMARKS REGARDING THE ANALYSES OF SOME BRONZE OBJECTS DISCOVERED IN ORAŞUL DE FLOCI (VILLAGE OF GIURGENI, DISTRICT OF IALOMITSA)

Abstract

traducere Livia Sîrbu

Carried out in 1996, 1998 and 1999, the excavations in Oraşul de Floci (village of Giurgeni, district of Ialomitsa, Pl.1) confirmed once again the existence of a concentration of artisans' workshops on the mound nr. 6 (Pl. 2) (Chiţescu, Conovici, Lungu, Păunescu, Rădulescu 1979, 208–211; Chiţescu, Păunescu, Matei, Renţa, Niţulescu 1992, 102; Păunescu, Corbu, Coman, Costea 2002, 144; Stancu, Cojocaru 1983, 85–93; Oţa, Pârvan 2005, article under press at *Istros*). On this mound have been found workshops for silver jewels, bronze processing and counterfeited coins, bone manufacturing, pottery and moulds for the candles. The workshops aren't yet found, but on the same mound, there were unearthed pieces of iron slag. In the southern part of the mound, two complexes drew our attention, the habitation 3/1996 (Oţa, Pârvan 2003, 241. See Pl.2) and 3/1998 (in fact, a workshop, but conventionally named habitation) (Oţa, Pârvan 2003, 242. Mihai, Oţa 1999, 77–78, Păunescu, Oţa 2000, 38–39. Partially excavated in 1998, totally in 1999, see Pl.2).

The most interesting complex was a set on fire workshop (marked as object *Hab. 3/1998)* (Mihai, Oţa 1999, 77–78) excavated in 1999 too, by tracing of a parallel section to S1/1998, but at the east of C1–4/1998 (Pl.3, the workshop, H*ab.3/1998*, has been observed in S1/1998, C1 and C2/1998, S1/1999 and C1/1999, as well as between them).

POSITION ON THE MOUND. On the mound no. 6, the workshop was found in the southern area, near the bank (Pl.2).

STRATIGRAPHICAL SITUATION. The workshop (Pl. 3), destroyed by fire, was oriented NW-SE and had a surface of about 69.3 square meters, whose sides had 7.70 × 9.00 m. Nothing was found in the elevation.

The only installation preserved was a clay furnace (situated in the northeastern part the complex), 60 × 70 cm, of oval shape, with a small opening (Pl. 3). The upper part of the calotte has been destroyed.

The floor of the habitation consisted of a layer if burnt earth mixed up with residues of melted bronze, rivets, fragments of bronze ingots, remains of bronze sheet, fragments of finished objects, probably jewelry, coins. Some fragments of burnt Iznik-type pottery were also unveiled (Pl. 4–8).

Before the workshop was built, *Hab.2/1998* functioned also in the area, and after it has been destroyed, two other houses partially superposed it. *(Hab.4 and 5/1998)*

THE INVENTORY RECUPERATED FROM THE WORKSHOP. It is a relatively poor inventory of objects. The recuperated bronze pieces (the finished objects and the residues were spread all over the surface of the workshop, without a certain place, Pl. 4–8) show us the two manners of processing this metal: by forging and casting ("drops"/ small fragments of melted metal and pieces of bronze sheet). The cutting traces on the ingots and cakes indicate the use of chisel and hammer for cutting the metal in processing.

Unfortunately, we couldn't identify the whole scale of activities connected with the bronze processing and executed here. For example, it is hard to say what was cast in this workshop, as we haven't found any finished object made this way. Similarly, it is difficult to establish whether the pieces of bronze sheets were forged in this place or came from elsewhere. If we take into account the inventory of bronze ingots and cakes found in a deposit nearby (*Hab.* 3/1996, Pl. 2, Chiţescu, Păunescu, Mihai, Teodor, Oţa 1997, 45), we might assume that a part of the bronze sheets have been brought from elsewhere, as two similar round objects perforated in the middle have been also found. A half of a plate disk, similar to the objects of the deposit was in the workshop (Pl. 4).

The pieces of bronze sheets might have been made on the spot, by forging fragments of bronze ingots, and they were destined to cover the holes in the bronze vases (Pl. 4). Three of such pieces have been recuperated and we can see they have exactly the shape of holes in the vases needing to be repaired. The margins had to be cut in form of a cogged wheel. On one of these plates, we can see accurate engraving of the same shape made by a needle, while on two other pieces cutting was not finished. Altogether three similar bronze sheets have been unveiled. The method of making objects from bronze sheets was widely spread, even for the bronze cauldrons.

In the same workshop, the rivets were made from bronze cones of different sizes and thickness, as following: after forging the necessary sheet of bronze, they rolled it up around a conical spike of wood (Pl. 4). One of the rivets still contained inside a piece of conical wood. Other remains found in the workshop were two fragments of damaged vases, still having rivets on them. A similar type of riveting could be seen on a fragment of object found at Cladova (village of Păuliş, Arad county; we must thank Mr. V.Boroneanţ for the provided material).

These two operations were preceded by others, such as cutting the ingots, producing the sheet by forging and cutting it at the desired sizes.

Repairing bronze jewelry was another operation made here, but less attested. Remains of links from a possible necklace as well as a die shaped jewel, made of bronze sheet have been found in the same place.

Although the tools used are not found, we can assume their existence by the traces on the residues. These tools might have been hammers, anvil, fire tongs for heating the sheet, needles or awls for engraving, chisels for cutting the ingots, shears for cutting up the sheet, wood pieces with conical ending. Maybe we could add to all these at least a melting pot for the metal.

In the same workshop Hungarian, coins (denaries), similar counterfeited objects and unimpressed blanks for minting them have been found. In order to counterfeit the coins they needed

also moulds. The small number of objects found in the workshop indicates the fact that the artisans managed to recuperate most of the finished objects and tools before the workshop was on fire.

Still, all the recuperated material is intensely burnt. On the other hand, the bronze ingots and blooms deposit, together with a part of the pottery remained on the spot without traces of fire on them.

This discovery confirms the raw materials trade such as, in this particular case, bronze ingots and cakes (*hab. 3/1996)*, at the Low Danube during the 16th century, as well as the manufacturing of this raw material in various objects. We could also say we are dealing with the house either of a little artisan or a trader of such products. The small quantity of products makes us think there was rather an intermediary or a small artisan who bought the needed raw material or who intended to resell it in the area.

II. In order to see which are the elements contained in the alloy of the finished items and objects found in the workshop and the house – deposit, the collaboration between the Romanian National Museum of History and the Institute for Atomic Physics and Nuclear Engineering "Horia Hulubei" of Măgurele – Bucharest, allowed doing non-destructive analyses through X rays fluorescence.

Thus, the coins minted in the Transylvanian workshops contain silver, and as secondary elements, stibium, lead, arsenic, and tin; the traces of iron and nickel are the result of dirt.

The counterfeited denaries Ferdinand I are minted from the copper "mould" found in the house – deposit. The alloy analyses of the bronze and copper objects confirmed the assumption that the so-called metallic "mould" (Table III) is made of copper obtained in a medieval type workshop with poor technological performances, dated before the 17th century, and situated near an ore mine.

Taking into account its composition, one could assume this source as being a northern Transylvanian mine – Baia Mare or Bălan, or even a Serbian one – the Bor region (See Pârvan 2005, 149–156). In Wallachia also, the copper was extracted since the 14th century when, during the reign of Mircea the Old (1346–1418), the mine of Baia de Aramă, in Oltenia had been opened (Teodorescu 1942, 52). The metallic remains and the fragments of slag found in the workshop and the house deposit could be the outcome of the furnace charge where silver objects too have been made (that's the explanation for the specific mixture of impurities).

The unearthed workshop doesn't seem to be a metallurgic one, specialized in obtaining bronzes out of ores; it is more probable they melted the bronze damaged objects, the waste, and the coin remains.

The counterfeits alloys contain: copper (990 ‰–970 ‰); arsenic (8–2.5 ‰, traces); stibium (5.5–1.5 ‰); tin (10.5–1 ‰, traces); lead (1/0.5 ‰, traces); silver (4.5–1 ‰); iron (3 ‰ traces or missing); nickel (traces at a single item).

The copper is the main element, followed by the arsenic, an element frequently present in the copper ores; certain ores of this kind, coming form the Transcaucasian region (Gimbutas 1989, 159) could contain also nickel (Gimbutas 1989, 140–142). This element has been detected, in traces, in the alloy of a counterfeited coin (Table I), which might indicate the origin of the source. As the other counterfeited coins do not contain this element, we could assume the artisans used two sources – one from the northern Transylvania and the other from the northern Black Sea (it's easily understandable, because the town is situated at the crossroads between the eastern and north-western regions (Pl. 1)

The stibium and the tin are two secondary elements, specific to the copper ores of Maramureș and Serbia (Pârvan and Constantinescu 2005, see also Pârvan and Contantinescu 2002.632, Pârvan 2003, 431–433 and Pârvan 2005, for some aspects linked to the alloys of coins issued in the Romanian Principalities which used in medieval times the metal ores of the neighborhood).

The lead detected in the alloy of red copper, copper and bronze (Table III) could have come from the ingots of such metal, brought from Baia Mare or Serbia for manufacturing bullets, ingots that, in medieval period, circulated also in this region

The type of alloy Cu-Pb (Table III) was known since the ancient times, being used for manufacturing different objects, including jewelry.

The bronze alloy attests the relations with the Transylvanian, south-Danubian and Transcaucasian regions, where from the copper ore was brought at the south of the Carpathians Mountains.

The alloy of the counterfeited coins (Table I) contains, besides the bronze "mould", silver, because the original coin (denary) was made of silver. The quantity of precious metal could be also the result of an ulterior silvering, in order to give the impression of a genuine coin and be easily taken as such.

The alloy of the unimpressed blanks (Table II) contains secondary elements in quantities similar to those of the impressed counterfeited coins, as well as those of the copper moulds that served as raw material for the counterfeited coins. All these alloys contained silver too, in small percentage, while the residues (slag, metallic spiral) have either none, or some traces.

The counterfeited coins are denaries issued by Ferdinand 1st (1526–1564). In the burnt workshop the following pieces have been discovered: denary from Ferdinand 1st issued in 1556 (inv. 302846), well preserved; a counterfeited after a Ferdinand 1st denary (inv. 302851); a no impressed blank for issuing a Hungarian denary of the 16 th century (inv. 302853); 16th century illegible accea (Turkish coin) (inv. 302848). Similar items have been found near the workshop and in the deposit area, on a distance of 6–10 m: Ferdinand 1st denary counterfeited (302852); illegible Ottoman "accea" of the 16th century (inv. 302847, near the workshop); denary issued in 1550 by Ferdinand the First, well preserved, similar to that found in the workshop (inv. 302837, near the deposit); two counterfeited Hungarian denaries from the 16th century (inv. 302840, 302839, near the deposit); unimpressed blank for the counterfeited Hungarian denary of the 16th century (inv. 302841, near the deposit).

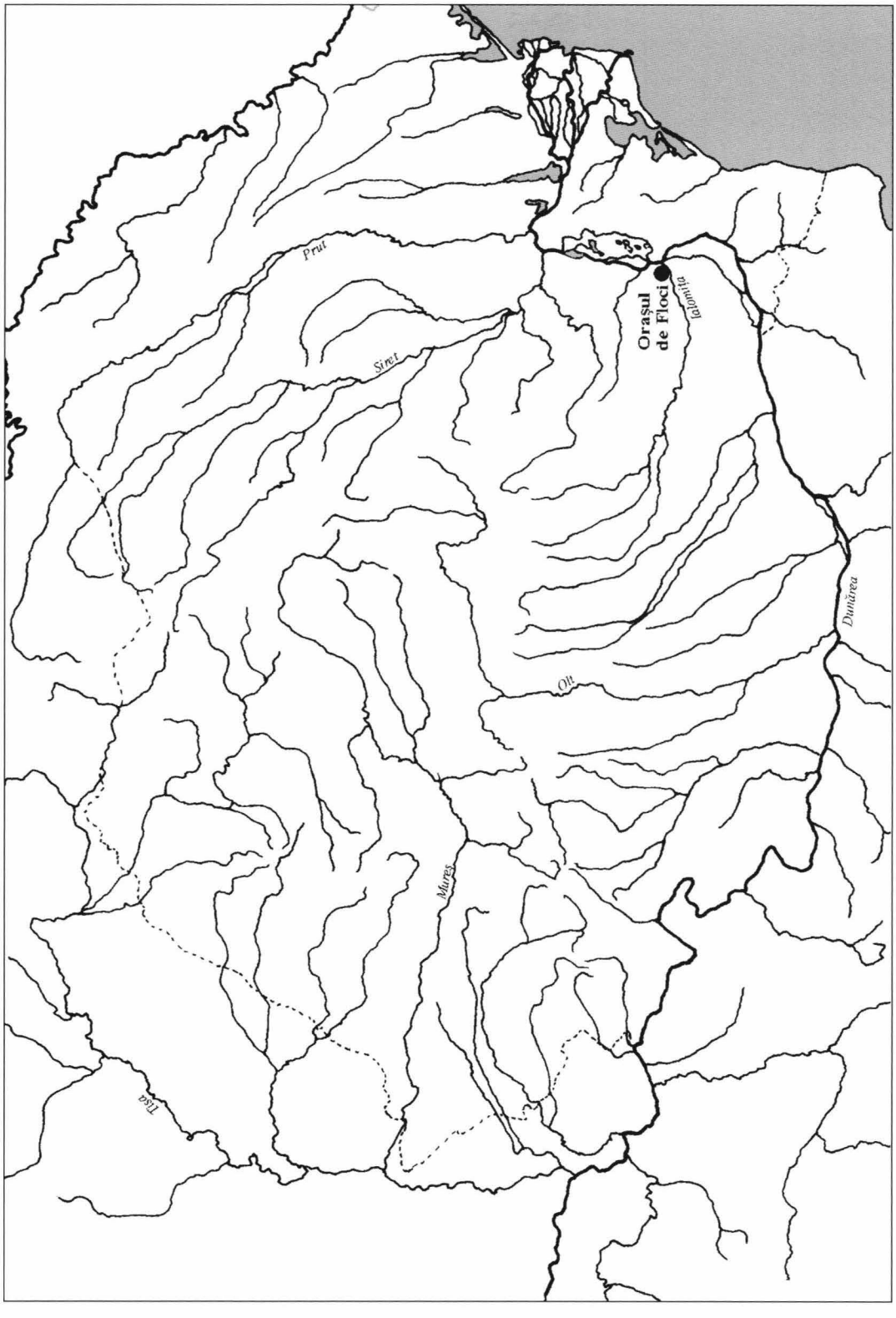
The poor inventory and, most of all, the lack of tools indicates the fact that the inhabitants evacuated the place before the fire, taking away the tools and all the necessary objects. However, similar objects have been found all around, on a large surface (6–10 m distance from the workshop), which means the attack was unexpected and we have enough clues, besides the coins, to establish the chronology of the archaeological complexes. We couldn't tell exactly the moment of these events; it could be related to the insecurity due to the political fights between the nobles parties that had the power at the middle of the 16th century, a contribution of modest Transylvanian population living its territory for fear of imperial repercussions and coming at the south of the Carpathians. As the unfinished excavations seem to indicate two fires at not too distant periods of time, we think their connection with the mentioned political instability is credible.

Such counterfeit deniers struck for Ferdinand the I were used during the second half of the 16th century, not only in Wallachia, but also in Transylvania, Hungary and Slovakia (Šustek 2005, 13–14); though the location of the mints responsible for their issuing is so far unknown. The presence of such a forger shop in eastern Wallachia, at Oraşul de Floci, far away from the borders of Ferdinand's I possessions might proof that the forging activities have been underwent in several clandestine or quasi-official mints. The circulation of the counterfeit coinage during the 16th century was enhanced by the political instability due to the fights between Ferdinand I and John Zapolya, as well as by continuous wars between the supporters of the Imperials and the Ottomans (Murgescu 1996; Murgescu 1997; Mănucu-Adameşteanu, Velter, Pârvan, Vîlcu 2005, 99–145).

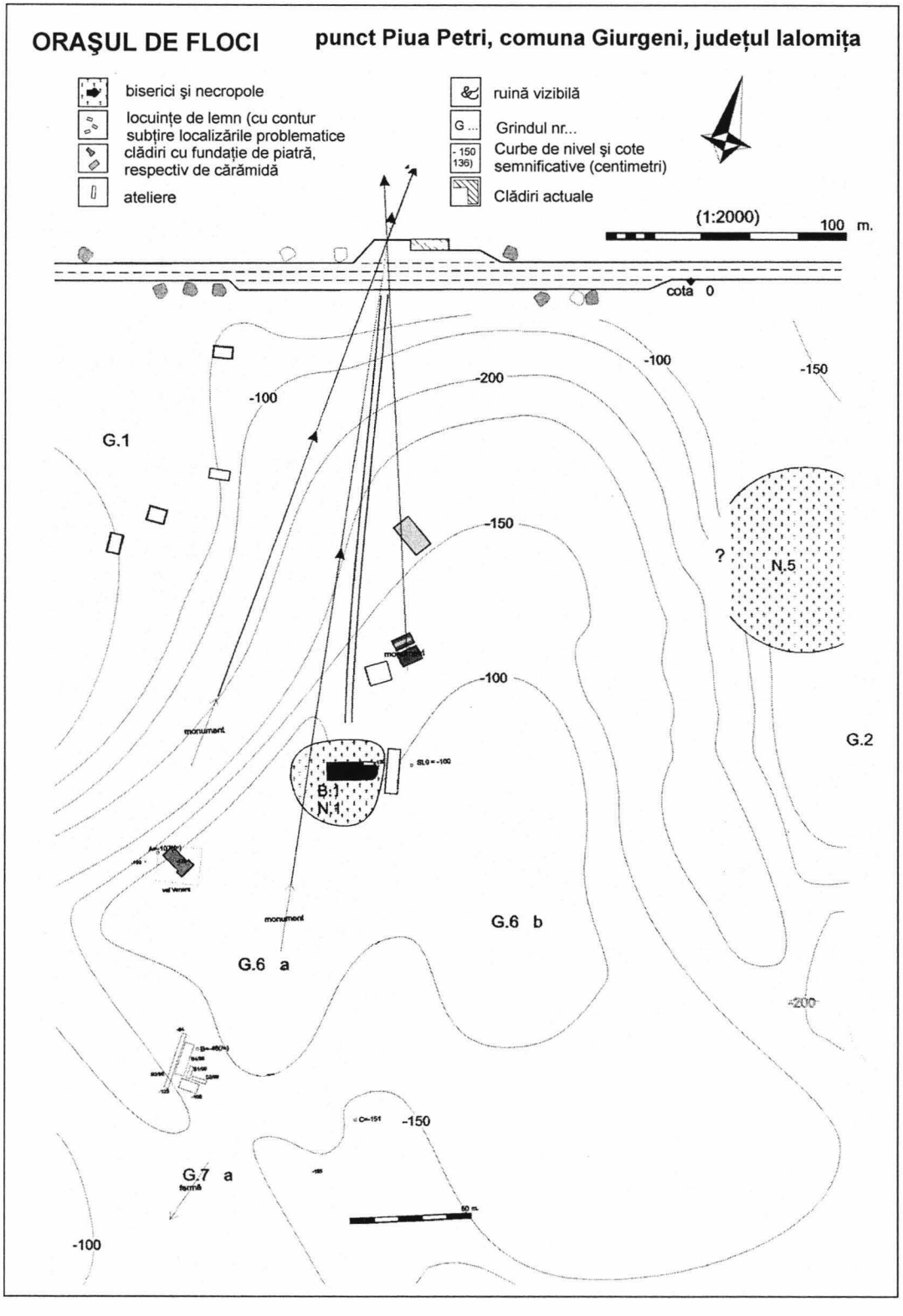
The discovery is most important as it attests the practice of this trade of bronze processing in a settlement-town, at the same time with selling the wool of the sheep that went to winter in the Danube swamps following an ancient way through this locality. The settlement is also important as it maintained the relations between Transylvania, Wallachia and Moldavia, because it was one of the places through which Polish-Lithuanian, Moldavian, Russian and Ottoman coins entered in Wallachia. It was the same place that favored the diffusion of the same coins to East and Southeast.

LIST OF ILLUSTRATION

Pl. 1. Map of Romania with the location of Oraşul de Floci.
Pl. 2. Plan of situation with mound no. 6 and S. Oţa's excavations.
Pl. 3. Plan of the excavations and contour of Loc.3/1998.
Pl. 4 – 7. The objects of the workshop by types.
Pl. 8. Hungarian denaries, counterfeited Hungarian denaries and unimpressed blanks for counterfeiting Hungarian denaries.

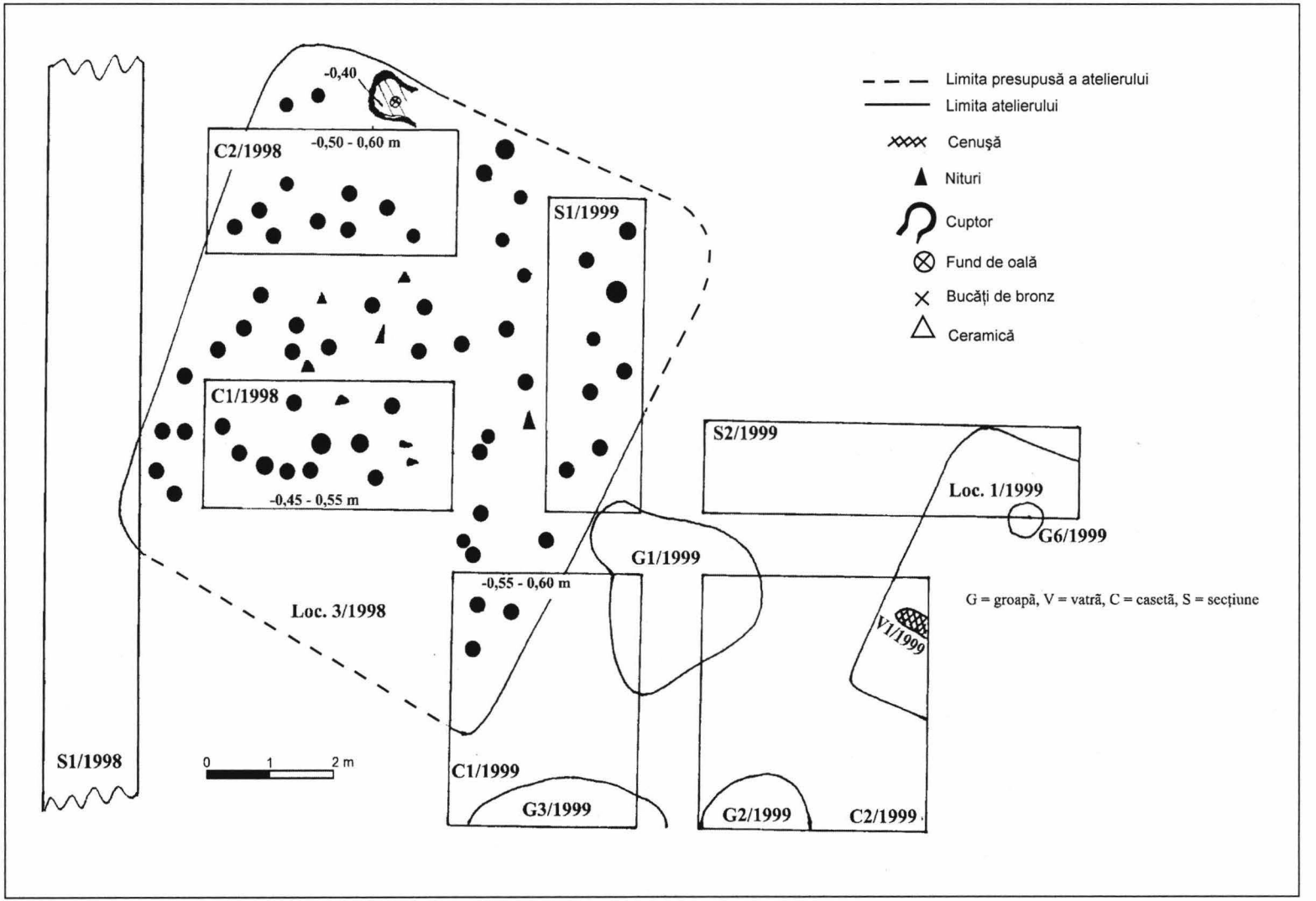

Pl. 1

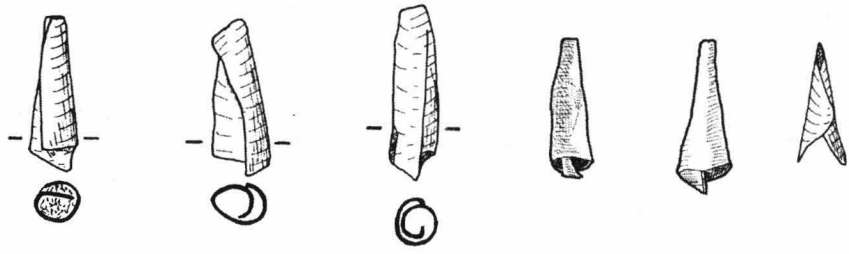

ORAŞUL DE FLOCI
punct Piua Petri, comuna Giurgeni, județul Ialomița
biserici şi necropole
locuințe de lemn (cu contur subțire localizările problematice
clădiri cu fundație de piatră, respectiv de cărămidă
ateliere
ruină vizibilă
G ... Grindul nr...
- 150 136) Curbe de nivel şi cote semnificative (centimetri)
Clădiri actuale
(1:2000)
100 m.
cota 0
-100
-200
-150
G.1
N.5
?
G.2
B.1
N.1
monument
G.6 a
G.6 b
G.7 a
fermă
50 m.

Pl. 2

Pl. 3

Limita presupusă a atelierului
Limita atelierului
Cenuşă
Nituri
Cuptor
Fund de oală
Bucăţi de bronz
Ceramică
-0,40
C2/1998
-0,50 - 0,60 m
S1/1999
C1/1998
-0,45 - 0,55 m
S2/1999
Loc. 1/1999
G6/1999
G1/1999
-0,55 - 0,60 m
Loc. 3/1998
V1/1999
G = groapă, V = vatră, C = casetă, S = secţiune
S1/1998
0 1 2 m
C1/1999
G3/1999
G2/1999
C2/1999

Nituri întregi

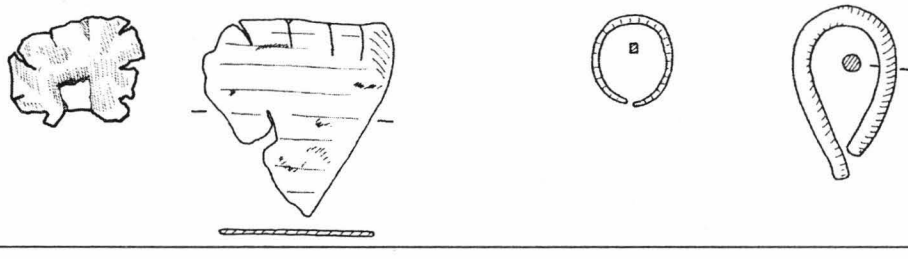
Nituri deformate

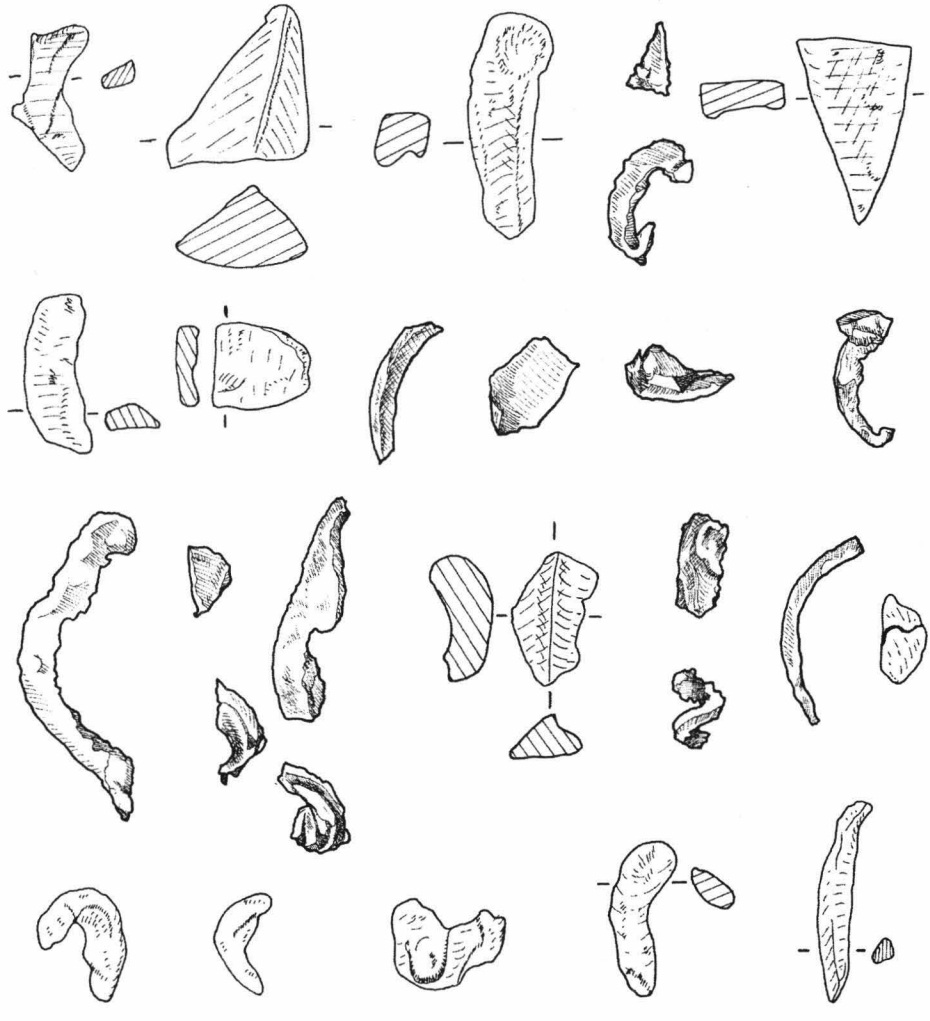
Verigă şi sârmă de bronz

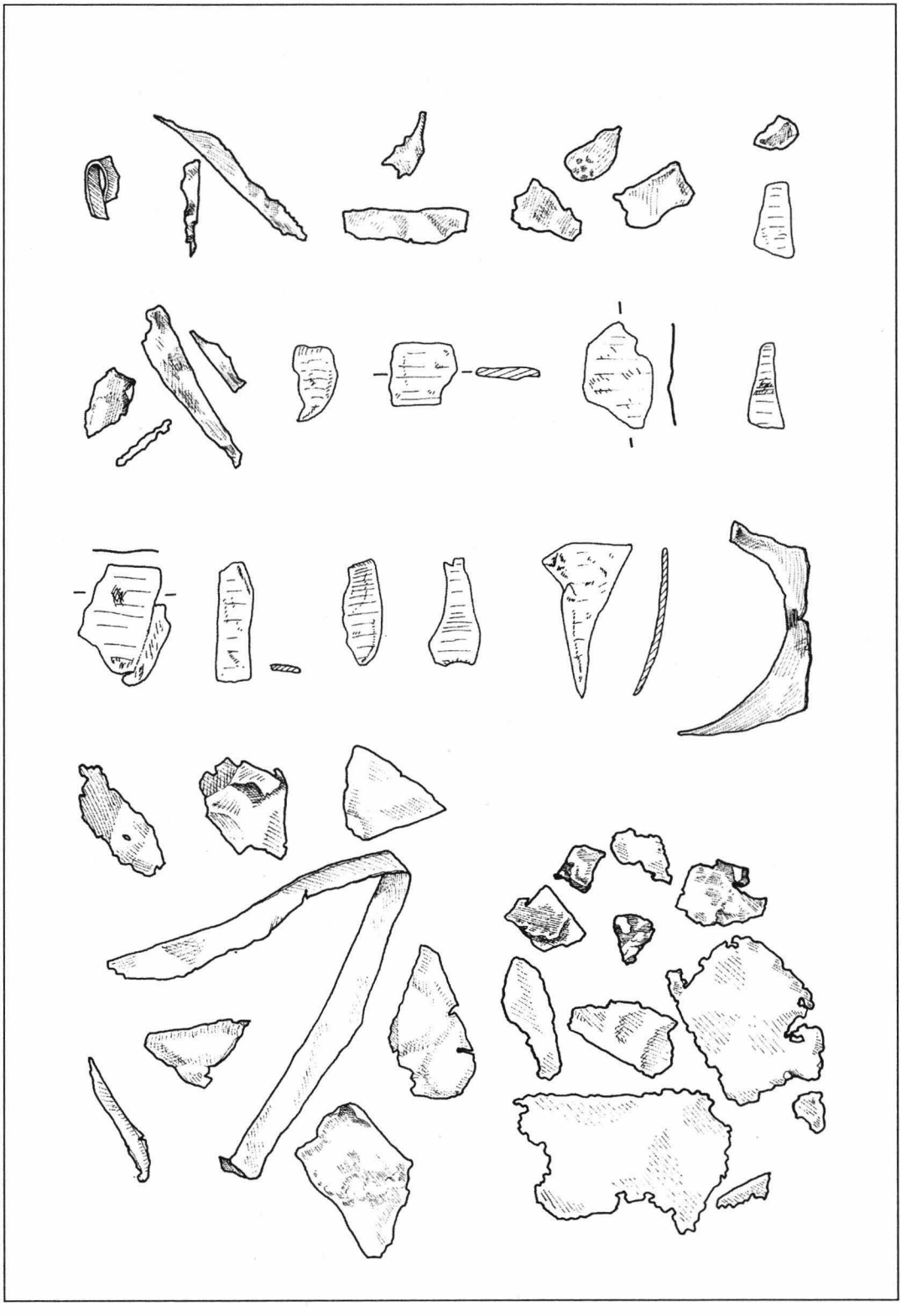

Granule şi bronz topit

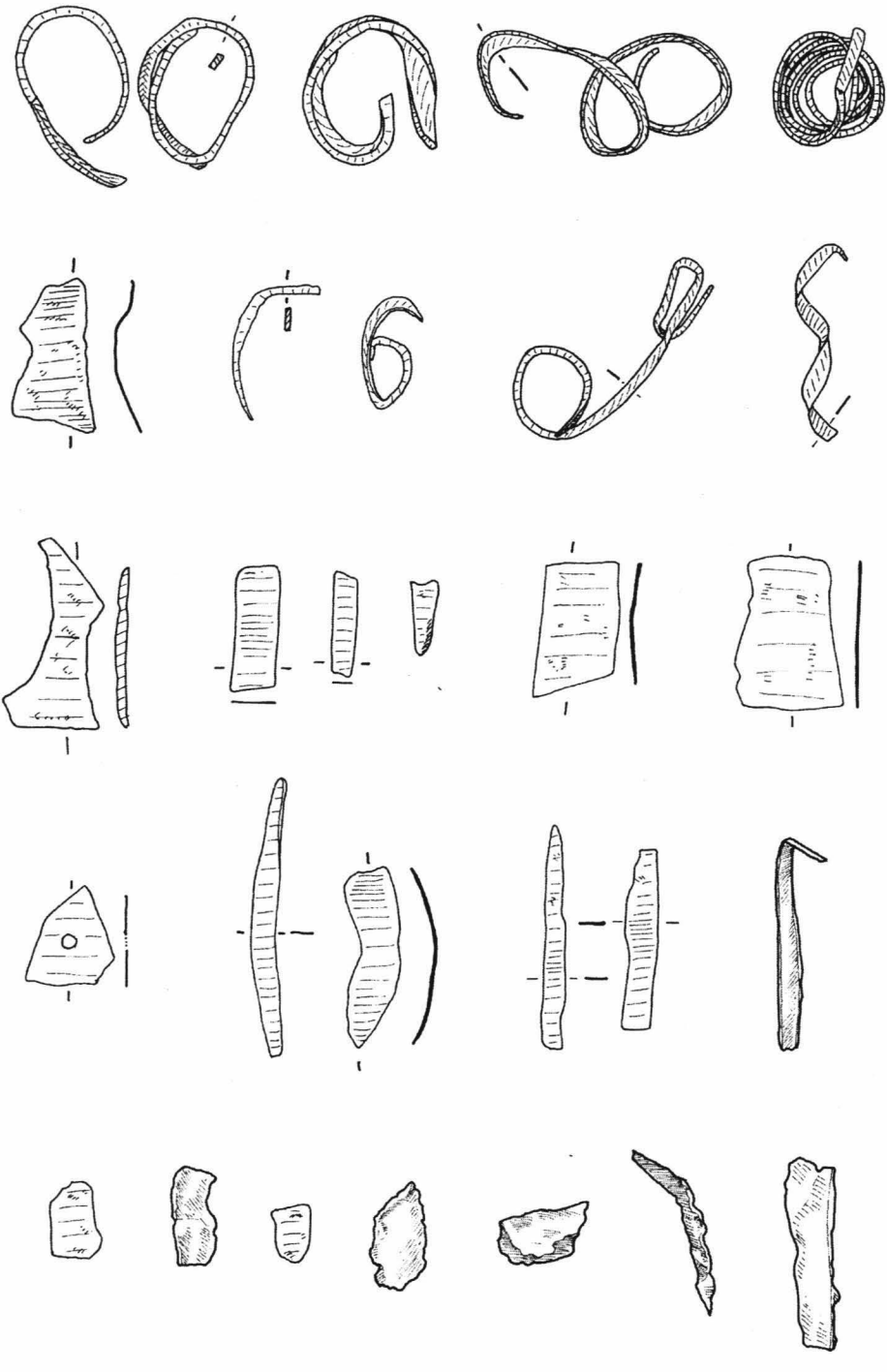
Fragmente de lingouri

Pl. 6

Fragmente de tablă

Pl. 7

Falsuri după dinari maghiari de secol XVI (1-3) şi flanuri neimprimate (4-5)

Pl. 8

TOMA-COSMIN ROMAN

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA CASA PAROHIALĂ ROMANO-CATOLICĂ, SIBIU, 2006

Dezvoltarea economică a oraşului Sibiu precum şi pretenţiile sporite de confort ale patriciatului dar mai ales creşterea demografică au determinat o extindere a incintelor cetăţii şi totodată un nou regim de construire. După înconjurarea oraşului de sus cu ziduri prin construirea celui de-al treilea inel de fortificaţii la mijlocul veacului al XIV-lea[1], patricienilor li se rezervă parcele pentru a-şi construi locuinţele pe laturile pieţei nou create – Piaţa Mare – şi pe străzile adiacente. Dar spaţiul Pieţei Mari a fost destinat în principal activităţilor economice. Aici se ţineau târgurile periodice de peste an şi erau vândute produse realizate atât de către meşteşugarii sibieni dar şi cele aduse de negustorii străini veniţi din alte părţi ale Europei. Apoi, Piaţa Mare capătă treptat şi funcţii administrative, politice şi sociale prin găzduirea diferitelor evenimente importante din viaţa oraşului între care amintim procesiunile de instalare a demnitarilor, spectacolele sau execuţiile publice.

Spaţiul vast al Pieţei Mari a oferit posibilitatea construirii unui însemnat număr de clădiri care au avut o destinaţie publică, alături de cele ale breslaşilor şi negustorilor bogaţi. Printre aceste clădiri putem aminti cea construită ca sediu de breaslă pentru croitori. Aceştia îşi încep construirea clădirii în 1466 pe latura de nord a Pieţei Mari.[2] La scurt timp după acest moment conducerea oraşului le impune croitorilor să dărâme casa începută. Se face loc unei alte clădiri construite în interesul public[3], care a fost probabil mult mai mare decât cea realizate de croitori deoarece se spune că se întindea „până în locul casei dărâmate". Informaţia provine dintr-un document dat de către Sfatul oraşului Sibiu în ajunul Crăciunului din 1505, când staroştii breslei croitorilor obţin, după mai multe înfăţişări, „o boltă" unde să îşi poată desface mărfurile fără să fie păgubiţi de capriciile vremii. Se pare că în cadrul aceleiaşi noi clădiri activa şi oficiul de vigessimă. Clădirea rămâne în posesia croitorilor până în prima parte a veacului al XVIII-lea.

De fapt clădirea breslei croitorilor devine foarte atractivă prin aşezarea ei pe latura de nord ai Pieţei Mari. Ea este amenajată în 1688 pentru oficierea slujbelor catolice militarilor garnizoanei austriece existente în acel moment la Sibiu.[4] Un an mai târziu, 1689, generalul Caraffa încearcă să cumpere această clădire cu scopul de a face pe locul ei o biserică iezuită, dar se loveşte de refuzul Sfatului oraşului.[5] Hotărârea conducătorilor oraşului se menţine până în 1721, când generalul Hugo de Virmond primeşte acceptul de a cumpăra clădirea croitorilor. În aceste condiţii aceasta este dărâmată, alături de alte câteva case existente aici, pentru a se face loc mănăstirii iezuite.

---

[1] Sigerius, E., *Cronica oraşului Sibiu*, Sibiu, 1997, p. 14; Dumitrescu-Jippa, A., Nistor, N., *Sibiul şi ţinutul în lumina istoriei*, I, Cluj-Napoca, 1976, p. 101.
[2] Sigerius, E., *op. cit.*, p. 16.
[3] Vlaicu, M., *Comerţ şi meşteşuguri în Sibiu şi în cele Şapte Scaune, 1224–1579*, Sibiu, 2003, p. 239 sq.
[4] Sigerius, E., *op. cit.*, p. 32.
[5] Rusu, A. A., Sabău, N., Burnichioiu, I., Leb, I., V., Lupescu, M. M., *Dicţionarul mânăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*, Cluj, 2000, p. 239.

Nu după mult timp se trece la edificarea noului lăcaş de cult a cărui piatră de temelie a fost pusă într-un cadru festiv la data de 3 iulie 1726.[6] Cum noua biserică necesita un spaţiu ceva mai mare, pentru realizare a fost cumpărată şi o parte din farmacia oraşului aflată în apropiere. Acest eveniment are loc pe data de 25 aprilie 1727. Pe locul ei urma să se ridice turnul-clopotniţă al bisericii.[7] Farmacia oraşului a fost mutată încă din 9 aprilie 1727 în casa Lutsch aflată în Piaţa Mare.[8] Apoi este cumpărată casa lui Abraham von Ehremburg care se învecina cu noua mănăstire în 1735.[9] Acest din urmă edificiu face ca spaţiul necesar construirii mănăstirii să fie suficient. Biserica iezuită, construită între anii 1726–1733, este sfinţită în 13 septembrie 1733 de către episcopul de Alba Iulia, Georg von Zorger.[10] Lipit de biserică se ridică un alt corp de clădire construit între anii 1726–1739[11] unde va funcţiona Colegiul Iezuit până la desfiinţarea ordinului. Ulterior acestui eveniment, corpul de clădire trece în administrarea Bisericii Romano-catolice devenind Casa Parohială a acesteia, funcţie care o păstrează şi în prezent (fig. 2).

Numeroasele probleme de rezistenţă dar şi de stabilitate ale clădirii, remarcate încă din anii precedenţi[12], au determinat intervenţia imediată asupra acesteia. În consecinţă, s-a luat decizia realizării unei subzidiri pe întregul front dinspre Piaţa Mare. Cum Casa Parohială Romano-catolică a fost construită pe locul mai multor clădiri medievale, fapt arătat şi de noi ceva mai sus, s-a impus realizarea unei scurte şi succinte cercetări arheologice, care s-a desfăşurat în perioada 18–25 august 2006. Această acţiune a noastră vine în urma dorinţei de restaurare şi consolidare a Casei Parohiale Romano-catolice, ea răspunzând în acest fel indicaţiilor colectivului de proiectare. Au fost trasate 3 sondaje, menite să dea informaţii despre posibilele ruine existente aici.[13]

S 1 a fost trasată în prima încăpere şi are dimensiunile de 2 × 2 m. Aceasta a fost amplasată la 1 m distanţă faţă de zidul dinspre piaţă (de SE) şi respectiv la 1 m de zidul despărţitor dintre camerele parterului (de NE). În condiţiile în care mai mult de jumătate din suprafaţa lui S 1 era acoperită de ziduri, am luat decizia lărgirii acesteia cu încă 1 m pe latura de SV. În cele din urma am prelungit sondajul şi pe latura de NE cu 1 m (adică până în peretele despărţitor dintre camere). În consecinţă, S 1 a ajuns la dimensiunea de 4 × 4 m (fig. 3, 15). S 2 a fost trasată în una dintre camerele clădirii unde funcţiona un cabinet stomatologic şi are dimensiunile de 1,5 × 4,2 m şi a fost amplasată perpendicular pe zidul dinspre piaţă al Casei Parohiale. S 3 a fost trasată tot în cadrul unei camere care avea funcţionalitatea de cabinet stomatologic, cu dimensiunile de 1,5 × 3,2 m, şi a fost aşezată perpendicular pe zidul dinspre piaţă al Casei Parohiale (fig. 25). Ulterior am adăugat încă 0,5 m la

[6] *Ibidem*, p. 40; apare menţionată şi data de 4 iulie în Rusu, A. A., Sabău, N., Burnichioiu, I., Leb, I., V., Lupescu, M. M., *op. cit.*, p. 239.

[7] Rusu, A. A., Sabău, N., Burnichioiu, I., Leb, I., V., Lupescu, M. M., *op. cit.*, p. 239.

[8] Sigerius, E., *op. cit.*, p. 40.

[9] Rusu, A., A., Sabău, N., Burnichioiu, I., Leb, I., V., Lupescu, M., M., *op. cit.*, p. 239.

[10] Avram, A., Bucur, I., *Topografia Monumentelor din Transilvania. Municipiul Sibiu*, Köln, 1999, p. 80.

[11] Avram, A., Bucur, I., *op. cit.*, p. 81 sq.

[12] Vezi cercetările arheologice efectuate în 1998 de către Petre M. Beşliu în curtea interioară a Casei Parohiale şi care sunt încă nepublicate, din păcate, şi cercetările efectuate de către Anca Niţoi şi Răzvan Pop în anii 2002 2003, Niţoi I, A., Pop, R., *Observaţii privind cercetările arheologice din centrul Sibiul, Casa Parohială Romano-catolică, Piaţa Mare nr. 2*, în *Corviniana*, nr. IX, 2005, pp. 195–209. Completări sunt aduse şi de către Claudiu Munteanu asupra săpăturii din 2002–2003, Munteanu, C., *Despre sediul breslei croitorilor din Sibiu*, în *Corviniana*, nr. X, 2006, pp. 213–226; vezi inclusiv încercările de subzidire făcute pe latura de NE a clădirii cu grinzi de beton de circa 50–60 cm cu mult timp în urmă.

[13] Cota zero a întregii săpături a fost luată convenţional la nivelul parchetului din încăperea unde a fost amplasat primul sondaj. Această cotă zero a fost echivalată pentru o mai bună coordonare cu cea utilizată la reamenajarea Pieţei Mari (adică 426,43 m de la cota absolută). Astfel cota zero utilizată de aici înainte de noi, atât în text cât şi pe planuri, reprezintă de fapt cota de 425,775 m de la nivelul mării. Nivelul mozaicului de lângă S 2 se află cu 20,5 cm mai sus (adică 425,975 m), iar cel al gresiei din cealaltă cameră unde a fost trasat S 3 cu 6 cm mai sus (adică 425,83 m).

lățimea sondajului dar nu pe întreaga lui lungime ci doar pe 1 m din cei 3,2 m ai săi cu începere de la latura de SV.

PRIMA CASĂ DE BREASLĂ. Cea mai veche descoperire în săpătură a fost zidul primei case de breaslă identificate în S 1, S 3 şi în secţiunea aflată în exteriorul Casei Parohiale, pe latura de SV a ei. Este construit din bolovani de râu cu mortar [14], foarte îngrijit lucrat, iar în partea lui superioară se mai păstrează 2 rânduri de cărămidă în S 1, respectiv 3–4 rânduri în S 3. Dimensiunile cărămizii utilizate sunt 27–27,5 × 14,5–15,5 × 4–4,5 cm. În S 1 ambele feţe ale zidului sunt tencuite. Pe faţa de NV la adâncimea de 1,5 m se păstrează un locaş în perete de aproximativ 40 cm şi adânc de 20 cm (fig. 19). Din păcate funcţionalitatea acestei ferestre oarbe este greu de intuit atâta timp cât nu avem mai multe elemente, dar se poate ca aici să fi fost de fapt un locaş pentru grinda din lemn necesară pentru despărţirea parterului de pivniţă. Este interesant faptul că la mai puţin de 40 cm sub nivelul acestui locaş din peretele casei s-a găsit un strat de lemn (stratul 12) gros de aproximativ 20 cm (fig. 5). Aici la adâncimea cuprinsă între 1,90 şi 2,12 m se află probabil o podină din lemn prăbuşită (se mai pot observa inclusiv bârnele din lemn care susţineau podeau, una se mai păstrează încă destul de bine în profilul de NV) peste care sunt câteva cărămizi (dimensiunile acestora fiind de aproximativ 29,5 × 15 × 5 cm) dar şi câţiva bolovani. Alături de lemnul păstrat se mai pot observa bucăţi de cărbune dar şi foarte multă cenuşă de culoare gri deschis. În zonele cu multă cenuşă pământul de sub aceasta este destul de tare ars, ceea ce poate duce la concluzia unui incendiu care a avut loc aici la un moment dat. Podina din lemn este aproximativ orizontală.

La construcţia zidului s-a utilizat un mortar de culoare gri-gălbui, de o calitate destul de bună la care s-a adăugat nisip fin. Mortarul utilizat la construcţia celor câteva rânduri de cărămidă este puţin diferit, el având culoarea gri deschis, de bună calitate, cu nisip fin dar şi cu nisip mai mare şi rare pietricele. Diferenţa între cele două mortare utilizate ne face să credem că sunt două faze de construcţie.

La o mai atentă privire se poate observa faptul că zidul 1 în S 1 se întoarce pe direcţia N luând forma literei L [15] (fig. 18). Este interesant faptul că zidul 1 cu întoarcerea sa, zidul 1A are o deschidere mai mare de 90 de grade. Cele două ziduri sunt ţesute şi prezintă aceleaşi caracteristici de construcţie (fig. 6). Peste zidul 1A se mai poate observa, la – 0,30 m, şi o zidărie din cărămidă (dimensiunile fiind de 30,5–31 × 14,5–15,5 × 4–4,5 cm) care este o continuare, deşi un pic deviată, a laturii de SV a canalului (vezi mai jos). De asemenea zidul 1A prezintă o adăugare sau o reparaţie cu cărămidă (dimensiuni 30 × 15–15,5 × 4–4,5 cm) şi mortar.

Cu toate acestea, prima casă de breaslă nu se opreşte aici, faţada dinspre Piaţa Mare continuând pe direcţia N-NE, fiind surprinsă şi în S 3. Aici zidul 1 are lăţimea de aproximativ 50 cm (fig. 10, 26). Interesant este (aici în S 3) că în partea lui superioară prezintă 2 rânduri de cărămidă sub care se află un rând de bolovani de râu (la adâncimea de aproximativ 0,60 m). Sub acest strat de bolovani se pot observa alte trei rânduri de cărămidă (29,5–30 × 15–15,5 × 5 cm) sub care zidul este realizat din bolovani de râu cu mortar. Talpa fundaţiei zidului 1 se află la adâncimea de 5,02 m şi este aşezată pe un strat (50) de argilă de culoare cenuşiu deschis, cleioasă şi umedă (planşa 14).

Aproximativ aceeaşi adâncime prezintă zidul 1 şi în secţiunea amplasată pe latura de NE a Casei Parohiale Catolice, în exteriorul ei, unde se atinge – 4,81 m de la nivelul pavajului terasei (pavaj care se află la –0,175 m faţă de cota 0 a săpăturii, respectiv la 424,92 m de la cota absolută). El apare de la adâncimea de 0,60 m de la nivelul de călcare al terasei şi are lăţimea de 0,55 m (fig. 11). Surprinzător una dintre crăpăturile verticale evidente din

[14] Acest zid a fost numit de noi mai departe ca zidul 1.
[15] Acest zid a fost numit de noi mai departe ca zidul 1A.

elevația Casei Parohiale este exact pe direcția acestui zid, care păstrează aceleași caracteristici constructive cu cel găsit în S 1 și S 3.

Deși existau unele suspiciuni cum că acesta ar fi zidul de fortificație al orașului, acestea au dispărut relativ repede datorită indiciilor existente aici. Este puțin probabil ca zidul unei fortificații să fie atât de subțire, doar 50–55 cm grosime în partea lui superioară și abia 60 cm către partea lui inferioară, deși adâncimea fundației este suspect de mare. Dar privind puțin pământul care se găsește cu începere de la – 2,65 m în jos, nu ni se mai pare atât de ciudată adâncimea până la care merge fundația zidului. Acesta se afla construit, de la – 2,65 m, într-un pământ de culoare aproape neagră, compact, cleios, umed și urât mirositor (mâl mai precis) care nu este nicidecum bun pentru fundare (fig. 17). Din păcate nu am ajuns la talpa fundației zidului 1 aici în S 1 din simplul motiv că de la adâncimea de 4,15 m a început să iasă apă (probabil de infiltrație) făcând imposibilă continuarea în limite de siguranță a săpăturii. Dar talpa zidului 1 al primei case de breaslă a fost surprinsă în cele din urmă cu toate greutățile provocate de apa de infiltrație în S 3 și secțiunea de pe latura de NE a Casei Parohiale.

A DOUA CASĂ DE BREASLĂ. După cum indică documentele vremii, prima casă construită de breslașii croitori a trebuit dărâmată, încă înainte de a fi gata, pentru a face loc unei case mai mari construită din ordinul conducerii orașului în scop public. Informațiile acestea pot fi puse în legătură cu descoperirile din S 1. Aici situația se complică datorită existenței aproape paralele cu zidul 1A și la câțiva centimetri de acesta a unui alt zid (numit mai departe zidul 2), clar adosat zidului 1 într-un unghi ascuțit (fig. 15). El este construit din bolovani și lespezi mari de piatră legate cu mortar. Zidăria este una neîngrijită, cu multe neregularități, chiar zidul în sine este înclinat spre partea de SV creând impresia de dărâmătură (fig. 20). Mortarul utilizat nu este nici el unul deosebit din punctul de vedere al calității având culoarea gri deschis, cu mult nisip grosier, pietre și pietricele. Are lățimea de 0,45–0,55 m, talpa de fundare este la adâncimea de 1,78 m, pe un strat foarte gros de moloz (vezi stratul 9). Pe partea superioară a zidului 2 se mai pot observa încă 2 rânduri de cărămidă (30,5x15–15,5x5,5 cm) legate evident și ele cu mortar (acesta nefiind diferit de cel amintit mai sus). Interesant este faptul că ambele fețe ale zidului prezintă spre fundație retrageri, cea mai accentuată fiind fața de SV. Este foarte probabil ca acest zid să facă parte din cea ce se numește a doua casă de breaslă, după cum spune documentul din 1505.

CASA ACTUALĂ. La distanța mică de ruinele primei și ale celei de-a doua case de breaslă se află zidurile actualei case, Casa Parohială Romano-catolică. Zidurile ei au fost vizibile în toate cele 3 sondaje efectuate de noi dar și în secțiunea din exterior. Talpa fundației Casei Parohiale a fost surprinsă în S 2, S 3 și în secțiunea exterioară, ea variind între – 3,40 m și – 3,90 m (fig. 23). Zidul fundației este construit din cărămidă (29–29,5 × 14–14,5 × 4,5–5 cm) cu mortar și este îngrijit realizat. El prezintă în S 2 doar două mici anomalii, o ieșitură mai pronunțată și un intrând al zidului imediat sub aceasta. Ele sunt poziționate undeva la mijlocul fundației aproape de profilul de SV. Zidăria din cărămidă a fundației a fost așezată pe un rând de bolovani mari de râu. Această acțiune se datorează în principal solului existent aici, adică un strat foarte gros de mâl de circa 2,5–3 m în care a fost pornită construcția fundației. Zidul acesta nu prezintă decât un decroș de circa 15–17 cm aici în acest sondaj, spre deosebire de cele două decroșuri aflate în S 1. Primul decroș este la adâncimea de 0,20 m, adică imediat sub placa din beton care acoperea camera. Cea de-a doua ieșire spre exterior se afla la adâncimea de 0,91 m și prezintă de data aceasta o deviere de la axa fundației destul de accentuată.

Mortarul utilizat la realizarea întregii fundații a casei actuale este de bună calitate, tare, de culoare alb-albăstrui, cu nisip foarte fin. Elevația Casei Parohiale este realizată tot din cărămidă (30 × 14,5–15 × 6–6,5 cm) legată cu mortar și este una foarte îngrijit lucrată.

Mortarul este puțin diferit de cel utilizat la fundație acesta fiind de culoare gri deschis, conținând nisip fin cu pietricele. Zidul fundației în S 2 mai prezintă cu începere de la adâncimea de 0,20 m o crăpătură care în partea de sus are aproape 0,5 cm și se pierde undeva pe la mijlocul ei.

Tot de casa actuală țin și cele câteva ziduri care au apărut în S 2 și în S 3. În S 2, perpendicular pe zidul Casei Parohiale este adosat un zid, de data aceasta construit din bolovani de râu, cărămidă (29,5–30 × 14–14,5 × 4,5 cm) și mortar (fig. 21). Mortarul utilizat la construcția acestui zid este unul foarte dur, de culoare alb-gălbuie cu nisip fin și pietricele. Talpa fundației este la adâncimea de 3,40 m, așezată pe același strat gros de mâl. Este construit foarte dezordonat, prezentând devieri foarte mari ale feței zidului. Rândurile de bolovani alternează cu cele de cărămidă. Din păcate nu s-a putut determina grosimea acestui zid în primă instanță, însă în urma lucrărilor efectuate și la intrarea din Piața Mare în cabinetele medicale s-a constatat că aceasta este de aproximativ 1,10–1,15 m.

În S 3 am surprins, între zidul 1 și cel al fundației casei actuale și perpendicular pe acesta din urmă, două ziduri pe laturile de NE și de SV ale secțiunii. Zidul de NE conține în structura sa și o boltă (fig. 9), ambele construite din cărămidă (30 × 15 × 5–5,5 cm) cu mortar (de culoare alb-albăstrui, foarte tare, cu nisip foarte fin și rare pietricele). În partea lui superioară se pot observa 5 rânduri de cărămidă, așezate orizontal peste o boltă tot din cărămidă. Deschiderea acestei bolți pornește din zidul 1 și se încheie în zidul fundației casei actuale. Pare să fi avut rolul unei intrări într-o pivniță la care ulterior s-a renunțat, fiind închisă tot cu o zidărie din cărămidă. Zidul este lucrat mai neglijent, acesta prezentând mai multe denivelări ale feței lui. Talpa fundației ajunge la adâncimea de 2,20 m și stă pe un strat de pământ brun închis, cu pietre, fragmente de cărămidă și mortar (fig. 28). Sub acesta până la adâncimea de 4 m se mai pot observa încă două straturi de pământ, unul pământ gălbui deschis amestecat cu pământ maroniu închis, cleios relativ curat (47), iar celălalt pământ nisipos gri deschis și cleios (48).

Pe latura de SE a lui S 3 s-a conturat un zid care în partea lui superioară are în componență cărămidă prinsă cu foarte mult mortar (de culoare alb-albăstrui cu nisip mare dar și ciment !!!) (fig. 27). În partea lui inferioară se poate constata existența bolovanilor în componența zidului legați cu mortar (dar aici fără ciment!). Este o zidărie de proastă calitate, realizat probabil cu scopul de a crea un oarecare sprijin al fundației casei actuale pe zidurile casei de breaslă. Prezența cimentului doar în partea superioară a zidului poate fi explicată prin utilizarea lui în momentul realizării unor reparații la podeau camerei. Talpa fundației acestei zidării este la adâncimea de 4,78 m.

Tot de zidurile Casei Parohiale este legată existența unui canal descoperit în S 1 respectiv a unor rămășițe ale unui alt canal surprins în S 3. Zidul 1 este intersectat și distrus parțial, în S 1, în locul unde face acea întoarcere amintită mai sus de un canal construit din cărămidă (dimensiunile fiind de 29–30 × 14,5–15 × 4,5 cm) care străpunge inclusiv fundația Casei Parohiale.

Canalul este construit din cărămidă cu mortar, lucrat îngrijit, laturile având 5 rânduri de cărămidă (fig. 6). Mortarul utilizat este de culoare alb-albăstrui de bună calitate cu nisip foarte fin și pietricele. Cele câteva rânduri de cărămidă se sprijină pe o fundație construită din bolovani de râu prinși cu mortar (are aceleași caracteristici ca și cel utilizat în partea de suprafață cu cărămida) dar care se pot observa doar din interior. În partea lui interioară canalul este pavat cu piatră (fig. 7). Acesta străpunge fundația Casei Parohiale făcând legătura cu Piața Mare. În momentul în care acest canal nu a mai fost utilizat, a fost închis dinspre piață cu o zidărie din cărămidă nu foarte groasă și probabil tot atunci umplut cu moloz. Dar canalul a mai suferit și alte intervenții, una dintre ele fiind cea de lângă zidul despărțitor între camere pe latura de NE a S 1. Aici se poate constata că o parte din canal a fost demolat iar o bună bucată din bolta și din peretele de NE al său au fost încorporate în fundația zidului despărțitor. Atât zidul cât și fundația acestuia sunt realizate din cărămidă (31 × 14 × 6 cm) cu

mortar. Este foarte probabil ca acest zid să nu fi existat încă de la început aici, el fiind construit tocmai în acest moment când îşi pierde utilitatea canalul. În acest sens pledează şi bogatele ornamente existente atât pe pereţii laterali dar şi pe bolta tavanului, care se mai regăsesc doar camera următoare.

Cel mai probabil, canalul a fost construit ulterior casei de breaslă, odată cu Casa Parohială, fapt demonstrat de străpungerea fundaţiei acesteia din urmă dar mai ales de faptul că partea superioară a pereţilor laterali ai canalului (partea din cărămidă mai precis) stă pe decroşul prim al fundaţiei actualei clădiri. Mai mult chiar, între cele 5 rânduri de cărămidă şi decroşul fundaţiei se află un strat de circa 10 cm de pământ (vezi stratul 18) care iniţial ne-a făcut să credem că cele două nu au legătură una cu cealaltă. Însă la o privire mai atentă pe interiorul canalului se poate observa că bolta din cărămidă se sprijină pe cele două ziduri laterale construite din piatră de râu şi cărămidă. Apoi în S 3 a apărut o străpungere asemănătoare a fundaţiei Casei Parohiale, care este puţin probabil să fi fost executată ulterior construcţiei clădirii. Interesant este faptul că deschizătura în fundaţia Casei Parohiale porneşte abia de la adâncimea de 2,10 m şi este cu partea superioară boltită asemănătoare canalului surprins în S 1. Această deschidere în fundaţie este vizibilă doar pe o porţiune de 0,30 m, ea fiind obturată de zidul de pe latura de NE şi coboară până la adâncimea de 3,70 m unde de altfel se şi încheie zidul Casei Parohiale. Ca un fapt divers, aici în interiorul acestui fragment de canal surprins în S 3, se mai pot observa pe pereţii săi urmele evidente ale unei „afumări" produse de un foc desul de mare.

În ambele cazuri se poate observa foarte clar cum bolta din cărămidă este încastrată fundaţiei Casei Parohiale. Din păcate funcţionalitatea acestui canal este incertă deocamdată, cu toate că nu este singura clădire aflată în Piaţa Mare unde există aşa ceva. Este foarte posibil ca acesta să fi fost de fapt un canal de apă.

ALTE STRUCTURI. În secţiunea executată în exteriorul clădirii actuale a mai apărut un zid aproape paralel cu zidul 1, la distanţa de aproximativ 6,12 m de la colţul clădirii. El se află chiar în profilul de NV al secţiunii, imediat sub o grindă din beton şi este construit din cărămidă cu mortar (fig. 12). Dimensiunile cărămizii utilizate în construcţia zidului sunt 28 × 14 × 4–4,5 cm. Acest tip de cărămidă este încadrată de către Herman Fabini în perioada 1350–1450[16]. Încadrarea tipologică a cărămizii ne face să credem că acest zid este mai vechi decât prima casă de breaslă a croitorilor realizată aici şi a aparţinut unei construcţii care ne este deocamdată incertă. Mortarul utilizat la construcţia zidului este de culoare gri deschis, sfărâmicios, nisip mare şi pietricele multe. Din păcate existenţa unei grinzi din beton aflate exact peste el ne-a împiedicat să-i stabilim lăţimea. Talpa fundaţiei se află la –1,98 m de la nivelul pavajului, şi este realizată pe un strat de moloz mare amestecat cu pământ brun închis, cu mortar şi mici pietre. Zidul este tăiat de fundaţia Casei Parohiale. Faptul că zidul acesta a fost realizat pe un strat de pământ care conţine mult moloz de cărămidă ne face să credem că aici a existat o altă construcţie care a fost demolată între timp. Din păcate este aproape imposibil, în stadiul actual de cercetare, să atribuim apartenenţa zidului la una sau alta dintre construcţiile existente aici. Sau, cine ştie, poate că acest zid făcea parte dintr-o construcţie care nici măcar nu bănuiam că a existat. Această enigmă poate fi rezolvată într-o cercetare viitoare care să aibă în vedere şi acest mărunt aspect.

O ultimă chestiune care atrage atenţia în mod deosebit este cea a unui rând de bolovani aflaţi între decroşul al doilea al fundaţiei Casei Parohiale şi zidul 1 (fig. 15, 18, 20). De fapt aceşti bolovani, aranjaţi pe un pat de pământ brun deschis amestecat cu fragmente mici de cărămidă, pietriş mărunt şi mult nisip nu indică altceva decât existenţa unui pavaj. O situaţie asemănătoare a fost surprinsă în S 3, unde s-a constatat existenţa pavajului în faţa casei medievale. Aici pavajul a fost identificat pe aproape jumătate din suprafaţa secţiunii, cu începere de lângă zidul 1 (fig. 8) la adâncimea de 0,75 m.

[16] Fabini, H., *Sibiul gotic*, Bucureşti, 1982, p. 77.

Este posibil ca acesta să fie pavajul de secol XVIII existent în întreaga Piață Mare, realizat cu puțin timp înainte de momentul demolării caselor de breasla și începerea construcției Bisericii Romano-catolice și a Colegiului iezuit.

Din punct de vedere al stratigrafiei situația devine mult mai complexă decât ar părea la prima vedere. În S 1 am surprins stratigrafia din interiorul primei și a celei de-a doua case de breaslă. În S 3 se poate observa stratigrafia în exteriorul primei case de breaslă. Fundația zidului 1 este adânc îngropată în stratul foarte gros de mâl (stratul 15) fig. 16, 17, 20), întâlnit în toate secțiunile executate de noi, și atestat de altfel pe o suprafață mare a Pieței Mari. În S 1, imediat peste acest mâl gros se află un strat de var alb-gălbui (stratul 14) de aproximativ 35–40 cm, care variază între adâncimea de 2,40 și 2,80 m. La acesta se adaugă stratul 21 care este format din mortar și stratul 17 format din mult lemn. Acesta este cel mai probabil momentul în care este construit zidul 1, care făcea parte din prima casă de breaslă. Peste acest nivel de construcție s-a făcut o nivelare (stratul 13) urmată mai apoi de un strat destul de gros de lemn (stratul 12). Existența peste acest strat consistent de lemn cu urme de arsură a unui strat subțire de var de culoare gălbui amestecat cu pământ (stratul 20) ne poate duce la ipoteza unui incendiu suferit în timpul lucrărilor la prima casă de breaslă urmat după aceea de un moment de refacere a ei. Cum stratul de var este foarte subțire iar peste acesta se află două niveluri de dărâmătură (straturile 9 și 10) putem presupune că la scurt timp de la această refacere se începe dărâmarea casei. Straturile groase de moloz confirmă informațiile din documentul menționat din 1505 conform cărora casa a fost dărâmată în momentul în care s-a ajuns cu construcția ei „până la acoperiș".

Peste stratul 9, unul foarte consistent de moloz, este construit zidul 2, tot din piatră cu mortar. Acesta este foarte posibil să facă parte din cea de-a doua casă de breaslă. Interesant rămâne faptul că acest zid 2 nu este foarte adânc realizat și nici îngrijit, fiind poate doar un zid de compartimentare și mai puțin unul de rezistență. Deși este puțin probabil să fie așa, jumătatea dinspre zidul 1 ne creează impresia unui gol de ușă.

Stratul 8 pare să fie legat și de zidul 2 al casei medievale. Probabil că acesta este momentul în care este dărâmat și acest zid, moment foarte probabil identic cu cel în care este dărâmată și casa de breaslă în veacul al XVIII-lea. Peste acesta sunt câteva straturi de moloz și umplutură. Toate aceste straturi (4, 5, 6 și 7) nu sunt altceva decât umpleri succesive ale casei medievale realizate probabil odată cu dărâmarea ei. Imediat sub placa din beton, stratul 2 (de arsură mai precis) și 3 (lentile de succesive de moloz) dar și 16 (groapă) sunt probabil contemporane, ele acoperind atât zidul 1 cât și zidul 2.

Canalul a fost astupat cu moloz așa după cum se poate vedea și din stratigrafia surprinsă în profilul de NV (fig. 16). Straturile 23, 24 și 25 sunt cele de umplere al canalului propriu-zis iar stratul 22, ca de fapt și cel de deasupra lui (stratul 16) sunt aproape contemporane nouă. În stratul 22 găsim moloz amestecat cu cărămizi mari, cu fragmente de cărbune dar și cu bucăți de beton și pietre. Stratul 16 nu este altceva decât unul de nivelare peste care a fost realizată betonarea camerei.

În S 2 situația pare să fie ceva mai simplă decât în S 1 (fig. 22, 24). Peste stratul gros de mâl (care conform sondajului geologic efectuat ajunge până la adâncimea de 6,20 m) se află un strat (45) de pământ argilos de culoare maroniu deschis care are aproximativ aceleași proprietăți cu mâlul (planșele 10 și 12 și fig. 8). Urmează alte două straturi de nivelare (43 și 44) care din cauza mâlului gros aflat sub ele sunt și ele destul de umede și cleioase. Peste acestea în profilul de SV se poate observa un strat (42) de câțiva centimetri de mortar fin de culoare cafenie deschis cu mult pietriș. Acesta se leagă de momentul construcției Casei Parohiale. Peste acesta este un strat de nivelare (32) foarte gros cu pământ brun închis cu puțin pietriș dar cu ceva urme ceramice. Deasupra lui sunt vizibile în profil 3 lentile succesive de numai câțiva centimetri fiecare, prima (41) fiind formată din nisip cu pietriș maroniu închis, cea de-a doua (30) este probabil lut ars de culoare roșu închis iar ultima (40)

este o simplă lentilă din nisip maroniu deschis. Acestea s-au depus înainte de construirea Casei Parohiale, fiind secționate de fundația ei.

Peste ele se află un strat, din nou destul de gros (39), care conține un pământ brun deschis amestecat cu mult moloz, cu fragmente mari de cărămidă dar și cu pietriș, urmat de un alt pământ brun închis (38) destul de compact, amestecat cu fragmente mari de cărămidă, pietre, mortar dar și urme de arsură cu fragmente mici de cărbune. Probabil că aceste straturi provin de la dărâmarea primei case de breaslă, peste ele fiind așezat pavajul de secol XVIII, păstrat fragmentar, (vezi stratul imediat următor 29) și suprapus de 2 straturi de moloz (36 și 37) care cel mai probabil provin de la demolarea casei medievale de breaslă. Deasupra lor se află un strat subțire de moloz fin rozaliu amestecat cu pietriș, cu mult mortar și puține pietre, strat care trece inclusiv peste decroșul fundației dar și peste zidul adosat lui. Situația este închisă, ca și în celelalte camere, de o placă din beton peste care a fost aplicat un strat subțire de mozaic.

În S 3 situația este simplă pentru că toate cele 4 profiluri sunt de fapt ziduri. Sub talpa fundației acestora se află un strat (49) de pământ negru cleios cu puține fragmente ceramice. Imediat sub el se află o lentilă subțire de mâl (stratul 15), un strat destul de consistent (50) de argilă cenușiu deschis, cleioasă și compactă, respectiv un alt strat la fel de gros (51) format din argilă de culoare cenușiu deschis, curată și sfărâmicioasă care ajunge până la adâncimea de 6 m unde se încheie săpătura.

Ruinele descoperite aici sunt acoperite de două nivelări, una (27) cu foarte mult mortar de culoare alb-albăstrui și cealaltă (26) cu pietriș mărunt cu nisip de culoare maroniu deschis, care formează un pat pentru placa din beton groasă de 10 cm ce susține gresia din încăpere.

În secțiunea exterioară situația nu este mult diferită de cea surprinsă în S 2 (fig. 29). Zidul 1 este construit aici pe stratul de argilă de culoare cenușiu deschis, curată, cleioasă și compactă (50), urmat de un lut gălbui, compact și cleios (53). Peste acesta se află un strat consistent de mâl (15), un pământ cleios compact, de culoare neagră cu puține fragmente ceramice (49), un pământ brun închis, compact cu puțin pietriș (44), și straturi de moloz mai mare sau mai mărunt (straturile 52 și 37) care alternează cu straturi de nivelare formate din pământ rulat (32, 38 și 39).

Nu putem încheia fără a spune câteva cuvinte și despre materialele arheologice descoperite în cele trei sondaje. Materialul dominant este ceramica, care aparține în principal secolelor XVI–XVII. Câteva fragmente sunt în mod evident mai vechi, ajunse accidental în acest context: picioarele de cupă de la nr. 23 și 30, fragmentele de castron de la nr. 2 și 14, precum și fragmentele de margini de la 25 și 26. Celelalte sunt forme specifice veacurilor XVI–XVII, procentul celor înfrumusețate prin pictare sau smălțuire fiind destul de mic.

Dintre fragmentele de cahle ne atrage în primul rând atenția o piesă decorată cu rozetă (40), cu câmpul central ușor concav și picior scurt. Compoziția îți are originea în piesele gotice foarte cunoscute în Europa începând de la mijlocul secolului al XV-lea, dar ea este în mod evident o creație mai târzie, foarte stilizată, în care elementele secundare de decor ocupă locul principal[17]. Piesa ar putea fi datată cel mai devreme spre finele secolului al XVI-lea.

Tot în veacul al XVI-lea se poate încadra un tor reliefat decorat cu vrejuri în relief plat (48), o compoziție geometrică (44), un mic fragment marginal pe care se pot vedea pastile reliefate (54), precum și fragmentul de la nr. 53. Cel din urmă face parte din partea mijlocie a unei plăci decorată cu pelican care își sfâșie pieptul pentru a-și hrăni puii, o compoziție destul de rară în Transilvania, pentru care avem bune analogii în depozitul Muzeului din Deva[18].

[17] D. Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca 2004, p. 107–109, cu tipologia și cronologia acestui motiv.
[18] Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 98.

Fragmentul de la nr. 55 face parte dintr-o cahlă de soclu, specifică secolului al XVII-lea. Acestui interval îi aparţin cele mai multe dintre fragmente, decorate cu motive de tip tapet, cu arcele dintre câmpuri ocupate cu motive vegetale în diverse grade de stilizare.

Au apărut de asemenea câteva fragmente de sticlă provenite de la pahare sau de la flacoane, probabil farmaceutice. 2 fragmente de pipe din lut vin să încheie bilanţul nu foarte bogat al materialului arheologic de la Casa Parohială romano-catolică din Sibiu.

În concluzie, în urma celor 3 sondaje propuse şi efectuate au apărut la iveală mai multe vestigii istorice, cum de altfel ne şi aşteptam. În S 1 am surprins nu numai zidul primei case de breaslă ci şi unul al celei de-a doua case de breaslă care de fapt a şi rămas în picioare până în secolul al XVIII-lea. Zidul primei case de breaslă apare în S 1, în S 3 unde s-a ajuns în cele din urmă la talpa fundaţiei care este foarte adâncă, la 5,02 m, dar şi în secţiunea din exteriorul clădirii unde talpa fundaţiei ajunge la adâncimea de 4,81 m. În S 1 la zidul primei case nu s-a reuşit atingerea capătului fundaţiei din cauza apei de infiltraţie care a făcut să ne oprim la 4,15 m adâncime. De altfel aceeaşi cauză a stat şi la oprirea lucrărilor executate în holul de intrare în Biserica Catolică în cercetarea arheologică realizată în anii 2002–2003.[19] Atunci printre altele s-a putut observa şi capătul zidului casei de breaslă, probabil aparţinând primei case, în profilul de NE.

Posibilitatea amplasării casei de breaslă pe marginea şanţului de apărare, remarcată şi de autorii săpăturii executate în 2002–2003, este posibilă mai ales că în secţiunea de pe terasă se poate constata că ultimele trei straturi de pământ de aici (straturile 15, 53 şi 50) au o înclinaţie spre zid. În acelaşi timp unul dintre straturi este de fapt constituit din lut galben curat, cleios şi umed.

De asemenea, a fost surprinsă talpa fundaţiei Casei Parohiale care se află la o adâncime relativ variabilă între 3,50 şi 3,90 m, aşezată pe un sol total neprielnic pentru fundare şi anume pe un strat de mâl destul de consistent, care începe de la – 2,60–2,80 m şi până la – 5–5,20 m, sub care se află o argilă cleioasă, umedă, în strat destul de gros. Abia de la – 5,40–5,60 m se află o argilă cât de cât bună pentru fundare, uscată, de culoare gri deschis, sfărâmicioasă.

A mai apărut un canal probabil utilizat pentru apă în S 1 şi un fragment dintr-un astfel de canal în S 3. De asemenea importantă este apariţia atât în S 1 cât şi în S 3 a pavajului aflat în faţa zidului casei de breaslă, sugerând că acesta era zidul exterior dinspre Piaţa Mare. Dacă această obsevaţie este corectă, putem spune pe bună dreptate că zidul primei case de breaslă a fost reutilizat în cadrul celei de-a doua construcţii. Ar mai exista o problemă în ceea ce priveşte amplasarea clădirilor pe latura de nord a Pieţei Mari. Dacă privim acel desen din 1703 în care este reprezentată decapitarea comitelui Harteneck, putem observa nu mai puţin de patru clădiri aflate pe această latură de nord. Două dintre acestea sunt mai retrase iar două sunt mai avansate în piaţă. Este de presupus că una dintre aceste patru clădiri este cea a breslei croitorilor, despre care nu avem nici cel mai mic indiciu. Singurul „ajutor" dacă îl putem numi aşa, poate să fie acea retragere a două dintre case care în viitoarele cercetări arheologice ar putea să facă cel puţin delimitarea între clădiri. Dar cu aceasta nu s-ar rezolva prea mult enigma identificării clădirii croitorilor.

CATALOGUL MATERIALELOR

1. Fragment de cahlă-oală, ceramică roşiatică, ardere oxidantă incompletă, cu nisip fin cu pietricele şi rare pietre (S 1, str. 8).
2. Fragment de buză de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, ardere oxidantă incompletă (S 1, str. 13).

[19] Niţoi, A., Pop, R., *op. cit.*, p. 197.

3. Fragment de buză de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă completă, cu urme de ardere secundară pe exterior (S 1, str. 13).
4. Fragment de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă completă, decor exterior pictat cu alb (S 1, str. 13).
5. Fragment de capac de vas, ceramică maronie închis, cu nisip fin cu pietricele mari, ardere reducătoare incompletă (S 1, str. 13).
6. Fragment de farfurie, ceramică roşiatică-maronie închis, cu nisip fin cu pietricele, ardere reducătoare incompletă, cu urme de ardere secundară pe interior şi exterior (S 1, str. 3).
7. Fragment de fund de vas, ceramică maroniu deschis, cu nisip fin cu pietricele, ardere reducătoare incompletă (S 1, str. 3).
8. Fragment de fund de vas, ceramică maroniu închis, ardere oxidantă incompletă, smălţuită pe interior cu verde închis, cu urme de ardere secundară pe exterior (S 1, str. 5–6).
9. Toartă de vas, ceramică cenuşie, cu nisip fin cu pietricele, ardere reducătoare incompletă (S 1, str. 5–6).
10. Fragment de picior de pahar din faianţă, cu decor pictat cu maroniu deschis şi cu o floricică pe interior şi galben deschis cu linii orizontale şi verticale, subţiri, negre (S 1, str. 5–6).
11. Fragment de picior de pahar din faianţă, cu decor pictat cu albastru pe interior şi linii cu cerculeţe albastre pe exterior (S 1, str. 5–6).
12. Fragment de fund de vas, cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, pe interior decor cu linii şi în valuri cu verde, orizontale (S 1, str. 11).
13. Fragment de buză de vas, ceramică maroniu închis, cu nisip fin, ardere reducătoare incompletă, cu urme de ardere secundară pe interior şi exterior (S 1, str. 11).
14. Fragment de buză de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin, cu decor incizat de linii subţiri la exterior, ardere oxidantă incompletă (S 1, str. 11).
15. Fragment de buză de vas, ceramică roşiatică, ardere oxidantă completă, cu nisip fin, cu urme de ardere secundară puternică pe exterior (S 1, str. 11).
16. Fragment de buză de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă completă (S 1, str. 11).
17. Fragment de fund, ceramică roşiatică-maronie, ardere oxidantă incompletă, decor exterior incizat cu linii subţiri (S 1, str. 11).
18. Fragment de capac de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, ardere oxidantă completă, cu urme de ardere secundară pe interior (S 1, str. 11).
19. Fragment de fund de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă completă, cu decor pictat cu benzi de linii albe alternând cu linii groase maronii (S 1, str. 11).
20. Fragment de buză de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă (S 2, str. 36).
21. Fragment de buză de vas, ceramică maroniu deschis, cu nisip fin cu pietricele, decor exterior incizat cu linii orizontale, ardere reducătoare incompletă (S 2, str. 36).
22. Fragment de fund de vas, ceramică maroniu deschis, cu nisip fin, ardere reducătoare incompletă (S 2, str. 36).
23. Picior de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, ardere oxidantă incompletă (S 2, str. 36).
24. Fragment de tigaie, ceramică roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, cu smalţ verde deschis la interior, ardere secundară pe fundul vasului (S 2, str. 32).
25. Fragment de buză, ceramică roşcată-maronie, cu nisip fin, ardere reducătoare incompletă, cu urme de ardere secundară pe exterior (S 2, str. 37).
26. Fragment de vas, ceramică maroniu închis, cu nisip fin, ardere reducătoare incompletă, cu urme de ardere secundară pe exterior, cu decor exterior incizat în valuri (S 2, str. 37).
27. Fragment de fund de vas, ceramică maroniu deschis, cu nisip fin cu pietricele mari, ardere reducătoare incompletă, cu urme de ardere secundară pe interior (S 2, str. 37).
28. Fragment de fund de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă completă, cu urme de ardere secundară pe exterior (S 3, str. 36).
29. Fragment de farfurie, ceramică maroniu deschis, cu nisip fin, cu ardere reducătoare incompletă, ardere secundară pe exterior şi parţial pe interior (S 3, str. 36).

30. Fragment de picior de pahar, ceramică roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă completă (S 3, str. 36).
31. Fragment de vas, ceramică roşcată, nisip fin cu pietricele, ardere oxidantă incompletă, urme de ardere secundară pe interior (S 3, str. 36).
32. Fragment de gât de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin cu pietricele mari, ardere oxidantă completă (S 3, str. 29).
33. Fragment de capac de vas, ceramică roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, ardere oxidantă incompletă (S 3, str. 29).
34. Fragment de capac de vas, ceramică maroniu deschis, cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, la exterior decor cu linii subţiri albe, o linie groasă verde (canal S 1).
35. Fragment de farfurie, ceramică roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă completă, smălţuită cu verde deschis pe interior (canal S 1).
36. Picior de tigaie, ceramică roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, decor pe interior cu linii late maronii închis alternând cu linii late verzi deschis, cu urme de ardere puternică secundară pe exterior (canal S 1).
37. Fragment de buză de vas, ceramică roşu închis, cu nisip fin, ardere oxidantă completă (canal S 1).
38. Fragment de vas, cu nisip foarte fin, ardere reducătoare incompletă, decor exterior cu 5 linii orizontale şi linii oblice cu vopsea albă, cu smalţ verde pe interior şi pe partea exterioară a buzei (canal S 1).
39. Lulea, smălţuită, cu decor cu linii subţiri verticale, oblice şi în valuri (S 3, –0,50–0,70 m).
40. Cahlă, roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, ardere oxidantă, decor floral (S 1, str. 12).
41. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, ardere oxidantă completă, cu urme de ardere secundară pe interior, decor cu motive florale (S 1, str. 12).
42. Fragment de cahlă, maroniu deschis, cu nisip fin cu multă mică pe exterior, ardere oxidantă incompletă, urme de ardere secundară pe interior (S 1, str. 12).
43. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă completă, decor floral, smălţuită cu verde închis (S 1, str. 12).
44. Fragment de cahlă, roşiatică, cu smalţ verde-auriu pe exterior peste angobă, cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă (S 1, str. 3).
45. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip fin cu multă mică pe exterior, ardere oxidantă completă, decor cu motive florale, urme de ardere secundară pe interior (S 1, str. 5).
46. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, ardere oxidantă completă, smălţuită cu verde deschis peste angobă, urme de ardere secundară pe interior (S 1, str. 5).
47. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip foarte fin cu multă mică pe exterior, ardere oxidantă completă, decor floral, ardere secundară pe interior şi exterior (S 1, str. 11).
48. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, ardere oxidantă completă, decor vegetal, smălţuită cu verde deschis peste angobă (S 1, str. 11).
49. Fragment de cahlă, cenuşie, cu nisip fin şi pietricele, ardere reducătoare incompletă, decor vegetal, smălţuit cu verde închis (S 1, str. 8).
50. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, ardere oxidantă completă, smălţuită cu verde deschis peste angobă, urme de ardere secundară pe interior (S 1, str. 8).
51. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip fin cu multă mică pe exterior, ardere oxidantă incompletă (S 1, str. 3).
52. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă (S 2, str. 36).
53. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip fin cu multă mică pe exterior, decorul fragment de pelican (S 3, str. 36).
54. Fragment de cahlă, maroniu deschis, cu nisip fin, ardere oxidantă incompletă, decor floral, smălţuită cu verde închis peste angobă (canal).
55. Fragment de cahlă de colţ, roşiatică, cu nisip fin cu pietricele, cu smalţ verde deschis peste angobă (S 3, str. 29).
56. Fragment de cahlă, roşiatică, cu nisip fin cu multă mică pe exterior, ardere oxidantă completă (S 3, –0,50–0,70 m).

LEGENDA STRATURILOR

1. Placă din beton.
2. Strat de arsură de culoare neagră cu multă cenuşă de culoare gri închis.
3. Lentile succesive de moloz fin de culoare rozalie amestecat cu fragmente mari de cărămidă cu mult mortar puţine pietre şi pământ.
4. Pământ brun închis cu fragmente mari de cărămidă, puţin pietriş, mortar şi moloz fin rozaliu.
5. Moloz mare cu fragmente mari de cărămidă, mortar, pietriş de culoare brun deschis amestecat cu puţin pământ maroniu deschis.
6. Moloz mare cu fragmente mari de cărămidă, mortar, pietriş de culoare brun deschis amestecat cu puţin pământ maroniu deschis şi cu moloz fin rozaliu.
7. Pământ de culoare brun închis compact cu puţin moloz, cu pietre mari, cu mici fragmente de cărămidă şi mult mortar.
8. Pământ de culoare brun închis amestecat cu mult moloz, mare cu mult mortar şi pietre.
9. Strat de moloz mare de culoare brun deschis spre alb, cu fragmente mari de cărămidă, olane, foarte mult mortar.
10. Pământ de culoare brun închis spre roşiatic cu fragmente de cărămidă cu puţin pietriş şi mortar.
11. Pământ brun roşcat cu rare fragmente de cărămidă, compact, cleios cu puţine pietricele, cu urme de lemn şi fragmente de cărbune.
12. Strat de lemn de culoare maroniu deschis.
13. Pământ brun închis spre cenuşiu, compact, cu rare pietricele.
14. Strat de var de culoare alb-gălbuie.
15. Pământ de culoare brun închis spre negru, cleios, umed, compact, cu rare fragmente ceramice, urât mirositor (mâl).
16. Groapă cu pământ brun roşcat amestecat cu moloz fin rozaliu, cu fragmente mari de cărămidă, cu mici bulgări de mortar, pietre, pietricele, fragmente de cărbune.
17. Lemn de culoare maroniu închis putrezit amestecat cu fragmente multe de cărbune şi foarte multă cenuşă.
18. Pământ brun roşcat cu fragmente mici de cărămidă, mortar, puţin pietriş şi urme de arsură.
19. Pământ brun închis tasat cu urme de mortar şi puţine fragmente de cărămidă, cu urme de arsură (fragmente de cărbune) şi puţin pietriş.
20. Strat de var de culoare gălbui deschis amestecat cu puţin pământ brun roşcat.
21. Strat de mortar mult, tasat şi întărit de culoare gri deschis cu bolovani şi fragmente mari de cărămidă.
22. Moloz mare cu fragmente mari de cărămidă, pietriş, urme de arsură, bucăţi de beton, pietre.
23. Pământ brun roşcat compact cu fragmente de cărămidă, mortar şi puţine pietre.
24. Pământ brun deschis, multă cărămidă, fragmente mari, pietriş, pietre.
25. Pământ albicios-cenuşiu deschis, amestecat cu fragmente de cărămidă, foarte mult mortar şi puţin pietriş.
26. Pietriş mărunt amestecat cu nisip de culoare maroniu deschis.
27. Mortar de culoare alb-albăstrui.
28. Fragmente mari de cărămidă cu mortar întărit.
29. Pământ brun deschis cu fragmente mici de cărămidă, pietriş mărunt, mult nisip (nivelul pavajului).
30. Lentilă de lut ars de culoare roşu închis.
31. Lentilă de mortar de culoare gri deschis-cafeniu cu fragmente mici de calcar, nisip cu bobul mare, fragmente mici de cărămidă.
32. Pământ brun închis, compact cu mult pietriş, pietre şi fragmente ceramice.
33. Balast mărunt de culoare gri-cafeniu.
34. Balast mărunt amestecat cu mult mortar alb-albăstrui şi cu fragmente mari de cărămidă.
35. Lentile succesive de moloz fin de culoare rozalie amestecat cu fragmente mari de cărămidă cu mult mortar puţine pietre şi pământ.

36. Pământ brun închis cu fragmente mari de cărămidă, puţin pietriş, mortar, moloz fin rozaliu şi fragmente de cărbune.
37. Moloz mare cu fragmente mari de cărămidă, mortar, pietriş de culoare brun deschis amestecat cu puţin pământ maroniu deschis.
38. Pământ brun închis, compact, cu fragmente mari de cărămidă, fragmente de cărbune, pietre, mortar.
39. Pământ brun deschis amestecat cu mult moloz, fragmente mari de cărămidă, mult mortar, pietriş.
40. Lentilă de nisip maroniu deschis.
41. Lentilă de nisip amestecat cu pietriş de culoare maroniu închis.
42. Mortar fin de culoare cafeniu deschis cu mult pietriş.
43. Pământ brun închis compact cu puţin pietriş şi urme de lut galben.
44. Pământ brun închis, compact cu puţin pietriş.
45. Pământ argilos maroniu deschis amestecat cu pământ negru, cu puţine urme de arsură.
46. Pământ brun închis, cu pietre, fragmente de cărămidă şi mortar.
47. Pământ gălbui deschis amestecat cu pământ maroniu închis, cleios relativ curat.
48. Pământ nisipos gri deschis şi cleios.
49. Pământ negru cleios cu puţine fragmente ceramice.
50. Argilă cenuşiu deschis, compactă, cleioasă, curată.
51. Argilă cenuşiu deschis, curată, sfărâmicioasă.
52. Moloz cu fragmente mari de cărămidă, mult mortar de culoare gri deschis.
53. Lut de culoare galben deschis, compact, cleios şi curat.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE ROMAN-CATHOLIC PARISH HOUSE, SIBIU, 2006

Abstract

The research carried out at the Roman-Catholic parish house in Sibiu in the year 2006 revealed several historical vestiges. S 1 included the walls of two successive guild houses, the latter standing until the 18th century. In addition, the excavations revealed the bed of the foundation of the Parish House, located some 3.50 and 3.90 m deep, in a soil totally unsuited for building, namely a pretty consistent mud layer. What is important is the discovery, in both S 1 and S 3, of the pavement located in front of the wall of the guild house, suggesting this was the outer wall towards the city's Great Square. If this assumption is correct, we can then say the wall of the first guild house was reused by the second construction.

There are however unresolved issues related to the location of the buildings on the northern side of the Grand Square. If you look at the drawing in 1703 with the beheading of county chief Harteneck, you can see no less than four buildings erect in that area. Two of them are farther away, while two other are more advanced into the square. It has been suggested that one of these 4 buildings belonged to the tailor's guild, which we know little or nothing about. The only aid in our research would be if we looked at the two distant houses and attempted to use them in order to decide which of the houses belongs to whom. However, the mystery of identifying the Tailor's House would still not be solved.

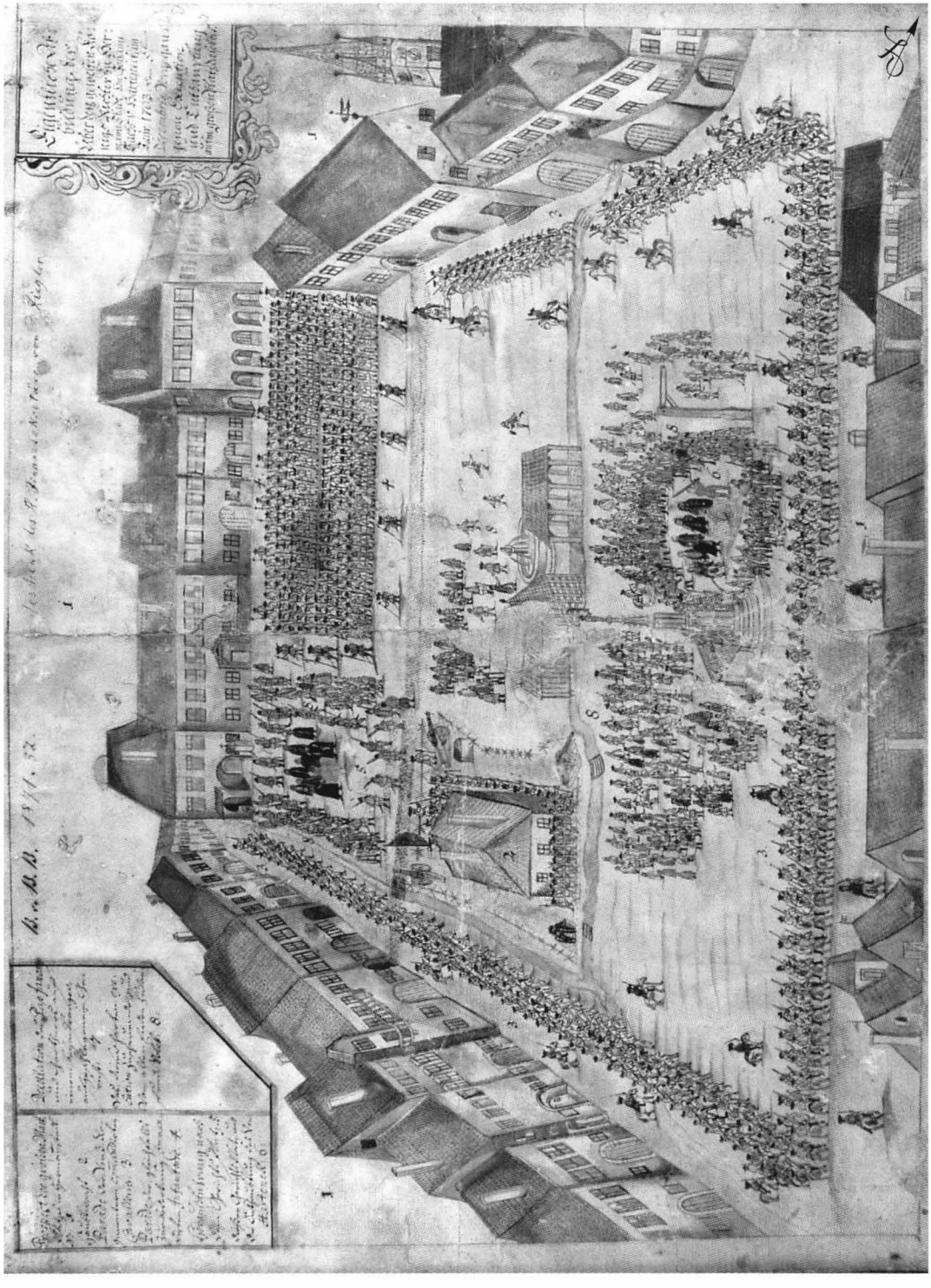

Fig. 1. Decapitarea comitelui Harteneck, anonim transilvănean, 1703.

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 2. Casa Parohială Romano-catolică, 2006.
Fig. 3. Imagine de ansamblu a S 1.

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 4. Imagine a zidului 1 în S 1.
Fig. 5. Detaliu cu stratul de lemn din S 1.

Fig. 6

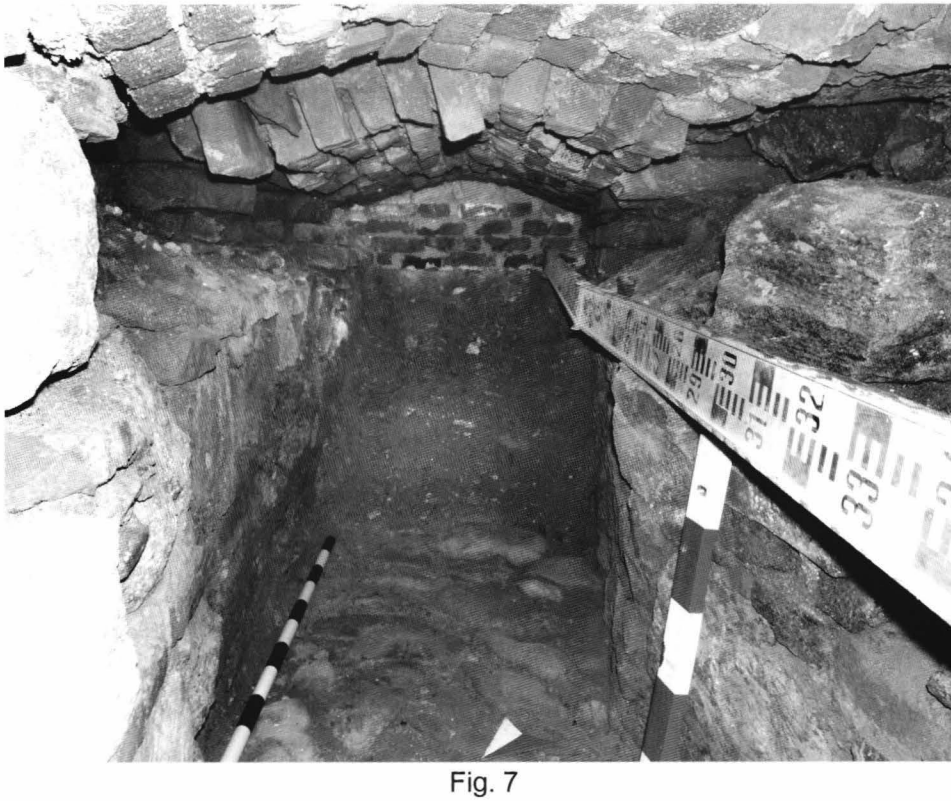

Fig. 7

Fig. 6. Imagine de ansamblu a canalului din S 1.
Fig. 7. Interiorul canalului din S 1.

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 8. Detaliu cu pavajul din S 3.
Fig. 9. Detaliu al zidului de NE din S 3.

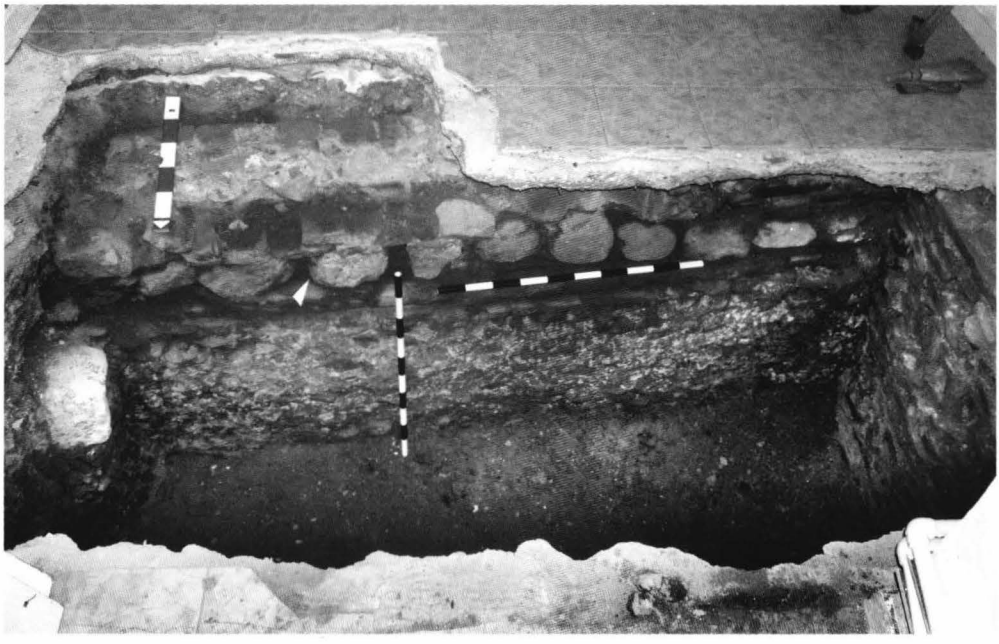

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 10. Imagine de ansamblu a S 3.
Fig. 11. Zidul casei de breaslă în secțiunea de pe latura de NE a Casei Parohiale.

Fig. 12

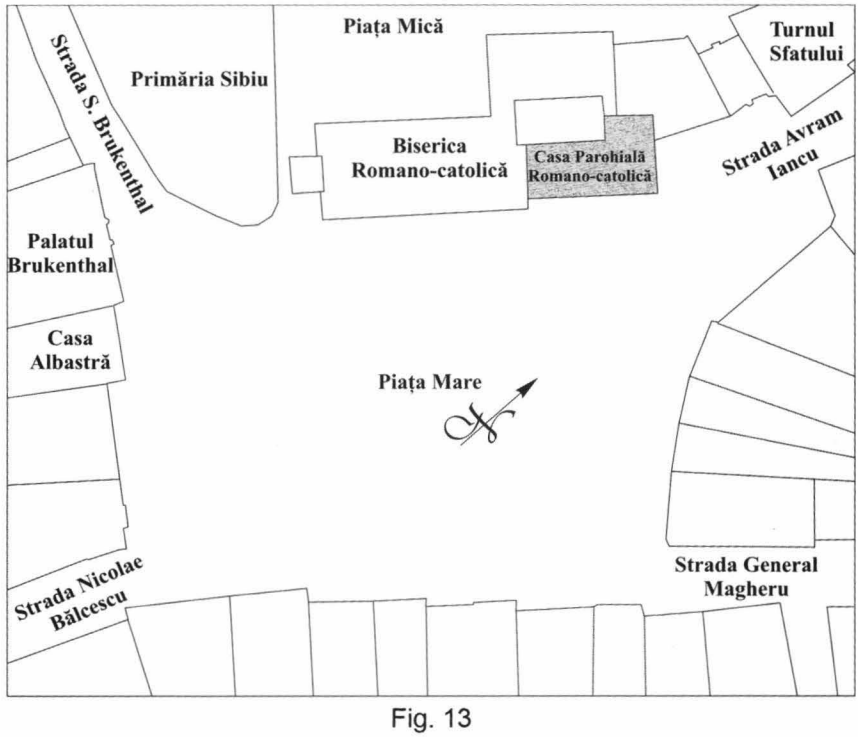

Fig. 13

Fig. 12. Zidul din cărămidă din secțiunea de pe latura de NE a Casei Parohiale.
Fig. 13. Plan general al Pieței Mari.

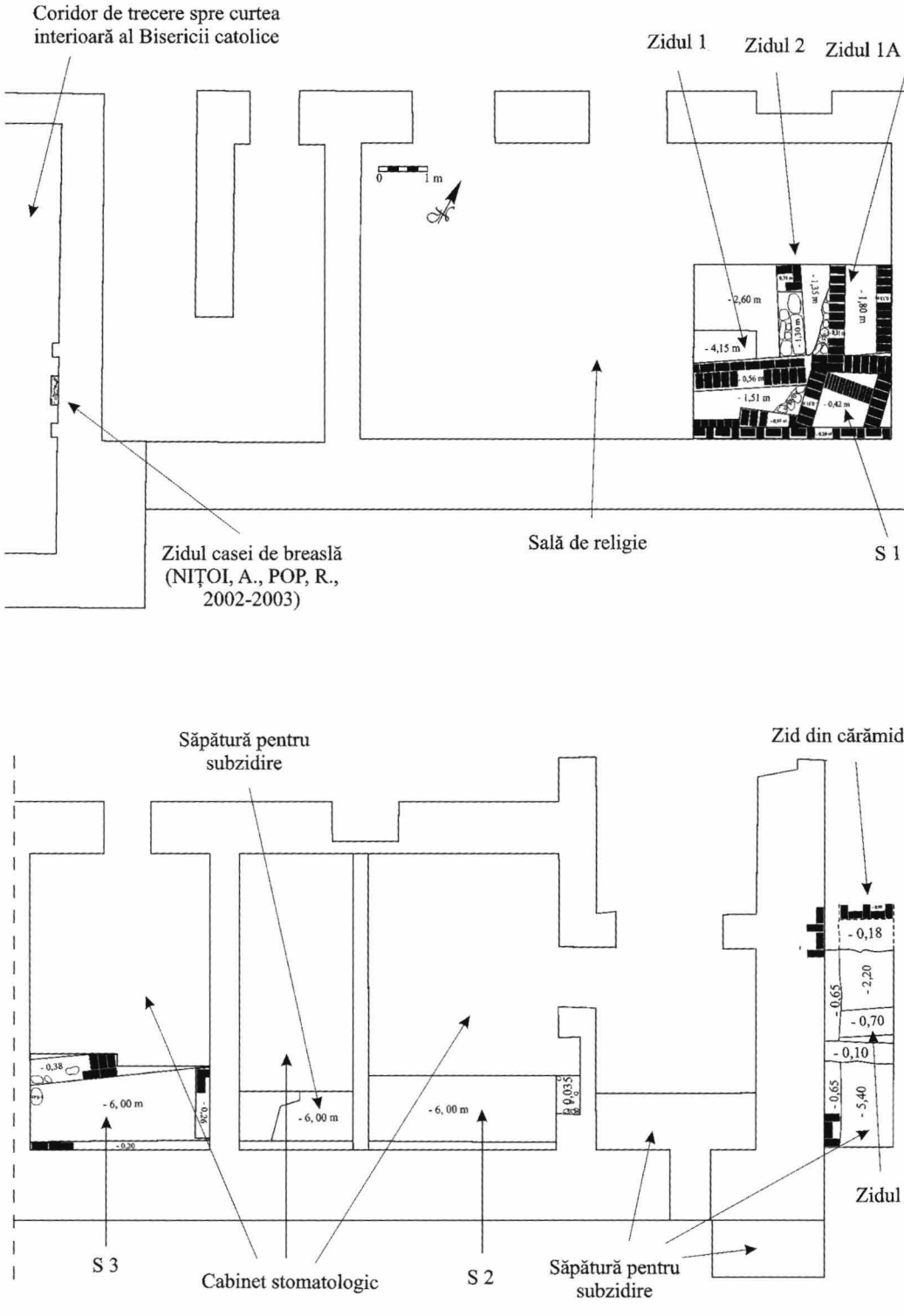

Fig. 14. Plan general al Casei Parohiale Romano-catolice.

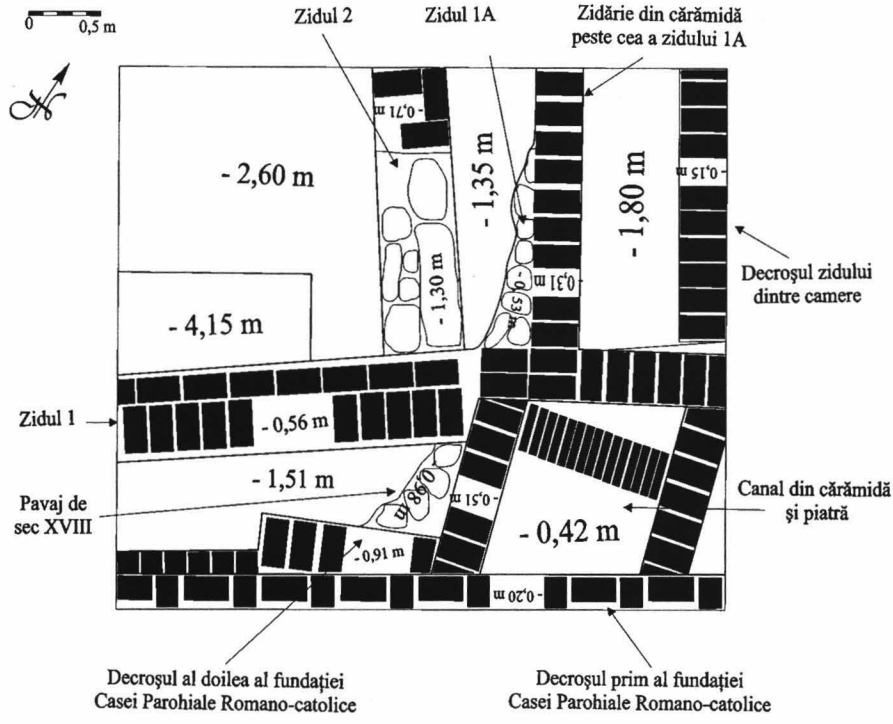

Fig. 15

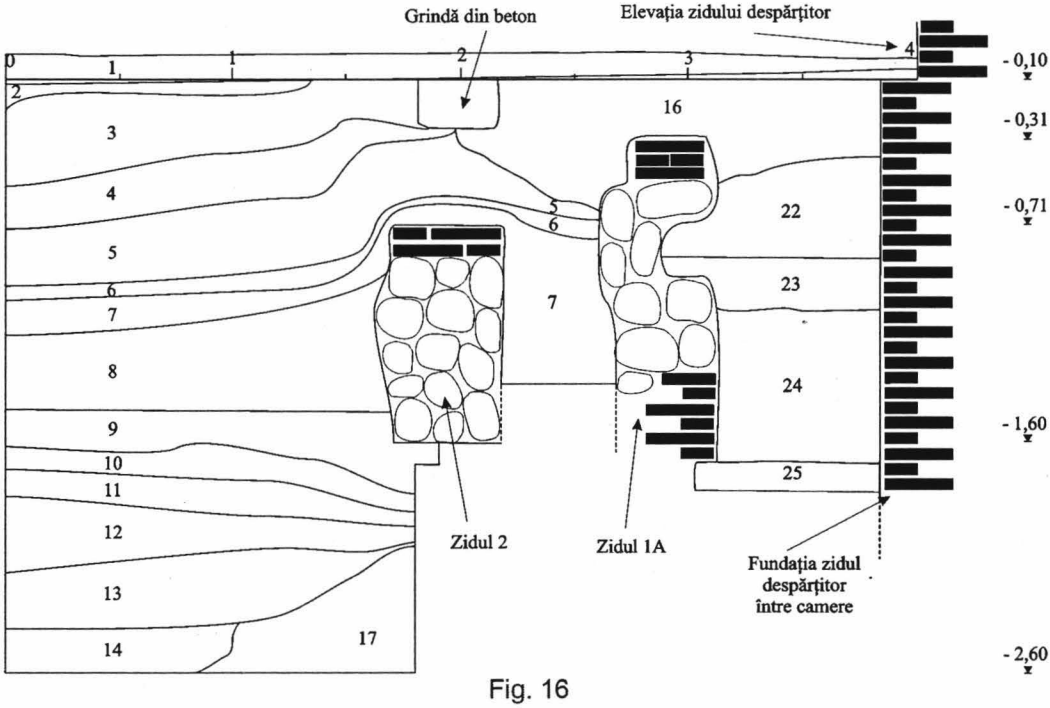

Fig. 16

Fig. 15. S 1 plan.
Fig. 16. S 1 profilul de NV.

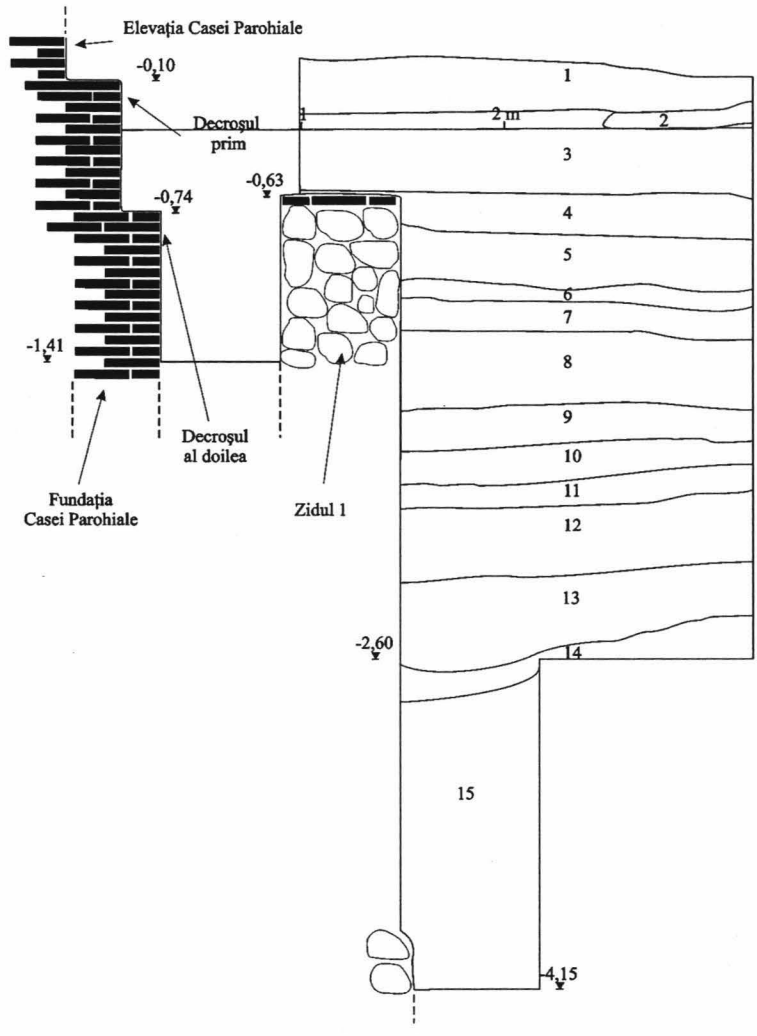

Fig. 17

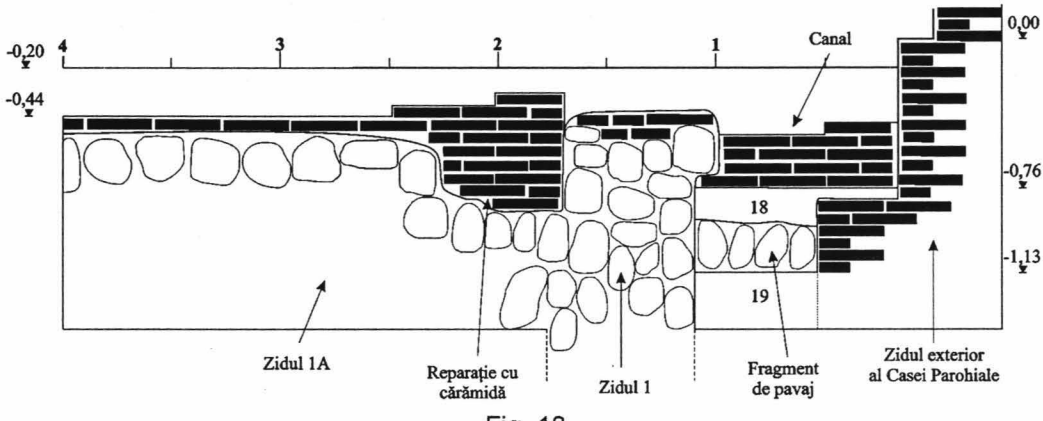

Fig. 18

Fig. 17. S 1 profilul de SV.
Fig. 18. S 1 profilul zidului 1 şi a canalului, faţa de NE.

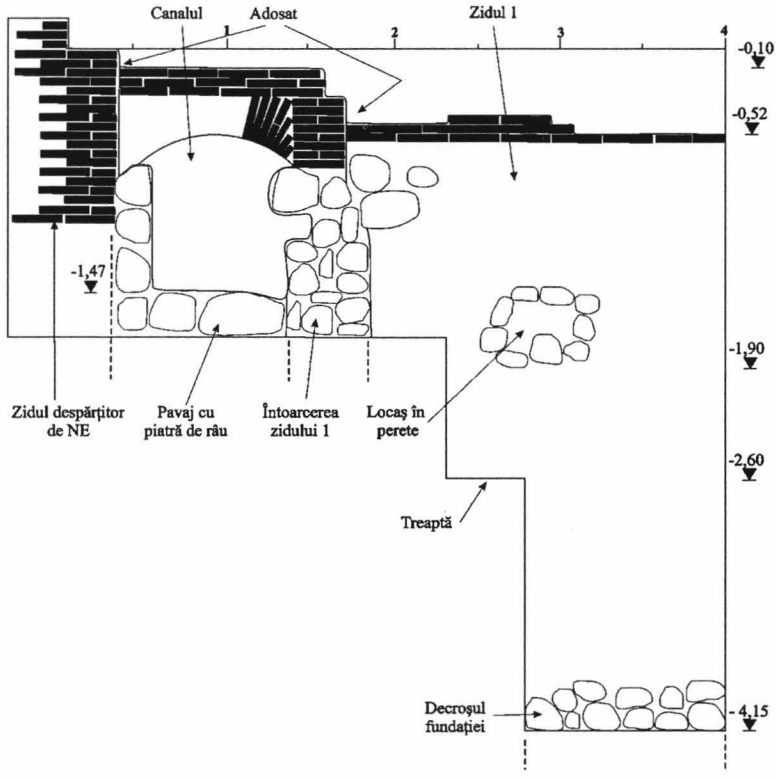

Fig. 19

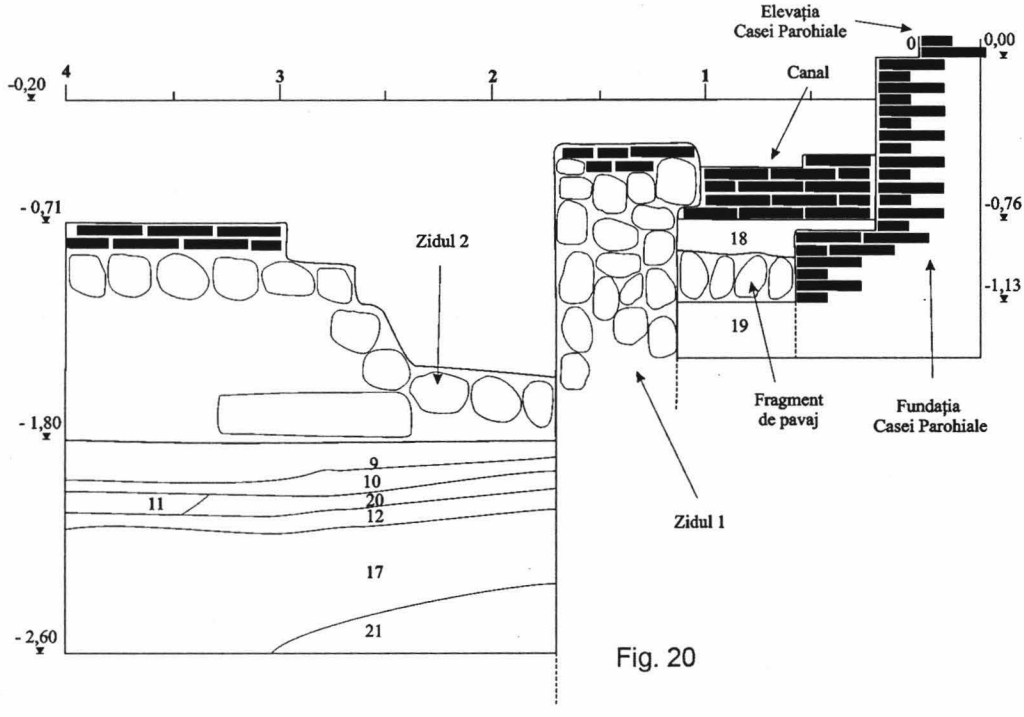

Fig. 20

Fig. 19. S 1 profilul de SE al zidului 1 şi intrarea în canal.
Fig. 20. S 1 faţa de SV a zidului 2.

Fig. 21. S 2 profilul de NE.
Fig. 24. S 2 profilul de SV.

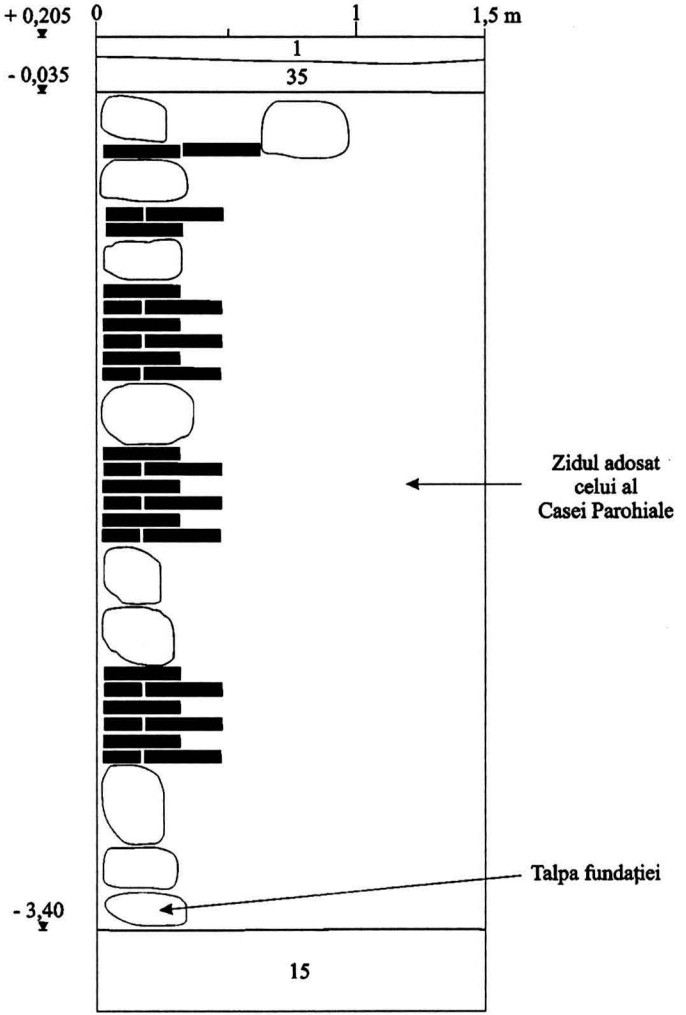

Fig. 21

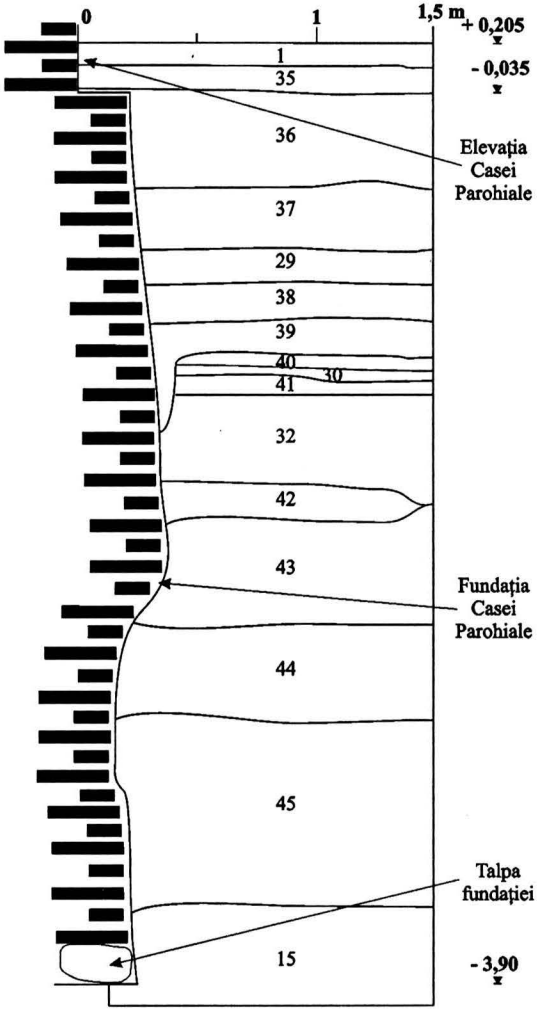

Fig. 24

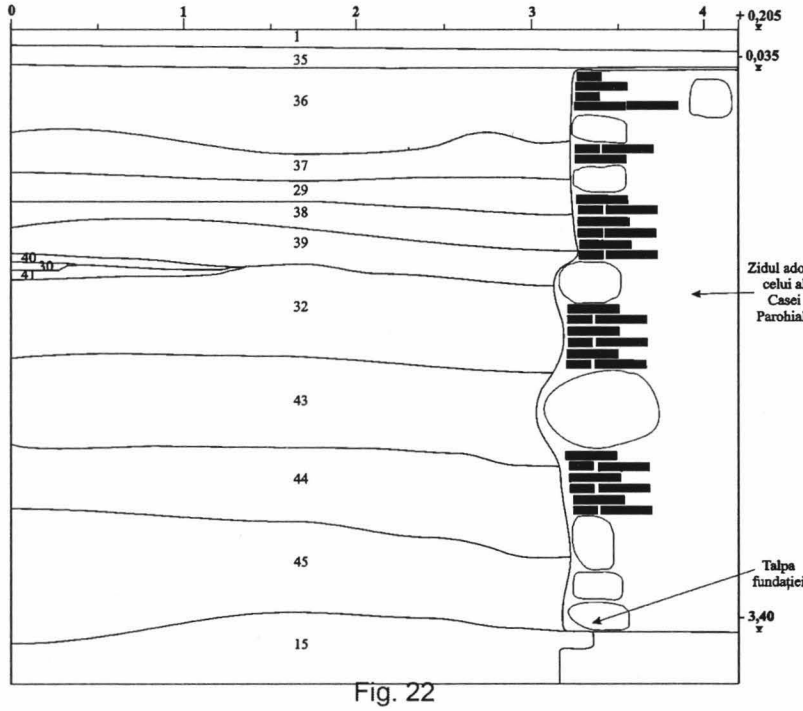

Fig. 22

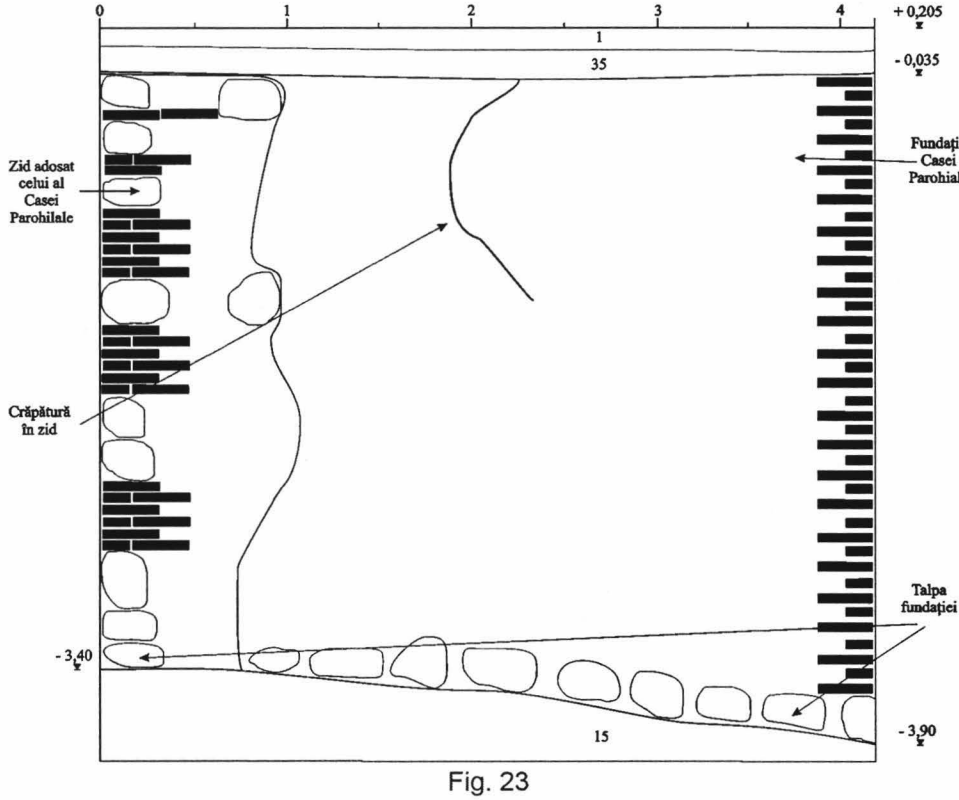

Fig. 23

Fig. 22. S 2 profilul de NV.
Fig. 23. S 2 profilul de SE.

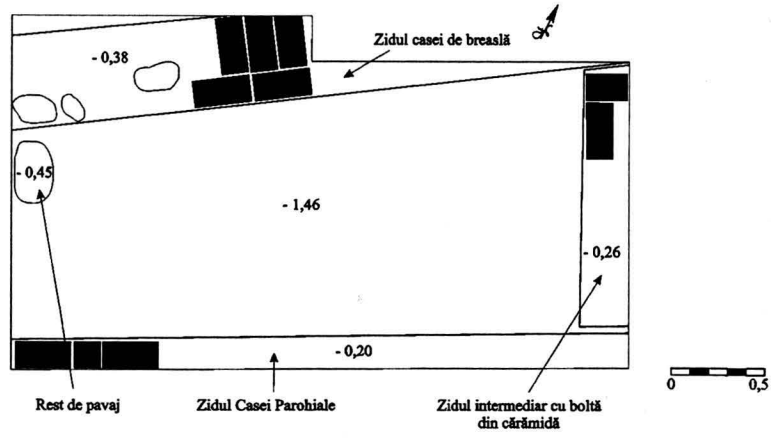

Fig. 25

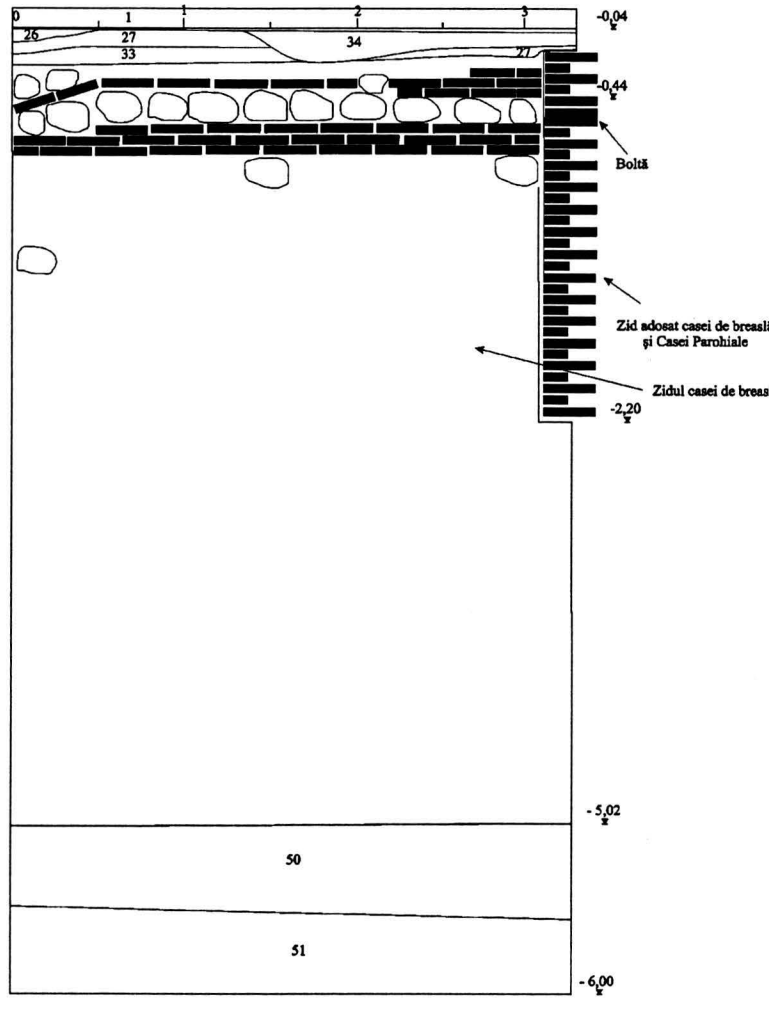

Fig. 26

Fig. 25. S 3 plan.
Fig. 26. S 2 profilul de NV.

Fig. 27. S 3 profilul de SV.
Fig. 28. S 3 profilul de NE.

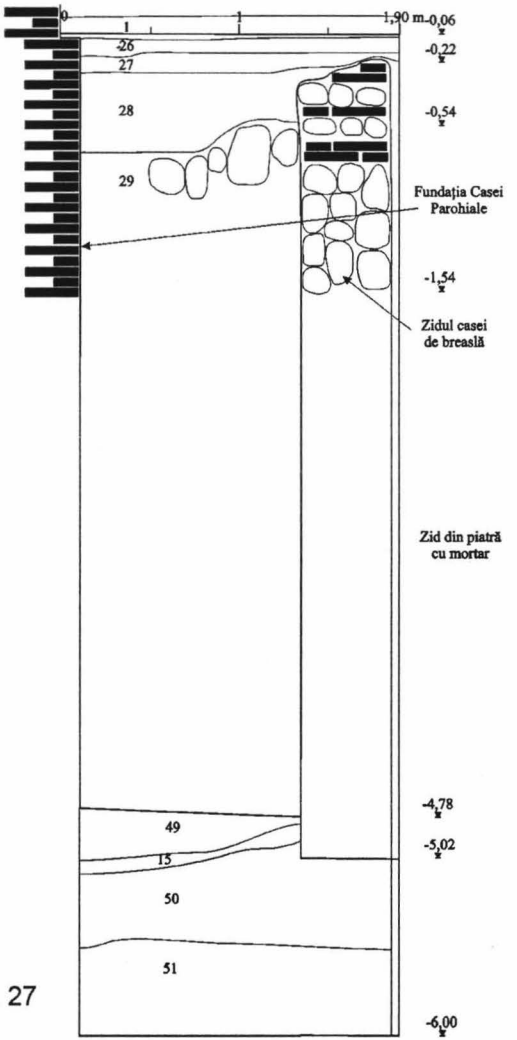

Fig. 27

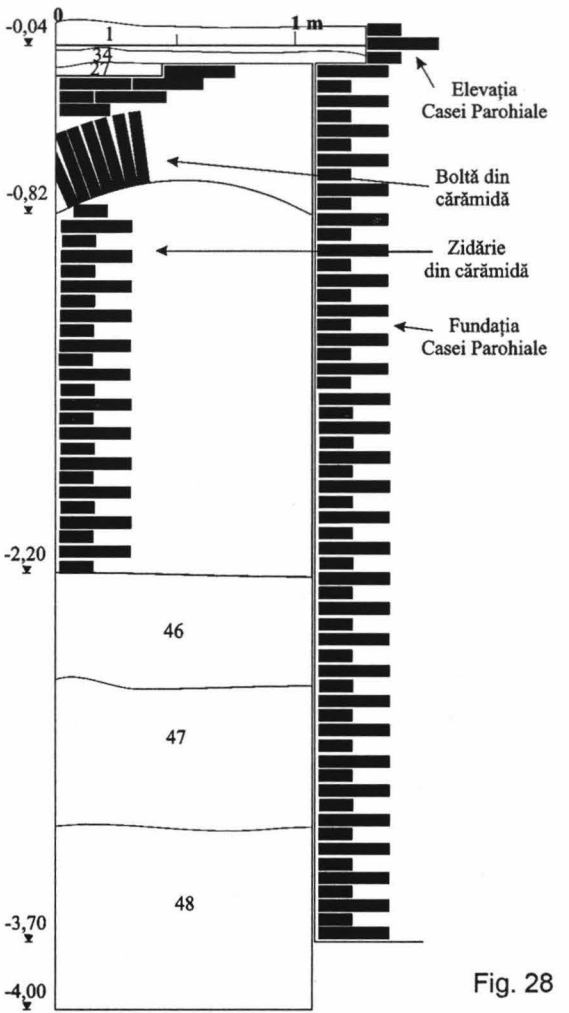

Fig. 28

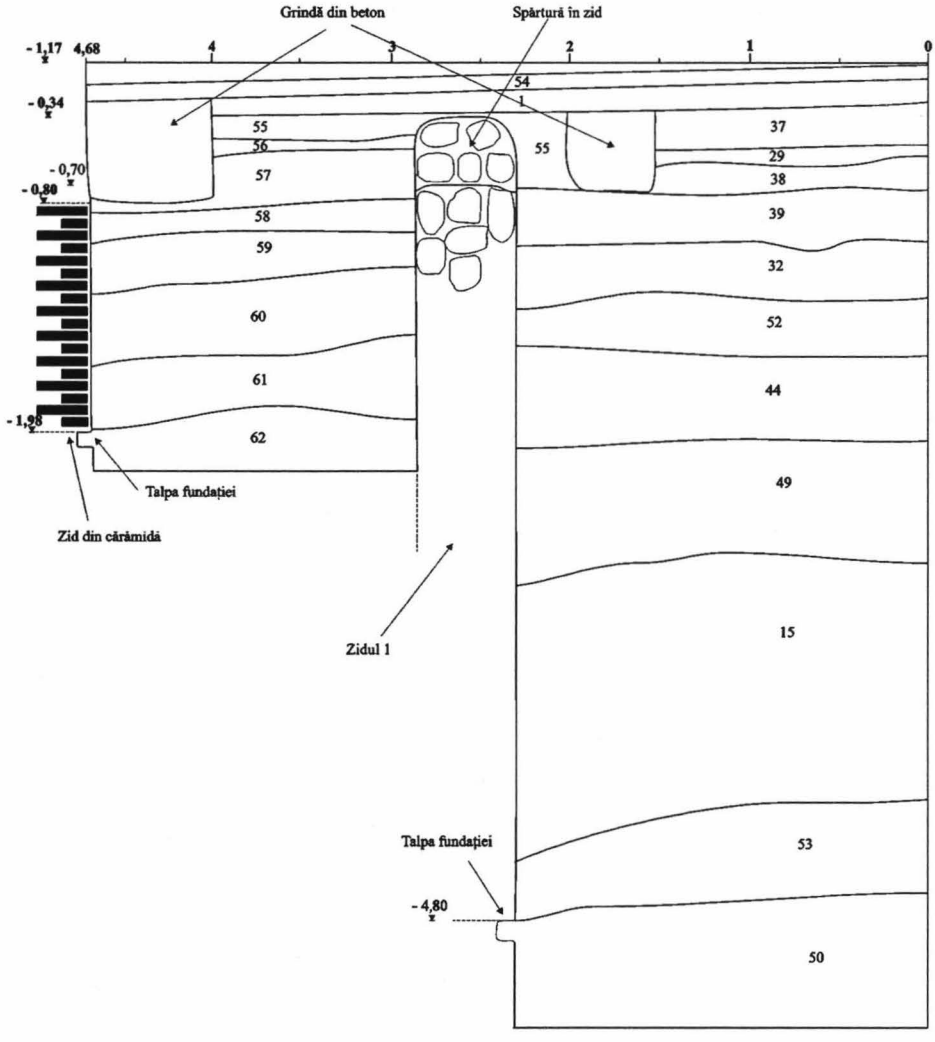

Fig. 29

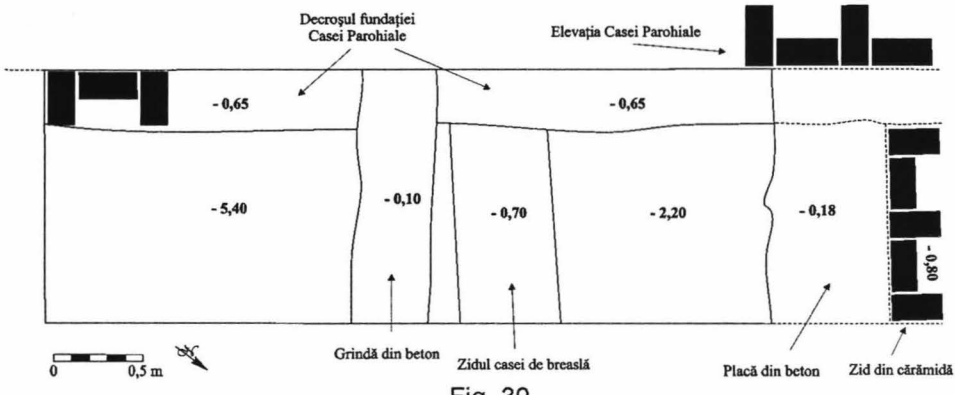

Fig. 30

Fig. 29. Secțiune terasă, profilul de NE.
Fig. 30. Plan secțiune terasă.

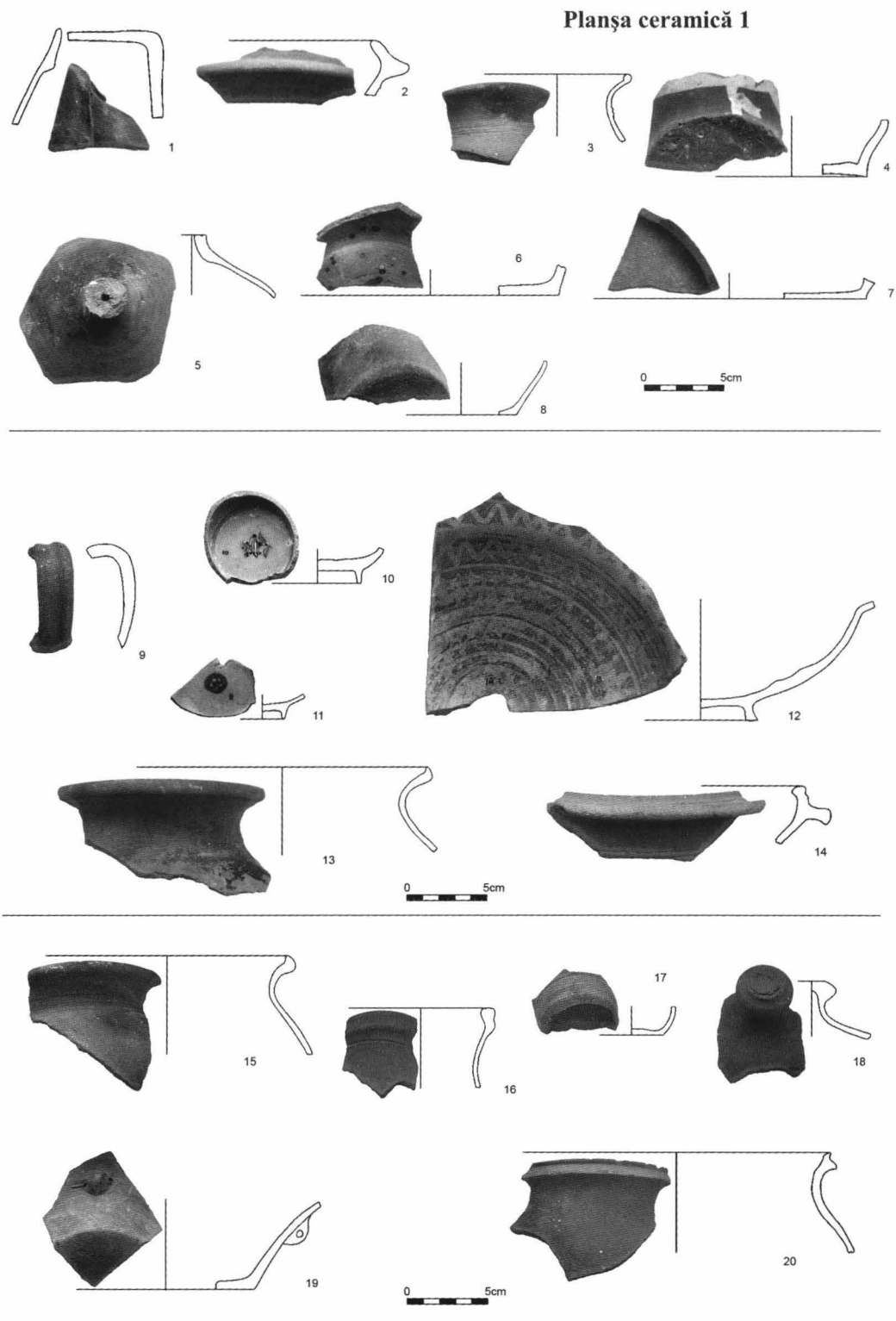

Fig. 31. Planşă ceramică 1.

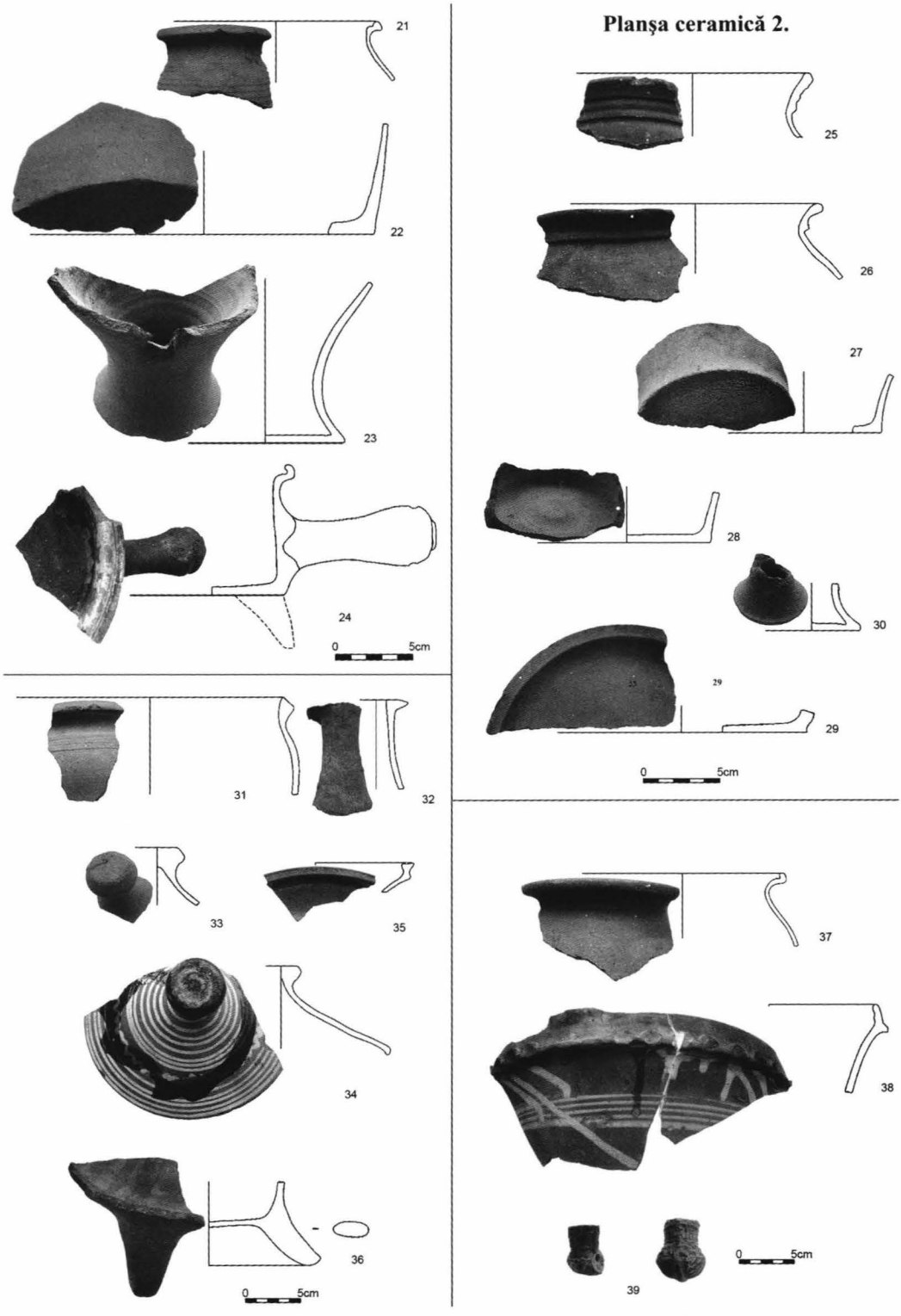

Fig. 32. Planşă ceramică 2.

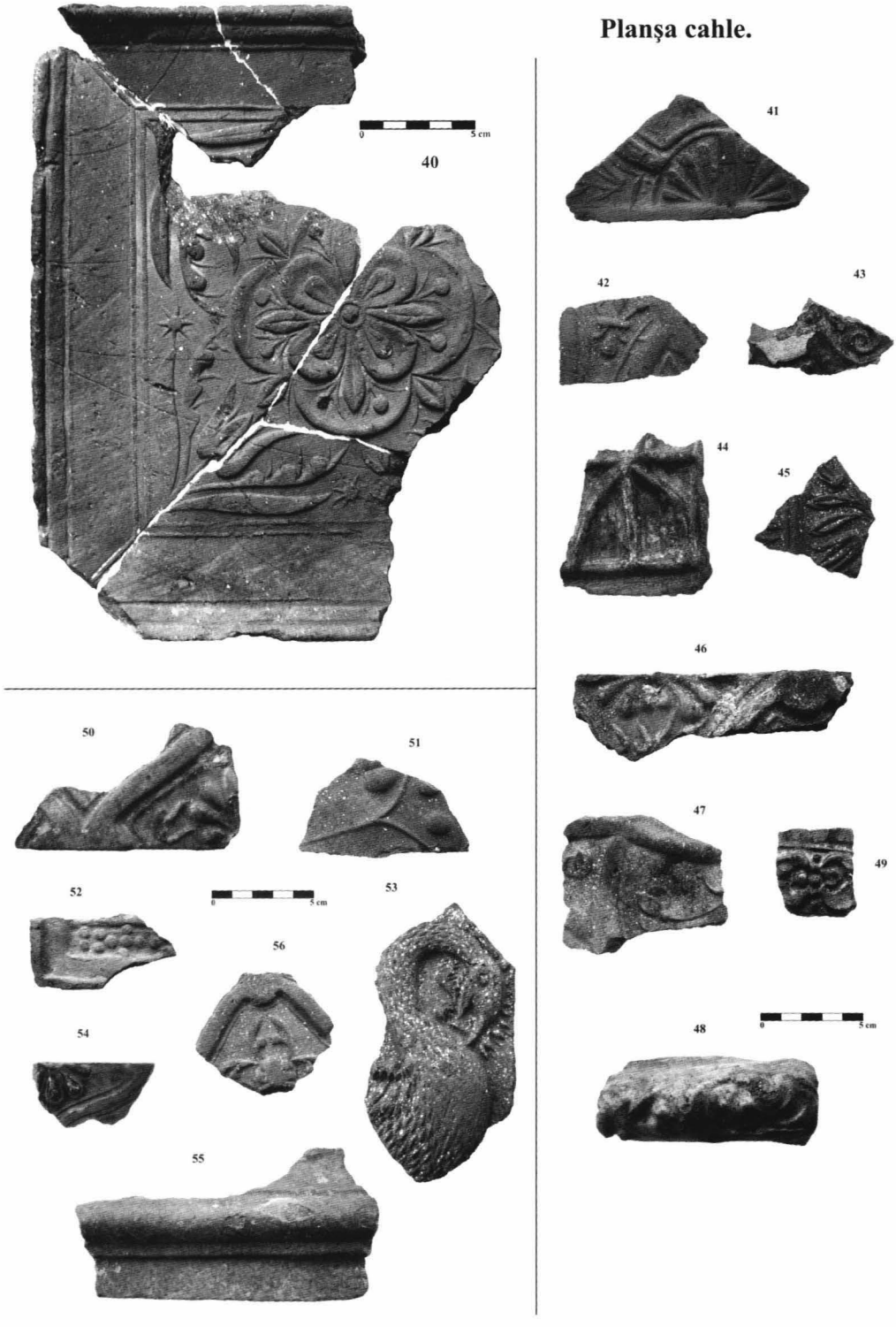

Fig. 33. Planşă cahle.

TUDOR SĂLĂGEAN

SUKI – O FAMILIE NOBILIARĂ DIN COMITATUL CLUJ ÎN EVUL MEDIU

ORIGINEA NOBILILOR DE JUCU. De-a lungul celei mai mari părți a evului mediu Jucul a fost stăpânit de familia *Suki*, una dintre cele mai puternice din nordul Transilvaniei. Numele acestei familii derivă, în mod evident, de la localitatea în care se afla principala sa reședință. Asemeni celei mai mari părți a nobililor intrați în stăpânirea unor sate de pe pământul regal situat pe valea Someșului Mic, această familie nobiliară a intrat în stăpânirea Jucului de Mijloc în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cel mai probabil în timpul în care Transilvania era stăpânită de „ducele" Ștefan (1257–1270), fiul regelui Bela al IV-lea. Cea dintâi mențiune a Jucului (*Suk*) datează din 13 iulie 1314 ea referindu-se, fără îndoială, la Jucu Nobil (*Nemes*), localitatea de reședință a domeniului[1]. Începând din secolul al XV-lea, Jucu de Jos va fi cunoscut sub numele de *Magyarswk*, *Magyar Swk*, *Magyarzwk* (Jucu Maghiar)[2], pentru a putea fi diferențiat de Jucu de Sus, caracterizat printr-o populație probabil exclusiv românească. Jucu de Sus este menționat pentru întâia oară sub forma *Abelteleky* („locul, pământul lui Abel"), într-un document din 1325[3]. În anul 1461 este menționată în izvoare, pentru prima oară sub această formă, localitatea *Olah Swk* (Jucul Românesc), pentru ca un document din 1483 să ne edifice întrutotul asupra faptului că aceste două denumiri se referă la una și aceeași localitate: *possesio Abolthelke alio nomine Olahsuk* („posesiunea Abolthelke, numită și Jucu Românesc")[4].

La începutul secolului al XIV-lea, perioadă din care dispunem de cele dintâi mențiuni documentare referitoare la membrii familiei, aceasta era deja mult prea ramificată pentru a mai lăsa loc pesupunerii că instalarea sa la Jucu ar fi fost una de dată foarte recentă. Pe de altă parte, dispunem de informații sigure asupra faptului că domeniile castrelor regale Cluj și Dăbâca – printre care, datorită poziției sale geografice, s-a numărat cu siguranță și Jucu – rămăseseră în posesia acestora până în perioada războaielor civile dintre regele Bela al IV-lea și fiul său Ștefan, ducele Transilvaniei. Din diferite rațiuni, a căror detaliere ar depăși cadrul lucrării de față, ducele Ștefan a decis să înstrăineze aceste domenii, atribuindu-le credincioșilor săi. Printre aceștia s-au numărat, bunăoară, banul Mykud din neamul Kökényes-Rádnoth care, intrând în posesia Dăbâcii, va deveni întemeietorul familiei nobiliare *Dobokai* („de Dăbâca"); comitele Mattheus din neamul Csák, care a primit în stăpânire Bonțida – pe care o va pierde, însă, un deceniu și jumătate mai târziu, după rebeliunea sașilor transilvăneni (1277). Nobilii care au primit donații în această perioadă erau, în cea mai mare parte a lor, originari din comitatele transdanubiene ale regatului Ungariei, existând însă, ocazional, și atestări ale stabilirii în Transilvania a unor nobili originari din regiuni și mai îndepărtate.

O asemenea origine, probabil germană, au avut-o, potrivit indiciilor de care dispunem până în prezent, și nobilii din familia Suki. Onomastica generațiilor timpurii ale

[1] C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, 1966, I. 319; *DIR* III. 226, 423.
[2] C. Suciu, *loc. cit.*; Csanki V. 401–402.
[3] C. Suciu, *loc. cit.*; *DIR* IV. 170.
[4] Suciu, *loc. cit.*

acestei familii trădează – prin prezența unor nume cum sunt *Albert* sau *Leonard*, asociată cu absența unor prenume specific maghiare – probabila origine germană la care ne refeream. Şi mai concludent în acest sens este hramul bisericii ctitorite la Jucu de către membrii acestei familii: *Sf. Leonard*, hram unic în Transilvania acelei epoci, şi foarte rar întâlnit, dealtminteri, în întregul regat al Ungariei. Adoptarea Sfântului Leonard ca patron al acestei familii ne poate oferi, însă, o serie de indicii revelatoare asupra istoriei timpurii a acestei familii, din perioada anterioară aşezării sale în Transilvania.

Cultul *Sfântului Leonard din Limousin* (cunoscut şi sub numele de *Leonard de Noblac*) a luat o amploare deosebită cu începere din secolul al XI-lea, perioadă în care a fost redactată şi cea dintâi *Viață* a sfântului. Potrivit acesteia, Leonard ar fi trăit în Francia secolelor V–VI, aparținând familiei regelui Clovis (482–511). Asemeni lui Clovis, Leonard a primit creştinismul în anul 496, botezat fiind de nimeni altul decât Sf. Remy (Remigius) din Reims, acela care operase şi convertirea regelui franc. Refuzând scaunul episcopal pe care i-l oferise Clovis, Leonard a preferat să ducă viața simplă a unui călugăr, calitate în care a săvârşit, prin puterea rugăciunii, numeroase miracole. Unul dintre acestea a fost eliberarea reginei francilor din chinurile naşterii, miracol pentru care a fost răsplătit de Clovis cu domeniul Noblac, pe care Leonard a fondat o binecunoscută mânăstire. Cele mai mari şi mai frecvente miracole săvârşite de Leonard au fost legate de eliberarea prizonierilor de război, făcută prin rugăciune, dar şi prin intervenții personale pe lângă diferiții suverani ai epocii, la curțile cărora avea deplin acces datorită stirpei sale regale. Fără a fi prea bine cunoscut până în secolul al XI-lea, Sf. Leonard a început să fie venerat de-a lungul şi de-a latul Europei odată cu începerea Cruciadelor. Patron al prizonierilor creştini căzuți în mâinile musulmanilor, lui i se atribuie o întreagă serie de miracole care au avut ca rezultat eliberarea acestora. Însuşi Bohemond de Hauteville, unul dintre conducătorii primei cruciade, a făcut un pelerinaj la Noblac după eliberarea sa din captivitatea păgână. Din acest moment începând, bisericile ridicate în cinstea Sfântului Leonard s-au răspândit de-a lungul şi de-a latul Europei, în aproape toate țările în care creştinii au luat armele pentru eliberarea Sfântului Mormânt. Cultul Sfântului Leonard s-a răspândit, către răsărit, până în Boemia şi Polonia; o deosebită amploare a cunoscut-o, însă, în sudul Germaniei. Într-o singură localitate, Inchenhofen din Bavaria, sunt atestate, de-a lungul secolelor XIV–XVIII, 4000 de dedicații făcute de credincioşi în semn de mulțumire pentru intervențiile salvatoare ale sfântului[5].

În lumina acestor date, suntem îndreptățiți să presupunem că venerația cu care era privit Sf. Leonard de către nobilii din familia Suki a fost legată de împrejurări asemănătoare, legate fie de eliberarea întemeietorului acestei familii dintr-o captivitate oarecare, fie chiar de participarea sa la una dintre expedițiile în Țara Sfântă. Legături ale nobililor transilvăneni cu mişcarea cruciată în care Ungaria a fost, la rândul ei, antrenată din secolul al XIII-lea sunt, în general, destul de sumar atestate; cu toate acestea, ele nu lipsesc cu desăvârşire. Comitele Mykud, întemeietorul familiei nobililor de Dăbâca, îşi asumase şi el votul de cruciat în preajma anului 1269 şi, chiar dacă el nu a mai fost în măsură să participe la expediția proiectată, cei doi fii ai săi au avut grijă să răscumpere acest legământ printr-o importantă donație făcută episcopiei din Alba Iulia. De asemenea, banul Toma Monoszló, bunicul episcopului Petru al Transilvaniei (1270–1307), participase, împreună cu regele Andrei al II-lea, la Cruciada din anul 1217. Nobilii de Juc erau însă originari, după toate probabilitățile, din Styria, provincie stăpânită de ducele Ştefan între anii 1258–1260, în care participarea la cruciade fusese una foarte extinsă. Este posibil ca, după înfrângerea lui Ştefan şi a tatălui său Bela al IV-lea în lupta de la Kreussenbrünn (1260), al cărei rezultat imediat a fost reprezentat de pierderea Styriei în favoarea regelui Boemiei, Ottokar al II-lea Premysl, întemeietorul familiei Suki să-l fi urmat pe principele moştenitor în Transilvania, fiind răsplătit de acesta cu domeniul Jucu.

[5] *The Catholic Encyclopedia*, 1910, 1999, vol. XI, s.v.; *Acta SS.*, Noiembrie, III, 139–209. Sfântul Leonard este sărbătorit de Biserica Romano-Catolică în ziua de 6 noiembrie.

AFIRMAREA POLITICĂ A FAMILIEI SUKI a fost legată de împrejurările războiului civil din anii 1316–1321, purtat de noul rege al Ungariei, Carol Robert de Anjou, împotriva nobilimii transilvănene rămase fidele fiilor fostului voievod al Transilvaniei, Ladislau Kán (1294–1315). Demn de a fi relevat este faptul că nobilii de Juc s-au numărat printre foarte puținii nobili transilvani care s-au alăturat, încă de la începutul războiului, noului rege Angevin al Ungariei, luptând împotriva celei mai mari părți a nobilimii din această provincie. Chiar și acest fapt reprezintă un puternic indiciu al stabilirii lor în Transilvania la o dată relativ recentă, ceilalți partizani „ardeleni" ai lui Carol Robert – nobilii de Dăbâca, familiile Bánffy și Meggyesy – aflându-se într-o situație asemănătoare. Este adevărat, nobilii de Juc fuseseră tratați cu un anumit respect și în timpul domniei transilvane a voievodului Ladislau, fără a se număra însă printre deținătorii unor demnități importante în cadrul sistemului politic patronat de acesta. În 1314, Ștefan de Juc era jude al nobililor din comitatul Cluj, calitate în care participa la efectuarea unei anchete asupra uciderii de către Andrei de Nadăș a doi servienți ai nobililor de Mera[6]. Această calitate îi fusese însă conferită nu de către voievodul Ladislau Kán, ci de nobilii comitatului, prin liberă alegere, ca o recunoaștere a prestigiului familiei căreia Ștefan îi aparținea.

După moartea lui Ladislau Kán (1315), nobilii de Jucu s-au numărat printre puținii susținători ai noului voievod Nicolae Meggyesy din neamul Pok, numit în această calitate de regele Carol Robert. Stăpân, între altele, și al proprietății învecinate Cara, Nicolae Pok a reușit cu greu să se mențină în Transilvania, singurele regiuni care i-au recunoscut autoritatea fiind acelea de pe valea Someșului Mic. La sfârșitul anului 1316, nobilii din nordul Transilvaniei, sub conducerea lui Moyus Ákos, s-au răsculat împotriva lui Carol Robert, refuzând să îl mai recunoască în calitatea de rege al Ungariei. Incapabil să își mențină pozițiile în fața asaltului acestora, vârstnicul Nicolae Pok a fost nevoit să abandoneze în grabă provincia.

Recucerirea Transilvaniei s-a dovedit a fi, pentru Carol Robert de Anjou, o întreprindere dintre cele mai dificile. O primă campanie de represalii împotriva nobilimii rebele, efectuată de o armată condusă magistrul Johannes, a fost respinsă de nobilii răzvrătiți ca urmare a victoriei repurtate de Moyus Ákos sub cetatea Ciceului (mai 1317)[7]. Un succes parțial a putut fi obținut doar în vara anului următor, ca rezultat al victoriei obținute împotriva rebelilor, în bătălia de la Topa, de către noul voievod al Transilvaniei, Dózsa Debreceni(iulie 1318)[8]. La începutul anului 1320, însă, în condițiile absenței temporare a voievodului Dózsa din Transilvania, Moyus Ákos a reușit să-i mobilizeze încă odată pe nobilii rebeli, în fruntea cărora a lansat o ofensivă de amploare asupra Clujului, cea mai importantă fortăreață stăpânită, în nordul Transilvaniei, de partida susținătorilor lui Carol Robert. Cei care au salvat pozițiile și, în același timp, onoarea regelui Carol Robert în aceste dificile împrejurări au fost Ștefan Bánffy, comitele secuilor, împreună cu nobilii *Mihail și Nicolae, fiii lui Albert de Jucu*. Cu o armată adunată în grabă, alcătuită în mare parte din slujitorii și iobagii lor, precum și din locuitorii Clujului, Ștefan Bánffy și nobilii de Jucu i-au așteptat pe rebeli la *Bonțida*, hotărâți să le oprească cu orice preț înaintarea către cel mai important oraș al Transilvaniei. Bătălia, desfășurată la începutul anului 1320[9], a fost una decisivă pentru soarta războiului civil în Transilvania de Nord. Și-au pierdut viața, cu acel prilej, doi dintre slujitorii nobili ai familiei Suki, pe numele lor Martin și Barcha[10], și nume-

[6] *DIR* III. 226.

[7] P. Engel, *Az ország újraegyesètése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*, în *Századok*, Budapesta, 122, 1–2/1988, p. 118.

[8] *Ibidem*, p. 124.

[9] *Ibidem*, p. 129.

[10] *DIR* III. 348–349, 427–428: *ubi etiam duos servientes ipsorum Michaelis et Nicolai, Martinus et Barcha nomine, pro fide regie corone observanda decertantes, per complices dicti Moys infidelis extiterunt interempti* („și unde chiar doi servienți ai pomeniților Mihail și Nicolae, pe numele lor Martin și Barcha, luptând pentru păstrarea credinței datorate coroanei regești, au fost uciși de către oamenii pomenitului necredincios Moys").

roşi oşteni de rând. Victoria obţinută de partizanii regelui Carol Robert a fost, de această dată, una decisivă. Însuşi Moyus Ákos şi-a pierdut viaţa, probabil în timp ce încerca să părăsească câmpul de luptă. După această înfrângere, rebelii s-au retras în cetatea Ciceului, fără a mai dispune de forţa necesară pentru a ameninţa în mod serios poziţiile lui Carol Robert. După un asediu care a durat mai mult de un an şi jumătate, ei au capitulat în cele din urmă, la 1 noiembrie 1321, în faţa regelui Carol Robert, care i-a iertat pentru faptele lor.

Ca rezultat al contribuţiei lor la obţinerea victoriei finale asupra nobilimii răzvrătite, nobililor de Jucu le-a fost deschisă calea către cele mai importante poziţii în ierarhia politică a voievodatului ardelean. Mihail Suki a fost numit, se pare chiar din 1320, în funcţia de comite al comitatului Cluj[11], pentru ca tot el să devină, între anii 1325–1330, titularul demnităţii de vice-voievod al Transilvaniei[12]. În acelaşi timp, însă, favorurile regale au îmbrăcat şi forme mult mai concrete. La 25 martie 1320, Mihail şi Nicolae de Jucu au primit, din partea regelui Carol Robert, proprietăţile *Imbuz* (azi Mureşenii de Câmpie) şi *Paulusteleke* (localitate azi dispărută, situată în apropierea celei dintâi), situate în comitatul Dăbâca[13]. Acestea se adăugau proprietăţilor Jucu, Gădălin şi Vişea, pe care nobilii din familia Suki le stăpâneau de mai multă vreme. Câţiva ani mai târziu, nobilii din Jucu au izbutit să obţină din partea regelui şi stăpânirea asupra satelor Sărmaş şi Suatu, situate în comitatul Cluj[14], constituindu-şi în acest fel un domeniu de dimensiuni apreciabile. Această perioadă atât de favorabilă ascensiunii politice şi sociale a nobililor din Jucu a fost însă întreruptă după numai un deceniu, datorită izbucnirii conflictului dintre ei şi puternicul voievod al Transilvaniei, Toma Szécsényi.

CONFLICTUL CU VOIEVODUL TOMA SZÉCSÉNYI. NOUA AFIRMARE A FAMILIEI SUKI ÎN TIMPUL DOMNIEI LUI LUDOVIC DE ANJOU. Voievod al Transilvaniei între anii 1321–1342, Toma Szécsényi a fost, fără îndoială, una dintre cele mai sumbre şi venale figuri din întreaga galerie a deţinătorilor acestei demnităţi de-a lungul epocii medievale. Originar din comitatul Nógrad, el dispunea de un ascendent considerabil asupra influentabilului rege Carol Robert, fapt care i-a permis să instituie în Transilvania, de-a lungul celor peste două decenii în care s-a aflat la conducerea ei, un regim caracterizat prin abuzuri, corupţie şi teroare. Puţine au fost familiile de nobili transilvăneni care au reuşit să se ferească de persecuţiile sale, motivate îndeosebi de setea sa de înavuţire. Nobilii din familia Suki, care reuşiseră, printr-o foarte bună exploatare a domeniilor, să acumuleze o avere de invidiat, şi care se bucurau, în plus, de stima nobilimii locale, nu aveau nici o şansă de a evita această soartă.

După o lungă perioadă în care relaţiile dintre voievodul Toma Szécsényi şi vicevoievodul Mihail de Juc au devenit din ce în ce mai încordate, conflictul deschis dintre cei doi a izbucnit în anul 1329. În vara acestui an, proprietăţile nobililor de Jucu au fost invadate de mercenarii aflaţi în solda voievodului, originari, asemeni seniorului lor, din comitatele din nordul Ungariei şi, în consecinţă, lipsiţi de înţelegere faţă de localnici. Lor li s-au asociat şi o serie de nobili transilvăneni, care doreau să pună mână pe averile Sukilor: fiii lui Martin de Moruţ, fiii lui Petru Gerendi, oaspetele regal Fabian de Bonţida şi alţii. În satele Suatu, Sărmaş, Gădălin şi Imbuz au fost săvârşite numeroase asasinate şi jafuri, pagubele materiale înregistrate cu acest prilej ridicându-se la suma, cu totul impresionantă, de 2.000 de mărci de argint (echivalentă cu 414 kg argint, sau 480.000 de dinari)[15]. Cu toate acestea, faptul că nici măcar voievodul Toma şi acoliţii săi nu au îndrăznit să lanseze un atac direct

[11] P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, Budapest, 1996, vol. I, p. 248.
[12] *Ibidem*, p. 11.
[13] *DIR* III. 348–349, 427–428.
[14] *DIR* IV. 281; *CDHA* II. 394–401.
[15] Pentru a ne face o idee mai clară despre dimensiunile acestei sume vom reaminti aici faptul că, în anul care a urmat acestor evenimente, voievodul Basarab I al Ţării Româneşti oferea regelui Carol Robert de Anjou, ca preţ de răscumpărare a păcii, suma – considerată impresionantă – de 7.000 de mărci de argint. Basarab Întemeietorul era, însă, stăpânitorul unei ţări întinse şi bogate, incomparabil mai mare decât domeniul de numai şapte sate al nobililor de Juc.

asupra Jucului propriu-zis ne oferă un indiciu asupra forței militare de care dispuneau nobilii din familia Suki și care le permisese să joace un rol important în timpul războiului civil. Forță pe care, foarte probabil, și-au folosit-o pentru a riposta față de atacul din iulie 1329, fapt care nu a făcut decât să amplifice conflictul existent între ei și voievod.

Aceste evenimente au avut drept consecință căderea nobililor de Jucu în dizgrația regelui Carol Robert. Așa cum s-a întâmplat adeseori în acei ani, Toma Szécsényi a avut, avantajul de a se afla în anturajul regelui, căruia i-a prezentat o versiune asupra evenimentelor în care el, agresorul, se înfățișa ca victimă. Ca urmare, Mihail Suki a fot destituit, în anul 1330, din demnitatea de vice-voievod al Transilvaniei, funcție care a revenit lui Simon Zsámboki[16], unul dintre familiarii lui Toma Szécsényi. Dizgrația în care Mihail Suki a căzut cu acest prilej a avut drept consecință intensificarea uzurpărilor și abuzurilor săvârșite de oamenii voievodului asupra proprietăților sale. În vara anului 1335, nobilii de Jucu se plângeau, în fața capitlului bisericii Transilvaniei, din pricina încălcărilor repetate și a jafurilor săvârșite de slujbașii lui Toma Szécsényi împotriva proprietății sale Sărmaș[17]. Acest conflict a continuat timp de mai mulți ani, până la moartea regelui Carol Robert și îndepărtarea din Transilvania a abuzivului voievod Toma. Rezistența locuitorilor provinciei împotriva regimului de exploatare patronat de acesta s-a concretizat, printre altele, și în alegerea nobilului Ioan de Juc, în 1340, în funcția de jude al nobililor din comitatul Cluj[18], în pofida conflictului existent între familia acestuia și voievodul Transilvaniei.

A fost nevoie, așadar, de încoronarea unui nou rege – nimeni altul decât marele Ludovic de Anjou! – pentru ca prigoana împotriva nobililor de Jucu să înceteze. Încetare care nu a însemnat, însă, repunerea Sukilor în mai vechile lor poziții proeminente în cadrul ierarhiei administrativ-politice a voievodatului, dar care a îngăduit acestei familii să își extindă domeniile și să intensifice rodnica lor exploatare, care le-a permis să acumuleze, în timp, averi aproape fabuloase. Către sfârșitul domniei regelui Ludovic, nobilii de Juc reușiseră să redobîndească mai vechea lor proprietate Suatu, pe care o pierduseră, temporar, în timpul voievodatului lui Toma Szécsényi[19]. Acesteia i-au fost adăugate, proprietatea Oroiu din comitatul Solnocul Interior, proprietate care se afla însă, în anul 1367, în mâinile oamenilor regelui[20].

EXPLOATAREA DOMENIULUI. FAMILIA NOBILILOR DE JUCU. Bogățiile familiei Suki proveneau, în cea mai mare parte a lor, din exploatarea eficientă a resurselor domeniului pe care îl stăpâneau. Era importantă, de asemenea, și situarea Jucului pe marele drum comercial de pe valea Someșului Mic menționat în hotărnicia din 3 iunie 1370[21], care lega orașele Cluj și Dej, preluând, în același timp, și tranzitul sării extrase de la Cojocna și transportate, pe uscat, în direcția marilor depozite regale de la Zalnoc și Sălacea. Împărțirea domeniului Juc între cele două ramuri majore ale familiei, realizată la 10 aprilie 1332[22], ne oferă informații dintre cele mai prețioase despre organizarea internă și valoarea economică a acestuia. În pofida faptului că această împărțire era realizată în chiar toiul conflictului dintre nobilii de Jucu și voievodul Toma Szécsényi, documentul la care ne referim ne oferă dovezi incontestabile ale faptului că domeniul era, în momentul respectiv, unul prosper și foarte bine organizat. Astfel, pe teritoriul Jucului este menționată existența a nu mai puțin de trei heleșteie (piscine), unul dintre acestea având două ramificații – una spre miazăzi, iar alta spre miază-noapte – care aveau, fiecare în parte, valoari economice considerabile. Pentru a face o comparație, trebuie să amintim că pe întreg domeniul abației benedictine de la Cluj-Mănăștur, care cuprindea un mare număr de sate situate pe văile Someșului Mic și Nadășului, între Apahida și Izvorul Crișului, sunt atestate în epocă doar două asemenea heleșteie. Chiar mai

[16] P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I, p. 11.
[17] *DIR* V. 357.
[18] *DIR* V. 549.
[19] *DRH* XIII. 509–512.
[20] *DRH* XIII. 416–417.
[21] *DRH* XIII. 778–782.
[22] *DIR* V. 264–266, 568–570.

importante decât acestea sunt cele două mori menționate în acest document, una dintre acestea aparținând fiilor lui Dumitru, iar cealaltă fiilor comitelui Ştefan, aducătoare de însemnate venituri pentru cele două ramuri majore ale familiei nobililor de Juc. Sunt menționate, de asemnea, livezile cu diferiți pomi fructiferi, o atenție specială părând să fi fost acordată, în epocă, cireşilor, a căror fructe erau comercializate la sfârşitul primăverii pe piața Clujului. Acelaşi document atestă stăpânirea de către aceste două ramuri ale familiei Suki, pe lângă satele Juc, Sava, Gădălin şi Vişea, şi a unei jumătăți din satul Coruşu (*Korusteluke*) – proprietate la care nobilii de Juc vor renunța, însă, în deceniile următoare. Pe domeniile nobililor de Juc era practicată, de asemenea, cultura cerealelor, o parte a țăranilor aserviți fiind specializați în această activitate: în 1326, o aşezare situată în hotarul domeniului Juc se numea „locul cu grâu"[23].

În 1368 era atestată existența la Jucu a două curți (*curia*) nobiliare, una dintre acestea aparținându-i lui Elye, fiul lui Nicolae, iar cealaltă fraților Mihail şi David, fiii lui Barnaba[24]. Este, însă, foarte posibil ca numărul acestor reşedințe să fi fost mult mai mare, indicii în acest sens putând fi regăsite în numeroasele mențiuni referitoare la nobilii din această familie. Atât Elye, cât şi Mihail şi David aparțineau uneia şi aceleiaşi ramuri a familiei Suki, aceea a *fiilor lui Nicolae*[25]. Lor li se alăturau, în calitatea de stăpâni de pământuri pe domeniul Juc, şi alte ramuri importante: acelea ale *fiilor lui Albert*, *fiilor lui Dumitru*, *fiilor lui Ştefan* şi *fiilor lui Dominic*, toate acestea fiind atestate în actul de împărțire din 1332[26], confirmat de numeroase alte documente ale epocii. Trebuie să presupunem, prin urmare, că în Jucu existau, în al treilea sfert al veacului al XIV-lea, încă cel puțin patru curii nobiliare, în afara celor două menționate în actul din 1368. Veniturile nobililor de Juc nu proveneau însă, în exclusivitate, din exploatarea domeniilor lor funciare. Ioan, fiul lui Dominic de Jucu, este atestat, de-a lungul întregului interval 1340–1370, în calitatea de *jude al nobililor* din comitatul Cluj, care îi putea permite să acumuleze o serie de venituri suplimentare deloc neglijabile. În situațiile acelor nuclee familiale care nu reuşeau să aibă moştenitori de parte bărbătească – aşa cum au fost Leonard, fiul lui Ştefan Suki, la mijlocul secolului al XIV-lea, sau, câteva decenii mai devreme, a lui Mihail, fostul vicevoievod al Transilvaniei între anii 1325–1330 – domeniile familiei se regrupau în mâinile ramurilor mai norocoase din acest punct de vedere, care prelua, în acest fel, şi şefia întregului clan. Nobilii de Jucu au dus, asemeni majorității familiilor nobiliare importante ale acestei epoci, o politică patrimonială orientată cu consecvență în direcția conservării unității domeniului, străduindu-se să împiedice fragmentarea acestuia şi disiparea bogățiilor sale. Un excelent exemplu în acest sens datează din anii de la sfârşitul domniei lui Ludovic de Anjou: la începutul anului 1366, o nobilă din familia Suki, pe numele ei Bagow, fiica lui Leonard, fiul lui Ştefan, se prezentase în fața regelui şi îl convinsese să îi acorde partea de moştenire a tatălui ei. Ulterior, regele Ludovic a revenit însă asupra deciziei sale ca urmare a intervenției celorlalți membri ai familiei Suki, care doreau să păstreze unitatea domeniului. Ca urmare, Ludovic le-a cerut nobililor de Jucu să îi acorde lui Bagow doar pătrimea cuvenită fiicei – drept care nu putea fi refuzat nici uneia dintre nobilele regatului[27].

ŞCOALA DIN JUCU. Documentul din 10 aprilie 1332, ale cărui informații de natură economică au fost discutate în rândurile de mai sus, are, de asemenea, o importanță remarcabilă pentru istoria învățământului din Transilvania: în rândurile sale, întâlnim *cea dintâi mențiune* a existenței unei şcoli rurale transilvănene – ba chiar mai mult decât atât, a unei şcoli care dispunea de o clădire proprie (*domus scolaris*)[28]. Semnificația acestei mențiuni a fost destul de bine reflectată în marile sinteze de istorie românească şi transilvăneană, sau în

[23] Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, p. 98.
[24] *DRH* XIII. 509–512.
[25] *DIR* V. 264–266, 568–570.
[26] *Ibidem*.
[27] *DRH* XIII. 147.
[28] *DIR* V. 264–266, 568–570.

lucrările de sinteză consacrate istoriei învățământului din România[29]. Care a fost caracterul acestei școli? Este puțin probabil ca ea să fi fost una românească, destinată educației fiilor iobagilor români din localitate, așa cum au încercat să demonstreze o serie de autori entuziaști ai unei epoci trecute. După cum o arată foarte clar documentul din 1332, școala din Jucu era ridicată în apropierea bisericii cu hramul Sf. Leonard – biserică cu siguranță catolică, ctitorită de nobilii din familia Suki – și funcționa, fără îndoială, în legătură cu aceasta. Învățătorul care activa aici (*scholarius, magister*) era desigur un cleric, rolul său fiind acela de asigura educația necesară tinerelor vlăstare ale deja numeroaselor ramuri ale familiei nobililor de Jucu. Faptul că acești nobili locali au considerat necesar, încă din acest al doilea sfert al secolului al XIV-lea, să le asigure urmașilor lor educația necesară pentru a se afirma în domeniile administrativ sau juridic pledează, odată în plus, pentru originea germană a acestei familii. Într-adevăr, celelate școli sătești atestate în Transilvania primei jumătăți a secolului al XIV-lea provin, la rândul lor, din spațiul de colonizare germană din sudul acestei provincii, și anume din scaunul Orăștiei (1334)[30]. Faptul că nobilii din Jucu au dorit să întrețină o școală pe propriile lor domenii pare să fie, de asemenea, datorat remarcabilului spirit economic care a animat această familie de-a lungul primelor două secole ale spectaculoasei sale evoluții. Într-adevăr, o școală putea deveni o întreprindere de o anumită rentabilitate în epocă, cu condiția ca aceasta să reușească să îi atragă și pe fiii celorlalți nobili din împrejurimi. Or, în această zonă a Transilvaniei, nobilii erau, la vremea respectivă, mai numeroși decât în orice altă regiune a Transilvaniei. Fragmentate, de-a lungul timpului, prin numeroase diviziuni succesorale, proprietățile acestor nobili din comitatele Cluj și Dăbâca ajunseseră destul de mici. Astfel, ei erau nevoiți să își agonisească traiul prin intrarea în serviciul regelui sau în acela al voievodului. Asemenea funcții nu mai puteau fi însă dobândite, cu începere din epoca Angevină, decât de către știutorii de carte. Este, prin urmare, probabil ca școala din Jucu să fi fost destinată educației fiilor de nobili din această regiune. Cu timpul, numărul școlilor sătești (nobiliare) din comitatul Cluj s-a aflat într-o continuă creștere, în secolul al XV-lea fiind atestate nu mai puțin de 10 asemenea instituții.

În orice caz, nobilii din Jucu par să fi apreciat în mod corespunzător știința de carte, ei căutând pentru fiicele lor soți cu o anumită educație. În 1367, Margareta de Jucu – soră a lui Mihail și David, fiii lui Barnaba de Jucu – era căsătorită cu un *Petrus litteratus*, din familia nobililor de Nima[31], personaj care i-a chemat în judecată pe nobilii de Jucu pentru a obține zestrea soției sale[32]. Un *litteratus* era un funcționar de cancelarie, personaj cu rosturi administrative adesea însemnate și care presupuneau, în orice caz, nu doar o bună știință de carte, ci și cunoștințe juridice și administrative la nivelul cerințelor epocii. Este posibil ca legăturile acestui Petru cu familia Suki și, poate, cu Margareta să fi fost stabilite pe vremea în care el însuși studia la școala din această localitate.

BISERICA. Date despre biserica catolică din Jucu avem din registrul dijmelor pontificale din 1332–1335. Înregistrările surprind numele a doi preoți care s-au succedat în această perioadă: Ștefan, până în anul 1333, urmat de Mihail, atestat în 1334–1335[33]. Sumele achitate de aceștia – 30 de banali în 1332, 3, 2 și 5 groși în 1333, 1334 și, respectiv, 1335 – constituie indicii ale unei populații catolice relativ restrânse numeric, mai ales dacă luăm în considerare și faptul că ea era împărțită între reședințele diverșilor membri ai familiei nobiliare, grupate în așa-numitul Jucu Nobil, și localitățile aservite situate pe malul drept al râului. Frapant este, cu deosebire, faptul că localitatea Vișea, astăzi majoritar maghiară, nici măcar nu figurează în aceste registre de dijme, ceea ce ar putea însemna că populația catolică era aici, în al doilea sfert al secolului al XIV-lea, una cu totul nesemnificativă.

[29] Șt. Pascu (redactor responsabil), *Istoria învățământului din România*, vol. I, *De la origini până la 1821*, București, 1983, p. 87; Idem, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 247, IV., p. 361.
[30] Idem, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p. 247.
[31] *DRH* XIII. 333–335.
[32] *DRH* XIII. 416–417
[33] *DIR* V. 146, 165, 190, 211.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, o parte a moşiei Jucu de Jos a intrat în posesia conventului dominican din Cluj. Dominicanii par să fi instalat aici, în punctul numit „Comori", o mică comunitate de călugări, ale cărei urme sunt încă păstrate în toponimia locală. O parte a hotarului comunei, situată pe valea pârâului Sărata, poartă până astăzi numele de „tăul baraţilor", iar resturile digului de pământ care închidea, în trecut, această vale se numeşte "râtul baraţilor"[34]. Aşezământul dominican de la Jucu a dispărut la mijlocul secolului al XVI-lea, odată cu răspândirea, în Transilvania, a Reformei religioase.

APOGEUL ŞI DECĂDEREA FAMILIEI SUKI. În 1437, Benedict de Jucu a jucat un rol important în timpul răscoalei ţăranilor români şi maghiari de la Bobâlna. Numărându-se printre comandanţii oastei nobiliare înfrânte de ţăranii răsculaţi în lupta din apropierea dealului Bobâlna, el a fost de asemenea – alături de Ladislau de Zarhad, Ladislau de Someşeni şi Dionisie de Sfăraşu – unul dintre cei patru semnatari ai primei înţelegeri încheiate între nobilime şi ţăranii răsculaţi[35]. Participarea lui Benedict la reprimarea răscoalei de la Bobâlna, poziţia sa de conducător al forţelor nobiliare şi, în legătură cu aceasta, rolul politic pe care el l-a jucat fără îndoială în constituirea Uniunii celor Trei Naţiuni reprezintă, fără îndoială, unul dintre momentele de apogeu ale afirmării politice a familiei Suki. În vara anului 1438, la scurtă vreme după reprimarea marii răscoale, Benedict Suki stăpânea, împreună cu fraţii săi Mihail, Petru şi Ioan, posesiunile Jucu (*Swk*), Suatu (*Zowath*), Vişea (*Wysa*), Gădălin (*Kewthelen*), Sărmaşu Unguresc şi Sărmaşu Românesc (*Sarmas Hungaricalis, alia Sarmas Volachalis*), în timp ce Dominic Suki era proprietarul a două sate din comitatul Dăbâca: Imbuz (*Omboz*, azi Mureşenii de Câmpie) şi Sava (*Zawa*)[36]. Proprietăţi importante, cărora li se vor adăuga şi altele. După mijlocul veacului al XV-lea, Sukii stăpâneau, pe lângă localităţile mai sus amintite, şi satele Căianu Unguresc (*Magyarkalyan*) şi Căianu Românesc (*Olahkalyan*), Bărăi (*OlahBaree*) şi *Azzonfalwa* (localitate dispărută, între Suatu şi Bărăi)[37]. Aproape întreaga vale a Gădălinului, de la vărsarea sa în Someşul Mic până la izvoarele Suatului şi Fântânitei de aflau, la această dată, în proprietatea lor; un întins domeniu unitar, căruia i se adăugau numeroase stăpâniri izolate în alte regiuni din nordul Transilvaniei, venituri provenite din vămi şi din exploatarea sării, din exploatarea pescăriilor şi a morilor. Una dintre reşedinţele (*curiae*) nobililor din Juc pare să fi suferit refaceri în anul 1436: această dată, dăltuită cu caractere latine (*MCDXXXVI*), pare să fi fost descoperită pe o grindă scoasă la iveală cu prilejul renovării castelului din Jucu de Sus (1957)[38]. Cunoscută de mai multă vreme, bogăţia acestei familii a devenit, în această perioadă, una proverbială. O relevantă măsură a acesteia ne este dată de excepţionalul potir donat de Benedict Suki, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, catedralei episcopale din Alba Iulia.

Potirul lui Benedict Suki este, potrivit istoricului de artă Virgil Vătăşianu, „cel mai bogat şi mai luxos dintre toate potirele transilvănene", el fiind păstrat astăzi în tezaurul catedralei arhiepiscopale din Esztergom[39]. Aparţinând unei perioade de strălucitoare resurecţie a stilului gotic, acest potir se încadrează în seria de potire cu ornamente alcătuite din elemente arhitectonice, căreia îi aparţin un anumit număr de lucrări de o calitate deosebită existente în spaţiul Europei occidentale şi centrale. Talpa potirului este împodobită cu o invocaţie gravată în minuscule pe un fond smălţuit. Micile edicule din întrândurile lobilor adăpostesc câte o figurină în rondo-bosso, reprezentându-l pe Isus împreună cu diferiţi sfinţi. Piramida piciorului este împărţită în câmpuri în formă de lacrimă, acoperite cu flori în filigrană şi smalţ opac. Fusul şi nodul hexagonal sunt înconjurate de nişe cu arhivolte în acoladă, con-

[34] Bazil Chiorean, *Monografia comunei Jucu – satele Jucu de Sus, Jucu de Mijloc, Jucu Herghelie*, lucrare de grad, 1972, p. 26.
[35] Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, p. 305.
[36] Jakó Zs., *A Koloszmonostori konvent jegyzőkönyvei*, Budapest, 1990, I., nr. 96.
[37] *Ibidem*, I, 1797.
[38] B. Chiorean, *op. cit.*, p. 21. Din nefericire, această grindă inscripţionată pare să fie, astăzi, pierdută.
[39] V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, vol. I, Bucureşti, 1959, p. 875.

traforturi, fiale şi fleuroane gotice, care adăpostesc, la rândul lor, figuri de sfinţi şi îngeri cu instrumente muzicale. Suportul cupei este împodobit cu şase medalioane, înfăţişând Buna Vestire, Închinarea magilor, Maica cu pruncul, Răstignirea, Plângerea şi pe Isus în mormânt. Bordura, formată dintr-un brâu de fleroane gotice, conţine inscripţia care atestă numele şi originea donatorului: *Calicem istum fecit fieri Benedictus de Suk, nobilis Transsylvanus* („Benedict de Juc, nobil transilvănean, a pus să fie făcut acest potir")[40]. Potirul a fost aşadar realizat, cu probabilitate[41], la comanda celui din urmă ilustru reprezentant al marii familii a nobililor de Juc.

Această perioadă de strălucire a familiei Suki a luat sfârşit în 1467, odată cu nefericita lor asociere la rebeliunea nobilimii din Transilvania împotriva regelui Matia Corvinul. La 23 martie 1468, după înfrângerea rebeliunii, regele Matia a confiscat proprietăţile nobililor de Juc, care se făcuseră vinovaţi de infidelitate. Cea mai mare parte a acestor proprietăţi – Jucurile, Vişea, Căianul Mare şi Căianul Mic, Sărmaşul Românesc, Sărmaşul Unguresc, *Azzonfalwa*, Bărăi şi Imbuz, precum şi părţi din satele Suatu şi Gădălin – au fost donate de rege voievodului Transilvaniei, Nicolae *Chwpor* (Csupor) din neamul Monoszló, demnitar care avusese o importantă contribuţie la obţinerea victoriei asupra nobililor ardeleni. Nicolae Csupor îi oferise regelui, de asemenea, şi o altă recentă dovadă a credinţei sale, consemnată de Matia Corvinul în actul de donaţie a amintitelor proprietăţi: în acelaşi an 1467, el participase, alături de rege, la dezastruoasa expediţie împotriva voievodului moldovean Ştefan cel Mare, încheiată pentru maghiari prin marea înfrângere de la Baia. Cu toate că oastea regală fusese înfrântă, voievodul Transilvaniei se bătuse cu multă vitejie, fiind rănit de nu mai puţin de şapte ori[42]. Profitând de influenţa şi prestigiul pe care le deţinea, Nicolae Csupor a reuşit, pentru o scurtă perioadă, să sporească însemnătatea Jucului, care, în 1469, fusese deja ridicat la rangul de târg (*oppidum*)[43]. Doi ani mai târziu, la 5 octombrie 1471, vicevoievodul Johannes de Rede se afla şi el la Jucu, de unde emitea un document adresat judelui oraşului Bistriţa, Georg Richter[44]. Jucul a profitat, aşadar, de statutul său de reşedinţă voievodală, devenind, pentru o scurtă perioadă, unul dintre centrele de o anumită importanţă politică ale voievodatului Transilvaniei.

Instalarea lui Nicolae Csupor în calitatea de stăpân al întinselor domenii ale Zsukilor a reprezentat o foarte grea lovitură pentru această familie nobiliară. Este adevărat, unii dintre membrii acesteia, reprezentanţi ai unor ramuri de mai mică importanţă, care nu luaseră parte la rebeliunea nobiliară (Ioan şi Ştefan Suki, menţionaţi în aprilie 1468[45], sau Petru, Ioan şi Grigore cel Mic, amintiţi într-un act din martie 1469[46]) au rămas, chiar şi în anii de după 1468, în posesia unor mici rămăşiţe ale întinselor lor domenii, printre care se numărau părţi ale Jucului propriu-zis şi ale satelor Gădălin, Suatu şi Oroiu. Către sfârşitul domniei lui Matia Corvinul, nobilii de Jucu, reîntorşi la credinţa şi supunerea pe care o datorau regelui, au reuşit să recapete o parte a proprietăţilor lor. Ei au fost însă nevoiţi, pentru aceasta, să facă o serie întreagă de compromisuri, să încheie înţelegeri oneroase cu alte familii nobiliare (d. ex. Somkereki), care se bucurau de influenţă la curte regală şi care i-au sprijinit în eforturile lor de recâştigare a bunăvoinţei acesteia, dar care şi-au însuşit, mai apoi, o importantă parte a proprietăţilor astfel restituite. Chiar dacă noul rege Ladislau al II-lea a confirmat restituirea către membrii neamului Suki a unei părţi a vechilor lor proprietăţi, această recuperare nu a fost decât una parţială, care a distrus vechea unitate a domeniului în

[40] *Ibidem*, p. 875–876.
[41] V. însă şi rezervele formulate de V. Vătăşianu în legătură cu datarea exactă a potirului, *op. cit.*, p. 875. Datele *istorice* de care dispunem până în momentul de faţă nu confirmă, deocamdată, datarea propusă de marele istoric al artei româneşti (primul sfert al secolului al XVI-lea).
[42] *Ibidem*, loc. cit.
[43] *Ibidem*, I. 1925.
[44] *ZW* VI. 511 (nr. 3890).
[45] Jakó Zs., *op. cit.*, I. 1800.
[46] *Ibidem*, I. 1856.

aceeaşi măsură în care evenimentele din 1467–1468 distruseseră unitatea familiei înseşi. Ca urmare, după aceste dramatice evenimente, vechea influenţă de care se bucura familia Suki a devenit o amintire, iar bogăţiile sale au fost, în mare parte, risipite. Aceasta cu atât mai mult cu cât, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, noul proprietar al Jucului, Grigore Erdély, înrudit prin alianţă cu cu familia Suki, a fost decapitat de către domnitorul Moldovei, Petru Rareş, iar stăpânirile sale au fost, parţial, confiscate de către stat[47]. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Jucu de Sus şi Vişea au ajuns, astfel, să facă parte din domeniul fiscal al Gilăului. În 1583 Jucu a intrat în posesia Colegiului Iezuit din Cluj, întemeiat în 1579 de principele Ştefan Báthory. În 1588, odată cu alungarea temporară a iezuiţilor din Transilvania, domeniul a reintrat în proprietatea statului[48]. Ulterior, domeniul Jucului a intrat în posesia nobilului Ioan Iffju, înrudit prin alianţă cu familia princiară Báthory. În 1594, Ioan Iffju s-a implicat în intrigile politice de la curtea princiară, susţinându-l pe Baltazar Báthory împotriva fratelui acestuia, principele Sigismund, promotor al asocierii Transilvaniei la Liga Sfântă şi al angajării ei în războiul antiotoman, fiind decapitat la 29 august, în piaţa centrală a Clujului. Câţiva ani mai târziu, la 25 aprilie 1602, principele Sigismund Báthory, încercând să revitalizeze învăţământul iezuit din cel mai important oraş al Transilvaniei, făcea o nouă serie de donaţii consistente Colegiului din Cluj, printre care se număra şi satul Gădălin[49].

În ceea ce priveşte familia Suki – cea care şi-a legat, pentru totdeauna, numele de acela al fostei lor stăpâniri – ultimele două secole ale existenţei sale au fost mai puţin spectaculoase. La sfârşitul secolului al XVI-lea, un Gáspár Suki figura în calitatea de consilier de curte al principelui Sigismund Báthory. În cursul secolului al XVII-lea, însă, atestările implicării membrilor familiei în viaţa politică a principatului sunt foarte rare. Abia din 1698 dispunem de o menţiune privind participarea unui anume Mihail Suki la congregaţia generală a principatului, convocată de împăratul Carol al VI-lea la Alba Iulia. Din acelaşi secol al XVII-lea este păstrată, în colecţiile Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei, o cataramă de alamă cu reprezentarea blazonului familiei Suki – un lup cu un copil în gură – şi cu inscripţia PAVLVS SVKI, ANNO 1686 (fig. 1).

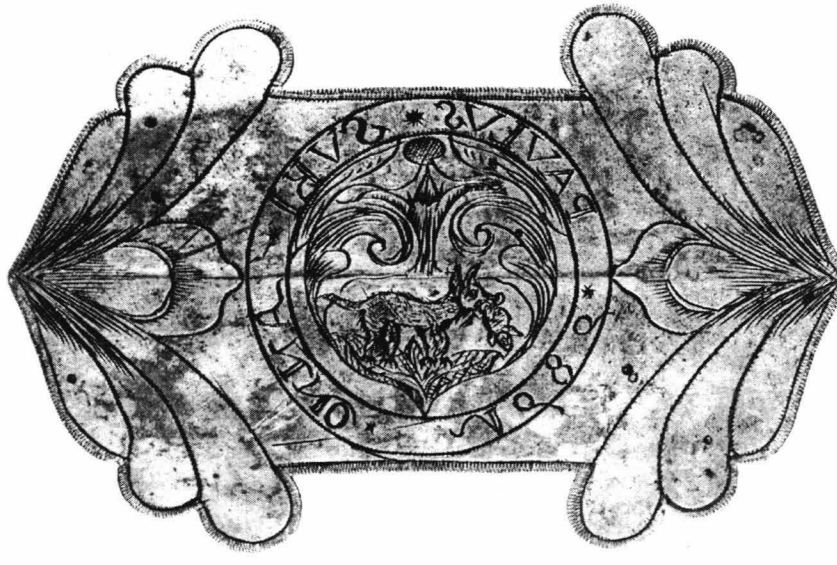

Fig. 1

[47] *Ibidem*, II. 5248.

[48] Veress E., *Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory*, II, Budapest, 1913, p. 253; Aura Lucia Popa, *Jesuit Education in Cluj and Cluj-Mănăştur (1579–1588)*, în *Transylvanian Review*, XI, 4/2002, p. 3–14.

[49] L. Periş, *Le missioni gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento*, Cluj-Napoca, 1998, p. 34.

În 1702, familia Suki stăpânea proprietatea Feldioara (jud. Cluj), beneficiind şi de venituri obţinute din extracţia sării. Cel din urmă descendent al familiei pe linie masculină, Ladislau Suki, se va stinge din viaţă în anul 1790. Rămăşiţele întinselor domenii ale Sukilor au intrat, cu această ocazie, în mâinile familiei Petricevich-Horváth[50]. Demn de a fi semnalat este faptul că, pe locul în care fusese amplasată reşedinţa din oraşul Cluj a familiei Suki, baronul Petricevich-Horváth a ridicat, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, un palat care i-a purtat multă vreme numele, şi care adăposteşte în prezent Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei.

SUKI – A NOBLEMEN'S FAMILY IN THE COUNTY OF CLUJ IN THE MIDDLE AGES

Abstract

During most of the Middle Ages, the settlement Jucu in the district of Cluj was ruled by the *Suki* family, one of the most powerful families in northern Transylvania. The name of this family obviously derives from the locality where its main headquarters were. Just like most noblemen put in possession of villages located on the kingly domain on the Someşul Mic river valley, this family, German in origin, gained possession of Jucul de Mijloc in the second half of the 13th century, most likely during the time when Transylvania was ruled by "duke" Stephen (1257–1270), the son of king Bela IV. The first time the name Jucu (*Suk*) was ever mentioned was on July 13, 1314, in relation to the Jucu Nobil (*Nemes*), the main residence of the domain. The Suki family had an important role in the political, economical and cultural life of Transylvania in the 14th–16th centuries, its importance diminishing in the following centuries. The last masculine descendent of the family, Ladislau Suki, expired in 1790.

[50] Hodor K., *Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése*, Kolozsvár, 1837, p. 256.

DAN-IOAN MUREŞAN

NOTES CRITIQUES SUR L'HISTOIRE DE L'ÉGLISE DE MOLDAVIE AU XVe SIÈCLE

La nature des sources de l'histoire ecclésiastique du Moyen Âge roumain est telle qu'un historien ne peut se contenter d'approches partielles. Les sources internes se limitent le plus souvent aux aspects matériels de l'Église, et encore de manière très fragmentaire. Les sources externes ne concernent que rarement de manière directe les Principautés roumaines. C'est une des limites des grandes collections sur lesquelles la recherche roumaine se fonde usuellement: la collection *Hurmuzaki*, les *Fontes Historiae Daco-romanae* ou les *Călători străini*. Il arrive bien souvent que tel fragment concernant l'espace roumain perde son sens réel une fois extrait du corpus original. Cette précaution générale est plus nécessaire encore dans le cas des documents concernant les relations du Patriarcat œcuménique avec les Principautés. Depuis que le Père Jean Darrouzès a démontré que les deux manuscrits de Vienne, déjà publiés par F. Miklosich et J. Müller, n'étaient pas de simples recueils de documents, mais le *Registre* officiel du Patriarcat, et reflétaient donc l'activité administrative de routine de la Grande Église[1], le sens des documents concernant les métropoles de Valachie et de Moldavie s'en est trouvé entièrement modifié. Cela a été prouvé après l'achèvement, en 1991, de la monumentale entreprise des *Regestes* du Patriarcat[2]. C'est ce qui a rendu nécessaire la nouvelle édition de ces manuscrits, avec le soin de mettre justement en évidence la prééminence de l'ensemble, d'une intentionnalité claire, concernant l'activité patriarcale envers le reste du corps ecclésiastique[3]. Les choses s'accélérèrent encore avec la découverte et la publication d'un fragment du *Registre* patriarcal post-byzantin, couvrant la deuxième moitié du XVe siècle[4].

Tout était donc à repenser au rythme de ce renouvellement majeur des études byzantines dans le domaine ecclésiastique. Cela nous a obligé à renverser radicalement le sens de l'analyse de ces rapports, afin de regarder les choses depuis l'institution créatrice de la structure hiérarchique de l'Église orthodoxe et en même temps émettrice de la majorité des documents que nous utilisons. Par ce changement de perspective il fallait arriver à voir les choses, avant de les juger, du point de vue de la Grande Église elle-même. Nous avons défendu à l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales de Paris, une thèse de doctorat intitulée *Le Patriarcat œcuménique et les Principauté roumaines aux XIVe - XVIe siècles. Droit nomocanonique et idéologie politique*[5]. En partant de l'analyse du message

[1] J. Darrouzès, *Le registre synodal du Patriarcat byzantin au XIVe siècle. Etude paléographique et diplomatique*, Paris, 1971.

[2] *Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, I *Les Actes des Patriarches*, 7 volumes, éd. V. Grumel, V. Laurent, J. Darrouzès, Paris, 1932–1991.

[3] *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, vol. 1 (1315–1331) éd. H. Hunger, O. Kresten ; vol. 2 (1337–1350), éd. C. Cupane, H. Hunger, E. Kislinger, O. Kresten ; vol. 3 (1350–1363) [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 19/1–3]. Vienne, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1981, 1995, 2001.

[4] D. G. Apostolopoulos, `O `IerÒj Kèdix tou Patriarce... ou KwnstantinoupÒlewj sto b/ misÒ tou IE/ aièna. Ta mÒna gnwstÆ sparÆgmata, Athènes, 1992.

[5] Ce résultat d'un travail de cinq ans, sous forme de 2 volumes totalisant 890 pages, a été présenté à Paris le 5 février 2005 devant un jury constitué de prestigieux spécialistes d'histoire roumaine (Ioan-Aurel Pop,

idéologique exprimé dans le *Syntagma alphabétique* de Matthieu Blastarès (dont nous avons prouvé le caractère de code officiel du Patriarcat), et en considérant ensuite la politique d'ensemble de la Grande Église envers toutes les Églises du sud-est européen, nous avons souvent pu comprendre de manière assez différente la place de cette institution dans l'histoire et la pensée roumaines à la fin du Moyen Âge et au début de l'époque moderne.

En revoyant cet ouvrage en vue de sa publication, notre attention s'est naturellement orientée vers les contributions qui, depuis son achèvement, avait enrichi, ou appauvri, ce domaine de recherche. Or voici qu'un historien assez prometteur en tant que spécialiste de la paroisse de Săbăoani durant les premiers siècles de l'âge moderne[6] a changé récemment de préoccupations pour produire plusieurs contributions portant sur l'histoire de l'Église de Moldavie au XVe siècle. Deux d'entre elles nous concernent directement. Dans un premier temps, il s'est intéressé à la question de l'apparition de la deuxième métropole du pays, avec son siège à Roman[7]. En second lieu, il s'est occupé des questions plus générales concernant les rapports entre le spirituel et le temporel en Moldavie[8]. Le caractère incitant de ses propositions rend évidemment nécessaire une discussion approfondie. Nous allons diviser thématiquement notre approche, en essayant de comprendre les démonstrations de l'auteur et les nouveautés qu'il apporte à l'historiographie du sujet. Nous serons attentifs non seulement aux preuves matérielles, mais aussi à la conception qui guide ses arguments. Là où nous le croyons nécessaire, nous apporterons quelques compléments et suggérerons d'autres explications possibles. Enfin, nous tenterons une évaluation d'ensemble de ces contributions.

I. UN PROBLÈME DE MÉTHODOLOGIE : PAR OÙ COMMENCER ?

Pour éviter de tourner en rond, il est essentiel d'attaquer un problème sous son angle le plus avantageux. Pour expliquer la genèse de l'indépendance des États-Unis d'Amérique, on ne commencera pas par l'invention du paratonnerre par Benjamin Franklin, mais par l'analyse de la littérature illuministe des Colonies. De même, lorsqu'on s'intéresse à la naissance d'une métropole orthodoxe, on s'attachera d'abord au droit métropolitain byzantin. Pour l'étude d'une question de juridiction et d'une institution qui se fonde sur une hiérarchie sacrée constituée à travers plus d'un millénaire d'évolution et de réflexion, il est impérieux de partir du général vers le particulier. Qu'est-ce qu'une métropole ? En quoi est-elle similaire à un évêché et en quoi lui est-elle différente ? Qui crée la métropole et sous quelles conditions ? Voici des questions essentielles, est c'est des réponses que l'on y donne que dépend la solution du problème.

Il est donc assez curieux de voir que, pour parler de la fondation de la métropole de Roman, on puisse choisir pour point de départ un ermite plutôt obscur nommé Sava. Un ermite, fût-il un saint, n'est pour rien dans la procédure compliquée de la fondation d'une métropole. En bonne logique, il aurait fallu procéder depuis la source de la hiérarchie dans l'Église : le Patriarcat de Constantinople. Mais malheureusement, les deux études que l'on discute ne donnent du Patriarcat œcuménique qu'une représentation tout au plus floue, lorsqu'elle n'est pas entièrement faussée.

M. Liviu Pilat commence donc par une démonstration assez amphigourique selon laquelle un certain Nicandru, moine du monastère de Neamț dont fait mention l'obituaire

---

Matei Cazacu), byzantine (Constantin Pitsakis, Paolo Odorico), ottomane (Gilles Veinstein) et occidentale (Alain Boureau). La thèse a été acceptée avec la mention unanime : « très honorable avec les félicitations du jury ».

[6] L. Pilat, *Comunități tăcute. Satele din parohia Săbăoani (secolele XVII–XVIII)*, Bacău, 2002.

[7] Idem, « Sihastrul Sava, Ştefan al II-lea şi întemeierea mitropoliei de Roman », *SMIM*, XXIII, 2005, p. 23–40.

[8] Idem, « Biserică şi putere în Moldova în a doua jumătate a secolului XV », *Analele Putnei*, I, 2005, p. 133–150.

(*pomelnic*) du monastère de Bistrița, serait la même personne qu'un certain moine Sava qui acheta un vignoble en 1443 à un quelconque Andrica de Neamț[9]. Le point de rapprochement entre les deux serait une note tergale du document d'achat garanti par l'acte du prince Étienne II de Moldavie, qui parle sèchement du « vignoble de Nicandru ». Le raisonnement s'envole et de ces éléments épars, on conclut : « Nous avons à faire à un moine de Neamț Nicandru, qui renonce au mode de vie cénobitique à la faveur de la vie idiorythmique, et qui, après avoir prit le grand habit, s'appellera Sava. Ainsi l'inscription dans l'obituaire est antérieure à l'année 1443, à l'époque où Nicandru se trouvait encore dans ce monastère (...) »[10].

On remarquera combien ces déductions sont excessives. Il est improbable de postuler que dans toute la Moldavie il n'existait qu'un seul Nicandru, dont parleraient à la fois l'obituaire de Bistrița et cet autre document conservé par hasard. D'ailleurs, que Nicandru prît le nom de Sava est aussi peu probable du fait que dans la tradition monastique orientale, le nom du moine commence avec la première initiale du nom de baptême, les exceptions étant rarissimes[11]. Un peu de logique ne sera pas futile. Si Nicandru avait changé son nom en Sava, la note au verso du document, logiquement *postérieure* à l'émission du privilège princier, aurait dû parler du « vignoble de Sava », car Étienne II confirme l'achat à ce dernier et non pas à Nicandru. Mais puisque la note parle bien du « vignoble de Nicandru » le sens du document est tout simplement que Sava acheta un vignoble qui avait été possédé si longtemps par un certain Nicandru qu'il avait fini par garder son nom dans la conscience collective et la toponymie. Notons de plus que Nicandru (*Nikandros*) n'est qu'une autre forme d'Andronic (*Andronikos*)[12]. Donc, lorsque le document précise que Sava acheta le vignoble à *Andrica*, il faut voir dans ce nom un diminutif d'Andronic/Nicandru, ce qui permet de conclure, avec les éditeurs du document[13], qu'en réalité, Sava a acheté ce vignoble à Nicandru lui-même.

Tout cela est encore assez formel mais il existe un autre argument, décisif : c'est qu'un obituaire fait par définition mention des noms des personnes *décédées*. Affirmant que l'insertion du nom de Nicandru dans l'obituaire daterait avant son départ du monastère de Neamț en 1443[14], l'auteur semble ignorer entièrement que la formule « *Souviens-toi, Seigneur, des* âmes (!) *de tes serviteurs* » est la marque spécifique d'un *diptyque des morts*[15]. En conséquence, les noms qui y apparaissent sont les noms que les personnes portaient juste avant leur mort naturelle, et cela d'autant plus dans le cas d'un moine qui a changé de nom en prenant l'habit angélique. Lorsque le métropolite Gheorghe de Moldavie (1478–1508) prend avant sa mort le grand schéma sous le nom de David, le chroniqueur Ureche parle de la mort « du métropolite *David* », sans doute en se fondant sur un ancien obituaire[16]. Si Nicandru s'était vraiment fait appeler Sava, il aurait dû apparaître dans l'obituaire comme Sava, et non comme Nicandru. Or l'absence de tout personnage nommé Sava dans *l'Obituaire* de Bistrița réfute définitivement l'identité entre les deux personnages.

---

[9] *DRH*, A, vol. I, no. 241.

[10] « Sihastrul Sava », p. 23–24.

[11] Ainsi, Bessarion s'appelait dans le siècle Basile, Marc Eugenikos – Manuel, Gennadios Scholarios – Georges, tandis que Georges Sphranzès devint le moine Grégoire.

[12] Voir le cas du célèbre Andronic le Nonce, émissaire de la confraternité grecque de Venise auprès du pape Paul III pour obtenir l'exemption de l'autorité papale, l'auteur d'un fameux livre de voyage publié comme : Nicandre de Corcyre, *Voyages*, éd. J.A. de Foucault, Paris, 1962.

[13] Cf. *DRH*, A., vol. I, à l'index : p. 482 : « Nicandru, v. Andrica » et p. 435 : « Andrica (Nicandru), târgoveț din Neamț ; vinde o vie mai sus de cetatea Neamț ».

[14] « Sihastrul Sava », p. 24.

[15] Voir là-dessus les explications éclairantes de R. F. Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom. IV. The Diptychs*, Rome, 1991, (*OCA*, 238), p. 95–120 (chap. « The Byzantine diptychs of the dead: history and liturgy »), surtout pour les formules équivalentes en grec (p. 111) et en slavon (p. 117).

[16] N. M. Popescu, « Gheorghe-David, mitropolitul Moldovei († 1508, aprilie 1) », *BOR*, LIV, 1936, 1–2, p. 1–13.

Avec une connaissance élémentaire de liturgique byzantine, une hypothèse aussi tirée par les cheveux n'aurait jamais pu être formulée.

Pourquoi de telles complications ? Parce que l'auteur a absolument besoin d'établir un rapport entre ces deux personnages dont on ne sait pas grand-chose : le moine Sava et le métropolite Calist de Roman (*floruit* 1445– ?)[17].

Fonder des recherches sur une foi aveugle dans les obituaires est risqué. Ce type de source ne transmet guère autre chose que de simples noms de baptême ou de religion. Qui plus est, l'édition dont on se sert n'est pas exempte de problèmes sérieux de publication[18]. Bref, lorsqu'on s'avance sur ce type de terrain, il vaut mieux rester prudent. C'est là un péril que l'auteur n'a pas affronté impunément.

En effet, l'*Obituaire* de Bistrita rapproche seulement, sans établir aucune autre relation, les noms d'un certain Calist et d'un certain Nicandru : « Souviens-toi, Seigneur, des âmes de tes serviteurs : (...), de Calist, de Nicandru »[19]. Observons que dans une deuxième version, entre les noms de Calist et le nom de Nicandru sont interposés les noms de quatre autres moines, ce qui montre que le rapport entre les deux est plutôt aléatoire[20]. L'identité de ce Calist avec le métropolite de Roman du même nom est seulement une possibilité, non une nécessité. Observons que si les auteurs de la liste prennent soin de préciser la qualité de « hiéromoine » d'un certain Vasile, ils aurait dû d'autant plus le faire pour la qualité de « métropolite et archevêque » de Calist. On est dans un monde où la préséance tenait, et dans les milieux ecclésiastiques plus qu'ailleurs, la place la plus importante. Il n'en est rien : le nom de Calist n'est distingué par aucune marque. Soyons bien compris : nous ne contestons pas cette possibilité, mais des preuves supplémentaires devraient être produites. Autrement, sans un critère plus rigoureux, il est possible qu'à l'avenir le texte incriminé soit transformé en véritables fastes épiscopaux de la « hiérarchie parallèle » de Roman.

Pour mieux expliquer l'apparition de la métropole de Roman, l'auteur suppose à son origine l'activité d'un petit groupe charismatique, réunissant autour de Sava le prince Étienne II et le métropolite Calist de Roman. Se fondant sur un simple acte de transaction, il parle en ces termes de Sava : « cela signifie que l'on se trouve devant « un saint vivant », « un spécialiste du surnaturel », un moine hésychaste avec vocation de maître spirituel, mais aussi de thaumaturge » (sic !)[21]. Nous espérons que l'auteur est en train de préparer l'édition critique des œuvres théologiques et mystiques inédites du saint Sava, de même qu'une hagiographie écrite par l'un de ses disciples, de préférence Étienne II ou le métropolite Calist . Faute de quoi, tout ce que l'on vient de lire n'est qu'une simple divagation.

Or tant qu'une simple note de l'obituaire de Bistrița n'implique pas un rapport spécial entre Calist et Nicandru, tant qu'entre Sava et Nicandru il n'existe qu'un lien factice, on ne peut rien dire de certain sur un éventuel rapprochement entre Sava (le confesseur du prince Étienne II) et Calist (le métropolite). Coiffé d'un titre qui n'est qu'un trompe l'œil, l'article ne peut finir qu'en queue de poisson[22].

---

[17] Tout ce que l'on connaît positivement de lui se réduit au document de *DRH*, A., p. 367, no. 259 (30 septembre 1445) et à la pierre tombale, découverte à Neamț en 1961, avec cette inscription slavonne « Le tombeau de notre père kyr Calliste, l'archevêque de Moldovlachie... dans l'année... » ; voir I. Ivan, « Un ierarh moldovean, cu numele de Calist, înmormântat la mănăstirea Neamț » (Un prélat moldave, du nom de Calliste, enterré au monastère de Neamț), *MMS*, XLVI, 1970, 1–2, p. 66–75.

[18] P. Caraman, « Cum nu trebuiesc editate vechile manuscrise slavo-române », *Revista de istorie socială*, I, 1996, p. 563–591, II-III, 1997–1998, p. 479–506.

[19] D. P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, Bucarest, 1941, p. 88.

[20] *Pomelnicul*, p. 89.

[21] « Sihastrul Sava », p. 24.

[22] « Sihastrul Sava », p. 39 : « par cette donation et son inhumation à Neamț, ainsi que par l'activité qu'il déploya, notre père kyr Calist acquit une place de choix dans la mémoire de la communauté monacale de Neamț. C'est pourquoi nous le retrouverons, une fois de plus, mentionné dans l'Obituaire de Bistrita à côté d'autres noms importants de là-bas, mais surtout, à côté de celui qui semble avoir été son maître spirituel, le moine Nicandru (devenu l'ermite Sava) ».

Nous avons pris le temps de déconstruire la démonstration qui repose à l'origine de l'enquête en question pour deux raisons. D'un côté, parce qu'une méthode de travail bien particulière s'y met à nu, et de l'autre pour faire voir que l'on peut très bien s'occuper de choses plutôt sophistiquées, sans maîtriser vraiment les concepts de base (comme ce fameux obituaire qui peut comporter aussi des noms de personnes vivantes à l'époque). Commencer par inventer un saint avant de proposer une nouvelle théorie sur les origines de la métropole de Roman c'est avouer le besoin d'un miracle pour la rendre crédible.

II. L'ÉVÊCHÉ DE ROMAN

Le lecteur sera vite surpris par le style volontairement « révisionniste », de jeune historien industrieux en quête d'auto-affirmation à tout prix, qui n'a pas assez de dédain pour tous ceux qui se sont occupés du sujet avant lui, qui n'auraient fait que se tromper, commettre des confusions ou se laisser aller à la fantaisie la plus débordante. Avec une barre mise d'emblée aussi haut, venons-en donc à l'apparition de la métropole de Roman. Après avoir monté une théorie sur « un aspect plutôt banal », l'auteur considère que « la controverse n'est pas due à des sources contradictoires, mais, en premier lieu, à la perspective erronée et à la superficialité avec laquelle les sources ont été interprétées »[23]. Voici les premiers coupables : feu le Père Scarlat Porcescu (qui écrit une première monographie en 1941 et une deuxième édition, après 40 ans de recherches, en 1984) et le Prof. Petre Ş. Năsturel, qui a fourni la pièce centrale de la discussion[24]. Notre auteur est décidé d'en finir avec la superstition médiévale selon laquelle le progrès de la science vient du travail modeste de nains juchés sur des épaules des géants ; pour lui, on le voit bien, c'est le contraire qui est vrai.

Il considère que la métropole de Roman apparaît *ex nihilo* en 1436, à l'intention du métropolite Calist consacré très probablement au même moment à Constantinople. Pour ce faire, il doit remettre en cause le fait qu'un évêché ait déjà été fondé à Roman sous le règne d'Alexandre le Bon (1400–1432). C'est ce que l'on pensait sur la foi d'une affirmation de la chronique de Grigore Ureche[25]. Bien sûr, il est toujours indiqué de questionner la crédibilité des sources, mais il faut avoir de bonnes raisons de le faire. En l'occurrence, tout ce que nous apporte l'auteur est la démonstration de C. Auner sur le manque de valeur historique des informations de la chronique sur... le Concile de Florence. Et d'en conclure que « la situation est valable également pour ce cas et je m'étonne que les historiens n'aient pas regardé d'un œil critique les « contes de fées » insérés par Misail Călugărul »[26].

C'est aller un peu trop vite. Le fait qu'une chronique interne puisse se tromper sur des événements de grande politique ecclésiastique européenne ne saurait remettre automatiquement en cause sa valeur pour les réalités du pays. Or le texte d'où est tirée cette information est absolument remarquable : il assigne à Alexandre Ier (le Bon) la fondation de deux monastères, Bistriţa et Moldoviţa, l'invention des reliques de saint Jean le Nouveau, et enfin la fondation de la métropole de Suceava par le recours adressé au Patriarcat de Constantinople. Toutes ces activités du prince sont bien documentées par ailleurs, à cette précision près qu'on doit à Alexandre Ier non la fondation en tant que telle de la métropole[27],

[23] « Sihastrul Sava », p. 25.

[24] Sc. Porcescu, *Episcopia Romanului în secolul XV*, Bucarest, 1941 ; Idem, *Episcopia Romanului*, Roman, 1984; P. Ş. Năsturel, « Un témoignage byzantin sur la métropole de Roman (Moldavie) », *RER*, XV, 1975, p. 198–202.

[25] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, éd. P. P. Panaitescu, Bucarest, 1958, p. 76 : « făcut-au şi al doilea episcop după mitropolit, la svânta mănăstire ce ieste în târg în Roman şi i-au dat eparhiia o parte din ţinuturi de supt munte den gios ».

[26] « Sihastrul Sava », p. 25–26.

[27] Qui se situe plutôt vers 1390 ou 1391 qu'entre 1381–1386 : voir dernièrement Şt. Andreescu, « The Metropole of Halicz and the bishopric of Asprokastron. A few considerations », *EBPB*, IV, 2001, p. 141–151. Dans notre thèse, nous proposons une interprétation différente de ce moment, mais nous le plaçons à la même période.

mais la solution de la crise de 1395–1401 et la réconciliation avec la Grande Église. C'est toute de suite après que l'interpolateur d'Ureche lui attribue la fondation des évêchés de Roman (pour le Bas-Pays) et de Rădăuți (pour le Haut-Pays). Enfin, il précise que les évêques furent honorés de sièges au conseil princier à la droite du prince, avant les autres dignitaires. Quant à l'évêché de Rădăuți, le document émis par la chancellerie d'Alexandre Ier le 6 juillet 1413 démontre bien son existence à l'époque. Le prince y fait don du village de Coțmani à sa belle-mère Anastasia, en ordonnant qu'après la mort de celle-ci il reviendra « à l'évêché de Rădăuți... afin que le saint évêché jouisse de leurs revenus pour l'éternité »[28]. Toutes les autres affirmations du fragment étant confirmées par d'autres sources, « les historiens » avaient aussi fait confiance à ses affirmations sur l'évêché de Roman.

Dans quel sens le prince pouvait-il être considéré comme le fondateur de la métropole et des deux évêchés ? Après la solution de la crise avec le Patriarcat, une question urgente fut de réglementer le statut des suffragants de la métropole. Le métropolite de Suceava avait dès le début deux suffragants, qui apparurent pendant la crise de 1395–1401 : Joseph, évêque d'Asprokastron, et Mélétios, sur un siège non spécifié. La structure ecclésiastique devant se plier à la structure administrative, il faut supposer que la réorganisation de l'État par Alexandre Ier eût comme effet l'installation durable des suffragants à Roman et Rădăuți. Toute cette activité ne pouvait se réaliser qu'avec le concours du Patriarcat de Constantinople, avec qui le prince entretint les meilleurs relations, accueillant en 1416 l'évêque Macaire de Poléanina, nommé par Manuel II Paléologue et transféré avec la bénédiction du patriarche Joseph II[29]. Malheureusement, le côté byzantin de l'affaire nous est désormais moins connu, car le *Registre* patriarcal s'arrête à 1402.

Notons ici un aspect jusqu'à présent ignoré de la juridiction patriarcale sur les Principautés roumaines. Le canon 28 du Concile de Chalcédoine (451) accordait au siège de Constantinople, la Nouvelle Rome, ville impériale, les mêmes prérogatives qu'à l'ancienne Rome, et le second lieu parmi les patriarcats. Son autorité comportait deux niveaux d'exercice[30]:

> « les métropolitains des diocèses du Pont, de l'Asie [proconsulaire] et de la Thrace, et eux seuls, ainsi que les évêques des parties de ces diocèses occupés par [ou se situant chez – n. n.[31]] les barbares, seront sacrés par le saint siège de l'Église de Constantinople ; bien entendu, les métropolitains des diocèses mentionnés sacreront régulièrement avec les évêques de leur provinces les nouveaux évêques de chaque province, selon les prescriptions des canons, tandis que, comme il vient d'être dit, les métropolitains de ces diocèses doivent être sacrés par l'archevêque de Constantinople, après l'élection concordante faite de la manière accoutumée et notifiée au siège de celui-ci ».

Distinction est ainsi faite entre a). *un droit juridictionnel* exercé sur le territoire des trois diocèses civils et qui agissait seulement au niveau des métropoles et b). *un droit soustractif*, territorialement bien plus large, exercé dans le territoire « chez les barbares », où aucun autre patriarcat n'avait de droits, et où l'autorité patriarcale s'exerçait jusqu'au niveau

[28] *DRH*, A., vol. I, no. 35, p. 49–50.

[29] *Les Mémoires du Grand Ecclésiarque de l'Église Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438–1439)*, éd. V. Laurent, Paris, 1971 (Concilium Florentinum, IX), p. 100–104 ; E. Popescu, « Compléments et rectifications à l'histoire de l'Église de Moldavie à la première moitié du XVe siècle », dans idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum*, Bucarest, 1994, p. 461–464.

[30] P.-P. Joannou *Discipline générale antique (IVe – IXe siècles)*, I, 1, *Les canons des Conciles œcuméniques (IVe – IXe siècles)*, édition critique du texte grec, version latine et traduction française [Pontificia Commissione per la Redazione des Codifice di Diritto Canonico Orientale], Fonti 9, Grottaferrata, 1962, p. 90–93.

[31] Sur la difficulté de traduction de ce passage, voir G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974, p. 483–484, qui propose comme sens originaire : « ainsi que les évêques en terres barbares qui relèvent des diocèses indiqués ci-dessus ». Chaque époque réinterprète le sens de ce canon.

des évêchés[32]. En interprétant la signification des évêchés *en tois barbarikois* au XIIe siècle, Balsamon indique qu'il s'agissait de l'Alanie et de la Russie[33]. Blastarès affirme également au XIVe siècle que le patriarche de Constantinople est autorisé à consacrer les évêques parmi les peuples « barbares », à savoir les Alains et les Russes[34].

Il résulte de là une différence essentielle entre la métropole de Valachie et la métropole de Moldavie. La première avait été créée en 1359 par la translation de la métropole de Vicina, située dans le territoire de l'ancien diocèse de Thrace. Tandis que la deuxième fut créée *en tois barbarikois*[35], par la séparation – on ignore dans quels termes, l'acte de fondation étant perdu – d'un territoire ecclésiastiquement attaché à la métropole de la *Mikra Rhôssia* (Halici). Qui plus est, la Moldavie avait incorporé vers le milieu du XIVe siècle une puissante formation politique d'Alains (*Ias*), qui était depuis 1308 en rapports avec l'Empire byzantin[36]. C'est pourquoi, à l'origine, le nom de la métropole était *Rhôssov*lachia. Cette différence est à souligner car elle correspondait à des compétences bien plus larges du Patriarcat dans le cas de la Moldavie. Ce n'est pas par hasard qu'au XIVe siècle, tant que cette différence était bien perçue, tous les documents provenant du Patriarcat touchent seulement les questions des *métropolites* de Valachie, alors qu'ils concernent directement les *évêques* moldaves Joseph et Mélétios. La Grande Église y détenait un droit de regard qui lui permettait de s'impliquer activement dans les échelons inférieurs de l'Église de Moldavie. La crise de 1395–1401 nous révèle de la sorte qu'arrivèrent à Constantinople non seulement le métropolite Jérémie, repoussé de Moldavie, mais aussi un dignitaire qui offrit au Patriarcat ses monastères privés comme *stauropégies*, le prôtopope du pays et même un simple prêtre moldave, qui en appellent tous à la sollicitude du patriarche comme étant leur pasteur direct.

Ainsi, il est injuste de taxer Scarlat Popescu et P. Ş. Năsturel de « superficialité » et de « constructions imaginaires ». Ces deux profonds connaisseurs du domaine byzantin et de la structure ecclésiastique ont très bien compris un principe de base. Un évêché est le siège d'un évêque, ce qui le rattache au domaine sacramentaire fondé sur la transmission apostolique, tandis qu'une métropole est une institution relevant du domaine juridictionnel, administratif du rapport de l'Église avec le milieu extérieur, politique. En conséquence de quoi, par définition, une métropole n'est qu'un évêché plus élevé en grade pour marquer le prestige politique de la ville où il siège. A l'origine, dans les villes de l'Empire romain il n'y avait que des évêques ; les évêques siégeant dans les capitales des diocèses (métropoles) ont commencé à être nommés métropolites. Dans la juridiction initiale du Patriarcat de Constantinople (les diocèses de Thrace, de Pont et d'Asie) il n'y avait que trois métropoles. Au cours des siècles, par des élévations successives d'évêchés au statut de métropoles, leur nombre s'était accru à environ 70 au XVe siècle. Les *Notitiae episcopatuum* témoignent de

[32] Nous nous aidons des concepts d'un canoniste orthodoxe contemporain : Archim. G. D. Papathomas, *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople (y compris la Politeia monastique du Mont Athos) dans l'Europe unie (approche nomocanonique)*, Athènes, 1998, p. 98–107, 695.

[33] *PG* 137, 485 C ; J. Meyendorff, « Balsamon, the Empire and the Barbarians », dans N. Oikonomidès (éd.), *Byzance au XIIe siècle. Droit canonique, pouvoir et société*, Athènes, 1991, p. 533–542 ; sur la question générale de l'Église missionnaire à partir de Byzance : V. Peri, « Le Chiese nell'Impero e le Chiese 'tra i Barbari' – La territorialità ecclesiale nella riforma canonica trullana », dans G. Nedungatt, M. Featherstone, *The Council in Trullo Revisited*, Pontificio Istituto Orientale, Rome, 1995, (Kanonika, 6), p. 199–213.

[34] *PG* 144, 1281 AB.

[35] Pour le théologien grec Pacôme Rousanos de Zante, les Moldaves étaient encore au milieu du XVIe siècle des « chrétiens, mais barbares » (N. Iorga, « Două texte grecești privitoare la țerile noastre », *Revista istorică*, XIX, 1933, p. 1). Vu son important contenu ecclésiologique, il serait intéressant de poursuivre la carrière de ce thème.

[36] V. Ciocâltan, « Les Alains et le commencement des Etats roumains », *Studia Asiatica*, Bucarest, I, 2000, 1–2, p. 47–76, étude qui révolutionne la compréhension du surgissement de la Moldavie.

ce processus fluctuant au gré des réalités politiques que la structure administrative de l'Église se devait de suivre[37].

III. L'ÉLÉVATION AU RANG DE MÉTROPOLE DE ROMAN

Niant l'existence d'un évêché à Roman dès le début du XVe siècle, l'auteur est logiquement obligé de proposer la création *ex nihilo* de la métropole de Roman en 1436, en s'appuyant sur une lecture très maladroite d'une notice découverte par J. Darrouzès et commentée par P. Ş. Năsturel[38]. Si un évêché avait précédé la métropole de Roman – attire « collégialement » l'attention notre auteur au byzantiniste roumain de Paris – « la notice signalée par lui aurait dû sonner tout autrement, similairement à l'acte synodal de 1380 par lequel l'évêché de Kernitza est érigé au rang de métropole »[39]. C'est vraiment ignorer ce dont on parle, des sources sur lesquelles le Prof. Năsturel avait longtemps tenu des séminaires à la Sorbonne. Car une notice marginale sur un manuscrit canonique est une chose, mais tout autre chose est un acte synodal en bonne et due forme émis par la *synodos endemousa* de Constantinople.

En réalité, la petite note qui nous renseigne sur la métropole de Roman n'est qu'une interpolation au paragraphe § 18 de l'*Ekthesis néa*, le manuel diplomatique du Patriarcat de Constantinople, insérée juste après la note concernant les métropoles de Valachie et l'apparition de la métropole de Moldovalachie, mais avant les métropoles de Russie et de Petite Russie. Dans la tradition manuscrite assez importante de ce manuel, ce n'est que la version conservée dans le *Vind. hist. gr. 34* (avec le sigle R de l'éditeur) qui comprend l'information sur Roman : kaˆ prÕ Ñl...gou ›teroj e„j tÕn `Rwmanoà tÕn FÒron Ój kaˆ `Rwmanoà lšgetai. « Et depuis peu, [fut consacré] un autre [métropolite] au Forum de Roman, [métropolite] qui est appelé « de Roman »)[40].

En nous occupant dans notre thèse de la tradition manuscrite du *Syntagma* de Matthieu Blastarès, nous nous sommes rendu compte que ce manuscrit catalogué comme « *historicus* » est en réalité à contenu entièrement juridique et canonique : aux ff. 1r–164r, il comprend le *Syntagma alphabétique* et les annexes habituelles, étant suivi aux ff. 177r–310r par l'*Héxabilos* de Constantin Harménopoulos[41]. L'interpolation devrait donc être interprétée dans le cadre canonique qui lui est propre, et nous avons identifié l'appareil canonique qui régit la procédure de la division des métropoles. Nous l'avons communiqué à notre collègue Lydia Cotovanu qui l'a récemment utilisé dans une étude fondamentale sur l'apparition de la métropole de Sévérin par la division de l'ancienne métropole de Hongrovalachie fondée en 1359, à laquelle on renvoie comme un point d'analogie essentiel pour la présente discussion[42].

---

[37] E. Hermann, « Appunti sull diritto metropolitico nella Chiesa bizantina », *OCP*, XIII, 3–4, Rome, 1947, p. 522–550 ; J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981.

[38] J. Darrouzès, « *Ekthesis néa*. Un manuel des *pittakia* byzantin du XIVe siècle », *REB*, XXVII, 1969, p. 5–165, ici p. 46–47 ; P. Ş. Năsturel, « Un témoignage byzantin sur la métropole de Roman (Moldavie) », *RER*, XV, 1975, p. 198–202.

[39] « Sihastrul Sava », p. 26.

[40] Il est vrai que la traduction du § 18 de l'*Ekthésis néa* dans *FHDR*, IV, p. 312–313 ne fait pas cette précision, bien que l'interpolation concernant la métropole de Roman apparaisse déjà indiquée dans l'appareil critique, situé en bas de page, de J. Darrouzès. Sans doute, à l'époque (1982), l'article de M. Năsturel n'était pas encore parvenu, pour des raisons bien connues, en Roumanie. Cela n'excuse pas M. Pilat en 2005, qui prétend avoir mieux compris le fragment que son premier exégète.

[41] H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek, Teil I, Codices historici, Codices philosophici et philologici*, Vienne, 1961, p. 35–39.

[42] Lydia Cotovanu, « Deux cas parallèles d'*oikonomia* byzantine appliquée aux métropolites Anthime Kritopoulos de Sévérin et Cyprien de Kiev, de Petite-Russie et des Lituaniens (deuxième moitié du XIVe siècle) (I) », *RRH*, XLII, 2003, 1–4, p. 19–60 (à suivre dans *RRH*, 2004) : discussion de l'aspect canonique, p. 54–56, avec cette précision qu'à notre avis, Anthime, qui était prêtre du clergé impérial, représentait en Valachie les intérêts de l'empereur Jean V Paléologue.

Le texte en cause est fondamentalement le canon 12 du Concile de Chalcédoine (451), repris et discuté par Matthieu Blastarès dans son *Syntagma*[43]:

> « *Qu'un évêque ne doit pas faire élever son siège au rang de métropole par lettre impériale et qu'une province ne saurait être divisée en deux*... Le saint concile décrète qu'à l'avenir nul évêque n'ose agir ainsi ; s'il le fait ce sera à ses risques et périls. Quant aux villes qui ont déjà obtenu par lettre impériale le titre de métropole, elles doivent, de même que l'évêque qui les gouverne, *se contenter d'un titre honorifique*, et les droits proprement dits doivent rester à la véritable métropole ».

La décision du canon procède donc par mesure d'*oikonomia*, en insistant pour mettre fin à la multiplication inutile des métropoles, tout en fournissant des solutions pour gérer les pressions qui la produisent. Une métropole est un évêché promu à ce titre par l'insistance de divers pouvoirs politiques. Si leurs initiatives produisent la division, le titre décerné à l'évêque est seulement honorifique et disparaît une fois que cesse la pression politique. La nouvelle « métropole » garde provisoirement le titre, tant que dure la pression du pouvoir politique qui la fit promouvoir. Ce qui est intéressant c'est que le métropolite *challenger* assumait le titre de la province entière, bien que ce fût seulement de manière honorifique : on parlera parfois dans les sources de deux métropoles « de Russie » et « de Hongrovalachie », bien que tout le monde sût de quoi il était question. En revanche, il ne saurait accaparer les suffragants de son ancien supérieur.

L'élévation de Roman au statut métropolitain serait donc inconcevable sans l'existence antérieure de l'évêché. Son nouveau statut canonique, de simple métropole honorifique, conservait justement comme un vestige son passé épiscopal. Et cela malgré certaines instances où la métropole de Roman est nommée « métropole de Moldovalachie ».

L'apparition de la nouvelle métropole eut lieu comme une conséquence de la division du pays entre les deux frères en 1436[44]. Comme l'ont montré très bien Matei Cazacu et Lydia Cotovanu pour la métropole de Sévérin, la division d'une métropole est à mettre en rapport avec les forces centrifuges qui à un moment donné exercent leur pression sur la structure ecclésiastique[45]. Cependant, la résistance de la hiérarchie de Constantinople à la multiplication des métropoles est bien connue. Une simple division politique, que personne ne pouvait considérer comme durable, ne pouvait pas mener le Patriarcat à procéder à l'élévation de l'évêché de Roman. La réponse doit être cherchée dans l'épisode exceptionnel du déplacement du métropolite Grégoire de Moldavie à Florence. Deux lettres du 10 et 11 mars 1436 nous informent que Grégoire « l'archevêque de Moldovalachie », en arrivant devant le pape, accepta la foi et le rite de l'Église de Rome. Après avoir fait acte de soumission en bonne et due forme, il fut réconcilié par l'onction en la présence du pape. Il était désormais envoyé en mission aux « *Valacos, Vulgaros et Moldovlachos in regno seu confinibus Hungarie in praesentiarum existentes* », « *pro augmento catholice fidei et romanae ecclesiae* »[46]. On peut s'imaginer le scandale qu'une telle conversion put provoquer en Moldavie, mais surtout au Patriarcat de Constantinople, qui se voyait menacé de perdre l'un de ses sièges importants. Le métropolite était sûrement envoyé par le prince Iliaş. Quant

[43] P.-P. Joannou, *op. cit.*, p. 79–80 ; cf. Matthieu Blastarès, *Syntagma alphabétique*, dans *PG* 144, col. 1304–1305.

[44] P. Ş. Năsturel, « Un témoignage byzantin », p. 198–202, thèse formulée déjà par le même auteur dans l'étude « Quelques observations sur l'Union de Florence et la Moldavie », *Süd-Ost Forschungen*, XVIII, 1, Münich, 1959, p. 84–89 (= Idem, « Câteva însemnări despre Sinodul de la Florența », *MO*, XI, 1959, 9–12, p. 643–648).

[45] M. Cazacu, « La Valachie médiévale et moderne : esquisse historique », *Cahiers balkaniques*, XXI, 1994, Paris, p. 111 ; L. Cotovanu, *op. cit.*, p. 35–39.

[46] *Acta Eugenii papae IV (1431–1447)*, éd. G. Fedalto, Rome, 1990, no. 421–422, Fontes, S. III, vol. XV, p. 229–230 (lettre du 10 mars) et *Epistolae ad Concilium Florentinum spectantes*, éd. G. Hoffman, Rome, 1940, no. 55, p. 49 (lettre du 11 mars) ; P. Ş. Năsturel, « Grégoire Ier métropolite de Moldovalachie (1436) », *DHGE*, vol. XXII, Paris, 1988, col. 4–6 ; E. Popescu, « Compléments et rectifications » p. 464–66.

à son frère, Étienne II, il avait déjà envoyé à Constantinople pendant son règne (octobre 1433 – août 1435) le *prôtopapas* d'origine grecque Constantin[47], nommé par une source vénitienne *pater illius qui dominatur Maurocastrum qui caloierus est*, pour inclure sa ville dans le circuit pontique du commerce vénitien. Sa demande fut exaucée le 27 avril 1435[48].

Observons ici que le terme de *kalogeros* ne désignait pas à l'époque un simple moine – comme on suppose d'habitude – mais un homme de confiance du patriarche de Constantinople, un représentant direct qui s'occupait des affaires de la Grande Église dans un lieu précis. Ses fonctions s'amplifient pour devenir à partir du XIVe presque équivalentes avec celles d'un exarque patriarcal[49]. Jouissant grâce à ces fonctions de soutiens importants à Constantinople, ce fut certainement le *prôtopapas* Constantin qui dut gérer au début de l'année 1436 la crise provoquée par la conversion du métropolite du pays[50]. Sans doute l'élévation de l'évêché de Roman au statut de métropole – ce qui *soustrayait* pratiquement cet évêché à la juridiction de l'ancienne métropole de Moldavie et la mettait en rapports directs avec le Patriarcat – était-elle l'une des mesures stratégiques mises en œuvre pour contenir les effets de la conversion du métropolite Grégoire. Les documents ne parlent plus du sort de celui-ci, qui dut mourir ou être déposé. Mais surtout, le pape Eugène IV lui aura retiré son appui s'il comptait engager des contacts directs avec l'Église byzantine pour un concile unioniste. Tout cela montre combien la « métropole honorifique » de Roman se trouva dès l'origine rattachée à la problématique de l'union ecclésiastique.

Inutile de dire que l'étude en discussion ne souffle mot du cas du métropolite Grégoire de Moldavie. Ce qui permet d'affirmer qu'au contraire, l'élévation de Roman était une mesure qui *consolidait* la position du métropolite Damien[51]. C'est le contraire qui est vrai : au XIVe siècle, lorsque le Patriarcat était en dispute avec le Patriarcat de Tărnovo, il procéda par l'élévation au statut de métropole de l'évêché de Vidin. De même, il n'y avait rien qui convenait moins aux métropolites de Kiev que l'élévation, plusieurs fois au cours du XIVe siècle, de l'évêché de Halici au statut de métropole. Remarquons que l'auteur semble ignorer complètement qu'un archevêque est, par définition, un évêque qui n'est pas subordonné à un métropolite. Ainsi, le patriarche œcuménique avait aussi le titre d'archevêque pour indiquer qu'il n'était pas, ou n'était plus, un subordonné du métropolite d'Héraclée, l'ancienne résidence du diocèse de Thrace dont dépendait à l'origine la ville de Byzance. Un archevêque subordonné à un métropolite est une contradiction dans les termes.

Le métropolite Damien fut donc nommé à un certain moment compris entre le 6 septembre 1436 et le 13 février 1437[52]. Le séjour de Damien en Moldavie fait partie des

---

[47] P. Ş. Năsturel, « Sur quelques boyards roumains d'origine grecque aux XIVe – XVe siècles », *REB*, XXV, 1967 (Mélanges V. Grumel, II), p. 107 ; Ş. Andreescu, « Note despre Cetatea Albă », *SMIM*, XVIII, 2000, p. 70–75, spécialement p. 73 ; M. Cazacu, « Venise et la Moldavie au début du XVe siècle », *SMIM*, XXI, 2003, p. 131–138.

[48] N. Iorga, « Noi descoperiri privitoare la istoria românilor », dans Idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, éd. Ş. Papacostea, Bucarest, 1984, p. 223–228.

[49] R. Van Cauwelaert, « Caloyers », *DHGE*, t. XI, Paris, 1949, c. 460–462 ; J. Darrouzès, *Recherches sur les* Ñlf...kia *de l'Église byzantine*, Paris, 1970, index *s.v.* ; J. Darrouzès, *Regestes des Actes du Patriarcat*, I/6, no. 2797, 2810, 2981, 3226–3227 (ces deux documents de 1401, concernant la Moldavie, sont bien connus dans l'historiographie roumaine).

[50] De même que l'avait fait le *prôtopope* Pierre de Moldavie lors de la crise des rapports entre le Patriarcat et la Moldavie (1395–1401) : J. Darrouzès, *Regestes*, I/6, N. 2992–2993.

[51] « Sihastrul Sava », p. 32 : « Ainsi, en 1436, le Patriarcat n'a pas créé une nouvelle province ecclésiastique, mais seulement un siège métropolitain à l'intérieur d'une province déjà existante, dont le détenteur avait une autorité juridique seulement en qualité de subordonné du métropolite de Moldovalachie, dont le siège se trouvait à Suceava. Cette mesure consolidait la position de Damien, qui avait désormais comme subordonné un archevêché (...) » (sic !).

[52] Cette fourchette de dates, établie après une patiente exégèse par E. Popescu, est taxée par notre auteur de « non-sens ». Après un « savant » détour, il conclut : « Ainsi *je* considère que la nomination de Damien doit être placée, le plus probablement, dans l'automne 1436 » (p. 31, n. 50). Le progrès de nos connaissances aura donc été énorme.

événements racontés dans les deux versions des *Mémoires* de Syropoulos, notées par leur éditeur avec les sigles *A* et *B*, la première étant la plus complète. Les deux versions ont deux auteurs différents : selon V. Laurent, *A* appartiendrait à Sylvestre Syropoulos lui-même, tandis que l'auteur de *B* serait Thomas Katabolènos, personnage que l'historiographie roumaine n'ignore pas, car il fut capturé par Vlad III Dracula et empalé en 1461[53]. L. Pilat rajoute une note seulement en apparence érudite pour conclure que la version la plus « véridique » n'est pas *A*, mais *B*[54]. Ce jugement n'a bien sûr rien à voir avec l'hypothèse de J.-L. van Dieten[55], qu'il ignore, mais est tout simplement fondé sur une mauvaise lecture de la source. Il a été troublé par l'utilisation dans la traduction roumaine de la version *A* du terme *principe* pour le prince de Moldavie[56]. Juste un petit coup d'œil sur le texte grec[57] aurait pu le rassurer, car Syropoulos y parle de « *authentes* », le terme traditionnel par lequel un ecclésiastique byzantin faisait référence au prince moldave. Les confusions et les erreurs – que M. Pilat voit par tout – n'existent pas dans notre source, mais ailleurs.

On passe sur le traitement de l'activité de Damien à Florence, où l'on ne dit rien d'intéressant ni de neuf. On approfondira seulement le problème de la représentativité de la délégation moldave à Florence. Ce qui n'est pas du tout évident est son postulat qu'en réalité Damien y représentait l'Église de Moldavie dans son entier. Nous venons de voir que la métropole de Roman ne lui était pas soumise, mais soustraite à sa juridiction. Qui plus est, Damien était accompagné en Italie par le prôtopope Constantin, dont le titre de topothrht»j de Moldovalachie prête en effet à discussion.

Pour comprendre le sens exact de la fastidieuse, mais peu structurée, démonstration de l'auteur, le lecteur devrait se reporter au résumé français, où le raisonnement est direct. Nous le reproduisons fidèlement : « Le lien de [correctement : « du »] Pouvoir avec l'Église a connu, dans cette period [corr. « période »], une nouvelle dimension, étant crée [corr. « créée »], dans le (!) Moldavie [« Moldavie » est comme en roumain, au féminin, donc on écrira « *la* Moldavie », mais de toute façon la formule correcte est « en Moldavie »], une hiérarchie ecclésiastique parallèle »[58].

---

[53] Voir l'*Introduction* de V. Laurent à l'édition de Syropoulos, *Mémoires*, p. 3–96, avec les précisions sur l'auteur de la recension B. aux p. 42–48. Pour Katabolènos, voir les références ainsi que l'interprétation de sa mission en Valachie proposée dans D. I. Mureşan, « De l'intronisation du métropolite Théoctiste Ier au sacre d'Étienne III le Grand », dans *Ştefan cel Mare şi Sfânt*, Maria Magdalena Székely, Şt. S. Gorovei (éds.), Putna, 2004, p. 343–344, 361 (et n. 78).

[54] « Sihastrul Sava », n. 49, p. 30–31 : « Bien que cette variante [A – n.n.] soit la variante préférée d'habitude, je considère que celle citée plus haut [B – n.n.] est plus véridique, premièrement, grâce au fait qu'il indique correctement les titres des deux monarques [le *grand knjaz* de Russie et le voïévode de Moldavie – n.n.] et présente de manière plus détaillée les questions d'intérêt politique. En fait, la variante citée le plus fréquemment [A] représente plutôt une forme résumée de la deuxième [B], dans laquelle se sont infiltrées aussi certaines confusions. Il s'agit de la tentative de présenter dans la même phrase tant le départ que l'arrivée des émissaires, ce qui peut créer des erreurs d'interprétation » (sic !).

[55] J.-L. van Dieten, « Zu den zwei Fassungen der Memoiren des Silvester Syropoulos über das Konzil von Ferrara-Florenz. Die Umkehrung der These Laurents und die Folgen », *Annuarium historiae conciliorum*, XI, 1979, p. 367–395, qui proposait Syropoulos comme auteur de B, écrite vers 1445, tandis que A ne serait qu'une amplification postérieure réalisée par Théodore Agallianôs vers 1452.

[56] *FHDR*, IV, p. 373.

[57] *Ibidem*, p. 372.

[58] « Sihastrul Sava », p. 40. M. Pilat étant un perfectionniste et aimant donner des leçons, nous lui signalons collégialement, pour une éventuelle nouvelle édition de cette importante étude, tout une série de fautes de français qui – outre le résumé – entament la valeur intrinsèque de la contribution. Ainsi p. 35, n. 69 : « Remplacant » au lieu de *remplaçant*, et « supléant » au lieu de *suppléant* ; « quellques » au lieu de *quelques* (n. 51, p. 31, et encore n. 68, p. 34) ; dans le titre du livre « Ecrire en chancellarie » on corrigera par *chancellerie*, l'auteur se laissant sans doute tromper par le roumain « cancelarie ». Enfin, il faut noter qu'en français, bien que l'on parle de « patriarche », l'institution qu'il représente n'est pas « Patriarchat » (n. 77, p. 37), mais *Patriarcat*. A effacer aussi en passant la formule plutôt disgracieuse en roumain : « consider că cea citată… » (n. 49, p. 31). Faute de temps, nous ne pourrons pas faire la même chose pour tous les articles de M. Pilat que nous avons lus, bien qu'ils en aient tous vivement besoin.

Pour soutenir l'idée d'une « hiérarchie parallèle » à Roman, l'auteur doit en finir avec l'interprétation qui voit le prôtopope Constantin comme un lieutenant, un représentant de ce siège au Concile de Florence[59]. Pour ce faire, il administre de manière assez audacieuse des leçons de grec au réputé helléniste E. Popescu[60]. Il n'était même pas nécessaire à l'auteur de décliner à la fin toute compétence en langue grecque, tout lecteur averti l'aura vite compris. D'abord parce que le dictionnaire Bailly, de grec classique, ne contient pas de terme d'origine byzantine. Ensuite parce qu'on ne « vérifie » pas d'habitude « la réciproque » dans un dictionnaire français-grec, sans auteur et sans année de parution (donc très probablement un dictionnaire de grec moderne), la sémantique du grec byzantin étant bien plus riche que celle du français. Enfin parce que le terme de *topotèrètès* n'est pas seulement à déduire mot par mot, mais à considérer dans son sens historique, tel que consolidé dans les cadres propres à la civilisation byzantine. C'est donc à des dictionnaires très spécialisés qu'il faut s'adresser. Or ceux-ci sont unanimes à illustrer, avec de riches exemples, que le sens de ce terme – qui apparaît déjà dans les actes du Concile de Chalcédoine et dans la législation de Justinien – est incontestablement celui de *vicaire* (ou *suppléant*, comme traduit V. Laurent)[61].

Quant à l'acception ecclésiastique de ce terme, les *Mémoires* de Syropoulos renferment des pages et des pages concernant la question de la représentation des patriarches orientaux au Concile de Florence. Le concept qui y revient continuellement est celui de *topotèrètès*[62]. La question était de savoir qui pouvait représentait en Italie ces patriarches qui, en raison de la domination mamelouke, *ne pouvaient pas quitter leurs sièges*. Il est donc absurde de dire qu'à Florence, où Damien et le prôtopope Constantin étaient présents ensemble, ce dernier était le *topotèrètès* du premier. Constantin ne pouvant donc représenter le siège de Suceava, P. Ş. Năsturel et E. Popescu avaient raison de conclure que celui-ci était le représentant de la métropole de Roman : et c'est dans cette qualité qu'il signa l'acte d'Union, de même que l'avait fait aussi le métropolite Damien. Constantin représentait en Italie le prince associé du Bas-Pays, Étienne II, car il est peu probable qu'un prince aussi ombrageux – jaloux du rang de souverain qu'il venait de perdre – aurait accepté de ne pas être représenté en Italie. Les conciles de l'époque constituaient l'équivalent des réunions internationales, où Étienne II aurait pu affirmer à peu de frais sa légitimité autrement discutable.

Etabli donc une bonne fois pour toutes que Constantin représentait en Italie le siège de Roman, la contribution la plus chère de l'auteur – la « hiérarchie parallèle » de Roman constituée par le métropolite Calist de Roman et le prôtopope Iuga – se voit sapée à racine. D'ailleurs, le caractère forcé de cette construction ressort clairement du mal qu'a l'auteur à la situer sur la carte. D'un côté, on la déclare fondée en 1436 par le Patriarcat, qui consacrerait le métropolite Calist à Constantinople et le comblerait de dons[63], mais de l'autre

[59] « Sihastrul Sava », p. 34.

[60] « Sihastrul Sava », p. 34–35, n. 69.

[61] Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, t. II, Lyon, 1688, col. 1585–1586 : « vicarius, loci servator, locum tenens, *topon epechôn* » ; Henricus Stephanus, *Thesaurus graecae linguae*, vol. VII, Paris, 1848–1854, col. 2308 : « Vulgo Locum tenens dicitur et Vicarius » ; E. A. Sophoclès, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, New-York, Leipzig, 1890, p. 1086 : « vicarious, deputy, substitute, a locum-tenens, representative ». Le verbe *topotèréô* signifie simplement « remplacer / représenter quelqu'un ».

[62] Syropoulos, *Mémoires*, version A : p. 192–195, 252–258 ; version B : p. 599–601.

[63] « Sihastrul Sava », p. 32–33. Sur ces attributions de pièces liturgiques à l'évêque de Roman, il faut noter qu'elles n'ont rien à voir avec le XVe siècle. Les recherches présentées par Petre Guran au colloque organisé par nous à Rome, le 5–7 décembre 2005 : *Le Patriarcat œcuménique aux XIVe – XVIe siècles : rupture et continuité*, (dont les actes seront publiés dans la collection « Dossiers byzantins » aux Editions de l'EHESS, Paris), montrent que la mitre patriarcale, en tant qu'objet liturgique, apparaît seulement au milieu du XVIe siècle. Son utilisation par les métropolites se généralise progressivement, non sans opposition, aux XVIIe–XVIIIe siècles. De la sorte, la concession de la mitre à l'évêque de Roman dont parle Cantemir ne pouvait dater du XVe, mais plutôt d'une époque plus voisine de l'érudit prince moldave.

on la considère déjà négligée par la Grande Église à peine deux ans après[64]. On postule que, en ne participant pas au Concile de Florence, cette « hiérarchie parallèle » n'était en rien concernée par les débats ultérieurs pro- et anti-unionistes. Enfin on estime qu'elle consolida ses positions durant le déroulement du Concile, mais sans entrer pour autant en conflit ni avec le Patriarcat ni avec son représentant, le métropolite Damien[65]. Sur cette balance très sensible, on aura du mal à apprécier où s'arrêtent les nuances et où commencent les contradictions. Remarquons seulement combien de renseignements l'auteur a pu recueillir sur le métropolite Calist de Roman, grâce, certainement, à un travail très critique des sources, en éliminant toute trace de fantaisie. On a presque envie d'oublier que tout ce que l'on sait de ce personnage est finalement tiré de l'acte d'achat d'un esclave tatar en 1445 et d'une pierre tombale mutilée.

La seule suggestion intéressante, qui n'aurait rien eu à perdre d'une présentation un peu plus courtoise, est que le siège de Roman avait dès son apparition un détenteur. De la sorte, lors du séjour de la délégation moldave en Italie, le *topotèrètès* Constantin n'aurait pas seulement représenté un siège, mais aussi un métropolite qui pour diverses raisons n'a pas quitté le pays. Ce métropolite pouvait être ou non le métropolite Calist, dont la consécration à Constantinople n'aurait pas échappé au dense récit contemporain de Syropoulos. Rappelons que l'interpolation du *Vind. hist. gr.* 34 n'est ni datée ni nominale. De la place est donc laissée à plusieurs hypothèses, également justifiées jusqu'à l'apparition de nouvelles données. Mais si, pour l'auteur, transformer messire Nicandru en un saint Sava est une preuve d'esprit critique, la supposition que le *prôtopapas* grec Constantin, *kalogeros* du Patriarcat à Cetatea Albă, négociateur de l'élévation de Roman au statut de métropole en 1435–1436, *topotèrètès* de cette métropole au Concile de Florence, eût pu prendre l'habit monacal sous le nom de Calist (en conservant donc l'initiale de son nom de baptême) pour mourir après 1445 comme métropolite de Roman, ne s'appelle pas à retracer un *curriculum honorum*, mais à émettre une « hypothèse fantaisiste »[66].

Ainsi, si une « hiérarchie parallèle » n'existe pas, l'explication qui suit en dira plus long sur les préjugés de l'auteur que sur la réalité des choses : « Et cela parce que cette hiérarchie parallèle ne se fonde pas sur une insubordination au plan ecclésiastique, mais sur un rapport différent à la sphère du politique. D'un côté le métropolite Damien est lié au patriarche œcuménique et à l'empereur de Constantinople, de l'autre, le métropolite de Roman, le prôtopope Iuga et Étienne II ont leur propre sphère d'intérêts, dans laquelle sont attirés aussi les monastères de Moldavie à travers la générosité des donations du prince »[67]. On l'aura compris : d'un côté les Grecs avec leurs interminables et incompréhensibles disputes théologiques, de l'autre côté les Moldaves qui n'en se souciaient guère.

C'est peut-être cette aversion anti-grecque qui se révèle inconsciemment ailleurs. L'étude d'Emilian Popescu a deux versions, une première en roumain, la deuxième en français, déjà citée. Cependant, le Prof. Popescu indique que la version originale est celle en français, la version roumaine n'étant qu'une traduction. Il se fait que cette dernière, parue dans une revue ecclésiastique de province, est truffée d'erreurs de traduction et d'impression. Utiliser l'original paru dans une édition impeccable sous l'égide de l'Académie aurait épargné à l'auteur une petite gaffe très sympathique. En effet, Emilian Popescu reproduit dans son étude un fragment de l'explication historique que donne Alexandre Kazhdan du terme de *topotèrètès* dans *The Oxford Dictionary of Byzantium*[68]. Or

[64] « Sihastrul Sava », p. 35.
[65] *Ibidem*.
[66] *Ibidem*, n. 45, p. 30.
[67] *Ibidem*.
[68] Al. P. Kazhdan, (éd.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. III, p. 2095–96. Par erreur d'impression, le renvoi à cette note est marqué à la « p. 2055 ». M. Pilat, qui aurait eu le devoir de contrôler ses références, indique aussi « p. 2055 ».

il se fait que ce petit fragment en anglais apparaît sans faute dans la version française, tandis que la version roumaine la reprend avec maintes erreurs. Voici l'original anglais repris sans faute dans l'étude originale du Prof. Popescu : « In the 15th C. *topoteretai* were patriarchal representatives in metropolitan sees outside the empire (Cyprus, Ankyra, Nikomedeia, etc.) ». Et voici la même phrase dans la version de la revue *Teologie şi viaţă* : « In Hu [!] 15 C *topoteretai* were patriarchal representatires in metropolitan sees ouside [!] the Eupire [!] (Cyprus, Ankyras, Nikomedia etc.) »[69]. Or en s'y référant, M. Pilat copie consciencieusement les fautes d'anglais et en rajoute encore : « In the 15 C (!) *topoteratoi* (!) were patriarchal representatires (!) in metropolitan sees outside the Epire (!) (Cyprus, Ankyras, Nikomedia etc.) »[70]. De l'original à la copie de la copie, le nombre de fautes s'accroît visiblement, malgré un réel effort pour les corriger. Si M. Pilat a eu l'intuition que derrière « Hu » se cachait un article défini « the », il n'en est pas de même d'autres mots anglais très difficiles, comme «representatires» et « Epire », ou du « 15th century », qui en anglais n'est pas un nombre cardinal, mais ordinal. Il est un peu plus embarrassant de défigurer le titre du dictionnaire, qui devient *The Oxford Dictionary of Byzantinium* (!), car il s'agit là d'un concept plutôt central. La partie la plus amusante, c'est que sous la plume de M. Pilat, le pluriel de *topotèrètès* devient *topoteratoi*, au lieu de *topoteretai*, encore sain et sauf même dans la revue ecclésiastique de Jassy ! La gaffe est vraiment tératologique, car le terme inventé ne signifie plus « les lieu-tenants », mais plutôt quelque chose comme les « monstres du lieu » (tÒ tšraj, -atoj = « monstre, être monstrueux, monstruosité »). Voilà ce qui guette ceux qui s'aventurent dans les domaines complètement inconnus ![71]

IV. Les réactions au Concile de Florence en Moldavie

On ne saurait donc élucider la naissance de la métropole de Roman sans considérer la question du Concile de Ferrare-Florence, tant avec ses précédents qu'avec ses conséquences. Dans une série bien longue d'attaques *ad hominem*, il faut reconnaître qu'une des nos contributions[72] est peut-être la victime la plus éprouvée, bien qu'il soit facile d'observer qu'elle constitue le véritable point de départ du texte de M. Pilat. En l'accablant de toutes les erreurs imaginables, l'auteur entend « récupérer » la figure d'Étienne II, considérée déformée par nous. Malheureusement, le lecteur ne saura pas à quoi cette acerbe critique fait référence, car l'auteur ne fait pas montre du moindre *fair play*, ce qui l'aurait obligé de présenter nos arguments avant de nous tourner en dérision. Pour ne pas reprendre en français la manière infamante dont il nous traite, disons brièvement que nous n'aurions produit que des hypothèses sans arguments, que nous aurions appliqué des dichotomies simplistes entre « unionistes » et « anti-unionistes », que nous possédons une fantaisie débordante et qu'en général nous ignorerions tout, dans notre « naïveté », des subtilités de l'intellectualisme byzantin. Conclusion d'auteur : en Moldavie, le Concile de Florence n'ayant pas eu d'échos, une résistance au Concile – et plus encore une résistance de grandes dimensions comme nous l'avons décrite dans notre étude – était, elle aussi, impensable. Tous les débats conciliaires ne regardaient en fait que le métropolite *grec* Damien et son attaché Constantin,

[69] E. Popescu, « Completări şi rectificări la istoria Bisericii Moldovei şi la relaţiile cu Bizanţul în prima jumătate a secolului al XV-lea », *TV*, III, 1993, p. 150, n. 68.

[70] « Sihastrul Sava », p. 35, n. 69.

[71] En ayant centré notre thèse de doctorat sur la genèse, l'histoire, l'idéologie et les conséquences du *Syntagma* de Blastarès dans le Sud-Est européen, nous nous abstenons de rajouter sur la manière complètement impropre selon laquelle M. Pilat pense utiliser ce code à la fin de sa note incisive (*Ibidem*, n. 69, p. 35).

[72] Dan Ioan Mureşan, « Isihasmul şi prima etapă a rezistenţei la deciziile Conciliului florentin în Moldova (1442–1447) », *SUBB, Historia*, Cluj-Napoca, XLIV, 1–2, 1999, p. 3–57. Pour assouvir la curiosité de notre critique, il s'agit de notre travail de DEA en études médiévales à l'Université de Cluj, noté avec la plus haute mention et *sollicité* pour publication par la revue de l'Université.

que les Moldaves regardaient avec mépris, et nullement la hiérarchie parallèle de Roman, constituée par le bon vieux métropolite *moldave* Calist et son prôtopope Iuga.

On accordera que, subjectivement parlant, quelque chose que l'on ignore est en effet inexistante. Pour parler du Concile de Florence avec ses nombreuses prémisses, implications et conséquences il faut en effet maîtriser des sources et une bibliographie énormes et surtout avoir un certain sens de l'analyse qui fait parfois défaut.

Ouvrons une parenthèse pour fournir un exemple éloquent. On nous reproche d'appliquer des termes complètement inadéquats au Moyen Age, qui falsifieraient notre grille de lecture : il s'agit d'« internationale hésychaste ». Nous sommes flatté qu'il nous soit attribué, mais ce terme a été forgé par le byzantiniste roumain Alexandru Elian dans une étude présentée au XIIIe Congrès international d'études byzantines de Londres[73]. Un autre participant, le grand byzantiniste Dmitri Obolensky en fut si convaincu, qu'il le considéra – en renvoyant dans ses notes à l'étude d'Elian – comme le terme le plus approprié pour décrire dans une monographie fameuse l'unité spirituelle du monde orthodoxe réalisée aux XIVe–XVe siècles par les efforts des milieux hésychastes[74]. Le concept a fait école, étant repris par d'autres spécialistes comme G. M. Prokhorov et Jean Meyendorff. Dommage que l'on ignore ainsi l'un des concepts, peu nombreux, que l'historiographie roumaine a réussi à imposer à l'extérieur. Nous suggérons d'autres termes inadéquats au Moyen Âge : le « Commonwealth byzantin », « Byzance », et même « Moyen Âge », qui étaient chacun complètement ignorés par ceux auxquels on les applique !

Voici un deuxième exemple. En voulant donner de très haut une leçon sur les nuances de l'intellectualisme byzantin à quelqu'un qui s'y connaît un peu dans la branche, M. Pilat se trahit en moins de trois phrases, en soutenant que Bessarion était un membre de la « secte » païenne platonisante de Gemistos Pléthon[75]. C'est traiter avec trop de désinvolture ce père de l'humanisme chrétien, qui fut non seulement l'élève de Pléthon, mais aussi du traditionaliste orthodoxe Jean Chortasmenos. En réalité, c'est à Bessarion que l'on doit un revirement des études *aristotéliciennes* grâce à sa nouvelle traduction de la *Métaphysique* (1447–1450) commandée par le pape Nicolas V[76]. Mais il y a plus : il croyait

---

[73] Al. Elian, « Byzance et les Roumains à la fin du Moyen Âge », dans *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London, 1967, p. 199.

[74] D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe*, 500–1453, Londres, 1971, p. p. 302 : « His [on parle de Grégoire le Sinaïte] Slav and Greek disciples who received their monastic training there [Paroria] included highly educated men who later rose to prominent positions in the churches of their respective lands ; and through the monasteries and royal courts of Eastern Europe. Byzantium, Bulgaria, Serbia, Rumania and Russia were all affected by this new cosmopolitan movement: monks, churchmen, writers and artists, travelling from country to country – 'wandering for the sake of the Lord' as a fourteenth century writer put it – found themselves in a similar spiritual and cultural environment; and through this '**Hesychast International**', whose influence extended far beyond the ecclesiastical sphere, the different parts of the Byzantine Commonwealth were, during the last hundred years of its existence, linked to each other and to its centre perhaps more closely than ever before ».

[75] « Sihastrul Sava », p. 27, n. 24 : Le français enlève malheureusement de la saveur au style très personnel de M. Pilat : « En fait, outre sa fantaisie débordante, l'auteur [à savoir nous même] fait preuve aussi de naïveté, car toutes ces questions [sur l'union ecclésiastique] sont bien plus nuancées, les causes résidant dans les caractéristiques de l'intellectualisme byzantin. Ainsi, l'un des représentants proéminents de Byzance à Florence, Gemistos Pléthon, a soutenu la position de Marc d'Éphèse, en se prononçant contre l'union, mais il l'a fait par hypocrisie, car, on le sait, il était devenu l'adepte d'un paganisme platonisant. Un autre célèbre représentant, Bessarion de Nicée, futur cardinal de l'Église romaine et partisan fervent de l'Union, se trouvant donc sur une position divergente, appartenait également à la même secte » (!).

[76] L'oeuvre de Bessarion a été éditée dans *PG* 161 et, de façon critique, par son biographe majeur, L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, Padeborn, vol. I (1923) : monographie ; vol. II (1927) : édition critique de *In calumniatorem Platonis libri IV* ; le vol. III (1942) comprend des écrits théologiques plus réduits et la correspondance (réédition des trois volumes en 1967). Pour le rôle de Bessarion dans les études aristotéliciennes : E. Mioni, « Contributo del cardinale Bessarione all'interpretazione della metafisica aristotelica », dans *Aristotelismo padovano e filosofia aristotelica*,

dans la possibilité de forger une synthèse de l'aristotélisme et du platonisme. Pour les réconcilier, il a combattu les extrêmes des deux côtés. Contre le platonisme radical de Pléthon, Bessarion écrivit *Adversus Pléthonem in Aristotelem de substantia*, tandis que pour critiquer l'aristotélisme radical de Georges de Trébizonde, il rédigea son chef-d'œuvre *In calumniatorem Platonis libri IV* (Rome, 1469). Pour le cardinal de Nicée, si Aristote avait développé la sagesse horizontale (*sermo scientiae*), applicable aux réalités du monde fini, Platon avait élaboré les concepts de la sagesse verticale (*sermo sapientiae*) ouverte par la contemplation aux vérités de la Révélation. Le Byzantin qu'était Bessarion entendait donc corriger la scolastique tardive par une meilleure compréhension du premier et par une assimilation des intuitions fondamentales du second[77]. Dire qu'il était platonicien est donc simplifier grossièrement les choses. Outre son classicisme achevé, Bessarion a été un grand théologien, un profond connaisseur des Pères, un hagiographe, un réformateur de l'ordre de Saint Basile, vouant une vénération profonde à la Vierge et à la Vraie Croix et étant même un adepte de la doctrine de Grégoire Palamas[78]. Dire donc qu'il était un sectateur païen est de surcroît une impiété. Tout compte fait, les outrecuidances inutiles de M. Pilat n'auront fait qu'exposer la solidité de sa formation.

Cette parenthèse fermée, nous passerons donc aux arguments. Le 15 septembre 1439, de Florence même, à seulement quelques mois de la conclusion de l'Union, Eugène IV écrivait à l'évêque Benoît de Sévérin, en remettant le soin des anciens évêchés catholiques de Siret et de Bacău aux frères mineurs du vicariat de Bosnie. Le pape constatait que « *non solum ipsa terra Moldauie, in qua Grecana heresis quoque die magis ac magis pullulare dicitur, sed et finitimi huic terre Ciculi partesque Transalpine* ». Il confiait la protection des Franciscains au « *dilecto in Christo filio nostro Ladislao illustri rege Polonie subiectoque eidem Elia palatino Moldauie* »[79]. Le 1er juillet 1442, le pape conférait aux Franciscains *ad partes Scithiae et Moldaviae* des pouvoirs supplémentaires qui étaient nécessaires pour : « *salutem fidelium christianorum et conversionem infidelium, haereticorum et schismaticorum et aliarum nationum, que sanctum nomen domini et fidei catholicae veritatem non agnoscunt* (...) »[80]. Eugène IV revenait enfin de Rome le 1er février 1445 : « ...*et in Moldauiae, in quibus tam a longis pestiferum virus schismatis, quod adhuc nonnulos illarum partium populos, qui ad romane ecclesiae unitatem nuper redierunt, inficere non desinit, quam a paucis temporibus atra pravitatis heretice, et potissimum Hussitarum lethifera pestis in maximum christianae fidei detrimentum quamplurima germinarunt perversa germina, que dietim, nisi desuper opportune prouideatur, abundantius succrescent, ac in septem sedilibus Siculorum partibus* »[81].

Florence, 1960, p. 173–182; S. Bernardinello, « I testi bessarionei della "Metafisica" di Aristotele », *Rivista di studi bizantini e neoellenisti*, V, 1968, p. 125–145 ; P. Moraux, *D'Aristote à Bessarion. Trois exposés sur l'histoire et la transmission de l'aristotélisme grec*, Québec 1970.

[77] Pour l'esprit de synthèse de la position philosophique de Bessarion, notons seulement quelques références : E. Garin, *L'umanesimo italiano*, Bari, 1964 ; F. Masai, *Le problème des influences byzantines sur le platonisme italien de la Renaissance*, Paris, 1952 ; A. Pertusi, « In margine alla questione dell'umanesimo bizantino: Il pensiero politico del cardinale Bessarione e i suoi rapporti con il pensiero di Giorgio Gemisto Pletone », *Rivista di studi bizantini e neoellenisti*, V, 1968, p. 95–105 ; G. Podskalsky, *Von Photios zu Bessarion. Der Vorrang humanistische geprägter Theologie in Byzanz und deren bleibende Bedeutung*, Wiesbaden, 2003 (Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, 25) ; et surtout la contribution du meilleur connaisseur du platonisme de la Renaissance, J. Hankins, « Bessarione, Ficino e le scuole di platonismo del secolo XV », dans Idem, *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance*, vol. II. *Platonism*, Rome, 2004, p. 417–429.

[78] A. de Halleux, « Bessarion et le palamisme au Concile de Florence », dans Idem, *Patrologie et œcuménisme. Recueil d'études*, Louvain, 1990, p. 831–858.

[79] *Acta Bosniae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, éd. E. Fermendzin, Zagreb, 1892, doc. 789, p. 176.

[80] *Ibidem*, doc. 803, p. 179–180.

[81] *Ibidem*, doc. 835, p. 191 (daté 1445) ; Hurmuzaki, *Documente*, I /2 (1346–1450), no. 587, p. 700 (daté 1444). Pour le but que nous poursuivons ici, cette différence est moins importante.

Le sens de ces sources est évident. Entre 1439 et 1445, le pape recevait des Franciscains des messages suffisamment inquiétants sur les évolutions ecclésiastiques de Moldavie : bien que ses représentants avaient apposé leur signature sur l'acte d'Union, un courant d'opposition se développait dans ce pays. Dans la dernière lettre, le pape est formel : ceux qui avaient jadis accepté l'union en Moldavie s'en étaient déjà défaits, en établissant de plus des rapports avec les Hussites qui séjournaient dans ce pays.

Voici donc infirmées, de la source la plus autorisée, les allégations qu'en Moldavie, il n'y avait aucune résistance au Concile de Florence. Ce que nous avons tenté en 1999 était de réinterpréter, en partant de cette clé de lecture papale, les événements qui déchiraient à la même période la vie politique moldave. Le lien aurait été prématuré avant que l'école historique de Cluj ne relançât l'étude des conséquences du Concile de Florence en Hongrie médiévale[82] et que les études du regretté Leon Şimanschi ne missent de l'ordre dans la succession des renversements politiques après la mort d'Alexandre Ier. Il s'imposait donc de situer la guerre civile de Moldavie sur le plan plus large de la politique est-européenne, marquée par la croisade préparée par le pape Eugène IV et concrétisée par les offensives de l'armée du roi Vladislav Ier de Hongrie et de Pologne, dirigée par Jean Hunyadi : la longue campagne de 1443–1444 et l'expédition de Varna (1444). Nous avouons que ce lien nous semble encore aujourd'hui plutôt élémentaire. Pour le stigmatiser comme une « fantaisie débordante » il faut voir les choses de très bas.

Le lien n'était en rien arbitraire, car le prince Iliaş de Moldavie était ni plus ni moins que l'oncle par alliance du roi Vladislav Ier (III), et le pape comptait sur lui pour la défense de l'Union que le boyard Neagoe avait signé à Florence en son nom. Il s'affirma en écrasant une colonne ottomane qui avait envahi la Transylvanie (juin 1432)[83]. S'il était si lié à Rome et au roi de Hongrie, Étienne II apparaît en revanche très attaché à Byzance. La nouvelle édition de l'inscription qu'il fit apposer à Cétatea Albă ne laisse guère de doute là-dessus[84]. Jan Dlugosz avait signalé qu'Étienne II avait renversé en 1433 son frère en faisant appel aux Ottomans, devenus déjà les protecteurs de son beau-frère Alexandre Aldea, prince de Valachie[85], et s'était approprié le pouvoir princier pour lui seul (octobre 1433 – août 1435). On n'a pas encore observé qu'à la cour de Murad II, on considérait que l'installation d'Étienne II avec le soutien du sultan avait accompli l'assujettissement des Principautés aux Ottomans. En effet, en arrivant en 1433 à Andrinople et y rencontrant les otages laissés par le prince de Valachie, Bertrandon de la Broquière, émissaire du duc Philippe le Bon de Bourgogne, note :

> « [A]vant que je passasse par icelle contrée, le Grant Turc avoit conquis *toutes les deux Vallaquies, c'est assavoir la grande et la petite* [donc tant la Valachie que la Moldavie – n.n.] et n'y avoit plus nulle cité, ville ne fortresse qui fust en l'obeissance de l'empereur de Constantinople que tout ne fust subgect ou tributaire au Turc » [86]. [souligné par nous].

---

[82] M. Diaconescu, « Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie », *Mediaevalia Transilvanica*, I, 1–2, p. 29–62 ; A. A. Rusu, *Ioan de Hunedoara şi românii din vremea lui. Studii*, Cluj-Napoca, 1999 ; I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania (1440–1514)*, (La noblesse roumaine de Transylvanie, 1440–1514), Bucarest, 2000.

[83] I. Minea, *Informaţiile româneşti ale cronicii lui Ian Dlugosz*, Jassy, 1926, p. 114–115 ; voir, au-delà de la caricature que nous en a laissée Dlugosz, l'étude remarquable sur Iliaş par C. Rezachevici, *Enciclopedia domnilor români. Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova (a. 1324–1881). I. Secolele XIV–XVI*, Bucarest, 2001, p. 476–491, qui souligne que le mariage d'Iliaş avec Maria, la soeur puînée de la reine-mère Sofia, fut le plus prestigieux mariage jamais conclu par un prince moldave dans l'Union polono-lituanienne.

[84] A. Pippidi, « Din nou despre inscripţiile de la Cetatea Albă », dans *In honorem Paul Cernovodeanu*, éd. Violeta Barbu, Bucarest, 1998, p. 81.

[85] I. Minea, *Informaţiile româneşti*, p. 22–33 : « Etienne se réfugia chez les Valaques, il les attira de son côté et obtint l'aide turque ». L'évêque de Cracovie informait également le cardinal Cesarini que le prince de Moldavie s'était soumis aux Turcs.

[86] Bertrandon de la Broquière, *Voyage d'Outremer*, éd. Ch. Schefer, *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie. Depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle*, vol. XII, Paris, 1892, p. 149.

Ce témoignage place sous un jour nouveau le débat sur le début de la vassalité moldave envers les Ottomans : 1453[87] ou bien 1456[88]. Sans doute, sans l'intervention ferme de Jean de Hunyadi dans les Principautés entre 1442 et 1453 le régime ottoman se serait installé en Moldavie deux décennies plus tôt.

Les rapports de vassalité d'Étienne II envers Murad II eurent aussi leurs retombées ecclésiastiques. Le sultan Murad avait essayé d'empêcher le départ des Byzantins en Italie, dénonçant la vanité des discussions avec les Latins, et s'offrant à payer des subsides au basileus. Il aurait ensuite voulu attaquer la capitale pour obliger Jean VIII à y revenir. Le grand vizir Khalil-pacha recommanda l'expectative, dans l'attente des résultats des discussions théologiques, considérant que le danger obligerait les Grecs à faire plus facilement des concessions aux Latins[89]. Murad continuait cependant à s'intéresser de près aux raisons qui avaient poussé Jean VIII à partir en Italie[90], et décida de prendre des mesures de sécurité pour éradiquer toute base à une éventuelle croisade dans les Balkans. Ainsi, en 1438, il força le despote Branković de Serbie et le prince Vlad II de Valachie à l'accompagner dans une incursion dévastatrice en Transylvanie, rompant la paix de 1428[91]. L'année suivante, peu après la conclusion de l'Union, il obtint la capitulation de Sémendrie, en annexant le despotat serbe (19 août 1439)[92]. La chronique ottomane de la bataille de Varna, *Gazavâtnâme*, rejoint cette opinion. Elle décrit le départ de l'empereur (*tekfur*) de Constantinople chez le pape de Rome, de qui il obtint la promesse d'une croisade après lui avoir baisé la main (geste qui signifiait la reconnaissance de sa suprématie)[93]. Les Ottomans étaient conscients que l'Union annonçait une entreprise croisée à venir.

Le Mont-Athos avait reconnu en 1424 son allégeance à Murad II et ses privilèges furent garantis une fois de plus après la conquête ottomane de Thessalonique[94]. Si trois représentants des monastères de la Grande Lavra, de Vatopedi et de Saint-Paul avaient participé au Concile et signé le décret d'Union, une partie des moines refusa d'accepter l'Union en « champions de la foi de nos Pères »[95]. Il est donc évident que, en s'appuyant sur les Athonites et Murad II, Étienne II ne pouvait être qu'anti-unioniste. Tous ces éléments ne font que renforcer l'hypothèse que nous avons lancée en 1999, mettant en rapport la révolte d'Étienne II contre son frère Iliaş avec la révolte concomitante du despote Démétrios Paléologue contre son frère le basileus Jean VIII.

On comprend bien que le sultan soutint volontairement la révolte du despote Démétrios contre son frère l'empereur en lui fournissant une armée pour assiéger

---

[87] M. Cazacu, « Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle », *RER*, XVI, Athènes, 1981, p. 36–39.

[88] Ş. Papacostea, « La Moldavie, État tributaire de l'Empire ottoman au XVe siècle : le cadre international des rapports établis en 1455–1456 », *RRH*, XIII, 1974, 3, p. 445–460 (=Idem, *Evul Mediu românesc*, p. 109–126).

[89] Georgios Sphrantzès, *Memorii (1401–1477), en annexe, Pseudo-Phrantzès: Macarie Melissenos. Cronica (1258–1481)*, éd. V. Grecu, Bucarest, 1966, XXIII, 8–11; p. 60.

[90] Cf. les questions posées par Murad II au voyageur espagnol Pero Tafur, en visite à Andrinople en 1438 : Pero Tafur, *Travels and Adventures, 1435–1439*, éd. M. Lettes, Londres, 1926, p. 126.

[91] V. Ciocâltan, « La campagne ottomane de Transylvanie (1438) dans le contexte politique international », *RRH*, XV, 1976, p. 437–446.

[92] A. Pertusi, « La situazione dell' Europa orientale dopo la caduta di Smederevo (1439) in una lettera inedita di Fra Bartolomeo di Giano », dans *Byzance et les Slaves. Etudes de Civilisation. Mélanges Ivan Dujčev*, Paris, 1979, p. 337–372.

[93] H. Inalcik, « Byzantium and the Origins of the Crisis of 1444 under the Light of Turkish Sources », *Actes du XIIe Congrès international d'Etudes Byzantines, Ochride, 10–16 Sept. 1961*, t. II, Belgrade, 1964, p. 159–163, ici p. 162.

[94] D. Năstase, « Le Mont Athos et l'Orient chrétien et musulman au Moyen Âge », *RRH*, XXXII, 1993, 3–4, p. 317. Plusieurs contributions sur l'attitude favorable des Ottomans envers le Mont-Athos et des Athonites envers les Ottomans dans le volume collectif, *Mount Athos in the 14th–16th Centuries*, Athènes, 1997.

[95] E. A. de Mendieta, *Mount Athos, The Garden of the Panaghia*, Berlin-Amsterdam, 1972, p. 104–106.

Constantinople (avril 1442)[96]. Le despote était le gendre de Paul Assen, noble constantinopolitain d'origine bulgare, enrichi par le commerce avec les Ottomans, maître de l'archipel thrace et de l'île de Lemnos où se trouvait exilé Marc Eugénikos. Celui-ci réapparut d'ailleurs à Constantinople justement en août 1442, poursuivant sa campagne contre l'Union à l'instant même où Démétrios essayait d'attirer à lui les habitants de la Ville. Le siège de Constantinople fut mis en échec par les événements inattendus du front danubien: les victoires de Jean Hunyadi sur Mezid-bey à Sibiu (22 mars 1442) et sur Şahabeddin-Pacha, le *beilerbeyi* de Roumélie, à la bataille de la Ialomiţa (2 septembre 1442)[97]. Ces victoires ramenèrent sous contrôle hongrois la Valachie, où Hunyadi installa Basarab II, contraignant au retrait les unités ottomanes qui appuyaient Démétrios au siège de Constantinople (6 août 1442).

Privé du soutien ottoman, Démétrios fut arrêté, mais par peur des conséquences, Jean VIII ajourna la proclamation de l'Union à Constantinople. Syropoulos, qui écrit vers 1445, considérait le conflit entre l'empereur et le despote comme l'un des obstacles providentiels qui avaient freiné l'Union[98]. Dans une lettre à Démétrios en 1450, Gennadios Scholarios rappelait le temps où les anti-unionistes, encore timorés et dispersés, retrouvèrent l'espoir à la faveur de l'acte du despote : ils y voyaient un nouvel empereur, qui devait restaurer un Empire orthodoxe libéré de la corruption florentine[99]. Dans ce contexte, à l'insistance du clergé de Constantinople, vingt-deux des trente-deux signataires de l'Union, le métropolite Antoine d'Héraclée en tête, renièrent leur signature vers 1441[100].

L'évolution des événements en Moldavie suit de près ce qui se passe à Constantinople. L'accueil fait au Concile semble avoir été réservé[101]. On assiste alors à un événement particulier: l'inauguration de rapports directs entre la Moldavie et le Mont-Athos. Étienne II, sans son frère Iliaş, octroya de sa cour de Bârlad à l'higoumène du monastère athonite de Zographou venu en Moldavie, une aide financière annuelle pour son couvent (26 mai 1442)[102]. Le monastère de Zographou était depuis un certain temps en

[96] Pour l'assaut ottoman de 1442 sur Constantinople, voir P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinenchroniken, 2. Teil. Historischer Kommentar*, Vienne, 1977, p. 461 : chroniques 29 / 11, 62 / 10 et l'analyse de I. Djurić, *Le crépuscule de Byzance*, Paris, 1996, p. 335–339.

[97] E. C. Antoche, « La bataille de la rivière de Ialomita (2 septembre 1442) », *Cahiers du Centre d'Études d'Histoire de la Défense. Nouvelle Histoire Bataille*, Paris, IX, 1999, p. 61–88.

[98] Syropoulos, *Mémoires*, p. 568–569 : « le départ d'ici [de Florence] du despote Démétrius et le différend qu'il eut avec l'empereur et au sujet duquel on pensait même à se battre ; son obstination constante pour défendre le dogme orthodoxe des ancêtres... [furent tout autant de] choses qui amortirent l'ardeur de l'empereur pour ce qu'il devait faire et qu'on lui demandait de faire pour consolider l'Union ».

[99] L. Petit (éd.), *Œuvres complètes de Georges Scholarios*, Paris, 1928, vol. III, p. 119–121.

[100] Marie-Hélène Blanchet, « Les divisions de l'Église byzantine après le concile de Florence (1439) d'après un passage des *Antirrhétiques* de Jean Eugénikos », *Hommage à Alain Ducellier. Byzance et ses périphéries*, B. Dourmec, Chr. Picard (éds.), Toulouse, 2004, p. 17–39.

[101] *Cronicile slavo-române*, p. 44, 49: Les *Annales* moldaves relatent que « l'empereur grec, le patriarche de Constantinople et beaucoup de métropolites se rassemblèrent au concile de Florence, auprès du pape de l'Ancienne Rome, et ils furent trompés par les Latins, et une grande partie d'entre eux s'en revinrent, barbe coupée ».

[102] *DRH*, A. vol. I, no. 221, p. 311–312 ; P. Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, (*OCA*, 227), Rome, 1986, p. 180–182, avait proposé que le préambule détérioré de cet acte devrait être complété en y introduisant en premier lieu le nom d'Iliaş-voïévode. Dans une longue discussion que nous eûmes avec le Prof. Petre Năsturel autour de notre étude de 1999, nous avons fait l'observation que l'émetteur s'y exprime très nettement *au singulier* (†*Az'*), tandis que d'autres documents, émis par les deux princes ensemble, s'expriment prudemment au pluriel (*my'* : ambiguë entre pluriel de majesté et pluriel de personnes). De plus, l'acte pour Zographou attribue à Etienne le titre de *Io* et non seulement le titre de voïévode, mais aussi celui de *gospodin' Moldovlahiiskoi Zemli*, tandis que dans les actes communs Etienne n'est que *brat' gospodstva my* (« le frère de notre seigneurie ») d'Iliaş. Ce dernier, à son tour, ne porte qu'une seule fois la particule *Io*, au début de son règne, en 1433, lorsque son pouvoir unique n'était pas contesté (*DRH*, A. vol. I, no. 116, p. 166–168). Nous sommes donc tombés d'accord qu'Etienne, et lui seul, avait accordé cette charité aux moines de Zographou.

rapports privilégiés avec Murad II. Adoptant en 1426 une décision en faveur du monastère de Kastamonitou et contre les intérêts de Zographou, le patriarche Joseph II craignait que les moines bulgares ne s'adressassent au sultan ottoman et il les menaçait d'excommunication au cas où ils agiraient ainsi[103]. Il est donc très probable que l'higoumène bulgare ne faisait qu'établir le contact entre Démétrios, en quête d'alliés, et Étienne II, les deux anciens clients politiques de Murad II[104].

Toutes ces données, que nous ne possédions pas en 1999, confirment notre hypothèse selon laquelle la présence de l'higoumène de Zographou à la cour d'Étienne II était justement en rapport avec la rébellion du despote Démétrios soutenu par le même sultan[105]. En effet, après cette rencontre, Étienne II attaqua par surprise Iliaş et l'évinça de Moldavie (août-septembre 1442). Les deux actions, concomitantes, ont la même signification anti-unioniste. Et voici que parmi les noms des vingt-deux personnalités qui revinrent sur leur signature de l'acte du Concile de Florence, on rencontre aussi le nom du métropolite Damien[106]. Et voici encore que l'opportuniste *logothète* Neagoe – signataire de l'Union à Florence – trahit son prince et passe dans le conseil princier d'Étienne II[107]. Des évolutions qui étaient certes dignes de l'attention d'Eugène IV, qui, dans sa lettre de 1445, devait sûrement se référer premièrement à l'abandon de l'Union par ses signataires qu'il avait connus en Italie : Damien et Neagoe.

Après la défaite de Varna, le parti anti-unioniste commença à s'organiser pour s'opposer à la proclamation officielle de l'Union à Constantinople[108]. Les deux factions anti-unionistes, les « compromis » de Georges Scholarios et les « irréductibles » de Marc Eugénikos se réconcilièrent peu avant la mort de ce dernier (23 juin 1445), jetant les bases de la *Hiéra Synaxis*[109]. Les conférences du palais de Xylalas (août-novembre 1445), convoquées par Jean VIII et le patriarche Grégoire III, permirent à l'opposition anti-unioniste de se manifester au grand jour. Scholarios et Sylvestre Syropoulos d'un côté, Bartolomeo Lapacci et Francesco Condulmer de l'autre, s'affrontèrent en quinze rencontres. A la fin, la faction anti-unioniste s'adressa à l'empereur, rejetant le *Filioque* et demandant l'organisation d'un nouveau concile à Constantinople. Mais la *Hiéra Synaxis* ne représentait encore qu'une poignée de personnes, dont Damien parmi les cinq métropolites[110].

---

[103] *Archives de l'Athos. Actes de Kastamonitou*, éd. N. Oikonomidès, Paris, 1978, no. 6.

[104] En mars 1444, Murad II utilisa les services d'un moine pour établir un contact entre la sultane Mara et son père, Georges Branković, en vue des pourparlers préliminaires à la paix de Szeged (N. Iorga, *Notes et extraits*, vol. II, p. 401).

[105] D'autant plus que l'apanage du despote Démétrios se trouvait à Messembria (Nesebăr), le territoire byzantin le plus proche de la Moldavie et surtout de Kilia dominée par Etienne II. L'étude de Ş. Papacostea, « Un umanist italian, ambasador în slujba Bizanţului, prin Moldova lui Alexandru cel Bun », dans D. Nazare, Ruxandra Nazare, B. F. Popovici (éds.), *In honorem Gernot Nussbächer*, Braşov, 2004, p. 133–141, a récemment mis en lumière l'importance capitale de la voie maritime qui liait, avant la chute de Byzance, Constantinople à l'Europe centrale, ayant comme étapes obligées Messembria et Kilia.

[106] L. Petit, X. A. Sidéridès, M. Jugie, *Œuvres complètes de Gennadios Scholarios*, t. III, Paris, 1930, p. 194–195 : dans la liste autographe de Scholarios du ms. *Baroccianus Oxoniensis* 85 contenant la liste des signatures apposées sur le décret d'union, la liste dressée par Scholarios avec 22 signataires. Gennadios écrit : « Ὁ Moldoblac... aj ... metenÒhsen » (Le métropolite de Moldovalachie s'est repenti) ; cf. aussi E. Popescu, *op. cit.*, p. 475–476.

[107] A partir du 6 mars 1443 *DRH*, A., vol. I, no. 225, p. 314–316.

[108] C. Tsirpanlis, *Marc Eugenicus and the Council of Florence. A Historical Re-evaluation of His Personality*, Thessalonique, 1974, p. 57.

[109] C. N . Tsirpanlis, *op. cit.*, p. 43–44.

[110] Les métropolites Macaire de Nicomédie, Ignace de Tirnovo, Damien de Moldavie, Théognoste de Pergè et Attaleia, Acace de Derkos, le secrétaire impérial Georges Scholarios (patriarche 1454–1456) les archontes Michel Balsamon et Sylvestre Syropoulos (futur patriarche 1463–1464), les supérieurs des monastères de Constantinople (Théodote de Stoudios, Joasaph de Kosmedion, Géronte de Pantokrator, Cyrille de la Peribleptos, Germain de Saint-Basile), le hiéromoine Isidore « pneumatikos pater » (futur patriarche de Constantinople, 1456–1462) et le *hiéromnèmon* Théodore Agallianos.

Il est évident que le métropolite Damien est une quantité à la fois négligeable et incommode pour notre auteur. Il peut difficilement interpréter sa présence en Moldavie. D'où tout une série d'appréciations très contradictoires : d'un côté, il n'y a rien qui pourrait être interprété comme un geste du prince contre lui, au contraire, il le comble de donations. De l'autre, « malgré ce fait, nous n'avons pas de raisons de croire que Damien se sentait très à l'aise en Moldavie ». Ce métropolite ingrat méritait donc la marginalisation progressive par le prince, car il n'était, considère M. Pilat, qu'« un intrus, qui manquait d'autorité mais était couvert de légitimité »[111].

On peut désormais affirmer, preuves à l'appui, que ce ne fut pas le prince qui gagna le métropolite Damien à son point de vue, mais le métropolite qui gagna Étienne II à ses conceptions. Voici donc le sens, que l'auteur discuté rate complètement, des donations qu'Étienne II, une fois devenu prince unique du pays, fit à la métropole de Suceava le 11 avril 1444[112]. Et c'est pourquoi il faut admettre qu'en 1445, le métropolite de Moldavie représentait aussi son prince lorsqu'il se trouvait avec les autres anti-unionistes à écouter les dernières volontés de Marc d'Ephèse mourant, avant de s'engager dans les débats du palais de Xylalas.

Il s'agit donc d'un peu plus que de simples « spéculations liées à certains événements politiques »[113], si insignifiants que notre auteur ne daigne même pas en faire mention[114]. La Moldavie qu'il nous décrit en revanche apparaît un peu comme « l'endroit où il ne se passe rien ». De Constantinople à Moscou, de Rome à Kiev, les jeux se font et se défont, les gens sont obligés de se prononcer pour ou contre l'union, pour ou contre la croisade, pour ou contre les Ottomans. Sauf – la Moldavie, qui, elle, reste impassible, extérieure à tout, où les mêmes prières sont récitées dans les monastères pour les mêmes princes généreux qui se font concurrence en gestes de reconnaissance. Et cela non pas parce qu'elle aurait accepté le Concile, Dieu l'en préserve, mais parce que, simplement, elle ne participait guère à tous ces « événements politiques ». L'irénisme candide de M. Pilat va jusqu'à réconcilier les frères ennemis, en faisant prier Étienne pour l'âme de son frère en 1447[115], oubliant que celui-ci survécut d'un an au moins à celui-là[116].

Si on quitte cette vision paroissiale – due sans doute une déformation professionnelle – les sources externes qui prêtent quelque attention à la Moldavie racontent une histoire un peu différente. Il est intéressant que notre auteur n'ignore pas que le métropolite Damien signa l'union en 1439, la rejeta ensuite en 1445[117] et fut remplacé par Joachim en 1447. Mais le syllogisme lui joue un mauvais tour car, de tous ces éléments, sa conclusion est qu'en fait, en Moldavie, *il n'a pas* existé une résistance au Concile de Florence[118]. Or

[111] « Sihastrul Sava », p. 36–37.
[112] *DRH*, A. vol. I, no. 242–243 ; cf. « Sihastrul Sava », p. 36.
[113] « Sihastrul Sava », n. 24, p. 27.
[114] Ses préjugés envers la thèse que nous avons défendue vont jusqu'au point où, en découvrant dans un texte d'époque une possible allusion contre le Concile de Florence, il s'arrête brusquement, et nous propose une explication étonnante : le texte en cause n'est pas une réaction officielle, l'inflexion anti-unioniste appartient seulement au scribe. Alors qu'un autre texte émis le même jour, et de la même facture, mais présentant juste un propos anodin, représenterait, lui, la position officielle : « Sihastrul Sava », p. 36.
[115] Parlant de la donation d'Etienne II au monastère de Neamț, « Sihastrul Sava », p. 138–139 : « Observons que le document est émis à Suceava, précisément le jour de la saint-Elie. S'agissait-il d'un acte pieux par lequel Etienne manifesta de la préoccupation pour l'âme de son frère qu'il avait fait aveugler ? Il est vraiment possible que cette dernière donation d'Etienne au monastère de Neamț ait eu une pareille signification ».
[116] Etienne II mourut le 13 juillet 1447, alors que Iliaş expira dans son exil polonais à une date comprise entre le 22 février et le 22 août 1448 (C. Rezachevici, *Cronologia critică*, p. 490–491).
[117] « Sihastrul Sava », p. 37 : Il s'agit des conférences théologiques du palais de Xylalas à Constantinople en 1445, auxquelles Damien de Moldavie prit part dans le camp anti-unioniste.
[118] *Ibidem*, p. 38.

pour en finir avec « la soi-disant première étape de la résistance au Concile de Florence »[119] il ne suffit pas d'invoquer un interminable cortège de donations qui prouvent seulement que les princes, unionistes aussi bien qu'anti-unionistes, s'efforçaient d'attirer les milieux monastiques par des actes de générosité. Il faudrait plutôt démontrer que le métropolite Joachim qui arriva en Moldavie avec les armées de Jean Hunyadi, le bras de fer de l'Union en Hongrie, n'était pas un adepte du Concile de Florence. Or à notre plus grande surprise, un doctorant en histoire à l'Université de Jassy semble tout ignorer de la mission de Joachim en Moldavie (voir ci-dessous). Si on apprend de cette étude des choses complètement inédites sur le métropolite Calist de Roman, tout ce qui concerne les métropolites « grecs » de Moldavie de l'époque est complètement flou, ils restent de simples noms sur une liste épiscopale, alors qu'on sait d'eux plus de choses que de tous les métropolites moldaves d'avant le XVIIe siècle.

Comment peut-on parvenir à des conclusions aussi contradictoires avec les sources ? C'est l'auteur qui l'avoue dans ses notes de bas de page, où il pontifie que : « La tentative de transborder les remous théologiques de Byzance en Moldavie n'a aucun sens, en tout premier lieu parce que ni le paysage culturel, ni le paysage socio-politique n'est (sic !) le même » (le désaccord grammatical est de L. Pilat)[120]. Il est évident qu'en suivant ce véritable appel au provincialisme culturel, on risque de transformer la Moldavie en un espace épistémologiquement « autocéphale », où depuis les règles de la science historique jusqu'aux normes du droit canonique, tout fonctionnerait selon la norme de l'exception.

V. L'AUTOCÉPHALIE DE L'ÉGLISE DE MOLDAVIE

Comme si tout cela n'eût pas été déjà suffisant, M. Liviu Pilat récidive avec une autre étude, de plus large portée, s'attaquant à des questions plus générales touchant aux rapports entre l'Église et le pouvoir politique au XVe siècle. Au cœur de la nouvelle contribution se trouve l'idée de l'autocéphalie de l'Église de Moldavie, sur laquelle Il insiste avec une véhémence singulière. Et d'affirmer d'entrée de jeu : « La chute de Constantinople a signifié pour la Moldavie le renoncement à l'union de Florence, acte dont l'importance a été beaucoup exagérée, mais aussi le début des prétentions ottomanes venues sur la filière de la subordination ecclésiastique. Le départ de Joachim, le dernier métropolite grec, a marqué non une position par rapport au problème de l'union religieuse, mais la rupture des liaisons avec le Patriarcat de Constantinople, réorganisé par l'anti-unioniste Gennadios Scholarios [!]. Faute d'éléments capables de suggérer du moins l'existence de tels rapports, il nous faut accepter que, après 1453, l'Église de Moldavie a obtenu, de manière fortuite [!], son autocéphalie »[121].

Cela prouve une fois de plus que M. Pilat ne lit en fait pas, ou lit très mal, les sources qu'il cite[122]. Car en réalité Michel Lascaris a montré sans l'ombre d'un doute que le métropolite Joachim avait été consacré non pas par Scholarios, mais par son ennemi juré, le patriarche unioniste Grégoire III Mammè, et installé par un *prostagma* impérial de Jean VIII Paléologue, l'auteur moral du Concile de Florence, en novembre 1447[123]. Joachim dut

[119] *Ibidem*, p. 38.

[120] Voici pour conformité l'original : « (T)entativa de a *transborda* (!) frământările teologice din Bizanţ în Moldova este lipsită de sens, în primul rând datorită faptului ca nici peisajul cultural, şi nici cel socio-politic, nu este [sic !] acelaşi » (p. 27, n. 24).

[121] « Biserică si putere », p. 134.

[122] En effet, dans l'article « Sihastrul Sava », p. 37, n. 76, M. Pilat renvoie formellement à l'étude de Michel Lascaris, sans oublier au passage de défigurer le titre en français.

[123] M. Lascaris, « Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'Église moldave avec le patriarcat de Peć et l'archevêché d'Achris au XVe siècle », *BSHAR*, XIII, 1927, le texte du décret : p. 159, analyse : 129–134 ; J. Darrouzès, *Regestes*, I/7, N. 3399 ; *FHDR*, IV, no. 61, p. 360–361. Ce texte a même été traduit en roumain, dans une édition que M. Pilat cite souvent, ce qui nous fait penser moins à l'ignorance qu'à une déformation à bon escient. Sur l'activité de Joachim en Moldavie, voir P. Ş. Năsturel, « Urmările căderii Ţarigradului pentru Biserica românească », *MO*, XI, 1959, p. 45–73.

quitter la Moldavie en raison d'un puissant mouvement anti-unioniste, comme le montre la lettre, datée de « Sandomir, 16 avril », appartenant probablement à l'évêque de Cracovie et cardinal Zbigniew Olesnicki et adressée au pape Nicolas V. Citons : « le vénérable père et seigneur Joachim, évêque de Suceava en Moldavie [...] avait essayé avec courage de mettre dans la voie de l'orthodoxie catholique les peuples confiés à sa direction, en leur assurant que c'était pour eux une nécessité de salut de rester fidèles à l'Union convenue au concile œcuménique de Florence entre les Églises latine et grecque, et qu'ils devaient reconnaître comme tribunal unique celui du successeur de Pierre, qui est en même temps vicaire de Jésus-Christ... ». En revanche, « [...] après avoir été chassé de son siège, [il] a décidé de se rendre auprès de Votre Sainteté [le pape] en même temps que ceux qui, ayant suivi les exhortations de sa doctrine, professent la norme de la vraie foi... *Beaucoup de gens par le fait de leur méchanceté ne purent supporter ce sage avis* [d'accepter l'Union de Florence] *et rejetèrent ledit évêque comme un déplorable ennemi de leur rite* »[124]. Les allégations de L. Pilat se dissipent aussitôt à la rencontre des documents. L'avènement de Théoctiste Ier représente sans doute « la deuxième étape de la résistance à l'Union de Florence », parfaitement contemporaine, et sans doute en rapport, avec l'avènement de Gennadios Scholarios[125].

Remarquons l'incohérence qui sous-tend cette nouvelle contribution : tout en soutenant que l'autocéphalie de l'Église moldave fut à partir de 1453 l'objectif primordial des ecclésiastiques moldaves, on commence par soutenir que cette autocéphalie était en réalité « fortuite », à savoir obtenue par le simple jeu des circonstances[126].

Pour essayer de donner un semblant de consistance à ce concept, M. Pilat propose une sorte de pseudo-mécanisme d'auto-production interne de la hiérarchie moldave, car il est assez conscient qu'en détachant le métropolite Théoctiste Ier de tout rapport avec le Patriarcat œcuménique, celui-ci était sorti du néant et suspendu en l'air sans aucun appui canonique. On nous suggère que la présence à la tête du conseil princier du métropolite ne signifierait nullement l'autorité morale et politique dont il jouissait en tant que consécrateur du prince Étienne le Grand. Au contraire, ce serait le Conseil princier qui conférerait un semblant de légitimité à un métropolite alors extérieur à toute structure ecclésiastique légitime[127].

On prétend, pour une époque dont on conserve à peine quelques documents par année, *modéliser* l'histoire de l'Église de Moldavie dans la deuxième moitié du XVIe siècle en distinguant trois périodes. Entre 1457 et 1464, le seul prélat qui se trouve en Moldavie était Théoctiste ; un synode organisé à la fin de 1464 élut le métropolite Taraise de Roman, et un autre synode de 1470 élut Ioanichie de Rădăuți. A partir de ce moment, la présence des trois prélats « offrait la possibilité de réglementation de la succession, sans que la présence d'un prélat d'une autre Église ne soit plus nécessaire »[128]. C'est pour l'auteur l'origine de l'autocéphalie *de facto* de l'Église de Moldavie. L'organisation achevée, la légitimité de l'Église ne pouvait plus être mise en cause, en raison de quoi « la présence des prélats à la tête du conseil princier n'était plus nécessaire ». Après 1473, le métropolite et les évêques ne sont plus mentionnés que dans des documents concernant des questions strictement ecclésiastiques[129]. Le More a fait son devoir, le More peut partir...

---

[124] M. Lascaris, *op. cit.*, p. 132.

[125] Nous avons attiré déjà l'attention sur le fait que, depuis 1375, le « patriarche » serbe n'était plus qu'un suffragant du patriarche œcuménique et que, de plus, le despote Georges Branković demanda à Gennadios Scholarios la permission de transférer le Patriarcat de Peć à Smederevo : D. I. Mureşan, « De l'intronisation du métropolite Théoctiste Ier », p. 343–352.

[126] L'autocéphalie, « fortuită » (« Biserică şi putere », p. 134), sera défendue « cu cerbicie » (*Ibidem*, p. 144).

[127] *Ibidem*, p. 135 : « La présence d'Eustatie à côté du métropolite me détermine [on voit mal pourquoi – n.n.] à penser que, au contraire, c'était le Pouvoir qui légitimait, sur le plan interne, la nouvelle hiérarchie de l'Église qui, à ce moment-là, se trouvait en contradiction avec la tradition ».

[128] *Ibidem*, p. 136, 138, p. 143–144.

[129] « Biserică şi putere », p. 144.

Tout ce système, qui ajoute le fastidieux des particularités banales à la pesanteur des généralités ambitieuses, n'a qu'un seul but : diluer l'interprétation qui avait donné un sens politique à cette disparition du conseil princier des ecclésiastiques moldaves. Il est encore une fois regrettable qu'aucun point de vue de cet auteur ne puisse être exprimé sobrement, sans donner cours à des ressentiments incompréhensibles[130].

Plusieurs problèmes mettent en cause cette reconstitution. Si ce mécanisme avait une signification, pourquoi, une fois l'évêque de Rădăuți élu en 1470, les prélats moldaves continuent-ils à rester dans le conseil princier jusqu'à la fin de l'année 1473? Les vacances postulées sont énormes : il s'agirait, en prenant 1453 comme point de départ, d'une vacance du siège de Roman de 11 ans, et de 17 ans pour le siège de Rădăuți. Or les canons rendent un métropolite responsable de fournir un occupant à un siège épiscopal vacant *sous les trois mois*[131] !

C'est en effet la consécration de l'évêque Taraise de Roman, donc le passage d'un à deux prélats moldaves, qui est la plus problématique. On suppose qu'après le mariage d'Étienne III avec Evdokia de Kiev, « ce rapport matrimonial put servir de médiateur pour une relation avec la métropole de Kiev, qui, à son tour, avait interrompu sa liaison avec le Patriarcat œcuménique »[132]. Impossibilité évidente, car le métropolite de Kiev, Grégoire Bougarine, avait été consacré en 1458 par le patriarche unioniste Grégoire Mammè et il resta en communion avec l'Église de Rome jusqu'à 1467. A partir de ce moment, il s'adressa au patriarche Dionysos Ier de Constantinople pour lui demander sa bénédiction. Celui-ci le reconnut comme le légitime « métropolite de toute la Russie », en demandant au grand-duc de Moscou de l'accepter également. Devant le refus catégorique d'Ivan III, Dionysos déclara le métropolite Philippe Ier de Moscou schismatique, car intronisé sans sa bénédiction pontificale (1469). En réplique, Ivan III prétendit en 1470 que le patriarche œcuménique n'était qu'un hérétique et un prisonnier des infidèles, en raison de quoi il ne

[130] *Ibidem*, p. 144–145 : « Recent, Alexandru Simon a dat o altă explicaţie acestui moment. Pentru domnia sa, dispariţia mitropolitului din sfat după 1473 este legată de un conflict izbucnit între Ştefan şi Theoctist, generat de apropierea domnului de papalitate, Ştefan cel Mare pregătindu-se chiar şi de un pelerinaj la Roma. Spre o opinie similară pare să se îndrepte şi Dan Ioan Mureşan, după cum reiese din finalul studiului dedicat întronării lui Theoctist. Nu ştiu în ce masură este vorba de o influenţă reciprocă în susţinerea unei asemenea opinii, pot doar constata, în ambele cazuri, superficialitatea şi predilectia pentru dihotomii simpliste ». Voici qu'on est désormais coupable par association, de même que par intention ! On aura compris enfin contre qui s'insurge L. Pilat dans ses prises de position « méthodologiques », d'une profondeur à faire pâlir un A. D. Xenopol, où – n'ayant pas peur du ridicule – il écrit noir sur blanc cette phrase d'une élégance absolue : « Însă, în istoriografia noastră, această accepţiune a termenului pare, uneori, a fi oarecum străină, ipoteza fiind pentru unii o părere personală formată pe baza unei simple lecturi, altfel spus un simplu "dat cu părerea", ce vine să completeze un anume gol de informaţie la fel de bine cum unui şchiop i se aplică un picior de lemn » (cf. *Ibidem*, p. 133). On voit qui parle en connaissance de cause, de l'intérieur de ce phénomène en effet inquiétant. M. Pilat n'ose pas remonter jusqu'à l'étude sur laquelle se fonde la « dichotomie simpliste » qu'il démasque si violemment : Şt. S. Gorovei, « 1473: Ştefan, Moldova şi lumea catolică », *AIIAI*, XXIX, 1992, p. 75–83. En outre, quiconque peut voir que nous ne faisons à la fin de notre étude (« De l'intronisation du métropolite Théoctiste Ier », p. 374) absolument *aucune* affirmation, mais annonçons simplement la préparation d'une continuation de notre recherche (désormais sous presse, voir ici, n. 148). Quant à M. Alexandre Simon – dont les études d'une largeur de vue et d'une bibliographie d'une ampleur plutôt rares en Roumanie se défendent toutes seules – écrivant en anglais, ne dit nulle part qu'Etienne le Grand aurait *préparé* un pèlerinage à Rome. M. Pilat fait encore une fois preuve de la bonne volonté qui guide ses recherches.

[131] Can. 25 du Concile de Chalcédoine (451) : « Qu'une Église ne doit pas être privée d'évêque au-delà de trois mois. Ayant appris que plusieurs métropolitains négligent leur troupeau et diffèrent l'élection des évêques, le saint concile a décidé que l'élection des évêques doit être faite dans les trois mois, à moins qu'il n'y eût une nécessité absolue de différer plus longtemps; si le métropolitain n'agit pas ainsi, il sera soumis aux peines ecclésiastiques ».

[132] « Biserică si putere », p. 138.

détenait aucun droit sur l'Église de Moscou et sa bénédiction était inutile[133]. Ainsi, le retour de la métropole de Kiev dans le ressort de la Grande Église consacrait-il l'existence *de facto* de deux métropoles orthodoxes russes. La première – dans les limites de la Pologne-Lituanie, revenue en 1469 sous l'obédience du Patriarcat. La seconde – à Moscou, sous la haute main du grand-duc, devenue autocéphale depuis le synode de 1459. Si toute la bibliographie de la question est un peu moins accessible, toutes ces choses sont bien expliquées dans notre étude de 2004. Un métropolite en communion avec Rome n'aurait jamais pu concélébrer en 1464 avec l'auteur moral de l'expulsion des Franciscains de Moldavie en 1462. Ainsi, le problème demeure-t-il entier : si Théoctiste Ier ne pouvait plus avoir de rapports avec le Patriarcat de Peć, supprimé en 1459, s'il snobait tout contact avec le Patriarcat œcuménique et la métropole de Valachie revenue sous sa coupe, si enfin il ne pouvait pas s'adresser au métropolite de Kiev, en communion avec Rome, il faudrait en conclure que le deuxième prélat de Moldavie avait été consacré par Théoctiste tout seul, malgré toutes les dispositions canoniques.

Pour faire fonctionner ce mécanisme de « clonage » d'évêques, l'auteur n'hésite pas à surenchérir avec cette incroyable affirmation : « cela signifiait que la situation de l'Église moldave était assez critique, elle se trouvait dans l'impossibilité d'assurer sa succession hiérarchique ; selon le droit canonique, la consécration d'un évêque devait être faite en présence *d'au moins deux prélats* » (sic !)[134]. Ainsi, en consacrant on ne sait pas très bien comment deux évêques de plus, M. Pilat se voit en possession de trois prélats moldaves, qu'il considère suffisants pour proclamer l'autocéphalie moldave.

En réalité, le droit canonique insiste sur la nécessité de la présence lors de l'ordination d'un évêque d'au moins trois, et non deux, prélats ! L'erreur est suffisamment grave pour qu'on s'y attarde. Voici le texte des deux canons qui établissent ces conditions : il s'agit du canon 4 du Concile de Nicée I (325)[135], repris et renforcé par le canon 3 du Concile de Nicée II (787)[136] justement pour dissiper toute ambiguïté là-dessus. Ce n'est pas un chiffre arbitraire : pour Syméon de Thessalonique la présence *minimum* de trois évêques lors de l'élection et de la consécration d'un évêque est le symbole de l'action synergique des personnes de la Trinité[137]. Voici non seulement des raisons canoniques, mais aussi théologiques, qui interdisent très sévèrement de parler de seulement deux évêques consécrateurs. Qui plus est, autocéphalie ne signifie pas n'en faire qu'à sa tête, comme

[133] E. Denisoff, « Aux origines de l'Église russe autocéphale », *RES*, Paris, XXIII, 1947, p. 66–88, ici p. 73; Ia. N. Shchapov, *Vostochnoslavianskie i iuzhnoslavianskie knigi v sobraniiakh Pol'skoi narodnoi respubliki*, Moscou, 1976, v. II, p. 145–147 (annexe 52) ; J. A. Luria, « Fifteenth-century chronicles as a source for the history of the formation of the Muscovite State », dans M. S. Flier, D. Rowland, *Medieval Russian Culture*, vol. II, Berkeley-Los Angeles-Londres (California Slavic Studies XIX), p. 47–56 ; A. Pliguzov, « Ot florentyiskoi unyy k avtokefalyy russkoi tserkvy », *Harvard Ukrainian Studies*, XIX, 1995, p. 513–530.

[134] « Biserică şi putere », p. 137.

[135] « *Par combien d'évêques un évêque est élu*. L'évêque doit être avant tout choisi par tous ceux de la province; mais si une nécessité urgente ou la longueur de la route s'y opposait, trois évêques absolument doivent se réunir et procéder à l'élection, munis du consentement écrit des absents. La confirmation de ce qui s'est fait revient de droit dans chaque province à l'évêque métropolitain ».

[136] « *Que les Seigneurs laïcs ne peuvent prendre part à l'élection d'un évêque*. Toute élection d'évêque ou de prêtre ou de diacre, faite sur la proposition de Seigneurs laïcs restera sans valeur, conformément au canon qui dit : « Si un évêque, se servant de l'appui de laïcs influents, obtient grâce à eux une Église, qu'il soit déposé et qu'on excommunie tous ceux qui sont en communion avec lui ». En effet, le futur candidat à l'épiscopat doit être proposé par des évêques, selon qu'il fut décidé par les saints pères du concile de Nicée dans le canon qui dit : « L'évêque doit être choisi par tous les évêques de la province; mais si une nécessité urgente ou la longueur de la route s'y opposait, trois évêques absolument doivent se réunir et procéder à l'élection, munis du consentement écrit des absents. La confirmation de ce qui s'est fait revient de droit dans chaque province au métropolitain ».

[137] Symeonis Thessalonicensis Archiep., *De sacris ordinationibus*, cap. CXCII, *PG* 155, col. 404 AB.

semble l'impliquer L. Pilat, mais 1). le droit de résoudre tous les problème internes de sa propre autorité, indépendamment d'autres Église, et surtout 2). le droit de consacrer ses propres évêques et surtout le chef de l'Église, sans aucune expression obligatoire de dépendance envers une autre Église[138]. Avec ces précisions on touche à ce que l'on pourrait nommer *la condition d' (im)possibilité de l'« autocéphalie » des métropoles de Valachie et de Moldavie* : leur nombre de suffragants *trop réduit* pour assurer la consécration à l'intérieur de l'Église de ses évêques ou du métropolite. Les deux métropoles n'avaient chacune, tout au long des XVe–XVIe siècles, que deux évêchés suffragants : Râmnic et Buzău en Valachie, Roman et Rădăuţi en Moldavie. Le besoin de consacrer un nouvel évêque n'apparaissant qu'après la disparition d'un évêque précédent, le mécanisme proposé est inefficace, parce que sur les trois évêques moldaves, seuls deux restent pour consacrer le nouveau prélat, ce qui n'est pas canonique. Un simple calcul nous informe que pour avoir au moins trois évêques présents, une Église autocéphale doit posséder au minimum quatre prélats. Même en ajoutant l'évêque de Vad (à partir du XVIe siècle), on ne peut empêcher les crises, car il arriva qu'en 1558 les évêques de Roman et de Rădăuţi moururent l'un après l'autre, rendant nécessaire la convocation d'un synode local qui avait sans doute fait appel à des évêques de l'extérieur pour établir une solution[139].

C'est donc la raison fondamentale pour laquelle durant toute cette époque les Églises des deux Principautés durent faire continuellement appel au Patriarcat œcuménique, qui devait envoyer le (ou les) consécrateur(s) supplémentaire(s) dont elles avaient besoin pour ordonner un nouvel évêque. C'est ce qui se passa avec la délégation byzantine qui arriva en 1401 à Suceava. On sait comment se passaient les choses à l'époque ottomane grâce à la découverte d'une nouvelle source sur la mission d'Antoine Karmalikès, exarque du patriarche Jérémie Ier en Valachie en janvier 1534, qui s'acheva par la déposition d'un métropolite élu contre ces normes canoniques et l'installation du métropolite Varlaam[140]. Il est évident aussi que les prélats qui participèrent au synode de 1558 venaient de la part du patriarche Joasaph II (1556–1565), qui était en excellents rapports avec le prince Alexandru Lăpuşneanu, et qui visita d'ailleurs la Moldavie à la fin de 1560 et au début de 1561, concélébrant avec le métropolite et les deux évêques élus auparavant[141].

Ce n'est qu'avec la fondation de l'évêché de Huşi que la large autonomie interne de la métropole de Moldavie attestée au XVIIe – XVIIIe commence à être viable. C'est sans doute au remarquable métropolite Gheorghe Movilă que revint le mérite de cet acquis important, obtenu en jouant avec intelligence la carte des rapports avec l'Église de Rome. La concession de l'évêché de Huşi fut une des mesures du Patriarcat destinées à le soustraire à l'influence romaine qui menaçait d'attirer l'Église moldave dans le sillon de l'Union de Brest (1595). Malgré certaines affirmations, le métropolite n'a jamais demandé le statut de patriarcat pour la Moldavie, mais seulement celui d'archevêché (s'inspirant du modèle de

[138] Voir là-dessus les précisions essentielles de Al. Schmemann, « A Meaningful Storm. Some reflexions on autocephaly, tradition and ecclesiology », *St. Vladimir's Quarterly*, XV, 1971, 1–2, p. 3–27 et surtout de J. Erickson, « Autocephaly in Orthodox Canonical Literature to the Thirteenth century », *St. Vladimir's Quarterly*, XV, 1971, 1–2, p. 28–47.

[139] N. Iorga, « O alegere de episcopi moldoveni în 1557–1558 » (Une élection d'évêques moldaves en 1557–1558), Cluj, *Răvaşul*, 1907, p. 3–7.

[140] D. R. Reinsch, « Die Macht des Gesetzbuches. Eine mission des Megas Rhetor Antonios Karmalikes in der Walachei », *Rechtshistoriches Journal*, Frankfurt am Main, VI, 1987, p. 307–323; T. Teoteoi, « O misiune a Patriarhiei Ecumenice la Bucureşti în vremea domniei lui Vlad Vintila din Slatina », *RI*, V, 1994, 1–2, p. 27–44.

[141] Le patriarche participe le 1er janvier 1561 à l'inauguration du monastère de Slatina, avec le métropolite Grégoire et les deux évêques Athanase de Roman et Euthyme de Rădăuţi, selon la note sur la f. 504 du codex no. 116 du fond du monastère Počaev, de la Bibliothèque de l'Académie de Théologie de Kiev : P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române*, p. 41–42 ; I. Bogdan, *Scrieri alese*, éd. G. Mihăilă, Bucarest, 1968, p. 272–289.

l'archevêché d'Ohrid, avec qui l'Église moldave avait eu exceptionnellement des rapports dans les années 1530–1544[142]). Observons cependant que le nouvel évêché avait été obtenu non pas en rompant les relations avec le Patriarcat, mais justement *en les intensifiant* et en négociant une élévation de statut[143]. Notre auteur n'ignore pas entièrement ces événements qui auraient pu lui servir pour une évaluation plus adéquate des réalités historiques, mais les écarte comme une analogie valable. Nous croyons utile de rectifier ici une nouvelle gaffe monumentale, qui est d'attribuer à Mélétios Pègas le titre de patriarche œcuménique[144]. En réalité, Mélétios était patriarche d'Alexandrie et avait *refusé* par deux fois d'être élu patriarche de Constantinople. Il avait seulement accepté de gérer les affaires du siège œcuménique durant une vacance entre mars 1597 et avril 1598 en tant que – et là nous retrouvons un terme qui a déjà posé des difficultés majeures à L. Pilat – *épitèrètès* (lieutenant, vicaire) patriarcal. Malgré tout, Gheorghe Movilă conservait ses rapports avec le Patriarcat, comme le montre l'acte de reconnaissance du Patriarcat de Moscou par le synode de mai 1590, acte auquel le métropolite de Moldavie apposa sa signature à la fin de la liste de tous les suffragants de Constantinople[145]. Ainsi, pour obtenir un certain degré d'autocéphalie il ne faut pas briser, mais renforcer les rapports avec le Patriarcat, ce qui implique négocier, demander, offrir, surenchérir au besoin. Car dans l'Église tout ce qui est arraché par la force brute s'appelle « brigandage » (cf. le conciliabule d'Ephèse II), n'est pas légitime et n'est pas destiné à durer.

D'où provient en fin de compte cette thématique de l'autocéphalie des Églises de Moldavie et de Valachie ? Sauf quelques prémisses remontant à l'époque de la reconnaissance de l'autocéphalie de l'Église roumaine, ce thème avait été lancé avec virulence à l'époque soviétique, dans un article écrit « sur commande » juste après la rencontre des patriarches des Églises orthodoxes rassemblés sous l'égide de leur collègue de Moscou (1948) pour fêter le cinquième centenaire de l'autocéphalie russe. Ce congrès fut l'occasion non seulement des attaques contre Rome, mais aussi contre le Patriarcat œcuménique, le seul à échapper alors à l'influence soviétique. Moscou entendait alors prendre sa place à la tête du monde orthodoxe, et à l'occasion ressortit du placard le mythe de la « Troisième Rome ». On a considéré alors que les relations entre le Patriarcat et la métropole de Moldavie auraient été, à l'instar de l'Église russe, complètement rompues à l'époque du pontificat de Théoctiste Ier[146]. Depuis, ce thème est devenu une sorte de dogme, accepté par tous sans avoir été démontré par personne. On se contente d'expédier un problème de si grande ampleur et aux si nombreuses implications dans de simples notes de

[142] Nous avons traité sous tous ses aspects (politique, ecclésiastique, idéologique et liturgique) des rapports de Pierre Rareş avec l'archevêché d'Ohrid dans notre « Rêver Byzance. Le dessein du prince Pierre Rareş de Moldavie pour libérer Constantinople », EBPB, IV, Jassy, 2001, p. 207–265, surtout le chap. « Pierre Rareş, l'archevêque Prochor et le projet d'insurrection balkanique ».

[143] Mélétios Pègas, patriarche d'Alexandrie et vicaire patriarcal de Constantinople, écrivait d'Alexandrie à Jérémie Movilă : « En ce qui concerne [la question de] l'archevêché, je me réjouis premièrement qu'un autre évêque ait été consacré, comme nous le voulions ». (A. Papadopoulos-Kerameus, dans Hurmuzaki, *Documente*, XIII, Bucarest, 1909, p. 351–352 (grec) ; *Scrieri şi documente greceşti...*, éd. G. Murnu, C. Litzica, no. 12, p. 322 (trad. roum.). Le patriarche met évidemment en relation l'apparition d'un troisième évêque suffragant comme précondition nécessaire pour accorder à la métropole de Moldavie le statut d'archevêché qui impliquait l'autocéphalie. Cependant, le synode qui devait en décider ne fut plus jamais convoqué.

[144] « Biserică şi putere », p. 143, n. 56. C'est peut-être parce qu'il puise son information dans Melchisedec Ştefănescu, *Chronica Romanului şi a Episcopiei de Roman*, I, Bucarest, 1874, p. 96, ouvrage tout de même dépassé depuis des lustres.

[145] W. Regel, *Analecta byzantino-russica*, Skt. Petersbourg, 1891, no. 5, p. 85–91, la signature de Georges de Moldavie, en slavon, p. 91, l. 12.

[146] A. Cerna-Rădulescu, V. Câmpineanu, « Ştefan cel Mare şi Rusia », *Ortodoxia*, 1949, 1, p. 211–237.

bas de page[147]. Cette approche avait été critiquée par le Père Vitalien Laurent, à qui l'historiographie roumaine doit tant, mais envers qui elle est souvent ingrate, et qui a expliqué pourquoi une telle évolution était impossible. Si ce métropolite avait dû se faire ordonner à Peć – en raison de la situation confuse de la Grande Église – par la suite, « la reconnaissance du Patriarcat œcuménique fut certainement sollicitée et accordée, sans quoi le statut de l'Église moldave eût été anti-canonique et il y eût schisme. En réalité, Théoctiste, reconnu par l'Église byzantine, dut manœuvrer pour en éluder la tutelle qui, juridiquement, resta entière et joua au moins son plein effet dans la nomination ou la confirmation de ses successeurs. Il n'en fut pas autrement pour l'Église russe jusqu'à la création du Patriarcat ; l'agrément de Constantinople fut requis après chaque promotion ou élection »[148].

Nous avons déjà relevé dans notre étude sur Théoctiste Ier cette note oubliée et montré combien les nouvelles connaissances acquises depuis la confirment. C'est dans une étude extensive à paraître dans le numéro VIII de l'*Annuario* de l'Institut roumain de Venise que nous espérons clarifier définitivement cette question[149].

Pour en garder inédites quelques surprises, nous ferons ici tout juste deux remarques. Il est indubitable que les deux paragraphes attachés à l'*Ekthesis néa* – renfermant des formules d'adresse au prince et à la princesse de Moldavie (§ 63 et § 64) – datent, comme l'a déjà soutenu leur éditeur, de la deuxième moitié du XVe siècle et font référence à Étienne le Grand et à l'une de ses épouses[150]. Les échanges entre le prince de Moldavie et le Patriarcat ne se sont pas résumés à des lettres, mais comprenaient aussi de précieux objets liturgiques. Au milieu du XVIIe siècle, l'évêque de Roman revêtait une chasuble (*phelonion*) multi-croix (*polystavrion*) dite « de saint Jean Chrysostome » qu'un

[147] Comme M. Pilat qui la « résout » en deux lignes en bas de page : cf. « Sihastrul Sava », p. 29 n. 43.

[148] V. Laurent, compte-rendu de l'article d'A. Cerna-Rădulescu et V. Câmpineanu dans *BZ*, XLIII, 1950, p. 458–459.

[149] « La place de Girolamo Lando, patricien vénitien et titulaire du Patriarcat de Constantinople (1474–1497), dans la politique orientale de l'Église de Rome », 100 pages.

[150] J. Darrouzès, « *Ekthesis néa* », p. 61–62. Chap. 63 : « Au voïévode : Votre Excellence, très brillant grand voïévode de toute Moldovalachie, Io Étienne voïévode, je prie Dieu qu'Il donne à votre excellente seigneurie (*authentia*) longue vie, santé parfaite et exempte de toute tristesse, à la fois avec tout autre chose bonne et salvatrice. Et pour finir : Longue vie à Vous ! » ; p. 62, Chap. 64 : « A la princesse : Votre Excellence, très brillante grande princesse, épouse du seigneur de toute la Moldovalachie, princesse Marie, je prie Dieu... » (les mêmes termes que précédemment). Du moins quatre raisons décisives s'opposent à l'opinion voulant que le prince à qui fait référence ce formulaire soit Étienne II. 1). A la veille du Concile de Florence, l'empereur byzantin et le patriarche écrivirent seulement « au prince » ou « au voïévode » de Moldavie (au singulier) (Syropoulos, *Mémoires*, p. 162, l. 17, p. 596, l. 24). Ils s'adressaient donc exclusivement à Iliaş, le prince souverain de la Moldavie et non à son associé Étienne. Du point de vue de Byzance, l'association au trône d'Étienne II n'avait donc aucune signification constitutionnelle. La différence est manifeste lorsque à la même occasion on s'adressa « aux rois » (au pluriel) de Russie (*Ibidem*, p. 164, l. 1) ; 2). Lorsque Étienne II règne seul entre 1442 et 1447, après avoir évincé son frère, il faut noter que les patriarches de Constantinople Métrophane II (1440–1443) et Grégoire III Mammè (1443–1451, 1452–53) étaient unionistes, à la différence du prince moldave qui était un anti-unioniste convaincu. Les patriarches n'avaient donc aucune raison de lui écrire, ou du moins sans les termes élogieux de l'*Ekthesis néa* ; 3). On ne sait rien enfin du nom de l'épouse d'Étienne II, connue seulement comme la « fille de Limbădulce » (C. Rezachevici, *Cronologia critică*, pl. III[2] : « Bogdăneştii (2)»), alors qu'Étienne III eut non une, mais deux épouses nommées Marie : Marie Assen Paléologue (de Mangop) et Marie Voichiţa ; 4). Dans la partie valaque du formulaire patriarcal, on s'adresse au prince Mircea Ier (1386–1418) dont le long règne avait marqué un remarquable approfondissement des rapports avec la Grande Église. Dans ce sens, Étienne II fut un prince trop éphémère pour que le formulaire patriarcal fût transformé à son attention. Somme tout, il faut reconnaître que la seule raison pour assigner à Étienne II ce formulaire a été d'évacuer une preuve décisive des rapports d'Étienne III avec le Patriarcat. Or ces rapports eurent une importance capitale tout aussi bien pour la Moldavie que pour la Grande Église, à même de générer une correspondance suffisamment riche pour modifier l'épistolaire patriarcal.

des patriarches de Constantinople avait offert à Étienne III, lequel en avait fait don à son tour à l'église cathédrale de cette ville[151].

Pour conforter une autocéphalie en manque d'évêques, l'auteur prend au pied de la lettre le caractère épiscopal de l'autorité conférée aux princes de Moldavie par le sacre. Il spécule à cet effet sur l'utilisation pour le prince Étienne Rareş du terme de *vladikî*, qui mettrait « en évidence la dimension sacerdotale du monarque moldave »[152]. En réalité c'est justement l'opposé qui est vrai : le terme de *vladika* est emprunté au monde profane pour désigner l'autorité et le prestige séculier dont jouissaient les hommes d'Église à l'époque. Cela était d'autant plus vrai après la réforme judiciaire de l'empereur Andronic III de 1329, qui marqua le dernier siècle de l'histoire du monde orthodoxe[153]. Face à l'impuissance de son administration, l'État avait fait appel à la hiérarchie de l'Église, en employant ses membres dans la dispense de la justice *civile*, l'épiscopat revêtant une partie importante de l'autorité des magistrats locaux. Les écrits du métropolite Syméon de Théssalonique (1416–1429) documentent de manière assez détaillée les prérogatives de juridiction civile dont pouvait jouir une figure ecclésiastique. Ainsi, les sources vénitiennes témoignent que « *omnes* [des laïcs aussi bien que des gens d'Eglise] *irent ad Archiepiscopum ad jus* », tandis que Syméon se présente lui-même comme « présidant sur les jugements avec toute l'intégrité et le zèle pour la justice »[154]. C'est presque un truisme que d'affirmer que la position éminente des métropolites de Valachie et de Moldavie dans le conseil princier hérite du statut de l'Eglise à la fin de l'Empire byzantin. Voici qu'il en reste qui l'ignore, à force évidemment que de refuser de « transborder » les enseignements de l'histoire byzantine pour comprendre les réalités moldaves. C'était grâce à cette autorité civile qu'un évêque était appelé *dominus* en latin, *despotès* en grec et *vladika* en slavon[155]. L'application du même terme à un prince n'était qu'une utilisation dans la sphère qui lui est propre, et non son caractère sacerdotal.

---

[151] Selon le témoignage de Paul d'Alep, dans *Călători străini*, vol. VI, p. 104 : « L'évêque titulaire s'habilla de la chasuble de saint Jean Chrysostome dite *polystavrion*, qu'il prenait chaque année pour l'office du saint patron. Les patriarches de Constantinople avaient envoyé ce *phêlonion* en présent à Etienne voïévode l'Ancien et c'est celui-ci qui l'avait offert en présent à l'évêque mentionné du grand monastère de sainte Parascève ». Les allégations de L. Pilat, « Sihastrul Sava », p. 33, fondées sur une source du XVIIIe siècle, que cet « Etienne l'Ancien » serait Etienne II, sont privées de tout fondement. En effet, lors du voyage du patriarche Macaire Zaïm d'Antioche, Etienne III était connu sous le surnom d'« Ancien » tant en Moldavie (M. Costin, *Opere*, éd. P.P. Panaitescu, Bucarest, 1958, p. 205, 210 : la *Chronique polonaise*) qu'en Valachie (*Istoria Ţării Româneşti, 1290–1690. Letopiseţul cantacuzinesc*, éd. C. Grecescu, D. Simonescu, Bucarest, 1960, p. 4). Qui plus est, ce surnom lui fut attaché déjà durant le règne de son fils Pierre Rareş, comme le prouve l'inscription votive du monastère de Humor apposée par le logothète Toader Bubuiog en 1530, sous le règne du « bien croyant prince Pierre voïévode, fils d'Etienne *l'Ancien* », et cela sans doute pour le distinguer d'Etienne IV (dit le Jeune) (1517–1527) (G. Balş, « Bisericile moldoveneşti din veacul al XVI-lea », *BCMI*, XXI, 1928, p. 26). Les observations finales de la note précédente sont ici également valables.

[152] « Biserică şi putere », p. 148.

[153] L. Petit, « La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue (1329) », *Echos d'Orient*, Paris, IX, 1906, p. 134–138 ; P. Lemerle, « Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III », *Mémorial Louis Petit*, Bucarest, Institut Français d'Etudes Byzantines, 1948, p. 302, 308–309 ; Idem, « Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, I. Le tribunal impérial », *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves*, IX, *Mélanges H. Grégoire*, I, Bruxelles, 1949, p. 369–384 (= Idem, *Le monde de Byzance : Histoire et Institutions*, Variorum, Londrès, 1978, no. XI) ; Idem, « Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, II. Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal », *Analecta Bollandiana*, LXVIII. *Mélanges Paul Peeters*, II, Bruxelles, 1950, p. 318–333, ici p. 319–320 (= Idem, *Le monde de Byzance : Histoire et Institutions*, Variorum, Londrès, 1978, no. XII).

[154] D. Balfour, *Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonika (1416/17 to 1429)*, (Wiener Byzantinische Studien XIII), Vienne, 1979, p. 235–236.

[155] Voir l'excellente étude d'Ana Dumitran, « Titlul de vlădică şi semnificaţiile sale în lumea românească medievală », *Mediaevalia Transilvanica*, I, 1–2, 1997, p. 63–68.

Par voie de conséquence, le byzantiniste Gilbert Dagron, sur qui l'auteur prétend se fonder, se reconnaîtra difficilement dans les opinions qu'il lui attribue[156]. Sa subtile analyse porte en effet sur le caractère *figuré* des attributs sacerdotaux de l'empereur byzantin, en distinguant entre les positions des idéologues de cour et les réactions des canonistes. Les premiers, d'Eusèbe de Césarée à Balsamon, parlent de la prêtrise impériale dans le registre vétéro-testamentaire, ce qui, après l'incarnation du Christ, n'est plus à lire métaphoriquement, dans le registre du « comme si » (quasi-prêtre, charismes quasi-épiscopaux). Les autres, de Basile le Grand à Syméon de Thessalonique, sont plus radicaux : pour eux l'empereur ne saurait avoir qu'une simple fonction diaconale. Mais Dagron montre que, d'un côté et de l'autre, toute l'histoire byzantine n'est qu'une *déconstruction* plus ou moins radicale de l'effectivité du caractère épiscopal du pouvoir de l'empereur. Le sacre impérial ne transmet aucun charisme, parce qu'il n'est pas un sacrement, un mystère sacré (roum. *sfântă taină*), mais un sacramental (*ierurgie*) : il lui ressemble, mais ne lui est pas assimilable. Et le byzantiniste français de conclure : « Privé de tout charisme, l'empereur conserve encore une fonction ecclésiastique, au niveau le plus bas possible, faute de quoi il ne serait même plus un souverain chrétien ; mais, « prêtre et roi » dans l'ordre de Melchisédech, il est devenu un simple bedeau dans l'Église du Christ »[157]. Notons que l'équivalent roumain de « bedeau » est *ţârcovnic*.

Est encore plus radical Constantin Pitsakis, l'un des meilleurs spécialistes du droit byzantin, pour qui l'empereur romain d'Orient est tout bonnement un laïc[158]. Selon lui : « le seul domaine où une séparation du spirituel et du temporel soit certaine c'est sans doute le ministère sacerdotal, malgré ce qu'on dit souvent. La place des empereurs dans le laïcat, leur place même d'ouailles par rapport au sacerdoce, si elle n'est pas toujours bien soulignée, est tout de même très claire dans les textes ». Il s'appuie sur Syméon de Thessalonique[159] pour montrer que les empereurs ne sont que des laïcs (*laikos telountes kai autoi*), la fonction impériale n'étant que la fonction supérieure du monde *séculier* (*hègemonian tès kosmikès tautès archès egkecheirismenoi*)[160]. Les mains des empereurs n'ont pas été consacrées pour bénir, car elles sont des mains mondaines et belliqueuses (*kosmikas kai stratègikas cheiras*), les évêques donc doivent aux empereurs du respect, mais non pas de la soumission, car ceux-ci sont « de ceux qui n'ont pas le pouvoir et le caractère sacerdotaux (*tôn mè echontôn*

[156] « Biserică şi putere », p. 148. Comme d'habitude, M. Pilat ne connaît pas les grands auteurs à la source, mais à travers les citations d'autrui.

[157] *Empereur et prêtre*, p. 289. On aurait préféré moins de G. Balandier et plus de G. Dagron dans l'étude de L. Pilat, « Modelul constantinian şi imaginarul epocii lui Ştefan cel Mare », dans *Ştefan cel Mare şi Sfânt*, Maria Magdalena Székely, Şt. S. Gorovei (éds.), Putna, 2004, p. 429–444, où le lecteur est renvoyé pour plus de détails sur le « sacerdoce princier ». En effet, les résultats de l'analyse fondamentale du byzantiniste français, à qui on renvoie formellement *une seule fois* « cf. n. 1, p. 429 : « voir *aussi* G. Dagron, *Empereur*..., p. 141–167 » (sic !), ne sont nulle part visibles dans cette recherche. En réalité, le chapitre dédié à Constantin le Grand ne se termine pas p. 167, comme il est dit, mais p. 168. Nous nous permettons de braver la censure et de noter la conclusion se trouvant à cette page et qui va dans ces termes : « Les empereurs byzantins ne sont donc pas des « saints », ni même des chrétiens comme des autres (...) Voilà pourquoi la sainteté « chrétienne » de Constantin, si problématique et équivoque, devait rester *une exception* » (n. s.). Y a-t-il là quelque chose qui dérange ? Plus loin, on prétend qu'il existe des ressemblances entre l'image que donne Euthyme de Tărnovo de Constantin le Grand (où on peut lire : n. 56, p. 442 : « proche de tous, très miséricordieux, juste juge, humble, bon dans son âme, ami des hommes ») et l'image que donne Grigore Ureche d'Etienne le Grand (où l'on peut lire, n. 57, p. 442 : « homme coléreux, prompt à verser le sang innocent, qui souvent durant les festins mettait des gens à mort sans jugement »). On se demande vraiment ce que l'auteur pense de ses lecteurs.

[158] C. G. Pitsakis, « L'empereur romain : un laïc », *Kanon*, XV, 1999, p. 196–221 ; C. G. Pitsakis, « Sainteté et Empire. A propos de la sainteté impériale : formes de sainteté « d'office » et de sainteté collective dans l'Empire d'Orient ? », *Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, Spoleto, III, 2001, p. 155–227, surtout p. 161–179 (« Un sacerdoce impérial ? »).

[159] *Ibidem*, p. 176.

[160] Cf. Symeonis Thessalonicensis, *De ordine sepulturae*, ch. CCCLXIV, *PG* 155, col. 677 C.

tèn tès hierôsynès dynamin kai energeian) »[161]. Cette incapacité vient de l'exercice des fonctions militaire et judiciaire, qui tâchaient leurs mains de sang, en les excluant donc du sacerdoce. Ainsi l'empereur ne détenait que l'office mineur du *dépotatos* (celui qui fait régner l'ordre dans l'église), dont on dispute encore l'appartenance au diaconat ou sous-diaconat.

Enfin, dans le monde russe, les choses ne sont pas différentes. Olivier Azam, relisant récemment le sacre des tsars à la lumière de la doctrine sacramentaire orthodoxe, concluait que « le couronnement ne fait pas du tsar un prêtre : un tsar ne peut célébrer l'eucharistie. Pourtant l'imposition de la main [pour le distinguer de la consécration sacerdotale qui se fait avec les deux mains – n.n.] qui lui est conférée par le patriarche concélébrant avec d'autres évêques ne saurait être inférieure à celle d'un diacre (...) Ce ne peut pas être plus, mais ce ne peut pas non plus être moins (...) ». Et en étudiant le cas-limite du couronnement des impératrices russes, assimilées à l'office de diaconesses, cet auteur reprend : « On peut donc affirmer que le couronnement est considéré, de fait, comme équivalent d'une ordination diaconale »[162].

Alors, si le basileus byzantin n'est qu'un « bedeau » et le tsar russe n'est qu'une sorte de « diacre », il faut beaucoup d'audace pour faire du voïévode moldave un évêque.

Cette théorie ignore complètement le canon 3 du Concile de Nicée II (fondé sur le canon 30 des Apôtres) qui jetait l'excommunication sur les évêques qui obtiendraient leur siège par l'immixtion des seigneurs laïcs dans leur élection. Ainsi, le type d'intervention dans la vie de l'Église moldave que l'on attribue aux princes roumains aurait placé immédiatement sous le coup de l'excommunication les évêques illégitimement élus. Même les sultans ottomans s'abstenaient en général de s'immiscer dans l'élection proprement dite des patriarches, se contentant de les reconnaître par la suite. Lorsqu'ils en firent autrement, en imposant Raphaël en 1475–1476 et Pacôme II en 1584, l'opposition des Grecs de Constantinople fut telle que les sultans durent accepter que ceux-ci fussent déclarés illégitimes et déposés[163].

Tout compte fait, un spécialiste du droit canon aura compris que M. Pilat suggère que la hiérarchie moldave se trouve en fait depuis l'époque de Théoctiste Ier en proie à un grave problème d'identité canonique. A un certain point, les consécrations auraient été, selon lui, accomplies par un nombre insuffisant d'évêques, le reste nécessaire étant pourvu par le « charisme » épiscopal d'un prince imbu d'ambitions impériales et les bons offices de son conseil princier. Aberration canonique tout digne d'une excommunication. Publier une pareille théorie dans *Analele Putnei* nous semble, pour le moins, une indélicatesse de la part de cet auteur.

Quant à l'onction des princes de Moldavie, L. Pilat lance, avec son intempérance habituelle, l'affirmation stupéfiante que les chroniques moldaves en parleraient pour la première fois lors du sacre d'Étienne... IV (le Jeune) par le métropolite Théoctiste... II en 1517. C'est faire fi sans explication du témoignage concordant des annales de Putna sur le sacre d'Étienne le Grand par le métropolite Théoctiste Ier lors de la fête de Pâques, 17 avril 1457. Ce qui nous oblige à réitérer des choses que l'on croyait acquises : « Et ensuite se rassembla tout le pays avec Sa Sainteté le métropolite *kyr* Théoctiste et avec l'aide de Dieu ils l'ont sacré pour le règne (*pomazašte ego na gospodstvo*), sur le Siret »[164]. Les deux

[161] Cf. Idem, *De sacris ordinationibus*, ch. CCXX, *PG* 155, col. 432 D–433 AB.

[162] O. Azam, « Sacre des tsars et sacrements de l'Église aux XVIe–XVIIe siècles », dans *La Russie vers 1550. Monarchie nationale ou empire en formation ?*, éds. A. Bérélowitch et V. Nazarov (= *Cahiers du monde russe*, XLVI, 1–2, 2005), p. 175–192, citation p. 190).

[163] O. Kresten, *Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhundert, Der Bericht des Leontios Eustratios im Cod. Tyb. Mb 10: Einleitung, Text, Übersetzung, Kommentar*, Vienne, 1970.

[164] P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române*, p. 44, 49, 56, 61. Grigore Ureche, *Letopiseţul*, p. 83 amplifie sans rien dénaturer : « Etienne convoqua les boyards du pays des plus grands aux plus petits et le commun

rédactions différentes de Putna insistent donc sur les conditions *exceptionnelles* de l'invention du premier sacre de l'histoire moldave dans le contexte mouvementé de la résistance au Concile de Florence et de l'avènement d'Étienne III. Ce sacre n'eut pas lieu dans la capitale, et il est inutile d'imposer *a posteriori* des règles de cérémoniel qui se stabilisent plus tard pour faire de l'événement de 1457 quelque chose de « politiquement correct ». Le caractère exceptionnel du moment justifie encore moins de proscrire tout simplement ces sources. Nous avons déjà montré que la chronique de cour de Pierre Rareş n'en est qu'une *continuation*, dans tous les sens du terme, comme affirme Macaire dans son préambule. Dans les manuscrits, les diverses rédactions de la chronique de Macaire se situent tantôt après Putna I, tantôt après Putna II. Ainsi, dans l'ensemble de ces recueils, le sacre de 1457 est *antérieur* au sacre de 1517, ce qui est suffisant pour réfuter cette nouvelle thèse originale. Théoctiste II, en disciple de son maître dont il avait même emprunté le nom, ne faisait que réitérer le geste fondateur de Théoctiste Ier[165]. Pour le sacre d'Étienne III, Théoctiste Ier avait sans doute utilisé – sûrement grâce aux relations avec Zographou que ses origines bulgares facilitaient – un formulaire similaire à celui commandé en 1532 au même monastère par le métropolite Théophane. En effet, la version copiée sur ce prototype de l'Athos a des particularités dont nous trouvons les traces dans les chroniques moldaves[166].

Nous serions curieux d'apprendre quelle matière utilisait Théoctiste II pour sacrer les princes moldaves, s'il était vraiment indépendant de la Grande Église ? Parce que la confection du *méga myron*, le saint chrême, était depuis le IXe siècle un privilège exclusif du Patriarcat de Constantinople, qui le distribuait à tous ses suffragants[167]. Comme c'est le même saint *myron* – onction de l'Esprit Saint – qui est utilisé au baptême de tout chrétien orthodoxe, que pourrait-on dire de la validité des baptêmes officiés dans l'Église de Moldavie tout au long du soi-disant siècle d'interruption des rapports avec le Patriarcat ? Comme enfin le même *myron* est utilisé pour la consécration des autels des églises, que dira-t-on dès lors des dizaines d'églises bâties à l'époque d'Étienne le Grand, dont on veut nous apprendre qu'il n'eut *aucun* rapport avec le Patriarcat œcuménique ? Voilà quelques complications inattendues, à résoudre avant même de prendre en considération une pareille hypothèse.

Dans son effort soutenu pour taire tout ce qui pourrait nuire à ses théories, l'auteur affirme que : « Même après la reprise des rapports avec le Patriarcat œcuménique, qui a pour toile de fond l'accentuation de la dépendance par rapport à l'Empire ottoman, l'Église de Moldavie conservera une grande autonomie. Dans une première phase, il s'agira d'un

---

des courtisans, de pair avec le métropolite Théoctiste et maints moines, à l'endroit qui s'appelle Direptate. Et il les a questionnés : est-ce qu'ils veulent tous qu'il soit leur prince ? Et ils ont tous acclamé d'une seule voix : « Que Dieu t'accorde un long règne ! ». Et ainsi tous le proclamèrent leur seigneur et le métropolite Théoctiste l'oignit pour régner ».

[165] Voir D. I. Mureşan, « Rêver Byzance », le chapitre « Le *Syntagma* de Matthieu Blastarès, le chroniqueur Macaire et Dobrovăţ », ainsi que nos précisions dans « De l'intronisation de Théoctiste Ier », p. 357–358. Aucun besoin donc d'autocéphalie pour expliquer les titres impériaux attribués aux princes roumains. Notre « Rêver Byzance » l'a fait en détail et dans un sens complètement différent déjà depuis cinq ans : toute cette « idéologie impériale » trouve son fondement juridique dans la *Grande Pravila* du pays, qui est le *Syntagma* de Matthieu Blastarès qui domine sans concurrence – grâce aux commandes continuelles venues de la part du pouvoir politique – le marché juridique roumain, du XIVe jusqu'au XVIIe siècle.

[166] D. I. Mureşan, « Rêver Byzance », chap. « Un office de couronnement des tsars à l'intention de Pierre Rareş ». L'auteur en discussion, qui formule quelques banalités autour du manuscrit de 1532 (« Biserică şi putere », p. 148–149, et n. 94), ne maîtrise pas, une fois de plus, la bibliographie fondamentale relative au sujet.

[167] Voir, entre autres, E. Hermann, « Wann ist die Chrysamweihe zum ausschliesslichen Vorrecht der Patriarchen geworden ? », *Bulletin de la Société Historique Bulgare* (Recueil dédié à la mémoire du Prof. P. Nikov), XVI–XVII, Sofia, 1939, p. 509–515 ; M. Arranz, « La consécration du saint myron », *OCP*, LV, 1989, p. 317–338.

refus catégorique. A partir du début du XVIe siècle, dans les *berâts* que les sultans accordaient aux patriarches œcuméniques commence à figurer aussi le nom de la Moldavie »[168]. Il renvoie pour cette affirmation à notre étude[169], où cependant nous présentions le *berât* accordé par le sultan Bayezid II au patriarche Syméon de Trébizonde, non pas au début du XVIe siècle mais en *1483*, découvert dans les archives de Vatopedi par l'ottomaniste grec G. Salakidès[170]. On voit que cette source remarquable qui confirme brillamment les observations de Vitalien Laurent a encore du mal à être assimilée par l'historiographie roumaine, où elle ne manque pas cependant d'être signalée[171].

Prenons enfin le dernier argument. L'épisode semble connu. En 1504, le patriarche Joachim décida de se rendre en Moldavie. Le nouveau prince Bogdan III, ayant appris comment Joachim avait renversé Pacôme en offrant un cadeau de 500 florins, refusa de l'accueillir et de le rencontrer. Il envoya ses officiers chasser le patriarche « de par tout le pays » comme « illégitime ». Ce fut un coup terrible pour la santé fragile du pontife. Saisi de honte en raison de ces accusations, le patriarche revint en Valachie à Târgovişte, et y décéda peu après, « incapable d'endurer ce mépris »[172].

Cet épisode est utilisé de manière complètement abusive comme preuve d'une « indépendance » de l'Église de Moldavie par rapport au Patriarcat, alors qu'il exprime en réalité tout à fait le contraire. D'un côté, pour le patriarche Joachim, il est tout à fait normal de faire une visite en Moldavie, en vertu de sa juridiction. Il y aurait peut-être pensé deux fois s'il avait eu quelque bruit d'une autocéphalie. De l'autre côté, le prince se montrait préoccupé de la rectitude des élections patriarcales, en se manifestant en faveur de Pacôme comme détenteur légitime de l'office, illégalement chassé de son siège. Cela signifie donc que l'opposition du prince Bogdan *visait uniquement la personne de Joachim* – pour des raisons que nous étudierons ailleurs – *et non pas le Patriarcat en tant que tel*. Cet épisode nous montre donc que la juridiction de la Grande Église était sûrement reconnue avant cet incident de 1504 ou 1505. Après l'avoir présenté de manière tronquée, notre auteur procède à une distorsion finale, en éludant *entièrement* toute allusion à la visite de 1513 de ce même patriarche Pacôme, qui voyagea successivement en Valachie et en Moldavie, et fut reçu triomphalement par les princes, les prélats (parmi lesquels, le métropolite Théoctiste II), les boyards et les fidèles des deux Principautés[173]. La résistance « acerbe » des Moldaves au Patriarcat aura duré à la fin moins d'une décennie, mais ce n'est pas d'une étude sur l'autocéphalie moldave que les lecteurs pourraient l'apprendre.

EN GUISE DE CONCLUSIONS

Nous avons analysé un auteur qui aborde les sujets les plus ardus sans même en soupçonner la difficulté, qui manque les instruments nécessaires à ce type de recherches et qui donne ainsi facilement des verges pour se faire fouetter. Si encore il s'en était tenu au

[168] « Biserică şi putere », p. 146. Pour des affirmations aussi tranchantes, la bibliographie utilisée se réduit à un article de troisième main : N. Vornicescu, « Legăturile Patriarhiei de Constantinopol cu Biserica românească în veacul al XVI-lea », *MO*, X, 1958.

[169] D. I. Mureşan, « De l'intronisation de Théoctiste Ier », p. 372–373.

[170] G. Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I. Kritische Edition und wissenschaftlicher Kommentar*, Thessalonique, 1995, p. 31–34 (texte ottoman), 35–38 (trad. allemande). 48–65 (commentaire).

[171] Tout premièrement par Anca Popescu, « Mitropolia Goţiei într-o diplomă otomană de învestire a patriarhului de Constantinopol », *SMIM*, XVIII, 2000, p. 167–172.

[172] *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, éd. Im. Bekker, Bonn, 1849, p. 140–141 ; *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, éd. Spyridon P. Lambros, Londres, 1902, p. 57 ; P. Ş. Năsturel, « Radu Vodă cel Mare şi patriarhul de Constantinopol Ioachim I-ul », *SMIM*, XX, 2002, p. 23–31.

[173] *Hist. Patr.*, p. 150 ; *Ecth. Chron.*, p. 67 ; N. M. Popescu, *Patriarhii Ţarigradului prin Ţările româneşti (veacul XVI)*, Bucarest, 1914, p. 18.

dilettantisme du premier article, il n'y aurait eu que demi-mal ; dans le deuxième les sources sont tout simplement tronquées ou tordues pour étayer des théories excessives. On s'abstiendra de s'interroger comment des contributions aussi équivoques ont pu être publiées dans la presse scientifique, en se limitant à rappeler un proverbe byzantin : « si l'on permet une incongruité, beaucoup d'incongruités suivront »[174]. Elles auront eu du moins le mérite d'articuler jusqu'à l'épuisement plusieurs préjugés diffus afin de permettre leur critique systématique.

Nous sommes désormais en mesure de conclure que l'enthousiasme inspiré par le progrès de l'Église moldave qui s'affranchit de la tutelle patriarcale est très exagéré au point de vue des faits et des dates. Le concept d'autocéphalie de l'Église de Moldavie reste pour le XVe siècle anachronique et il ne peut se perpétuer qu'au prix d'interprétations arbitraires et de graves distorsions des sources. Là-dessus, nous souhaitons vivement ne plus devoir entrer dans la lice.

[174] J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris, 1961, p. 205.

OVIDIU MUNTEAN

PUBLICISTICĂ FRANCEZĂ ÎN COLECȚIILE MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI (MIJL. SEC. AL XIX-LEA)

În deceniul care separă revoluția pașoptistă de Unirea Principatelor, activitatea publicistică atât a românilor exilați în Franța cât și a francezilor susținători ai aspirațiilor naționale românești a fost una deosebită. Prin broșuri, memorii, apeluri se încercă o popularizare a acestora în cercurile politice și culturale franceze, astfel încât aici exilul românesc postpașoptist va începe o nouă perioadă de lămurire și documentare a problemei românești, direcționată cu precădere înspre oamenii politici francezi.

Din această perioadă, colecția de istorie modernă a muzeului păstrează o serie de lucrări publicate în capitala Franței ori la Bruxelles, lucrări ce au avut un impact major în rândul opiniei publice franceze și la care vom face referire în continuare. Din punct de vedere al analizei noastre, am operat o delimitare cronologică în lucrări apărute până la izbucnirea războiului Crimeii, respectiv cele publicate după anul 1853.

Din primul segment temporal, muzeul păstrează un studiu semnat cu pseudonimul Saint-Martin, apărut inițial în numărul din 25 ianuarie 1848 al periodicului *Revue indépendante* și tipărit ulterior sub forma unei broșuri[1]. De fapt, este cel de-al doilea studiu despre români apărut în această revistă sub semnătura Saint-Martin, primul fiind publicat la sfârșitul anului 1847[2]. Sub acest pseudonim s-ar ascunde, așa cum s-a presupus, publicistul francez filoromân Hippolyte Desprez, diplomat de profesie, dar și călător prin țările române înainte de anul 1848 iar apoi autor al unor studii despre români publicate în *Revue des deux mondes*[3]. Una din trăsăturile caracteristice ale acestui secol – scria autorul la sfârșitul anului 1847 – este de a redeștepta pretutindeni viața în sânul popoarelor și de a le reînvia sentimentul de naționalitate. De aici, o mare mișcare în toată Europa, astfel încât popoare care țin prin originea, istoria și fondul civilizațiunii lor de familia europeană, se agită și cer o nouă viață întemeiată pe principiile moderne. Autorul este convins că datoria Franței este de a cunoaște această „țară română" și, în acest sens, își propune să cerceteze fizionomia ținuturilor și a locuitorilor, evoluția istorică și raporturile în care s-au aflat cu puterile vecine, instituțiile și bogățiile țării. În cel de-al doilea articol este făcută o analiză obiectivă a trecutului istoric de luptă al românilor, scoțându-se în evidență năzuințele lor la unitate și independență națională. România este văzută ca „apărătoarea creștinătății în fața turcilor, dar părăsită de Europa pe care a apărat-o cu prețul luptelor sale necontenite"[4]. După violențe, opresiuni, intrigi și sclavie, Moldova și Valahia își îndreaptă acum privirile spre Europa care trebuie să le susțină în drumul lor spre civilizație, progres și independență. Tot aici este făcut

[1] Saint-Martin, *La Roumanie ou Moldo-Valachie. Rapports des peuples romans avec les Turcs*, Paris, Imprimerie de L. Martinet, f.a.

[2] Saint-Martin, *La Roumanie ou Moldo-Valachie. Description des pays et des peuples romans, leur rôle dans le passée*, în „Revue indépendante", Troisième livraison, vol. XII, 10 dec. 1847, p. 291–297.

[3] Nicolae Isar, *Publiciști francezi și cauza română (1834–1859)*, București, 1991, p. 18.

[4] Saint-Martin, *La Roumanie ou Moldo-Valachie. Rapports...*, p. 15–16.

un apel opiniei publice europene să protejeze Principatele dunărene de uzurpările Rusiei țariste, amintind de destinul politic nefericit al Finlandei, Varşoviei şi Cracoviei, intrate în sfera de influență rusă ca urmare a anexării lor[5].

După înfrângerea revoluției paşoptiste, lămurirea şi informarea cât mai exactă şi completă a opiniei publice franceze asupra aspirațiilor naționale ale poporului român, constituiau necontenite preocupări ale exilaților revoluționari români ce se legau de acțiunile lor diplomatice. Din seria lucrărilor publicate în capitala Franței în cursul anilor 1850–1851 regăsim în colecția noastră, în primul rând, excepționalul studiu al lui Nicolae Bălcescu despre problemele economice al Principatelor dunărene, apărut în vara anului 1850[6].

Înainte şi în timpul revoluției, Nicolae Bălcescu a socotit că nodul ce trebuia dezlegat pentru a rezolva complexul de probleme al Principatelor Dunărene era cel al desființării relațiilor feudale care legau laolaltă pe țărani şi boieri. Pentru lămurirea acestora marele revoluționar român porneşte pe calea istoriei sociale. Încă din anul 1845, el luase apărarea drepturilor țăranilor la „proprietate şi libertate" în studiul *Despre starea socială a muncitorilor plugari din Principatele române în deosebite timpuri*. Pe baza ideilor cuprinse aici, va elabora mai târziu, în anii exilului, lucrarea la care facem referire şi care este centrată îndeosebi pe chestiunea agrară şi pe întregul proces de reformă şi modernizare.

Potrivit concepției sale, emanciparea şi împroprietărirea țăranilor constituiau însăşi baza democrației şi de aceea şi în perioada exilului a susținut ardent necesitatea reformei agrare. Studiul său din 1850 a tratat din punct de vedere istoric, filosofic şi politic această problemă, fiind una din modalitățile prin care Bălcescu a continuat lupta pentru triumful principiilor revoluției paşoptiste. În primele pagini, Bălcescu recurge la alăturarea unor imagini contrastante pe care prezumtivul călător prin țările române – „grădina Stambulului" – le va descoperi parcurgând oraşele şi satele acestora. Aceste contraste între cadrul natural pitoresc, fertilitatea solului, fauna şi flora aproape inepuizabile, munții plini de bogății şi neputința aparent inexplicabilă a autorităților de a le exploata eficient pentru bunăstarea locuitorilor, între sărăcia şi mizeria țăranilor şi luxul, palatele şi trăsurile elegante ale boierilor de la oraşe sunt mai mereu amintite de literatura franceză de dinainte de revoluția paşoptistă[7]. Aici, aceste teme au fost folosite pentru a impresiona pe cititor şi a-l convinge de justețea soluțiilor sale de rezolvare a acestei probleme, aşa cum au fost ele propuse la 1848: „A ameliora moral şi material destinul cultivatorilor care suferă, a păstra şi a ameliora bunăstarea claselor superioare: iată dificila problemă căruia românii din partida națională i-au căutat în 1848 rezolvarea, şi după ce au fost convinşi de sinceritatea părerilor, au încercat să o realizeze bazându-se pe fraternitate şi dreptate"[8]. Considerând că soluționarea problemei țărăneşti în timpul revoluției nu a fost doar un „import străin pe fondul agitațiilor din Occident la 1848" – aşa cum au susținut „manifestele diplomaților" -, Bălcescu încearcă să demonstreze că „ea a început odată cu ziua în care egalitatea strămoşilor a dispărut şi au început să existe săraci şi bogați prin naştere, sclavi şi stăpâni, exploatați şi exploatatori şi, de atunci, cere mereu o rezolvare"[9]. Prin apelul la istorie, este făcută o amplă analiză a regimului proprietății în epocile medievală şi modernă, aducându-se aspre critici Regulamentelor organice şi precizându-se că, prin ele, „legiuitorii noştri au restabilit în secolul al XIX-lea servajul, dispărut din întreaga Europă"[10].

În opinia sa, esența revoluției de la 1848 este reprezentată de articolul 13 din Proclamația de la Izlaz – „declarația drepturilor" – ce prevedea emanciparea clăcaşilor care

[5] *Ibidem*, p. 1.

[6] [Nicolae Bălcescu], *Question économique des Principautés Danubiennes*, Librairie de Charpentier, 1850. Prima ediție nesemnată de autor.

[7] Vezi lucrarea noastră *Imaginea românilor în Franța la mijlocul sec. al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2005, p. 197–206.

[8] Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p. 7.

[9] *Ibidem*.

[10] *Ibidem*, cap. XIX – *Restabilirea servajului*, p. 48.

urmau să devină proprietari prin despăgubire, în timp ce restul punctelor sunt doar „reproducerea programului revoluției de la 1821"[11]. Plecând de la acest lucru, în următoarele trei capitole autorul încearcă să demonstreze că reforma socială şi agrară preconizată în timpul revoluției este dreaptă, utilă şi mai ales posibilă prin organizarea de către stat a instituțiilor de credit funciar care să vină în sprijinul țăranilor. Ultimul capitol conține un violent rechizitoriu la adresa boierilor din comitetele de reformă instituite după Convenția ruso-turcă de la Balta Liman (19 apr./1mai 1849) ce restabilea ascendența tradițională comună a Rusiei şi Imperiului Otoman în Principatele dunărene. Lipsa de interes a boierilor din aceste comitete față de problema țărănească îl va face pe Bălcescu să afirme că ei „nu au învățat nimic, iar două revoluții în mai puțin de treizeci de ani i-au găsit incapabili să se salveze pe ei înşişi şi țara, astfel încât sunt în mod fatal antrenați spre ruină şi distrugere violentă întocmai ca predecesorii lor din sec. al XVII-lea"[12]. Invectivele împotriva boierilor sunt consecința faptului că ei au refuzat să se angajeze în fraternizarea revoluționară şi astfel au trădat ideile revoluției de la 1848, deci „nu de la ei trebuie să se aştepte salvarea Principatelor". Un ultim apel este făcut Rusiei şi Turciei care „s-au angajat să amelioreze destinul acestui popor care suferă în continuare", amintindu-le de imensa responsabilitate pe care şi-au asumat-o atunci când au neutralizat prin forță voința națiunii şi pentru care întro zi vor trebui să dea socoteală[13].

Mai târziu, complicata problemă a proprietății asupra pământului în Principatele dunărene a generat şi alte luări de poziție. Dintre acestea se evidențiază două lucrări având un caracter polemic, apărute spațiul francez în anii 1855–1856, ce au drept autori pe Barbu Catargiu respectiv Alexandru G. Golescu. Primul, a fost cel mai de seamă purtător de cuvânt al boierimii conservatoare şi adversar politic al paşoptiştilor pe care-i califică „participanți la trista parodie revoluționară a țării noastre" şi îi acuză că au dorit de fapt să desființeze proprietatea. Broşura deținută de noi a fost publicată la Bruxelles şi este intitulată *Etat social des Principautés danubiennes*[14]. Autorul consideră că legiuirile adoptate de domnitorul Barbu Ştirbei în anul 1851 prin care se reglementează relațiile agrare sunt bune şi, implicit, ar da rezultatele dorite dacă ar fi aplicate în mod corect. Potrivit acestora, moşierul urmează a fi socotit ca singurul proprietar al pământului, țăranii se cuvine să fie „eliberați" însă fără a fi împroprietăriți, deoarece pentru ei ar fi mai avantajos să ia în arendă pământul decât să capete în proprietate o suprafață insuficientă de pământ aşa cum este prevăzută de legile existente.

Acest mod de rezolvare a problemei țărăneşti era vehement combătut de Alexandru G. Golescu, un an mai târziu, într-o lucrare publicată la Paris şi intitulată *De l'abolition du servage dans les Principautés Danubiennes*[15]. Răspunzând broşurii lui Barbu Catargiu, autorul demonstra necesitatea emancipării şi împroprietăririi țăranilor prin despăgubire, reluând o parte din tezele formulate în lucrarea sus-amintită a lui N. Bălcescu. Făcând o analiză a structurii sociale din țările române, A. G. Golescu încearcă să demonstreze de ce marea boierime fusese dușmană a revoluției paşoptiste. El explică această atitudine prin faptul că marea boierime era de origine „ciocoiască", adică formată prin bunăvoința domnitorilor fanarioți, de fapt prin cea a Imperiului Otoman, astfel că ea nu putea să se mențină decât în calitate de aderentă a trupelor de ocupație şi împotriva libertății țării. Totodată, el apără ideile sociale ale „patrioților de la 1848" de acuzația – formulată şi de Barbu Catargiu – de „socialism şi comunism", considerând că aservirea țărănimii începând din Evul Mediu a fost sursa

[11] *Ibidem*, p. 50.
[12] *Ibidem*, p. 84.
[13] *Ibidem*, p. 85.
[14] [Barbu Catargiu], *Etat social des Principautés danubiennes*, Bruxelles, Imprimerie de Bols-Wittouck, 1855.
[15] Alexandru G. Golescu, *De l'abolition du servage dans les Principautés Danubiennes*, Paris, A Franck, 1856.

originară a tuturor nenorocirilor țării[16]. În ceea ce privește modalitățile de plată a despăgubirilor către marii boieri, Golescu preia ideea formulată cu șase ani înainte de N. Bălcescu de înființare a unei bănci de credit, care, în mod egal, ar răspunde și necesităților epocii de reformare a sistemelor de cultură și a tehnicilor agricole pe marile moșii.

Alături de operele ce dezbat cu preponderență problematica socială din Principate, există în colecția noastră și o altă categorie de lucrări legate mai ales de activitatea politico-diplomatică și de informare pentru susținerea drepturilor națiunii române și explicarea conduitei politice pe care au avut-o românii de pe ambele versante ale Carpaților în anii revoluției. Ele aparțin deopotrivă atât exilului românesc postpașoptist cât și personalităților culturale ale Franței care au avut o contribuție importantă la impulsionarea unui curent filoromân aici, fapt evidențiat prin lucrările scrise în anii războiului Crimeii de Jules Michelet, Edgar Quinet, Elias Regnault, Armand Levy, Paul Bataillard și alții.

În vara anului 1851, a izbucnit o virulentă polemică în presa franceză pe marginea conflictului care a opus pe români și maghiari în timpul revoluției de la 1848. Aflați în exil, Dumitru Brătianu (1817–1892) și Dániel Irányi (1822–1892) au avut un schimb de replici sub forma unor scrisori publicate în paginile ziarului parizian *La Presse*. Mai târziu, cele patru scrisori au fost adunate de editorul francez Henri Valleton și publicate sub forma unei broșuri, având și mică introducere datată 16 octombrie 1851[17]. Aici sunt explicate motivele care l-au determinat să adune aceste scrisori polemice și să le dea publicității. Convins că „maghiarii și românii doresc cu înflăcărare o grabnică și desăvârșită împăcare, astfel încât o dată recunoscute erorile care i-au dezbinat în trecut ei le vor stopa cu ușurință în viitor", H. Valleton cerea publiciștilor și presei democratice franceze să sprijine prin sfaturile lor această reconciliere în beneficiul cauzei libertății împotriva despotismului. Publicarea broșurii a fost prilejuită și de momentul sosirii în portul francez Marsilia a lui Lajos Kossuth, care se afla în drum spre Anglia în prima parte a lunii octombrie 1851. Henri Valleton critică în final atitudinea guvernului celei de-a doua Republici franceze pentru că nu a permis exilatului ungur să traverseze Franța – „focarul revoluției europene" –, deși a fost primit cu entuziasm la Marsilia.

Polemica dintre cei doi a avut ca punct de plecare manifestul adresat românilor în iunie 1851 de Comitetului Democratic European, manifest reprodus atât de periodicele franceze (*La Presse, Le National, Le Siècle*) cât și italiene (*Italia del popolo, Il Progresso*) la recomandarea lui Giuseppe Mazzini[18]. Citind această proclamație, Dániel Irány, fost secretar al Comitetului de salvare publică de la Pesta la 1848, se adresa redactorului ziarului *La Presse* convins că trebuie să facă o observație pe marginea unei afirmații tendențioase referitoare la patria sa și anume: „Ungaria a uitat că o vastă idee de egalitate îndreptată spre slavi și români, putea singură să fie demnă de victorie". El declara că va înfrunta pe orice slav ori român care ar susține că slavii și românii au fost excluși de la vreuna din libertățile proclamate de revoluția maghiară la 1848, și chiar înainte, că ar fi existat o diferență între naționalitatea ungară și celelalte naționalități din regat. Cauzele insuccesului revoluției maghiare constau – după părerea lui Iranyi – în aceea că popoarele au înțeles pe frații lor maghiari dar conducătorii acestor popoare nu i-au ascultat și au folosit naționalitatea drept un pretext. Sârbii au luat armele nu pentru a rămâne uniți cu maghiarii, ci pentru a se detașa de Ungaria și a depinde direct de Coroana imperială. Conducerea revoluției maghiare nu putea admite așa ceva pentru că ar fi însemnat o sinucidere. Aceeași condiție a fost pusă și de către sașii din Transilvania. „În ceea cei privește pe români – continua autorul – fac mărturisirea dureroasă că, în afară de intrigile și vicleniile imperialilor, desfășurarea deplorabilă a războiului s-a datorat neîncrederii și neînțelegerii lor. Au existat în tabăra românilor, dar și a sârbilor, oameni sincer devotați cauzei națiunii lor și a libertății, dar este regretabil că eve-

[16] *Ibidem*, p. 16.
[17] *Lettres hongro-roumaines*, prefață de Henri Valleton, Paris, Imprimerie d'Ad. Blondeau, 1851.
[18] Dan Berindei, *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 195.

nimente dureroase au împiedicat ori au amânat împăcarea". După revoluție, ungurii au uitat urile, războaiele fratricide și trecutul și privesc spre viitor, nevroind privilegii pentru ei, ci drepturi egale cu toate naționalitățile din Ungaria: „Oricare ar fi aspirațiile lor, noi suntem gata a ne înțelege, cu unica condiție ca ele să nu fie opuse independenței, unității și libertății patriei noastre comune"[19].

Prima scrisoare de răspuns a lui Dumitru Brătianu era publicată în coloanele ziarului francez la 4 iulie 1851. În primele ei rânduri, omul politic român afirma că a întârziat răspunsul deoarece a fost nevoit să revină la Paris unde a consultat documentele istorice de care avea neapărată nevoie în argumentația sa. El constata că D. Irány nu a citit cu calm manifestul Comitetului Democratic European dacă putea să afirme că în Ungaria naționalitățile s-au bucurat de toate drepturile, la fel ca ungurii. Manifestul n-a fost deloc sever cu ceea ce presupune Irány din motivele lesne de înțeles ale spiritului de conciliere, dar nu putea să nu reflecteze asupra cauzelor care au împiedicat popoarele să fraternizeze și să învingă în anii revoluției. Deoarece mulți unguri par să ignore nedreptățile făcute dintotdeauna românilor, D. Brătianu încearcă, în numele interesului comun, să le arate și să-i oblige să le recunoască și condamne ei înșiși. El se folosește de documentele maghiare citite în sejurul parizian pentru a argumenta convingător faptul că românii au fost considerați ca tolerați în propria lor țară[20]. La 1848, guvernul maghiar a obținut prin forță decretarea de către Dieta Transilvaniei a uniunii cu Ungaria. Românii, întruniți la Blaj, au cerut ca problema încorporării Transilvaniei la Ungaria să fie supusă votului unei Diete reprezentative, rezultată din alegeri și au contestat decizia acestui for politic în care ei nu erau reprezentați. Cu argumente evidente se demonstra apoi necesitatea ridicării la arme a românilor din Transilvania pentru a-și dobândi astfel dreptul refuzat la existență națională. Pentru nedreptățile făcute românilor, D. Brătianu afirma că el și conaționalii săi nu doresc răzbunare ci înțelegere pentru cauza comună a libertății și lansa un apel: „Maghiari, Providența v-a dat deja un teribil avertisment. Luați aminte. Nu întristați mai mult democrația cu *regatul vostru istoric și cu dreptul de cucerire*, și strângeți cu sinceritate, cu dragoste, mâna frățească pe care v-o întindem... Vouă, mai ales, emigranților maghiari mă adresez deoarece o mare responsabilitate apasă asupra voastră"[21].

În cea de-a doua scrisoare trimisă ziarului *La Presse*, D. Irány afirma că nu putea lăsa fără răspuns cele scrise de D. Brătianu, „un român din Valahia", deoarece a folosit „expresii injurioase". El nu crede că cele scrise de D. Brătianu reprezintă poziția oficială a emigranților români, așa încât va răspunde personal preopinentului său și consideră polemica iscată ca fiind o problemă personală, străină celor două națiuni[22]. D. Irány căuta apoi să acrediteze ca legitime actele Dietei de la Cluj din mai 1848 care proclamase unirea Transilvaniei cu Ungaria, aceeași dietă care de fapt abolise drepturile feudale și consacrase libertatea religioasă, drepturile politice și respectul tuturor naționalităților: „Uniunea înseamnă putere. După secole de separare, cu toții ne-am reunit pentru a proteja mai bine Constituția, libertățile comune. Românii din Transilvania de odinioară s-au opus; conducătorii lor angajați de Curtea imperială i-au atâțat și au derutat spiritele în profitul absolutismului austriac. De aici a izbucnit războiul pentru totdeauna deplorabil"[23]. În continuare, D. Brătianu era acuzat direct că dorește dezmembrarea Ungariei, desprinderea tuturor naționalităților în tot atâtea state independente și detașarea teritoriilor locuite de români și unirea lor la Moldova și Tara Românească, iar acestea împreună cu alte provincii românești

[19] *Lettres...*, p. 9–10.
[20] Printre lucrările consultate el amintește cartea lui Benkö József din 1791 intitulată *Diaete sive rectius comitia Transsilvanica*, colecția de legi *Approbatae Constitutiones* și cronicile medievale *Gesta Hungarorum* și *Legenda sfântului Gerard*. *Ibidem*, p. 13 și p. 38.
[21] *Lettres...*, p. 18.
[22] *Ibidem*, p. 19.
[23] *Ibidem*, p. 23.

să se constituie într-un singur stat sub numele de România. Conchizând, el exprima în final deviza întregii emigrații maghiare care consta în alianță intimă și confederație frațernă cu țările dunărene dar cu condiția integrității teritoriale a Ungariei, restabilită în frontierele sale istorice de la începutul sec. al XVI-lea[24].

La rândul său, D. Brătianu constata că în polemica angajată nu este vorba de un român ori de un maghiar care-și dispută problemele personale. În cuvintele lui Irány există de fapt o întreagă mentalitate a exilului maghiar, răspândită în scris prin broșuri și în presă, potrivit căreia numai ungurii ar forma o națiune iar românii și slavii, nefiind decât naționalități în opinia acestor publiciști, vor trebui să suporte în mod necesar supremația maghiară și să își dea acordul ca teritoriile locuite de ei să fie un teritoriu maghiar[25]. Este cât se poate de evident că alipirea Transivaniei la Ungaria în anul 1848 s-a făcut fără români și contra voinței lor, ignorându-le protestele. Dumitru Brătianu mărturisește că fără să insiste atât de mult asupra nedreptăților făcute poporului român în trecut, cât și la 1848, totuși nu poate să nu constate că ridicarea la arme a românilor din Transilvania și Banat a fost consecința acestor nedreptăți și a violențelor exercitate împotriva lor. Austria s-a bucurat, desigur, de opacitatea politică a conducătorilor revoluției maghiare în ceea ce privește problema națională.

Faptul că emigrantul ungur justifica pretențiile asupra românilor și teritoriilor locuite de ei pe considerentul existenței milenare a statului maghiar și susținea că provinciile românești n-au fost constituite într-un stat aparte îl făcea pe D. Brătianu să scrie: „Chiar dacă ar fi fost încorporați la Ungaria nu de o mie de ani, dar de două mii de ani, de la începutul lumii, nu se poate explica argumentat de ce ungurii n-au asimilat alte popoare în acest răstimp și n-au realizat nici o unitate. Românii sunt și la mijlocul veacului al XIX-lea tot români, iar ungurii tot unguri"[26]. Românii din Transilvania erau constituiți într-un bloc etnic în continuarea celui din Moldova și Țara Românească: „Dacă voi ignorați elementele constitutive ale patriei, citiți, vă rog, adresa Comitetului democratic european către români, și veți cunoaște acele elemente și veți vedea că ele sunt aceleași la românii de dincolo și de dincoace de Carpați și că limba, care este dealtfel unul din semnele cele mai definitorii ale naționalității, nu este sigurul lucru care să fie comun tuturor românilor; și veți înțelege din clipa aceea că românii nu pot avea decât o singură patrie și nu vă veți mai mira că ei vor toți să fie reuniți într-un singur corp al națiunii, la care ei nu vor ajunge decât cu prețul sângelui lor"[27].

Pe același ton, omul politic român constata în lunga sa scrisoare că emigranții maghiari, foștii conducători ai revoluției de la 1848, puneau românilor dilema: fie cu ei contra Austriei, fie contra lor alături de Austria. Românii vor fi categoric împotriva celor care se vor strădui să dea o a doua ediție a revoluției de la 1848. Ungurii vor putea lupta alături de celelalte popoare pentru libertate numai renunțând la ideea unui stat maghiar constituit contra principiilor democratice, incompatibile cu asemenea erori. Din momentul în care s-a încercat reconstituirea vechiului stat maghiar, prin anexarea cu forța a unor teritorii care aparținuseră Austriei de câteva secole, revoluția maghiară s-a compromis, și aceasta încă de la început – scria D. Brătianu în finalul răspunsului său[28].

Dintre publicațiile emigrației românești din această perioadă deținem și ambele numere ale revistei *Republica Română*, primul număr apărând la Paris în 1851 iar următorul doi ani mai târziu la Bruxelles[29]. În cel dintâi articol era făcută o adevărată profesiune de

[24] *Ibidem*, p. 29.
[25] *Lettres...*, p. 31.
[26] *Ibidem*, p. 40.
[27] *Ibidem*, p. 44.
[28] *Ibidem*, p. 44–47.
[29] *Republica Română*, I, Paris, Typ. E. de Soye, noiembrie 1851; *Republica Română*, nr. 2, Bruxelles, Typ. J. H. Dehou, 1853.

credință a grupului de exilați care editaseră această publicație: „Voim să aibă [românul] o patrie independentă și liberă; o patrie cu zece milioane de români, care să aibă toți aceleași drepturi și aceleași datorii [...] Voim ca România să trăiască în frăție strânsă cu toate națiunile din aceiași semințe cu dânsa, adică cu Italia, cu Franța, cu Spania și cu Portugalia [...] Voim ca România să fie în solidaritate cu celelalte popoare, ce vor tinde cel puțin spre solidaritate și frăție". Cezar Bolliac și-a exprimat aici credința sa în cauza republicană și în solidaritatea popoarelor europene. El scria și despre cele patru cărți de robie și privilegii ale Țării Românești: *Regulamentul organic, Arhondologia, Pravila lui Caragia* și *Condica criminală de la 1851*. Cronica politică a acestui număr era scrisă de C. A. Rosetti iar Dumitru Brătianu semnează *Manifestul* în numele Comitetului revoluționar român. În cel de-al doilea număr, secretarul revistei C. A. Rosetti adresându-se junilor români le cerea să fie pătrunși de sentimentul libertății și hotărârea de a jertfi totul pentru România, fiindcă numai în felul acesta puteau să ajungă la unire, la unitate și independență. Ideea unirii românilor răzbate cu precădere din articolele publicate aici. Ea este susținută fie pe bază de argumente arheologice (*Unitatea României* de Cezar Bolliac) ori etnice, sociale și politice (*Naționalitatea* de Ion C. Brătianu), fie exprimate în literatură (*Speranța, O noapte în Carpați, Glasul viitorului* de G. Crețeanu), fie în sfârșit preconizată ca triumf revoluționar asupra despotismului moscovit (*Rusia* de C.A. Rosetti). Redeschiderea crizei orientale, în urma ocupării Moldovei și Munteniei de către armatele Rusiei (iunie 1853), a dus nu numai la declanșarea războiului Crimeii dar și la transformarea chestiunii celor două Principate române într-o problemă de interes european. Peste un an, intrarea Franței și a Angliei în război de partea Turciei a prefigurat înfrângerea inevitabilă a Rusiei, principalul obstacol pentru români în calea înfăptuirii deziderateloor din timpul revoluției de la 1848. Anii războiului Crimeii și ai Congresului de pace de la Paris au fost pentru exilul românesc epoca memoriilor, protestelor, articolelor de jurnal, a studiilor asupra politicii general europene și Principatelor dunărene. Pentru generația de la 1848, ostilitatea față de Rusia țaristă a fost un veșnic postulat politic împărtășit acum și de oamenii politici francezi. Au fost adresate nenumărate memorii împăratului Napoleon al III-lea, principelui Jérôme Napoleon miniștrilor de externe Drouyn de Lhuys și A. Walewski ori lui Edouard Thouvenel ambasadorului francez la Poartă[30]. Totuși, legăturile pe care exilații români le-au avut cu radicalii francezi adversari ai lui Napoleon al III-lea au făcut dificilă apropierea de regimul politic instituit de împărat după lovitura de stat din 2 decembrie 1851.

Exemplul ilustrativ ne este oferit de cazul lui Ion C. Brătianu care a fost condamnat de magistratura napoleoniană pentru legături cu complotiștii ce urmăreau răsturnarea împăratului[31]. Regimul ușor de detenție în Franța i-a permis lui Ion C. Brătianu să redacteze un memoriu impresionant adresat împăratului, act păstrat și în colecția noastră[32]. Textul analizează cu precizie mobilurile politicii orientale austriece și încercă să demonstreze intențiile expansioniste ale Imperiului habsburgic la gurile Dunării. Acesta nu era altceva decât un conglomerat de popoare, mai mult de jumătate negermanice și autorul este convins că, fără sprijinul Rusiei, Monarhia s-ar fi prăbușit la 1848 sub loviturile revoluției. Spulberând mitul pe care încerca să și-l creeze Austria ca salvatoare a Europei prin poziția adoptată în timpul războiului Crimeii, Ion C. Brătianu demonstra că, în fapt, aceasta era interesată să-i susțină pe ruși deoarece știa că „în ziua în care Rusia va înceta de a fi o putere impunătoare va dispare și ea de pe harta Europei". Popoarele din Monarhia habsburgică – se mai arăta în memoriu – aveau dreptul să se constituie în conformitate cu principiul naționalităților, iar

[30] Vezi Nicolae Corivan, *Din activitatea emigranților români în Apus (1853–1857)*, București, 1931, passim.

[31] N. P. Smochină, *Les emigrés roumains à Paris (1850–1856)*, extrait des „Mélanges de l'Ecole Roumaine en France", XI, 1933, p. 24–37 și anexele.

[32] Ion C. Brătianu, *Mémoire sur l'Empire d'Autriche dans la question d'Orient*, Paris, J. Voisvonel, 1855.

Franța trebuia să sprijine aceste popoare şi în special pe români în lupta națională. Din păcate, în loc să favorizeze lupta națională a popoarelor din sud-estul Europei, statele occidentale nu se arătau preocupate decât de „întărirea puterii otomane". Datorită acestei politici, Principatele dunărene fuseseră lăsate „în voia invaziunilor austriecilor spre a le oprima şi viola drepturile lor, în loc de a le admite în rândul aliaților". Statul francez nu trebuia să rămână nepăsător față de dorința de emancipare politică a popoarelor deoarece aceasta ar echivala cu renunțarea la principiile pe care el însuşi le-a proclamat anterior, iar împăratul să ştie că securitatea Europei nu putea fi asigurată decât după „reconstituirea Orientului pe baza naționalităților".

Alături de memoriile trimise autorităților franceze, exilul românesc din Franța a recurs în anii războiului Crimeii şi la alte mijloace pentru a dobândi sprijinul opiniei publice de aici pentru cauza românească. În acest sens, reținem şi publicarea direct în limba franceză a unor lucrări de informare şi propagandă în favoarea drepturilor şi intereselor naționale ale Principatelor. Literatura protestatară a exilului românesc cuprinde o serie de asemenea lucrări apărute în capitala Franței, având drept autori pe Ion Ghica[33], Cezar Bolliac[34], Vasile Alecsandri[35], Vasile Boerescu[36] ş.a. Aici am putea adăuga şi lucrarea deținută de noi, pe care Dimitrie Bolintineanu a publicat-o în anul 1854 cu scopul de a face cunoscute întinderea şi numărul românilor răspândiți în diferite provincii istorice[37]. Autorul schițează la început un scurt istoric al țărilor române axat pe ideea luptei pentru libertate, pentru autonomie națională şi unitate. Alte capitole ale lucrării cuprind informații de ordin geografic, demografic, religios şi administrativ pentru a oferi străinătății posibilitatea unei cunoaşteri mai largi a Principatelor. În final, autorul reclamă realizarea unității naționale sub garanția marilor puteri europene, subliniind că „Principatele dunărene trebuie să fie reunite într-un singur stat şi garanția puterilor aliate va veni să consolideze pentru totdeauna noul edificiu al emancipării române"[38].

Tot din aceasta perioadă, în colecțiile noastre se găseşte şi o importantă lucrare scrisă de Jules Michelet şi intitulată *Principautes danubiennes. Madame Rosetti 1848*[39]. Considerată unul din stâlpii propagandei filoromâne în Occident[40], ea a fost inclusă de autor în *Legendele democratice ale Nordului*, o lucrare mai amplă din anul 1854 ce prezintă o frescă epică a nenorocirii ruse, a dezastrului polonez şi a celui românesc, nenorocirea acestei țări pe care o numeşte „nefericita Românie". Autorul îşi construieşte argumentația preluând o serie de clişee existente în imaginarul francez de la mijlocul secolului al XIX-lea. În primul rând, se acreditează imaginea unui Occident protejat grație sacrificiului națiunilor orientale care, aici la frontierele Europei, au avut funcția de apărare a civilizației europene. Adresându-se popoarelor Europei, marele istoric francez le cere să fie recunoscătoare acestor națiuni care de-a lungul secolelor le-au apărat de nenumăratele invazii venite din Asia, de tătari, de armatele turcilor şi ruşilor[41]. Apoi, istoria românilor era, în opinia sa, un exemplu de păstrare nealterată a mesajului latin originar şi de rezistență în fața vicisitudinilor

[33] G. Chainoi, *Dernière occupation des principautés danubiennes par la Rusie*, Paris, Dumaine, 1853.
[34] Cezar Bolliac, *Mémoires pour server à l'histoire de la Roumanie (Provinces danubiennes). Premièr mémoire. Topographie de la Roumanie*, Paris, Just Rouvier, 1856.
[35] *Balades et chants populaire de la Roumanie (Principautés danubiennes), recueillis et traduits par V. Alecsandri avec une Introduction par M.A. Ubicini*, Paris, E. Dentu, 1855.
[36] *La Roumanie après le traité de Paris du 30 mars 1856 par B. Boeresco, precedée d'une introduction par M. Royer-Collard*, Paris, E. Dentu, 1856.
[37] D. Bolintineanu, *Les Principautés Roumaines*, Paris, Desoye et Bouchet, 1854.
[38] *Ibidem*, p. 159.
[39] Jules Michelet, *Principautés danubiennes. Madame Rosetti 1848*, Paris, Bry aîné, 1853.
[40] Marin Bucur, *Le centenaire de Jules Michelet, un défenseur européen des Principautés danubiennes*, în „Revue roumaine des science sociales. Philosophie et logique", nr. 4, 1974, p. 251.
[41] Jules Michelet, *op. cit.*, p.3.

întâlnite de-a lungul vremii[42], iar una din caracteristicile principale ale românului era faptul că acesta păstrează neschimbat tot ceea ce a moştenit de la strămoşii săi: portul, obiceiurile şi limba. Spaţiul carpato-dunărean era oferit privirii francezilor ca regenerat, purificat de martiriul multisecular al unui popor destinat să sufere în tăcere.

Sub pana lui Jules Michelet, istoria românilor este istoria calvarului unui popor lovit în cursul secolelor de valurile de barbari şi aflat în prezent victimă a dominaţiei Rusiei: „Odinioară avangarda marelui Imperiu roman şi iubită colonie a lui Traian, apoi mic regat barbar, războinic şi eroic, una din barierele Europei, România a cedat pierzându-şi instituţiile militare atunci când Europa şi le-a format pe ale sale. În secolul al XVI-lea a trebuit să-şi dispute libertatea civilă; aici şerbia a început în timp ce Occidentul nu mai cunoştea această instituţie [...] Ultima binefacere care nimiceşte, prietenia Rusiei!"[43]. Constatăm începutul unui proces de culpabilizare a Occidentului în general, şi a Franţei în special, în raport cu situaţia nenorocită în care se află ţările române. Istoricul francez acuza vehement Occidentul că nu a făcut nimic pentru a veni în ajutorul revoluţiei române de la 1848.

În continuare, lucrarea redă aventurile doamnei Maria Rosetti, aflată în urmărirea revoluţionarilor paşoptişti din Muntenia, arestaţi de turci la 13 septembrie 1848 şi duşi în sus pe Dunăre, spre Semlin. Împreună cu fiica sa de numai trei luni, Maria Rosetti porneşte pe urmele revoluţionarilor decisă să-i ajute să evadeze şi să-l urmeze în exil pe soţul său. Jules Michelet înfăţişează foarte viu şi nuanţat rolul tinerei femei în timpul acestui voiaj periculos, precum şi ajutorul acordat deţinuţilor la Vidin şi Orşova. Până la Semlin călătoria deţinuţilor a continuat pe un caic austriac escortat de o gardă militară turcească. Ajunşi la Svinița, prizonierii reuşesc, cu ajutorul Mariei Rosetti şi al pictorului Constantin Daniel Rosenthal, să scape de sub supravegherea turcilor şi îşi continuă călătoria cu peripeţii spre graniţa Imperiului habsburgic. De la Semlin, soţii Roseti împreună cu fetiţa lor, Ion C. Brătianu, Al. G. Golescu şi alţii vor călători spre Viena şi Paris, unde vor ajunge la mijlocul lunii noiembrie 1848, în timp ce alt grup de revoluţionari (Nicolae Bălcescu, Cezar Bolliac, Dimitrie Bolintineanu, Al. C. Golescu, ş.a.) se vor îndrepta pe diverse rute spre Sibiu.

Colecţia de istorie modernă a muzeului cuprinde aşadar o serie de lucrări importante apărute şi difuzate în Franţa la mijlocul secolului al XIX-lea. Pe ansamblu, ideile conţinute în paginile lor mărturisesc, în primul rând, o mobilizare ideologică şi strategică antirusă caracteristică climatului liberal şi romantic francez din perioada postrevoluţionară şi din anii Războiului Crimeii. Pe de altă parte, discursul publicisticii franceze era centrat în jurul ideii de sprijin pentru aspiraţiile româneşti de unitate, independenţă naţională şi progres social şi are meritul de a fi creat, în scurt timp, un curent de opinie favorabil ţărilor române în Franţa, înainte şi după Congresul de pace de la Paris din martie 1856.

LISTA CRONOLOGICĂ A PUBLICAŢIILOR
(autori francezi şi români)*

1. Saint-Martin, *La Roumanie ou Moldo–Valachie. Rapports des peuples romans avec les Turcs*, Paris, Imprimerie de L. Martinet, f.a., 48p., ex libris „D. Sturza", MNIT, Nr. Inv. M. 9421. Textul broşurii a apărut iniţial în *Revue indépendante* din 25 ianuarie 1848.
2. [Nicolae Bălcescu], *Question économique des Principautés Danubiennes*, Librairie de Charpentier, Typ. De Soye et Cie, 1850, 88p., MNIT, Nr. Inv. M. 9424.
3. *Republica Română*, I, Paris, Typ. E. de Soye, noiembrie 1851, 128p., MNIT, Nr. Inv. M. 9425.
4. *Lettres hongro-roumaines*, prefaţă de Henri Valleton, Paris, Imprimerie d'Ad. Blondeau, 1851, V+47p., ex libris „D. Sturza", MNIT, Nr. Inv. M. 9418.

[42] „La Roumanie, de Trajan jusqu'à nous, se reste fidèle à elle-même, fixe en son génie primitif. Peuple né pour souffrir, la nature l'a doué de deux choses qui font durer: la patience, l'élasticité, qui font que toujours courbée, toujours elle se relève", *Ibidem*.
[43] *Ibidem*.

5. Jules Michelet, *Principautés danubiennes. Madame Rosetti 1848*, Paris, Bry aîné, 1853., 16 [+1]p., ex libris „D. Sturza", MNIT, Nr. Inv. M 9417.
6. *Republica Română*, nr. 2, Bruxelles, Typ. J. H. Dehou, 1853, 338p., MNIT, Nr. Inv. M. 9426.
7. D. Bolintineanu, *Les Principautés Roumaines*, Paris, Desoye et Bouchet, 1854, 62p., ex libris „D. Sturza", MNIT, Nr. Inv. M 9416.
8. [Barbu Catargiu], *Etat social des Principautés danubiennes*, Bruxelles, Imprimerie de Bols-Wittouck, 1855, 52p., ex libris „Demetrilo Sturza", MNIT, Nr. Inv. M. 9414.
9. Ion C. Brătianu, *Mémoire sur l'Empire d'Autriche dans la question d'Orient*, Paris, J. Voisvonel, 1855, 48p., MNIT, Nr. Inv. M 9413.

* Publicaţiile au intrat în colecţia de istorie modernă a Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei în anul 1989 fiind donate de d-nul Moskovits Béla din Cluj-Napoca.

LA PUBLICATIONS FRANÇAISES SUR LES ROUMAINS DANS LES COLLECTIONS DU MUSÉE NATIONAL D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE (MILIEU DU XIXE SIÈCLE)

Résumé

On fait une présentation synthétique et chronologique des principales ouvrages sur les Roumains qui avaient été publiées en France après la Révolution de 1848 et pendant la guerre de Crimée. Si dans la période antérieure, l'activité publicitaire des Roumains séjournant un temps en France s'était concrétisée uniquement dans des brochures ou articles parus dans les journaux français, les années de la guerre de Crimée voient paraître des ouvrages écrits en français et publiés à Paris ou à Bruxelles appartenant à Nicolae Bălcescu, Dumitru Brătianu, Ion C. Brătianu, Dimitrie Bolintineanu, Cesar Bolliac, Ion Ghica, Alexandru C. Golescu, Vasile Alecsandri, Barbu Catargiu et d'autres. Certaines de ces idées ont été reprises par les ouvrages français, dans le contexte de la lutte pour l'Union des Principautés.

D'autre part, la propagande des revolutionnaires moldaves et valaques a été bien reçue dans les cercles de l'intellectualité libérale française. Les livres francais, qui ont été élaborés et publiés au cours de ces années, ont fixé une image positive des Roumains et ont conduit indubitablement à développer un courant philoroumain en France. Dans ce procès, il faut retenir l'année 1853, date d'apparition de l'ouvrage de Jules Michelet *Principautés danubiennes. Madame Rosetti 1848*. Ici, le grand historien français a mis en evidence une image positive, à l'aide d'une série de thèmes tels: la pureté de origine latine, l'ancienneté, la continuité et la permanence des Roumains, leur rôle de défenseurs de l'Occident au cours de l'histoire contre les envahisseurs Asiatiques et Turcs et, non en dernier lieu, leur rôle de sentinelle de l'Europe contre panslavisme russe.

HORAȚIU BODALE

INTELECTUALI ROMÂNI ÎN ITALIA (1860–1918)

În condițiile unirii Principatelor din 24 ianuarie 1859, atât fenomenul de *peregrinatio accademica* cât și modul de întreprindere a unor călătorii particulare pe continentul european se schimbă. Dacă în ceea ce-i privește pe ardeleni, Italia nu constituie ținta predilectă pentru voiaje, intelectualitatea din Principate a continuat să se îndrepte spre peninsula Italică, fie datorită unui impuls al cunoașterii unei alte civilizații, fie datorită impresiilor create de lectura lucrărilor unor scriitori italieni sau în urma îndatoririlor care reveneau unor oameni politici și diplomați.

În multe cazuri rezultă o împletire simbiotică între îndatoririle diplomatului și senzațiile poetului, între imaginile pline de culoare și înțelesuri ale Italiei și prozaicul rapoartelor de ambasadă, între închegarea unor relații politice îndeajuns de trainice pentru a susține interesele României la nivel european și ocazia de a întâlni și a lega prietenii cu personalități ale culturii italiene. Voiajul inițiatic se păstrează ca formă de divertisment și de cunoaștere până la sfârșitul secolului XIX, când datorită unei schimbări de fond în ceea ce privește valorizarea timpului, voiajul se transformă în turism. Odată timpul comprimat, senzațiile devin volatile, impresiile se estompează iar informațiile sunt vagi și superficiale. Pitorețtile călătorii cu poștalionul sau vaporul, întrerupte de vizitarea comodă și lejeră în ceea ce privește limita de timp, a diverse orașe uimitoare se transformă în scurte etape legate între ele de calea ferată și la capătul cărora vom regăsi diverse nume de gări.

Atâta timp cât oamenii nu au fost copleșiți de sindromul scurgerii nisipului din clepsidră, iar o călătorie se putea cuantifica în săptămâni și luni, nu în ore și minute, jurnalele și-au menținut caracterul personal univoc și nu s-au rezumat în simple schițe de călătorie sau în misive comune, fără substanță. Totodată operele inspirate de cultura italiană nu urmează încă doar clișee stilistice ci sunt influențate direct prin cadrul de desfășurare și mesajul pe care-l transmit.

Vasile Alecsandri este exemplul clasic al omului de litere transformat în om politic și care, integrându-se unui mediu cultural în care se simte confortabil intelectual, precum cel italian, translatează spre lumea politică în scopul promovării unor interese de politică externă ale României. Sprijinit de profesorul și gazetarul torinez Giovenalle Vegezzi Ruscalla, de care l-a legat o strânsă prietenie, Alecsandri sosește în primăvara lui 1859, alături de cumnata sa, dinspre Paris, unde a fost primit în audiență de Napoleon al III-lea, în capitala Piemontului. Misiunea sa a fost aceea de a obține din partea Franței și Sardiniei recunoașterea unirii Principatelor și dubla alegere a lui Cuza ca domn, dar și sprijin pentru o recunoaștere europeană a acestei noi realități politice.

Cunoscut în lumea culturală italiană ca fiind un reprezentant de seamă al spiritualității culturale românești de la jumătatea secolului XIX, Vasile Alecsandri a beneficiat de apariția unor traduceri din poeziile sale, în limba italiană. Acest fapt s-a datorat în mod special filologului G. V. Ruscalla care traduce în 1858 cântecul popular românesc „Înșir-te mărgărite", cântec cules de Alecsandri. Ruscalla aprecia la poetul român modul de

transcriere şi amplitudinea stilistică deosebită.[1] Recomandat fiind de Constantino Nigra, secretarul lui Camillo Benso Cavour şi susținut de Ruscalla, Alecsandri reuşeşte să se întâlnească cu conducătorul guvernului piemontez, care-i oferă recunoaşterea cerută. Profund impresionat de personaitatea lui Cavour, scrie poemul „Pilotul".[2] Poezia este o continuă metaforă în care statul este transformat într-o corabie aflată în mijlocul unei furtuni de proporții gigantice, pe marea învolburată. Desigur marea dezlănțuită şi plină de vârtejuri reprezintă situația politică plină de „vicisitudini" şi interese contrare dntr-o Europă postrevoluționară incapabilă să-şi gestioneze problemele, decât prin măsuri de forță. În aceste condiții o corabie „neânsemnată" aşa cum era Piemontul era sortită să fie purtată către niciunde pe talazurile valurilor muginde. Singura salvare era existența unei persoane providențiale dispusă să-şi asume tangajul amețitor al navei, riscul de a fi măturat de pe punte de marea înnebunită sau manevrarea cârmei umede care se zbuciumă aproape de necontrolat prin puterile limitate ale unui singur şi om şi căutarea direcției izbăvitoare prin norii pâcloşi care învăluie oameni şi corabie din toate părțile. Această persoană este pilotul. El conferă celorlalți siguranță şi serenitate, unicul motiv al salvării fiind mintea limpede şi calmul pilotului. Cavour întruchipează toate aceste calități iar poemul nu este altceva decât exprimarea adimirației lui Alecsandri față de copleşitoarea personalitate a omului de stat italian şi pentru activitatea sa politică, atât pe plan național cît şi european.

Tot acum este primit într-o audiență particulară, la intervenția lui Cavour şi a ministrului de război Lamarmora, de către regele Vittoro Emanuele II. Regele şi-a exprimat „stima şi simpatia" față de poporul român şi principele Cuza, aprecieri elocvente şi convingătoare pentru diplomatul Vasile Alecsandri.

Având-o lângă el pe cumnata sa, nu pierde ocazia de a călători şi de a fi *ciceronele* acesteia în nordul Italiei. Impresiile voiajului sunt cuprinse în rândurile unei scrisori către prietenul său C. Negri:

„Îți scriu de la Turin unde sunt venit de cinci zile împreună cu cumnata mea care a dorit a vedea un colț al Italiei. Capitala Piemontului este precum şti unul dintre oraşele cele mai considerabile de peste Alpi. Aşezată la poalele acestor munți, pe malul stâng al râului Po, ea cuprinde o populație activă de 180.000 de suflete. Străzile sale sunt regulate, casele nalte, magaziile elegante, însă afară de aceea numită Po, ce este zidită în arcade, ele nu au nici un sigil particular; Turinul e lipsit de monumente importante în privința artei, însă mai mult decât toate celelalte oraşe, el răsuflă un aer de libertate ce-i dă o superioritate morală asupra surorilor sale. Pe piețe nu se înalță catedrale monumentale precum Domo la Milano, Santa Maria del Fiore la Florența, San Marco la Venția, dar se ridică statui de eroi martiri a libertății naționale. Astfel pe piața Castello, albeşte la soare o statuie de marmură ce reprezintă un soldat piemontez în lupta pentru apărarea Italiei şi pe piața San Carlo, cea mai frumoasă şi mai regulată dintre toate, se înalță statuia equestră de bronz a regelui Emanuel Filibert, lucrată de Marochetti... Plecând de la Turin, drumul de fier ce duce la Genova trece prin acea vale minunată care se întinde la poalele Alpilor, până în Marea Mediterană, unindu-se cu câmpiile atât de mănoase ale Lombardiei, de la malurile Tesinului până la poalele Apeninilor... Viaductele, tunelele, podurile, aruncate pe torentele Scrivia şi Traversa, între Genova şi Nori sunt demne de a fi considerate ca zidiri romane. Am vizitat Genova împreună cu cumnata mea admirând palatele acelea strălucite care înconjoară amfiteatrul portului şi împodobesc străzile Nuova, Nuovissima, Balbi, piața Carlo Felice unde se ridică teatrul cu acelaşi nume; Palatul Ducal, catedrala zidită în marmore albe şi negre şi mai cu seamă am rămas încântați de acel color local, de acel aspect măreț, ce aminteşte de epoca înfloririi şi puterii ce a avut odinioară Republica Genova".[3] După plimbarea prin Genova, a

[1] Al. Marcu, *Vasile Alecsandri şi Italia,* în *Convorbiri Literare,* 1927, p. 94–95.
[2] Vasile Alecsandri, *Opere complete. Poesii,* Ed. Socec, Bucureşti, 1897, p. 394.
[3] Al. Marcu, *op. cit.,* pp.105–107.

doua zi cei doi călători s-au îmbarcat pe un vapor şi au plecat spre Nisa, iar de acolo cu poştalionul spre Paris.

Această nouă descindere a lui Alecsandri în Italia nu face altceva decât să-i întărească ataşamentul vizavi de tot ceea ce înseamnă această civilizaţie. Ataşamentul său este de natură sentimentală, instinctuală. Trece prin matricea propriei fiinţe imaginea oraşelor construite dint-o istorie adâncă şi o decenţă educată, îşi încălzeşte trupul în soarele sudului veşnic surâzător şi fără pată de nor, respiră aerul mediteranen, medicament miraculos pentru vigoarea plămânilor şi sătietatea bucatelor. Totodată simte complicitatea permanentă a italianului, contadin sau om politic, în ceea ce priveşte idealul naţional. Este un ideal similar ca scop şi finalitate diferind doar caracteristicile spaţiale şi temporale.

Se va întoarce în Italia odată cu armata franceză, însoţind armatele franco-piemonteze pe parcursul lupetelor cu austriecii, de la Magenta şi Solferino. Referitor la ciclul de poezii scrise în perioada războiului din 1859, el apare ca un reflex al entuziasmului poetului pentru faptele de eroism săvârşite de poporul italian. Deşi scrise mai mult cu entuziasm decât cu rigoare poetică, din versurile lui Alecsandri răzbate emoţia şi febrilitatea omniprezente în jurul său. Astfel în „La Palestro", apare imaginea regelui piemontez Vittorio Emanuele II cu sabia în mână conducându-şi trupele, imagine eroică încărcată de elemente romantice, care se suprapune imaginii unei mame care-şi învaţă copilul să se roage pentru victoria soldaţilor italieni, pentru ţară şi practic pentru înfrângerea tiraniei care face „omenirea să plângă de durere".[4]

Aceleaşi acccente de exaltare romantică a idelurilor naţionale le întâlnim în poeziile: „La Magenta", „Solferino" şi „Bersalierul murind"[5]. În toate aceste poezii Alecsandri glorifică sacrificiul total şi necondiţionat pentru idealuri şi valori aride în explicaţii savante dar atât de pline de sevă şi sînge pulsând în vene atunci când se regăsesc în inima unui întreg popor. Astfel moartea nu înseamnă nimic în faţa câştigării libertăţii, a existenţei unei patrii şi a unei naţiuni capabilă să-şi asume fiinţa.

Plecat de pe câmpul de luptă se opreşte pentru o scurtă perioadă de timp la Milano şi Genova, unde scrie poeziile: „Coroana vieţii", „Gondola trece", „La Veneţia mult duioasă" şi „Lacul din Como"[6]. Toate sunt întoarceri spre sine. Tumultul vieţii necesită sistematic introspecţii în propriile gânduri şi sentimente şi prin aceasta o relaxare a sufletului în balansuarul imaginilor familiare. Regăsim plinătatea rotundă şi plină de senin a cântecelor de iubire ce se fac auzite în liniştea „nopţilor fermecate" sub balcoanele unei tinere florentine, copaci plini de rod „culcându-şi umbra peste ape" şi luna strălucind pe valurile neguroase. Desigur nu putem ocoli amintirile dureroase pe care le induce revederea unor locuri care „într-o altă viaţă" au avut o semnificaţie specială pentru el şi Elena Negri. Poetul se contopeşte spiritual cu cetatea lagunară, întrezărind pentru o clipă pe fiecare stradă sau canal, umbra iubitei sale.

O altă călătorie italiană a lui Alecsandri se petrece la o vârstă a unei depline maturităţi, în 1882, când în drumul său spre Montpellier, trece prin Milano şi se opreşte câteva zile în Genova de unde îi scrie soţiei: „Plecând la 4 şi 10 înainte la Monaco, m-am găsit să dejunez la Concordia şi am mâncat o macaronadă în cinstea matale; apoi am făcut o plimbare prin oraş unde am găsit aceeaşi linişte şi acei leneşi aşezaţi pe marmaclâc de fier şi stupind cu nepăsare înaintea lor. În străzile ce se cobor la port, tot acele albituri spânzurate la pereţi, dar ce m-a supărat este de a vedea omnibusuri târându-se pe şine de fier în strada principală cu palate mari. Pentru ce omnibusuri într-un salon?"[7]

La Montpellier este premiat de către „Societatea Limbilor Romane" pentru poezia „Cântecul Gintei Latine", iar de aici călătoreşte spre Paris, Londra, Munchen, Viena, iar la 20 iunie 1882 îl întâlnim la moşia sa din Mirceşti.

[4] Vasile Alecsandri, *op. cit.*, p. 397.
[5] *Ibidem*, p. 412.
[6] *Ibidem..*, pp. 404 – 413.
[7] Al. Marcu, *op. cit.*, p. 138.

Ultima perioadă italiană din viața lui Alecsandri este în 1889, când dorind să-şi petreacă iarna în sudul Italiei, pleacă din Paris acolo unde îndeplinea funcția de ambsador al României, spre Napoli. Într-o scrisoare către Al. Papadopol Calimachi îi mărturiseşte acestuia: „Am fost pe malurile Mediteranei, am fost la Napoli, chiar la Palermo după soare şi am găsit pretutindeni vânt, ploi şi chiar zăpadă, fără a mă putea adăposti în apartamente confortabile şi încălzite şi fără a mă putea împăca cu hrana de pe la hoteluri. Am decis prin urmare a nu mă mişca din Paris ".[8]

Un an mai târziu moare fiind îngropat în cripta sa familială de la Mircești.

Apropiat sufletește de Italia şi de italieni, nu se poate vorbi despre Vasile Alecsandri ca despre un adept al curentului italienizant din literatura română, curent promovat de Heliade-Rădulescu şi Asachi. În opinia sa, italienizarea limbii române ar fi fost un proces forțat de artificializare. În viziunea sa, limba nu trebuie să justifice existența unei națiuni, ci să fie o cale de comunicare eficientă în cadrul acesteia.

S-a opus şi curentului latinizant, promovat de ardelenii din Principate în frunte cu Treboniu-Laurian, considerând că prin latinizarea unui vocabular deja existent se crează de fapt o nouă limbă, o limbă cu care poporul de rând nu se mai identifică. Ca o formă de protest împotriva acestui curent tot mai puternic în viața culturală românească şi mai ales în rândurile Academiei Române, Alecsandri s-a retras din colectivul care pregătea un prim Dicționar al Limbii Române. Într-o scrisoare către Iacob Negruzzi din anul 1869 îşi exprimă întreaga sa indignare: „Ardelenii sub masca romanismului lucrează la desfrățirea românilor cătând a rupe acel lanț puternic ce leagă strâns pe românii din diferitele provincii, limba strămoşească. Când locuitorii de peste Carpați or învăța a grăi ca Cipariu, Laurian, Macssim *et tutti quanti*, ei nu vor mai înțelege pe românii din Principate şi cu cei din Basarabia şi în acea zi glorioasă pentru pedanți, nemții şi ruşii vor bate din palme. Însă sper că ne-a feri Dumenzeu de o asemenea calamitate".[9]

Italia lui Alecsandri înseamnă exotism, înseamnă soare şi o natură surâzătoare, deschisă către cei dornici să-şi înveselească viața, să-i viziteze oraşele cu monumentele lor mirobolante sau să caute compania valoroşilor oameni de cultură. Putem afirma că Italia nu-l inspiră şi nu-i crează modele, afară de cele eroice, dar îl încîntă să o descopere permanent şi să o simtă prin toți porii.

O importantă influență asupra formării conştiinței poetice a simbolistului Alexandru Macedonski a avut-o cultura italiană scrisă dar şi civilizația materială italiană, desfăşurată în toată plenitudinea în fața ochilor poetului.

Deşi a ajuns în Italia în repetate rânduri, prima călătorie în acest spațiu a lui Macedonski a fost decisivă în ceea ce priveşte ataşamentul său față de valorile italiene. Această primă călătorie a avut loc în anul 1871, când, pentru câteva săptămâni, a fost găzduit în Via Maggio numărul 11, din Florența. Impresiile sale iau forma unor note de călătorie şi a mai multor poeme. Macedonski caută să surprindă silueta unică a Ponte Vecchio şi grandoarea construcțiilor florentine. Este impresionat de Dom şi de Campanile dar şi de natura de pe colinele înflorite ale Florenței. O Florență încărcată de o istorie exprimată prin arta construcțiilor şi a diferitelor monumente şi înnăbuşită de miresmele unei superbe primăveri. Senzațiile sunt transpuse în două poeme „Grădinile" şi „Desperare", unde trăieşte primăvara toscană cu voluptatea şi lăcomia condamnatului la fericire. În jurnalul său liric „Pages pour l'Italie", Macedonski evocă imagini italiene clasice, dar de o fină claritate, transformându-le în stampe ale minții, cu un soare întotdeauna strălucitor care se prelinge în ferestrele aurite, un cer albastru profund, străzi pe care mulțimea se bucură şi petrece într-o atmosferă de carnaval infinit, tineri cu fețe radioase şi forme perfecte, totul sub numele de Florența, totul sub frontispiciul tinereții eterne.

[8] *Ibidem*, p. 143.
[9] Ovid Densuşianum *Alexandri şi Junimea*, în *Viața Nouă*, I, 1905, p. 98.

În drumul său de întoarcere în patrie, Macedonski s-a oprit câteva zile la Veneţia, unica Veneţie, cea care l-a inspirat atunci când şi-a etalat „Suvenire". Simte alunecarea gondolei pe Canal Grande, trece pe sub Puntea Suspinelor, se bucură de frumuseţea unei Margherita veneţiene şi este pătruns de frumuseţea plajei de la Lido. A scris mai târziu acel „Rondel al cupei de Murano", cupă fabricată din culori de nisip, extaz sublim şi un vin îmbălsămat cu poveşti şi amintiri.

Din Veneţia pleacă spre Trieste iar de aici se îmbarcă pe un vapor cu destinaţia România.

Următoarele sale opriri pe pământ italian nu fac altceva decât să-i întărească afecţiunea şi să-i pasteleze senzaţiile. În scrierile sale mărturiseşte: „din toate ţările, Italia este în lung şi-n lat, pur şi simplu, un somptuos şi voluptos poem. Ea nu are egali iar câmpiile sale sunt magnifice. Mările care o înconjoară sunt făcute din smaralde, turcoaze şi opale. Pădurile sunt înlănţuiri de nuanţe verzi care se unesc cu cerul albastru, iar florile sunt un amestec nesfârşit de culori şi parfum. Italia dintre toate pietrele preţioase pline de viaţă este cea mai minunată deoarece este un amestec de lumină, armonie şi senzaţii."[10]

Stilul lui Macedonski nu are nimic din egocentrismul unor impresii de călătorie clasice, el îşi încarcă cuvintele cu acea voluptate spumoasă, menită să creeze imagini feerice, cadrul general fiind mai important decât implicarea personală a autorului.

De-a lungul tuturor călătoriilor sale europene, Macedonski a ştiut să se desprindă de imaginea călătorului dispus spre rutina voiajului. Voiajul înseamnă să trăieşti experienţe definitorii evoluţiei unei maturizări ulterioare.[11]

Nicolae Filimon autorul romanului „Ciocoii vechi şi noi", unul dintre primii critici muzicali români, are şi paternitatea unor pitoreşti şi amănunţite însemnări de călătorie. Aceste însemnări cuprind impresiile sale, impresii dobândite în urma călătoriilor sale în Ungaria, Austria, Germania, Boemia, Italia şi se regăsesc în volumul „Escursiuni în Germania meridională. Memorii artistice şi critice"[12] şi în lucrarea „Mateo Cipriani, Bergamo şi slujnicarii"[13].

Plecat din Bucureşti la data de 29 iunie 1858, Nicolae Filimon ajunge în toamna aceluiaşi an în Italia, după ce mai întâi vizitează Ungaria, Austria şi Germania. Aici trece de la Milano la Napoli, Veneţia şi Florenţa încercând să înţeleagă şi să asimileze cultura teatrală şi muzicală italiană. La Florenţa cunoaşte personalităţi ale muzicii italiene precum Tito Ricordi şi Severio Mercadante iar la Bergamo pătrunde în culisele operei întâlnindu-i pe Pietro Susini şi Barbocini. [14]

În nuvela „Mateo Cipriani", autorul se ancorează adânc într-un discurs descriptiv încărcat abundent cu detalii naturale şi arhitectonice, desprinse dintr-o realitate italiană imediată. Descrierea urmează un curs linear lipsit de sincopele unei efuzini emoţionale, care în cele mai multe cazuri copleşeşte raţionalitatea limbajului: „La o mică distanţă se vede un parc format din mai multe alee de arbori meridionali, unde florentinii îşi fac preumblările pe timp frumos de vară. Tocmai pe lângă această grădină se află drumul sau şoseaua ce duce pe eminenţele colinei Fiesole".[15] Descrierea colinei este urmată pe tonul firescului palpabil de apariţia unei biserici de mănăstire: „exteriorul acestei biserici nu are nimic de admirat pentru călătorul arheolog, dar când cineva vizitează interiorul ei este peste putinţă a nu se simţi transportat în timpii cei mai glorioşi ai Italiei artistice. Aci vezi un tablou de Tizian, colo altul de Salvatore Rosa, apoi vin cele din pensula toscană, fără a mai numi magnificele statui

[10] Mario Baffi, *Il Poeta romeno Alexandru Macedonski e l'Italia*, Ed. Nigard, Roma, 1984, p. 98.
[11] Andrei Marino, *Viaţa lui Macedonski*, Ed. Minerva, Bucureşti, p.89.
[12] N. Philimon, *Escursiuni în Germania meridională. Memorii artistice şi critice*, Tip. Jurnalului Naţional, Bucureşti, 1860, 321p.
[13] Idem, *Mateo Cipriani, Bergamo şi slujnicarii*, Tip. Jurnalului Naţional, Bucureşti, 1861, 138 p.
[14] George Baiculescu, *Nicolae Filimon călător*, în *Revista Fundaţiilor Regale*, XIII, nr. 1, mai 1946, p. 92.
[15] George Lăzărescu, *Prezenţe româneşti în Italia*, Ed. Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, p. 65.

de cele mai celebre dalte ale Italiei, picturile a fresco şi basorelifurile împănate cu aur, ce uimesc pe vizitator."[16]

Ajungând la Bergamo nu pregetă să păşească pe dalele Domului de secol IX, sau să-şi poarte paşii spre biserca Santa Maria Maggiore unde admiră în tăcere sarcofagul de marmură albă de Carrara, al lui Donizzeti. Viaţa culturală bergameză i se dezvăluie prin intermediul bibliotecilor şi galeriilor de artă. Într-o biografie a sa se aminteşte faptul că Italia s-a tradus pentru Filimon şi prin intermediul unor prestigioase teatre precum La Fenice din Veneţia, Carlo Felice din Genova sau prin participarea la diverse manifestări a cercurilor literar-muzicale din fecundele oraşe italice.[17]

Adept al curentului italienist promovat de Heliade Rădulescu uzitează fără menajamente un lexic puternic italienizat, aceste influenţe datorându-se atât contactului direct cu Italia cât şi lecturării diverselor publicaţii italiene omniprezente în Principate în a doua jumătatate a secolului XIX.

Fiind unul dintre primii critici muzicali români, Filimon a fost interesat să cunoască operele compozitorilor italieni cât şi repertoriile trupelor italiene aflate în turneu în Principate. Despre toate acestea a scris într-o rubrică specializată a gazetei bucureştene *Naţionalul*.

În 1882 ajunge în Italia compozitorul bucovinean Ciprian Porumbescu. Bolnav de tuberculoză, Porumbescu a primit recomandarea medicilor din Braşov, de a pleca pentru o anumită perioadă de timp într-o regiune cu climă caldă şi lipsită de umiditate excesivă. Regiunea europeană cu o astfel de climă benefică era Peninsula Italică, ca urmare în toamna anului 1882 îl întâlnim pe compozitor în staţiunea Nervi de lângă Genova.

În drumul său spre Nervi ajunge la Veneţia pe data de 19 noiembrie 1882, de unde îi scrie tatălui său: „La orele 2.30 după amiază am intrat în Veneţia trecând pe un pod lung de 800 de metri, construit peste lagune. Din depărtare Veneţia face impresia că bisericile şi casele ar înnota pe mare. Veneţia a făcut asupra mea o impresie rea. Gondolele negre, toate sunt negre, cu suprastructura lor neagră şi posomorâtă, nu sunt foarte atrăgătoare... Canal Grande, canalul cel mare şi lat, traversează Veneţia în formă unui S şi e mai animat. Străzile construite numai pentru pietoni, întrucât aici nu se văd cai şi trăsuri, sunt înguste şi întunecoase, cu greu pot circula 3–4 persoane una lângă alta... în piaţa Sf. Marco şi pe Riva unde locuiesc eu, domneşte o activitate animată. Piaţa Sf. Marco este adevărata arteră a Veneţiei. Ea e splendidă. Pavată cu marmură e netedă ca o oglindă, în jurul ei se găsesc splendide palate şi minunata biserică Sf. Marco. Toate sunt extrem de frumoase."[18]

Milano şi Genova sunt surprinse din postura unor oraşe în care civilizaţia citadină se îmbină absolut armonios cu dezvoltarea industrială şi viaţa comercială aflată într-o continuă agitaţie. La Narvi se instalează la hotelul-sanatoriu Victoria unde se bucură de soare dar, în acelaşi timp, se arată impresionat de furtunile de pe mare, cu valuri uriaşe spulberate în malurile stâncoase. Între timp scrie un jurnal în care-şi comunică sieşi impresiile marcante cât şi emoţiile cotidiene. O mare parte din acest jurnal este dedicată întâlnirii cu compozitorul italian Giuseppe Verdi. Întâlnirea a fost organizată prin intermediul a doi prieteni ai românului, compozitorul Arrigo Boito şi poetul Marco Sala: „Boito şi Sala mă aşteptau lângă hotel... Ne-am îndreptat spre mare unde aştepta o barcă, în care am trecut pe o scândură. În două ore am fost la Genova de unde cu o birjă am ajuns repede la vila lui Verdi... Slăbit, el stătea în salon, într-un fotoliu şi mi-a zis în limba franţuzească: Iartă domnule că nu mă scol, sunt încă puţin bolnav, dar foarte mă bucur. Şi întinzându-mi amândouă mâinile se uită la mine, apoi zise cu o bucurie: Ah, tip romantic, mă bucur foarte mult, am auzit aseară de la dumnealor şi foarte mă bucur !... Un fecior ne dete şi nouă fotoliuri iar Verdi cu ochii aţintiţi

[16] *Ibidem.*
[17] Viorel Cosma, *Nicolae Filimon*, Ed. Muzicală, Bucureşti, 1966, p.40.
[18] Nina Cionca, *Ciprian Porumbescu, o viaţă, o epocă, un ideal*, Ed. Muzicală, Bucureşti, 1974, pp. 225–226.

la mine mă întrebă de unde sunt, ce slujbă am, ce boală m-a adus încoace şi altele. Apoi mă întrebă de români, despre aflarea lor în toate părţile, pe unde locuiesc şi despre muzica lor. Răspunzându-i, el mă întrebă la ce instrument cânt. I-am spus că din vioară şi din clavir. Oh, zise Verdi, cântecele romantice după firea lor pe vioară se potrivesc. Fii bun, te rog, pe pian e şi o vioară, cântă un cântec românesc să-l aud."[19] Impresionat de faptul că Verdi doreşte să-l audă cântând, Porumbescu a interpretat „Doina", iar replica lui Verdi a fost: „Mare lucru, cântecul acesta nu mi-i cunoscut, dar toată gama lui o simt şi o pricep". Iar la despărţire îi strânge mâna prietenește bucovineanului afirmând: „Da, suntem fraţi. Confirmarea am auzit-o acum."[20]

Plictisit de rutina vieţii de zi cu zi de la Nervi, Porumbescu îşi adună toate resursele financiare spre a întreprinde un voiaj spre Florenţa, Roma şi Napoli. Despre Florenţa îi scrie surorii sale Mărioara: „La Florenţa era frig şi ploua. În locul operelor nemuritoare ale artiştilor divini mi-aş fi dorit o rază de soare şi căldură. Acele picturi şi statui mi s-au părut ca nişte superbe sanctuare, în care maeştrii şi-au transpus sufletul şi inima pentru a putea crea ceea ce e mai frumos şi mai bun. Cel mai mult mi-au plăcut: Madonna della Sedia a lui Rafaello, Il Perseo con la testa di Medusa a lui Benvenuto Cellini, lucrările din marmură ale lui Michelangelo şi Domul construit de Medici."[21]

În 2 februarie 1883 ajunge la Roma care produce asupra sa un „efect copleşitor prin măreţia ei maiestuoasă". Vizitează catedrala San Pietro, Pantheonul unde vede mormintele lui Raffaello şi a regelui Vittorio Emanuele. Este interesat de viaţa comună a capitalei italiene, de oameni, de coloritul străzilor aflate în plin carnaval. Urmează traseul fiecărui intelectual român ajuns la Roma, acela care duce în For şi la Columna lui Traian. Admiră Roma modernă şi se reculege în faţa gloriei romane antice apuse. Îi scrie surorii sale: „Spre a scrie ceva din frumoasa mea călătorie la Roma mi-ar trebui foi întregi şi tot nu aş putea descrie divinele frumuseţi ale Cetăţii Eterne, antichităţile romane, operele de artă, antice şi moderne. Am văzut şi am admirat de am simţit părul ridicându-se pe ceafă, m-am plimbat prin vechiul For roman, poate chiar pe acelaşi loc pe care au umblat Cezar şi Cicero, am stat răzimat de un stâlp de granit şi privind la rămăşiţele triste ale măreţului popor roman, m-au podidit lacrimile."[22]

La sfârşitul lunii februarie 1883, când starea sănătăţii sale se înrăutăţeşte ireversibil, pleacă spre casă. Din nefericire, impresiile italiene nu au putut urma calea amprentării formativ-intelectuale asupra tânărului compozitor, deoarece întors în satul său natal, la Stupca, moare la 28 februarie 1883.

Una dintre personalităţile culturale româneşti de anvergură europeană, a celei de a doua jumătăţi a secolului XIX, a fost principesa Elena Ghica, fiica banului Mihalache şi nepoata domnitorului Grigore Dimitrie Ghica, cunoscută ca Dora d'Istria.

Crescută într-o ambianţă eminamente culturală, în palatul tatălui său din Bucureşti, palat frecvantat de poeţii Văcăreşti, Ion Heliade Rădulescu, Grigore Alexandrescu sau Dimitrie Bolintineanu, Dora d'Istria învaţă încă de la vârsta de cinci ani sa citească şi să scrie în latină, greacă, germană, engleză, italiană. Pasionată sportivă şi talentată pictoriţă, Dora d'Istria a călătorit în toată Europa din Dresda şi până în Peloponez. Biograful ei Armand Pommier relevă faptul că „această femeie deosebită a fost înzestrată cu toate harurile: frumuseţe, putere, inteligenţă, geniu, bunătate. Copilăria i-a fost un adevărat paradis, iar tinereţea o aventură. Ea studiază şi cunoaşte totul. Se hrăneşte din lucrări istorice, relevante prin aducerea la lumină a faptelor trecute dar şi a artelor frumoase."[23]

[19] Horia Stancu, *Ciprian Porumbescu, portretul unui mare animator*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1975, p. 206.
[20] *Ibidem*, p. 206.
[21] Claudiu Isopescu, *Il musicista Ciprian Porumbescu a Roma*, Ed. Raffaello Giusti, Livorno, 1931, p. 13.
[22] *Ibidem*, p. 14.
[23] Armand Pommier, *La contesse d'Istria, sa vie et ses ouvres, sur la Russie et sur l'Orient*, Ed. Gerstmann, Bruxelles, 1863, p. 17.

În 1861 o întâlnim la Napoli unde vizitează Pompeiul şi urcă Vezuviul, legătura sa cu Italia devenind permanentă atunci când se stabileşte în perioada 1867–1868, în oraşul La Spezia, unde a scris lucrarea „Il glofo di La Spezia", un veritabil studiu multidisciplinar care împleteşte aspectele geologice şi paleontologice cu cele etnologice şi antropologice etnologic, geologic şi paleontologic, metodologie revoluționară pentru acea perioadă. Cu un an mai devreme a ajuns la Veneția unde este interesată de documntele de arhivă. Acest interes ne este cunoscut prin intermediul relatărilor directorului Arhivelor Frari, Bartolomeo Cecchetti. Acesta vede în femeia care a trecut pragul instituției sale grația întruchipată, o inteligență nativă apropiată de genialitate şi o vivacitate inepuizabilă., interesată de valorile unei societăți de tip liberal.[24]

Cecchetti a fost cel care a tradus din franceză în italiană cea mai importantă lucrare a Dorei d'Istria, „Gli albanesi in Romania".[25]

Stabilită definitiv în Italia într-o superbă vilă toscană din Florența, Dora d'Istria se face permanent remarcată atât prin genialitatea sa cât şi prin anturajul pe care lumea culturală italiană şi nu numai, îl caută în preajma contesei. Astfel, în 1872, împăratul Braziliei Pedro II, monarh cucerit de valorile unei viitoare societăți liberale, a insistat să o cunoască personal pe această femeie.

Moare în vila sa de pe Via Leonardo da Vinci, la 17 martie 1888 şi după cum şi-a exprimat dorința postumă, a fost incinerată iar cenuşa a fost depusă în cimitirul Trespiano. Pe placa de marmură de pe unul din pereții vilei sale stă scris:

„Principesa Elena Koltzoff Massalski Ghica 1828–1888
Albaneză de origine, românсă prin naştere, florentină prin adopție
S-a înnobilat şi glorificat prin sine însăşi
Prin virtuțile sale alese, de suflet şi talent
Sub numele european de Dora d'Istria
În memoria celor treizeci de ani de şedere
În această casă unde s-a stins
Primăria a depus cu recunoştință această piatră funerară."

Personalitate complexă, demn reprezentant al intelectualității române şi creator de opere literare de reală valoare, Duiliu Zamfirescu a însemnat prin exemplul oferit, un model a ceea ce înseamnă o persoană cu un orizont larg, dispusă să caute noi provocări în descoperirea valorilor unor alte civilizații.

Faptul că a făcut parte din prima generație junimistă, acea generație reprezentată de Titu Maiorescu şi Iacob Negruzzi, i-a oferit posibiltatea să cunoască o serie de personalități culturale recunoscute în acea perioadă sau aflate în plin proces de afirmare. Bun prieten cu N. Pătraşcu, Zamfirescu s-a întâlnit la reuniunile Junimii cu Eminescu, Alecsandri sau Creangă. Colaborator fervent al Convorbirilor Literare, viitorul diplomat a publicat şi în alte reviste culturale precum Familia sau Atheneul Român.

Susținut de junimişti şi în special de Titu Maiorescu, Duiliu Zamfirescu a obținut în 1888 numirea ca secretar de legație, la reprezentanța României din Roma. Rămâne la Roma până în 1906, cu o întrerupere de doi ani când a fost trimis la legațiile din Bruxelles şi Atena. Perioada petrecută la Roma a fost sub aspect cultural, o adevărată revelație pentru tânărul junimist. Oportunitatea predestinată de a trece prin filtrul propriilor simțăminte, percepțiile italiene, îi provoacă nostalgii imaginare. Urmele antichității sunt vazute nu prin prisma unor valori apuse sau a unui prezent mediocru, ci sunt reconstruite. Acolo unde pitrele ruinelor din For se opresc, în mintea lui Zamfirescu ele continuă să se clădească până

[24] Bartolomeo Cecchetti, *Dora d'Istria*, Ed. Naratovici, Veneția, 1868, pp. 7–8.
[25] Dora d'Istria, *Gli albanesi in Romania, storia dei principi Ghika, nei secoli 17, 18, 19*, Ed. Dell'Associazione, Florența, 1873, 415 p.

formează un drum, o clădire sau o piață, definite în termenii unor realități contemporane. Acolo unde nu sunt oameni, ci doar pustiu, el vede figuri ale trecutului amestecate firesc în vâltoarea unei Rome a secolului XIX.

Într-o scrisoare către Titu Maiorescu, împărtășește cu acesta viziunile sale, folosind mijloacele unui suflet de poet topit în senzații și imagini: „Despre Roma nu-ți pot spune nimic sau pot să-ți spun totul ..... Deși viața modernă este prezentă și te absoarbe, nu pierd din vedere antichitatea romană. În momentele dificile latura noastră ascunsă se cufundă în oceane de melancolie, într-un mod impresionant care se confundă cu melancolia pietrelor sau a timpului care trece. Aici devine evident cât de insignifiant este individul și cât de mult ne leagă istoria pe toți. Atunci când gândim rațional, când suntem conștienți de existența noastră vremelnică, spun adesea că dacă nu aș fi român, cu un permanent dor de casă, aș fi vrut ca trupul meu să se odihnească într-un cimitir roman.".[26] Antichitatea îl fascinează, istoria împletindu-se cu reverie meditativă: „Palatinul! Este ceva mai elocvent în trista și măreața Romă decât acest deal, ridicat pe ruine, acoperit de ruine, la picioarele căruia se întinde Forul, din care se văd arcurile de triumf ale lui Septimiu Sever și Titus, basilica lui Constantin și Coloseul? Aici este inima Romei antice, a Romei imperiale. "[27]

Același entuziasm poetic și aceeași căutare febrilă a antichității iese la iveală și atunci când vizitează muzeele romane: „Pentru noi, e o bucurie de neimaginat și o mare emoție să stau într-o sală rece sub statuia marelui nostru împărat Traian și privind fruntea sa îngândurată și brațul său puternic sunt învăluit de bucurie ca un copil atunci când îmi dau seama că noi românii suntem descendenții contemporanilor acestui om, poate cel mai minunat din galeria de genii, nebuni, ucigași și filosofi."[28]

Statuia lui Traian i-a inspirat și un comentariu sentimental și critic față de dezinteresul românilor față de Italia și de antichitatea romană: „Și mă gândeam la multe acolo, în mijlocul sălii de marmură, în fața familiei Ulpia. Mă gândeam la tinerii noștri cu mijloace care râvnesc toți spre Paris, la familiile care pot călători și se duc numai la Paris, la artiștii noștri din care foarte puțini trec pe la Roma și atunci numai în fugă. Și cu toate acestea, aici este obârșia neamului nostru, aici și la Grădiște."[29]

La Napoli este cucerit de modul de viață al oamenilor din sud, un mod de viață în care timpul se desfășoară încet precum un caier de lână, într-un ritm molcom fără asperități vibrante. Alternarea extremelor nu face altceva decât să accentueze paradoxul devenit firesc, al bucuriei de a trăi, indiferent de statut social, bogăție sau vârstă.

În peregrinările sale din jurul Romei, ajunge la Tivoli, Frascati, Castel Fusano fiind extaziat în fața miilor de cadre naturale din Anzio. Într-o scrisoare către Titu Maiorescu evocă fascinat: „Dumnezeule! De ce nu mergeți în Anzio? Aici pare că natura a înnebunit. Seva curge prin venele copacilor și florilor cu o vitalitate extraordinară. Tot țărmul mării e acoperit de o specie de plantă viguroasă ascunsă complet sub o cuvertură de flori roșii, albastre și violete, iar atunci când trece trenul prin mijlocul lor parcă vor să intre pe fereastră, așa sunt de vii și de delicate." Marea și țărmul de aici i-au inspirat poezia cu același nume „Anzio", poezie în care natura, firea umană și iubirea sunt închise într-un imens sărut cosmic.[30]

În același timp, este un fin observator al cotidianului, plin de personaje demne de portretizat, personaje care s-au transformat în protagonistele unei serii de schițe publicate ulterior, precum: „Alessio", „Singurătate", „O muză" sau „O vânătoare de vulpi în Campania romană".

[26] Mario Baffi, *Duiliu Zamfirescu e Roma*,Ed. Nigard, Roma, 1984, p. 135.
[27] *Ibidem.*
[28] *Ibidem*, p. 136.
[29] *Ibidem.*
[30] Maro Baffi, *op. cit.*, p. 137.

Dacă rândurile scrisorilor lui Zamfirescu sunt străbătute de fiori poetici, cuvântul lăsând loc visării atotcuprinzătoare, cu atât mai mult poemele în sine sunt o apologie a cufundării în irealul pardisiac, pornind de la un palpabil incitant. Această permanentă stare de febrilitate spirituală o întâlnim în poezii precum „Urseolo", „Sărutând-o unda blondă", „San Marc" sau „Villa Tusculana". [31]

Cunoscător al culturii italiene, Zamfirescu a fost influențat în perioada de creație italiană, de operele lui Leopardi şi Carducci, dovadă fiind atât traducerile sale, cât şi motivele poetice folosite în propriile lucrări. Traduce astfel din ciclul „Canti"a lui Leopardi, iar titlul unuia dintre volumele de poezii „Imnuri păgâne", este în mod evident o influența a „Odi barbare" ale lui Carducci.

Se observă totodată în poeziile lui Zamfirescu, reveria profundă a lui Leopardi precum şi perzentarea în notă mitologică pe ton polemic, modaliatate stilistică specifică lui Carducci.[32]

Interesat de freamătul cultural italian contemporan, Duiliu Zamfirescu este cel care trimite spre țară, atât lui Titu Maiorescu cât şi altor prieteni, noile titluri din librăriile romane. Astfel trimite romane ale lui Gabriele D'Annuzio, despre care are o parere personală mai multe decât critică, dar care merită citit şi doar pentru faptul că era un scriitor în plin apogeu al afirmării. Totodată este de preferat o lectură în original, tocmai pentru a surprinde întreaga paletă de nuanțe, obligatorie în acest sens fiind o bună stăpânire a limbii.

Într-o serie de studii din Convorbiri Literare s-a străduit să facă o analiză critică la „Divina Comedie" a lui Dante. Încearcă să surprindă momentele semnificative: „A citi Divina Comedie cu istoricii timpului alături este una dintre marile plăceri ale vieții. O infinitate de impresii colorate, parte reale, parte fantastice, cu o extraordinară putere de idealizare, te poartă într-o lume convențională de călugări, de amor, de istorie, de cosmografie. Izvorul se datorează clasicismului, religiunii şi amorului lui Vergiliu, Bibliei şi lui Boetius."[33]

Apropiera lui Duiliu Zamfirescu de Italia se produce şi la nivel familial, prin căsătoria în 1890 cu Enrichetta Allievi, fiica senatorului Antonio Allievi, director general al Banco di Roma, iar mai apoi preşedinte al consiliuluide administrație al Căilor Ferate Italiene. Se mută în casa socrului său, Palazzo Doria pe Via del Plebiscito şi este introdus în splendidul ambient monden al societății italiene de sfârşit de secol XIX. Tot în Italia s-au născut cei doi copii ai familiei Zamfirescu: Henriette şi Alexandru Duiliu, mai precis în reşedința din apropierea Romei, de la Orvieto. Chiar după întoarcerea în 1906 în România, Duiliu Zamfirescu a rămas legat sentimental de Italia, ca ministru de externe sau ca preşedinte al Camerei Deputaților, fapt certificat de interesul său constant pentru creația artistică italiană contemporană şi prin traducerea lucrărilor sale în limba acestei țări. Deşi considerat prin „Tănase Scatiu" şi „Viața la țară", un teortician al literaturii ca sinteză realistă, în ceea ce priveşte creațiile sale poetice, nuvelistica sau simplele scrisori, acestea sunt rodul întoarcerii la clasicitatea antică a cărei intruziune o caută în modernitate şi a apologiei naturii invadatoare a tuturor simțurilor.[34]

Fascinația Italiei s-a manifestat în toată plenitudinea sa şi asupra istoricului Nicolae Iorga.

Prima sa descindere pe pământ italian are loc în 1890, când tânărul absolvent al Facultății de Litere din Universitatea Iaşi obține, prin mijlocirea mentorului său A. D. Xenopol, o audiență la ministrul Cultelor şi Instrucțiunii Publice, Th. Rosetti. Despre această întâlnire Iorga mărturisea că: „Fără să mă întrebe nimeni dacă vreau să fac politică şi în ce club am de gând să mă înscriu, fără să mi se ceară nici un fel de servicii pe viitor, mi

[31] Mihai Gafița, *Duiliu Zamfirescu*, Ed. Pentru Literatură, București, 1969, pp. 259–261.
[32] *Ibidem*, p. 266.
[33] Duiliu Zamfirescu, *Divina Comedie*, în *Convorbiri Literare*, an 40, p. 775.
[34] George Lăzărescu, *Prezențe românești în Italia*, Ed. Didactică şi Pedagogică, București, 1995, p. 234 .

s-a promis ajutor pentru a merge în Italia."[35] Acest ajutor se materializează sub forma unei burse acordate de statul român din fondul „Iosif Niculescu", cu un cuantum de 750 de lei trimestrial[36], bursă destinată unui voiaj de studii de cinci-şase luni, în Italia. Datorită faptului că situaţia financiară a mamei lui Nicolae Iorga nu era dintre cele mai strălucite, istoricul a primit sprijinul socrului său Vasile Tasu, în valoare de 800 de lei, iar apoi lunar, câte 100–200 de lei.[37]

În această primă călătorie este interesat de satisfacerea dorinţei de acumulări vizuale care îl poartă de la Nord spre Sudul Italiei, prin Veneţia, Padova, Vicenza, Verona, Pisa, Florenţa, Roma şi Napoli. După acest prim contact cu spaţiul italian, el îşi permanentizează legăturile cu Italia, în perioada 1890–1901, sejurul în pen. Italică devenind un adevărat ritual anual. Dacă Italia citadină este o continuă descoperire, care uimeşte, încântă sau întristează, adevărata atracţie o reprezintă bibliotecile şi arhivele. Aici a căutat Iorga, documente necesare studiilor sale istorice. În ceea ce priveşte nivelul senzaţiilor sale directe, paleta acestora este diversă, dar remarcăm romantismul specific secolului XIX, interesul pentru gloria apusă[38] şi reflecţia amintitelor percepţii în funcţie de clişeele unor lecturi anterioare.

Spre deosebire da alţi intelectuali români care ajung la un moment sau altul al existenţei lor, pe pământ italian, Nicolae Iorga îşi construieşte o legătură solidă cu acest spaţiu. Faptul că Italia devine din punct de vedere a civilizaţiei o constantă familiară în viaţa lui Iorga, oferă posibilitatea unei permanente maturizări a percepţiei. Un exemplu relevant este reliefat de imaginea Veneţiei. Dacă la primele sale călătorii, Veneţia îmbracă cele mai sumbre trăiri, totul sugerând un uriaş mormânt de piatră, străbătut de luntri întunecate[39], pe parcurs se transformă într-un oraş învăluit în umbre misterioase, care provoacă drumeţul să descopere ce se ascunde în spatele valului şi al tăcerii.[40]

Acordându-şi timpul necesar unei *degustări* meticuloase a Italiei, Iorga este deschis spre imagine în primul rând, dar şi spre senzaţiile de orice fel. Chiar dacă iniţial porneşte la drum cu aşteptări gata fabricate, pe parcurs iese din aceste graniţe inhibitorii, încercând să surprindă cele mai puternice mesaje pe care le pot transmite nişte imagini. Astfel Pisa şi Padova păstrează atmosfera sepulcrală, Napoli îşi expune cu trufie şi orgoliu, goliciunea unei sărăcii seculare, Brinidisi se coagulează în jurul unei veşnice păci mediteraniene, iar Genova sau Milano trepidează în ritmul tramvaielor, fabricilor şi a unei alerte vieţi cotidiene[41].

Survolate cu privirea oraşele italiene reprezintă cadre de un spectacular intrinsec „un haos arhitectonic şi o desăvârşită armonie". Clădirile genoveze se răstoarnă în treptele unui amfiteatru antic spre port, în Parma au un aer comun uşor universalist, iar la Napoli sunt într-o devălmăşie mozaicală neregulată, în care stilurile heteroclite sunt complementare cu multitudinea de nuanţe şi culori. Extazul cadrului general se transformă în critici comparative vizavi de aspectele practice, atunci când vine vorba despre calitatea străzilor care sunt înguste, întunecoase şi rău pavate în Roma sau Florenţa şi devin largi, pavate cu lespezi de piatră şi foarte bine luminate în Milano sau Trieste.[42]

---

[35] Lucian Nastasă, *Strategii matrimoniale în mediul universitar românesc la sfârşitul secolului XIX. Cazul Iorga*, în *Intelectualii şi promovarea socială în România secolelor XIX–XX*, Ed. Limes, Cluj-Napoca, 2004, p. 45.

[36] Arhivele Naţionale Direcţia Centrală, *fond Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice*, dos. 259, doc. 57/1890, f. 6 r.

[37] Lucian Nastasă, *op. cit.*, p. 47.

[38] Cu specificaţia că interesul istoric al lui Nicolae Iorga prezintă o notă particulară faţă de predecesorii săi, fiind interesat pe lângă antichitatea romană şi de evul mediu republican sau princiar.

[39] Nicolae Iorga, *Amintiri din Italia. Giosue Carducci*, Ed. Steinberg, Bucureşti, pp. 16–22.

[40] Idem, *Cinci conferinţe despre Veneţia*, Vălenii de Munte, 1926, p. 4.

[41] Daniela Buşă, *A călători e o nevoie sufletească. Nicolae Iorga – Impresii din peregrinările prin Italia*, în *Călători români în Occident*, coord. Nicolae Bocşan, Ioan Bolovan, Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2004, p.78.

[42] *Ibidem*, p. 79.

Pragmatic şi prozaic prin definiție, romantic prin mesaj, Iorga reprezintă prin intermediul notelor sale de călătorie tipul intelectualului a cărui evoluție cognitivă este amprentată de contactul cu civilizația universală, in acest caz cea italiană. Contactul se prelungeşte şi în aria studiilor din arhive şi biblioteci. Îl regăsim în 1891 în Arhivele Vaticanului unde adună informații documentare materializate mai târziu în lucrările: „Philippe de Meziers (1327–1405) et la croissade au XV siecle" şi „Thomas III, marquis de Salauces. Etude historique et litteraire, avec une introduction sur la politique de ses predecesseurs et une appendice de textes ", ambele apărute la Paris îm 1896 respectiv 1893. Doi ani mai târziu ajunge în bibliotecile milaneze, florentine, napoletane sau venețiene, acest periplu ştiințific facilitându-i accesul la documente relative la stolnicul Constantin Cantacuzino sau apropierea de personalități ale culturii italiene. I-a cunoscut astfel pe Camillo Soranza, directorul de la Biblioteca Marciana din Veneția, pe Achille Ratti, directorul de la Biblioteca Ambrosina din Milano, pe Riccardo Predelli, directorul Arhivelor Frari din Veneția sau pe discipolul lui Carducci, Vittorio Lazzarini.

În perioada 1890–1901 aria de interes a lui Iorga se focalizează pe subiecte legate de istoria medievală universală, cruciadele, sau călători străini care au scris despre Țările Române. Tot acum publică două volume de documente: „Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele şi manuscrisele Apusului"[43] şi „Notes et extraets pour servir l'histoire des croissades au XV siecle"[44].

Primele studii despre călători italieni în spațiul românesc apar în Arhiva Societății Ştiințifice şi Literare din Iaşi: „Maiolino Bissaccioni şi războaiele din Moldova"[45], „Călătoriile lui Domenico Sestini în Muntenia"[46] şi „Două documente raguzane relative la un sol trimis la Veneția de Basarab III Neagoe"[47]. Într-un studiu apărut în 1898 sunt evocate figurile unor italieni care au trecut prin Țările Române, sau care au avut interese politico-economice în această zonă: Tommaso Alberti, Giambattista Donato, Pietro Bursinello sau Urbano Cerri.[48]

Chiar dacă din 1901 şi până la începerea primului război mondial, Iorga nu mai ajunge în Italia, el îşi menține simpatia şi legăturile cu acest spațiu publicând numeroase articole cu subiecte italiene în Neamul Românesc, Neamul Românesc Literar şi Floarea darurilor. Informațiile politice cotidiene, interesele italiene în Balcani se intersectează cu teme referitoare la legăturile dintre țările latine, evocarea unor figuri riosorgimentale sau traduceri din Carducci, Leopardi, Dante şi Manzoni.[49]

O mențiune specială în reliefarea raporturilor cultural-intelectuale româno-italiene, trebuie evidențiată față de vizita din 1883 a familiei regale române în Italia. Dacă cea din 1891 a fost o vizită motivată politic, aceasta a fost una neoficială, întreprinsă cu nume de împrumut, contele şi contesa de Vrancea şi a avut ca scop petrecerea a două luni în stațiunea Pegli, de lângă Genova, stațiune renumită pentru atributele sale curative. Deşi nu grave, nevralgiile regelui Carol I şi puseurile de febră ale reginei Elisabeta, se puteau trata printr-un sejur într-o regiune cu climă sănătoasă aşa cum era Pegli.

---

[43] Nicolae Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele şi manuscrisele Apusului*, Bucureşti, 1897; în volumul III sunt 95 de documente din arhivele italiene.

[44] Idem, *Notes et extraets pour servir l'histoire des croissades au XV siecle*; apărute în şase volume în perioada 1899–1916, la Paris şi Bucureşti.

[45] Idem, *Maiolino Bissaccioni şi războaiele din Moldova*, în *Arhiva Societății Ştiințifice şi Literare* (ASSL), 1892, pp. 645–651.

[46] Idem, *Călătoriile lui Domenico Sestini în Muntenia*, în *ASSL*, 1893, pp. 571–589.

[47] Idem, *Două documente raguzane relative la un sol trimis la Veneția de Basarab III Neagoe*, în *ASSL*, 1898, pp. 66–69.

[48] Idem, *Călători, ambasadori şi misionari în țările noastre şi asupra țărilor noastre*, în *Buletinul Societății Geografice Române*, 2, 1898, pp. 51–129.

[49] Raluca Tomi, *Nicolae Iorga e l'Italia*, în *Quaderni Nicolae Iorga*, coord. Ion Bulei, Şerban Marin, Bucureşti, 2001, p.15.

Familia regală a plecat din Bucureşti în 18 martie 1883 în direcţia Veneţia unde a fost prevăzută o şedere de trei zile, până în sâmbăta Paştelui când era hotărâtă plecarea spre Milano unde urma să asiste la slujba de Paşte din acest oraş. Ultima etapă a acestei călătorii era drumul de la Milano la Pegli.[50] Suveranii ajung la Veneţia la 20 martie fiind întâmpinaţi de autorităţile locale şi fiind cazaţi la celebrul hotel Danielli, unde a doua zi regele oferă un prânz oficial. În aceste trei zile au vizitat numeroase monumente veneţiene şi magazine de antichităţi, de unde achiziţionează diverse obiecte. Regina Elisabeta, cunoscută în Italia şi datorită activităţii sale literare, vizitează muzee şi Biblioteca Marciana, unde directorul acesteia îi arată cele mai importante documente, printre care şi câteva referitoare la spaţiul românesc. Încântată de explicaţiile directorului, regina face o serie de observaţii pertinente, este mulţumită de faptul că în colecţiile bibliotecii se regăsesc şi reviste româneşti precum Revista Istorică şi Arhiva Istorică şi semnează în cartea de onoare: „Elisaveta, Regina de Romania".[51]

În ziua de 24 martie, perechea regală şi suita sa ajung cu un tren special la Milano, unde autorităţile sunt mult mai riguroase în ceea cepriveşte statutul de incognito, pe care l-au adoptat suveranii români, astfel încât la gară nu sunt aşteptaţi de oficialităţi. Cazaţi la Hotel de la Ville, vizitează Domul, galeriile Vittorio Emanuele apoi se plimbă pe Via Venezia până în Piazza Venezia. În zilele următoare au urmărit un spectacol de operă la Scala şi au primit în audienţă diverse autorităţi locale, pentru ca apoi să se îndrepte spre Pegli.[52]

Chiar dacă ambasadorul Italiei în România, prezent în acel moment la Roma, a insistat prin scrisori şi telegrame către primul ministru român I. C. Brătianu şi către ambasadorul României în Italia, Ion Bălăceanu, ca familia regală să se întâlnească la Roma cu regele Italiei, acest lucru nu s-a întâmplat, regele Carol I explicând printr-o scrisoare că este nevoit să se întoarcă în ţară datorită stării de sănătate precare şi a apropiatelor alegeri parlamentare.[53]

Se pare că acest refuz al regelui Carol I de a merge la Roma este datorat relaţiilor de adversitate şi tensiune politică dintre Vatican şi statul italian. O vizită a regelui român la Roma însemna recunoaşterea oficială a faptului că acest oraş a devenit capitala unui stat laic, precum cel italian şi nu o reşedinţă a scaunului papal. Aşa cum observa arhiepiscopul catolic de Bucureşti, Paoli, chiar dacă era conducătorul unui stat ortodox, regele Carol I a rămas, ca persoană particulară, un credincios catolic, astfel încât nu putea recunoaşte actul unificator al statului italian.[54] Tocmai datorită acestui context politic încordat, familia regală română rămâne la Pegli pentru ca apoi în luna aprilie să se îndrepte spre patrie.

Fără a avea o relevanţă politică, această călătorie a suveranilor români în Italia nu a făcut altceva decât a oferit acestora o perspectivă directă asupra civilizaţiei peninsulare, iar societăţii italiene, posibilitatea ca prin intermediul ziarelor să-i cunoască pe conducătorii României, atât prin prezentarea programului cât şi prin portretizări amănunţite.

Un caz particular în ceea ce priveşte reprezentarea unui spaţiu cultural prin intermediul opiniilor docte, sentimentelor instinctuale sau senzaţiilor inedite, îl constituie Mihai Eminescu.

Deşi în această lucrare ne-am propus să analizăm viziunile şi operele unor intelectuali români asupra formaţiei cărora Italia a avut un efect determinant[55], particularismul eminescian se manifestă prin autenticitatea motivelor italiene din lucrările sale, autenticitate

[50] Ion Bulei, *I reali romeni in Italia*, în *Quaderni della Casa Romena 2 (2002)*: Occidente-Oriente. *Contatti, influenze, l'image de l'autre*, coord. Ion Bulei, Rudolf Dinu, Bucureşti, 2003, p. 223.
[51] *Ibidem*, p. 224.
[52] *Ibidem*, p. 225.
[53] *Ibidem*, p. 227.
[54] *Ibidem*.
[55] *Ceea ce la Eminescu nu este cazul.*

surprinzătoare tocmai prin claritatea sa, claritate conferită prin intermediul unor lecturi personale şi conversaţii intelectuale.

Italia s-a dezvăluit privirii lui Eminescu, prin lecturile din timpul liceului de la Cernăuţi, orele de latină sau istorie, drumul său la Blaj, cursurile romanistului Mussafia şi probabil cele de italiană ale profesorului Cattaneo[56], de la universitatea din Viena.

Iubitor al operei, Eminescu era nelipsit de la spectacolele Operei Italiene, găzduite de Teatrul Naţional.[57] În această ambianţă a avut ocazia să cunoască numeroşi artişti italieni veniţi în turneu prin România, dar şi să asculte arii din operele unor reputaţi compozitori italieni. Cu fervoarea romantică care nu avea să-l părăsească niciodată şi-a ales dintre sopranele italiene muze care i-au inspirat poezii precum: „La o artistă" sau „Amorul unei marmure".[58]

În corespondenţa dintre Eminescu şi Veronica Micle este deseori vorba despre pasiunea lor comună pentru muzică fiind amintiţi autori şi comercianţi italieni care se ocupau în Bucureşti de comercializarea partiturilor recente.[59]

Element caracteristic al literaturii romantice italiene, începând cu Ugo Foscolo şi ajungând la D'Annuzio, motivul mormântului este prezent şi în poeziile eminesciene. Acest motiv poate fi urmărit pe firul întregii actvităţii literare, de „La moartea lui Aron Pumnul" şi până la „Mortua est". Îl mai întâlnim în „Împărat şi proletar", „Pe gânduri ziua", „Mai am un singur dor" şi „O mamă". Prezent sub diferite forme motivul sepulcral foscolian din poezia eminesciană, îi conferă acesteia statutul de creaţie universală, accentuată de influenţa pesimismului leopardian şi originalitatea poetului român transpusă în elementul iubirii dureroase înnecată şi consolată de natură. Natura devine acoperământ şi balsam şi nu fundal critic răsturnat asupra controverselor sentimentale umane.[60]

O prezenţă comună atât la Eminescu cât şi la Leopardi o constituie tema geniului. Fiinţa genială se manifestă la cote superioare mai degrabă din postura creatorului decât a individului implicat în cotidian. Atât în „Zibaldone" cât şi în „Geniu pustiu", întâlnim geniul în stare de moarte perpetuă, preferabilă unei existenţe limitate de propriile incapacităţi.[61]

Dacă la Leopardi, tema raportului om-natură este disociată pe mai multe planuri, Eminescu se simte legat de natură prin conexiuni vitale de neânlăturat, prin care aceasta devine singurul refugiu total, care energizează, consolează şi este indispensabil sentimentelor profunde, de la tristeţe la unica iubire, sau de la ură la recunoştiinţa supremă.[62]

Tema epigonismului analizată de Cheie-Pantea, la Leopardi şi Eminescu este din nou o temă care-i apropie pe cei doi: „De remarcat un amănunt semnificativ în opera celor doi poeţi: faptul că unul şi celălalt, atunci când plini de veneraţie se adresează înaintaşilor, par să se situeze pe poziţia epigonilor. E o formă de autoironie care accentuează virulenţa satirei şi a disprețului sau uneori a mâhnirii"[63]. Acest motiv comparatist poate fi urmărit în „Ad Angelo Moi" şi „Epigonii". Că Eminescu l-a citit pe Leopardi se confirmă prin faptul că în unele dintre şedinţele Junimii, a citit şi a comentat unele poezii leopardiene, dintre care amintim „Ultimul cânt al lui Sapho". Eminescu precizează că a achiziţionat de la un anticar din Weimar, poeziile traduse în germană ale lui Leopardi.[64]

---

[56] George Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. II, Fundaţia pentru Literatură şi Artă Regele Carol II, Bucureşti, 1935, p. 61.
[57] Zoe Dumitrescu-Buşulenga, Octavian Sava, *Eminescu şi muzica*, Ed. Muzicală, Bucureşti, 1989, p.56.
[58] D. Murăraşu, *Mihai Eminescu. Viaţa şi opera*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1983, p. 164.
[59] Zoe Dumitrescu-Buşulenga, Octavian Sava, *op. cit.*, p. 30.
[60] Iosif Cheie-Pantea, *Eminescu şi Leopardi. Afinităţi elective*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1980, p. 25.
[61] Idem, *Leopardi ed Eminescu sulla condizione tragica del genio*, în *Giacomo Leopardi e la sua presenza sulle culture est-europee*, Fundaţia Culturală Română, Bucureşti, 1998, p. 121.
[62] Idem, *Eminescu şi Leopardi*, p. 125.
[63] *Ibidem*, p. 148.
[64] Viorica Bălteanu, *Eminescu şi spaţiul cultural italic*, Ed. Universităţii de Vest, Timişoara, 2002, p. 198.

În privința traducerilor eminesciene în limba italiană, întreprindere grea și riscantă, primul traducător a fost mazzinianul Marco Antonio Canini, fondator al ziarului Universul din București. Într-o antologie de poezii lirice în patru volume, culese din diverse colțuri ale lumii, între 1885–1890, numită „Libro dell'amore", Eminescu este prezent cu „Dorința", „Sunt ani la mijloc" și „Când însuși glasul".

Al doilea nume de care se leagă traducerile italiene din Eminescu este cel al lui Pier Emillio Bosi. El însuși poet și cunoscător al limbii române, pe care s-a străduit să o introducă la *Istituto Orientale di Napoli*, a ținut între 1905–1907, rubrica literaturii române din revista „Nuova Rassegna di litterature moderne". Sceptic în ceea ce privește oportunitatea unor traduceri din lirica eminesciană, traduce totuși patru poezii. „Venere și Madonă", „Veneția", „Și dacă...", „Singurătate".

Lui Bosi îi urmează piemontezul Romeo Lovera care, în 1908, publică „La letteratura rumena", prevăzută cu o crestomație de texte și cu un vocabular sumar. Eminescu figurează cu „Epigonii", „Singurătate", „Venere și Madonă" și „Mortua est". În 1927 la prestigioasa editură Sansoni din Florența apare volumul „Mihai Eminescu. Poesie", în traducerea și cu prefața semnată de Ramiro Ortiz. Neintuind valoarea postumelor, Ortiz selecționează și traduce, în volumul său, 78 de poezii din creația de tinerețe a poetului.[65]

În cronologia traducerilor din prima jumătate a secolului XX, se mai înscriu încercări notabile efectuate de Enzo Loreti, Raffaele Amici, Pietro Gerbone și Umberto Cinaciolo. Eminescolog fervent, Rosa del Conte publică în 1962 volumul „Mihai Eminescu o dell'assoluto", unde pe lângă numeroase fragmente de poezii, autoarea îmbracă în haina italiană „Mortua est", „Împărat și proletar", „Rugăciunea unui dac", „Luceafărul" și „Memento mori". În 1964 Mario Ruffini pune în circulație un volum de traduceri din poezia eminesciană, unde sunt cuprinse 92 de poezii de iubire, antume și postume.[66] Corecte literar, stilizate sau chiar italienzate traducerile din operele lui Eminescu nu au făcut altceva decât au creat posibilitatea publicului italian, dar mai ales criticilor literari, să cunoască și să pătrundă semnificațiile poetice și să poată corela propriul model cultural cu creația eminesciană, găsind similitudini sau diferențe.

Minimalizată de către critica de specialitate, deschiderea lui Eminescu către spațiul cultural romantic italian este o evidență de necontestat, discutabile fiind doar modalitățile prin care poetul român ajunge să cunoască operele literare ale acestei culturi. Dar fie prin accesul direct la acestea, fie prin intermediul traducerilor, interpretărilor și influențelor italiene în literatura germană, a cărui bun cunoscător a fost, lirica eminesciană prezintă toate elementele unui romantism italian în plenitudinea motivelor sale.

Întreaga analiză a influențelor exercitate de cultura italiană asupra unor intelectuali români, care au șansa să o perceapă în mod direct, pe plan senzitiv dar și în ceea ce privește creațiile materiale, se fundamentează pe opiniile exprimate de italienişti precum Claudiu Isopescu sau Alexandru Marcu sau filologi reputați ca George Călinescu și Zoe Dumitrescu Buşulenga. Îmbinând analizele de critică literară a acestora cu concluziile unor biografi recunoscuți și cu propriile senzații exprimate sub forma unor cuvinte așternute pe hârtie a personalităților amintite în acest capitol, se conturează o imagine edificatoare a modului în care Italia a reprezentat un model cultural și social.

[65] Eleonora Cărcăleanu, *Repere româno-italiene*, Ed. Universității Al. I. Cuza, Iași, 1998, pp. 46–47.
[66] *Ibidem*, pp. 55–57.

ROMANIAN INTELLECTUALS IN ITALY (1860–1918)

Abstract

The motivation of the trip in Italy takes various shapes with Romanian intellectuals in the 19th century, but the result of this trip is always the same, and the Italian influence on city life and civilization becomes ubiquitous. Italy helped ideas to cook and grow mature, and the visual impact was overwhelming. The omnipresent history, which nobody could ignore, the natural conjunction between the past and the present and a unique, ardent culture which successfully shapes out future artistic personalities all impacted future personalities of modern Romania, such as the poets Vasile Alecsandri and Alexandru Macedonski, writers like Nicolae Filimon and Duiliu Zamfirescu, Romania's Royal Family, historians like Nicolae Iorga or the great national poet Mihai Eminescu. Italy remains the source of cultural quintessence, which quenches the "*thirst*" of a whole world.

VALENTIN POPESCU

POZIȚIA LUI ALEXANDRU MOCIONI FAȚĂ DE MEMORANDUM

Alexandru Mocioni (1841–1909) a fost una dintre cele mai proeminente şi mai reprezentative figuri din viața publică a românilor din Transilvania după anul 1860. A făcut studii la Pesta, Viena si Graz în domeniul filosofiei şi al dreptului. În anul 1865 a intrat în viața politică fiind ales deputat în parlamentul Ungariei. În anul 1867 Transilvania şi Banatul intră în perioada regimului dualist austro-ungar. Această perioadă oferă cadrul politic, constituțional necesar unei modernizări a structurilor economice, sociale şi culturale din imperiu. Societatea românească din Ungaria a cunoscut în perioada 1867–1914 o creştere economică, o afirmare socială şi politică. În planul politicii naționale, însă, „Budapesta a promovat o identitate exclusiv maghiară a statului şi a instituțiilor sale, precum şi o ideologie naționalistă, ceea ce a nemulțumit naționalitățile, care considerau drepturile individuale insuficiente şi doreau o reprezentare de factură colectivă, autonomistă"[1].

Mişcarea politică a românilor din Transilvania şi Banat a cunoscut un proces de organizare şi modernizare, contestând bazele regimului dualist, cerând recunoaşterea lor ca o entitate politică distinctă în cadrul imperiului.

Acțiunea politică a românilor a debutat prin protestele vehemente la adresa uniunii Transilvaniei cu Ungaria. După Pronunciamentul de la Blaj din 1868, în anul 1869 s-au constituit cele două partide româneşti, Partidul Național al Românilor din Banat şi Ungaria, condus de Alexandru Mocioni, şi cel din Transilvania, condus de Ilie Măcelariu. Adoptând tactici diferite, pasivismul în Transilvania şi activismul în Banat, cele două partide au intensificat radicalizarea naționalismului românesc.

Alexandru Mocioni a fost doctrinarul şi teoreticianul politicii naționale a românilor, gânditor politic al cauzei româneşti în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Între ideile sale social-politice putem enumera: egalitatea în drepturi pentru popoarele din imperiu, soluționarea problemei naționale, sentimentul național, ideea națională, conştiința națională, critica dualismului, negarea supremației națiunii maghiare, educarea politică a românilor, formarea conştiinței politice a românilor, problema votului universal, triumful politicii dreptului, educarea culturală a poporului român, gravitarea Transilvaniei spre România, dar mai ales lupta pentru libertate națională.

Activitatea politică a lui Alexandru Mocioni, ideile democrației şi libertății, au fost rezultatul analizei profunde a relațiilor sociale din Transilvania şi Banat după 1860. Principala sa idee politică, legată de legile progresului omenesc, a fost aceea de rezolvare a problemei naționale a românilor în sec. al XIX-lea.

Alexandru Mocioni, cel mai distins membru al familiei şi una dintre cele mai luminate şi mai reprezentative figuri din viața publică a românilor din Ungaria şi Transilvania, în ultimele decenii ale veacului al XIX-lea, s-a născut la 4 noiembrie 1841 la Pesta. Este fiul

[1] Nicolae Bocşan, Sorin Mitu, Toader Nicoară, Vasile Vese, *Manual multifuncțional de istorie modernă a României,* Asociația istoricilor din Transilvania şi Banat, Programul Phare pentru Democrație Cluj, 1997, p. 153.

lui Mihai şi al Ecaterinei Mocioni. În casa părinţilor a primit o educaţie aleasă sub îndrumările mamei sale şi ale studentului Atanasie Marienescu, doctor în drept, apoi consilier la Curtea de Apel din Oradea şi, în cele din urmă, membru al Academiei Române.

Studiile secundare le-a făcut la liceul călugărilor Piarişti din Pesta, iar cele juridice, începute la Universitatea din Pesta, unde a stat un an, sunt continuate timp de 3 ani la Viena şi terminate la Graz, unde şi-a luat şi doctoratul. Autorul monografiei familiei Mocioni, Teodor Botiş, povesteşte, după informaţiile primite de la Eugen Mocioni, fratele lui Alexandru Mocioni, că la şcolile din Pesta a ajuns uneori în conflict cu profesorii şi cu colegii unguri. Era o fire încăpăţânată şi un naţionalist înflăcărat. Într-o discuţie aprinsă asupra problemei naţionalităţilor era să fie aruncat pe fereastră, dar i-au sărit în ajutor colegii săi români.

Transilvania, privită dinspre Ţara Românească şi Moldova e văzută ca şi „ţinuturile de peste munţi", iar din Câmpia de Vest ca şi „ţara de peste păduri". Este o regiune care a participat mai mult la istoria Europei Centrale decât la istoria peninsulei Balcanice. Această „cetate de munţi" a avut o istorie interesantă şi zbuciumată în mileniul al doilea al omenirii. În epoca modernă în Transilvania aristocraţia era maghiară, burghezia în mare parte era germană, iar majoritatea ţărănimii era românească. Acest amestec inegal, caracteristic Transilvaniei, a generat frustrări mai ales în ceea ce-i priveşte pe români.

Banatul a avut o relativă autonomie datorită faptului că a fost un teritoriu de graniţă cu funcţie militară corespunzătoare. În comparaţie cu Transilvania, cristalizată de secole în structurile sale etnice şi politice, Banatul e o frontieră în mişcare. Dacă în Transilvania românii, un popor de ţărani, au fost dominaţi de aristocraţia maghiară, în Banat tensiunile etnice, deşi au existat, nu au cunoscut o aşa mare amploare.

La 1600 Mihai Viteazul a adunat cele trei ţări române într-un ansamblu unitar. Dar „pe români avea Mihai Viteazul să-i unească în secolul al XIX-lea, devenind marele simbol al aspiraţiei românilor spre unitate. La 1859 şi la 1918 România s-a făcut sub semnul lui Mihai Viteazul[2].

La 1848 principatul Transilvaniei aparţinea Austriei. În primăvara anului 1848, în Transilvania, între români şi maghiari s-au dat lupte grele. Revoluţia de la 1848–1849 din Transilvania a fost de fapt o continuare firească a revoluţiilor europene. În acelaşi timp revoluţia românească din Transilvania a fost răspunsul la hotărârea dietei maghiare de la Pozsony de a uni Transilvania cu Ungaria. La marea adunare de la Blaj din 3–5 mai 1848 poziţia românilor a fost expusă de către Simion Bărnuţiu. El spunea despre această unire următoarele: „uniunea nu e nimic mai puţin decât contopirea pe care o doresc ungurii de mult; adecă ungurii vor, prin uniune, să şteargă deocamdată privilegiile Ardealului şi împreună cu privilegiile să strângă pe toate popoarele, ca să facă din toate numai o naţiune care să se numească naţiunea cea mare şi tare ungurească". Bărnuţiu ajungea la concluzia că uniunea „pentru unguri e viaţa, moarte pentru români; pentru unguri, libertate nemărginită, pentru români, servitute eternă". De altfel el continua spunând că „Ardealul e proprietate adevărată a naţiunii române"[3]. După 1848 românii doreau o Transilvanie autonomă, provincie într-o Austrie federalizată şi tratarea lor pe picior de egalitate cu celelalte naţiuni.

Reinstaurarea regimului absolutist habsburgic este o consecinţă directă a înăbuşirii Revoluţiei de la 1848–1849. Reintroducerea regimului habsburgic nu a adus românilor, fideli Curţii de la Viena în anii revoluţiei, rezultatele aşteptate. Ba mai mult, „reformele au fost anulate, iobăgia reinstalată, iar Avram Iancu, ai cărui oşteni se luptaseră cu revoluţionarii maghiari în numele şi pentru folosul împăratului, a fost arestat"[4]. Caracterul conser-

[2] Lucian Boia, *România. Ţară de frontieră a Europei*, Bucureşti, Ed. Humanitas, 2002, p. 66.
[3] Ioan Chindriş, *Simion Bărnuţiu, suveranitate naţională şi integrare europeană*, Cluj-Napoca, 1999, Discursul de la Blaj, p. 79 şi urm.
[4] Vlad Georgescu, *Istoria românilor, De la origini până în zilele noastre*, Ediţia III-a, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1992, p. 169.

vator al acestui regim s-a întărit treptat. Masele românești din Transilvania, cu toate sacrificiile făcute în timpul revoluției, au fost supuse, în continuare, unei duble exploatări, cea socială și cea națională. Românii, deși populație majoritară care ocupă zone compacte și întinse, erau despărțiți între ei prin separare administrativă. Principatul Transilvaniei era separat de Banat, de Crișana și Maramureș (părțile ungurene) și de Bucovina. Principiul „divide et impera" era aplicat consecvent. Înăbușirea revoluției nu a adus liniștea în imperiu. Țărănimea, întrezărind drepturile și libertățile proclamate în timpul revoluției și unele dintre ele promise de casa imperială, nu s-a supus orbește intereselor nobilimii de a restabili condițiile de exploatare dinainte de 1848. Situația social-economică a Imperiului se agrava. Actele de nesupunere erau încă frecvente și un alt incendiu revoluționar putea izbucni oricând. Autoritățile locale, nobilii și împăratul erau conștiente de acest fapt. În aceste condiții, Viena s-a văzut nevoită să acorde patentele din 1853 (aplicabile Banatului, Crișanei, Maramureșului și altor provincii ale Imperiului). Începând din 1854 ele au fost aplicate și în Transilvania. Patentele imperiale „extindeau, în comparație cu legea de la 1848, emanciparea de sub dependența feudală și asupra jelerilor (țărani fără pământ), înființau tribunele speciale pentru judecarea proceselor dintre foștii iobagi și foștii stăpâni" ș.a. Patentele amintite au contribuit la dezvoltarea relațiilor capitaliste în agricultură, la creșterea producției agricole pentru piață, ele nu prevedeau împroprietărirea cu loturi noi de pământ, ci răscumpărarea eliberării țăranilor – care, în marea lor majoritate, neputând îndeplini această condiție, rămâneau pe mai departe dependenți, în forme noi, față de proprietarul moșiei. Frământările sociale și naționale din Transilvania erau influențate în mare măsură de desfășurarea evenimentelor de peste Carpați, în special de lupta pentru unirea Principatelor, pe care masele populare au legat-o în mod direct de înfăptuirea unor reforme sociale profunde – în primul rând reforma agrară."[5]

Înfrângerile pe care le-a suferit pe plan extern în războiul franco-italo-austriac (1859), care s-au soldat cu pierderea provinciilor italiene Toscana, Mondena și Lombardia i-a silit pe conducătorii imperiului să ia o serie de măsuri pentru a asigura liniștea în interiorul granițelor. Așa se face că, începând din 1860, Viena instituie un regim mai liberal care a început cu restabilirea drepturilor provinciilor de dinaintea revoluției, introducând unele reforme constituționale. În 1861, se trece de la centralizarea administrativă la acordarea autonomiei provinciilor monarhiei.

Secolul al XIX-lea a fost supranumit „secolul națiunilor". Coordonata majoră a tuturor românilor a fost realizarea idealului național. Ideea majoră în cadrul teoretic, dar și practic a luptei de emancipare națională a fost câștigarea dreptului natural de a avea o patrie.

În Transilvania, în secolul al XVI-lea, se observă polarizarea societății între națiunile privilegiate ale maghiarilor, secuilor și sașilor și națiunea discriminată a românilor. Aici termenul de națiune are un dublu sens politico-juridic, de origine medievală și altul etnic care desemnează o comunitate numeroasă și stabilă având în comun originea, limba, teritoriul, portul, datina, credința și ocupațiile. Se vede că „o națiune – nerecunoscută juridic – este supusă altei națiuni – recunoscută ca dominantă – sau o națiune (românii) se află în gravă servitute față de alta (ungurii)."[6] În evul mediu, românii din Transilvania s-au manifestat printr-o solidaritate etnică. Un semn al acestei solidarități a fost conștiința națională care, la un moment dat, a stat la baza luptei pentru emanciparea națiunii întregi, iar în acest moment „se poate spune că s-a trecut de la națiunea medievală la națiunea modernă (activă, unitară, conștientă de rolul și de „misiunea" ei)."[7] La români, sentimentul național a început să se manifeste cu putere încă din secolul al XVIII-lea. El a devenit o armă de luptă politică.

[5] Miron Constantinescu, Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, *Istoria României*, compendiu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1969, p. 377.
[6] Ioan Aurel Pop, *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII–XVI*, Ed. Enciclopedică, București, 1998, p. 127.
[7] *Idem*, p. 145.

Trezirea conştiinţei noastre naţionale s-a manifestat în Transilvania prin cuvântul şi acţiunea politică începută de episcopul Ioan Inochentie Micu Klein, care a trecut de la conceptul medieval al naţiunii la cel modern. În activitatea episcopului greco-unit Inochentie Micu Klein, „obiectivul principal, exprimat curajos prin petiţie după petiţie adresate Curţii de la Viena şi Dietei din Transivania, era de a ridica românii la un statut de egalitate cu cele trei naţiuni privilegiate"[8]. Noţiunea de „român" a fost pomenită pentru prima dată în Palia de la Orăştie (1582) într-o carte apărută în ambianţa Reformei. La Inochentie Micu „naţiunea reprezintă, în raport cu structurile sistemului politic, accepţiunea, de naţiune politică, dar indiscutabil şi un nou tip de solidaritate întemeiată pe legături non-medievale, etnice, moderne."[9]

Nevoia cea mai importantă a naţiunilor din Europa Centrală şi de Est în secolul al XIX-lea a fost „identitatea naţională, nu libertatea, iar faptul că acestea două au coincis în unele locuri, a fost pur şi simplu o şansă istorică. Acolo unde nu au coincis, nevoia de identitate naţională a fost mai puternică"[10]

La 1848, revoluţia maghiară a intrat în conflict pe de o parte cu austriecii, dar şi cu alte naţiuni între care românii, croaţii, slovacii şi sârbii, pentru că „paragrafele naţionale din programul revoluţiei maghiare au pus-o în conflict cu naţiunile care, potrivit lor, urmau a fi înglobate în viitoarea Ungarie istorică."[11] Activitatea pentru realizarea Daco-României a fost în decursul epocii moderne un înalt ideal al tuturor românilor. El se manifestă cu mare putere în anii 1848–1849, când „în războiul civil de eliberare naţională a românilor care a sfâşiat Transilvania, însângerând-o, s-a murit cu arma în mână pentru realizarea Daco-României."[12]

Pentru prima dată în istoria lor, în 1863, „românii transilvăneni deveneau faptic, din *misera plebs contribuens*, naţiune politică participantă direct la procesul de administrare, de exercitare a justiţiei, de legiferare, chiar dacă proporţia aceste participări, croită la Viena, nu a fost pe măsura ponderii sale numerice."[13] Dieta românească de la Sibiu a dezbătut 11 proiecte de legi, dar cel mai semnificativ proiect a fost cel referitor la recunoaşterea politică a naţiunii române. Această lege „statornicită într-un cadru legal care făgăduia naţiunii române perspective mai largi de dezvoltare, recunoaşterea acestui statut politic al naţiunii de către puterea stăpânitoare habsburgică"[14] reprezintă un moment hotărâtor în afirmarea naţiunii române în drumul ei firesc al câştigării dreptului natural de făurire a idealului naţional.

Românii din Transilvania erau ameninţaţi de tendinţele naţionalismului germano-austriac şi maghiar. Aspiraţiile naţionale româneşti, preocupările de problemele naţiunii apar ca o reacţiune contra acţiunilor naţionaliste ale celor de mai sus. Pericolul deznaţionalizării în Transilvania era din ce în ce mai mare, mai ales după încheierea pactului dualist din 1867. Alexandru Mocioni se arată ca un luptător ataşat profund intereselor naţiunii sale pentru câştigarea drepturilor naturale ale românilor.

Pentru soluţionarea problemei naţionale sunt posibile două modalităţi: o rezolvare pe bază de *drept* sau o rezolvare pe baza *bunului plac*, a volniciei: „volnicia, ca şi puterea de fantezie a omului e fără margini şi astfel lupta cu argumente contra ei e cu neputinţă". Dacă

[8] Keith Hitchins, *Conştiinţă naţională şi acţiune politică la românii din Transilvania 1700–1868*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1987, p. 37.
[9] Pompiliu Teodor, *Cristalizarea şi afirmarea naţiunii române. Iluminism şi naţiune*, p. 301, în *Naţiunea Română. Geneza. Afirmare. Orizont contemporan*, Coordonator Ştefan Ştefănescu, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1984.
[10] Alina Mungiu-Pippidi, *Transilvania subiectivă*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 1999, p. 17.
[11] Camil Mureşanu, *Europa modernă*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1997, p. 65.
[12] Gelu Neamţu, *Revoluţia democratică de la 1848-1849 din Transilvania*, în *Istoria României. Transilvania*, vol. I, Ed. „George Barţiu", Cluj-Napoca, 1997, p. 917.
[13] Simion Retegan, *Reconstrucţia politică a Transilvaniei în anii 1861–1863*, Presa Universitară Clujeană, 2004, p. 10.
[14] Simion Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei (1863-1864)*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 127.

parlamentul dorește să rezolve problema națională pe baza dreptului atunci soluționarea ei depinde de două condiții. Prima condiție este „să vină în clar cu întrebarea, care sunt postulatele îndreptățite, ce urmează din esența vocii naționale"[15], iar a doua, că oricare ar fi convingerile noastre postulatele îndreptățite în ceastă privință sunt de aceeași natură la o naționalitate sau alta și de aici provine principiul egalei îndreptățiri.

În ziarul „Drapelul" din Lugoj se spunea: „Primul care a înălțat în cugetarea obștească pe români ca subiect de drept în patria lor, a fost Inocențiu Clain-Micul, determinând caracterul luptei politice a înaintașilor noștri în cursul veacului al XVIII-lea până în pragul marii treziri din veacul al XIX-lea. *Primul care a înălțat naționalitatea la izvorul tuturor drepturilor omenești a fost Simion Bărnuțiu,* stabilind ca teză fundamentală catehismului nostru politic, că viața popoarelor este condiționată prin libertatea națională, teză care a fructificat cugetarea și simțirea politică a generațiilor ce au urmat după marile cutremure ale anului 1848. *iar primul care a fixat în mod clar, neîndoios și precis calea ce avem să o străbatem în viitor a fost Alexandru Mocioni,* de la care derivă dogma armoniei complete între condițiile esențiale ale vieții naționale cu postulatele implacabile ale vieții de stat modern"[16].

Acțiunea politică românească din perioada dualistă a debutat prin protestele adresate în problema uniunii Transilvaniei cu Ungaria. În mai 1868, cu ocazia aniversării revoluției de la 1848–49, George Barițiu redactează Pronunciamentul de la Blaj, act politic care cere restaurarea autonomiei Transilvaniei și revenirea la legislația Dietei de la Sibiu

Anul 1869 a însemnat constituirea celor două partide naționale, care grupează într-o structură politică modernă elita românească: Partidul Național al Românilor din Banat și Ungaria, condus de Alexandru Mocioni, și Partidul Național al Românilor din Transilvania, în frunte cu Ilie Macelariu.

Cel care a înțeles necesitatea organizării românilor din Banat și Ungaria într-un partid politic a fost Alexandru Mocioni. Străduințele sale în acest sens au fost înțelese de țărănimea, burghezia și intelectualitatea română. În ziua de duminică 26 ianuarie (7 februarie) 1869 are loc Adunarea Națională de la Timișoara. Intelectualitatea română a fost convocată la această „conferință frățească" de către Antoniu Mocioni, unchiul lui Alexandru Mocioni, președintele Clubului parlamentar român din sesiunea 1865–1868. Adunarea, formată din peste 500 de reprezentanți, a dat un vot de încredere parlamentarilor români din dieta trecută și a cerut ca proiectul elaborat în chestia naționalităților să fie susținut și mai departe. Alexandru Mocioni prezintă și susține proiectul de program al partidului.

Nicolae Iorga spunea despre crearea „Partidei Politice Naționale că avea de scop smulgerea prin activitatea parlamentului și pe toate căile legale, în marginile strictului ideal național, a drepturilor elementare pentru națiune. Și se enunțau principii ca *numai națiunea care știe să lupte pentru libertatea sa o va poseda întreagă.*"[17]

Datorită faptului că nu au recunoscut dualismul, tactica adoptată de ardeleni era pasivismul politic respectiv neparticiparea la alegerile parlamentare. Românii din părțile vestice, în schimb, adoptă activismul, ei nu contestă, în principiu, apartenența lor administrativ-teritorială la Ungaria, ci doar atitudinea Ungariei față de naționalități, nerecunoașterea lor ca entitate autonomă cu drepturi colective. Pasivismul și activismul erau de fapt două aspecte pe fondul luptei naționale, iar „vremea și împrejurările politice din Ungaria le ceruseră când pe una, când pe cealaltă, până când, la începutul veacului, activismul cucerește cea mai mare parte a luptătorilor naționali ardeleni."[18] În momentul în care generația lui Barițiu

[15] Teodor Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, Fundația pentru literatură și artă, Regele Carol II, 1939, p. 125.
[16] „Alexandru de Mocioni", în „Drapelul", Lugoj, 1909, nr. 33, 21 martie/3 aprilie.
[17] Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria (De la mișcarea lui Horea până astăzi)*, vol. II, București, 1915. p. 247.
[18] Ion Bulei, *Viața cotidiană în timpul lui Carol I, lumea românească 1901–1908*, Ed. Trotinis, București, 2004, p. 135.

şi Raţiu s-a stins, iar Alexandru Mocioni participa tot mai puţin la viaţa politică, o nouă generaţie de oameni politici care vorbeşte în numele naţiunii române din Transilvania şi Ungaria îşi face apariţia pe scena politică pentru apărarea intereselor româneşti în parlamentul Ungariei.

În anul 1881, cele două partide ale românilor din monarhia austro-ungară se unesc într-un singur partid, numit Partidul Naţional Român, care a adoptat un program respectat până în 1905. Acest program intransigent nu lăsa nici o apropiere de un posibil dialog cu guvernul. Tactica adoptată în 1881 rămâne activismul pentru bănăţeni şi pasivismul pentru ardeleni. Dar după 1887 şi bănăţenii trec la pasivism datorită rezultatelor slabe obţinute în alegerile parlamentare. Se observă radicalizarea naţionalismului românesc. Începând cu anul 1884, odată cu apariţia gazetei „Tribuna", de la Sibiu, se afirmă o nouă generaţie numită "Tribunişti", reprezentată de Ioan Slavici şi Eugen Brote. Tribuniştii se orientează spre o colaborare cu celelalte naţiuni din Ungaria şi au în vedere o reorganizare a imperiului pe baza autonomiei etnice, prefigurând astfel proiectele de după 1900 ale „federaliştilor".

Petiţionarismul românesc a apărut odată cu mişcarea naţională şi a reprezentat mult timp calea folosită de conducători pentru a face cunoscute instituţiilor statului dezideratele sociale, politice şi culturale. Multă vreme în fruntea mişcării au fost episcopii români, biserica fiind mult timp factorul coagulant al mişcării naţionale. Religia a contribuit în estul Europei la conturarea identităţii etnice. Începutul l-a făcut episcopul greco-catolic Ioan Inochentie Micu Klein. Momentul de referinţă a fost ampla lucrare Supplex Libellus Vachorum din 1791.

După 1800, mişcarea naţională din Imperiul Habsburgic a avut ca trăsătură comună încercarea naţionalităţilor de a restabili autonomia provinciilor pe baza principiilor democratice europene şi acordarea de drepturi naţionale pe baza unui regim constituţional.

Simion Bărnuţiu ridică pe o treaptă superioară petiţionarismul românesc, dându-i un colorit revoluţionar, îmbinând revendicările sociale cu cele politico-naţionale. La 3/5 mai 1848 „Petiţiunea Naţională" are forţa dată de către naţiune, reprezintă saltul calitativ în mişcarea naţională.

La 1866 Memorandul semnat de George Barițiu şi Ioan Raţiu alături de 1493 de reprezentanţi ai românilor marchează un nou moment în mişcarea memorandistă.

După Pronunciamentul de la Blaj valul petiţiilor şi memoriilor românilor atrage atenţia opiniei publice europene. Memoriul redactat după conferinţa din 1881 în limbile română, maghiară şi franceză a avut un răsunet puternic în presa din România, Ungaria, Italia, Franţa, Austria, Belgia, Olanda, Spania, Anglia şi Ţările Scandinave.

Deceniul al nouălea al secolului XIX a adus profunde transformări în mentalitatea politică a românilor din dubla monarhie. Se observă treptat, dar ferm că o nouă generaţie de politicieni se impun în cadrul politicii Partidului Naţional Român. Apare generaţia „tribuniştilor", între care Eugen Brote şi Ioan Slavici care încep să reprezinte un curent mult mai radical faţă de linia moderată reprezentată de George Bariţ, Vincenţiu Babeş şi Alexandru Mocioni. Noua generaţie înţelege faptul că dualismul austro-ungar nu mai este doar o experienţă de scurtă durată şi că guvernul maghiar nu doreşte nici într-un caz să discute problema autonomiei Transilvaniei. De aceea noua grupare din cadrul partidului se pronunţă pentru atragerea ţăranilor la mişcarea politică, pentru întărirea legăturilor cu regatul României şi mai ales doresc o colaborare cu slovacii, cehii, şi alte naţionalităţi din imperiu.

În acelaşi timp românii încep să înţeleagă şi faptul că din punct de vedere politic împăratul i-a abandonat definitiv în favoarea maghiarilor. Curmând şirul petiţiilor conducătorii românilor hotărăsc alcătuirea unui nou „pronunciament" „de anvergură, legitim şi reprezentativ, protestatar şi revendicativ, cu alte cuvinte un *memorand*, nu o petiţie."[19]

Ideea unui memorand adresată împăratului Francisc Iosif a avut-o directorul „Gazetei Transilvaniei", Aurel Mureşianu, în articolele publicate la începutul anului 1885.

[19] *Istoria României, Transilvania*, vol. II (1867–1947), Ed. George Barițiu, Cluj-Napoca, 1999, p. 514.

După Conferința națională din 7–9 mai 1887 alcătuirea Memorandumului a reprezentat o problemă fundamentală în activitatea politică a românilor bănățeni și transilvăneni. Comitetul Central al PNR a urmărit în permanență pe o durată de mai mulți ani elaborarea acestui program de luptă care trebuia adresat mai ales opiniei publice europene și Curții de la Viena. După cum spune George Barițiu: "Cestiunea aceasta o ventilarăm și cu alți bărbați integri și zeloși. Aceștia cred că administrațiunea politică (ungurească) precum este și foarte cătrănită de ură și de urgie asupra noastră, cu nici un preț nu va suferi ca poporul român să fie presentat undeva ca atare prin delegați proprii, cu atât mai puțin prin acest comitet."[20] Rând pe rând, începând din 1884 cu elaborarea acestui act politic au fost însărcinați Vincențiu Babeș, apoi Aurel Mureșianu, Ioan Slavici și Iuliu Coroianu. De asemenea s-au mai îngrijit de textul Memorandumului și Ioan Rațiu și George Pop de Băsești. Au fost prezentate mai multe variante,iar în ședința comitelului central din 22–25 decembrie 1888, din procesul verbal reiese că: „Comitetul află că în ambele proiecte sunt depuse aceleași puncte de vedere și sunt pătrunse de aceeași idee. Dorește deci, ca autorii să combineze împreună lucrările sale și să se învoiască asupra combinării ambelor lucrări, așa, că din considerarea lor să rezulte unul cât se poate de perfect."[21]

Atât Alexandru Mocioni cât și Vincențiu Babeș se gândiseră la alcătuirea unui Memorand care să nu se adreseze monarhului, ci opiniei publice vest europene. De asemenea în anul 1890 Alexandru Mocioni a purtat discuții cu J. Szapary pentru o încercare de rezolvare a problemei naționale românești. De aceea Alexandru Mocioni a căutat să amâne tipărirea și înaintarea Memorandumului către împărat. Alexandru Mocioni spera într-un compromis româno-maghiar, dar el a făcut o greșeală pentru că el „nu a sesizat în sloganele politice ale Partidului Independenței că în fapt se urmărea numai îmbunătățirea statutului Ungariei în statul dualist și nu ruperea de el."[22] În ședința Comitetului național de la Sibiu din 11/23 octombrie 1891, Alexandru Mocioni a fost atacat pentru „dualismul maghiaro-român, pentru faimele depactări și pentru apropierea lui de Miron, fiind nevoit să declare că se supune necondiționat hotărârilor comitetului."[23]

La începutul anului 1892 se organizează Comisia care să studieze situația prezentării Memorandumului și să elaboreze un raport către conferința națională, comisie compusă din 40 de membri între care se numără și Alexandru Mocioni, adversar al prezentării Memorandumului fără amânare.

În această ședință: „la anul 1892 în Adunarea alegătorilor români, ținută în 21 ianuarie la Sibiu s-a decis subșternerea cât mai curândă a memorandului votat încă în adunarea din anul 1890. Venise la această adunare prima oară și dr. Mocsonyi care în răstimp de 10 ani nu se presentase neciodată în adunarea alegătorilor români. Precum Babeș împiedecase până aci mișcarea practică a acestor adunări, așa acum dr. Al. Mocioni venise pentru a împedeca subșternerea memorandului sub cuvânt că nu e oportun a întreprinde presentarea lui. La întrebarea mea, când va fi privit acest pas a fi oportun?, el a răspuns ca să așteptăm până când ne va chema Maiestatea Sa. Mocioni nu a mai putut aduce alte obiecțiuni. (Pag 315)"[24] Conferința națională a PNR s-a deschis la Sibiu la 8/20 ianuarie 1892.[25] Principala

[20] Șerban Polverejan, Nicolae Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente (1885–1897)*, Ed. Dacia, Cluj, 1973, George Barițiu către Francisc Hossu-Longin, Sibiu, 14 august 1887, p. 104.

[21] *Idem*, *Proces verbal*, Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române, Secția Arhiva istorică, Fond G. Barițiu, doc. nr. 271, p. 104.

[22] Liviu Maior, *Memorandul. Filosofia politico-istorica a petitionalismului romanesc*, Ed. Fundației Culturale Romane, 1992, p. 159.

[23] Lucian Boia, *op. cit.*, p. 81, Biblioteca Central Universitară Cluj, mss, George Pop de Băsești, vol. I, f. 72–73 (scrisoarea lui Eugen Brote către G. Pop de Băsești din 28 octombrie 1891).

[24] Șerban Polverejan, Nicolae Cordoș, *op. cit*, din „Însemnările autobiografice" (1895) ale lui Rubin Patița, p. 333.

[25] Vezi pentru lucrările conferinței T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 489–513; „Tribuna", IX (1892), nr. 6 (9/21 ianuarie), nr. 7 (10/22 ianuarie), nr. 8 (11/23 ianuarie) și nr. 9 (12/24 ianuarie).

problemă discutată şi în care existau divergenţe a fost aceea a Memorandumului. În data de 9/21 ianuarie, în legătură cu Memorandumul a avut loc o înfruntare a celor două puncte de vedere ale lui Alexandru Mocioni şi Eugen Brote. Pentru Eugen Brote este: „poate, momentul culminant al carierei sale politice, acum, când demonstrează, într-un discurs care i-a impresionat pe cei de faţă că Memorandumul trebuie să se aştearnă fără amânare."[26] Această conferinţă din ianuarie 1892 s-a remarcat prin faptul că a pus capăt în sfârşit anilor de şovăieli, discuţii şi nehotărâre în privinţa momentului de prezentare a Memorandumului.

Majoritatea comisiei şi-a impus punctul de vedere hotărând prezentarea Memorandumului cât mai repede deoarece „doar calea aceasta ne mai stă deschisă pentru solicitarea asanării situaţiei atât de fatală pentru popoarele patriei. Vedem că proiectul de rezoluţie (hotărârile) redactat în 6 puncte de Alexandru Mocioni însuşi e votat în unanimitate şi cu mare însufleţire"[27].

Principalul redactor a rămas Iuliu Coroianu, iar Eugen Brote l-a tradus în limba germană şi maghiară. La 25 martie 1892 *Memorandul românilor din Transilvania şi Ungaria* era terminat şi asumat de către conducătorii mişcării naţionale române între care regăsim pe Ioan Raţiu, George Pop de Băseşti, Eugen Brote, Vasile Lucaciu, Septimiu Albini şi Iuliu Coroianu. Memorandul a fost tipărit în 7500 exemplare în limba română, 700 în limba franceză, 700 în limba italiană şi 500 în limba germană. La 28 mai 1892 o delegaţie de peste 300 de români a cerut la Viena să fie primită de către împărat pentru a-i înmâna acest document. Această delegaţie se adresează însă împăratului Austriei şi nu regelui Ungariei. Românii consideră cererile din Memorandum cu atât mai legitime „cu cât în Austria propriu-zisă, principiile autonomiei provinciale şi ale egalei îndreptăţiri a naţionalităţilor sunt nu numai recunoscute, ci şi puse în practică."[28] Însă Frantz Joseph înştiinţat de către primul ministru al Ungariei Szapory despre acest eveniment refuză să primească delegaţia şi românii sunt obligaţi să lase textul Memorandumului în plic închis şefului cancelariei personale a împăratului. După cum arată Ioan Slavici "împăratul nu a putut să primească după formele constituţionale deputaţiunea venită la Viena, ca să-i prezinte Memorandul, dar scopul era atins mai ales după ce guvernul ungar îşi pierduse bunul cumpăt şi aruncase în temniţă ori alungase peste hotare pe membrii Comitetului Central."[29] Acest document în care mulţi români îşi puneau speranţe a ajuns nedesfăcut la Ministerul de Interne al Ungariei. Se văd practic două lucruri foarte importante care sunt pe de o parte o gravă incapacitate de guvernare a autorităţilor statului dualist, iar din alt punct de vedere era clar că dualismul austro-ungar era de nezdruncinat cu toate că se putea vedea că se îndreaptă spre disoluţie. Se părea că era o gravă înfrângere pentru români, însă textul Memorandumului începe să devină cunoscut în întreaga Europă, iar în urma acuzelor maghiare şi a procesului de la Cluj din 1894 cauza românilor din Imperiul Austro-Ungar devine o problemă europeană. Acest lucru se va vedea mai ales după sentinţele la condamnare la ani grei de închisoare, hotărâre care martirizează pe principalii conducători ai Memorandumului.

Vorbind despre procesul care urma să se desfăşoare la Cluj ziarul „Dreptatea" sublinia că: „Nu mai e vorbă, e fapt. Comitetul Central al Partidului Naţional va fi tras înaintea barei judecătoreşti şi va fi condamnat la temniţă. Ceea ce acum se făureşte nu înseamnă altceva decât *a suspiciona şi a condamna un întreg popor.* Procesul memorandului nu e un proces de presă, nu e o acţiune împotriva unor singuratici care nu sunt pe placul stăpânirii, ci este un *act de prigonire împotriva unui popor întreg.* Stăm îngroziţi, căci vedem prăpastie deschizându-se naintea noastră şi singurul ajutor suntem noi înşine."[30]

---

[26] Lucian Boia, *Eugen Brote (1850–1912)*, Bucureşti, 1974, p. 84.
[27] Ioan Georgescu, *op. cit*, p. 59.
[28] Aurel C. Popovici, *Stat şi naţiune. StateleUnite ale Austriei Mari. Studii politice în vederea rezolvării problemei naţionale şi a crizelor constituţionale din Austro-Ungaria*, Traducere din limba germană, cu o prefaţă de Petre Pandea, Bucureşti, Fundaţia pentru literatură şi artă „Regele Carol II", 1939, p. 135.
[29] Ioan Slavici, *Românii din Ardeal*, Bucureşti, Minerva, Institut de Arte grafice şi editură, 1910, p. 120.
[30] „Dreptatea" nr. 63 din 22 martie / 3 aprilie 1894, articol „Procesul Memorandului".

Între alte ziare „Dreptatea" explica motivele înaintării Memorandumului către Tron şi opinia publică europeană, denunțând excluderea românilor din viața politică a țării în mod voit şi deliberat de către sistemul nedrept şi inechitabil adoptat în parlamentul Ungariei care nu recunoştea existența națiunilor nemaghiare: „Prin conclus al Conferinței Naționale s-a decretat pasivitatea neamului românesc din Ungaria, Banat şi Transilvania față de alegerile dietale. Atât împărțirea nedreaptă a cercurilor electorale, şi neegalitatea censului cât şi opresiunea organelor guvernului justifică pe deplin această ținută a noastră. N-avem nici încredere în factorii constitutivi şi nici nu vedem în ei reprezentanța voinței țerii.", dar „fiind că suntem excluşi din Parlament trebuie să dezvoltăm o activitate înzecită pe celelalte terene şi să nu lăsăm să treacă nici o ocasiune făr` de a ne afirma în mod demn şi impozant."[31]

În acelaşi timp mai multe ziare maghiare, începând cu cele oficiale, oficioase şi pro guvernamentale, prezintă fondul adevărat al problemei naționale românești din monarhia austro-ungară: „Chestiunea românească nu e o chestie de cultură, nici etnică, nici administrativă, nu e economică, ci în prima linie şi mai presus de toate ea e o chestiune de proteste (hotalmi kerdes). Lor le trebuie altă patrie – zice – ca apoi să o unească cu patria lor de peste munți. Din corpul Ungariei voiesc ei să rupă a patra parte. Vreau să răstoarne un stat de o mie de ani. Constituțiunea voiesc sa ne-o sfâşie. *Asta-i tot ce doresc concetățenii noştri olahi.*"[32]

Nicolae Iorga vorbeşte despre antagonismul româno-maghiar al acestei perioade, dar nu numai: „Țintele noastre şi țintele lor se exclud. Ei sunt datori față de dânşii să fie precum sunt. Noi suntem datori față de noi să fim cum suntem. Natural, constatăm toate călcările de drept; este datoria noastră. Pentru dânşii este o nenorocire că nu-şi pot servi interesele naționale decât prin călcări de lege. E o scădere a lor, *pe care, dacă o înțelegem, n-o putem ierta, şi suntem datori să nu o iertăm,* suntem datori s-o semnalăm, *cum suntem datori să luptăm împotriva ei.* Dar să-şi închipuie cineva că de la o bucată de vreme o să se poată crea unguri mai *cuminți* decât acum, e o greşeală." [33]

Între chestiunile mult dezbătute în societatea românească din Transilvania şi Ungaria după 1865 se numără prezența românilor la Dieta de încoronare, crearea unui partid național, tacticile politice de adoptat (activismul sau pasivismul), şi prezența unui Memorandum tronului. În ceea ce priveşte activitatea politică, Alexandru Mocioni reprezintă în deceniul al VII-lea activismul, trecând în deceniul al optulea înspre pasivism, în contradicție cu mişcarea generală din imperiu care începe prin pasivism politic şi evoluează spre activism.

De asemenea şi în privința Memorandumului este pentru prezentarea lui către suveran, dar la momentul oportun. Aici, în această privință, între Mocioni şi alți conducători români a intervenit o deosebire fundamentală de optică. De aceea Alexandru Mocioni ori nu a fost bine înțeles, ori nu a ştiut să explice felul în care înțelegea el această problemă, ori a fost acuzat în mod nedrept de oportunism sau mai grav, de trădate a intereselor naționale. Sau poate că nu credea în acele momente nici într-o soluție de federalizare – ca A.C. Popovici mai târziu – şi nici în posibilitatea desprinderii teritoriilor locuite de români de Austro-Ungaria. În 1894 apăruse în Germania cartea lui Eugen Brote „Un memoriu politic. Cestiunea românilor din Transilvania şi Ungaria", elaborată cu sprijinul opoziției liberale din România, conduse de D. A. Sturdza. Ea avea ca destinație principală guvernele de la Viena şi Berlin şi urmărea utilizarea alianței României cu Puterile Centrale „pentru a soluționa dezideratele românilor din Austro-Ungaria potrivit programului din 1881. Iar deziderатul esențial este restituirea autonomiei Transilvaniei şi aplicarea principiului egalei îndreptățiri naționale."[34] Momentul

[31] *Idem* 2 / 14 martie 1894, nr. 49, articol „Pasivitatea noastră".

[32] *Idem*, nr. 91, 23 aprilie / 7 mai 1894, articol reprodus sub titlul „Presa maghiară şi procesul Memorandului" din ziarul „Maghiar Orszag".

[33] Nicolae Iorga – Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria (De la mişcarea lui Horea până astăzi), vol. II, București, 1915, p. 120.

[34] Eugen Brote, *Un memoriu politic. Cestiunea românilor din Transilvania şi Ungaria*, București, Tipografia „Voința națională", 1895, p. 61.

anilor 1890 reprezintă o ciocnire de idei şi de acţiune între cele două curente politice, între radicalii şi pasiviştii din mişcarea naţională.

În pregătirea Memorandumului Alexandru Mocioni îi mărturiseşte lui Eugen Brote că el (Mocioni) reprezintă o altă direcţie politică spunându-i că „Eu am voit, nefiind de acord în *unele* privinţe esenţiale cu spiritul Tribunei, să-l schimb... şi a pregăti astfel calea pentru opera mare a concentrării tuturor elementelor naţionale. M-am convins că ajungerea acestui scop e o absolută imposibilitate." [35]

În luna ianuarie 1890 la Budapesta Alexandru Mocioni aflat sub presiunea curentului popular, alimentat de ziarele din Sibiu, a declarat de faţă cu Vincenţiu Babeş lui G. Pop de Băseşti şi Iuliu Coroianu poziţia lui faţă de Memorandum: „ Eu sunt de fapt *între voi şi cu voi, nu cereţi însă categoric de la mine acum să intru formal în Comitet şi să iau prezidiul, căci nu este încă timpul şi aş greşi în contra convicţiunei (convingerii N.A.) dacă aş proceda astfel.*"[36]

Memorandumul este o operă comună a oamenilor politici români care-şi asumă în întregime conţinutul său, dar şi urmările politice de lungă durată şi pe cele juridice ale momentului. Alexandru Mocioni se înscrie în mişcarea memorandistă datorită activităţii sale recunoscute atât în parlamentul Ungariei cât şi în calitatea de conducător al mişcării politice româneşti din Banat, Ungaria şi Transilvania fiind considerat de către opinia publică drept principal purtător de opinie. Disensiunile legate de momentul prezentării Memorandumului sunt foarte mari, astfel că Alexandru Mocioni începe să fie privit aproape cu duşmănie şi ajunge să fie catalogat drept „nobil maghiar" de către Ioan Bianu într-o scrisoare către Eugen Brote: „Dar noi?! Să stăm mereu pe loc, să umblăm ca pe oauă, spre a nu supăra nici pe Brediceanu, nici pe Babeş, nici pe Magyar nemzeti magnas philosophus de Mocsonyi Sandor" [37]. Era acuzat el, cel care în anul 1865 la prpunerea contelui Zichy, cancelar aulic al Ungariei de a accepta ridicarea familiei la rangul de magnaţi ai ţării, răspundea că „spune-i să-mi dea cel puţin pace, căci cei de sus ne cred netrebnici sau nebuni şi nu ştiu că ne-ar fi ruşine de a ieşi între oameni cu titlul de comite(graf) pe cât timp ţine mizerabila situaţie de azi a naţiunii române."[38]

De aceea era obligatoriu şi necesar ca el să participe ca lider al mişcării memorandiste, însă o serie de oameni noi, tribuniştii, au văzut că gruparea Babeş-Mocioni doreşte amânarea prezentării Memorandumului şi dacă în perioada 1887–1891 Mocioni a fost chemat cu insistenţă la elaborarea şi prezentarea Memorandumului, după 1891 presiunile exercitate asupra lui au fost foarte mari atât prin presă cât şi prin obligarea lui Vincenţiu Babeş de a se retrage din fruntea partidului. În acelaşi timp această stare de fapt nu trebuia să ducă la sciziunea partidului. Într-o scrisoare din 1889 Iuliu Coroianu arată că Alexandru Mocioni poate fi liantul politic care să-i unească pe toţi românii din monarhie.

„Rămână între noi, te rog, – dară la tot cazul doream a comunica conceptul memorialului cu dl Mocsonyi Alexandru, pentru că doresc să fie o espunere corespunzătoare, acela al tuturor românilor din Ungaria, şi d-sa poate să aibă unele dorinţe cari să le reclame interesele românilor de peste Meseş şi a celor din Banat."[39] Apoi el insistă: „Trebuie mai încolo să ne fie completat comitetul, şi iată Al. Mocioni nu intră!"[40] Arată apoi că este necesar şi

[35] Teodor Pavel, *Mişcarea românilor pentru unitate naţională şi diplomaţia Puterilor Centrale (1894 1914)*, vol. II, Ed. Facla, Timişoara, 1982, p. 137.
[36] Ioan Georgescu, *op cit.*, p. 58.
[37] Şerban Polverejan, Nicolae Cordoş, *op. cit*, Ioan Bianu către Eugen Brote, Bucureşti, 29 ianuarie/10 februarie 1891, p. 157.
[38] Vincenţiu Babeş, *Notiţe biografice asupra vieţii şi activităţii decedatului Andrei Mocioni(Mocsonyi)*, Bucureşti, Tipografia Academiei Române (Laboratorii Români), 1883, p. 40.
[39] Şerban Polverejan, Nicolae Cordoş, *op. cit.*, Iuliu Coroianu către Vincenţiu Babeş, Cluj, 1889, 12. I, st. n., p. 120.
[40] *Idem*, Cluj, 1889, martie 19, p. 119.

obligatoriu ca Mocioni să conducă cu prestigiul său marea acțiune politică care se prefigurează: „La tot cazul, rosteşte timpul când toți factorii independenți români datori sunt a veni în lupta noastră dreaptă şi cu cea mai mare căldură va saluta toată suflarea adevărată de român pe ilustrul nostru bărbat Alexandru Mocioni dacă ne va veni cu vaza şi autoritatea şi mai ales cu talentele sale excelente întru ajutor."[41]

Eugen Brote constată cu amărăciune că Alexandru Mocioni nu se decide încă să intre în acțiune:„Domnul Mocioni le-au promis că va intra şi el în comitetul național, dar – acum încă nu."[42]

Clarificarea şi regruparea forțelor politice în legătură cu timpul la care să se prezinte Memorandumul s-a lămurit în şedința Comitetului din 30 martie 1890 de la Budapesta în care gruparea Mocioni-Babeş este percepută drept ostilă şi are loc o reorientare a conducătorilor români în ceea ce priveşte grăbirea momentului prezentătii lui. „Publicul român era de dat să vadă în fruntea acțiunilor pe corifeii noştri politici, între cari Mocsonyi – Babeş ocupau primul loc, şi pe archierei. Am învins, o singură dată am pus episcopii la picioare, şi am nimicit cu desăvârşire nimbul şi puterea lui Mocsonyi – Babeş. Nu reuşim, am perdut noi, care am rămas să fim fruntea mişcării politice naționale. Mai mult, căci am perdut cauza. Dacă Curtea de la Viena refuză în orice chip primirea memorandului, precum o vesteşte domnul Mocsonyi, situațiunea noastră devine foarte grea. Maghiarii triumfează, dar trimfează şi Mocsonyi – Babeş, episcopii se fac şi mai puțin timizi decât sunt şi nouă nu ne rămâne decât să părăsim terenul. Vom avea curagiul şi tăria a smulge frânele din mâinile lui Mocsonyi – Babeş şi a le lua noi în mână astăzi pentru a îmbrânci mâne din causa multelor nevoi ce ne apasă? Maghiarii, Mocsonyi – Babeş, episcopii şi dacă voeşti şi Coroana, se află cu toții într-un lagăr; numai noi cu poporul stăm la mijloc. Cu un cuvânt să ne tragem bine seama despre aceia ce voim să facem şi să mergem cu toții într-o direcțiune."[43]

În vara anului 1890 Alexandru Mocioni doreşte să se publice un Memorandum, dar care să nu fie adresat împăratului, ci opiniei publice europene. „Domnul Babeş acum vrea memorand, dar un memorand țapân, care să nu se aştearnă Coroanei, ci să se publice cu motivarea pentru ce nu se aşterne Coroanei. Coroana în înpregiurările de astăzi este neputincioasă şi nu voim să o aducem în posițiunea a da plângerea şi cererea noastră în mâna contelui Szapary (Szapary Gyula – prim ministru maghiar în perioada 17 martie 1890 – 9 noiembrie 1892)."[44]

În acelaşi timp presa străină, mai ales cea germană începe să vorbească despre Memorandumul românesc arătând însă şi dilema în care se găsea mişcarea memorandistică românească, dilemă dublă privind momentul şi adresantul. „Aveam să aşternem la Coroană gravamine politice în numele românilor. Dar în contra acestora erau: clerul înalt, Babeş, Mocsonyi, cu garda lor, Cosma cu „Telegraful" şi Mureşan cu „Gazeta"....Dovadă că am făcut bine cu acele declarațiuni este presa vieneză şi berlineză. Preste tot nici când nu s-a scris atâta în străinătate despre noi ca acum şi obiectul discusiunilor jurnalistice sunt tocmai acele declarațiuni şi memorandul. Wiener Abendpost, Fremdenblatt, Presse, Vaterland, Politik, Nord Deutsche Allgemeinezeitung, Kreuzzeitung – toate vorbesc despre noi."[45]

Poziția lui Alexandru Mocioni este foarte aspru judecată de către Vasile Goldiş, care-l condamnă pe Mocioni mult prea aspru, cu cuvinte grele, chiar dacă articolele sale ar fi numai pamflete politice:

„Se înființează Tribuna, oportuniştii români sunt daţi în lături şi începe a se manifesta puternic adevărata voință a poporului românesc. Oportuniştii care scriau serii de articole pentru solidaritatea românilor, înşişi sparg această solidaritate şi resping de a merge

[41] *Idem*, Iuliu Coroianu către Vincențiu Babeş, 16/28 ianuarie 1890, p. 185.
[42] *Idem*, Eugen Brote către Ioan Bianu, Sibiu, 20 faur 1890, p. 137.
[43] *Idem*, Eugen Brote către Ioan Bianu, Sibiu, 20 aprilie 1890, p. 134–136.
[44] *Idem*, Eugen Brote către Ioan Bianu, Sibiu, 29 iunie 1890, p. 144.
[45] *Idem*, Eugen Brote către Ioan Bianu, Sibiu 4 noiemv, 1890, p. 146–147.

dimpreună cu majoritatea Conferinței de la 1890 cu Memorandul la tron. Acest pas al lor este încheierea politicii de umilire şi slugărnicie a unui popor. Politica lui Babeş-Mocsonyi era izvorâtă din neîncredere în viitorul românilor. Acțiunile politice erau tocmai din această cauză teoretice."[46]

Acțiunile politice ale lui Mocioni şi momentul în care să fie prezentat Memorandumul sunt criticate şi de către Coriolan Brediceanu, care pare a-l acuza chiar de colaborare cu guvernul maghiar:

„De ce nu li se comunică causele pentru <<Nu presează>>! Poate nu voeşte Mocioni să-şi strice cu cercurile din Casina maghiară! Lupta între Tribuna şi Luminătoriul nu le place oamenilor îngrijiți pentru cauză, eară eu am frecat sub nas ocasiunea dată – că nu vor putea nici când rectifica cei din <<Grup>> – că au constrâns pe Mocioni a-i părăsi, şi cu asta a amintit fraza <<că Mocioni e prea rezervat>>" [47]

Conflictul dintre cei de la „Tribuna" din Sibiu cărora li se alătură şi George Pop de Băseşti şi Ion Rațiu, şi gruparea Babeş-Mocioni, pe tema Memorandumului a intrat în faza decisivă la sfârşitul anului 1891 şi s-a terminat prin Conferința Națională din 8–9 / 20–21 ianuarie 1892 în favoarea primilor. Alexandru Mocioni nu era împotriva ducerii Memorandumului la Viena, ci împotriva prezentării lui „fără amânare". El considera ca Memorandul să fie prezentat „la timp potrivit, când națiunea va fi în posesiunea de suficiente garanții, cari îi asigură o prevenire binevoitoare din partea Coroanei pentru a exopera, prin invocarea intervenției Coroanei o ameliorare în situațiunea sa politică silnică".[48] Conferința Națională de la Sibiu s-a desfăşurat totuşi sub semnul unității între gruparea lui Mocioni (moderată) şi cea a lui Ion Rațiu (radicală) dovedind o maturitate politică a mişcării naționale româneşti din Austro-Ungaria. Conferința Națională a însemnat un moment deosebit pentru revitalizarea şi dinamizarea mişcării naționale.

Poziția lui Alexandru Mocioni asupra aceste probleme este amănunțit expusă în scrisoarea din 15/26 august 1891 pe care o adresează comitetului central al P. N. R. Din păcate membrii Comitetului au refuzat să asculte textul acestei scrisori, după cum reiese din epistolele adresate de Eugen Brote către Ioan Vianu şi George Pop de Băseşti: „Domnul Babeş a venit iarăşi cu o scrisoare a domnului Mocsonyi către comitet. Comitetul a respins cu majoritate de voturi această scrisoare fără a lua notă de ea. S-a vorbit apoi despre dualismul maghiaro-român, despre aliațele cu Kossuthiştii, despre pactările cu guvernul, etc. Rezultatul final: oamenii sunt foarte indignați atât de „ilustrul" Mocsonyi, cât şi de „magnificența" Babeş, dar cu toate astea, foarte zăpăciți."[49] Scrisorile arată că ruptura din cadrul conducerii PNR era pe cale să se producă. „Domnul Mocsonyi, care ține sub demnitatea sa, a fi între noi, ne trimite earăşi o scrisoare. D-l Babeş stăruie ca înainte de toate să citească această scrisoare. De data asta Comitetul refusă într-o forma puțin măgulitoare pentru d-l Mocsonyi citirea scrisoarei. Remarcabil şi caracteristic pentru situațiune e, că aderenții pentru aşternerea memoriului au mai sporit. Afară de aceia s-a mai format o nouă fracțiune în sânul Comitetului, care s-a desfăcut de d-l Babeş. În şedința a doua, duminecă, a fost atacat Babeş pentru dualismul maghiaro-român. Membrii s-au despărțit cu impresia, că e timpul suprem, ca domnul Babeş să plece dintre noi, să ne dee pace cu solidaritatea şi disciplina şi să ne lase sa putem lucra în linişte la causa noastră națională."[50]

În prima parte a scrisorii de la bun început Mocioni face distincție între un memorand prezentat opiniei publice pentru a arăta situația românilor din Transilvania şi un memo-

[46] *Idem*, Vasile Goldiş despre Memorandum, p. 101.
[47] *Idem*, Coriolan Brediceanu către Vincențiu Babeş, Lugoj, 22 februarie 1890, p. 130.
[48] Prof Dr. Aurel E. Peteanu, *Dr. Alexandru de Mocsonyi 1841–1909, cu prilejul împlinirii a 25 ani dela moartea sa*, 1934, Tipografia Corvin, Lugoj, p. 55.
[49] Şerban Polverejan, Nicolae Cordoş, *op. cit.*, Eugen Brote către Ioan Bianu, Sibiu, 26 octombrie 1891, p. 170–171.
[50] *Idem*, Eugen Brote către George Pop de Băseşti, Sibiu, 28 octombrie 1891, p. 173.

rand care trebuie prezentat tronului. Despre primul el crede că nu sunt discuții în cadrul comitetului central. Mocioni este îngrijorat de agitațiile din sânul partidului, în viața lui internă, agitații care pot duce la un scandal politic. Poziția sa a fost aceea ca el „s-a condus si se va conduce totdeauna numai după postulatele, dorințele şi aspirațiunile poporului roman"[51]. Atrage atenția comitetului central că discuțiile interne ale partidului nu trebuie prezentate publicului. Ele pot fi prezentate în publicului doar cu autorizarea comitetului central şi cere o întărire a disciplinei de partid. „Indiscrețiunile şi mistificările, suspicionările şi calomnierile, injuriile şi denunțurile, aceste sunt armele acestei agitațiuni. Eu cred că, chiar şi aceea care s-au folosit de aceste arme nu vor afirma că le-au luat din arsenalul bunei cuviințe politice"[52]. Mocioni este de părere că toate problemele care nu-şi găsesc dezlegarea satisfăcătoare în cadrul comitetului central al partidului, să fie prezentate conferinței naționale „care nu numai că este genuina şi fidela reprezentanță a opiniunii publice a națiunii, şi tot odată e prin aceasta şi recunoscută ca atare". Solidaritatea națională trebuie să fie cea mai bună armă împotriva agitațiilor din sânul partidului. „Căci în timpul când avem să luptăm pentru existența noastră națională, chestiunea solidarității naționale stă mai sus de oarecare chestiune controversă, şi disciplina de partid, pe care se bazează şi partidul nostru, ca orice altul, stă mai pe sus decât convingerile individuale"[53].

Alexandru Mocioni remarcă faptul că în Memorandum se renunță la dreptul istoric în favoarea dreptului natural, argumentele provenind din principiul majorității, concentrându-se asupra dualismului şi a urmărilor lui pentru români.

Cu toate acestea Alexandru Mocioni a rămas totuşi în expectativă. El a continuat să creadă în această perioadă a anului 1891 în posibilitatea realizării unui eventual compromis între guvernul maghiar şi mişcarea națională a românilor din Transilvania şi Banat după modelul celui făcut între maghiari şi croați în 1868. Alexandru Mocioni propunea o amânare a trimiterii Memorandumului gândindu-se că nu este de actualitate o eventuală rupere de Împăratul Frantz Iosif şi de „loialismul" românilor față de dinastia de Habsburg. Alexandru Mocioni nu accepta un eventual eşec, pentru că eşecul nu ar fi unul personal, ci al întregii națiuni române. El remarca faptul că într-un asemenea demers nimeni nu poate da românilor garanții de reuşită, iar o nereuşită ar crea o mare satisfacție în anumite cercuri guvernamentale din Viena şi Budapesta. El a considerat această acțiune drept o continuare a programului revoluționar de la 1848 şi a revoluției române transilvănene de la 1848–49. Alexandru Mocioni s-a dovedit în final de acord cu acțiunea memorandistă, declinându-şi însă orice răspundere pentru urmările negative ale acestei hotărâri. El credea şi simțea că habsburgii nu vor modificarea actului de la 1867. De asemenea el credea sincer că guvernul liberal al primului ministru Zsapary va atenua politica națională de dinainte.

Alexandru Mocioni acceptă ideea ca Memorandumul nu propune răsturnarea regimului politic, a ordinii existente, ci cere autonomia, contesta dualismul şi are caracter democratic. El subscrie ideilor Memorandumului, criticând legea electorală, legea naționalităților, cere recunoaşterea românilor ca națiune politică, folosirea limbii române, autonomia bisericească, o lege a presei corectă şi renunțarea la dualism.

Atât Alexandru Mocioni, cât şi Vincențiu Babeş deşi sunt de acord cu Memorandumul, caută o amânare a lui. Alexandru Mocioni a fost invitat de conducerea Partidului Național Român, de către Ioan Rațiu, Iuliu Coroianu, Vasile Lucaciu şi Gheorghe Pop de Băseşti să revină în fruntea mişcării naționale şi să se implice în problema Memorandumului. Într-o scrisoarea a lui George Pop de Baseşti către Vincențiu Babeş, primul afirmă că: „Trebuie să-ți amintesc din capul locului, că după diferențele cari s-au ivit în sânul Comitetului național

[51] T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politico-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, Sibiu, vol. VII, p. 457.
[52] Teodor Botiş, *Monografia familiei Mocioni*, Bucureşti, Fundația pentru literatură şi artă „Regele Carol II", 1939, p. 280.
[53] *Ibidem*, p. 279.

în dată după constituirea lui în anul 1887, în urma cărora tu te-ai retras din acel Comitet, eu am fost carele cu amicii mei dr. Raţ, Coroian şi dr. Lucaciu – nu fără de precarea altor amici, – am stăruit cu totdeadinsul să te înduplecam, ca să reintri în Comitet, având speranţă de-al videa între noi şi pre amicul nostru Al. Mocioni, spre care scop ne-am dus şi în persoană, şi cu întreg Comitetul la Budapesta, ca să luăm în triumf între noi. Tu ai reintrat, pe când A. Mocioni a rămas în reserva sa. Şi cum se întâmplă, de în mijlocul năzuinţelor de a scăpa din această zăpăceală, de a scoate causa noastră naţională din ruşinoasa-i stagnaţiune, vii tu cu idei extravagante de „dualism maghiaro-român" cu epistola către „Telegraful român", şi mai vine amicul nostru Al. Mocioni cu epistola sa către Comitet?"[54]

El a căutat, aşadar, o amânare a tipăririi şi înaintării Memorandumului. El a dorit să evite o confruntare deschisă între români şi maghiari, văzând posibil un compromis între cele doua popoare. Contemporanii săi politici insa nu credeau in aceasta formula. Alexandru Mocioni era un om cu o profunda experienţa politica, cu o cunoaştere reala a partidelor politice din imperiu si susţinea cu toata puterea că trebuie să existe o coeziune a punctelor de vedere româneşti, dar şi o discreţie absolută în acest caz.

În partea a doua a scrisorii Alexandru Mocioni se ocupă de chestiunea memorandului. Punctul de vedere al omului politic în această problemă era următorul: memorandul să se trimită tronului la timpul potrivit, dar o problemă peste care nu se poate trece cu vederea era aceea de a se vedea ce se înţelege prin timp potrivit sau nepotrivit. Răspunsul la întrebare se poate da, scrie Mocioni, lămurind mai întâi care este scopul acestui act. Părerea sa în acest sens era următoarea: „Cel ce ia în serios lucrurile serioase, nici un moment nu poate fi la îndoială, că scopul pe care naţiunea poate să-l aibă în vedere la o eventuală prezentare a unui memorand la tron, nu poate fi acela de a provoca cu orice preţ socoteala între naţiune şi coroană, pentru a putea merge mai departe, ci scopul moraliceşte şi politiceşte singur admisibil pentru asemenea act, nu poate fi altul decât: prin invocarea intervenţiunei coroanei o analizare în situaţiunea sa politică de nevoie". Dacă acesta e scopul, atunci putem afla mai uşor şi timpul oportun pentru reprezentarea memoriului la împărat. „Timpul oportun pentru prezentare nu poate fi altul decât momentul, în care succesul ţinut pare garantat naţiunii, cu alte cuvinte: momentul potrivit obţinerea memorandului la tron ar fi acela când naţiunea va fi pusă în posesiunea de destule garanţii, care îi asigură o prevenire binevoitoare în partea Coroanei". Mocioni caută cu orice preţ eliminarea eşecului din această acţiune de protest. Eşecul, spune el, ar fi influenţat nefavorabil raportul dintre naţiune şi monarhie şi ar produce o depresiune sensibilă a simţului de demnitate, după expresia sa, a naţiunii. Sunt necesare discuţii prealabile susţinea el, tranzacţiuni dinainte preparate. „Dar fără astfel de tranzacţiuni prealabile subşternerea memorandumului la tron n-ar fi decât un act de minoritate politică pe care anumite cercuri din Viena şi Budapesta nu ar lipsi a le estompa fiecare în modul său, dar care neapărat ar compromite vreo reputaţiune morală şi politică a naţiunii"[55].

El a înţeles că împăratul, curtea şi clasa politică conducătoare din imperiu nu vor accepta de bună voie niciodată cererile conţinute în Memorandum. Acest lucru îl înţeleseseră şi alţi membri ai familiei sale, este vorba de Andrei, Petru, Ion şi Lucian Mocioni după ce au prezentat în 13 februarie 1849 „Memoriul naţiunii române din Marele Principat al Transilvaniei, Banat, din părţile vecine ale Ungariei şi din Bucovia". Alexandru Mocioni arată că românii nu trebuie să-şi mai lege soarta nici de Viena şi nici de Budapesta, ci de singurul centru de gravitaţie natural, care era Bucureştiul.[56]

[54] Şerban Polverejan, Nicolae Cordoş, *op. cit.*, George Pop de Băseşti către Vincenţiu Babeş, Băseşti 10.11.1891, p. 180.
[54] *Ibidem*, p. 282.
[55] *Ibidem*, p. 282.
[56] Valeriu Branişte, *Oameni, fapte, întâmplări*, îngrijire de ediţie, note şi comentarii de Valeria Căliman şi Şerban Polverejan, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 244.

Mișcarea politică a românilor din Austro-Ungaria a fost influențată și de către frații din sudul Carpaților. După războiul de independență din 1877–1878 și după proclamarea Regatului, România era considerată de către românii din Transilvania și din Ungaria drept un punct de sprijin. Totuși situația era destul de complicată, pe de o parte din cauza sprijinului opiniei publice și a unor personalități politice din România față de românii din dubla monarhie, iar pe de altă parte din cauza prezenței României în rândul Puterilor Centrale. Astfel că: „având în vedere că sunt mai mulți români în cuprinsul țărilor Coroanei Austro-Ungare decât în afară de ele, capacitatea militară și aspirațiile vădite – ale României – nu pot fi binevenite pentru oamenii de stat de la Pesta și de la Viena." [57]

La 6 mai 1892 Vasile Lucaciu și Iuliu Coroianu au avut o întrevedere cu Regele Carol I cu prilejul întrevederii pe care au solicitat-o și au obținut-o. Ei au prezentat monarhului României conținutul și scopul Memorandului, momentul prezentării și au explicat rațiunile prezentării sale la Viena și nu la Budapesta.

„Maiestate! Românii din *Regatul Ungariei, fii credincioși ai națiunei și cetățeni loiali ai patriei*, au urmărit și urmăresc cu tărie acea linie de conduită politică, care este după convingerea noastră, a tuturor, singur conducătoare la scop, la fericirea patriei, a neamului nostru, și spre gloria înaltei Casei domnitoare a habsburgilor [...] și azi avem bucuria de a vă vesti, Maiestate, că românii din Regatul Ungar au decis în unanimitate în conferința noastră electorală din 20–21 ianuarie a.c. ca să adreseze la Maiestatea Sa monarchul nostru, un memorand în care să se cuprindă toate gravaminile națiunei române, să se arete situațiunea politică ce ni i-au creat, și să propună Maiestății Sale justele noastre postulate, dovedind că situațiunea noastră, au ajuns să fie nesuferibilă, și cerând intervenirea Maiestății Sale spre îndreptarea relelor.

- Maiestatea Sa: Eu sum de părere, că la Viena nu veți fi primiți, și veți fi îndrumați să-l prezentați la Budapesta.

- Cioroianu: Maiestate, asta nu o putem ști, dar noi vom încerca întâi să-l prezentăm în Viena, și acolo vom vedea, cum avem să ne procedăm mai departe.

- Maiestatea Sa: Ei bine, n-ar fi mai consult ca să prezentați memoriul tot cu această ocasiune? (8 iunie 1892)

- Lucaciu: Nu credem, Maiestate, să fie lucru oportum pentru noi, deoarece memoriul nostru e îndreptat chiar contra sistemului politic azi în vigoare, apoi mai vine și acea împregiurare, că în Budapesta am fi insultați și batjocoriți, fiind acolo spiritul public de tot corupt prin șovinismul ce domnește în țara noastră." [58]

Situația românilor transilvăneni era urmărită cu atenție și de către diplomația germană astfel că după procesul Memorandumului Ministerul de Externe german a solicitat o poziție oficială ambasadorului român la Berlin. Într-un comunicat al ministrului secretar de stat Marschall care trimite memoriul guvernului României privind problema românilor transilvăneni înmânat de către ambasadorul Ghica la Berlin se subliniază faptul că problema este importantă pentru pacea europeană, pentru monarhia austro-ungară și pentru orientarea viitoare a politicii externe românești. „Guvernul ungar a fost atenționat de către noi în repetate rânduri asupra pericolelor provenite din politica maghiară față de românii transilvăneni, noi regretăm, acum și anterior, situația creată în Transilvania, prin miopia șoviniștilor maghiari." [59]

---

[57] Ioan Lupaș, *Istoria unirii românilor*, Fundația Culturală Regală „Principele Carol", București, p. 320, articol citat din ziarul „The Morning Post", din 1 oct 1877.

[58] Șerban Polverejan, Nicolae Cordoș, *op. cit.*, Convorbirea lui Vasile Lucaciu și Iuliu Coroianu cu regele Carol I, 4 mai 1892, p. 198–200. Potrivit istoricilor Ghoerge Nicolae Căzan și Șerban Rădulescu-Zoner, în lucrarea „România și Tripla Alianță (1878–1914)", Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 203, Vasile Lucaciu și Iuliu Coroianu, deși au solicitat o audiență regelui Carol I spre a interveni pe lângă împăratul Francisc Iosif pentru primirea delegației memorandiste, regele a refuzat să-i primească și să facă vreo intervenție la Viena și le-a transmis să nu înainteze Memorandumul.

[59] Teodor Pavel, *op. cit.*, p. 137.

În procesul care se pregătea la Cluj şi avea o clară tentă politică, ziarul „Dreptatea" afirmă despre cauză că: „este atât de avansată, încât juraţii adevăraţi şi imparţiali nu mai sunt aceea care exprimă verdictul formal de <<vinovat>>, ci este întreaga lume civilizată, care cu interes, atenţiune şi îngrijorare urmăreşte toate evenimentele. Să prefacem sala de pertractare în parlament şi să dăm ocaziune lumii civilizate să judece asupra luptei naţionale şi politice care se încinge la noi."[60]

Datorită poziţiei pe care a avut-o timp de mai mulţi ani, diferită faţă de iniţiatorii şi conducătorii mişcării memorandiste, Alexandru Mocioni a refuzat din punct de vedere principial să fie apărător al lui Ioan Raţiu la acest proces. „De răspunsul domnului Alesandru Mocioni dat Comitetului la provocarea ca să primească apărarea au fost consternaţi. Tristă aparenţă, a fost tot mai tare simţită desbinarea."[61]

Procesul a demonstrat opiniei publice că Memorandul era însuşit şi apărat de întreg poporul român din Transilvania. Preşedintele Partidului Naţional Român, dr. Ioan Raţiu, spunea la proces următoarele: „ceea ce se discută aici, domnilor, este însăşi existenţa poporului nostru român, existenţa unui popor nu se discută, se afirmă. De aceea, nu ne e în gând, să venim înaintea D-voastră să dovedim, că avem dreptul la existenţă. Într-o asemenea chestiune nu ne putem apăra în faţa D-voastră, nu putem decât să afişăm în faţa lumii civilizate sistemul asupritor care tinde să ne răpească ce un popor are mai scump: Legea şi Limba! De aceea, nu mai suntem aici acuzaţi, suntem acuzatori"[62].

Rubin Patiţia descrie momentele de înălţare pe care le-a trăit la Cluj în drumul spre sala tribunalului, ştiind că va fi condamnat: „Nu sperasem însă neci unii că poporul ţăran românesc să se presentese în Cluj în acel mare număr, în care, în ziua de 7 mai inundară stradele şi piaţa Clujului. [...]

Aclamaţiuni nesfârşite şi strigătele poporului „Al nostru e Memorandul" zguduiau aerul. Şi ungurii stau uimiţi şi încremeniţi la acest imposant aspect şi avânt naţional. Noi cei din Comitet încă am fost surprinşi şi cu lacrimi de bucurie străbăteam prin marea mulţime. Sunt rari în viaţa omului şi mai rari în viaţa unui popor astfeliu de momente. Simţul ce-mi pătrunse peptul este un ce nedescris; eşti gata a primi cu bucurie chiar şi lovitura de moarte, pentru că eşti convins, cum că un popor atât de conştiincios nu va peri. (Pag. 321)" [63]. În anul 1897 Barbu Ştefănescu Delavrancea spunea despre activitatea memorandistică „să nu uităm că, aşa cum a fost mişcarea noastră de la 1892 încoace, cu părţile ei bune şi negative, ea va constitui odată, o epocă în istoria luptelor noastre naţionale."[64]

Din România a sosit o propunere nerealistă şi neaplicabilă: „după ce 14 delegaţi ai Memorandumului, trimişi în faţa curţii cu juraţi din Cluj, sunt condamnaţi la închisoare (15 mai 1894), D. Sturdza îi sfătuieşte să se sustragă de la pedeapsă şi să transporte centrul acţiunii lor în Bucureşti."[65]

Ziarul „Dreptatea" reproduce articole din presa germană în care se arată că: „lumea nu voieşte să ştie de cetăţeni de clasa întâia şi a doua, nu poate să facă deosebiri între naţiuni de clasa întâi şi clasa a doua într-una şi aceeaşi comunitate, nu poate, ca folosirea unei limbi a unei naţiuni să fie împiedicată sau oprită de dragul altei naţionalităţi." Comentariul ziaru-

[60] „Dreptatea" nr. 64 din 23 martie / 4 aprilie 1894, articol „Să ne pregătim".
[61] Şerban Polverejan, Nicolae Cordoş, *op. cit.*, Coriolan Brediceanu către Vincenţiu Babeş, Lugoj, 6 februarie 1894, p. 246.
[62] Z. Pâclişan, *Guvernele ungureşti şi mişcarea memorandistă a românilor din Ardeal*, în revista fundaţiilor Regale, I, (1934), nr. 5, p. 345, *apud.* Nicolae Cordoş, *Memorandul din 1892 şi semnificaţia lui politică*, în „Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar", Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978, p. 228–229.
[63] Şerban Polverejan, Nicolae Cordoş, *op. cit.*, p. 340, din „Însemnările autobiografice (1895) ale lui Rubin Patiţia.
[64] „Tribuna", Sibiu, nr. 256, 18/30 noiembrie, 1897.
[65] Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866–1900)*, Bucureşti, Socec&Co, 1925, p. 311.

lui „Dreptatea" este „O normă pe cât de frumoasă pe atât de adevărată! Cum stăm noi în statul nostru o ştim prea bine. Când cerem să ni se respecte limba statul ne răspunde cu Vaţul şi Seghedinul."[66]

De altfel Alexandru Mocioni ajunge să fie acuzat că ar dori să pună mâna pe conducerea PNR având în vedere şi faptul că mulţi membrii marcanţi ai conducerii se aflau în închisoare. După cum declară Daniil Popovici: „Ba am mers chiar cu un pas mai departe şi am stăruit ca direcţiei Mocioni & co ieşite acum pe faţă, să i se deie chiar în adunare, în o formă potrivită, desavuarea meritată. Dacă după aceste treceri urmau şi ale celorlalţi, hotărât că nu mai ajungeam să mai ţinem adunări impozante de alegători, nici să mai facem bărbăteşti resoluţiuni pentru afirmarea programului nostru naţional, din simplul motiv pentru că terenul rămâne în exploatarea exclusivă şi de nimeni mai departe contestată a coaliţiei Mocionyi – Mureşianu – Munteanu – boala zamistă care, punând odată mâna pe cârmă nu o-ar mai fi scăpat din mână, şi în legătură şi armonie cu „ungurii dumneavoastră de acolo" şi cu „boierii noştrii pe aici", ar fi isbutit să creieze o situaţie, deşi artificială, totuşi destul de periculoasă..."[67]

După 1894 mişcarea politică românească din Austro-Ungaria a cunoscut însă momente de criză. Această criză era previzibilă, dar ea a fost amânată de solidaritatea românilor generată de pregătirea mişcării memorandiste şi de procesul de la Cluj. Apoi însă PNR a cunoscut o serie de frământări la care se referă şi Alexandru Mocioni care: „declară *că nu a pus piedici politicii memorandiste*, ci „s-a mărginit să declare de la sine *orice responsabilitate pentru urmările acestei politici*, lăsând-o cu totul pe seama Comitetului compus din elemente omogene şi *retrăgându-se în rezervă*. Acum, însă nu poate *să nu constate starea de dezorganizare internă care paralizează puterea noastră de acţiune*.""[68]

Între membrii comitetului PNR era pe moment o mare neîncredere. Ion Raţiu încearcă o reconciliere prin Alexandru Mocioni. Mocioni îi răspunde printr-o scrisoare de la Birchiş în 6 aprilie 1896 că Raţiu ar trebui să lămurească dacă „între ei doi antagoniştii de ieri, există astăzi acel acord de vederi ce face posibilă o lucrare comună, sau mai sunt încă deosebiri." [69]

Alexandru Mocioni, cu inteligenţa politică de care era caracterizat, „a găsit formula cea mai fericită ce a exprimat şi a explicat situaţia şi dilema în care s-a găsit practic mişcarea naţională a românilor în timpul perioadei memorandiste. El a afirmat că nu există ca românii să nu facă o prostie, deci să ducă o petiţie ca să-l pârască pe Rege la Împărat şi pe unguri la monarhul şi prietenul lor, iar maghiarii să nu facă una şi mai mare adică să-i închidă pentru atâta lucru." [70]

Alexandru Mocioni a fost acuzat de către conducătorul Partidului Naţional Liberal din România şi de faptul că ar fi primit subvenţii prin Liga Culturală de la guvernul conservator român pentru a crea un nou partid politic românesc în Transilvania şi Ungaria. „Apărând Liga Culturală, care a subvenţionat acţiunea Memorandumului, de ingerinţele guvernului conservator, Sturdza încearcă să-l compromită prin învinuirea de subvenţionare a unei fracţiuni a conducerii Partidului Naţional Român (Babeş-Mocioni) care – credea el – în timp ce comitetul se afla în închisoare, cocheta cu guvernul ungar pentru înfiinţarea unui partid

[66] „Dreptatea" din 29 octombrie / 10 noiembrie 1894, nr 236, articol din Norddeutsche Allgemeine Zeitung cu titlul „Egala îndreptăţire a limbilor naţionale".
[66] Şerban Polverejan, Nicolae Cordoş, *op. cit.* Daniil Popovici Barcianu către Septimiu Albini, Vacz, 2.12.1894, p. 328.
[67] Şerban Polverejan, Nicolae Cordoş, *op. cit.* Daniil Popovici Barcianu către Septimiu Albini, Vacz, 2.12.1894, p. 328.
[68] Ioan Georgescu, *Doctor Ion Raţiu (1828–1902). 50 de ani din luptele naţionale ale românilor ardeleni*, Tipografia „Foaia poporului", Sibiu, 1928, p. 175.
[69] *Idem*, p. 175.
[70] Dumitru Suciu, *Studii privind mişcarea naţională a românilor din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, 2004, p. 291.

moderat."[71] De asemenea, în urma poziției pe care a avut-o în mișcarea memorandistă, ziarul „Tribuna" îl acuză că face parte din aristocrație, că este membru al „Casinei naționale" din Budapesta, că are legături de familie cu marile familii ungurești și că „guvernul Ungariei nu are deci motive de a se îngriji prea tare de solidaritatea românilor, nici de noul partid românesc, atâta vreme cât Mitropolitul Miron Romanul și Alexandru Mocioni se aflau în fruntea lui."[72]

Memorandumul din 1892, eliberat de istorism si confesionalism, prelungirea programului revoluției de la 1848–49 din Transilvania înseamnă sfârșitul petiționarismului romanesc. Analizând mișcarea memorandistă cu suișurile și coborâșurile ei, acțiunile de clarificare ale tacticilor de urmat, de prezentare sau nu a Memorandumului, încercările liderilor tineri de a impune noi tactici și forme de luptă politică, se poate concluziona că „viitorul va aparține activismului și nu tacticii petiționarismului prăfuit, a memoriilor înaintate unui monarh legat de mâini și de picioare, de constituționarismele exclusiviste din punct de vedere național unguresc și austriac."[73]

După procesul din 1894 românilor le mai rămâneau în cadrul statului ungar, în condiții tot mai aspre, atât o noua formă de luptă politică a activismului cât și speranța că lacrimile trecutului „vor fi avut și ele o parte în pregătirea vremurilor ce au urmat. Căci – după sfintele scripturi – cei ce seamănă întru lacrămi vor secera întru bucurie." [74] După cum aprecia Liga Culturală la sfârșitul secolului XIX în Austro-Ungaria era vorba „de constituirea naționalităților în individualități puternice de Stat, în state libere, suverane. Aceasta e dorința fiecărui popor și oricine cunoaște origine, natura și bazele multiple ale acestei mari și complicate chestiuni naționale va înțelege că ea nu se poate rezolva decât în întregimea ei, niciodată parțial, fragmentar, paleativ."[75] De altfel aceiași idee o are și Alexandru Mocioni, care afirmă în preajma procesului memorandiștilor faptul că „suntem tari pentru că putem jertfi și suporta jertfele, iar libertatea din temniță va răsări."[76]

Alexandru Mocioni era convins că prin instituirea unui stat de democrație reală în Ungaria dualistă se putea realiza emanciparea națională a românilor transilvăneni. El a militat pentru spiritul de toleranță interetnic, sesizând și argumentând că ruina statului dualist va fi cauzată de intoleranța guvernărilor maghiare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

L'ATTITUDE D'ALEXANDRU MOCIONI À L'ÉGARD DU MÉMORANDUM

Résumé

Cette contribution se donne pour but de jeter un furtif regard sur l'activité politique d'Alexandru Mocioni pendant les deux dernières décennies du XIXe siècle – une étape extrêmement importante du mouvement politique des Roumains de l'Empire Autriche-Hongrie.

L'idée politique fondamentale d'Alexandru Mocioni, relativement au progrès de l'humanité, a été de solutionner la cause nationale roumaine autant par l'activité parlementaire, que par la proposition d'un mémorandum devant la Cour de Vienne.

Ce mémorandum, œuvre collective de principaux dirigeants du PNR, synthétise les revendications des Roumains, se prononce en faveur de leur autonomie par rapport à la double monarchie, milite pour la légitimité de la nation roumaine et de ses droits politiques.

Alexandru Mocioni soutient la présentation du mémorandum, sous la réserve de trouver «le moment opportun» – garantie indispensable pour que ce document puisse avoir du succès et garantisse des conséquences réellement positives pour les Roumains.

[71] Teodor Pavel, *op. cit.*, p. 51.
[72] *Idem*, p. 133.
[73] Dumitru Suciu, *op. cit.*, p. 283.
[74] Ioan Lupaș, *op cit.*, p. 281.
[75] Articol „Noua orientare politică", în Liga română, anul II, nr. 18, 4 mai 1897, p. 275, în Vasile Netea, C. Gh. Marinescu, *Liga culturală și unirea Transilvaniei cu România*, Ed. Junimea, Iași, 1978, p. 68.
[76] „Dreptatea", anul I, nr. 28, 2/14 februarie 1894.

ANA MARIA VELE

UN DIPLOMATE ROUMAIN À PARIS

La diplomatie, comme partie intégrante de la superstructure politique et comme l'un des moyens que possède l'Etat pour mener sa politique extérieure, s'est développée de pair avec la société humaine, son caractère correspondant aux relations sociales de chaque formation social-politique[1]. La politique externe d'un pays est un attribut de la souveraineté nationale et, une fois l'indépendance acquise, la manifestation pratique de cette caractéristique essentielle d'un Etat est conforme avec les décisions des autorités politiques, sans une quelconque ingérence externe. Un autre droit acquis par un Etat indépendant est celui de la représentation diplomatique, à savoir la possibilité d'accréditer des agents diplomatiques provenant d'autres états – en vue d'étendre et d'intensifier les relations entre pays – et, faisant usage de la réciprocité, l'envoi vers l'extérieur de représentants au statut similaire avec l'objectif, concret, qui est d'actionner conformément aux intérêts de leur pays et de le représenter donc au sein des relations internationales[2]. Le comportement d'un tel représentant se doit d'être un exemple, afin que le pays dans lequel il développe son activité se considère honoré d'accueillir une personnalité instruite et capable de défendre les intérêts du pays d'origine. De même, offenser ou léser d'une quelconque manière l'ambassadeur, ou le fait de proférer des invectives à l'adresse de son pays peut déterminer de graves conséquences, concrétisées par la fin des relations diplomatiques entre les deux parties.

Après qu'un individu ait été désigné en qualité de représentant d'un pays duquel il doit défendre les intérêts auprès d'un autre, ainsi que de suivre rigoureusement les instructions des autorités politiques – l'on en informe les organes supérieurs de l'Etat du respectif, soit le souverain et son ministre des externes. Au cas où ces derniers ne souscrivent pas au choix accompli, une nouvelle personne est indiquée – fait qui peut, cependant, être interprété comme une offense, chose pour laquelle le choix originel bénéficie d'ordinaire de toute la confiance. Cet accord donné, l'ambassadeur se présente (doté des lettres d'accréditation) aux autorités politiques supérieures de l'état où il développera son activité, lesquelles officieront alors, en présence du souverain, une cérémonie de bienvenue. La réception officielle honorante et solennelle couronnent l'habileté d'une diplomatie. D'ailleurs, pour les fêtes nationales du respectif pays ou dans le cadre des banquets officiels les ambassadeurs sont nécessairement invités, le cas contraire montrant leur discrimination – et le fait en soi considéré une insulte apportée tant à sa personne qu'à celle du souverain dont il est le représentant officiel. Ce type d'omission également pouvait dégénérer en malentendus ou détérminer des conséquences inattendues.

Divers incidents peuvent survenir, comme la confusion ou des questions protocolaires liées aux places désignées aux représentants des divers pays aux réunions ou aux banquets officiels, mais les différends pouvaient être réglés par la présentation d'excuses officielles. Un devoir essentiel de l'ambassadeur était (et est toujours) la consignation, dans des rapports diplomatiques adressés au ministre des externes ou au

[1] Dan Berindei, *Les débuts de la diplomatie roumaine modérne*, Bucarest, 1965, p. 5.
[2] *Les représentations diplomatiques de la Roumanie*, vol. I *(1859-1917)*, Bucarest, 1967, p. 5.

souverain de son pays d'origine, de toutes les données considérées importantes en vue de connaitre – d'une manière approfondie et la plus objective possible – les réalités internes et le sens de la politique extérieure de l'état auprés duquel il est accrédité. Souvent, ces rapports se voyaient insérées des opinions personnelles, l'ambassadeur étant en mesure de mieux apprécier certaines problématiques, du fait qu'il se trouvait constamment en contact avec des réalités qu'il s'efforçait de connaitre de son mieux, en vertu de la fonction détenue. Dans les rapports étaient enregistrées les entrevues avec le souverain, avec ses ministres ou d'autres personnalités importantes, des textes extraits de discours, des extraits de lois, des articles de presse, de la correspondance hors de la légation ainsi que d'autres matériaux documentaires comme les télégrammes chiffrés ou les dépêches télégraphiques sommaires, où il était réclamé des instructions ou résumé certaines problématiques. En matière de politique exterieure, seuls l'intérêt et les circonstances détiennent la position de privilège – le pathétisme exacerbé comme le sentimentalisme n'y ont pas de pondérence.

L'indépendance de la Roumanie, un désir ressenti de manière critique dans la huitième décennie du XIXe siècle, a rencontré des circonstances favorables et la panoplie des efforts considérables faits en cette direction s'est finalisée de manière satisfaisante, déterminant la fin de la suzeraineté ottomane ainsi que celle du protectorat européen, ce dernier constitué dans le but d'assurer un équilibre des influences dans la zone et pour protéger les intérêts des grandes puissances. L'indépendance a représenté un événement d'exception qui a jeté les bases de l'état roumain moderne, fait historique qui n'aurait pu être acquis sans d'intenses négociations diplomatiques auprès des grandes puissances, ni concrétisé sans le sacrifice des soldats roumains.

Solliciter le concours de la France apparaissait comme une évidence, lorsque l'on se remémorait l'appui accordé au peuple roumain dans les années de l'Union, mais les difficultés internes et externes auxquelles la France faisait face à l'issue de la désastreuse guerre engagée contre la Prusse, ainsi que l'influence allemande qui se manifestait en Roumanie, ont limité sa possibilité d'agir conformément aux intérêts roumains[3]. La nouvelle de la proclamation de l'indépendance fut reçue de manière hésitante à Paris.

Les grandes puissances n'approuvaient guère aisément la tendance à l'émancipation de petits peuples hors de conditions qu'elles mêmes déterminaient par des raisons de géopolitique – de tels événement étant susceptibles de modifier la carte de l'Europe. Dans cette optique, l'attitude fondamentale de l'Europe vis-à-vis de l'acte accompli par les Roumains allait dans le sens de la désaprobation, et la reconnaissance de l'indépendance proclamée le 9/21 Mai 1877 a réclamé des efforts diplomatiques soutenus. Toutefois, elle a été conditionnée par la résolution des prétentions relatives au rachat des chemins de fer par la Roumanie et par la résolution de la question juive – par l'octroi de droits civils et politiques à ce groupe ethnique. La reconnaissance de l'acte d'indépendance, du fait accompli, s'est produite le 8/20 Février 1880, la Roumanie obtenant alors le statut d'état souverain avec la possibilité d'exercer sa propre politique extérieure, sans imixions ou ingérences étrangères d'aucune sorte[4].

Avec la reconnaissance de l'indépendance par la France, se préfigure une nouvelle étape dans le cadre des relations bilatérales. Le 28 Février/11 mars 1880, Ducros Aubert – le premier envoyé extraordinaire et ministre plénipotentiaire de la République Française – est reçu en audience solennelle de présentation auprès du roi de Roumanie. De la part de cette dernière, son homologue était Mihail Kogălniceanu, qui prenait ainsi la place de Callimachi-Catargi le 24 Mai/ 5 Juin[5]. Par la désignation de cette marquante personnalité en tant que

[3] *Ibidem*, p. 129.
[4] N. Corivan, *La lutte diplomatique pour conquerir l'indépendance de la Roumanie*, Bucarest, 1977, p. 187.
[5] *Les représentations diplomatiques*, p.131; Nicolae Callimachi – Catargi: homme d'état, né en 1831, il descendait de la famille Catargiu, et par sa mère de la famille Callimachi. Puisqu'on croyait à l'extinction proche de cette dernière, il prit le nom de Callimachi à côté de celui de Catargi. Ministre des externes du

ministre plénipotentiaire en France, est soulignée l'importance attribuée à ce poste diplomatique qui présupposait de nombreuses responsabilités. La légation de la Roumanie à Paris s'est transformée, de cette manière, en une institution au rang équivalent à ceux des autres états souverains, contribuant à faciliter et intensifier les relations et les liens d'amitié entre les deux pays.

Mihail Kogălniceanu a été substitué en la fonction de ministre plénipotentiaire de la Roumanie à Paris par N. Callimachi-Catargi – et pour ce dernier l'on a procédé, en vertu de la coutume arrêtée le 13 Juillet 1881, à sa réception officielle ainsi qu'à la remise de ses lettres d'accréditation. A cette période, des tendances contradictoires et oscilatoires, tant au niveau de l'opinion publique qu'à celui des autorités politiques roumaines, se manifestaient à l'égard de la France, et c'est pourquoi la nécessité de l'extension et de l'amélioration des relations franco-roumaines s'imposait. D'une part, une série d'articles affirment le fait que la France a escamoté ses sympathies pour le « pays soeur », le sentiment de solidarité devenant évanescent ; ils soutiennent, alors, qu'elle s'oppose à toutes les doléances roumaines, ainsi qu'aux prétentions – considérées justes et légitimes – de la Roumanie, ce qui met en évidence les effets d'une hostilité vis-à-vis de cette dernière. L'attitude de la France s'est montrée quelque peu susceptible (d'ambiguité) relativement à certaines questions qui bafouaient les droits du peuple roumain, d'où la réprobation d'une partie de l'opinion publique. D'autre part, il existait également une attitude bienveillante, alimentée par l'appui constant dont a bénéficié la Roumanie de la part de la France, dans son effort de constituer un état moderne. Ce pays de la gens latine « nous est resté favorable, malgré ce que l'on peut dire de contraire »[6].

Mais à Paris, la préoccupation vis-à-vis de l'élément roumain s'estompait peu à peu, et il existait une attitude d'indifférence qui, au cas où elle serait devenue permanente, aurait périclité les intérêts roumains – raison pour laquelle le gouvernement de Bucarest assurait que le différend existant entre son pays et la France était aisément surmontable. Nous considérons que la politique extérieure de la France a vu, en cette période, son essence se modifier, en ce sens que le rang des puissances a changé – les velléités et ambitions d'autres grandes puissances devenant de plus en plus évidentes par rapport à l'Orient, la France partageait leur point de vue, ayant besion d'appui dans sa politique coloniale. Par ailleurs, les difficultés auxquelles elle se confrontait ne lui permettaient d'être solidaire avec la Roumanie à un niveau autre que celui purement verbal. En cette situation, il revenait au représentant roumain à Paris de jouer un rôle capital, puisque l'on manifestait une grande confiance en son habileté à écarter toute dispute ou malentendu, renforçant ainsi les vieilles relations cordiales entre deux pays en parfaite communion des idées et sentiments.

Même s'il fut nommé à ce poste à l'été 1881, le 22 Octobre, N. Callimachi-Catargiu, le ministre plénipotentiaire de la Roumanie à Paris, manifesta son intention d'y renoncer, et du coup d'abandonner les responsabilités qui lui incombaient du fait de sa fonction. la motivation de cette attitude réticente, et même pouvons-nous dire, hostile, est fournie par la nomination d'Alexandru Odobescu en tant que son premier secrétaire, chose qui l'a indisposé dans une telle mesure qu'il décida de se retirer. Cette nomination d'Odobescu était plus que nécessaire cependant, car du fait des absences répétées de son ambassadeur, le gouvernement roumain fut contraint d'agir de manière responsable afin de détenir, en France, une personne autorisée pouvant, au besoin, le remplacer.

Se sont produites, alors, une série de complications dues à la difficile situation de la Légation roumaine à Paris. Emil Ghica, contraint par les circonstances, continua ainsi son

28 Novembre 1869 au 2 février 1870, ainsi que du 18 décembre 1870 au 11 mars 1871. Ministre plénipotentiaire de la Roumanie à Londres et Paris en 1880 et 1881. Oueuvre: *La question du Danube*, Paris, 1881 (cf. Lucian Predescu – *Enciclopedia României*, Bucureşti, 1999, p. 157).

[6] Direcţia Judeţeană a Arhivelor Naţionale, filiala Cluj, [Les Archives Nationales Roumains, Direction Départementale Cluj], Collection des Microfilmes, *France* (dorénavant DJAN-Cluj, *France*), microfilm 48, cadres 68–70 (13/25 juillet 1881).

activité à Paris, en dépit du fait que l'on comptait sur sa présence à Sofia en vue de rétablir les rapports cordiaux avec la Bulgarie. Il détenait la fonction de premier secrétaire de la Légation de Roumanie à Paris, mais avait été appelé, par le décret du 7 Octobre 1881, à occuper le poste d'agent diplomatique et consul général à Sofia à la place de Sturdza – la conduite de ce dernier n'ayant guère contribué à faciliter, établir et entretenir les relations cordiales entre la Roumanie et la Bulgarie[7]. Par le choix accompli, se manifestaient les intentions positives du cabinet de Bucarest, en vue d'améliorer ses rapports – pour les intensifier par la suite – avec les voisins directs. Pour cause des impédiments rencontrés à Paris, Ghica ne préleva pas immédiatement sa nouvelle fonction. Le gouvernement roumain attribue alors au ministre plénipotentiaire à Athènes la mission de remettre au ministre bulgare des externes une lettre, conçue en termes graves, de son homologue roumain Eugen Stătescu. Par cette démarche on tentait de diminuer l'impression défavorable provoquée par l'attitude de Sturdza, et d'obtenir ainsi éventuellement la bienveillance de la Bulgarie au sujet de la réglementation de la navigation sur le Danube. En cette période, en effet, cette question était le sujet d'un intense débat de la part des cabinets européens, parmi lesquels certains revendiquaient – en leur intérêts propres, cela s'entend – la possibilité de décider sur la portion du fleuve dont les riverains étaient la Roumanie, la Bulgarie et la Serbie. Ce sont les raisons pour lesquelles la collaboration avec la Bulgarie nécessitait des tentatives de rapprochement et la mise en oubli des actions d'un diplomate qui ne remplit pas rigoureusement ses fonctions.

Afin de faciliter le départ de E. Ghica vers Sofia, le gouvernement roumain suggéra au prince Ion Ghica, ministre plénipotentiaire à Londres, de prélever le poste à Paris et de contribuer à la défense des intérêts de la Roumanie menacée, dans la question danubienne, des tendances hégémoniques de l'Autriche-Hongrie ; toutefois, ce déplacement présentait des inconvénients car ici aussi s'imposait la préoccupation quant à l'obtention d'assurances relatives à la défense des intérêts roumains. Le ministre I. Ghica insistait cependant sur les mérites d'Odobescu, qui s'était montré habile et avait contribué à créer une image favorable pour le pays en France. La situation se simplifia, en apparence, suite au retour de Callimachi-catargi sur sa décision de démissionner. Son comportement diplomatique, sa modération l'ont tenu éloigné des moyens de capter une popularité bruyante, et tout cela a contribué à éloigner la bienveillance et la confiance qu'auraient pu avoir, à son égard, certains hommes influents de Bucarest.

Le 6 Novembre 1881, Eugen Stătescu annonçait officiellement le fait que, Callimachi et sa mission à Paris étant considérée terminée, « votrte démission a été acceptée »[8] – il restait à régler la position d'Odobescu, et en cela la réaction à la fois prompte et manquant d'élégance de Catargi est frappante autant qu'inattendue : « Je n'ai pas donné ma démission – affirmait-il le jour suivant, soit le 7 Novembre 1881 – mais je me suis seiulement opposé à une nomination. Si notre dignité est condamnable et a nécessité jusqu'à la destitution, il eut fallu que j'en sois informé, non que je sois forcé d'accepter une démission de laquelle il ne fut guère question. En cela, Votre Excellence (Stătescu) n'a aucunément le droit de me privationner. »[9]. Cette opposition inopportune contient un caractère d'une hardiesse telle qu'il n'est pas permis à un diplomate de l'exprimer. Les répercussions de la riposte initiale se devaient d'être évaluées, de même que son comportement inadéquat nécessitait la renégation.

Le bruit sur la démission de Catargi apparaissait comme une rumeur colportée dans le but d'intimider, mais ce qui demeurait certain résidait dans le fait que le statut de représentant de la Roumanie, détenu à deux reprises grâce à une réputation superficielle, ne pouvait être si aisément abandonné par Catargi, parce qu'il lui conférait une multitude

[7] DJAN-Cluj, *France*, cadre 153 (28 octobre 1881).
[8] DJAN-Cluj, *France*, cadres 172–173 (6 novembre 1881).
[9] DJAN-Cluj, *France*, cadres 174–175 (7 novembre 1881).

d'avantages et en faisait un privilégié. Il a catégoriquement plaidé pour l'inutilité de sa présence à Paris, même s'il était nécessaire d'y exercer une intense activité afin que l'opinion publique française puisse percevoir avec exactitude les intérêts et la position de la Roumanie relatives à la question du Danube. La propagande réclamée en ce sens a donc du attendre à cause des divergences sur un plan personnel et des préférences ouvertement manifestées ; malgré cela, Catargi décide de reprendre son activité, renonçant à sa démission. La carrière de cette personnalité politique s'est placée sous le signe de la malchance, ou peut-être que les responsabilitées liées à une telle fonction étaient trop grandes en comparaison avec ses médiocres qualités – c'est pourquoi son succès a été douteux, et le soutien interne sans approbation unanime. Une carrière qui, sans devoir rester sousestimée, ne doit pas non plus être considérée comme ayant été excellente, du simple fait que les insuccès de ses missions ont tout de suite montré leurs conséquences : la question de la rétrocession de la Bessarabie en 1878 et la réglementation de certaines problématiques relatives au Dobrogea/Dobroudja[10]. L'opinion publique française et les officialités de ce pays prétendaient qu'était nécessaire une intense propagande en vue de connaitre ces problèmes – on aurait pu y soutenir les intérêts de la Roumanie, chose qui a attendu sa finalisation en vain, Catargi ayany des problèmes personnels à résoudre prioritairement. Un épisode similaire était sa mission à Londres et à Berlin, à la même époque, devenant évident le fait que, soit ses qualités tant personnelles que diplomatiques étaient insuffisantes, soit les démarches entreprises par le personnage n'avaient pas de carctère résolu.

Dans la question de la minorité israélite, son appui auprès du gouvernement français fut insignifiant. Depuis le siège parisien de l'Alliance Israélite Universelle, on colportait vers tous les gouvernements européens des nouvelles conformément auxquelles les Roumains étaient devenus intolérants vis-à-vis des Juifs, ayant recours à de nombreuses turpitudes, dans la période ultérieure à l'installation de carol sur le trône, ce qui finit bien par déterminer la réaction de la France. Celle-ci s'est trouvée parmi les derniers pays à reconnaitre l'indépendance de la Roumanie, posant toutefois la condition de cette reconnaissance à la modification de l'article 7 de la Constitution, respectivement celui ayant trait à l'octroi de droits civils et politiques aux membres de la communauté israélite. Après la révision de la loi fondamentale de la Roumanie, un nombre réduit de ces membres devinrent citoyens roumains. Par diverses mesures législatives, l'on a cherché à réduire leurs droits – avec certes des exagérations mais aussi des négations de la part des autorités roumaines, qui désavouèrent de telles actions cependant. A ce moment, l'intervention de Catargi était en mesure d'atténuer l'impression défavorable de la France, par une propagande habile et en même temps capable de présenter le plus objectivement possible la question israélite, ainsi que les arguments roumains – au cas où leur pertinence serait suffisante.

L'on a également réclamé son concours dans la question du Danube, afin d'y défendre les intérêts roumains, mais celui-ci prétendait que sa présence à Paris était inutile, restant aussi impassible vis-à-vis de la colonie roumaine de Paris. Catargi ferme ainsi les portes de la Légation, alors qu'il aurait été préférable et nécessaire de développer des rapports intimes avec cette colonie, d'organiser des réceptions officielles, de développer les relations culturelles par la présentation de concerts ou d'expositions avec la participation de personnages officiels de la République. Une autre responsabilité était celle en rapport avec les jeunes Roumains, envoyés parachever leur formation de spécialistes dans divers domaines, des universités françaises. Ces étudiants, tout comme les hommes d'affaires et industriels roumains présents sur le sol français, n'ont guère eu d'appui en la personne d'un Catargi insensible aux diverses doléances – comportement pour le moins inadmissible de la part d'un diplomate[11].

[10] DJAN-Cluj, *France*, cadre 181 (L'Indépendance Roumaine, 12 novembre 1881).
[11] DJAN-Cluj, *France*, cadre 181.

Après l'obtention de l'indépendance, quand l'agence roumaine fut élevée au rang de Légation, Kogălniceanu l'installa convenablement dans une rue importante (Lord Byron), mais quand Catargi revient à Paris, dans le but d'économiser de l'argent, déplaça le siège dans un rez-de-chaussée humide, dans le fond d'une cour, elle-même située dans une rue secondaire, cachée de la vue du public[12] – la meilleure manière pour le prestige de la Légation de se trouver diminué, car sans le respect primordial à son égard de la part du propre représentant roumain, comment aurait-elle pu être tenue en estime et respect par les autorités de françaises ?

En 1877, difficile période de la guerre d'indépendance, quand toute aide matérielle était plus que bienvenue, un appel émanant, en ce sens, du plénipotentiaire roumain, aurait pu – sans doute – permettre la récolte de sommes considérables, « car on connait la sympathie qu'on a pour nous là-bas, et le coeur généreux du peuple français »[13]. L'indifférence manifestée par Catargi vis-à-vis d'une telle démarche est à même de déterminer l'opprobre unanime du gouvernement roumain et du pays tout entier.

Les nombreuses objections à l'adresse de Catargi sont infamantes et dégradantes, mais il demeure certain qu'il aurait du exercer les devoirs et obligations qui s'imposaient à lui, en vertu de la fonction qu'il occupait alors ; mais encore, puisqu'il y avait été désigné par les autorités roumaines et considéré capable, il aurait du s'imposer la revendication de sa démission immédiatement après avoir eu connaissance, à Bucarest, d'agissements indignes d'un diplomate. La question qui se pose maintenant est comment un tel fait ne s'est pas produit – un argument et donc une réponse en ce sens serait la réputation de politicien dont il avait joui des années auparavant, image qui est restée gravée dans les yeux du ministre des externes, qui ne pouvait alors agir dans un sens contraire à cette réputation.

Continuant la série des critiques, Catargi a été aussi accusé de nourrir une jalousie à l'égard de renom dont jouissait alors Odobescu, qui excella tant comme archéologue que comme homme politique. La colonie de Roumains de la ville de Paris félicita Odobescu pour le succès remporté et en signe de protestation vis-à-vis de Catargi, désirant la mise à pied de celui-ci, sa révocation, l'octroi d'une autre fonction diplomatique, « mais qu'on nous l'enlève d'ici »[14].

Suite à cette désapprobation ouverte, les autorités roumaines décident de priver Catargi de son poste. Celui qui y a été substitué, en qualité de ministre plénipotentiaire à Paris, est le ministre de la Justice, N. Pherekyde – à la fin du mois de Novembre 1881, choix auquel la partie française souscrivit totalement. Le 24 Novembre, un rapport adressé par Eugen Stătescu au roi Carol et inséré dans le quotidien « Le Moniteur Officiel » argumentait la révocation de Catargi : si un chef de mission diplomatique ne remplit pas devoirs, le ministre des externes avait tout à fait le droit de le suspendre de ses fonctions et le rappeler au pays sans autres explications préalables.

Dans un rapport du 27 Novembre 1881 adressé au roi, le ministre des externes exposait les raisons qui l'avaient déterminé à solliciter la révocation de Catargi. En effet, du mois de Mai et jusqu'au 15 Octobre 1881, il s'était constamment absenté de son poste, donnant la priorité à ses intérêts personnels ainsi qu'à la tournée de ses diverses propriétés. Au début du mois de Juin, Ion Ghica avait été désigné ministre plénipotentiaire à Londres, où des questions importantes nécessitaient également la présence de Catargi. Malgré toutes les insistances et pressions exercées sur sa personne par le gouvernement, la décision de se déplacer à Londres s'était faite attendre jusque vers la fin du même mois. Quelques semaines plus tard, Catargi prétendait – par l'intermédiaire de plusieurs télégrammes – nécessiter un nouveau congé, employant comme prétexte la situation négligée de ses affaires

[12] DJAN-Cluj, *France*, cadres 182–184.
[13] DJAN-Cluj, *France*, cadres 182–184.
[14] DJAN-Cluj, *France*, cadre 185.

particulières, affirmant encore une fois que sa présence à Paris était inutile[15]. Usant d'un moyen de pression quelque peu répugnant, qui consistait à déclarer qu'il donnerait sa démission au cas où sa démarche n'allait pas être approuvée, Stătescu fut contrain de céder à sa demande. Après son départ en Moldavie, sa terre natale, le poste de premier –secrétaire à Paris devien vacant suite à la désignation de Emil Ghica à Sofia. Pour le remplacer, le roi Carol I recommanda Alexandru Odobescu, ancien ministre et membre de l'Académie, nomination qui détermina Catargi à solliciter la révocation de ce personnage, déclarant que si son désir se verrait opposer un refus il ne retournerait pas à son poste. Conduite intolérable que celle-ci, la décision royale ne pouvant en effet être contestée. Défiant celle-ci, mené par le désir d'imposer son unique point de vue, Catargi eut ainsi recours à un véritable chantage sentimental, se basant sur la portée de son influence et se considérant inamovible.

Le 2 Novembre, Catargi télégrafia de Paris, préoccupé par le même problème – celui de la révocation du premier secrétaire Odobescu. Voyant qu'il insiste sur ce point, Stătescu lui fit savoir qu'il ne lui reste autre chose à faire si ce n'est de lui annoncer que sa mission à Paris est considérée comme terminée[16]. C'est alors seulement que Catargi réalise l'absurdité de sa revendication et désire sauver sa position, mais il est trop tard, la décision de Stătescu étant elle aussi irrévocable. Même si son activité diplomatique dans la capitale française ne donnait pas les fruits escomptés, le ministre des externes avait continué de le ménager jusqu'à ce qu'il parvint à dépasser la limite en matière de décence. Catargi se considéra alors lésé par cette rigoureuse mesure et par les arguments apportés par Stătescu quant à celle-ci, c'est la raison por laquelle il se posa comme une victime des autorités décisionnaires de Bucarest.

L'ancien ministre de la Roumanie en France manifesta son désir, alors, de réunir dans une brochure publiée à Paris une partie de la correspondance officielle, ainsi que quelques dépêches à caractère politique, qu'il considérait propice pour justifier sa conduite d'une manière favorable[17]. Dans sa digrâce, il n'a pu s'empêcher de produire une nouvelle réprobation. Le Président du Conseil des ministres (I. C. Brătianu) fut le premier interprète de l'indignation publique, qualifiant de « félonie » l'indiscrétion commise par ces ancien fonctionnaire, prétendant de ce que les proportions de cet incident ne soient pas augmentées suite à un débat dans la Chambre[18]. Les sentiments de vengeance que Catargi, par malheur, suivit en cette circonstance ne provoquèrent pas de trop lourdes conséquences, bien que son action ne fut guère digne d'un représentant diplomatique, tel que lui-même se définissait. Les rapports diplomatiques ne doivent être connus que du rapporteur (respectivement Catargi) et des autorités roumaines, en spécial le ministre des externes et Carol I.

Cet acte de faiblesse fut regrétable, d'autant plus que c'est une personnalité marquante et entourée de considération qui s'y prêta. Un acte détestable, pour lequel Catargi paya par la fin de sa carrière diplomatique ainsi que par l'éloignement, de sa personne, de la plus grande partie de ses collègues et amis.

[15] DJAN-Cluj, *France*, cadres 206–208 (27 novembre 1881, lettre envoyé par Statesco à Charles Ier).
[16] DJAN-Cluj, *France*, cadre 209.
[17] DJAN-Cluj, *France*, cadre 293 (4 janvier 1882).
[18] DJAN-Cluj, *France*, cadre 293.

ANDREA DOBEŞ

ANCHETE ÎN SISTEMUL PENITENCIAR ROMÂNESC. STUDIU DE CAZ: VASILE CIOLPAN (1955)

Privitor la locul pe care îl va avea în istorie secolul XX, Tzvetan Todorov considera că amintirea acestui secol va fi cu siguranţă marcată de o invenţie a sa: lagărele de exterminare şi închisorile din statele totalitare. Iar aceste lagăre şi închisori sunt, de fapt, punctul culminant al principiului terorii, devenită condiţie esenţială a sistemului totalitar.[1]

În România, în primii ani după sfârşitul celui de al doilea război mondial, după lichidarea adversarilor politici reali (partide de opoziţie, monarhie) comuniştii au declanşat ofensiva împotriva fostei elite interbelice, văzută mai degrabă ca un potenţial adversar decât o formă de opoziţie, în adevăratul sens al cuvântului.[2] În acest sens, sistemul concentraţionar creat în România, începând cu anii 1947–1948, avea menirea de a izola şi distruge pe toţi duşmanii obiectivi sau potenţiali ai regimului comunist recent instalat la putere. În cadrul acestui sistem, penitenciarul din Sighet a avut un loc aparte, aici fiind întemniţată cea mai mare parte a elitei politice a României interbelice.

Construită la sfârşitul secolului al XIX-lea, în timpul regimului austro-ungar, fiind considerată în epocă una din închisorile cele mai moderne şi riguroase, penitenciarul era destinat deţinuţilor de drept comun. Începând din 1948, au fost aduşi aici primii deţinuţi politici (ţărani care nu au putut să-şi achite cotele obligatorii la produsele agricole fixate de stat, tineri maramureşeni grupaţi în organizaţii anticomuniste), însă în această perioadă majoritatea celor închişi erau deţinuţi de drept comun. Caracterul penitenciarului se modifică în luna mai 1950, când pentru mai bine de cinci ani, până în iulie 1955, închisoarea a fost transformată într-un penitenciar cu caracter exclusiv politic. În această perioadă, regimul penitenciar a fost conceput, în mod premeditat, să-i umilească şi batjocorească pe

---

[1] Tzvetan Todorov, *Confruntarea cu extrema. Victime şi torţionari în secolul XX*, Bucureşti, Editura Humanitas, 1996, p. 273.

[2] În primăvara anului 1950, în cadrul Ministerului de Interne s-a redactat un tabel cuprinzând „foştii miniştri începând din anul 1918 până la 6 Martie [1945] propuşi pentru arestare", în care pe lângă numele foştilor miniştri sau subsecretari de stat erau trecute funcţia pe care o îndeplinise persoana respectivă, vârsta, situaţia familială, apartenenţa politică precum şi presupusele vinovăţii sau atitudini duşmănoase care să permită încadrarea lor în aşa-zisele unităţi de muncă. Pe prima pagină a acestui tabel s-au scris următoarele: „Toate elementele politice – care au avut un rol în viaţa politică a ţării. Să se găsească motive de internare în proces". Întrucât nu s-au găsit „motive de internare în proces" conducerea Ministerului de Interne a optat pentru metoda internărilor administrative, iar pe baza acestui tabel, conform unui ordin trimis de colonelul Gavril Birtaş, şeful Direcţiei I a Securităţii, direcţiilor regionale de securitate în noaptea de 5/6 mai 1950, urmau să fie arestaţi 82 foşti demnitari. A fost o operaţiune pregătită şi desfăşurată minuţios, la nivelul întregii ţări, la care au participat 228 de securişti şi care s-a soldat cu arestarea a 84 de persoane. (Pentru amănunte vezi Claudiu Secaşiu, *Noaptea demnitarilor. Contribuţii privind distrugerea elitei politice româneşti* în „Analele Sighet 6: Anul 1948. Instituţionalizarea comunismului", editor Romulus Rusan, Fundaţia Academia Civică, Bucureşti, 1998, pp. 894–911; Tatiana A. Pokivailova, *Notă informativă expediată de la Bucureşti la Moscova în legătură cu arestarea a 66 de lideri politici din România*, în „Analele Sighet 6", pp. 889–893).

deţinuţi, scopul final fiind exterminarea lentă a celor întemniţaţi. Aceste obiective erau urmărite, atât prin regimul zilnic, muncile la care erau supuşi indiferent de vârstă sau de starea sănătăţii, cât şi prin regimul alimentar şi sanitar, precum şi acela de aplicare a pedepselor. Supuşi mereu verificărilor neaşteptate ale gardienilor, găsiţi vinovaţi de încălcarea unor reguli scrise sau nescrise, deţinuţii erau aruncaţi la „neagra", o celulă mică, fără ferestre, cu un lanţ în mijloc, de care erau legaţi cei pedepsiţi, celulă care vara era ca un cuptor, iar iarna ca un frigider, mâncarea fiind redusă la minimum, fără a fi permis nici un contact cu alte persoane.

În anul 1955, pe fondul destinderii pe plan internaţional şi odată cu creşterea interesului României vremii de a fi acceptată în Organizaţia Naţiunilor Unite, autorităţile comuniste au hotărât să întreprindă câteva măsuri de bunăvoinţă. În acest sens trebuie văzut eliberarea unui număr important de deţinuţi politici sau transformarea penitenciarului din Sighet, a cărui faimă ajunsese deja în Occident, în închisoare de drept comun.[3]

Scopul acestui demers este de a prezenta câteva aspecte referitoare la activitatea desfăşurată de Vasile Ciolpan, în calitate de director al penitenciarului din Sighet în perioada mai 1950 – iunie 1955, aşa cum rezultă din anchetele realizate de conducerea Direcţiei Penitenciare Lagăre şi Colonii, în anul 1955.[4] Se impune precizarea, că anchetele au avut loc tocmai pe fondul complexului de factori desemnat generic ca fiind acela al anului 1955, când a fost introdus şi un nou regulament privind regimul penitenciar.[5] Este semnificativă constatarea anchetatorilor lui Vasile Ciolpan, după care directorul penitenciarului Sighet s-ar fi exprimat că „acest regulament nu este bun şi nu prea se potriveşte la specificul acestei unităţi, fapt ce a făcut ca şi subalternii să se manifeste la fel".[6]

Documentele publicate aduc informaţii relevante privitoare la decesele survenite în penitenciar, la modul în care ele erau raportate forurilor ierarhice superioare, precum şi la locurile de înmormântare ale deţinuţilor decedaţi. Faptul că documentele 2 şi 3, publicate în anexă, au ca obiect aproape exclusiv această problemă, permite presupunerea după care s-ar fi încercat trecerea responsabilităţii acestor grave ilegalităţi în sarcina comandantului penitenciarului din Sighet. Declaraţia lui Vasile Ciolpan evidenţiază limpede că în această privinţă la Sighet s-a acţionat în baza unor ordine precise venite de la conducerea Ministerului de Interne – „fiind ordin că este secret şi că noi trebuie să aplicăm dictatura proletariatului aşa cum ne-a învăţat partidul, noi am aplicat acest lucru cu cel mai mare secret şi mai ales când am cunoscut că cine sunt deţinuţii n-aş fi spus un cuvânt nimănui, mai bine să se fi întâmplat orice decât să arăt cuiva ce se petrece la noi".

Documentele reproduse aici, cărora cu siguranţă în viitor li se vor alătura altele, vor permite descifrarea tainelor acelor mecanisme care au funcţionat în epocă.

*

Vasile Ciolpan s-a născut la 8 ianuarie 1920 în comuna Vişeul de Jos, judeţul Maramureş, într-o familie de ţărani săraci, tatăl său, Dumitru Ciolpan, a fost muncitor forestier, iar mama, Nastasia, casnică. A urmat şcoala în comuna natală, reuşind să termine,

[3] Pentru o analiză a regimului penitenciar de la Sighet vezi Andrea Dobeş, Ioan Ciupea, *Decapitarea elitelor. Metode, mijloace, mod de acţiune,* în Alexandru Raţiu, Gheorghe Pătraşcu, Gheorghe Andreica, Nuţu Roşca, Andrea Dobeş, Ioan Ciupea, Claudiu Secaşiu, „Memoria închisorii Sighet", ediţia a II-a, Fundaţia Academia Civică, Bucureşti, 2003, pp. 192–299.

[4] O analiză asemănătoare, dar cu numeroase erori şi o cunoaştere insuficientă a problemei, a fost publicată de Dumitru Lăcătuşu, *Profilul unui torţionar: Vasile Ciolpan* în *De ce trebuie condamnat comunismul, Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România,* Iaşi, Editura Polirom, 2006, vol. I, pp. 185–200.

[5] Pentru textul regulamentului a se vedea Radu Ciuceanu, *Regimul penitenciar din România. 1940–1962*, Bucureşti, Institutul Naţional pentru Studiul Totalitarismului, 2001, pp. 189–223.

[6] A se vedea documentul nr. 1.

în anul 1930, trei clase primare,[7] după care a lucrat în gospodăria părintească[8] sau pe diferite şantiere din ţară. În timpul celui de al doilea război mondial, în intervalul aprilie-august 1942, a fost concentrat în armata maghiară, dar după perioada de instrucţie a fost lăsat la vatră. În luna martie 1944, a fost din nou înrolat în armata maghiară, în Batalionul 12 Vânători de Munte, luptând pe Frontul de Est, în zona Colomeea din Ucraina. La 23 iulie 1944, a căzut prizonier, fiind dus în lagărul 100/i din localitatea Novozaporoje, unde a lucrat în construcţii. În timp ce era în lagăr, la 8 aprilie 1945, s-a înscris în Divizia „Horia, Cloşca şi Crişan", alcătuită din prizonieri de război români în U. R. S. S.[9] În luna octombrie 1945, s-a întors în ţară, fiind lăsat la vatră în februarie 1946, cu gradul de soldat. S-a angajat muncitor forestier la Societatea „Petroşana" din Sebeş, judeţul Alba, iar de la mijlocul lunii decembrie 1946, a revenit în zona natală, angajându-se muncitor pe şantierul Salva–Vişeu. În luna mai 1948, după absolvirea Şcolii de partid de trei luni de la Baia Mare, a fost numit secretar cu propaganda în plasa Iza, din judeţul Maramureş, funcţie pe care o refuză cerând să fie numit, din motive familiale, la plasa Vişeu. Solicitarea i-a fost respinsă, fiind retrimis, în calitate de muncitor, pe şantierul Salva-Vişeu.

Nemulţumit de situaţia sa, la începutul anului 1949, Vasile Ciolpan a adresat Comitetului judeţean de partid Maramureş o cerere prin care solicita un post „la o muncă de răspundere, mai mare, unde va crede partidul de cuviinţă".[10] În urma acestui demers şi a recomandărilor primite din partea Comitetului judeţean de partid, prin Decizia nr. 22.598 din 15 iulie 1949, semnată de Marin Jianu, ministru adjunct de Interne, a fost angajat „educator politic"[11] la penitenciarul Sighet, cu un salariu de 8.993 lei, misiunea sa fiind, potrivit unui interviu acordat în 1990, de a asigura „legalitatea, ordinea şi liniştea în penitenciar, ca deţinuţii să nu fie bătuţi, iar gardienii şi miliţienii să se achite corect de datoriile ce le aveau".[12]

---

[7] În cursul anului 1954, în urma ordinului nr. 0450, semnat de gen. Pavel Ştefan, ministrul de Interne, privind completarea studiilor pentru cadrele din cadrul MAI, Vasile Ciolpan reuşea să obţină certificatul de absolvire a şapte clase elementare. (Arhiva Administraţiei Naţionale a Penitenciarelor, Fond Cadre, Dosar 1302; Marius Oprea, *Banalitatea răului. O istorie a Securităţii în documente 1949–1989*, studiu introductiv de Dennis Deletant, Iaşi, Editura Polirom, pp. 312–319).

[8] Averea sa era compusă din 0,40 ha pământ arabil moştenit de la părinţi şi 0,50 ha pământ neproductiv, zestrea soţiei. (Arh. ANP, Fond Cadre, Dosar 1302).

[9] Divizia „Horia Cloşca şi Crişan" era comandată de generalul Mihail Lascăr, având ca adjunct politic pe Valter Roman. (Şerban Rădulescu-Zoner, Daniela Buşe, Beatrice Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, Editura Cavallioti, Bucureşti, 2002, p. 107).

[10] Într-o autobiografie redactată la 13 martie 1954, Vasile Ciolpan aminteşte acest episod: „În 1949, gândindu-mă la greşeala pe care am făcut faţă de partid [de a nu fi acceptat funcţia de secretar cu propaganda în plasa Iza, oferită de partid în luna mai 1948] am făcut o corespondenţă la fosta judeţeană de partid care se găsea la Sighet, în care am arătat că dacă partidu mai poate avea încredere în mine să fiu pus undeva la o muncă de răspundere, mai mare şi indiferent unde, adică unde va crede partidul de cuviinţă, după această corespondenţă am fost chemat la judeţeana de partid şi am fost întrebat că unde vreau să fiu încadrat eu am spus că la miliţie şi am fost trimis la miliţie am dat o autobiografie şi o cerere spunându-mi-se ca să aştept acasă. Am plecat mai departe pe şantier şi am fost chemat din nou de judeţeană, la secţia cadre şi mi s-a spus că dacă vreau să mă duc la penitenciar ca educator la deţinuţi. Eu am acceptat această propunere, depunând actele la directorul penitenciarului fiindu-mi aprobate pe loc". (Arh. ANP, Fond Cadre, Dosar 1302).

[11] La 17 decembrie 1949, Iosif Sicherman, directorul penitenciarului Sighet îl caracteriza astfel pe educatorul politic Vasile Ciolpan: „În ce priveşte misiunea care o are în penitenciarul nostru se acomodează binişor, dar este ajutat de subsemnatul să ducă munca destul de bine, este cinstit şi corect. În ce priveşte partea politică este membru de partid, are un nivel politic ridicat, citeşte mult şi se străduieşte să-şi ridice nivelul politic şi cultural. Este ataşat regimului şi partidului iar vicii nu are. Trăieşte o viaţă familială bună, are perspective de desvoltare". (*Ibidem*).

[12] *** *Închisoarea din Sighet acuză. 1950–1955*, Editura Gutinul, Baia Mare, 1991, pp. 21–22. (în continuare *Închisoarea din Sighet acuză...*).

În urma unui curs de pregătire profesională, organizat de Direcţia Generală a Penitenciarelor la penitenciarul de la Jilava, în luna aprilie 1950[13], prin Decizia 367, din 8 mai 1950, semnată de Marin Jianu, Vasile Ciolpan[14] a fost încadrat din data de 1 mai 1950, director la penitenciarul Plătăreşti [prin Decizia nr. 474 din 8 iunie 1950, penitenciarul Plătăreşti (Ilfov) a fost mutat la Sighet] cu un salariu de 12.500 lei", iar la 1 iulie 1951, prin Decizia Direcţiei Generale a Penitenciarelor nr. 268/951, a devenit cadru militar, primind gradul de locotenent.

La începutul lunii noiembrie 1953, la penitenciarul din Sighet a fost transferat un nou ofiţer de contrainformaţii, şef al Biroului Operativ, Alexandru Satmari, care, încă de la venirea sa în unitate, s-a aflat în relaţii tensionate cu directorul închisorii.[15] Pe fondul acestor neînţelegeri, începând de la mijlocul anului 1954, Alexandru Satmari a trimis superiorilor săi mai multe rapoarte în care prezenta unele ilegalităţi din activitatea directorului închisorii. În urma acestor rapoarte, Direcţia Cadre din cadrul Direcţiei Penitenciare, Lagăre şi Colonii, a hotărât, la începutul anului 1955, să trimită la penitenciarul din Sighet mai multe comisii de anchetă.[16] În urma verificărilor şi a concluziilor formulate de membrii comisiilor de anchetă, la 9 iunie 1955, prin ordinul nr. 1402 al şefului Direcţiei Penitenciarelor, Lagărelor şi Coloniilor, Vasile Ciolpan a fost suspendat din funcţia de comandant al penitenciarului Sighet Principal, întrucât a fost găsit „necorespunzător" pentru funcţia ocupată.[17]

La sfârşitul lunii iunie 1955, în urma ordinului generalului Ady Ladislau, o comisie de anchetă s-a deplasat la Sighet pentru a stabili „modul în care a fost respectată legalitatea la penitenciarul Sighet".[18] Printre aspectele avute în vedere de comisia de anchetă era şi problema gestionării obiectelor de valoare şi a efectelor particulare, obiecte de îmbrăcă-

[13] În certificatul de absolvire a cursurilor organizate de Direcţia Generală a Penitenciarelor erau trecute notele obţinute de Vasile Ciolpan în timpul celor trei săptămâni de curs: educaţie politică 4, contabilitate 4, îndrumători 4. Astfel media generală din timpul cursurilor era 4 media la examen 4,55 iar media generală de absolvire fiind de 4,27. A fost clasificat al cincilea din cei 22 de cursanţi. În caracterizarea finală, Vasile Ciolpan era menţionat ca având o „bună comportare în şcoală, un nivel politic în mare măsură ridicat având posibilitatea de a asimila bine în timpul cursurilor şi pe teren". În final apare o caracterizare generală în care ca trăsături pozitive se menţionează faptul că este „un element cinstit şi serios" iar ca trăsături negative faptul că este „egoist şi molatic". (Arh. ANP, Fond Cadre, Dosar 1302).

[14] Într-o autobiografie din 10 martie 1950, Vasile Ciolpan se caracteriza astfel: „În primul rând am slăbiciunea că îmi subapreciez forţele mele, recunosc că în unele cazuri nu sunt destul de energic, de multe ori ar trebui să i-au iniţiativa şi nu am luat şi imediat îmi dau seama că trebuia să o i-au. În altă privinţă perspectiva de dezvoltare nu în acea direcţie, îmi place mult să studiez cărţi revoluţionare îmi place să ajut pe cel ce cade la greşeală căutând să-l îndrept sau la o nenorocire, lucrurile le văd şi le privesc cu o deosebită atenţie şi îmi place să atac pe cei ce se manifestă cu ceva nemulţumiri faţă de regimul nostru. Întotdeauna sunt mulţumit după ce am lămurit pe cineva. Datorită posibilităţilor ce mi-le au dat partidu mi-am schimbat atitudinea faţă de toate vederile mele de acum un an sau 2 ani". (*Ibidem*).

[15] Informaţii orale oferite de Alexandru Satmari lui Robert Fürtös, iunie 2003.

[16] Într-o notă-raport, din 19 februarie 1955, redactată de lt. maj Velianu Velian referitoare la directorul penitenciarului din Sighet se menţiona: „Lt. maj. Ciolpan Vasile la data de 27 septembrie 1954 a sustras o masă şi o ladă de capacitate de 500 kg, confecţionată de deţinuţi cu materialul instituţiei. De asemenea a sustras din unitate unele cantităţi de ciment, nu se ştie cât, se presupune că în jurul a 150–200 kg. Serg. maj. Lucian Ion magazionerul penitenciarului şi omul de încredere al susnumitului ofiţer a dus acasă la director la sfârşitul anului 1954 un sac de făină de grâu sau de porumb ce aparţinea unităţii. Susnumitul ofiţer în fiecare zi sustrage câte 3–4 găleţi de mâncare de la bucătăria deţinuţilor cu care îşi creşte porcii săi de acasă, iar în ziua de 27 septembrie a sustras şi cca 20 kg mămăligă de la bucătăria deţinuţilor. Lt. maj. Ciolpan Vasile este semnalat că ar fi creat unele favoruri deţinutului contrarevoluţionar Pop Dumitru prin aceea că i-a dat acestui deţinut suplimente de mâncare, pături şi lenjerie corporală mai bună. Acestea sunt întărite şi de sergentul major Enuţac Ion care a semnalat şi el că lt. major Ciolpan Vasile în mai multe rânduri a fost surprins de el când discuta foarte amical cu unii deţinuţi contrarevoluţionari. Faţă de cele arătate mai sus propun ca nota să fie îndrumată Direcţiei Cadre MAI pentru cercetare şi luare de măsuri". (Arh. ANP, Fond Cadre, Dosar 1302).

[17] *Ibidem*.

[18] *Ibidem*.

minte, încălțăminte, aparținând deținuților. În raportul încheiat de comisie[19] se menționa printre altele: „S-a constatat că Vasile Ciolpan a folosit unele obiecte ca stilouri, ceasuri, serviete, atât în interiorul unității cât și afară.[20] (...) Când se aducea laptele pentru deținuți, se lua smântâna de deasupra, întrucât comandantul spunea că deținuții sunt bandiți și nu trebuie să consume asemenea alimente, iar în mod frecvent, lt. maj. Ciolpan Vasile, împreună cu alte cadre au luat de la penitenciar mâncare ca pâine sau mămăligă și le-au dus la porcii lor".[21]

În urma rapoartelor întocmite de comisiile de anchetă din cadrul Direcției Penitenciare, Lagăre și Colonii, cu data de 31 august 1955 Vasile Ciolpan a fost trecut în rezervă și trimis în judecată fiind învinuit de „abuz și neglijență în serviciu".[22] La 13 noiembrie 1955, prin adresa nr. 137.303, Stanciu Nicolae, șeful Serviciului Cadre din cadrul Direcției Penitenciare, Lagăre și Colonii a înștiințat Direcția Procuraturii Militare pentru Unitățile MAI despre trimiterea dosarului de anchetă aparținând lui Vasile Ciolpan „compus din 75 de file, împreună cu dosarul secret compus din 2 file"[23] pentru a începe urmărirea penală împotriva fostului comandant al penitenciarului din Sighet. Însă, la 27 aprilie 1956, Procuratura Militară Cluj, prin adresa nr. 03794, semnată de lt. col de justiție Miclea Constantin, anunța conducerea Direcției Penitenciare, Lagăre și Colonii despre clasarea dosarului penal aparținând lui Vasile Ciolpan „întrucât din ancheta efectuată nu rezultă o lipsă reală cu privire la obiectele personale din pachetele deținuților, iar cei interesați [adică deținuții !!! – n.n.] nu au reclamat acest fapt".[24] După trecerea în rezervă, Vasile Ciolpan a lucrat, până la pensionarea sa în anul 1971, la un centru de colectare a laptelui, la Sfatul Popular raional Sighet și la centrul raional de cinematografie.[25]

Vasile Ciolpan a murit în luna aprilie 2004, la vârsta de 84 de ani.

---

[19] Pe baza informațiilor existente în raportul întocmit de comisia de anchetă, la 9 iulie 1955, lt. col. Slobodă Ioan, șeful Direcției Penitenciare, Lagăre și Colonii și maiorul Stanciu Nicolae, șeful Serviciului Cadre au redactat un referat în care se preciza: „În 1952, lt. maj Ciolpan Vasile și-a confecționat în unitate mai multe obiecte pentru uz casnic (ladă de campanie, masă, raft, două scaune, valiză, cuier) cu materialul unității, în timp ce deținuții erau îngropați fără sicrie, pe motiv că nu era scândură. (...) Higiena deținuților lasă de dorit, iar hrana nu se dă după norme și variază cu câte 600–800 calorii în plus sau în minus față de normă. Mai mult decât atât, comandantul a permis să se ia din diferite alimente ale deținuților și să fie întrebuințate la pregătirea hranei cadrelor, alimente care în majoritatea cazurilor nu au mai fost puse la loc. De asemenea, cu ocazia inventarierii făcute la sfârșitul anului 1954, s-a constatat o serie de lipsuri în sectorul administrare-gospodărie. Astfel s-a găsit o lipsă de 26.750 kg cărbune și 21.292 kg lemne de foc pe care comandantul nu a putut să le justifice (...) Întrucât lt. maj. Ciolpan Vasile a dovedit abateri grave în muncă, fapt pentru care s-a compromis în fața subordonaților și a scăpat din mână conducerea unității, propunem să fie scos din funcția de comandant și retrogradat la gradul de locotenent. Dosarul de anchetă a fost înaintat tov. locțiitor al ministrului, general maior Ady Ladislau". (*Ibidem*).

[20] Declarație dată de Vasile Ciolpan, la 12 mai 1955: „În legătură cu obiectele de valoare ale deținuților am folosit următoarele în anul 1950 și 1951 s-a folosit la birou un stilou, o servietă de la un deținut și pe urmă o altă servietă de la un alt deținut, un ceas de mână în 1950, cu ocazia unei călătorii la București, dar aceasta a fost încă la început când nu am știut să dau destulă importanță la aceste lucruri, dar mai târziu am început să gândesc că sunt foarte periculoase mai ales că s-a primit ordin ca să se pună în săculețe și au fost strânse toate și introduse în săculețe consultate cu fiecare deținut în parte, iar mai târziu în lădițe de lemn cu inventar și mai mult s-a făcut un nou proces verbal cu caracteristicile fiecărui obiect în parte. Servietele au fost folosite când pleca câte un delegat undeva. Servieta pe care o am în prezent am cumpărat-o de la un cetățean necăjit, de ocazie, cu nouăzeci de lei, dar desfăcută complet și mi-am cusut la cooperativă 30 decembrie punându-i toartă și nituri la cureaua de închidere precum și la partea superioară". (*Ibidem*).

[21] *Ibidem*.

[22] *Ibidem*.

[23] *Ibidem*.

[24] *Ibidem*.

[25] După ce în anii 1991 și 1995, pentru participarea pe front în timpul celui de al doilea război mondial, Vasile Ciolpan a fost înaintat în grad, căpitan și apoi maior, la propunerea Asociației Veteranilor de Război, la 25 octombrie 1998, de Ziua Armatei, cu prilejul ceremoniei desfășurate la Monumentul Eroului Necunoscut din Sighet, a primit, alături de alți opt veterani, brevetul prezidențial, fiind decorat cu medalia „Crucea Comemorativă a celui de-al Doilea Război Mondial". În urma protestelor Asociației Foștilor Deținuți Politici din România, i s-au retras atât brevetul cât și medalia comemorativă. (Gazeta de Maramureș, 13 mai 2004).

ANEXE

1.

Ministerul Afacerilor Interne

Direcţia Cadre

NOTĂ-RAPORT, 30 MAI 1955

Serviciul Operativ a înaintat Direcţiei Cadre o notă care semnalează unele abateri ale lt. maj. Ciolpan Vasile, comandantul penitenciarului Sighet Principal.

În notă se arată următoarele:

1. Lt. maj. Ciolpan Vasile a intervenit pe lângă slt. [Andrei] Varga fost comandant al penitenciarului Sighet Raional de a introduce pachete cumnatului său, fost deţinut în acest penitenciar.

2. Lt. maj. Ciolpan Vasile şi-a confecţionat o ladă, o masă şi alte obiecte în penitenciar cu materialul unităţii cât şi sustragerea unei cantităţi de ciment.

3. Că tov. Ciolpan a sustras unele alimente din raţia deţinuţilor cât şi lături pentru porci.

4. De asemenea că lt. maj. Ciolpan Vasile face unele favoruri unor deţinuţi contrarevoluţionari.

Primind ordin de a verifica aceste probleme cu ocazia cunoaşterii la locul de muncă a lt. maj. Ciolpan Vasile am stabilit următoarele:

a). Lt. maj. Ciolpan Vasile este numit în această muncă din 1950. În anul 1952 cumnatul său, Năsui Ion, frate cu soţia sa, a delapidat suma de 140.000 lei de la o cooperativă, fapt pentru care a fost arestat şi depus la Penitenciarul Sighet Raional. Lt. maj. Ciolpan Vasile aflând de arestarea cumnatului a luat legătura cu procurorul de instrucţie a Raionului Sighet şi a cerut să fie pus în libertate până la judecarea cazului, luând pe garanţie pe cumnatul său. În acest sens lt. maj. Ciolpan Vasile a depus şi o cerere la Procuratura raionului Sighet. Această cerere nu a fost aprobată şi inculpatul a fost judecat şi condamnat.

Lt. maj. Ciolpan Vasile fiind cunoscut cu slt. [Andrei] Varga, fost comandant la penitenciarul Sighet Raional a intervenit pe lângă acesta de a-i da pachete cu alimente, haine, ţigări şi alte lucruri ce i-au fost aprobate. De asemenea, numitul a ajutat pe acesta cu suma de 10.000 lei. Pentru acest fapt, lt. maj. Ciolpan Vasile a fost anchetat de fosta Direcţie a Penitenciarelor şi sancţionat cu 10 zile de arest.

b). Lt. maj. Ciolpan Vasile profitând de funcţia ce o are şi-a confecţionat cu materialul unităţii mai multe lucruri: o ladă de cca 1,50 m lungime, 80 cm lăţime şi 1 m înălţime, o masă de bucătărie, un raft de cărţi, 2 scaune, o valiză, un cuier etc. Nu se confirmă faptul că comandantul ar fi sustras din unitate circa 100–150 kg ciment. Acest ciment a fost scos din unitate cu forma legale pentru unele reparaţii la detaşamentul de pază al unităţii.

c). În ce priveşte sustragerea unor alimente din hrana deţinuţilor s-au constatat următoarele: din ordinul lt. maj. Ciolpan Vasile se lua smântâna de pe laptele deţinuţilor circa 3–4 kg, la două zile. Această smântână era consumată de cadre împreună cu comandantul atât la popota cadrelor cât şi în afara popotei.

Lt maj. Ciolpan Vasile a scos din unitate aproape zilnic câte 2–3 găleţi de lături, mămăligă, coji de cartofi şi tărâţe pentru porcii lui, până în cursul acestei luni când i-a fost interzis de unii tovarăşi veniţi de la D. P. L. C.

Unele cadre din subordine au cărat şi ei lături pentru porcii lor un timp, până când comandantul le-a interzis să mai ia, însă el a continuat să care până în prezent.

În anul 1954 a crescut 4 porci, în prezent are 2, dintre care 2 porci a vândut, unul l-a tăiat, iar unul îl are şi în prezent, cumpărând încă unul mic.

d). Nu s-a putut stabili în mod precis dacă comandantul a protejat unii deţinuţi contrarevoluţionari, însă a fost văzut de mai multe ori discutând cu deţinuţii contrarevoluţionari [Iosif] Vezoc[26] şi Pop Dumitru.[27]

În afară de cele sesizate în notele Serviciului Operativ, a mai ieşit şi alte probleme. Astfel, lt. maj. Ciolpan Vasile a încălcat ordinele şi instrucţiunile DPLC şi a tov. Ministru. Atât comandantul cât şi alte cadre au folosit lucrurile de valoare ale deţinuţilor până în ultimul timp. Comandantul şi-a însuşit servieta unui deţinut decedat pe care a transformat-o şi o folosea şi în prezent.

Conform ordinului DPLC comandantul unităţii împreună cu locţiitorul politic trebuiau să prelucreze şi să seminarizeze noul regulament de funcţionare a unităţii.[28] Atât comandantul cât şi locţiitorul politic nu au făcut acest lucru, au numit pe unii ofiţeri să prelucreze acest regulament, însă fără să întocmească un plan conspect şi nici cel puţin nu au ţinut evidenţa acelor tovarăşi care au participat atât la studierea lui cât şi la seminarizare. Comandantul unităţii s-a manifestat în faţa unor cadre că acest regulament nu este bun şi nu prea se potriveşte la specificul acestei unităţi fapt ce a făcut ca şi subalternii să se manifeste la fel.

Conform ordinului Direcţiei Regionale MAI Baia Mare s-a constituit pe unitate o comisie de inventariere a bunurilor în luna decembrie 1954. Această comisie constatând unele deficienţe, au fost sfătuiţi de lt. maj. Ciolpan Vasile să nu le mai treacă pe toate. Astfel, în prezent unitatea este în deficit cu 26,750 kg cărbuni şi 21,292 kg lemne de foc pe care unitatea nu le poate justifica. Pentru a mai acoperi din această cantitate din ordinul comandantului de la data de 1 martie nu s-a mai făcut foc atât la birouri cât şi la deţinuţi. De asemenea cadrele ce au ridicat cota de lemne ce li s-a cuvenit le-a distribuit la metru, nu la kg, aşa cum ele au fost plătite de cadre, fapt ce a dat naştere la o serie de frământări în mijlocul lor.

Cu ocazia reformei monetare din 1952, deşi lt. maj. Ciolpan Vasile a cunoscut Hotărârea Consiliului de Miniştri că nu are nimeni dreptul să schimbe banii decât aşa cum preciza hotărârea, tov. lt. maj. nu a ţinut cont şi a băgat 8.000 lei ai lui în fondul cantinei, iar după preschimbare a luat banii, primind pentru 20 lei vechi unul nou, nu un leu la 200 cum trebuia.

În ce priveşte munca profesională se poate arăta că unitatea nu are un plan de muncă atât în ce priveşte munca profesională cât şi pregătirea cadrelor. Lt. maj. Ciolpan Vasile nu s-a preocupat de pregătirea cadrelor atât politic cât şi profesional. De asemenea, pregătirea militară lasă de dorit. Comandantul în loc să sprijine pe ofiţerii cu pregătirea militară le-a făcut unele greutăţi. Astfel, a propus să se reducă orele de pregătire militară deşi starea de

---

[26] Vezoc Iosif, canonic greco-catolic, născut la 10 mai 1904, în Bocşa Montană, fiul lui Ioan şi Mariana, domiciliat în Lugoj, str. Traian nr. 3; studii: Academia Teologică; averea: 1/2 casă, originea socială: ţăran sărac. A fost transferat la 24 mai 1950 la penitenciarul Sighet de la D. G. S. P, fiind încadrat în „colonia de muncă Dunărea", numele codat al penitenciarului de la Sighet, pe o perioadă de 12 luni, conform Deciziei M. A. I. nr. 64/952. (Arhiva Centrului Internaţional de Studii asupra Comunismului din cadrul Memorialului de la Sighet, Recensământul populaţiei concentraţionare, Fişa de încarcerare nr. 312.654; în continuare Arh. C. I. S. A. C.).

[27] Pop Dumitru, preot greco-catolic, născut la 4 ianuarie 1906 în comuna Fereşti, raion Sighet, reg. Baia Mare, fiul lui Vasile şi Evdochia, domiciliat în Fereşti, judeţul Maramureş; studii: doctor în teologie; averea: o casă; originea socială: chiabur. A fost adus la Sighet în 12 august 1951, de la penitenciarul Satu Mare, cu menţiunea „să fie încarcerat singur în celulă până la data când un delegat al D.G.S.S. va lua contact cu el şi va aprecia dacă este cazul să fie trecut la comun". Prin Decizia M. A. I. nr. 64/952 a fost internat administrativ pe o perioadă de 24 luni, iar prin Decizia M. A. I. nr. 684 din 28 decembrie 1953 i s-a majorat pedeapsa cu 24 luni, începând de la 30 ianuarie 1954. (Arh. C. I. S. A. C., Fişa de încarcerare nr. 57.507).

[28] Este vorba de noul *Regulament referitor la primirea, deţinerea, regimul şi supravegherea în lagăre şi colonii*, apud Radu Ciuceanu, *op. cit.*, pp. 189–223.

disciplinare a cadrelor lasă de dorit. Atât comandantul cât şi locţiitorul politic nu s-au preocupat de a cunoaşte frământările cadrelor, mai mult comandantul s-a înconjurat de unele elemente, ca rude şi consăteni din rândul cadrelor, pe care îi protejează, deşi unii dintre aceştia au grave abateri. Lt. maj. Ciolpan Vasile nu se preocupă de munca profesională fiind mai mult antrenat în probleme personale ca: construirea casei pe care şi-a construit-o la el în comună. Datorită acestor abateri şi lipsuri din munca sa, a făcut să fie compromis faţă de cadrele din subordine, pierzându-şi autoritatea faţă de ei.

Menţionez că în această muncă tov. nu a fost suficient ajutat de locţiitorul politic, secretarul organizaţiei de bază, însă în plus nici el nu a ţinut seamă de unele propuneri ce au venit din partea acestora cât şi a altor cadre. Lipsurile şi abaterile din munca lt. mj. Ciolpan Vasile au fost discutate cu el fiecare în parte, dând şi declaraţie în acest sens, unde în majoritate recunoaşte aceste abateri din munca sa.

Faţă de cele arătate considerăm că lt. maj. Ciolpan Vasile nu mai poate munci în această muncă şi propunem scoaterea sa din MAI.

Lucrător cadre, locotenent Bocăneală Constantin

[Arh. ANP, Fond Cadre, Dosar 1302, nenumerotat]

***

2.

VASILE CIOLPAN, DECLARAŢIE (4 IUNIE 1955)

În anul 1950, la 1 mai, am fost numit director al penitenciarului Sighet, plecând din Bucureşti cu un număr de 17 miliţieni. Am stat câteva zile şi pe data de 5/6 mai 1950 a început să sosească dube cu deţinuţi. Odată cu deţinuţii a venit şi fostul ministru Jianu Marin[29], împreună cu fostul colonel Baciu Ion[30], care a stat vreo două zile aici în localitate. Însăşi fostul ministru a repartizat deţinuţii pe camere, la una din dube a venit un deţinut deja mort[31] şi unul nebun[32], pe cel mort a dat ordin să vie căruţa de la spital şi a fost dus la spital pentru a fi îngropat şi a spus să se facă un proces verbal de constatare a morţii şi să semneze doi medici, dar să se păstreze secretul. Întrebând că pe viitor cum să se procedeze, mi s-a

[29] Fiul lui Gheorghe şi Ioana, s-a născut la 2 august 1913 în comuna Aninoasa, regiunea Craiova. Provenind dintr-o familie nevoiaşă părăseşte comuna natală pentru a urma o şcoală de ucenici ceferişti la Bucureşti. A lucrat la Atelierele „Griviţa" unde intră în contact cu activităţile din ilegalitate ale Partidului Comunist participând la o acţiune de „lipire de fluturaşi" în 1932. Dar, va renunţa la astfel de activităţi ilegale „nemaiavând nici un fel de legături cu mişcarea comunistă până după 23 august 1944". După instalarea guvernului Groza la 6 martie 1945, a fost încadrat în MAI mai întâi ca agent informator, apoi ca detectiv iar în cele din urmă comisar ajutor. A fost numit de Teohari Georgescu secretar general al M. A. I, fiind ministru adjunct între 2 aprilie 1948–26 ianuarie 1952. După căderea în dizgraţie a lui Teohari Georgescu a fost şi el arestat la 18 februarie 1953. A fost eliberat în 1954 şi trimis la „munca de jos", fără să fie luate în discuţie abuzurile şi crimele, care au ieşit la iveală odată cu anchetarea sa, printre care şi rolul său în „reeducarea" din penitenciarele Piteşti şi Gherla. (Marius Oprea, *op. cit.*, pp. 558–559; Doina Jela, *Lexiconul negru. Unelte ale represiunii comuniste*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2001, p.151).

[30] S-a născut la 20 februarie 1913 la Corabia, absolvent a 5 clase primare, a lucrat ca ospătar la diferite resturante din Bucureşti şi Braşov. În luna noiembrie 1944, s-a înscris în Partidul Comunist, fiind numit, în 1947, prefect al judeţului Braşov. La 1 septembrie 1949 a fost încadrat în M.A.I. cu gradul de colonel, fiind numit director general al Direcţiei Generale a Penitenciarelor. A deţinut această funcţie până la 15 aprilie 1954. (Arh. ANP, Fond Cadre, Dosar 43)

[31] Este vorba de Daniel Ciugureanu, care a murit la Turda (judeţul Cluj) în urma unui atac de congestie cerebrală în timpul transportului spre penitenciarul din Sighet, fiind înregistrat ca decedat la Sighet. Pe tabelul primit la penitenciarul Sighet la 7 mai 1950, cuprinzând numele demnitarilor arestaţi în noaptea de 5/6 mai şi repartizarea pe celule, în cazul lui Daniel Ciugureanu, ce urma să fie închis în celula 82, a fost trecută menţiunea „mort". (Arhiva Penitenciarului Baia Mare, Fond Penitenciarul Sighet Principal, neprelucrat).

[32] Este vorba de Constantin (Dinu) Brătianu, decedat la 20 august 1950, la vârsta de 84 ani.

spus că tot la fel să se facă proces-verbal şi să semneze doi medici, dar să se păstreze secretul[33]. A mai spus că împreună cu comandantul Securităţii din oraş să căutăm un loc pentru a-i putea înmormânta, dar în timpul nopţii şi să nu anunţăm moartea lor. Fostul colonel Baciu a fost de faţă când s-a hotărât felul cum va trebui în viitor să se procedeze cu cei morţi şi în felul acesta am stabilit locul, cu fostul căpitan al Securităţii judeţene din Sighet, Mureşan Alexandru, cu care am stabilit unde trebuia să fie înmormântaţi. În anul 1950, în 1951 şi în 1952, până într-un timp i-am îngropat în cimitirul oraşului[34], dar datorită faptului că la orice oră din noapte mai circulau oameni, am intervenit din nou pe lângă comandantul Securităţii din oraş pentru a stabili un nou loc mai ascuns. După câteva zile de la intervenţia mea, am fost chemat de căpitanul [Adalbert] Stern, în prezent maior la Reg. Baia Mare şi mi-a indicat locul unde trebuia să-i transport pe cei morţi, adică în cimitirul spitalului, care este în afară de oraş.

Nu mi s-a cerut să raportez nici măcar când moare câte unul, ci prin Serviciul Operativ se raporta telefonic. Între 1950–1951 a fost slt. Manea Petru, în prezent lt. maj. la Baia Sprie, între 1952–1953 a fost lt. Bertea Vasile şi slt. Tâmp Gheorghe, iar din [7 noiembrie] 1953 a fost lt. maj. Satmari Alexandru, care este şi în prezent la Biroul Operativ, care a raportat orice deces care s-a petrecut. Faptul că noi n-am făcut nici un act de deces ci numai proces-verbal este că aşa ni s-a dat ordine verbale de către fostul ministru Jianu şi de fostul colonel Baciu Ion, constituind pentru noi o sarcină de partid şi de stat şi mai mult un secret de stat.

Acest lucru a fost cunoscut de conducerea Direcţiei Generale fiindcă fostul colonel Baciu a mai fost pe la unitatea noastră şi i s-a raportat cum se procedează cu cei morţi. La fel am raportat şi la Bucureşti ori de câte ori am fost chemat, dar nu mi s-au dat alte instrucţiuni despre felul cum trebuie să procedez cu cei morţi. Prin anii 1951–1952, a fost tov. lt. col. Slobodă Ion împreună cu maiorul Roşianu, care era şeful Serviciului Operativ şi li s-a raportat şi lor cum se procedează cu cei care mor, dar nici dumnealor nu s-au sesizat. De asemeni, tov. lt. col. [Ioan] Şoltuţiu, printre altele i-am raportat că mi-a murit un deţinut şi că îl duc noaptea pentru ca să nu ştie nimeni, dar nici dânsul nu s-a sesizat de acest lucru. Iar dacă conducerea nu ne-a dat alte ordine şi noi la rândul nostru nu ne-am sesizat ştiind că este lege ordinul dat şi că el trebuie executat întocmai.

Cu toate acestea, noi, cu iniţiativa noastră începând cu anul 1954 am început să raportăm în scris direct col. Baciu şi mai târziu col. Bădică Ilie[35] decesul unui deţinut, lucru ce-l facem şi în prezent. Colonelului Baciu am înaintat un tabel cu toţi deţinuţii decedaţi până în luna martie 1954. Iar în anul 1955 când a venit comisia de anchetă în frunte cu tov. căpitan Târnoveanu mi s-a arătat că acest lucru este ilegal. În urma acestui fapt am făcut raport şi am cerut lămuriri de felul cum trebuie să fac cel puţin în viitor. După raport am primit ordin că trebuie să facem acte de deces la Sfatul Popular al oraşului, iar acest ordin dat l-am şi pus în practică cu primul caz care l-am avut[36] şi în viitor îl vom respecta.

---

[33] În acest sens, Vasile Ciolpan îşi aminteşte: „Mergeam cu medicul spitalului din Sighet şi cu medicul penitenciarului şi făceam un proces-verbal, iar cauza morţii se trecea diagnosticul care-l avea bolnavul." (*Închisoarea din Sighet acuză...*, p. 25).

[34] În perioada mai 1950 – decembrie 1952 au decedat 28 de persoane. (Arhiva Memorialului Victimelor Comunismului şi al Rezistenţei, Fond Acte de moarte; în continuare Arh. MVCR).

[35] S-a născut la 6 decembrie 1913, la Capul Dealului (Dolj), a absolvit 5 clase primare, iar la Moscova, în timpul celui de al doilea război mondial a urmat „Şcoala Antifascistă" de 4 luni. Înrolat în Armata Roşie, la 15 noiembrie 1943, ca sublocotenent, a fost numit, la 15 decembrie 1945, ofiţer politic în cadrul Inspectoratului General al Armatei pentru Educaţie, Cultură şi Propagandă. Între 30 decembrie 1949 – 15 iulie 1953 a fost directorul Unităţilor de Muncă din cadrul Ministerului de Interne. Până la trecerea sa în rezervă, la 30 noiembrie 1958, a deţinut diverse funcţii (şef Serviciu Pază, locţiitor director) în Direcţia Penitenciare şi Colonii de Muncă. (Arh. ANP, Fişa de serviciu nr. 2661).

[36] Astfel se explică existenţa în registrul obişnuit al morţilor din anul 1955, al Oficiului de Stare Civilă din Sighet, a trei acte de moarte a foştilor demnitari, Ion Sandu, Constantin Simian, Grigore Dumitrescu,

Pentru că dacă ar fi fost ordin ca să le facem acte de deces n-ar fi constituit niciodată o greutate ci, din contră, o uşurinţă prin faptul că n-ar fi trebuit să facem groapă noaptea şi nici nu am fi înmormântat noaptea, ci am fi lucrat ziua şi fără pic de teamă din partea nimănui, dar fiind ordin că este secret şi că noi trebuie să aplicăm dictatura proletariatului aşa cum ne-a învăţat partidul, noi am aplicat acest lucru cu cel mai mare secret şi mai ales când am cunoscut că cine sunt deţinuţii n-aş fi spus un cuvânt nimănui, mai bine să se fi întâmplat orice decât să arăt cuiva ce se petrece la noi.

Referitor la deţinuţii Radu Roşculeţ[37] şi Lepădatu Alexandru[38] care s-au strangulat, n-a fost o intenţie de a ascunde, fiindcă verbal am raportat fostului colonel Baciu, însă greşeala a fost că nu s-a trecut în procesul verbal cauza decesului, dar col. Baciu fiindcă i s-a raportat a ştiut că avem trei deţinuţi care s-au strangulat.[39]

Menţionez că am fost ridicat de partid şi educat în spirit revoluţionar fără multă pregătire, am fost mândru de sarcina pe care ne-a încredinţat-o guvernul şi partidul, am căutat să fac totul ca să fie bine şi să îndeplinesc sarcina dată, dar poate că nu ne-am ştiut orienta în suficientă măsură în anumite probleme, dar pot să arăt că nici ajutat suficient n-am fost, mai ales în problema deceselor.

[Arh. ANP, Fond Cadre, Dosar 1302, nenumerotat]

***

3.

PROCES-VERBAL, 6 IUNIE 1955

La ordinul verbal al tov. locţiitor al Ministrului Afacerilor Interne, gen. maior Ady Ladislau, comisia formată din cpt. Simionescu Constantin, cpt. Dan Tailler, lt. maj. Stokker Andrei, din D.P.L.C. împreună cu lt. maj. Ionescu Virgil din cadrul Direcţiei a VIII – a M.A.I., au cercetat în zilele de 3–6 iunie 1955, cazurile de încălcare a legalităţii populare săvârşite de lt. maj. Ciolpan Vasile comandantul penitenciarului Sighet Principal cu ocazia decesului a 50 de deţinuţi din acest penitenciar în intervalul 1950–1955. În urma cercetărilor efectuate am ajuns la următoarele concluzii:

1. În intervalul 9 mai 1950 – 6 februarie 1955 au decedat în penitenciarul Sighet Principal un număr de 47 deţinuţi[40] pe care comandantul penitenciarului i-a îngropat în diferite locuri, fără a îndeplini formele legale cerute de legile R.P.R. şi prescripţiunile Regulamentului de Pază şi Regim al Penitenciarelor.
2. Tot în acest interval s-au sinucis prin strangulare 3 deţinuţi care de asemenea au fost îngropaţi fără îndeplinirea formelor legale cerute de legile RPR.

---

decedaţi în intervalul mai-iunie 1955. În schimb, actele de moarte ale deţinuţilor politici decedaţi în penitenciarul din Sighet în intervalul mai 1950-mai 1955 au fost întocmite ulterior, în vara anului 1957, în urma presiunilor venite din partea familiilor celor decedaţi. (Arh. MVCR, Fond Acte de moarte).

[37] Radu Roşculeţ (1895–1951) avocat, membru al Partidului Naţional Liberal, deputat în perioada interbelică, ministru între anii 1946–1947. Arestat în noaptea de 5/6 mai 1950 a fost închis la penitenciarul din Sighet unde a decedat la 7 februarie 1951, iar cauza morţii a fost trecută „insuficienţă circulatorie, sincopă cardiacă." (Arh. MVCR, Fond Acte de moarte).

[38] Alexandru Lapedatu (1876–1950) istoric, profesor la Universitatea din Cluj, codirector al Institutului de Istorie Naţională din Cluj, academician. Membru marcant al Partidului Naţional Liberal a fost deputat, senator şi ministru în mai multe guverne interbelice. Arestat în noaptea de 5/6 mai 1950 şi închis la penitenciarul din Sighet unde a decedat la 30 august 1950, iar cauza morţii a fost menţionată „paralizie cardiacă, arterioscleroză, demenţă senilă, miocardită" (Arh. MVCR, Fond Acte de moarte).

[39] Cel de al treilea deţinut care s-a sinucis în penitenciarul din Sighet, prin spânzurare, a fost Constantin Tătăranu, la 6 octombrie 1952, iar pe actul de deces a fost trecută drept cauză a morţii „insuficienţă cardiacă-miocardită cronică". (Arh. ANP, Dosar 1302; Arh. MVCR, Fond Acte de moarte).

[40] Vezi lista nominală a deţinuţilor politici decedaţi în penitenciarul din Sighet la Andrea Dobeş, Ioan Ciupea, *op. cit.*, pp. 292–293.

3. Pentru toţi deţinuţii decedaţi şi sinucişi, comandantul penitenciarului a întocmit câte un proces verbal în dublu exemplar în care se arată numele şi prenumele deţinutului decedat, data decesului şi cauzele care au dus la moartea deţinutului. Procesele verbale de decedare a deţinuţilor din intervalul 9 mai 1950 – 15 februarie 1952 sunt semnate de comandantul penitenciarului, dr. Sever Roxin, medicul primar al spitalului şi dr. Lungu Iosif[41], medicul penitenciarului. De la această dată [15 februarie 1952] şi până în 25 ianuarie 1954 procesele verbale de deces sunt semnate de comandantul penitenciarului şi de Şuteu Alexandu, medicul penitenciarului. De la data de 25 mai 1954 şi până la 19 iulie 1954 procesele verbale de deces sunt semnate de comandantul penitenciarului şi oficiantul sanitar, plut. Rusneac Mihai. De la data de 13 august 1954 şi până la 6 februarie 1955, procesele verbale de deces ale deţinuţilor sunt semnate de comandantul penitenciarului şi dr. Lungu Iosif, medicul penitenciarului Sighet Raional. Procesul verbal de deces al deţinuţilor Cristu Ioan şi Suciu Ioan, decedaţi în iunie 1953, sunt semnate, pe lângă comandantul şi oficiantul sanitar şi de lucrătorul operativ, slt. Tâmp Gheorghe. Procesele verbale nu au număr de înregistrare şi nici ştampila unităţii.

4. Din informaţii a reieşit că deţinutul Lapedatu Alexandru, la data de 30 august 1950, s-a sinucis prin ştrangulare, iar la 7 februarie 1951, s-a sinucis tot prin ştrangulare, deţinutul Radu Roşculeţ. În procesul verbal de deces al deţinutului Radu Roşculeţ se arată că a decedat din cauza insuficienţei circulatorii şi sincopă cardiacă. Procesul verbal este semnat de comandantul penitenciarului, de doctorul Sever Roxin, medicul primar al spitalului şi doctorul Lungu Iosif, medicul penitenciarului. Cauzele decesului acestor doi deţinuţi sunt trecute fals în procesele verbale, deoarece ei s-au sinucis prin strangulare, conform celor declarate de comandantul penitenciarului lt. maj. Ciolpan Vasile şi plut. Rusneac Mihai, oficiant sanitar. Comandantul penitenciarului a declarat că din superficialitate nu s-a trecut cauza adevărată a decesului acestor doi deţinuţi.

5. La întrebarea pusă de comise de ce nu a respectat legalitatea populară şi Regulamentul Interior de aplicare a regimului în penitenciar cu privire la decesul deţinuţilor lt. maj. Ciolpan Vasile a declarat următoarele: „Când în mai 1950 am fost instalat ca şi comandant al acestui penitenciar de fostul ministru adjunct Jianu Marin şi colonelul Baciu Ioan, directorul general al Direcţiei Penitenciarelor, mi-au ordonat verbal să nu mă conduc după regulament, în ceea ce priveşte decesul deţinuţilor, ţinerea evidenţei şi aplicarea regimului. Mi s-a ordonat ca moartea deţinuţilor să fie păstrată în cel mai deplin secret, înmormântarea să se facă fără a şti nimeni locul unde au fost îngropaţi". Până la data de 2 martie 1954, comandantul penitenciarului nu a raportat nici unui for superior decesele sau sinuciderile din rândul deţinuţilor. Abia la 2 martie 1954, prin raportul nr. 00175 adresat

[41] Iosif Lungu s-a născut la 4 decembrie 1910 la Iaşi, fiind absolvent, în 1938, a Facultăţii de Medicină a Universităţii din Iaşi. În mai 1947 şi-a schimbat numele din Ludescher în Lungu, iar în luna iunie a fost repartizat la Spitalul Sighet ca medic secundar la secţia maternitate, din 1948 trecând la secţia de chirurgie. Membru P. C. R. din 1945, a devenit, doi ani mai târziu, secretarul organizaţiei de bază din Spitalul Sighet. Prin Decizia nr. 578 din 1 iulie 1950, semnată de Marin Jianu, ministrul adjunct de Interne, a fost angajat cu jumătate de normă „ca medic consultant la penitenciarul Focşani, cu serviciul la penitenciarul Sighet, începând din data de 1 mai 1950, cu un salariu de 11.600 lei". Referindu-se la momentul angajării la penitenciarul din Sighet, Lungu Iosif a notat într-o autobiografie scrisă la 9 ianuarie 1955: „Nu eu am dorit să fac parte din cadrele MAI, am fost obligat, fiind necesar un medic la penitenciarul Sighet, în anul 1950. Propunerea a fost făcută de secretarul de partid şi de comandantul Securităţii din Sighet". În paralel, Lungu Iosif funcţiona cu normă întreagă la Spitalul din Sighet, fiind şi medicul Comitetului raional de partid. La 1 decembrie 1953 a fost transferat la penitenciarul Sighet Raional, închisoare de drept comun. În luna iulie 1955, odată cu unificarea celor două penitenciare din Sighet, după transferarea deţinuţilor politici, doctorul Lungu Iosif a solicitat scoaterea în rezervă din rândul cadrelor MAI pentru a rămâne la Spitalul din Sighet ca „medic chirurg, specialist în obstretică-ginecologie [!], spre a putea da un randament mai mare" (Arh. ANP, Fond Cadre, Dosar 561).

direct colonelului Baciu Ioan, director al penitenciarelor din acel moment, a raportat nominal deţinuţii decedaţi din 1950 şi până la aceea dată care au fost în număr de 41 decedaţi.

De la această dată comandantul a raportat Direcţiei Închisori şi Penitenciare, decesul fiecărui deţinut, continuând însă a nu întocmi formele legale. Abia cu venirea comisiei de la Direcţia a VIII-a a M.A.I. pentru cei 3 deţinuţi care au decedat după data de 7 februarie 1955, s-au întocmit formele legale prevăzute de legile R.P.R. Deţinuţii decedaţi au fost înmormântaţi până la jumătatea anului 1952, în cimitirul oraşului, iar de la această dată deţinuţii decedaţi au fost înmormântaţi în cimitirul spitalului. Locurile de îngropare au fost stabilite de comun acord cu comandantul raionului de securitate. Pentru păstrarea secretului, îngroparea cadavrelor s-a efectuat numai noaptea şi mormintele au fost mascate ca să nu se mai poată identifica. Comandantul declară că la decesul şi înmormântarea deţinuţilor a procedat aşa cum s-a arătat mai sus, pentru a se păstra o deplină conspirativitate. Cu toate acestea acest lucru nu a fost realizat pe deplin, deoarece în cursul anului 1955, penitenciarul a primit două adrese de la Capitlul romano-catolic din Alba Iulia, prin care se solicita certificatul de deces al deţinutului Boga Aloisiu[42], indicând totodată şi timpul aproximativ în care deţinutul a decedat în penitenciar. O altă abatere de la păstrarea conspirativităţii o constituie şi faptul că comandantul a admis ca procesele verbale de inventariere a obiectelor deţinuţilor precum şi unele procese verbale de deces ale deţinuţilor să fie scrise de către fostul contabil [Gheorghe] Borca. Comandantul declară că lucrătorul operativ anunţa Serviciul Operativ din minister de moartea fiecărui deţinut. Aceasta nu s-a putut verifica deoarece ofiţerul operativ nu este în localitate. Comandantul declară că deţinuţii decedaţi în anul 1950 şi 1951 au fost îngropaţi cu sicrie, iar după această dată, îngroparea nu s-a mai făcut cu sicrie, deoarece nu mai avea scândură. Ciudat este că după această dată din declaraţiile date de către plutonierul Rusneac Mihai, locotenentul Sindeştreanu Ioan şi sergentul Colder Vasile reiese că comandatul şi-a confecţionat în penitenciar, din scândura penitenciarului o ladă, o valiză, masă şi alte lucruri mărunte.

6. Pe lângă cele arătate mai sus printre abaterile de la legalitatea populară au fost informaţii că comandantul penitenciarului a mai săvârşit următoarele:

a). La sosirea deţinuţilor, procesele verbale iniţiale de inventariere a obiectelor personale ale acestora au fost întocmite în mod defectuos deoarece nu cuprinde totalitatea şi caracteristicile lor, ele prezentând modificări şi adăugiri, lucru constatat de comisie. Această deficienţă comandantul a încercat să o lichideze prin întocmirea de alte procese verbale de obiecte de valoare şi îmbrăcăminte abia la sfârşitul anului 1954. Însă nici aceste procese verbale nu cuprind totalitatea obiectelor personale ale deţinuţilor. De exemplu în pachetul deţinutului D. R. Ioanţiescu[43] s-au găsit o pereche de ochelari de preţ fără a figura nici în primul şi nici în al doilea proces verbal de inventariere. Constituie o orientare greşită faptul că obiectele personale şi de valoare ale deţinuţilor au fost şi sunt gestionate şi păstrate de aceeaşi persoană, care este comandantul unităţii. Menţionăm că, coletele cu îmbrăcămintea deţinuţilor sunt păstrate în condiţiuni necorespunzătoare, pe podea, care a dus şi duce la degradarea acestora. O parte din obiectele personale ale deţinuţilor morţi, circa 37 de pachete cu excepţia obiectelor de valoare se află încă în posesia penitenciarului.

[42] Născut la 18 februarie 1886, a devenit după arestarea episcopului Márton Áron, în anul 1949, vicar al episcopiei romano-catolice din Alba Iulia. Arestat la 10 mai 1950, a decedat în penitenciarul din Sighet la 14 septembrie 1954.

[43] Ioaniţescu R. Dumitru, născut la 14 aprilie 1885 în Bucureşti, fiul lui Radu şi Elena, doctor în Drept, profesor universitar, membru al Partidului Naţional Ţărănesc, deputat în mai multe legislaturi interbelice, transferat la penitenciarul din Sighet la 17 decembrie 1950. Prin Decizia M. A. I. nr. 334 din 1 august 1951, a fost internat administrativ pe o perioadă de 24 luni, iar prin Decizia M. A. I. nr. 559 din 6 august 1953, pedeapsa a fost majorată cu 60 luni. (Arh. C. I. S. A. C., Fişa de încarcerare nr. 82.761).

b). Comandantul a folosit pentru uz personal, obiecte de valoare ale deținuților ca: ceas, stilou, servietă, fapt recunoscut de comandant în organizația de bază a partidului.[44]

c). Comandantul a ordonat, permis și consumat împreună cu alte cadre din alimentele destinate deținuților ca: lapte, smântână și carne[45].

d). Comandantul a tolerat și nu a tras la răspundere cadrele care au bruscat deținuții.

Față de cele constate facem următoarele propuneri:

a). Trimiterea unei comisii în care să fie inclus și un organ al Controlului Financiar Intern care să verifice problema obiectelor de valoare și situația administrativ-gospodărească a unității, unde din informații și din controlul executat de comisia anterioară a D.P.L.C. rezultă unele lipsuri.

b). Trimiterea unui organ judiciar pentru întocmirea formelor legale a deținuților decedați în perioada 1950 – 7 februarie 1955.[46]

c). Conducerea D.P.L.C. să stabilească în colaborare cu conducerea Direcției a VIII-a M.A.I., regimul ce urmează a se aplica acestor deținuți ținând seama ca aceasta este un penitenciar preventiv special.

---

[44] În referatul întocmit de comisia de anchetă la sfârșitul lunii iunie 1955 se precizau câteva din neregulile constatate referitoare la obiectele de valoare ale deținuților: „La deținutul decedat Potârcă Virgil în procesul verbal se găsește înregistrat un ceas de metal galben, marca Junghaus însă la D.P.L.C. s-a trimis un ceas de mână din aur marca Juvelia. La deținutul decedat Argetoianu Constantin se află înscris un ceas marca „Longines" care apoi s-a modificat de către comandant, trecându-se marca Junghaus care s-a trimis la D.P.L.C. Modificarea s-a făcut fără a fi confirmat prin vreo semnătură a deținutului. Fostul comandant motivează faptul prin aceea că inițial trecându-se din eroare în registru un ceas marca Longines a făcut ulterior modificarea cu știința deținutului. Deși deținuții decedați Răşcanu Ion și Manoilescu Mihai nu sunt prevăzuți în scripte cu obiecte de valoare, totuși pe tabelul respectiv, trimis la DPLC sunt menționați cu următoarele obiecte: primul cu un ceas de buzunar din aur marca Longines, iar al doilea cu un stilou defect cu vârf de metal galben și un creion mecanic din metal. Deținuții decedați Mareș Nicolae, Iuliu Maniu, Popovici Ion și Macovei Ion sunt trecuți în procesele verbale de evidență cu câte un stilou, care însă cu ocazia verificării nu s-au găsit. În schimb, cercetând la D.P.L.C. obiectele de valoare ce s-au trimis ca aparținând deținuților decedați, s-au găsit 4 stilouri cu posesori neidentificați din care caracteristicile a trei din ele corespund cu cele ale stilourilor ce au aparținut deținuților Mareș Nicolae, Popovici Ion și Macovei Ion. În ceea ce privește stiloul deținutului decedat Iuliu Maniu în evidență este trecut cu un stilou de culoare verde, iar printre stilourile cu posesori neidentificați, am găsit un stilou format mic, de culoare albastră cu peniță de aur. În cercetarea ce am făcut, spre a vedea dacă la mijloc nu ar putea fi vorba de vreo sustragere sau eventual o înlocuire, fapt pe care însă nu l-am putut dovedi, am ajuns la concluzia că nepotrivirile se datorează proastei evidențe și neaplicării instrucțiunilor cu privire la gestionarea obiectelor de valoare, fie din neglijență fie din comoditate". (Arh. ANP, Fond Cadre, Dosar 1302).

[45] În referatul întocmit de comisia de anchetă la sfârșitul lunii iunie 1955 se preciza „S-a constatat că s-au comis în mod sistematic sustrageri de alimente din cele destinate hranei deținuților, care au fost folosite la cantină și consumate de către cadrele formațiunii în frunte cu comandantul. Acestea se luau din rațiile destinate deținuților, iar în scripte se treceau cantitățile legale, ce ar fi trebuit să fie distribuite." (*Ibidem).*

[46] Având în vedere contextul intern și internațional din vara anului 1955, când penitenciarul redevine de drept comun, autoritățile s-au confruntat cu tot mai multe presiuni din partea familiilor celor morți la Sighet, care doreau să afle ce s-a întâmplat în acești ani. Nedispunând de nici un act legal, nu puteau reglementa juridic o serie de situații care presupuneau existența unor asemenea documente, pretinse de lege. În luna iunie 1956, ministrul adjunct al Afacerilor Interne, generalul Gheorghe Pintilie a ordonat serviciului care se ocupa cu evidența deținuților din Ministerul de Interne să comunice sfaturilor populare din țară că „deținuții respectivi au murit în penitenciar în anul, luna, ziua, pentru ca Sfaturile Populare să-i scoată din evidență". Dacă se iau în considerare și presiunile externe se poate explica de ce în anul 1957, autoritățile au început o campanie de întocmire a certificatelor de deces, potrivit Decretului 200/1957, privind înregistrarea deceselor din penitenciare. În aceste condiții își începe activitatea maiorul Vasile Nica de la Direcția Generală a Penitenciarelor, care a plecat de la București, din ordinul Ministerului de Interne, a trecut pe la mai multe penitenciare din țară, printre care Timișoara și Cluj, înainte de a ajunge la Sighet. Analizând actele de moarte întocmite la Sighet, se constată următoarele: din 51 de acte, 42 sunt datate 20 iulie 1957, iar 9 au data de 13 august 1957, toate având semnătura lui Vasile Nica (Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Fond D, Dosar 73, vol.1, ff. 2–21; Arh. MVCR, Fond Acte de moarte).

d). Legalizarea deţinerii deţinuţilor din acest penitenciar în conformitate cu Codul de procedură penală întrucât la dosarele personale ale acestora nu se găseşte nici o bază legală de deţinere.

e). Repartizarea unui medic permanent pentru penitenciar.

f). Internarea deţinuţilor bolnavi în stare gravă la spital.

g). Ţinând cont de vârsta şi starea sanitară a deţinuţilor propunem mărirea baremului de medicamente. Întrucât dotarea cu instrumentar medical este insuficientă, propunem a se dota de urgenţă cabinetul medical cu cele necesare.

h). Repartizarea unui procuror M.A.I. care să controleze periodic respectarea legalităţii populare.

i). Completarea şi mărirea numărului de supraveghetori la acest penitenciar prin dotare, după cerinţele grupului de anchetă M.A.I.

j). Să se aprobe devizul de reparaţii capitale a penitenciarului, lucrări ce trebuie executate în vara anului 1955, reparaţii fără de care s-ar periclita starea sănătăţii deţinuţilor.

k). Faţă de lipsurile constate atât de comisia anterioară cât şi de actuala comisie, de neînţelegerile şi relaţiile neprincipiale în conducerea penitenciarului propunem schimbarea comandantului, locţiitorului politic şi a ofiţerului operativ după ce în prealabil s-a făcut verificarea de către comisia propusă de noi la punctul „a" iar pentru cei care au călcat legalitatea populară să se ia măsuri conform legilor în vigoare.

Drept pentru care am încheiat prezentul proces-verbal, într-un singur exemplar, la Penitenciarul Principal Sighet.

[Arh. ANP, Dosar 1302, nenumerotat]

INVESTIGATIONS IN THE ROMANIAN PENITENTIARY SYSTEM. CASE STUDY: VASILE CIOLPAN (1955)

Abstract

Vasile Ciolpan (1920–2004) was the director of the Sighet prison between May 1950 – June 1955, period in which a great part of the political, cultural and religious elite of the inter-war Romania was imprisoned and exterminated in this penitentiary.

This study tries to present several aspects referring to the activity of Vasile Ciolpan as the director of the Sighet penitentiary, as resulting from the investigations done by the leadership of the Direction of the Penitentiaries, Camps and Colonies, in 1955. These investigations revealed a series of abuses done by him in the penitentiary: the burial of the deceased in several places without legal documents, the use of several valuable personal belongings of the prisoners in his private benefit, the theft of food from the one destined to the prisoners, the rude treatment and hitting of several prisoners etc. During the investigations done by his superiors, Vasile Ciolpan affirmed that in the period in which he had been the head of the penitentiary he only obeyed the verbal orders he received at his investment from certain persons from the leadership of the Ministry of Internal Affairs, orders which, in most of the cases did not follow the rules in force.

In August 1955, Vasile Ciolpan was dismissed and sued for "abuse and negligence at the work place". In April 1956, his file was classified as there was "no real lack regarding the personal belongings from the prisoners' packages, and those interested, i.e. the prisoners, have not made any denunciations".

As a civilian, Vasile Ciolpan worked, until his retirement in 1971, at a milk collecting centre, at the Territorial Popular Board of Sighet and at the territorial cinematography centre.

IOAN OPRIŞ

CONSTANTIN DAICOVICIU – OMUL DATORIEI

În tranzițiile veacului al XX-lea și istoricii au trebuit să se orienteze pentru a-și împlini destinul. Cei norocoși, cei sprijiniți de personalități puternice, cei robuști au reușit să traverseze schimbările, plătind însă cu energii și sănătate presiunile la care au fost supuși. Plata lor n-a exclus compromisurile, trebuind să-și dea obolul față de Putere, căreia nu de puține ori i s-au raliat, făcându-i jocul. Alții din aceiași meserie – cei aflați în fruntea unor instituții istorice de largă reputație, angajați cu fermitate în politică – au plătit cu ani lungi de pușcărie, cei mai mulți ieșind zdruncinați ca sănătate iar nu puțini pierzându-și viața.

Cerințele de conservare și cele de supraviețuire le-au dirijat tuturor actele, decizând adeseori conlucrarea cu regimurile politice, drapându-se frecvent în culorile de partid și defilând sub faldurile ideologice cu aparențe câștigătoare. Doar foarte puțini istorici au „navigat" destoinic printre atâtea schimbări de regim politic, reușind să rămână cu constanță în trendul vremii. Între cei mai de seamă „navigatori" își înscrie faptele și îndeosebi opera de istoric fondator de școală, Constantin Daicoviciu[1].

Mandatul ministerial repetat al lui Alexandru Lapedatu, ca și mulțimea obligațiilor sale politice l-au pus în situația de a-și limita timpul alocat problemelor Secției Regionale Transilvania a Comisiunii Monumentelor Istorice.

De altfel, la Cluj, secretariatul acesteia fiind încredințat energicului arheolog Constantin Daicoviciu, competența și mobilitatea acestuia l-au recomandat pentru a i se încredința sarcinile permanente ale Regionalei.

În aceeași direcție, plecarea din 1929 la Roma – în funcția de director al Școlii Române – a directorului Institutului de Studii Clasice și al Muzeului de Arheologie și Pinacotecii „V. Cioflec", Emil Panaitescu și absența sa din țară vreme îndelungată, a făcut ca și bunul mers al celor două importante segmente instituționale să fie asumat tot de către C. Daicoviciu. Acesta și-a păstrat poziția – fiind omul providențial pentru a da din personalitatea sa instituțiilor de patrimoniu transilvănene – și în timpul mandatelor directoriale îndeplinite de către mai vârstnicii profesori D. M. Teodorescu, Th. Naum și Șt. Bezdechi. Tinerețea și energia arheologului, forța cu care și-a mobilat argumentele și demersurile, pasiunea nedezmințită l-au recomandat drept istoricul transilvănean cel mai potent din toată tânăra generație postbelică.

Reținut la catedră ca tânăr eminent, prin recomandarea lui Marton Roska, însă bucurându-se de aprecierea tuturor profesorilor săi, Constantin Daicoviciu a ales drumul cel mai greu: acela de desțelenitor și fondator de strategie în ocrotirea valorilor culturale. Aici

[1] Am insistat asupra prezentării operei sale practice (așa numim demersul său de instituire a sistemului de cercetare sistematică și protecție arheologică și istorică în Transilvania și Banat), în lucrarea noastră *Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988. Cât privește tribulațiile de natură politică, acestea sunt prezentate de noi în *Constantin Daicoviciu în zona confruntărilor*, în *Muzeul Național*, XVII, București, 2005, p. 449–465, plus ilustrațiile; *idem*, *Istoricii și Securitatea*, Ed. Enciclopedică, București, 2006, vol. II, p. 565–634. Despre poziția sa ca universitar, rămâne utilă consultarea lucrării lui Stelian Neagoe, *Viața universitară clujeană interbelică*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980, I-II.

l-au condus, desigur, şi părerile foarte bune pe care le-a făcut în anii studenţiei lui Al. Lapedatu, G. Bogdan-Duică, V. Bogrea, Th. Naum şi Emil Panaitescu. Marele său model şi protector – Al. Lapedatu[2] – un liberal sincer şi onest, l-a desemnat ca secretar al Regionalei Comisiunii Documentelor Istorice pe care o prezida. Alţi dascăli, D.M. Teodorescu şi Emil Panaitescu l-au dorit şi cooptat în proaspăt înfiinţatul Institut de Studii Clasice, unde a condus, de asemenea, secretariatul. Şi aceştia, ca şi Th. Naum şi Fl. Ştefănescu-Goangă, aparţineau polului liberal clujean, cel mai activ şi important din Transilvania.

Făcând o ucenicie strălucită şi inovând ca secretar al acestor organisme de coordonare, tânărul şi-a pus în valoare memoria remarcabilă, bosa limbilor clasice, cunoştinţele solide de epigrafie şi arheologie, acestea propulsându-l rapid în vârfurile generaţiei sale. Să adăugăm şi personalitatea puternică de luptător şi învingător, dovedită de altfel ca ofiţer pe frontul italian la Piave şi pe cel româno-maghiar, pe Tisa. El aparţine acelora dintre tinerii români care au luptat în 1918/1919 ca „fraţi de cruce" fiind comandanţi ai legiunilor române, apoi secretarul prezidial al Comitetului de organizare al foştilor gardişti, al cărui prim-preşedinte fusese dr. Amos Frâncu. La 28 iulie 1923 „legionarii" erau chemaţi prin Apelul de la Cluj, semnat de cei doi, să resusciteze „prin un cult intensiv memoria eroilor şi martirilor", să le înlesnească foştilor luptători dobândirea drepturilor ce decurgeau din reforma agrară, iar prin Frăţiile de cruce[3] să susţină promovarea agriculturii, naţionalizarea industriilor şi comerţului. C. Daicoviciu a pus în serviciul istoriei şi sentimentele sale româneşti aşa cum i-au fost modelate în casa părintească, la şcoala din Caransebeş şi la Universitatea Daciei Superior. L-a slujit şi un talent oratoric de excepţie, curajul opiniei şi bărbăţia, calităţi reliefate la catedră, în muzeu, pe şantierele arheologice, în numeroase împrejurări publice.

Profil clasic, cu un temperament vulcanic, neastâmpărat, mereu în mişcare, el şi-a construit şi consolidat prietenii şi amiciţii trainice, dar a provocat şi temeri, rezerve şi nenumărate gelozii de regulă ascunse. Oricum, ca istoric şi arheolog, ca bărbat chipeş cu darul vorbei, ca intelectual rasat n-a rămas niciunde neremarcat, neacceptând să stea în posturi secunde. Succesele de care s-a bucurat, aprecierea şi veneraţia, uneori chiar dragostea nu l-au ocolit. Când a intrat în politica militantă era deja un personaj bine cunoscut şi respectat, dacă nu chiar temut de unii dintre adversarii disimulaţi mereu în faţa impetuozităţii sale adeseori agresive.

A optat pentru liberali nu la juneţe ci la anii vigoarei depline, venind alături de liderul acestora Al. Lapedatu. Şi, în ciuda unor tribulaţii – de altfel explicabile prin presiunile timpului –, el, care nu putea rămâne oricum în umbră, având nevoie de scena afirmării publice, şi-a păstrat concepţiile liberale, neocolind să critice cu demnitate oponenţii şi greşelile lor, chiar când pe scena politică nu rămăseseră decât comuniştii. Or, de acum era unul de-al lor!

Datorită personalităţii sale ştiinţifice şi locului dobândit în ierarhiile sociale, poate şi temperamentului vulcanic, dar îndeosebi contribuţiilor istorice, n-a fost decât arareori contrazis. „Lucrat" însă din umbră, duşmănit şi criticat a fost în permanenţă, adversarii săi fiind puternici şi temuţi. E drept că l-au sprijinit substanţial faptele sale, instituţiile pe care le-a consolidat, numeroşi prieteni şi confraţi, clanul intelectual căruia i-a aparţinut şi pe care s-a sprijinit adeseori. Aceştia şi emulii săi – mulţi, desigur – i-au sprijinit cutezanţele, i-au apla-

[2] Fotografia acestuia a mobilat biroul lui C. Daicoviciu de la Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, şi este încă aici, chiar şi în anii când numele istoricului se rostea doar între cunoscuţi, iar familia celui mort la Sighetu Marmaţiei a întreţinut relaţii neafectate de teamă şi interdicţii cu familia Daicoviciu.

[3] Cf. Apelul Comitetului de organizare a foştilor gardişti pentru organizarea lor în legiuni de tir, declarat „în vederea scopului eminamente patriotic în care se face sport şi nu politică", semnat de dr. Amos Frâncu şi C. Daicoviciu pentru convocarea membrilor activi la Congresul de la 28.X.192(2) şi cel datat 28.VII.1923, Cluj, pentru organizarea gardiştilor. În Arhivele Naţionale, Arhiva Istorică Centrală, fond Arh. CC. PCR, 95 – 122393, vol.2, microfilme, rola 1266, c. 0412-0413.

udat ieşirile şi îndeosebi greutatea argumentelor, făcându-i mari servicii de imagine, inclusiv postumă. Chiar şi atunci când l-au criticat, au făcut-o cu admiraţie!

C. Daicovicu a trăit şi a iubit cu intensitate viaţa, lumea, onorurile, puterea minţii şi pe cea a scaunului de conducător. A trăit însă foarte modest, chiar dacă ar fi putut cere şi pretinde condiţii, pe care de altfel contemporanii săi cu mult inferiori le-au dobândit: o locuinţă mare, bunuri personale valoroase, obiecte de lux etc. A preferat să locuiască într-un modest apartament, situat în incinta muzeului transilvănean, în care singura piesă impresionantă (biroul lui Lapedatu) – unde trona magistrul – era biroul. Un birou auster, cu biblioteca la îndemână şi plasat la intrarea de la muzeu, de unde observa totul. Aici a oficiat vreme de cinci decenii o adevărată sacerdoţie profesională: de profesor, de arheolog, de director al cercetărilor istorice, de muzeograf şi protector al monumentelor, de lider cultural necontestat.

Istoricii, se ştie, construiesc obiectul istoriei şi, deopotrivă, sunt subiect al acesteia. Fără de ei, înafara produsului lor ne este greu, dacă nu chiar imposibil, să percepem şi să înţelegem trecutul. Adeseori, tot lor le datorăm apropierea de segmentele care fac posibilă explicarea mecanismelor ce leagă istoria de întreaga societate, de evoluţia ei politică, socială, economică, chiar de direcţiile de evoluţie ale acesteia.

Istoricii sunt specie solitară, – deşi adeseori lucrează în echipe sau se sprijină pe colaborarea cu alţii ce le înlesnesc documentarea – care nu-şi permite riscul afirmaţiei nefundamentate pe izvoare sigure, controlabile. Îndeosebi istoricii legaţi de documente palpabile, concrete, de natură patrimonială, cei care furnizează izvoarele sau le desluşesc acestora semnificaţiile sunt determinaţi de o sporită vigoare şi de o disciplinată acribie profesională.

În mod ilustrativ, în adresa Societăţii istorice din New York (The New York Historical Society) din 12 februarie 1805 către public, citim: „Without of the aid of original records and authentic documents, history will be nothing more than a well-combined series of ingenious conjectures and amusing fables"[4].

În mod categoric, C. Daicovicu aparţine istoricilor, desigur celor mai de seamă dintre aceia care au slujit istoria în veacul al XX-lea, un mare deschizător de drum! Ideile sale, multe, le recunoaştem şi în concepţia unora dintre cei pregătiţi sub îndrumarea sa. Unul ajuns chiar la concurenţă cu Magistrul, I.I. Russu afirma:

„Istoria în general e ştiinţa documentelor, a urmelor materiale ale vieţii trecutului, căruia substanţa însăşi a procesului vital îi scapă observaţiei. Exemplul secolului 19 şi 20 în gândire ne-a arătat clar monumentalitatea şi imanenţa formelor vieţii şi destinul pe care îl au toate fenomenele de a deveni scheme goale, fără conţinut real. Şi ştiinţele morale nu pot fi decât sedimente de legi şi cadre, sau construcţii cu mai multă sau mai puţină fluiditate. În orice caz, deocamdată ştiinţele istorice nu sunt totalitare, şi rămân <ştiinţe> în fluxul de antinomii ale spiritualităţii contemporane"[5].

Iată – ilustru explicat de un tânăr, pe atunci, fost elev şi discipol al lui C. Daicoviciu – rostul istoricului în frământatele decenii interbelice, când personajul nostru se afirmase deja în mod plenar. Cei cu care a lucrat aduc de altfel lămuriri asupra personajului.

Legăturile lui Daicoviciu cu Panaitescu au rămas deosebit de strânse, atât datorită săpăturilor arheologice, intereselor catedrei şi Institutului, dar şi a celor legate de pregătirea postuniversitară a tinerilor arheologi clujeni. Şcoala Română de la Roma – condusă între 1929 şi 1940 de către Emil Panaitescu – a fost locul unde şi vârfurile generaţiei interbelice clujene, cu deosebire arheologii şi istoricii, au beneficiat de invidiatul statut de membri.

Lui Daicoviciu i-a încredinţat Panaitescu problemele administrative curente ale institutului (câtă vreme l-a condus în anii 1930–1936), cele ale fondurilor de săpături arheologice şi chiar cele legate de locuinţa sa de la Cluj. Profesorului îi scria tânărul Daicoviciu la 3 august 1932, „întors de la săpături abia ieri", că urma să-i plătească chiria locuinţei din

[4] Prezentată ca text public în Muzeul Societăţii Istorice din New York.

[5] I. I.Russu, *Raport către directorul Şcolii Române*, Roma, în ziua Învierii Domnului, 1934, Arh. Naţională – Arh. Ist. Centrală, fond Emil Panaitescu, dosar 7, f. 90.

leafa cuvenită pe luna iulie. Ca şi despre suma de 4000 lei pe care-i destinase altor tineri „studioşi", Oct. Floca şi Mihail Macrea (câte 2000 de lei de fiecare), aflaţi la Roma, solicitându-l pe directorul Şcolii să schimbe – în contul lor – banii în lire italiene, Daicoviciu reţinând echivalentul lor pe seama acestuia şi arătându-şi, odată cu studioşii, recunoştinţa.[6] Colaboratorul direct la săpăturile de la Căşei, conduse de Em. Panaitescu şi supravegheate la faţa locului de Al. Doboşi, era în acel august în concediu, iar „pe la Institut e bine totul. Lucrările (de reparaţii, n.n.) n-au început. Mai trebuie o licitaţie".[7]

Şi-n acel an, ca şi în 1933, Daicoviciu s-a aflat aproape 4 luni la Ulpia Traiana, unde rezultatele începeau să fie spectaculoase.

În vara lui 1934, chiar primul ministru Gh. Tătărescu a organizat la sugestia arheologului nostru, împreună cu prefectul de Hunedoara, o tabără de vară la Ulpia Traiana. Cercetăşia dădea astfel roade şi pentru arheologie, Daicoviciu fiind printre cei dintâi care i-au sesizat foloasele şi au utilizat-o pentru cercetările sale.

Sigur, la Ulpia s-au organizat cu acel prilej mari „serbări", care au pus în lumină pozitivă guvernul, pe primul ministru şi autorităţile locale. Dar, arheologia nu avea astfel decât de câştigat, primind mai multe fonduri şi un suport oficial cu care se afirma ca un instrument important în politica naţională. O făcea, desigur, şi în contul celui care a condus acolo cele mai ample săpături arheologice din epocă!

Pe durata mandatului directorial, cursul lui Em. Panaitescu (istoria antică) a fost suplinit de prof. D. M. Teodorescu, C. Daicoviciu asumându-şi seminariile. Acest aranjament – îi scria Daicoviciu directorului Şcolii Române de la Roma – „pentru mine e foarte bun căci în legătură cu seminarul meu de epigrafie, unde s-au înscris vreo 25 de studenţi, pot face destule exerciţii la studiul provinciilor dunărene anunţat pentru seminarul dumneavoastră. Sunt pe cale să închei socotelile seminarului de istorie antică pe anul şcolar trecut (1934/35). După cum ştiţi, suma acordată era de 10000 lei"[8].

Pentru Institutul de Studii Clasice – informa el – cumpărase cărţi de la librăriile străine „Dietrich" şi „Belles lettres", dar întâmpina mari dificultăţi cu devizele, îndeosebi cu librăria franceză: „Pentru Germania ar mai merge. Pentru Franţa, mi se spune că e imposibil să avem devize în franci francezi", deci întreabă: „n-aţi putea Dv. trimite mai uşor din Italia franci la <Belles lettres> din Paris (536 franci fr. pentru Istoria Antichităţii şi 536,75 fr. fr. Pentru Seminarul de Filologie Clasică), urmând ca contravaloarea lor să v-o ţin, în lei, la dispoziţie aici la Cluj?"[9].

Ca un bun gospodar, cumpănitul bănăţean adaugă: „Ţinând seamă de greutăţile financiare şi de dificultăţile tot mai mari ale plăţilor în străinătate, mă întreb dacă n-ar fi mai nimerit să renunţe Istoria Antică la colecţia Budé? Suma de fr. fr. 536 e aproape 5000 lei pe un an! În schimb am putea comanda alte publicaţii care ne lipsesc cu desăvârşire la Cluj. Tot astfel, cred că ar fi mai nimerit să comandăm totul prin Cartea Românească, lăsând şi comenzile directe cu Dietrich. Pentru Institut şi Filologia Clasică nu mai comandăm nimic direct, fiindcă la cumpărarea devizelor pierdem foarte mult şi nici nu putem să obţinem devize"[10].

Doar în acel an noile achiziţii de carte pe seama bibliotecii clujene de arheologie, filologie şi istorie clasică s-au ridicat la peste 10000 lei!

---

[6] Emil Panaitescu a operat frecvent astfel de schimburi de bani, oferind membrilor Şcolii servicii deosebit de avantajoase, dintr-un vădit sentiment de prietenie şi încurajare pe seama lor.

[7] Cu alte informaţii gospodăreşti, ca şi cu aceea a alegerii lui Daicoviciu ca membru corespondent al Institutului Arheologic German din Berlin, comunicată (şi sigur sprijinită direct) de Em. Panaitescu, la care proaspătul membru scria „Îmi pare bine", în scrisoarea lui C. Daicoviciu către Em. Panaitescu, [Cluj], 3 VIII 1932, în Arh. Naţionale, Arhiva Istorică Centrală, fond Emil Panaitescu, dosar 104, f. 1–2.

[8] Cf. scrisoare, Cluj, 10 XI 1935, *loc. cit.*, dosar 104, f. 3–4.

[9] *Ibidem*, f. 4.

[10] *Ibidem*, f. 4v.

Sfătuindu-se cu Panaitescu, Daicoviciu a amenajat spațiile de la Institutul de Studii Clasice din aripa nouă, oferind locuințe tinerilor angajați: „e un ajutor pentru ei față de leafa mică ce o primesc"[11]. O atare grijă va avea mereu față de cei cu care a lucrat!

În acea iarnă lucrau la „aranjarea nouă" a muzeului, dar nu dispuneau de bani pentru „mobilier așa cum am dori". Cu un artificiu financiar, au amenajat prima sală din fondul de săpături arheologice (50000 lei), dar la a doua sală n-au mai continuat pentru că trebuia justificată suma de 15000 lei de către fiecare arheolog care a săpat în anul 1934! Nu se poate spune că această inversare de fonduri ar fi fost inutilă!

La fel, l-a informat pe Panaitescu despre situația care-l interesa cel mai mult, aceea a castrului de la Căşei. Daicoviciu a intervenit la autoritățile de la Dej pentru „satisfacerea oamenilor cu pământul"! Cât îl privea pe el, încheiase săpăturile de la Ulpia Traiana, unde „atât amfiteatrul cât şi Aedes Augustalium şi Forul au ieşit admirabil", trimițându-i şi o vedere generală cu amfiteatrul[12].

Vorbind cu Daicoviciu despre banii aprobați pentru săpături arheologice, la rândul său Doboşi putea să-i scrie Profesorului Panaitescu că secretarul Comisiunii l-a asigurat de existența fondurilor şi obținerea unei părți din acestea: „Şi el este interesat de chestiune, deci va urgenta lucrările, să fiți liniştit"[13].

Pentru anul 1936, urmau să-şi împartă sumele alocate săpăturilor arheologice, iar Panaitescu trebuia, ca şi ceilalți, să justifice cei 15000 lei primiți pentru campania de săpături încheiată.

Anul 1935 se încheiase deci în condiții normale, așa că „pe aici toate bune", ba chiar s-au încasat banii pentru suplinirea seminarului din octombrie-decembrie, „lucru ce ni-a prins bine la amândoi", Daicovicu anunțându-l pe şeful său că îi trimite la Roma cărți prin Gherasim Pintea, hamalul care le dusese la gară fiind plătit din fonduri personale[14]!

Când Panaitescu a pregătit lucrarea sa despre *Drumurile Daciei,* Daicoviciu i-a trimis o fotocopie de pe harta lui Finály, „partea care ne priveşte pe noi: Dacia", sperând să-i fie „de oarecare folos", căci trebuia dată la bibliografie. Atent, scria: „nu uitați că el (Finály) dă numai părțile romane <intra fines regni Hungariae> (am zice acum <grandam Hungariae>)"; pe spatele fotografiei a trecut legenda iar în completare a menționat cartea lui A. Grenier, *Archéologie Gallo-Romaine* (vol. VI–1) din *Manualul lui Déchelette*, care cuprindea *Les routes din Gallia* (apărută la Picard, Paris, 1934)[15]. Tânărul şi energicul arheolog clujean nu făcea doar administrație !

La apariția lucrării de evaluare bibliografică a lui Constantin Daicoviciu (*Contribuții la bibliografia Daciei romane [1920–1935]*, Cluj, 1936), M. Macrea a considerat că aceasta „va fi foarte utilă, îndeosebi pentru cercetătorii din străinătate"[16]. În acea iarnă, la Cluj timpul era urât, cu ceață şi moină, dar începuseră cursurile şi activitatea şi la Institut, în general „Pe aici e bine"![17] Preocupări mai rămâneau pentru procurarea de cărți din străinătate, tot mai dificilă datorită restricțiilor valutare.

În vara lui 1936, Consiliul facultății l-a însărcinat pe Daicoviciu şi cu suplinirea catedrei de Istorie antică, „întrucât Dl. Teodorescu nu mai vroia să suplinească din motive de sănătate" propunându-l pe Daicoviciu, o soluție preconizată chiar de titular. Pe acesta-l informează, la 24 iunie 1936, ce curs va preda: „Istoria Romei de la origini până la Princi-

[11] *Ibidem*, f. 3v.
[12] *Ibidem.*
[13] În scrisoare, Cluj, 15 X 1935, loc. cit., dosar 108, f. 13–14.
[14] Cf. scrisoare C. Daicoviciu, 24. XII. 1935, *dosar 104*, f. 5.
[15] În scrisoarea C Daicovicu, 8. I. 1936, *idem*, f. 6–6 v. Titlul lucrării lui Em. Panaitescu: *Le grandi strade romane in Romania, Quaderni dell' Impero. Le grandi strade del mondo romano,* Roma, 10, 1938.
[16] În scrisoare către Em. Panaitescu, Cluj, 10.VI. 1936, în Arh. Naționale, Arhiva Istorică Centrală, fond Panaitescu, dosar 166, f. 4.
[17] În scrisoarea din 8. I. 1936, *idem.*

pat", iar la Seminar „Izvoarele istoriei romane", crezând că „voi putea face treabă bună. În orice caz, îmi voi da toată silința ca studenții să nu piardă firul"[18].

Anul anunța pentru arheologi „necazuri cu banii de săpături", cerându-li-se „foarte insistent acte justificative cât mai curând căci altfel nici nu vom fi puşi pe tabloul noilor lucrări", aşa că „voi încerca să fac ce pot" [19].

Altfel, sănătoşi dar ... lipsiți de bani, aşa că universitarii aşteptau „listele cu comisiile de bacalaureat. Vă puteți închipui, ce fiori străbat prin multe inimi," dorindu-şi „să ajung şi eu la o Comisie căci e prăpăd la cele materiale"[20]! Cum altfel când bonurile compensatorii pentru salariile neachitate din 1931/32 nu ajunseseră nici atunci la personalul didactic de la Facultatea clujeană de litere şi filozofie!!

Atunci când, în 1934, guvernul a acordat bonuri valorice în contul salariului din decembrie 1931 (!), cu ele nu se puteau achita decât impozite. Or, acestea fuseseră plătite la timp, sau bonurile puteau fi vândute la prețul de 38–40 % din valoarea nominală. Cum valoarea nominală scădea zilnic, funcționarii şi universitarii s-au grăbit să vândă bonurile de impozit, la Cluj, tonul dându-l chiar C. Daicoviciu şi colaboratorii săi[21].

În 1937 Daicoviciu i-a solicitat preşedintelui CMIT, Al. Lapedatu, aprobarea eliberării fondurilor de săpături arheologice, respectiv o reglementare prin care să se normalizeze situația, arheologii putând primi „la timp adică în vara sau în toamna anului, fondul nou de săpătură", astfel titularul de şantier fiind „pus la adăpost de orice neplăceri şi sancțiuni izvorâte din nejustificarea la timp a sumelor repartizate"[22].

Banii – 65000 lei – pentru campania 1936/37 erau depuşi la Banca „Albina" din Cluj şi trebuiau justificați până la 31 martie 1937, or a primi astfel fondurile, iarna, era contraproductiv, Daicoviciu propunând justificarea sumelor ordonanțate până la 25 mai, iar acestea – împărțite în rate – să nu fie eliberate decât în baza documentelor de şantier.

În acea campanie, propunerile de săpături cu fondurile aferente (65000 lei) erau repartizate astfel: – Institutul de Studii Clasice (Seminarul de Arheologie) – 15000 lei pentru săpături de şcoală la o stațiune preistorică;

– Emil Panaitescu (25000 lei) pentru Căşei;

– C. Daicoviciu (25000 lei) pentru Sarmizegetusa romană şi castrele de pe limes. Cele dintâi erau considerate de mare importanță „prin faptul că cu aceste săpături de şcoală voim să inițiem în tehnica săpăturilor preistorice, tinerii arheologi din Cluj, stabilind şi o metodă de lucru pentru viitor"[23]. Şi atunci, întrutotul încrezător în capacitatea secretarului Secției transilvănene a CMIT, Al. Lapedatu şi-a dat acordul.

Activismul său profesional şi oportunitățile au conlucrat adeseori pentru a-l ridica pe C. Daicoviciu în rang profesoral. Cum profesorii Goga, Puşcariu, Lupaş şi Dragomir au propus înființarea unei catedre speciale pentru Lucian Blaga (de Filosofia Culturii), steaua lui Daicoviciu a strălucit din nou. Entuziast, acesta îi scria lui Panaitescu „cu multă plăcere", cum în 13 ianuarie 1938 Consiliul facultății votase în unanimitate ridicarea conferinței sale la rangul de catedră cu titlul „Epigrafie şi Antichități Clasice şi Naționale"[24].

Ce s-a întâmplat, de fapt? În 12 ianuarie, la Muzeul Limbii Române, într-o şedință profesorală, Th. Naum – de acord cu Şt. Bezdechi şi D. M. Teodorescu – a propus noua

[18] Cf. scrisoarea lui C. Daicoviciu, 24 VI 1936, *idem*, dosar 104, f. 8–9.
[19] *Ibidem*, f. 9.
[20] *Ibidem*, f. 9. 9v.
[21] În acest sens, observând situația, Al. Doboşi l-a sfătuit la 12. II.1934 pe prof. Emil Panaitescu, aflat la Roma, să-şi vândă bonurile în valoare de 23000 lei, în Arh. Națională, Arhiva Istorică Centrală, fond Emil Panaitescu, dosar 108, f. 2–3.
[22] În adresa CMIT nr. 683, 29. I. 1937, aprobată de Al. Lapedatu la 2. II. 1937, *loc. cit.*, *idem*, f. 10–11.
[23] Cf. Propuneri de repartizarea fondurilor de săpături 1936/37, prezentate de D. M. Teodorescu şi C. Daicovicu, Cluj, 29 I 1937, *idem*, f. 12. Repartizarea în suma cuvenită lui Em. Petrovici sunt anunțate acestuia într-o scrisoare din 3. II. 1937, *idem*, f. 15.
[24] Cf. scrisoare, Cluj, 22. I. 1938, idem, f. 13.

catedră, la care „toți au fost de acord", așa că în 19 ianuarie (în prezența și a lui Lupaș, Dragomir și Lapedatu, chemați special de la București) cele două noi catedre au fost aprobate de 18 profesori[25]. Bucuros din cale afară, Daicoviciu s-a grăbit să-i scrie lui Panaitescu, contând fireşte pe sprijinul acestuia: „prin această schimbare a lucrurilor fie că mi se va face numirea, fie că nu, eu cred că trebuie să vă asigur, stimate domnule profesor de toată recunoştința mea pentru întâiul pas făcut de dumneavoastră în interesul meu (conferința) şi să vă rog să credeți în cele mai sincere şi bune intenții ale mele de a lucra şi pe mai departe în condițiile şi în înțelegerile de până acum, împreună cu dumneavoastră, pentru scopul pe care-l urmărim cu toții, atât la catedră, cât şi pe teren"[26].

Cu acelaşi prilej, l-a rugat pe directorul Şcolii să intervină la organizatorii italieni ai congresului de studii clasice, ca să-l treacă printre participanți, anunțând comunicarea *Dacia e la romanità*.

Acasă la Cluj, „când frig-ger, când timp moale. Dl. Sudețeanu (sociolog, n.n.) a fost numit. Copiii sănătoşi (asta-i lucrul principal!)", veşti care-l interesau pe Panaitescu şi care vădesc nu doar profesionalul, ci şi pe un părinte preocupat de odraslele sale[27].

Avansarea urma de acum făgaşul ei legal, trebuind să fie aprobată de cei în drept. La 23 martie 1938 – aflăm dintr-o scrisoare a lui Th. Naum – Consiliul Facultății de Litere şi Filozofie al Universității clujene a recomandat „în unanimitate pe Daicoviciu la catedra de Epigrafie şi Antichități naționale, în care, după cum ştii, s-a transformat conferința lui de până acum"[28]. Autorul scrisorii era de-a dreptul bucuros şi şi-a vestit interlocutorul „ştiind că şi tu, dacă ai fi fost aici, i-ai fi dat votul din toată inima pentru munca, priceperea şi pregătirea lui"[29].

Într-adevăr, profesioniştii clujeni erau convinşi că au încredințat celui mai bun dintre tineri un titlu pe care-l va onora. Şi n-au greşit!

Anul 1939 a adus şi universitarilor clujeni noi restricții şi îngrădiri. Începând de la 1 aprilie titularii nu mai beneficiau de 30 % din diurna cuvenită de la catedră atunci când se aflau în misiuni oficiale. Această veste neplăcută i-a comunicat-o Daicoviciu lui Panaitescu, „pentru a putea să luați măsurile ce le veți crede de cuviință", lămurindu-se la Ministerul Educației Naționale în ce ipostază se afla acesta la Roma: de concediu de la catedră „sau serviciu detaşat? Atunci: toate drepturile"[30]!

Interesele ştiințifice l-au împins să ceară confratelui mai vârstnic să i se procure – de la Institutul de Studii Romane – „fascicolele cu diferitele <limesuri>, publicate până acum (mă interesează, în special, cel unguresc, de Paulovitz)", angajându-se să plătească, în lei, la Cluj, vărsând contravaloarea serviciilor „la fondul (mic) ce-l aveți în casa institutului"[31].

Emil Panaitescu mai afla că în 9 mai aleseseră pe Traian Pop (de la Drept, atunci Ministru al Inventarului), președinte al Asociației Profesorilor Universitari, secția Cluj, iar ca secretar pe matematicianul D.V. Ionescu. A doua zi, la data scrisorii, „zi frumoasă şi 10 mai"[32]!

---

[25] Absenții la această şedință: Octavian Goga, Em. Petrovici, Em. Panaitescu şi O. Ghibu, erau motivați, fiind în concediu.

[26] *Loc. cit*, supra, f. 14–14 v. Promisiunea făcută la 22 I 1938 era clară: „Eu vă voi rămânea şi pe mai departe ceea ce v-am fost şi până acum"! Ceea ce nu ştia nici autorul şi nici destinatarul acestei promisiuni era schimbarea de regim politic şi, direct, de destin a fiecăruia dintre ei.

[27] *Ibidem*, f. 14 v.

[28] Cf. scrisoare cu antetul Institutului de Studii Clasice, semnată de Th. Naum către Em. Panaitescu, Cluj, 23. III.1938, Arh. Naționale, Arhiva Istorică Centrală, fond Em. Panaitescu, dosar 186, f. 7.

[29] *Ibidem*.

[30] În scrisoarea lui C. Daicoviciu cu antetul Institutului de Studii Clasice, Cluj, 10. V.1939, *loc. cit., idem*, f. 16.

[31] *Ibidem*, f. 17.

[32] *Ibidem*, f. 17 v.

În acel an apare şi o disensiune măruntă între Daicoviciu şi Panaitescu, primul neagreând – foarte întemeiat – propunerea de a-l primi ca asistent pe tânărul Dan Brătianu, element valoros dar ... nu pentru arheologie! De altfel, acesta nu avea istoria antică la licenţă şi nu urmase nici un seminar la disciplina respectivă, or la reţinerile prof. C. Marinescu propunerea n-a trecut! Chiar el, Daicoviciu, îl vedea pe cel propus nu ca pe „un element prea glorios, dar nici aşa de rău cum s-ar crede, poate", argumentând forţat că el personal fusese admis ca asistent la Istoria Antică deşi licenţa şi-o luase în greco-latină şi bizantologie, părându-se – zice alintat – „că n-am fost un rău asistent"[33].

La Cluj, „nimic nou", doar „multe hârtii şi administraţie ucigătoare", adăugându-li-se militărie, săpături, examene, inclusiv al lui Radu Vulpe la Iaşi, singur candidat[34]! Greutăţile şi lucrările zilnice l-au împiedicat pe Daicoviciu chiar să participe la Congresul de Arheologie de la Berlin!

Postul de asistent, nerezolvat, i-a dat totuşi altă bătaie de cap, pentru început propunându-l pe Marin Vătafu, „un element bun", dar voindu-l şi pe Kurt Horedt, care nu putea candida fiind încorporat!

Tot lui Panaitescu i-a cerut acum lucrarea lui Degrassi despre cucerirea Daciei, ca şi permisiunea de a reproduce o fotografie cu vasul dacic descoperit la Breţcu, „într-o publicaţie pe care vreau s-o scot acum în legătură cu antichitatea" (întreabă dacă nu cumva erau două vase dacice descoperite acolo)[35].

L-a asigurat că „pe acasă pe la dv. totul e în ordine. Mureşan (omul de serviciu care îngrijea casa, n. n.) mai are bani. De la mine n-a cerut până acum nimic"[36].

În mai, 1940, primise broşura lui Degrassi, dar ceea ce-l interesa acum era situaţia de la Căşei: sosise la CMIT o adresă de la Camera agricolă Someş că s-a dat „în sfârşit, pământ ţăranilor din Căşei pentru lotul de la castru, cerând să ieşim la faţa locului pentru forme. Voi merge eu sau voi trimite pe Macrea. Cred că va trebui să punem un paznic căruia să i se dea dreptul de a folosi pământul de la castru"[37].

Constantin Daicoviciu şi-a menţinut legăturile profitabile în contul Institutului de Studii Clasice cu ministerul, dobândind şi în 1941, „fondurile absolut necesare continuării activităţii ştiinţifice şi didactice a institutului nostru": de aici i s-au acordat la 11 ianuarie 30000 lei pentru procurarea de cărţi străine. La 16 mai acelaşi an, alţi 30000 lei erau decontaţi prin borderou pentru acelaşi tip de achiziţii pe seama bibliotecii prestigioaselor instituţii clujene[38].

Tot în acea primăvară, a anului 1940, Asociaţia academică „Vasile Pârvan" a foştilor membrii ai Şcoalei Române din Roma i-a anunţat pe membri despre proiectata monografie *La Roumanie archéologique*. Cum Daicoviciu era preşedintele nou ales al asociaţiei (iar D. M. Pippidi secretarul ei) i s-a adresat, firesc, şi lui Panaitescu solicitându-i colaborarea. La 9 mai 1940 au hotărât să schimbe formatul colecţiei, „fără să renunţe la seriozitatea ştiinţifică, să-i asigure o mai accentuată valoare practică şi poate, o mai largă difuzare"; doreau să editeze „o călăuză în şantierele şi muzeele de antichităţi ale României, un itinerariu complet pe regiuni, redactat în franţuzeşte şi destinat în primul rând informării străinătăţii"[39]. Cum Em. Panaitescu le oferise articolul *Studiile arheologice în România*, i-au

[33] Problema a preocupat în mai multe scrisori, ca acele din 10 VI, 14 VI şi 17 VI 1939, *loc. cit.*, *idem*, f. 18, 20–21.
[34] Cf. scrisoarea cu antetul Institutului de Studii Clasice, 14 VI 1939, *idem*, 18.
[35] În scrisoarea cu antetul Institutului, Cluj, 12. III. 1940, *idem*, f. 22–23.
[36] *Ibidem*, f. 23.
[37] În scrisoarea cu antet, Cluj, 13.V.1940, *idem*, f. 24.
[38] Vezi adresa Institutului de Studii Clasice – Muzeul de Antichităţi şi Pinacoteca „V. Cioflec", Sibiu, nr. 26/26. III. 1941 şi nr. 42/6.V.1941, către Ministerul Educaţiei Naţionale, în Arh. Naţionale, Arhiva Istorică Centrală, fond Ministerul Cultelor şi Artelor, dosar 194/1941, f. 83, 101.
[39] Cf. adresa tipizată cu antet AFMSRR, nr. 21, Bucureşti, 20 V 1940, fond Em. Panaitescu, dosar 104, f. 26.

propus ca până la 1 septembrie „să ne dați – în circa o coală de tipar – o schiță a cuceririi Daciei de romani, concepută ca o ilustrare a reliefurilor coloanei lui Traian", aceasta urmând să fie plasată în prima secțiune (Banat și Transilvania), între capitolul de Preistorie și acela dedicat „monumentelor romane și barbare"[40].

Preocupările arheologilor, iată, nu pot face abstracție de cele ce se petreceau în lume, antrenându-i, după crezurile lor, unii chiar asumându-și lucid anumite lucrări. Vara timpurie și sfârșitul verii anului 1940 au fost dominate de dramele unor teritorii românești sfâșiate prin acordurile celor care doreau să domine lumea.

Pe C. Daicovicu l-au prins în vârtejul lor, angajat cu scrisul și șpaclul, cu vorba și sufletul. Generația lui repeta – la alte dimensiuni – cele petrecute în 1916–1918, pentru mulți intelectuali români transilvăneni confruntările fiind radicale.

Ca responsabil de institut și muzeu, în calitatea de secretar al regionalei CMIT, ca universitar a trebuit să facă față, lucid, unor lucrări neimaginate: mutarea intempestivă a bunurilor culturale din Clujul cedat, a serviciilor și catedrei universitare; proiectarea unui alt demers strategic față de tezele istoriei naționale întruchipat în lucrări de salvare și de fundamentare teoretică; demersul de natură propagandistic dat în replică obsesivei ideologii horthyste.

„Din Cluj tot ce am adus a ajuns la Sibiu. Biroul dv. american – scria Daicoviciu lui Panaitescu la 16 iunie 1941 – s-a stricat la partea superioară dar e reparabil ușor"[41]. De instalat se instalaseră „binișor", chiar refăcând un birou pentru profesorii Naum, Teodorescu și Panaitescu, „ cum vă place"; era mulțumit că adusese „cât mai multe cărți de la Cluj. Putem lucra, numai să fie timp și suflet necesar"[42]. Ba chiar tipăriseră noul anuar, el, Daicoviciu, ca decan și director al Institutului de Studii Clasice străduindu-se să normalizeze lucrările, iar „amarul vremilor de azi ni-l mai îndulcim cu amintirile celor 20 de ani de realizări și eforturi, în care persoana dv. ocupă un loc atât de însemnat".[43] Singura și marea grijă – căci „copiii sunt bine și cresc" (iarăși, se arată părintele!) – era dacă „Vedea-vom vreodată mântuirea ?", izbucnind: „Aștept să ne îmbrățișăm, cu chiote de bucurie și cu lacrimi în ochi de fericire, la Cluj"[44]!

Aceluiași Panaitescu i-a rezolvat problema carnetelor de călătorie pe CFR[45], suportând costurile în parte din banii decanatului și din buzunarul propriu. Iată un Daicoviciu atașat de cel care l-a sprijinit și care l-a propulsat spre înalte rosturi, și asta când în mod evident nu mai avea nevoie, nu mai era necesară intervenția și oricum cel aflat în dizgrație, la Roma, n-o mai putea face.

Temut și iubit, detestat și adulat, Daicoviciu n-a trecut niciunde fără să fie reținut. Îndeosebi după numirea sa ca decan[46] sub guvernarea legionară – în rândurile căreia număra

---

[40] *Ibidem,* f. 26–26 v. Lucrarea preconiza să cuprindă : cuvânt înainte; I Banatul – Transilvania (a) Preistoria – Hortensia Dumitrescu, b) Cucerirea Daciei – Em. Panaitescu, c) Epoca romană și a năvălirilor – C. Daicoviciu);
II Oltenia – Muntenia – Dobrogea (a) Preistoria – Vl. Dumitrescu, b) Oltenia și Muntenia romană și epoca migrațiilor – Gr. Florescu și Dumitru Tudor, c) Dobrogea greco-romană – R. Vulpe);
III Moldova. – Bucovina – Basarabia (a) Preistoria – Ecaterina Vulpe, b) Epoca greco-romană – P. Nicorescu), *ibidem,* f. 27.

[41] Scrisoarea cu antetul Institutului de Studii Clasice, Sibiu, 16.VI.1941, *loc. cit,* f. 28–29.

[42] *Ibidem,* f. 29.

[43] *Ibidem,* f. 29 v.

[44] *Ibidem.*

[45] Cf. adresa Facultății de Filozofie și Litere a Universității Regele Ferdinand I – Cluj, nr. 382, Sibiu, 16 VII 1941, *idem,* f. 30.

[46] Em. Petrovici explica alegerea ca decan – făcută la propunerea și rugămintea sa – în baza calităților excepționale pe care Daicoviciu le demonstrase, admițându-se că „numai un om gospodar și capabil să impună ordine ar fi putut să conducă o facultate în acele timpuri de refugiu. Și prof. Daicoviciu era socotit un om de o autoritate rar întâlnită printre oamenii de știință", cf. nota informativă „Panaitescu Panait", 3.VI.1954, fond C.C. PCR, 95–122393, c. 0285.

prieteni, ca Vl. Dumitrescu, devenit secretar general la Ministerul Instrucţiunii Naţionale, Cultelor şi Artelor, sau Traian Herseni – gesturile sale publice sunt tot mai frecvent consemnate. Faptul că a purtat ornatele legiunii şi că simpatizase cu unii dintre legionari încă înainte de 1940, nu trebuie să ne mire. Sigur, a primit de la Căpitan chiar şi cartea acestuia, cu dedicaţie, transmisă prin Vasile Christescu, un valoros arheolog, dar – declară Daicoviciu la 2 decembrie 1944: „n-am cunoscut însă personal Căpitanul şi niciodată n-am vorbit cu el. Cartea cu dedicaţie am primit-o aşa cum am primit o dedicaţie de la fostul rege Carol al II-lea. Pot să afirm chiar că am avut şi legături de prietenie cu anumiţi legionari, ceea ce nu înseamnă că m-a putut vreunul atrage de partea lor. Din contră în toate discuţiile ce am avut cu ei, am căutat să le arăt cât de greşită e calea spre care au apucat"[47].

Era însă semnalată prezenţa sa – alături de profesorii V. Papillian şi Camil Negrea – la slujba de la catedrala din Sibiu, din 17 ianuarie 1941, un parastas de pomenire a 4 ani de la moartea fruntaşului legionar Ionel Moţa, iniţiată însă de Centrul Studenţesc al Ardealului „Petru Maior", al cărui preşedinte acesta fusese[48]. Îmbrăcat în cămaşă verde l-au văzut mai mulţi contemporani, informatorul „Brânduşa" – un universitar din aceeaşi generaţie – ştia ca şi secretarul facultăţii Al. Bejenaru, că astfel se prezentase la inaugurarea cursurilor de la Facultatea de Chimie a Universităţii clujene, retrasă la Timişoara, Daicoviciu fiind la masa prezidiului[49].

În cămaşa verde l-a văzut şi Ion Negoiţescu, tot prin 1940[50].

Obsesia legionară, care a marcat toate autorităţile după 1940, i-a atribuit idei de acest fel şi numai pentru că fusese membru, chiar preşedinte, al Asociaţiei „Vasile Pârvan", a foştilor membrii ai Şcolii Române de la Roma! Reuniunea acesteia de la 24 iulie 1945, în casa lui Mac Constantinescu (str. Slătineanu 9) avea, în viziunea poliţiei, un caracter „legionar şi prohitlerist".

Or, participarea la aceasta şi a lui C. Daicoviciu era suficientă pentru a-l nota ca „legionar şi pro-german"[51]. De altfel „Naţiunea română" (nr. 127/17 septembrie 1935) a confirmat categoric apartenenţa sa la liberali, fiind ales chiar în organizaţia judeţeană Cluj. Pe când o apartenenţă legionară nu este documentată. Pasajul său liberal a început prin 1929 – an când a fost numit conferenţiar în locul dispărutului Gh. Mateescu, urcând apoi până la rangul de profesor în 1936, evoluând până la alegerea sa în fruntea organizaţiei tineretului liberal. În tot acest răstimp, unii l-au receptat drept „umil om de casă a lui Lapedatu"[52], ceea ce este prea mult spus, pe Daicoviciu cu greu prinzându-l umilinţa!

Cu mult mai nuanţat l-a privit un prieten şi coleg de universitate, Nicolae Mărgineanu, psihologul, care l-a cunoscut prin 1929: Daicoviciu se arăta „la început cu simpatii liberale şi ţărăneşti, apoi carliste după care legionare şi din nou ţărăniste"[53]. Simpatii deci!

Mai târziu, sursele de informare i-au atribuit legături liberale speciale, cu Gheorghe Brătianu, cu care s-a asociat arătându-i vestigii istorice din Haţeg şi Munţii Apuseni[54]. Ca atare Daicoviciu va fi urmărit şi la capitolul liberali, într-un dosar cu numărul 41, între 29

[47] În declaraţia făcută la 2 XII 1944, orele 10^{30} în faţa Comisiei Ministerului Educaţiei Naţionale de la Universitatea clujeană instituită pentru aplicarea Legii nr. 486/1944 (în M.O. nr. 233/1944, modificată prin Legea nr. 594/1944, în M.O. nr. 274/1944), compusă din Al. Borza, T. Moşoiu şi Em. Petrovici, proces-verbal nr. 18, în Arh. Naţională, Arhiva Istorică Centrală, fond CC PCR, microfilme, rola 1266, c. 0204.

[48] Cf. fişa C. Daicoviciu, 31.VII. 1950, *idem*, c. 0195.

[49] Cf. nota informativă, 27.II.1952, *idem*, c. 0207.

[50] Mărturisire făcută unui coleg de celulă, Steanţă D., care o reproduce anchetat fiind la Jilava, în 6. II. 1962, *idem*, c. 0366.

[51] Cf. nota Direcţiei Generale a Poliţiei, în fişa din 3. II. 1949, *idem*, c. 0197.

[52] Aşa-l caracterizează „Falk Felix" – coleg de prin 1929 – într-o notă dată lt. maj. Szekely Francisc la 24 IV 1960, *idem*. C. 0504.

[53] Cf. Declaraţia dată în închisoare din 25. XII. 1953, *idem*, c.0240.

[54] S-a ajuns acolo încât la 2. X. 1950 era semnalat chiar ca secretar al lui Gh. Brătianu! *idem*, c.0259.

octombrie 1962 şi 7 mai 1963, când s-a ordonat trecerea sa în evidenţă pasivă. Abia la 13 ianuarie 1965 acest subiect, în fine, a fost clasat, savantul fiind scos din dosarul 41[55]. Astfel că, nemai fiind „duşmănos", acest fost liberal primea acordul Regionalei Cluj[56] de a participa, în 1963, la al VIII-lea Congres Internaţional de Arheologie clasică din Franţa.

Cum legăturile lui Daicoviciu cu ţărăniştii lui Maniu durau, de asemenea, de multă vreme, iar învăţatul l-a apreciat pe liderul acestora, n-a fost lungă calea până la a-i atribui apartenenţe ţărăniste. În fond, Transilvania şi Clujul, îndeosebi, numărau atâţia ţărănişti de valoare, cu care, desigur, Daicoviciu a întreţinut legături, pe unii având-i de prieteni.

Pe Iuliu Maniu l-a frecventat mai ales la Sibiu în anii refugiului, iar cu nepotul său Ionel Pop, jurist proeminent, a avut legături strânse. Pe lider l-a invitat şi l-a însoţit la serbările de la Costeşti, ca şi la Ulpia Traiana, bucurându-se de multă simpatie din partea acestuia. Tot Maniu l-ar fi însărcinat, în 1943, cu demersul de a-i determina pe averescani să se unească cu grupările maniste şi vaidiste, formând un partid ţărănesc puternic; nu-i deci de mirare că sursele poliţiei vedeau în Daicoviciu „unul din intimii lui Maniu"[57].

În anul următor, arheologul i-a avut invitaţi, la „Săptămâna săpăturilor arheologice" – cu serbările de la Costeşti şi Grădişte –, organizată de el, din nou pe Maniu, Aurel Vlad, Leucuţia, Ilie Lazăr, Petru Groza ş.a.[58]. Asemenea asocieri – vădit semnificative pentru autorităţi – l-au poziţionat în cadrul unei liste cu „elemente comuniste periculoase", alături de dr. Aurel Stănescu, pe care – după informatori – i-ar fi arestat, după alegeri, guvernanţii ţărănişti[59].

În mod cert războiul i-a radicalizat lui Daicoviciu atitudinile, sigur, nu de la începutul acestuia, îndreptându-l, după bătălia Stalingradului, ferm spre tabăra antirăzboinică. Aceasta însă nu a exclus asumarea unui rol activ în propaganda naţională, utilizând rezultatele cercetărilor arheologice într-o direcţie de argumentare a tezelor legate de etnogeneză şi continuitate. De altfel, cercetările sale în Munţii Orăştiei, la cetăţile dacice, ca şi cele din capitala Daciei, sunt foarte bine văzute, relevând autorităţilor o prioritate care trebuia susţinută. Nu întâmplător, acestea au fost conexate de către învăţat cu cele operate de două decenii la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, dobândind fonduri substanţiale şi un larg suport oficial[60].

În anii războiului a conlucrat însă cu Ernest Gamillscheg, savant german trimis în România cu misiune academică, net favorabil tezelor istoriografiei naţionale. O colaborare care a fost reţinută ulterior ca o greşeală! De asemenea, Daicoviciu a slujit prin revista „Transilvania" şi alte periodice, idealurile naţionale, aducând argumente istorice imbatabile. Având în vedere legăturile sale cu învăţaţi italieni, Ministerul Propagandei Naţionale, direct Mihai Antonescu, l-au folosit în dezvoltarea relaţiilor culturale cu Italia. Tocmai din asemenea raţiuni figurează în 1942, într-o „schemă de organizare a propagandei pentru Italia"[61], contându-se pe disponibilitatea sa de a prezenta conferinţe şi a întreţine legături academice în această ţară.

Pe măsură ce războiul s-a apropiat de sfârşit, evoluţia manifestărilor şi gesturilor publice ale lui Daicoviciu ni-l arată ca pe un om cu vederi de stânga. Se întorcea astfel, spre

[55] Cf. hotărâre de trecere a lui C. Daicoviciu în evidenţa pasivă, luată de Serviciul III, Biroul 2 al Direcţiei Regionale MAI Cluj, *idem*, c. 0377, 0381.
[56] Cf. adresa nr. 310/G/68411/ 29. IV. 1963, *idem*, c. 0360.
[57] Cf. fişa, 3 II 1949, *idem*, c. 0194.
[58] Cf. fişa, 31 VIII 1950, *idem*, c. 0195. Manifestările erau organizate la mijlocul lunii iulie, având centrul la Costeşti.
[59] *Ibidem*, c. 0197.
[60] Vezi detalii în lucrarea noastră, *Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania şi Banat după Marea Unire*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1988.
[61] In *loc. cit, supra*, fond CCPCR, fişa din 31.VIII.1950, c. 0197, reţinea o informaţie din 24. IV. 1942. Vezi mai multe asupra subiectului la Carmen Burcea, *Diplomaţie culturală*.Prezenţe româneşti în Italia interbelică, Institutul Cultural Român, Bucureşti, 2005.

opiniile sale din tinereţe, când a militat în mişcarea socialistă universitară, detaşându-se treptat de alte atitudini fundamentate pe interese de moment. Aşa că, în 1943, mediile de informare l-au plasat între universitarii puşi în discuţie cu ocazia cercetărilor asupra organizaţiei comuniste clujene[62]. De aici şi până la semnarea Apelului antirăzboinic n-a mai fost mult! De acum, desprinderea de ceilalţi nu mai intră în rândul vreunui reproş.

Evaluându-l lucid şi corect, prietenul şi colegul N. Mărgineanu va spune: acest simpatizant al lui Ion Antonescu şi al germanilor, colaborator al regimului antonescian, nu „afişa cu orice preţ convingeri" ci se mulţumea „cu recunoaşterea pur şi simplu a unui <oportunism>"[63].

Aceasta şi pentru că avea o filozofie care-i dicta interesele, crezând că în România, „la mărimea ţării noastre şi cu poziţia ei geografică", „nu se putea face altă politică decât de <mimetism>, uneori îi spunea pur şi simplu <lichelism> adică germano-filă sub nemţi, ruso-filă sub ruşi etc. Politica de convingeri era după părerea sa bună numai pentru Marile Puteri şi primejdioasă pentru Puterile mici"[64]. Deci Daicoviciu, privit astfel, „oricât de oportunist ar fi fost, făcea totuşi numai politica zilei, eventualitatea politicii de mâine lăsând-o pentru atunci când va veni această zi de mâine. Deci nu l-am văzut niciodată azi la cabinetul Dlui Dr. P. Groza pentru ca a doua zi să-l întâlnesc în vizită foarte prietenoasă la Westley de la legaţia americană"[65].

Interpretat astfel, arheologul clujean nu mai miră atunci când, la 9 ianuarie 1945, a publicat în „România viitoare" – probabil îndemnat de Ieronim Stoichiţa, preşedintele PNŢ Sibiu, al cărui fiu era comunist – detaşarea sa publică de liderul ţărănist: *Dl. Maniu seamănă discordia*. Angajarea sa de partea comuniştilor este de acum clară: la 5 februarie a luat parte la mitingul FND din Sibiu, antrenând mulţimea printr-o cuvântare inspirată; la 24 februarie a participat, alături de M. Kernbach, la alt miting FND, tot la Sibiu, apoi tot cu acesta şi cu Emil Petrovici – la 10 martie (s-a aflat) în rândurile celor care cereau retrocedarea Ardealului. La 4 iulie 1945, când s-a constituit filiala ARLUS la Sibiu, este printre iniţiatori, devenind secretarul acesteia[66].

Anul 1945 a fost unul crucial pentru destinul lui Daicoviciu: ca prorector al Universităţii a răspuns de Comisia de epurări şi de numiri, responsabilitatea directă revenindu-i şi în ceea ce priveau cele 4 facultăţi ale Universităţii de stat maghiare (preşedinte a fost Em. Petrovici).

Atunci a aderat şi formal la comunişti, devenind membru de partid. Poziţia sa se consolidează prin eficienţa cu care conduce în momente dificile şi într-un Cluj tensionat de nenumărate cauze, destinele universitare.

În timpul tulburărilor studenţeşti din martie 1946, i-a ameninţat direct pe demonstranţi şi pe liderii lor: „În caz că vă veţi aduna voi chema <Armata> să vă cureţe ca frunza şi ca iarba"[67]!

Ca să-şi consolideze poziţia a aderat la Blocul Partidelor Democrate, fiind deosebit de apreciat ca orator la întrunirile acestuia, ca aceea de la 15 noiembrie 1946. Drept răsplată, BPD clujean l-a desemnat candidat pe listele sale, din partea PCR, pentru alegerile din acel an. Mediile de informare îi reţin orice mişcare, până şi cea de membru în Consiliul de administraţie de la Dermata. Ascensiunea lui Daicoviciu nu mai putea fi însă oprită de nimeni şi de nimic, de acum şi până la sfârşitul vieţii rămânând în rândurile demnitarilor.

Demnităţile ocupate le-a onorat, neîndoielnic, slujind noii ideologii care-l va obliga, în schimb, la numeroase cedări şi compromisuri, renunţând nu odată, la prietenii şi senti-

[62] *Ibidem.*
[63] În declaraţia din 25. XII. 1953, idem, c. 0240.
[64] *Ibidem*, c. 0240-0241.
[65] *Ibidem*, c. 0241.
[66] Cf. fişa 31.VIII. 1950, *idem*, c. 0197.
[67] Cf. nota din 12. III. 1946, *idem*, c. 0198.

mente de recunoştinţă. Desigur, nu la toate, şi nu dintr-odată, ci pe măsura verificării felului în care acestea-i ameninţau interesele. Când ne gândim doar la pedepsirea de către regim a unora dintre binefăcătorii săi (Al. Lapedatu) sau confraţi ca Gh. Brătianu, Silviu Dragomir, Ioan Lupaş ş.a., măsurăm greutatea acestora dar şi a vremurilor!

Câteva exemple edifică asupra complexităţii situaţiilor în care un om trebuie să decidă: cazul preistoricianului de largă reputaţie Marton Roska[68], care l-a susţinut pe Daicoviciu la terminarea studiilor şi pe parcursul anilor, colaborând la Comisiunea Monumentelor Istorice, şi căruia i-a înlesnit, în 1947, printr-o atitudine corectă, repatrierea în Ungaria. La pol opus se află legăturile sale cu romanistul suedez Alf Lombard, cunoscut din anii interbelici, invitat de Daicoviciu în ţară, în martie 1947, şi cu care a continuat contactele. Aparte la arheologul clujean este curajul de a înfrunta autorităţile şi interdicţii. Doar aşa se explică întâlnirile sale cu "foşti" – ca Ilie Lazăr, Coriolan Tătaru, Virgil Solomon, Radu Victor ş.a. – continuate în anii aceia atât de nesiguri chiar şi pentru demnitarii regimului.

Ca ministru, de pildă, Daicoviciu a fost rugat de fostul rector Florian Ştefănescu-Goangă – ajuns în 1947 parlamentar – ca să-l sprijine pe Em. Panaitescu. Era în discuţie rechemarea acestuia în ţară, dispusă de titularul ministerului, Ştefan Voitec. I-a scris acestuia la Roma, că a reuşit să-l convingă „că trebuie să-ţi venim în ajutor, l-am rugat şi pe el să facă demersurile necesare. Cred c-a pus şi el o oarecare stăruinţă, dar cu rezultate minimale"[69]. Din păcate, demersul nu s-a finalizat, Panaitescu fiind forţat să rămână în Italia.

Gesturile şi actele publice ale demnitarului Daicoviciu sunt mereu supravegheate: ca la 21 august 1947, când el, subsecretarul de stat, inspecta Oficiul Central Economic de la Cluj, cerând stimularea cotelor obligatorii şi întărirea controlului economic[70].

La 11 martie 1948 Daicoviciu se găsea înscris pe lista nr. 1 a FDP Sibiu, ca „doctor în filozofie şi profesor de astrologie" (sic!) la Universitatea clujeană, revelat ca „bun orator, se bucură de simpatii"[71].

Că era recunoscut profesional o arată şi referatul lt. Albu Ioan de la Direcţia Securităţii clujene, care la 30 septembrie 1950 nota: „foarte bine pregătit având o sumedenie de lucrări ştiinţifice în arheologie (sic !)", doar că era „cunoscut ca un om nervos, iar în trecut a lovit un om de serviciu. Şi chiar pe studenţi şi angajaţi. Are o comportare dictatorială faţă de studenţi şi angajaţi, însă pretinde foarte multă carte"[72].

De acum trecutul, mişcările, vorbele şi chiar înscrisurile lui Daicoviciu sunt şi mai atent verificate, urmărite şi interpretate: pe toată durata vieţii!

Sigur că, în urma cercetărilor şi a sutelor de note informative produse de reţeaua colaboratorilor, apar tot felul de aspecte, mai puţin cunoscute sau relevante. Unele chiar merită a fi amintite. Daicoviciu: „a fost legionar, cu toate că a negat la verificare"; avea amantă; făcuse afaceri cu permise de studenţi în străinătate, cel puţin pentru 7 „fii de chiaburi şi bogătaşi", în Institutul de istorie clujean „vrea să arate tuturor că le este superior", aşa că „ia peste picior hotărârile organizaţiei de bază şi face ceea ce vrea el"; „când nu-i place ceva strigă, chiar şi înjură în gura mare pe persoana respectivă. Este veşnic în contradicţie cu Biroul organizaţiei de bază pe care vrea să-l subordoneze"; „este servil şi are o mare doză de laşitate" (!); „nu suportă nici o critică şi nu este în stare să-şi facă autocritica"[73].

---

[68] Armean maghiarizat din Gherla, universitar clujean, acuzat de trădare şi expulzat din România în 1938, ca să revină în septembrie 1940 în fruntea unui institut clujean de istorie înfiinţat de autorităţile horthiste pentru a contracara tezele istoriografiei româneşti.

[69] Cf. scrisoare Fl. Ştefănescu-Goangă, către Em. Panaitescu, Bucureşti, 4 II 1947, Arh. Naţionale, Arhiva Istorică Centrală, fond Em. Panaitescu, dosar 239, f. 6–7.

[70] În fişa 31 VIII. 1950, supra, Arh. CC PCR, 95–122393, c. 0198.

[71] *Ibidem*, c. 0199.

[72] Referat aprobat de col. Mihai Patriciu şi lt. maj. Gh. Breiner, care cer, cu nr. 14/18639/2 X 1950 Regionalei de la Sibiu să cerceteze „trecutul legionar" al istoricului, *idem*., c. 0200.

[73] Cf. notă informativă a informatorului 9, 7. IV. 1950, *idem*, c. 0202

Asemenea constatări – grave în contextul acelor ani! – erau comunicate şi cunoscute celor din Direcţia Generală a Securităţii Statului, nerămânând doar la nivelul Clujului. Ofiţerii şi agentura lor „sapă" adânc, fiind vorba de un personaj foarte important, a cărui eventuală cădere le-ar fi adus beneficii. Aşa că, aproape zilnic, apare câte ceva privindu-l pe Daicoviciu.

La 31 ianuarie 1952, „Brândușa" – un confrate, bine cunoscut pentru zelul delaţiunii[74], a furnizat un banc spus de acesta[75].

Ca să nu-l scape din ochi securiştii, l-au dat în urmărirea colegilor! În aceiaşi lună, ianuarie 1952, în ziua de 26, Ştefan Paşca dădea răspunsuri la întrebările ofiţerului de legătură: Daicoviciu plecase la Bucureşti cu o seară înainte, chiar el rugându-l să-i ducă un manuscris pentru academicianul Iorgu Iordan (colaborare la *Dicţionarul limbii române*), şi l-a consultat – înainte de plecare – dacă în calitatea de responsabil cu cadrele al organizaţiei de bază a filialei Academiei clujene putea participa la şedinţa consiliului eparhial din 27 ianuarie. Nu cunoştea însă motivul plecării profesorului la Bucureşti, în schimb revela legăturile „de intimitate" dintre Daicoviciu, Em. Petrovici şi D. Macrea, fiind reţinut referitor la Grigore Popa, de care putea să se convingă „în curând de ţinuta lui", dar opina să fie „urmărit şi în afară de institut"[76]. Ca să fie plăcut ofiţerului, i-a spus că-n institut personalul era „optimist" şi „aştepta cu încredere soluţia monetară"[77]. Or, tocmai aspectul acesteia îngrijora atunci mulţi oameni!".

Între aceştia, chiar Daicoviciu era „foarte nemulţumit de reforma monetară", caracterizată de el drept „un furt organizat împotriva oamenilor, un jaf organizat"[78].

În iunie 1952 un alt informator cu funcţie importantă în filiala academică clujeană aducea alte incriminări atitudinii lui Daicoviciu privind concentrarea hărţilor la scara de 1/50000, care „vestejind" indignat dispoziţia a arătat că aceasta indica neîncrederea în specialişti şi astfel a impresionat auditoriul[79].

Tot atunci Daicoviciu era făcut „şovinist şi carierist", trăsături cică vizibile prin atacul contra lui Marton Roska şi înlăturarea lui I.I. Russu de la catedră, acesta neacceptând să fie martor la procesul intentat savantului[80]. Mai grave erau însă conflictele sale cu Kós Karoly şi Gh. Dăncuş, care-l acuzau că „frânează toată munca de dezvoltare muzeală" şi că cheltuia bani mulţi „de ani de zile aceleaşi săpături la Grădişte la o ruină de cetate romană (sic!)"; în anturajul profesorului s-ar fi aflat „aceleaşi persoane: prof. Macrea, Rusu Mircea, Gostar care sunt oameni de încredere, iar Şt. Ferenczi, Mihail (Dan, n.n.) şi Kurt (Horedt, compl. n.) care îi trebuie ca martori şi care semnează din partea naţionalităţilor – căci urmăreşte de ani de zile o problemă – continuitatea şi altceva nu-l interesează"[81]. Mai grav era că Daicoviciu „sabotează de mult timp organizarea Muzeului Istoric", abia după repetate intervenţii „a început să reorganizeze pe principiile muzeelor sovietice – spre a arăta dez-

[74] Vezi cazurile unor istorici clujeni, la Ioan Opriş, *Istoricii şi Securitatea*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2004, vol. I, şi *idem*, vol. II, Bucureşti, 2006.

[75] Îl reproducem întocmai: „Doi evrei cu situaţie foarte bună atât ca funcţie cât şi ca poziţie în partid au cerut paşaport pentru Israel. Au fost întrebaţi asupra motivului ce-i determină să părăsească asemenea situaţii şi să plece cunoscută fiind situaţia ce-i aşteaptă acolo. Au invocat o serie de motive neconvingătoare. Noaptea au fost vizitaţi de două persoane de la securitate, care pentru a putea intra în cameră la întrebarea celor doi evrei au răspuns că e factorul poştal cu o telegramă, (iar) intrând înăuntru cele două persoane de la Securitate au întrebat din nou pe cei doi evrei asupra motivelor care-i determină să plece, unul din ei a răspuns: în Israel factorul vine ziua şi nu noaptea". Nota de la secţia III, biroul 1, a fost îndreptată spre exploatare la „problema 311", în *loc. cit., supra*, c. 0205.

[76] Cf. nota Secţiei III, biroul 1, 31. I. 1952, *idem*, c. 0206.

[77] *Ibidem*.

[78] Cf. informatorul „Brândușa", la 27. I.I 1952, *idem*, c. 0207.

[79] Cf. nota informativă 311/26. VI. 1952, *idem*, c. 0210.

[80] În nota „Lemny Anton", 18. VI. 1952, *idem*, c. 0211.

[81] *Ibidem*, c. 0212-0216.

voltarea societății omeneşti pe baza principiilor marxiste, pe principiile internaționalismului proletar"[82]. Acuzații grave erau şi deplasările lungi „şi bine răsplătite cu diurne şi alte spese", ca şi faptul că la Grădişte, organizase „foarte bine şi sistematic întreținerea cu mâncări delicate şi băutură – unde se mai fac şi chefurile pe socoteala săpăturilor", ba chiar că, „ştie totul din institut şi muzeu"[83]!

În august 1952 „Voicu" raporta supra influenței lui Daicoviciu, care şi-a instalat rudele în înalte posturi, referindu-se la cumnatul acestuia Virgil Vătăşianu. Revenit în țară – o decizie luată, se spunea, la sugestia lui „Costi" pe când era ministrul Învățământului – şi instalat ca profesor de istoria artei, valorosul şi elegantul „Bibi" afirmase în fața studenților că „niciodată nu s-au făcut astfel de falsificări grosolane în istorie ca astăzi"[84]!

Să nu se sesizeze Securitatea când Daicoviciu – reales în acea legislatură ca deputat – s-a pronunțat astfel: „Marea Adunare Națională nu e decât o ceată de indivizi lipsiți de orice personalitate sau valoare politică sau culturală. Rolul Marii Adunări şi aşa se reduce la a bate din palme şi a vota la comandă propunerile venite de sus"[85]!?

„Vânătorul" – confrate ce primise misiunea de a-l urmări zilnic! – fusese cu istoricul la sesiunea Academiei din octombrie 1952, el prezentând la Secția a VI-a raportul Institutului de Lingvistică din Cluj şi suportând, în urma acestuia, o critică dură. S-a plâns lui Daicoviciu, primind însă replica: „Ce-ți pasă de critica acestora? Ai fii de o mie de ori mai fericit dacă ai lua o pensie de 500 lei pe lună, decât luând mii de lei pe lună şi terorizat mereu de gândul unor critici incompetente"[86].

Acea lună de toamnă n-a fost de loc uşoară pentru universitarii clujeni şi nici pentru liderii lor. Institutele de istorie şi de lingvistică, conducătorii acestora au suferit grave critici din partea Academiei, a partidului.

Încă în iarnă, când Daicoviciu, Petrovici şi David Prodan au fost chemați să pregătească rapoartele pentru sesiunea academică, s-au semnalat primele critici şi dispute.

Astfel, la raportul de săpături arheologice prezentat de istoric, consistent, pe 5 pagini, i s-a cerut să-l reducă la 4 pagini, ceea ce l-a făcut să izbucnească: „Auzi ce batjocură! Ce porcărie! Asta e hal de ştiință? Să-ți dea un telefon şi să-ți spună să faci raportul de 4 pagini şi nu de 5 pagini! Eu profesor academician! Asta e ştiință? Asta e autoritate de om ştiințific, de savant? E bătaie de joc"[87]!

I s-a adăugat şi David Prodan: „De ani de zile, de la 23 august şi până în prezent noi românii nu am putut obține cele 9 pachete de documente privitoare la Horia, Cloşca şi Crişan şi care constituie arhiva Comisiei contelui Iancovitz, anchetatorul celor trei. Am cerut în nenumărate rânduri să ni se restituie aceste documente care sunt ale statului nostru național şi nu am reuşit. Se ține (sic!) discursuri despre fraternitatea româno-maghiară dar ni se reține documente care sunt ale istoriei noastre şi ne privesc exclusiv pe noi. Nici cel puțin copii nu ne dau. Iar guvernul nu face nimic pentru asta. Lasă lucrurile la întâmplare şi noi oamenii de ştiință nu putem realiza odată pentru totdeauna cercetările noastre din pricina acestei nepăsări extraordinare"[88]. Greu de trecut peste asemenea aprecieri dure din partea unui ilegalist al partidului şi academician pe deasupra!

---

[82] *Ibidem*, c. 0214.
[83] *Ibidem*, c. 0215-0216.
[84] Cf. nota informativă din 29.VIII.1952, *idem*, c. 0208. Detalii asupra lui V. Vătăşianu vezi în Ioan Opriş, *Istoricii şi Securitatea*, I, p. 419–452.
[85] În nota informatorului „Brânduşa" din 24. X. 1952, *idem, supra*, c. 1209.
[86] În nota informativă, nr. 321/ 6 X 1953, *idem*, c. 0225. Şi-a completat delațiunea amintind şi despre întrebarea lui Daicoviciu, în camera de la COŞ; adresată lui G. Breazul „Ce ziceți de fuga delegaților polonezi în Coreea de sud"?, ca şi de vizitarea de către arheolog a unei „dame"!
[87] Cf. nota „Valerian", nr. 332/22 1 1953 care reproduce cele auzite direct la COŞ, la masa clujenilor, în *loc. cit., supra, idem*, c. 0243.
[88] *Ibidem*.

1953 este un an hotărâtor în confruntările pe care clujenii le-au susţinut cu rollerienii! Cei din urmă au determinat apariţia în „Scânteia" (nr. 2661/15 mai) a unui articol dur la adresa activităţilor institutelor academice din Cluj, material făcut să apară cu prilejul sesiunii generale a Academiei din luna iunie (1–16). În acesta cuplul Daicoviciu – Petrovici era aspru criticat şi condamnat. Cei doi au refuzat să-şi facă autocritica, iar Daicoviciu s-a plâns peste tot că-n spatele materialului stătea Mihail Roller, care orchestra criticile, asta şi pentru afirmaţiile sale ironice la adresa lui P. Constantinescu-Iaşi şi a echipei rolleriene, a celor numiţi de el ca aparţinând „periferiei partidului" şi făcuţi în repetate rânduri şi „incompetenţi"[89].

Adăugând acuzaţiile aduse şi celor de la Ministerul Învăţământului – pe care-i făcea tot „incompetenţi" –, aşişderea celor din Prezidiul Academiei, acestea ar fi explicat oarecum de ce încă din 1949 Daicoviciu „a dus o acţiune neîntreruptă de subminare a încrederii în linia PMR în probleme de învăţământ şi ştiinţă"[90].

Pentru Pavel Apostol – coleg de universitate, care-l cunoştea bine de la Uniunea Patrioţilor şi din cadrul Partidului comunist – Daicoviciu fusese, fără îndoială, profesorul regelui Mihai, iar în '44–'45 „inspiratorul principal al liniei naţionaliste – şovine a Comitetului interimar studenţesc din Sibiu". Aceiaşi linie strategică a indus-o şi la „Tribuna Nouă", unde ca membru în Comitetul de patronaj, l-a impus pe Grigore Popa. Mai mult, Apostol l-a clasat între apropiaţii lui Lucreţiu Pătrăşcanu şi ca un naţionalist convins de vreme ce afirmase că Tito era condamnat pentru „îndreptăţita sa rezistenţă naţională faţă de exageratele pretenţii ale URSS". Era, deci, clar : Daicoviciu avea de pe atunci „o poziţie raţionalistă şi antisovietică" pronunţată şi deschisă[91].

Oricum, articolul incriminator din „*Scânteia*" „a produs o satisfacţie în rândul multor universitari din Cluj, care se aşteptau de mult ca situaţia şi activitatea lui C. Daicoviciu să fie examinată"[92]. Toţi informatorii Securităţii au primit atunci ordin să studieze reacţiile arheologului clujean! La 7 mai s-a aprobat supravegherea sa cu tehnică operativă, iar operatorii s-au pus la muncă. La 25 august Regionala clujeană a primit şi ordin expres scris de la centrală pentru a investiga cu toată atenţia atitudinile lui Daicoviciu şi Petrovici. Lucrarea – dificilă, migăloasă şi, mai ales, delicată – s-a încheiat la 10 septembrie 1954 prin raportul Regionalei către Bucureşti, defavorabil învăţaţilor acuzaţi că au încurajat „elemente duşmănoase", şi le-au sprijinit să intre în instituţiile academice slăbind astfel „puterea acestora". Cei doi au fost semnalaţi organelor de partid iar dosarul s-a închis[93]. Aparent!

În acea vară arheologul a fost foarte prins de săpăturile de la Costeşti, unde dezvelise vestigii excepţionale, dar avea de înfruntat dificultăţi de ordin financiar, ţăranii refuzând să mai lucreze la preţurile oficiale ca săpători. A fost nevoit să intervină personal la Bucureşti pentru a regla asemenea incompatibilităţi, făcând posibil progresul săpăturilor. Era de-a dreptul revoltat şi îngrijorat. Pe când profesorul căuta cu febrilitate măsuri pozitive şi de bună înţelegere cu locuitorii Luncanilor, Securitatea era interesată care-i erau „manifestările" în legătură cu serbările de la 23 august[94]! Încă o bătălie câştigată.

Ca efect al criticilor din mai, Daicoviciu şi-a mai diluat atacurile, renunţând la exprimarea unor nemulţumiri ca în cazul măsurilor privind cumulul, dar enunţând public că

---

[89] Cauza este mai adâncă, fiind vorba şi despre o luptă făţişă pentru putere, având protagonişti opuşi grupului internaţionalist. Vezi şi reflexia în nota informatorului „Vânătorul", nr. 321/20.VIII.1953, *idem*, c. 0234.

[90] Cf. proces-verbal de interogatoriu Pavel Apostol, 12 VIII 1953, idem, c. 0222-0223.

[91] Vezi proces-verbal de interogatoriu, Bucureşti, 12 VIII 1953, *idem*, c. 0219-0222.

[92] O arată în nota sa din 2 VI 1953, „Pânzaru", căruia i s-a cerut de Securitate să studieze atent anturajul lui Daicoviciu pentru ca acesta să fie încadrat operativ, în *loc. cit.*, *idem*, c. 0246.

[93] Vezi raportul Regionalei Cluj, nr. 372/3994/10. IX.1954, *idem*. c. 0278-0280. Vezi şi la Ioan Opriş, *Istoricii şi Securitatea*, II, p. 573–574, 577–581.

[94] Aspecte relatate de „Vânătorul" la 10 VIII 1953, în *loc. cit.*, *idem*, c. 0235.

s-a împăcat cu Roller! Deci a trecut cu bine peste „sperietura" din mai, iar situația i s-a „ameliorat", prezentând chiar „mai multă siguranță"[95].

Adevărat, prietenul său Mihail Macrea, credea că „nici în viitor nu mai poate spera nimic bun", dovadă că Daicovicu nu reușise să devină decan, abia menținându-și poziția de președinte al Consiliului științific de la Institutul de istorie. Era vădit că-și „pierde autoritatea de care se bucura în cercurile politice și științifice din capitală, cât și la Cluj"[96]. Dacă acestora li se adaugă și nereușita fiului, Hadrian, de a continua studiile în URSS, era clar că profesorul trebuia cu orice preț să-și îmbunătățească situația politică. În cazul feciorului, acesta ajunsese în anul III la Universitatea din Harkov, dar „a avut atitudine de ploconire față de anumite teze ale istoricilor burghezi din țările capitaliste",[97] ceea ce l-a făcut indezirabil!

Analiștii Securității vor fi avut atunci mult de lucru studiind materialele care îl prezentau pe Daicoviciu. „Fire impulsivă" „lasă impresia că este distant și privește lumea de sus", deși era „unul din cei mai buni specialiști în arheologie din țară și ca un foarte bun profesor dobândise" aprecierea unanimă a studenților[98]. Deși devenise mai precaut și mai reținut, totuși, la o masă, la „Ursus", în compania secretarului organizației de bază din filiala Academiei, P. Neiescu, s-a plâns de „eroarea ce o face partidul că dă mâna liberă să facă ce vrea cu știința istoriei, tov. Roller care e <ignorant> în istorie, iar colecția de documente istorice care apare sub conducerea lui Roller, prin felul cum sunt <sunt o rușine pentru știința românească>"[99].

Analizele-l prezintă acum cu multe trăsături contradictorii, vădit subiective iar adesea admirative: „în public are o atitudine foarte democratică, fățișă, combativă. Când vorbești cu el între patru ochi are o atitudine mai puțin democratică, cu unele manifestări reacționare chiar. Aceste manifestări se referă la politica guvernului pe plan economic și social, criticând măsurile luate de partid și de guvern."[100] Este, pentru unii, „ca un vulpoi bătrân uns cu toate alifiile"[101]!

În fond, Daicoviciu era printre puținii critici pe față ai oficialității, reținându-i-se „nemulțumirea în ce privește orientarea științifică spre URSS, considerând o mare lipsă nerecunoașterea și necolaborarea cu țările apusene, unde se fac progrese mari în ce privește descoperirile științifice și interpretările istorice. Manifestă neîncredere în interpretarea științifică din partea istoriografiei noastre, încât pe baza acestora el n-ar avea curajul să se prezinte la un congres științific internațional. Acestea sunt bune doar la noi acasă"[102]. Să critici atunci vecinul de la Răsărit, asta da curaj!

Daicoviciu a judecat aspru și realitățile politice românești din vremea sa, arătând că rolul de deputat se redusese la „a introduce o bilă albă în urnă, deoarece votul e regizat dinainte – fiecare deputat fiind instruit ce are de spus cu ocazia votării vreunei legi în Adunarea Națională".[103] Concluzia confratelui, confident apropiat, era: „nu e sincer în manifestațiile sale publice" căci „pozează pentru a-și menține situația politică și profesională"[104]. N-o să i-o contrazicem post factum, dar vom adăuga: Daicoviciu se justifica pe sine pentru

[95] Detalii în notele informative ale „Vânătorului", f.d., și „Pânzaru", 10.VII. 1953, *idem*, c. 0247-0248.
[96] Cf. nota informativă „Brânduşa", nr. 321/28. XI. 1953, *idem*, c. 0236.
[97] Cf. nota informativă „Ioan Câmpean", 27. XI. 1953, *idem*, c. 0252.
[98] Așa-l caracteriza „Timoftache" la 7. X. 1953, *loc. cit.*, *idem*, c. 0228.
[99] Cf. nota „Vânătorul", nr. 321/ 4. XI. 1953, *idem*,c. 0231. Pentru Hadrian a intervenit încă din 1952 la prof. B. Grekov (între timp decedat), care a vizitat Clujul cu ocazia lunii prieteniei româno-sovietice, ceea ce confirma „Brânduşa", la 9.X.1953, *ibidem*, c. 0268.
[100] Vezi în declarația făcută de „Brânduşa", f. d., f. l., *idem*, c. 0244.
[101] Așa-l caracteriza "Ioan Câmpean" 27 XI 1953, *idem*, c. 0252.
[102] După declarația „Brânduşa", *idem*, c. 0244. Asemenea opinii le-a arătat informatorului, de față fiind și Fr. Páll.
[103] *Ibidem.*
[104] *Ibidem.*

duplicitatea publică, de altfel deseori contrazisă prin criticile şi ironiile libere profesate cu un umor caustic devastator, care avea o mare audienţă şi treceau drept dizidenţă.

Desigur că el rămânea în ochii vigilenţi ai unora un „om de şcoală veche, fost profesor universitar şi în timpul regimului burghezo-moşieresc", dovedit şi prin „multe rămăşiţe ale istoriografiei burgheze, cum este <factologia> prezentă, cică, în lucrările sale". Era universitarul care, în 1952/53, a refuzat să-şi prezinte cursul la analiza decanului Artur Negrea, poate şi pentru că „nu şi-a revizuit vechile lui concepţii idealiste, cosmopolite şi naţionaliste"[105]. Dar, Daicoviciu era „sever şi pretenţios", „impulsiv, vehement, nestăpânit", „bun orator, vorbeşte frumos", regăsind în cuvântările sale şi „multă demagogie"[106]. Oare nu erau tocmai acestea calităţi care-l făceau invidiat, chiar gelozit de unii contemporani?

De altfel, „Pânzaru" recunoştea în persoana arheologului un „om cult, foarte bine pregătit şi foarte inteligent, dar comod, din care cauză lucrează puţin în specialitatea lui. Este foarte vioi şi e mereu în activitate. Este o fire ambiţioasă şi îi place să aibă situaţiuni înalte"[107].

Mai era, Daicoviciu, şi cel care spunea „bancuri păroase în care se dovedeşte neîntrecut"! „Statură înaltă, corpolent, părul negru, cu un început de chelie, faţa mare şi palidă spre buhăită. Vădeşte multă sănătate fizică. E mare gurmand, fumează mult, şi se pare că-i mulieratic. Cel puţin îi place să pară aşa. Are un temperament iute; adesea e violent. În momente senine e extrem de exuberant şi spiritual. Ironic, uneori sarcastic, ridiculizează făţiş pe cunoscuţi şi chiar pe prieteni, chiar pentru metehne fizice. Cunoaşte un foarte mare număr de <bancuri> pe care le debitează cu multă plăcere şi naturaleţe. E foarte viguros, impetuos chiar, în acţiunile pe care le întreprinde. Activitatea intensă şi multilaterală e pasiunea lui. Dispune de cunoştinţe teoretice şi practice de specialitate vaste, pe care le aplică nu numai în cadrul Institutului de Istorie, ci şi în cadrul catedrei sale la Universitate. E iubit de studenţi şi chiar de subalternii săi, cu toate deficienţele semnalate mai sus, tocmai fiindcă văd în el un bun sfătuitor şi îndrumător în formarea lor profesională. Ca membru al consiliului ştiinţific al universităţii se preocupă îndeaproape de îndrumarea studenţilor, manifestă nemulţumirea că nu e suficient apreciat, adică mai exact că nu este membru al Academiei RPR din pricina opoziţiei tov. Roller şi Constantinescu"[108] – iată cum apărea Profesorul unuia dintre cei mai apropiaţi colaboratori.

Admirativ l-a privit şi un militar, codificat „Frunză", cunoştinţă de a lui Daicoviciu din timpul unei concentrări la Sărmăşag, prin 1939, la Regimentul 83 infanterie. Acesta îl considera „om foarte cult, foarte bine pregătit în specialitatea sa, sclipitor de inteligent şi şmecher, dar foarte înfumurat şi încrezut în sine considerându-se arheolog mai mare ca Vasile Pârvan şi ca cel mai bun profesor de istorie. Fire dinamică, întreprinzător şi foarte obraznic, un arivist feroce gata a folosi orice mijloace spre a câştiga o luptă"[109].

Luând ca măsură aprecierile – destul de contradictorii – le adăugăm altele: „E mândru de cultura sa apuseană (scria numai în franţuzeşte, iar la Sibiu sub ocupaţia nemţească scria şi în nemţeşte cu prof. Gamillschleg) şi n-a început să se adapteze la cultura sovietică decât în ultimul timp, deoarece nu-i pătruns de superioritatea ei"; şi, mai adăuga: „Nu-i capabil de statornicie şi convingeri politice pe care le schimbă după cum îi dictează interesele de moment, sesizându-le cu mare uşurinţă. Inteligent şi viclean în special. Se orientează foarte repede asupra problemelor ce i se pun, le sesizează instantaneu şi le face faţă cu mare îndemânare (chiar natural de artistic), răspunzând după cum simte că-i va fi pe plac interlocutorului său când acesta e superior şi puternic şi invers când acesta-i slab şi

[105] Cf. nota informatorului „Ioan Câmpean", 27. XI. 1953, *idem.*, c. 0251.
[106] *Ibidem.*
[107] În nota informativă din 1 VII 1953, *idem*, c. 0256.
[108] Aşa rezultă din notele „Vânătorului", 13. III şi 4. IV.1954, *idem*, c. 0272, 0274.
[109] În nota informativă semnată „Frunză", f. d., f. l., *idem*, c. 0276. Interesant este că Daicoviciu i-a dat agentului recomandarea de a fi primit în partid, chiar în faţa primului secretar Vasile Vaida!

nepregătit", iar sugestia sa pentru securişti impresionează prin respectul pe care-l vădeşte pe seama celui comentat: „trebuie supravegheat de oameni foarte bine pregătiţi, cu vigilenţa ascuţită şi care-i cunosc posibilităţile şi firea"[110]. După cum au evoluat lucrurile, nu s-au găsit asemenea oameni pentru a-i face faţă lui Daicoviciu!

Acelaşi „Frunză" – care-l gratula cu denumirile „Costică Bănăţeanu" şi „Şmecheru" le raporta securiştilor comentariile istoricului faţă de col. dr. Bran: „se schimbă şi numirea partidului, nu [numai] guvernul din care nu va mai rămâne decât Gheorghiu-Dej şi Botnăraş, iar Groza s-a aranjat ambasador la Peking. Vine un guvern cu Dej şi Botnăraş în care vor intra cei fără partid cu şapte portofolii, plus Rădăceanu şi Voitec ca reprezentanţi ai socialiştilor. De aceea nu s-a ţinut nici congresul şi nu se serbează nici 7 noiembrie, despre care se spune acum că nu-i sărbătoarea noastră, şi că această sărbătoare a fost înţeleasă greşit până acum. Se va ţine numai o adunare însă fără paradă şi defilare"[111].

„Cosmopolit", cu „idei cosmopolite, rasiste, antiştiinţifice", „carierist" – chiar „tipul intelectualului carierist"[112] -, astfel l-au caracterizat şefii Securităţii clujene la 4 septembrie 1954, când au fost siliţi să propună închiderea dosarului de urmărire individuală. Decizia finală a luat-o generalul Nicolschi, care a clasat cazul ca fiind „fără perspectivă"[113].

Ştia acesta că şefii Securităţii clujene şi-au pus problema – reluând-o în câteva rânduri – dacă-l puteau recruta ca informator, desigur „în mod subtil şi bine conspirat"[114]?

Aproape sigur că o atare tentativă a plecat din Centrală!

În acel an Profesorul a publicat monografia *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, considerată o contribuţie însemnată la cunoaşterea fortificaţiilor dacice din Munţii Orăştiei. Iată însă că un necunoscut în arheologie, Gh. Coman, i-a scris, surprinzându-l categoric prin aprecierea că „nu-i o lucrare de strictă specialitate", întrucât „materialul arheologic este interpretat pe baza concepţiilor materialismului istoric"! Deşi o considera „bine scrisă, înţeleg că-i clară, precisă şi foarte explicativă, totuşi are unele deficienţe destul de regretabile" – între care: „aspectul literar al limbii, nu-i suficient de ales. Abundă cam mult străinismele, cari dacă ar fi fost evitate, stilul căpăta o eleganţă şi o estetică literară mai pronunţată. Se cere mai multă puritate în limbă, chiar când nu-i exclusiv beletristică. Pentru ideea aceasta, de a utiliza cât mai puţine cuvinte străine într-o limbă a fost şi Lenin. Şi noi românii, de ce n-am fi mai exigenţi cu limba noastră naţională, pe care antecesorii noştri, n-au reuşit ca s-o relativizeze în întregime"[115]. Reproşul expeditorului: „Să nu uiţi că scrii şi pentru posteritate, care va judeca această neglijenţă, faţă de limba proprie"[116] trebuie să-l fi intrigat.

Corespondentul i-a imputat savantului afirmaţia acestuia că în trecut fusese „dominat de concepţiile antiştiinţifice ale istoriografiei burgheze", ca „şi când acestea ţi le-ar fi impus cu forţa şi nu-i o culpă a dtale"[117]. L-a acuzat de interpretări forţate când apreciază rolul forţelor şi al relaţiilor de producţie în statul dac, considerând că autorul s-a plasat sub semnul confuziei şi al contradicţiilor. A remarcat însă la Daicoviciu dorinţa „de a rămâne un adevărat istoric, nu al unui regim politic oarecare ar fi el, ci al naţiunii întregi", deoarece „ţara noastră are puţini specialişti în istorie veche, iar în problema dacă, cred că eşti unicul şi atunci de ce lucrările dtale să poarte anumite amprente cari n-au nici o contingenţă cu ştiinţa propriu-zisă. De ce totul să fie unilateral văzut şi nu în complexitatea lui, când scopul urmărit este cunoaşterea cât mai exactă şi reală a trecutului acestui popor dispărut complet din istorie"[118]?

---

[110] *Ibidem*, c. 0277.
[111] Cf. nota informativă „Frunză", 8 XI 1954, *idem*, c. 0270.
[112] Cf. raportul MAI – Regionala Cluj către Direcţia a -III-a, nr. 372/39944/4 IX 1954, *loc. cit.*, c. 0288.
113 *Ibidem.*
[114] Cf. notaţia marginală la declaraţia lui N. Mărginean din 25. XII. 1953, *loc. cit., supra*, c. 0264.
[115] Cf. scrisoarea trimisă din Bălteni – Vaslui, la 29.VII.1954, idem, c. 0297-0298.
[116] *Ibidem.*
[117] *Ibidem*, c. 0299.
[118] *Ibidem*, c. 0321.

Şi Mihail Roller cunoştea anumite episoade din viaţa savantului, dovadă că, la 25 iunie 1954, le comunica în scris Securităţii. Astfel, după o masă comună la COŞ, când chiar Daicoviciu a povestit despre regele Mihai şi Iuliu Maniu, primiţi de el la Costeşti, în 1943, despre invitaţia la masă făcută lui de „domniţa Elena" Roller a redactat o notă către Securitate. Grijuliu, Roller a mai adăugat şi rudenia arheologului cu Gr. Moisil şi Emil Condurachi, considerând că era datoria sa să informeze despre astfel de aspecte care, dacă „v-au scăpat atenţiei noastre, e bine să le aduc la cunoştinţă"[119].

Observarea arheologului clujean n-a încetat, dar pe măsura accederii acestuia spre funcţii mai importante – rector şi deputat, academician, membru în comitetul regional de partid ş.a.– acribia urmăritorilor pare mult atenuată. Chiar şi notele informative devin mai nuanţate, deşi păstrează încă relatări asupra zonelor liberale sau legionare din biografia personajului.

Pe de altă parte, legăturile speciale pe care Daicoviciu şi membrii puternicei familii din care făcea parte le aveau la nivelul vârfurilor societăţii româneşti i-au consolidat poziţia în mod substanţial.

Familia-i cuprindea şi pe Moisil, şi pe Lucian Blaga, pe Emil Condurachi, pe cei din neamul Nemoianu din Banat, din ale Drăganilor şi Bugnariu.

Atunci când era atacată, se apăra! Aşa s-au petrecut lucrurile la apariţia romanului lui Mihai Beniuc, *Pe muchie de cuţit*, în care, la capitolul Marele anonim, a fost atacat Lucian Blaga: Daicoviciu a ripostat prompt, declarându-se solidar cu filosoful!

În iarna lui '58 la un vernisaj al unei expoziţii a pictorului clujean Ioan Sima, – cu o participare impresionantă de „foşti", între care şi Ion Agârbiceanu, proaspăt reintrat în viaţa publică, căci (spunea soţia) „n-a dorit-o, dar greutăţile vieţii..." – artistul a anunţat înfiinţarea unui cenaclu, evident „nu pentru nenorocita lume a proletariatului", care urmărea să-l susţină pe Lucian Blaga. În acest scop chiar Sima a vândut tablouri ca să acopere cheltuielile[120]!

Evident că Securitatea a sesizat asemenea aspecte, dovadă că le-a repetat primului secretar judeţean Vasile Vaida, ambalate însă într-o altă problemă, aceea a demersului de unificare a celor două universităţi clujene susţinut şi dirijat de Daicoviciu. Când în 1959 unificarea a devenit o realitate sub titulatura cunoscută, rectorul Daicoviciu s-a împotrivit vehement la propunerea prorectorului Demeter de a pune pe frontispiciul clădirii centrale şi pe antetul oficial denumirea în română şi maghiară![121] Argumentele sale au fost desigur puternice, din moment ce a câştigat!

Pe tot parcursul deceniului al VI-lea urmărirea sa, totuşi, nu a încetat.

Probele însă nu erau atât de puternice pentru a-l incrimina. Spre sfârşitul deceniului s-au ivit alte interese legate de misiunile externe ale rectorului Daicoviciu, care vor deveni dominante. În timpul acestora, – îndeosebi a celor făcute în Italia -, la congrese şi reuniuni academice, Daicoviciu a strălucit, calităţile sale uimind pe cei care includeau şi oamenii, intelectualii din sistemul socialist în rândul categoriilor inferioare. El a marcat – alături de mulţi alţi învăţaţi români – un punct important pe seama ştiinţei şi culturii româneşti, stârnind însă şi reacţii negative din partea emigraţiei[122]. A stârnit însă şi interesul Securităţii, care a dorit să-i afle opiniile şi să-l folosească.

În 1957 a participat la Congresul internaţional de arheologie clasică la Roma, reîntâlnindu-l pe Dinu Adamaşteanu pe care l-a îndemnat să se repatrieze. Şefii Securităţii clujene, chiar col I. Holingher au cerut subalternilor ca Profesorul să fie contactat şi să i se

[119] Cf. nota M. Roller, 25 VI 1954, c. 0392.

[120] Informaţii culese de „Ioana" şi notate la 21 II 1958, *idem.*, c. 0452-0453.

[121] Vezi nota referitor la C. Daicoviciu trimisă de Direcţia Regională MAI – Cluj cu nr. 40352/4. XII.1959 Comitetului regional de partid, *loc. cit.*, *idem*, c. 0347.

[122] Unul dintre foştii săi studenţi eminenţi, Aurel Decei, l-a taxat de vândut regimului comunist, vezi la Ioan Opriş, *Aurel Decei sau destinul disperării*, Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 2004, p. 130, 191.

propună colaborarea: „trebuie determinat să fie sincer cu noi, pentru a cunoaşte la timp acţiunile serviciului de spionaj şi a emigraţiei române din străinătate. Să fim informaţi de rezultat"[123]. Au îndemnat spre buna supraveghere a lui Daicoviciu, un coleg, „Sanda Petrescu", care n-a reuşit să-i intre în graţii, rectorul evitând clar şi ritos orice încercare de apropiere.

Întors de la o astfel de reuniune, ce avuse loc tot la Roma, savantul a prezentat *Impresii de la ultimele congrese internaţionale de istorie*, la universitate, în 12 martie 1958, în faţa studenţilor, asistenţilor şi a unor colegi profesori, dintre care erau prezenţi Em. Petrovici, N. Lascu, M. Macrea ş.a.

Lăudând contactele ştiinţifice dintre istoricii din cele două „lagăre", conferenţiarul nu s-a temut să afirme că „nu toţi istoricii burghezi sunt <bandiţi>, iar rezultatele muncii lor meritau să fie cunoscute"[124]. Atunci, la Roma, întâlnise pe mulţi dintre cei cunoscuţi încă în tinereţe, ca şi pe câţiva dintre învăţaţii români rămaşi în Italia. Cum între aceştia figurau Rosa del Conte şi Dinu Adameşteanu, Securitatea a dat instrucţiuni agentului să caute să obţină un specimen de scris a lui Daicoviciu, iar „când îl întâlnesc în pauzele de la cursuri, să discute de impresiile din Italia"[125].

În cadrul dosarului Italia n-a scăpat nici savantul clujean cel mai legat de această ţară, Virgil Vătăşianu[126]. „Sanda Predescu" este cea care l-a urmărit şi pe acesta, notând atent, provocând uneori, alteori reţinând declaraţiile celor din anturajul familiilor. Daicoviciu, care „pare un om imposibil" îl ţinea pe Vătăşianu „sub aripi", învăţat care – culmea! – nu frecventase cursurile Universităţii serale de marxism – leninism! Doar că, în ultimii ani, l-a depăşit prin călătoriile în străinătate, astfel că între universitarii clujeni se spunea că „acum Vătăşianu stă la Cluj şi Daicoviciu la Roma"[127].

Familia, clanul Daicoviciu era însă „puternică, bine văzută şi cu situaţii înalte", şeful acesteia, rectorul, beneficiind „de toate situaţiile şi acum nu mai are decât o dorinţă, să trăiască comod şi în linişte"[128]!

Vătăşianu, ca membru al familiei, era desigur „deosebit ca fire", aşa că „nu s-au putut apropia unul de altul spre a deveni prieteni", Daicoviciu fiind „un om activ, vioi, expansiv, nervos, violent chiar", pe când istoricul de artă era „om liniştit, calm, tăcut" şi „se simte dominat de cel dintâi"; el era „soţul cel mai familist", „o fire delicată", „cu rezerve, nevăzând cu ochi buni pe cumnatul său", un „combativ şi tumultos", „un militant care s-a avântat în politică"[129].

În ciuda unor atari antagonisme, legăturile dintre cei doi savanţi – nu doar de rudenie – au fost calde şi fundamentate pe respect şi admiraţie, întâlnindu-se fericit, două personalităţi, distincte, aureolate fiecare de daruri excepţionale.

Cum altfel să fie văzut rectorul clujean, când se recunoştea că acesta „a avut întotdeauna un rol demn de laudă în mediul clujean, iar de când îşi restaurase situaţia politică devenise de-a dreptul intangibil"[130]!

În timpul unei deplasării a lui în Italia, din 1957, Daicoviciu l-a întâlnit, printre alţii, pe ing. Fillipo Dozzi (originar din România, repatriat în 1949 şi considerat de Securitate agent al Serviciilor de spionaj americane), ca şi pe Carlo Tagliavini, universitar care cunoştea bine ţara noastră şi vizitase Universitatea clujeană. Evident că aceste contacte au fost

[123] Cf. nota MAI-UM. 0123v, nr. 212/00189393/ 16. IX. 1957 către Direcţia Regională Cluj, *loc. cit., supra*, c. 0460-0461.
[124] Cf. nota „Pânzaru", 21. III. 1958, *loc. cit., supra*, c. 0455.
[125] *Ibidem*, c. 0456.
[126] Vezi prezentarea noastră, în *Istoricii şi Securitatea*, I, p. 420–452.
[127] Cf. nota informativă „Sanda Predescu" pentru lt. maj. C. Ciubotariu, 4. XI. 1957, *loc. cit., supra*, c. 0478.
[128] Aşa vedea lucrurile „Pânzaru" într-o notă din 25. X. 1957, tot pentru lt. maj. Ciubotariu, *idem*, c. 0482.
[129] Cf. nota „Pânzaru", 15. XI. 1957, *idem*, c. 0497.
[130] Aşa-l vedea şi „Voicu", 28. XII. 1957, *idem*, c. 0450.

cunoscute Securităţii, care, prin lt. maj. C. Banciu a propus contactarea şi eventuala recrutare a învăţatului român, care „poate aduce un aport deosebit organelor de Securitate"[131].

Chiar şi o simplă scrisoare a clujeanului trimisă lui Elfi Kirsch din Câmpulung – Moldovenesc, prin care-i transmite că i-a întâlnit o rudă – pe dr. doc. Herberth Hünger de la Biblioteca Naţională din Viena (responsabil la Albertina Papyrus Sammlung) – în timpul unei vizite la Viena, a alertat autorităţile. Cum autorul scrisorii, Daicoviciu, era „lucrat" de securiştii clujeni, s-au cerut la Suceava investigaţii asupra destinatarului scrisorii pentru a se descoperi vre-un indiciu suspect [132].

Rectorul clujean era studiat în toate mişcările sale, vorbele i se reţineau frecvent circulau bancurile sale sau cele ce-i erau atribuite, deciziile îi erau studiate, anturajul cercetat. Iată, de pildă, cum sunt văzute legăturile sale cu Ştefan Pascu: pe acesta l-a sprijinit foarte mult, i-a acordat „un rol în dirijarea aproape exclusivă în unele domenii de activitate istorică", ba chiar sesizându-se că „fără acest sprijin nu ar fi întreprins acţiuni de propagare a ideologiei burgheze"; o colegă, Benkö Margit a sesizat şi cum Pascu a apărat, în şedinţele organizaţiei de partid, pe cei de la istorie, combătând „afirmaţiile că asemenea manifestări (reacţionare, n.n.) s-ar fi observat la istorici"[133].

În acest timp agenţii au reuşit să sustragă probe de scris – aparţinându-i lui Daicoviciu – note privind administraţia universităţii, acte referitoare la Biblioteca Centrală Universitară, comenzi, măsuri disciplinare etc., pe lângă o banală carte poştală scrisă lui Filippo Dozzi, trimiţându-le pentru expertiza la Grupa „E"[134].

Până şi o comunicare manuscrisă pregătită şi trimisă de rector la dactilografiere pentru un congres ce urma să aibă loc la Bologna, a „beneficiat" de studiul experţilor[135].

Spre finele anului 1959, col. Iosif Breban – care trebuia să şi discute direct cu rectorul – a aprobat un referat al Serviciului II al Regionalei clujene prin care se propunea „organizarea unei discuţii libere" pentru a obţine „indicii în legătură cu fugarii români în străinătate", căci unii dintre cei întâlniţi erau, după Securitate, „spioni activi"[136] Grijulii, securiştii doreau să evite „exploatarea" savantului sau „o cursă pentru recrutarea lui"; ţinând seama de ce informaţii deţineau, intenţia lor era prevenirea racolării lui Daicoviciu de către serviciile americane![137] Dinu Adameşteanu, Filippo Dozzi şi Carlo Tagliavini – în opinia Securităţii – erau agenţii acestora!

De situaţia şi poziţia înaltă, de puterea de acţiune a arheologului nu se mai putea trece! El era cunoscut şi recunoscut în ţară şi în afara ei, iar apartenenţa la un clan familiar de profesori universitari şi academicieni foarte vast – poate chiar cel mai vast şi fără precedent –, l-au făcut inatacabil"[138].

De urmărit n-au încetat însă s-o facă, mai ales prin informatori din jurul Profesorului. Acesta, ca rector, a desfăşurat în acei ani o foarte dinamică relaţie cu străinătatea, făcând din şcoala istorică clujeană o referinţă, susţinându-şi colaboratorii pentru stagii şi burse în mari instituţii, participând direct la cele mai prestigioase reuniuni de specialitate. Clujul a devenit din anii '60 – categoric datorită lui Daicoviciu – un partener ştiinţific pe care-l disputau mari institute arheologice şi de istorie americane şi europene. Istoricii şi arheologii germani şi italieni, dar şi francezi, americani sau englezi au căutat atunci să stabilească pro-

[131] Cf. raport al Regionale clujene, nr. 242/21.VII.1958, cu măsuri motivate de preîntâmpinarea recrutării lui Daicoviciu de către spionajul occidental, *loc. cit.*, c. 0429.
[132] Cf. adresa MAI – Regionala Cluj nr. 242/18844/ 11.VII.1958, *idem*, c. 0437.
[133] Cf. nota informativă „Voicu", 31.VIII. 1958, *idem*, c. 0431.
[134] Cf. aprobarea şefului Direcţiei Regionale Cluj pe referatul nr. 242/18692/ 10. VI. 1958, *idem*, c. 0441.
[135] Ajunsă la Securitate prin iniţiativa dactilografei „Munteanu Elena", care a primit manuscrisul la 31.XII.1959, *idem*, c. 0502.
[136] Cf. nota lt. maj. Al. Pereş, din 22. X. 1959, *idem*, c. 0424.
[137] *Ibidem*, c. 0246.
[138] Aşa l-a prezentat şi „Falk Felix", în nota pentru lt. maj. Szekely Francisc, 24. IV.1960, *idem*, c. 0506.

tocoale de colaborare, venind pe şantiere şi în stagii de documentare sau la stagii doctorale, ceea ce a ridicat nivelul şcolii de istorie de la Cluj. Foarte multe universităţi din străinătate l-au dorit pe Daicoviciu ca membru honoris causa, i-au adresat invitaţii onorante pentru orice savant al lumii. Iar prin el, deschiderea spre dialog şi comunicare a fost reală, anunţând o practică căreia, nu puţini universitari clujeni din deceniile următoare i-au rămas datori.

Era normal ca într-un atare climat, delegaţiile străine să fie urmărite fie din dorinţa de a ne prezenta la un nivel civilizat, dacă nu din raţiunile prea bine cunoscute legate de simptomele spionitei.

În mai 1960, de pildă, Clujul era vizitat de delegaţia Universităţii Bologna, în frunte cu rectorul Gherardo Forni. Timp de 3 zile (9 – 11 mai) oaspeţii (rectorul şi profesorii Mario Villa şi Angelo Mangini) au beneficiat de ospitalitatea clujenilor: au vizitat facultăţile care-i interesau (fizică, chimie, medicină, istorie); au fost trataţi la nivel protocolar înalt, oferindu-li-se şi un dineu de către rector, alături de care erau Emil Petrovici, Raluca Repan, Nicolae Lascu, V. Vătăşianu, dar şi Viorica Guy Marica şi Maria Oprescu. E drept că au fost cazaţi în cel mai bun hotel al Clujului – la Continental – în camere prevăzute cu tehnică operativă, şi că rectorului bolognez i s-au sustras notele manuscrise de călătorie pentru a-i fi copiate![139] Dar aceste aspecte n-au umbrit valoarea legăturilor dintre universitarii români şi italieni, fiecare dintre ei înţelegând mai bine situaţia celorlalţi. Efectele însă – cele care contau – au fost imense: în plan ştiinţific, academic, ca şi în cel al relaţiilor private, dintre oameni.

În viitorul apropiat, cei care vor cerceta arhivele Rectoratului Universităţii „Babeş-Bolyai", Institutului de istorie şi Muzeului de istorie a Transilvaniei pentru a le reda acestora istoria recentă, vor avea mari surprize, dar, în mod cert, vor putea adăuga pagini superbe privind rolul de bastion academic al instituţiilor conduse de către C. Daicoviciu.

Iată, în 1964, ca efect al deschiderilor, sosea la Cluj unul dintre cei mai iluştrii elevi ai lui Massimo Pallotino, Piero Ganacchio. Acesta lucra atunci la Fundaţia Lerici, într-un loc de promovare a celor mai moderne tehnici şi metode de cercetare în arheologie. Etruscolog de formaţie, italianul a ales Clujul cu institutele său pentru a se documenta asupra unei lucrări pe care o pregătea în colaborare cu Emil Condurachi şi Mihail Macrea. Specialist în fotografii subterane, arheologul a rămas la Cluj în zilele de 28–30 iunie, apoi a vizitat diferite obiective arheologice în Transilvania, ca să revină la Bucureşti pe 15 iulie. Cele cu profil istoric câştigate de colegii români nu le cunoaştem, doar interesul vizibil al Securităţii de a şti ce gândea italianul despre Rosa del Conte! Acesta, un democrat-creştin de dreapta, i-a şi spus unui confrate, „David Ion", că renumita italienistă era o „reacţionară"[140]! Caracterizarea trebuie să fi determinat opinia negativă a securiştilor faţă de atâţia italieni care începuseră să viziteze Români, şi-n primul rând Clujul!

În Italia plecau însă în acei ani mulţi dintre istoricii clujeni, între care şi tânărul Hadrian Daicoviciu. Acestuia, desigur, i s-au urmărit atunci – ca şi părintelui – plecările, dovadă informarea promptă pe care o face informatorul „Baciu Ion" despre stagiul lui în 1963[141].

În iarna lui 1965, la Cluj sosea prof. Berk de la Universitatea din Istanbul, după ce s-a întâlnit la Bucureşti cu acad. Emil Condurachi. L-au primit cordial Virgil Vătăşianu şi Constantin Daicoviciu, iar vizitele la monumente şi la muzee le-a făcut cu Gh. Arion. Muzicolog ca formaţie, venit de altfel pe linie UNESCO, universitarul a vizitat şi Conservatorul „Gh. Dima" şi a luat legătura cu mulţi colegi.[142] Concomitent la Cluj s-au aflat directorul general al muzeelor din Ankara, prof. dr. Tahsin Dzgue şi arheologul Hikmet Gurkay; aceş-

[139] Cf. planul de urmărire al Regionalei Cluj din 10.V.1960 ca şi nota informativă semnată „L.N." pentru lt. maj. Banciu C-tin, 16. V. 1960, *loc. cit., idem,* rola 1266, c. 0553, 0591.

[140] Vezi nota informativă „David Ion" pentru cpt. Aurel Cuibuş, 30. VI. 1964, *idem,* c. 0651.

[141] În nota informativă pentru cpt. Em. Mărgineanu, 24. IV. 1963, *idem,* c. 0511.

[142] Cf. notele informative semnate de „Popescu Dumitru" pentru lt. Puşcău Gavrilă, 18. I şi 28. I. 1965, *idem,* c. 0542-0543.

tia au ţinut şi o conferinţă despre descoperirile arheologice din Anatolia, urmărită atent de confraţii români[143].

În primăvara următoare, cetatea universitară clujeană a fost vizitată de o altă delegaţie a Universităţii din Bologna, compusă din Stefano Bottari (istoric de artă), prof. Heilman (filolog) şi Prof. Silvano Lissa (naturalist). Încântaţi de Cluj şi împrejurimi, ca şi de gazde, dar şi de conversaţia excelentă cu Virgil Vătăşianu, oaspeţii au vizitat muzeele şi monumentele oraşului, asistaţi de Viorica Guy Marica. Ca gest de curtoazie, prof. Bottari a promis copiile după Columnă făcute la Bologna după lucrarea lui Piranesi[144].

În primăvara anului 1965 la Universitatea din Cluj mai erau aşteptaţi studenţi ai Universităţii din Viena, care alcătuiau un grup ce vizita România. Şi acesta era un efect al prezenţei rectorului Daicoviciu în capitala Austriei, ce fusese invitat de onoare la a 600 aniversare a prestigioasei universităţi, programată în cadrul unor mari serbări la 14 mai 1965.[145] Aproape concomitent, la 10 martie 1965, rectorul clujean primea invitaţia Comitetului Internaţional a Muzeelor (ICOM) de a participa la a 7-a conferinţă internaţională, găzduită de Muzeul Metropolitan din New York între 16 septembrie şi 3 octombrie 1965.[146] O reuniune prestigioasă, la care acesta a participat făcând un larg tur de conferinţe şi având numeroase întâlniri cu muzeografii americani. Astfel, la 19 septembrie a participat la banchetul oferit în onoarea delegaţilor la conferinţă, şi găzduit de sala „Explorers" a Societăţii Internaţionale de Geografie din Washington[147]. În iulie 1965 rectorul Universităţii din Maroc, Mohamed El Fazi vizitează România, iar la Cluj are îndelungi întrevederi cu C. Daicoviciu[148].

În luna august a aceluiaşi an, Profesorul era invitat la o altă reuniune de mare prestigiu: a 5-a conferinţă de studii asupra Greciei Mari, de la Tarant, din Italia, care urma să aibă loc în octombrie, dezbătând tema Filosofia şi ştiinţa în Grecia Mare[149]. Deja specialiştii români – din ţară şi din afara ei – reuşiseră să se impună la dezbaterile acestei teme printre cei mai buni, or, la o atare performanţă, categoric, demersurile celor din clanul Daicoviciu au fost determinante. Spre marele câştig al istoriografiei româneşti!

Nici n-a început bine anul 1966, că Daicoviciu era din nou invitat în Italia, de către Universitatea din Torino, cu scopul de a susţine o conferinţă pe o temă şi cu un subiect ales şi la o dată stabilită de el. Relaţiile bilaterale dintre Ateneul torinez şi Universitatea clujeană dădeau deja roade, dovadă extinderea invitaţiei şi pentru Nicolae Lascu şi Hadrian Daicoviciu, care urmau să susţină, în aceleaşi condiţii, un seminar în cadrul catedrei prof. Mario Allara[150].

La 1 martie 1966 s-a primit invitaţia Universităţii Rutgers din New Jersey – SUA, care-l dorea pe rectorul clujean la aniversarea a 200 de ani de la fondarea Universităţii din New Brunswick, anunţată pentru 22 septembrie în acel an[151].

---

[143] Cf. nota „Popescu Dumitru", 12. I. 1965, *idem*, c. 0547.

[144] Vezi nota semnată de „David Ion" pentru cpt. Szekely Francisc, 23. IV. 1964, *idem*, c. 0548.

[145] Serviciul F. al Securităţii condus de lt. col. Vlad Iordan, s-a adresat Regionalei clujene, cu nr. SC 365/f 05/896515 şi 05/89522 din 3 IV şi 6 IV, transmiţând în invitaţia oficială din 22. III. 1965, respectiv lista studenţilor austrieci, după ce le-a studiat şi apoi le-a repus în circuit poştal, dispunându-se Regionalei ca „elementele să fie luate în verificare şi ne pregătim pentru aşteptarea lor", în *loc. cit.*, *idem*, c. 0420-0423. Lista era semnată de prof. dr. Wieseneder H.

[146] Cf. invitaţia reţinută şi repusa în circuit, *idem*, c. 0541.

[147] Vezi invitaţia trimisă la Cluj, încă la 2 VIII 1965, *idem*, c. 0534.

[148] Cf. nota de informare „Mihai" pentru lt. Maj. Iordănescu O., 15 vi 1965, *idem*, c. 0552.

[149] Vezi invitaţia din 12 VIII 1965, *idem*, c. 0532. Vezi în lucrarea noastră, *Istoricii şi Securitatea*, vol. 1, p. 301–304.

[150] Invitaţia Universităţii din Torino, 4.I.1966, reţinută şi studiată de Securitate, apoi repusă în circuit, a stârnit semne de întrebare, sesizându-se anume „aspecte suspecte", dar n-a fost oprită, vezi *loc. cit.*, *idem*, c. 0529, 0538.

[151] *Idem*, c. 0257.

În luna aceea şi la începutul celei următoare mai multe centre universitare româneşti erau în fierberea pregătirilor pentru delegaţi istorici care urmau să participe la Congresul de istorie de la Bloomington, Detroit şi Seatle (2–16 aprilie) din SUA. Mai mulţi specialişti clujeni erau cuprinşi în această importantă delegaţie, fiind ocupaţi cu redactarea comunicărilor, în spiritul tezelor „legate de problema naţională" şi traducerea acestora, cu studierea itinerariului. Cu două zile înaintea plecării au fost convocaţi la Bucureşti şi „au trebuit să lucreze din greu şi să nu doarmă nopţi întregi deoarece C.C. nu a acceptat primele referate" – o spunea, la Institutul de istorie din Cluj, la 2 aprilie, Viorica Pascu, care-şi însoţise soţul în capitală: pe acestea le-au refăcut, sub atenta observare a lui Manea Mănescu, dar mai greu le-a fost că-i „dăscăleau mereu deoarece în America sunt mulţi refugiaţi", aşa că până şi la aeroport, strânşi într-o încăpere separată, au fost şcoliţi odată de cineva de la Relaţii (Internaţionale, Secţia CCPCR, n.n.) şi de la C.C. „iar domnişoarei Cornelia Bodea i s-a dat drumul foarte greu, deoarece nu are părinţi sau surori ori rude pe care să le lase aici".[152]

Fiecare membru al delegaţiei a primit o sumă de 102 $, iar Ştefan Pascu şi un greu pachet cu cărţi – o valiză! – pentru Stephen Fischer-Galaţi, trimise de către Constantin Daicoviciu. Acesta stă cu evidenţă în fundalul respectivei participări, fiind istoricul român care, cu un an înainte, vizitase timp de două luni SUA, invitaţia fiind susţinută de Fischer-Galaţi!

Istoricul american de origine română era cunoscut Securităţii că colabora cu Biroul de Informaţii şi Cercetări de pe lângă Departamentul de Stat al SUA, fiind expertul principal în materie de istoria sud-estului european. Din 1965 a revenit în România, stabilind legături bune cu confraţii din ţară, dar serviciile române de informaţii cunoşteau şi că încerca să descifreze „motivele şi dedesubturile – în detalii – prin care conducerea de partid din România şi-a întors spatele sovieticilor, când s-a început aceasta; care au fost cauzele, pe care nu le dau publicităţii"[153].

M. K. Dziewanovski de la Colegiul de Arte Libere din Boston – profesor de istorie europeană -, care-l întâlnise pe Daicoviciu la vizita acestuia din 1965, a stabilit o asemenea relaţie încât la 29 aprilie 1966 i-a propus un schimb de studenţi între cele două universităţi şi o eventuală conferinţă a sa pentru istoricii clujeni. Ca unul dintre istoricii americani care predase în Polonia (subiectele: *Revoluţia americană şi caracterul ei european* şi *Europa şi Războiul civil din America*), ca autor al unor studii despre Germania de Vest şi Europa Răsăriteană, spera ca propunerea să fie bine primită[154].

Dintr-un alt loc important – a sosit pe adresa rectorului clujean invitaţia de a participa la Seminarul european iniţiat şi patronat de Universitatea din München sub titlul „O Europă deschisă", ce urma să se desfăşoare în zilele de 30 noiembrie – 2 decembrie 1966. Scopul organizatorilor decurgea din constatarea: „Ştergerea barierelor între Europa de Est şi de Vest şi integrarea fluidă a intereselor economice şi intelectuale şi desfiinţarea aşa-zisei Cortine de Fier", aşa că seminarul urmărea „să încurajeze discuţiile libere şi constructive între academicieni şi oamenii politici (gânditori) ai Europei de Est şi de Vest"[155]. Iniţiatorul dezbaterii pe tema Politică şi ideologie, prof. dr. Althammer i-a adresat la 6 octombrie, românului rugămintea să inaugureze lucrările printr-o conferinţă în limba germană, legată de subiectul *Politică şi ideologie* (la care mai participa şi un alt învăţat român, Mircea Maliţa)[156].

De ce o atare insistenţă? Pentru simplu motiv că universitarii germani vizitaseră România şi au insistat pe cunoaşterea Clujului, unde – între altele – au fost impresionaţi de universitate şi de rector!

---

[152] Informaţii raportate de „Baciu Ioan", 5. IV.1966, *idem*, c. 0536, 0539.
[153] Cf. nota Direcţiei Regionale Cluj, 15. IV. 1966, *idem*, c. 0535.
[154] Vezi detalii în *loc. cit.*, *idem*, c. 0523-0524.
[155] Vezi documentaţia, *supra*, *idem*, c. 0518-0519.
[156] *Ibidem*, c. 0521.

După trip-ul american, Clujul a fost realmente asaltat de oferte universitare şi academice, mai mulţi tineri români studioşi fiind trimişi la specializare în marile universităţi americane. Profitul: imens! La fel, un număr important de tineri americani şi vesteuropeni au venit în România pentru pregătirea unei interesante lucrări de doctorat.

În noiembrie 1966 Daicoviciu era invitat de rectorul Harlan Hachter la Conferinţa internaţională cu tema *Învăţământul superior şi lumea de mâine* (26–29 aprilie 1967), iar la 27 decembrie 1966, a primit invitaţia comitetului de organizare a celui de al V-lea Congres internaţional de epigrafie greacă şi latină care urma să se desfăşoare la Cambridge între 18 şi 25 septembrie 1967[157]. Subiectul pe care-l aşteptau de la savantul român, Provinciile danubiene incluse în *Imperiul Roman*, vădea, cu prisosinţă, nu doar o importanţă, de circumstanţă, acordată studiilor strategice de istorie antică, ci şi una pe seama nivelului superior al cercetărilor specialiştilor români. Cel onorat astfel, putea să fie mândru că stăruinţele sale de-a lungul unei vieţi dedicate meseriei, erau nu doar recunoscute ci şi omagiate.

Temperamentul, cunoştinţele savante şi succesul, dar şi puterea dobândită au condus în cazul lui C. Daicoviciu şi a şcolii istorice clujene pe care o reprezenta la un anume radicalism. Nu de puţine ori tezele şi ideile generate de aici s-au găsit în opoziţie cu cele eneunţate şi apărate, de alte grupuri de istorici. Liderul clujean a patronat în anii '60 şi '70 ample dezbateri, îndeosebi legate de elaborarea *Tratatului de istorie a României*. Acestea erau insolite în climatul general, fiind puţin obişnuite chiar şi în mediile academice. Criticismul său nu a convenit, se înţelege, aparatului de partid care instalase sistemul umanimităţii şi al acceptării necondiţionate a tezelor oficiale.

Adeseori, acest aparat şi slujitorii săi au reacţionat.

Autonomizarea concepţiilor daicoviciste, critica pe care autorul lor a făcut-o altora, polemicile strânse cu C.C. Giurescu, Dumitru Tudor, I. Nestor, P. P. Panaitescu, în anii '60-'70 au fost atent urmărite şi de Securitate şi comunicate organelor de partid. Cenzura şi-a făcut nu odată simţită atotputernicia, nu doar consemnându-le, ci, mai ales propunând măsuri drastice contra autorului lor. Dacă la *Istoria României* (manual cl. XII, Editura Didactică şi Pedagogică, 1967), C. Daicoviciu (autor, împreună cu Miron Constantinescu) se reţineau: idei privind unirea Basarabiei cu România în 1918, la *Însemnări despre daci, romani şi români* (C. Daicoviciu, Editura Dacia, 1972), s-a propus – şi realizat – scoaterea lucrării din planul editorial. Criticile lui C. Daicoviciu la interpretările privind Cultura Dridu, apoi disputele sale îndeosebi cu C.C. Giurescu – privind lucrarea *Istoria românilor* – au fost taxate, datorită tonului polemic, drept o „alterare arbitrară" care n-avea ce căuta în disputele ştiinţifice[158].

În ciuda restricţiilor şi a intoleranţelor politice, ba chiar înfruntându-le, uneori, cu ironia devastatoare, alteori luând măsuri de neaplicare a unor măsuri şi decizii care nu corespundeau concepţiilor sale, „marele vizir", „beglerbeiul" Constantin Daicoviciu[159] – cum îl numesc admirativ, dar temător, confraţi mai tineri – a servit, se poate spune, până la sfârşitul vieţii *istoria*. Prin cele ce le-a făcut direct, prin instituţii şi specialiştii acestora, prin elevii şi emulii săi, profesorul rămâne, în principal *omul datoriei*.

S-ar fi ajuns aici, oare, faţă contextele politice externe în urma cărora României i s-a acordat mai mult interes, transferat – prin impuls – şi cercetătorilor umanişti? Fără deschiderea altora spre noi e greu de a ne imagina ieşirea din impasul socialist, chiar dacă valoarea culturală şi ştiinţifică a elitelor era una remarcabilă. E drept însă, să recunoaştem că, atunci când începutul unei liberalizări s-a vădit, istoricii – în bună măsură, chiar dacă amendabilă

[157] Vezi copiile invitaţiilor în *loc. cit.*, c. 0516, 0513.

[158] Vezi documentele reţinute de către Ion Zainea, în *Cenzura istoriei, istoria cenzurată*, documente (1966–1972), Ed. Universităţii din Oradea, 2006, p. 49, 141, 257, 265, 302.

[159] Vezi, recent, în grupajul epistolar referitor la unul din elevii şi colaboratorii lui C. Daicoviciu, Székely Zoltan, în lucrarea editată de Muzeul Judeţean de Istorie Braşov, sub semnătura lui Székely Zolt, *Corespondenţă arheologică. Archaeological Letters*, Braşov, 2006, f. 221.

potrivit analizelor de azi – au ştiut să susţină interesul major naţional, să slujească istoria în ce are aceasta profund şi general valabil.

Constantin Daicoviciu rămâne sub un atare unghi de vedere un mare deschizător de drumuri, precursor al celor care – liberi, fără constrângerile date generaţiei sale – reuşesc mult mai greu să aibă statură naţională şi europeană. Beneficiile rămase pe urma sa trebuie recunoscute iar locul dobândit – şi în urma demersului său statornic – de istoriografia românească în cea universală, consolidat.

CONSTANTIN DAICOVICIU – MAN OF DUTY

Abstract

In the transitions of the 20th century, historians had to reorient themselves to fulfill their destiny. The lucky and robust ones, those endorsed with powerful personalities managed to survive the changes, at the cost of their energy and good health due to the pressures they were subject to. Others paid with long years in prison, most coming out with their health severely damaged and some even paying the ultimate price. They were driven by conservation and survival urges, often deciding to cooperate with political regimes, often assuming political colors and marching under various ideologies. Very few historians "sailed on" through the troubled waters of political changes, managing to maintain a bold attitude throughout various regimes. Some of these boldest "mariners" include the one whose deeds and mainly his work as a historian and school founder call for our unconditional respect: Constantin Daicoviciu. The Cluj-based historian is a daring road opener, paving the way for those who – free at last from the constraints exerted on his generation – succeed more or less to gain national or European acknowledgment. The benefits he brought along require acknowledgement, and the place he earned – thanks to his relentless effort – in Romanian and universal historiography shall be consolidated.

ISTORIA ARTEI

ANA MARIA GRUIA

SAINT GEORGE ON MEDIEVAL STOVE TILES FROM TRANSYLVANIA, MOLDAVIA AND WALLACHIA. AN ICONOGRAPHICAL APPROACH

If there is one preferred hero on medieval stove tiles, than that is definitely Saint George. Out of all the hundreds images depicted on stove tiles throughout Central and Eastern Europe, George is the most popular character. No great wonder, considering the dimensions of his cult in the late middle ages, in both western and eastern traditions. What is interesting is that the military saint is only represented on stove tiles in the episode of slaying the dragon, although in other artistic fields he is also represented during the lengthy narrative of his martyrdom, in an iconic manner, as a standing or mounted saint or in the context of his miracles. As everywhere else, in Transylvania, Moldavia and Wallachia of the late Middle Ages, the stove tiles depict George as dragon-slayer. The tiles with this iconography form a consistent group, allowing the researcher to address complex questions of iconography, social, religious and ethnic distributions, or of economic aspects related to the production and copying of stove tiles.

I will concentrate on those tiles decorated with St. George found on the present territory or Romania[1]. I have restricted the topic in this way since this allows a fruitful comparative approach of items found in three different medieval states: Transylvania (province of the Kingdom of Hungary), Moldavia and Wallachia (as autonomous states), each with its own peculiarities, different religious and ethnical composition, different artistic traditions and political rule. The most important difference for the present research lies though in the distinct artistic traditions meeting and often blending here.

All main studies on stove tiles from the Romanian lands address the question of the origin, style and use of such items. Although they are taken over from the (Catholic) Western Europe, some are clearly used in Orthodox contexts. How is such an adoption visible at an iconographical level? How do Catholic and Orthodox traditions merge in the decoration of utilitarian objects such as stove tiles? Is any of the styles more popular in any of the three regions? Did the different ethnic groups from these areas (Hungarians, Szeklers, Saxons, and Romanians) prefer certain images of St. George? And how did the motifs circulate geographically and socially? These are some of the question I will try to answer, or at least I will argue whether there is enough evidence for answering them.

Gathering the primary material for this research implied a selection. I left out those fragments too small for a positive identification, even if they have been published as depicting (probably) Saint George. Some tiles I rejected since more recent research[2] showed they did not depict the military saint but just a rider (one tile from Sibiu and a similar

* I thank Mrs. Rodica Gaciu for helping with the drawings.

[1] Part of my MA thesis *The Holy Heat. Knightly Saints on Transylvanian and Moldavian Stove Tiles* defended at Central European University, Budapest, Department of Medieval Studies, in June 2004.

[2] Daniela Marcu Istrate, „O nouă variantă de cavaler în iconografia cahlelor din Transilvania" (A New Variant of the Knight in Tournament Scene on Transylvanian Stove Tiles) presented during the conference on Transylvanian Tiles organized by the ASTRA Museum in Sibiu, May 2006.

fragment from Gusu[3]). For the tiles included in the analysis, I kept the dating of the authors. And as a general rule I included all those tiles and fragments which depicted St. George with certainty or at least with a higher degree of probability. I ended up with 64 entries (counting as one even fragments from more tiles but depicting the same iconography found on the same site)[4]. All data on each entry, including the bibliography, is indicated in the annexed table. It would be too long to list and give the bibliographic indications for all the fragments I rejected.

The cult of Saint George is attested in Asia Minor already in the fourth century, in Western Europe in the sixth century, and until the middle ages he was worshiped only as martyr. Sometime in the eleventh century a Byzantine hagiographer added to the legend the dragon-slaying episode so typical for George throughout the middle ages. Dragon-slayer George appears in Byzantine art in the twelfth century, both in the East and in Italy, from where it spread throughout Western Europe. In the west the episode was made very popular by its inclusion in the thirteenth-century *Legenda Aurea*.[5]

In most cases the iconography indicates the belonging of an image to one or the other artistic traditions. In the west, St. George is represented either suffering the different tortures of his martyrdom or as a knight in contemporary armor, slaying the dragon with a spear or a sword, in the presence of the princess. In the east, the saint is more often depicted with halo, in Roman armor and a rowing mantle, either as standing martyr or slaying the dragon with a cross-ended spear (*crux hastata*) and crowned by angels or blessed by the Divine Hand.[6] But such details are more interchangeable than it seems at the first look. One may find Saint George with halo and rowing mantle in western pieces of art, even blessed by the *dextera Domini*, presumably the western iconography being influenced by the Byzantine one which produced it in the first place. But influences went both ways, so it is hard to decide upon the precise eastern or western character of certain elements. What makes the difference in the end is the accumulation of such details more characteristic of one tradition than of the other and also the general style of the image. In the Byzantine tradition there is less movement and more stylization while in the west saint George is more of a contemporary knightly figure, depicted in more complicated postures, with more realistic details of arms, armor and horse tack. The existence of inscriptions in a certain alphabet or language is of course an important clue, at least for the identity of the owner.

---

[3] Sibiu: Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700* (Stove Tiles from Transylvania and Banat from the Beginnings to 1700), Cluj-Napoca: Accent, 2004 (henceforth Marcu Istrate, 2004) 270, cat. Sibiu 7.5, 474, fig. 5. Gusu: Marcu-Istrate, 2004, 236, cat. Gusu 1.

[4] The reason for this simplification is due to the fact that in most cases the archaeological publication does not mention from how many individual tiles the fragments came from and so a quantitative analysis would be unbalanced. On the base of published information, these images decorated a minimum number of 178 stove tiles in Transylvania, Moldavia and Wallachia. I refer to my entries simply as tiles but one has to bear in mind that there might be more stove tiles decorated with the same image and found in the same place. When such information is available, it is mentioned in the annexed table.

[5] *Lexikon der christlichen Ikonographie, Ikonographie der Heiligen*, vol. 2, Rom, Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1974: 366–390 (henceforth: LCI); John L. Flood, "Sankt Georg", *Herrscher, Helden, Heilige*, Ulrich Müller, Werner Wunderlich eds., vol.1, St. Gallen: UVK, 1996: 589–605; Karl Künstle, *Ikonographie der christlischen Kunst*, vol. 2, Freiburg im Breisgau, 1926: 263–279; George Kaftal, *Iconography of the Saints in the Painting of North East Italy*, Florence: Sansoni, 1978: 348–374; Christopher Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot: Ashgate, 2003 (henceforth, Walter, 2003): 109–144.

[6] I shall not enter the question of color symbolism (white horse- symbol of the saint's purity and virginity, red cloak – symbol of martyrdom, etc.) since on stove tiles polychromy is not so frequent and colors depend more on technical aspects than on symbolical ones. On collections of medieval images of St. George on the net see http://www.imareal.oeaw.ac.at/realonline, the databases accessible through Iconclass http://www.iconclass.nl, code 11H(GEORGE), or the website of David Woods on military saints at: www.ucc.ie/milmart/grgwstart.html.

My method is that of identifying all the elements that appear on these tiles and then applying a quantitative analysis, relating such details to the province or state of discovery, the dating, the social and the religious contexts.

The number of depicted elements proved to be quite impressive. From details of arms, armor and horse tack, to the depiction of the princess and her parents, architecture, halos and crosses to stranger depictions such as birds, stars, rosettes and even demons and unicorns. I will discuss them all in detail later on. What was more difficult was to decide which of these elements belong more to the western iconography and which more to the eastern one. I have selected as "western": details of arms and armor (except for the spear which is the usual attribute of St. George in this scene everywhere), of knightly fashion (such as the feathered diadem or headpiece) and details of horse tack (except for the reins which are equally ubiquitous). I hold as Eastern (post-Byzantine): saintly elements such as crosses, halos, cross-ended weapons, the *dextera Domini*, Cyrillic inscriptions, mantles and a general decorative or stylized outlook. Counting how many of these appear on each tile, and noticing which are predominant, I will group the tiles into western and eastern looking ones. Then, I will proceed to more sensitive observations related to how the other elements are associated to each, and to the spatial, social, religious and ethnical distributions.

I am of course aware that the sample is too small for any kind of statistics, and even in my attempt of quantitative analysis I will nuance and put in context my observations as much as possible. Another problem is caused by the state of publication of the material, sometimes incomplete or providing low quality reproductions. The fragmentary state of some pieces and the general provincial and sometimes naïve style of the representations will force me to take into consideration some "unknown" entries in different fields. The issue of subjectivity and interpretation intervenes of course in my accepting or rejecting tiles and in identifying sometimes hardly visible details. Nevertheless, I do believe that an overall analysis of these tiles as a group is possible and a quantitative approach, no matter how cautious, will shed new light on the matter.

As previously stated, there have been discovered and published 64 medieval stove tiles decorated with Saint George on the present territory of Romania, all depicting the saint slaying the dragon, most often on horseback. This is the only way of depicting the saint on stove tiles everywhere, and the image seems taken out of the narrative and becoming an iconic image, with the dragon as a typical attribute of St. George.[7] Out of our group, only 5 tiles depict George on foot, 3 in Transylvania and 2 in Moldavia. In three Moldavian cases, the type of depiction is not known. All the rest 56 are representations of George on horseback.

All the tiles in the present analysis are dated between the fifteenth and the seventeenth centuries, with some differences between the three regions. The earliest and most numerous are the St. George tiles from Moldavia: 27 tiles, out of which one dated in the first half of the fifteenth century, most of them in the second half of the same century, and some of them in the seventeenth. Next come, as numbers, the tiles from Wallachia: 21, dated in the fifteenth and sixteenth centuries, mostly in the latter. The 16 Transylvanian tiles are dated vaguely to the fifteenth-sixteenth centuries, with two in the first half of the fifteenth century. It is somehow strange to notice that there are no Moldavian tiles with St. George from the sixteenth century and that over all, the tiles from Moldavia are earlier than the ones from Transylvania although it is generally presumed that they were adopted outside the Carpathians via Hungary, through the Saxon *hospites* there. I will just have to notice that in the Romanian historiography stove tiles are not dated very precisely; sometimes being

[7] Konrad Strauss, *Die Kachelkunst des 15. bis 17. Jahrhunderts in Europäischen Ländern*, München: 1983: "Kachelreliefs mit der Darstellung des Ritters Sankt Georg": 17–23; Irásné Katalin Melis, "Szent György alakos budai kályhacsempék" (Depictions of Saint George on Stove Tiles from Buda), *Mûvelödéstörténeti tanulmányok a magyar közepkorról*, Fügedi E. ed., Budapest: Gondolat, 254–358.

even used to date the archaeological contexts and not the other way around. Also it might be the case that the Moldavian historiography has a tendency to date tiles earlier while the Transylvanian specialists seem more cautious. On the other hand there is no wonder to see several seventeenth century religious tiles in Moldavia and none in Transylvania where one can suspect that the Reformation had some effect on religious imagery even on functional objects such as tiles. But these issues have to be more thoroughly analyzed on larger samples of tiles and through a critical review of previous dating.

The tiles come from very diverse social contexts, from castles and fortifications, to urban and town houses, from orthodox monasteries to rural houses (see figure 1). Most (22) come from urban contexts, and they amount, surprisingly, to 12 in Wallachia, 8 in Moldavia and only 2 in Transylvania. 4 tiles, dated no later than the others, were excavated in rural contexts in Transylvania and Wallachia. The second most numerous group can be related to upper-class contexts, such as castles, princely courts, *curia*, boyar residences or a princely council house. There are 15 such tiles, 9 from Moldavia, 6 from Transylvania and none from south of the Carpathians. Another 9 tiles come from military contexts, such as different types of fortifications, 6 in Moldavia and 3 in Transylvania. A very important group of 6 tiles come from orthodox monasteries: 2 in Moldavia and 4 in Wallachia. One tile was excavated in the workshop where it was produced and other 6 come from unknown contexts. Considering the glazing of tiles, the great majority of them are found in Moldavia (11 out of 17). While in Transylvania and Wallachia one may find green tiles (in each 3), the Moldavian tiles display also more rare glazes such as brown, yellow and transparent glaze with green lines. Glazing is indeed associated more with upper-social contexts, most of them in courts, but they also figure in urban houses. An interesting fact is that in several cases, glazed and unglazed variants of the same tiles were found together, indicating that the alternation of the two types was a decorative device, maybe due to the not so great variety of depictions. Still, this seems to be the case only on stoves heating richer interiors, such as the castle of George Martinuzzi in Vinţu de Jos, the princely court in Bacău, the council house, and the princely fortification in Suceava. The presence of the same association of glazed and unglazed tiles could have spread also down the social scale, since one finds it in several urban houses in Suceava.

	Transylvania	Moldavia	Walachia
Castle	5	0	0
Princely court	0	6	1
Council house	0	1	0
Boyar Country residence	0	1	0
Curia	1	0	0
Fortification	3	6	0
Orthodox monastery	0	1	4
Princely house in orthodox monastery	0	1	1
Urban house	0	7	0
Town	0	1	10
Town house	2	0	2
Workshop	1	0	0
Village	1	0	0
Rural house	1	0	2
Unknown	2	2	2

1. Social distribution of stove tiles with St. George according to province/state.

QUANTITATIVE ANALYSIS OF ICONOGRAPHICAL ELEMENTS. At the first look, the present group of tiles with St. George seems provincial and not of the best quality. Although these images were not created by great artists and they cannot rival with contemporary royal

workshops from Hungary for example, at a closer inspection they reveal an unexpected richness of details.

Most of these are of a knightly nature, showing arms, armor and horse tack. The basic depiction of St. George on horse would require no more than a man on a horse, slaying the dragon with a spear and holding the reins. But the creators of these tiles felt the need to add more, showing us the armor of the knight, his exact weapons, detailed tack elements of his horse[8]. Looking first at the weapons, the spear is almost always the one used by the saint (on 51 tiles), on one tile represented with a pennon (W1). Sabres are depicted on 12 tiles, swords on 3 tiles, one being a clearly identifiable two-hand sword with curved guard (T11). Shields are also depicted on 5 tiles.

The greatest details belong to the saint's armor. He might wear a *helmet* (on 7 tiles: a *sallet* helmet with mobile visor on T11, a helmet with *lambrequin* on M14 or a helmet with visor type *bourguignotte* on W2), an iron hat (2: M11, T13), or a parade feathered headpiece (5). As for the body armor, he is wearing a *cuirass* or, for what is visible, at least a *breastplate*, on 7 tiles, maybe combined with *pauldrons* (the shoulder protection plates, visible on 3 tiles), *cubitieres* (the elbow protection plates, in 2 cases), and *haute pieces* or *neck protection plates* (on 5). His hands are protected by *gauntlets*, also called iron fists, on 5 of the tiles. One of the frequent defensive pieces is the *coat of mail*, protecting the lower body and the thighs (on 13). The same function is taken in foot combat by the skirt, called *tonlet*, and on one tile George is shown as wearing one (M27). Another piece for the protection of the hips are the *tassets*, depicted on 6 tiles. On 4 tiles one can see *knee protection plates*, as protective elements for the lower legs. Very popular on our tiles are the *sabbatons à la poulaine*, pointed armed footwear, depicted in 14 instances. Spurs appear mostly associated with the sabbatons, but not only. In 3 of the 10 cases, one can even identify the spur rowels and their number of spokes.

Another well represented group of details refer to horse tack and harness[9]. The saint's horse is depicted in many cases as wearing the *bridle* (the head tack, on 11 tiles). The *reins* are almost always present, being the essential tack piece (33). The *saddle* is many times visible (15), with its higher front and hinder parts designed to better hold the rider at impact: the *saddle pommel* (9) and the *saddle cantle* (10). Once even an adjacent piece such as the *saddle blanket* is depicted (T14). On 3 tiles one can see depictions of the *girth* (strap encircling the animal's body in order to better secure the saddle, visible on T6, T14, W2). The *stirrups* are depicted on 9 tiles and *open-type bards* on 21. The latter are parade straps consisting of either breast collars or cruppets, or both. Some of the straps are even showed as decorated, mostly the girths and the collars. In one exceptional case the horse is wearing a *feathered headpiece* (T14), and on two tiles its head is protected by a *shaffron* or *chauffron* (T6 and T12). These latter items are part of the tournament tack showing clearly St. George as a medieval knight.

Sometimes these knightly elements are combined on the same tile, presenting a very realistic and detailed knightly figure. Probably the most representative is T14, a sixteenth century tile from Vinţu de Jos, where one may see a very impressive display of arms and armor. Although not wearing a helmet, the young and fashionable George is wearing a breast plate with an engraved (or maybe painted) cross on it's left hand side, a short coat of mail underneath and pointy sabbatons a la poulaine with spurs. His shoulders are protected by pauldrons and his hands with gauntlets holding the spear. Equally fashionable is his horse with its richly feathered headpiece, litteraly looking down on the dragon. The bridle and the

[8] The problem of dating such arms and armor elements is that they generally fit that of the tiles and can only provide a *post quem* dating for the stove tiles which depict them, therefore not helping much with accurate chronological information.

[9] *The Medieval Horse and Its Equipment, 1150–1450, Medieval Finds from Excavations in London*, John Clark ed., London: 1995; Ortwin Gamber, *Schutzwaffen*, series *Glosarium armorum*, Gratz: Akademische Druck/u. Verlagsanstalt, 1972.

reins are visible but they do not play any role in the action. What is very detailed is the saddle and its stirrups, its spiraled pommel, the decorated saddle blanket and the decorated girth.

The other group of detailes one has to take into consideration refers to the saintly attributes of George: the halo (on 13 tiles), crosses (on 8), the cross-ended spear (*crux hastata*[10]) (on 2), and the *dextera Domini* (on 1). The best example of this very saintly mode of representations is a seventeenth century tile from the princely fortification in Suceava (M18). Here the mounted saint with halo and rowing mantle, holding a *crux hastata* as he prepares to slay the dragon (unfortunatelly looking more like a dog), is being crowned by the right hand of God the Father emerging from the upper right corner of the image. The presence of the dextera Domini is usually interpreted as a manifestation of God the Father and a sign of divine approval.[11]

Comparing the two examples, one may hastely conclude that the two groups of details are somehow exclusive, in the sense that if the image is „knightly" the saintly details are not present and the other way around. In fact, the average cases do mix these types, therefore it is not as easy to decide on the western or eastern character of the images as in these two examples. Another observation is that there is a series of other elements not necessarily belonging to any of the two groups. In this third cathegory I have placed the secondary characters of the legend: the rescued princess (on 17), with the lamb in 4 cases, her parents the king and the queen, who appear quite frequently (on 13). Among other elements one may notice George's mantle (8), crowns (8), purely decorative elements like dots, lines, and squares (8), different vegetal elements – trees, bushes, grass (10) – and arhitectural details – arches, arcades, buildings (10) – which help articulate the background and the context of the symbolic confrontation.

If so far the elements described fit the scene and their presence is easily understandable, not the same can be said about the last group of elements. Certainly rarely appearing in comparison with the others, they are rather puzzling in this context. Above St. George there are sometimes birds (on 6 tiles), other times stars (on 6), or a rosette can find its way in the picture (4). The strangest thing though is a large pot or a flower vase (T1), St. George riding what seems to be more of a unicorn than a horse (W19), the saint presumably braking an arrow that has pierced his neck from behind (W5) or a whitch/demon-like creature flying on a stick (W2). Such things occur mostly on tiles of a more schematic, popular or worn-out character, such as the ones from Wallachia. They might therefore be the result of a master's lack of artistic skill or of a misunderstood detail worn out in the technical process of copying. It is equally possible that they belong to now lost popular variants or additions to the George story, as the unglazed sixteenth century tile from the village of Cecheşti seems to indicate (T1).[12] Here a standing character with claws (?) and a clown or fool-like hat is trampling and slaying a dragon with a spear. A very large acorn branch, a pot and a bird form the mysterious background. In lack of a corresponding textual source, we might never know what this actually meant. Nevertheless, we might have some hypotheses about some of the other strange details. For example, the dogs appearing in the image (W9, M18) and the birds can be due to a combination of the image of the saint with that of hunting scenes depicted on tiles, when one or more riders accompanied by dogs and birds and holding banners or spears with pennons are off to hunt.[13] The stars might indicate

[10] A symbolic weapon usually used by Christ in the Harrowing of Hell scene, against the open Mouth of Hell depicted as a monster.

[11] *LCI, Allgemeine Ikonographie*, vol. 2, Herder: 1970: 212–214.

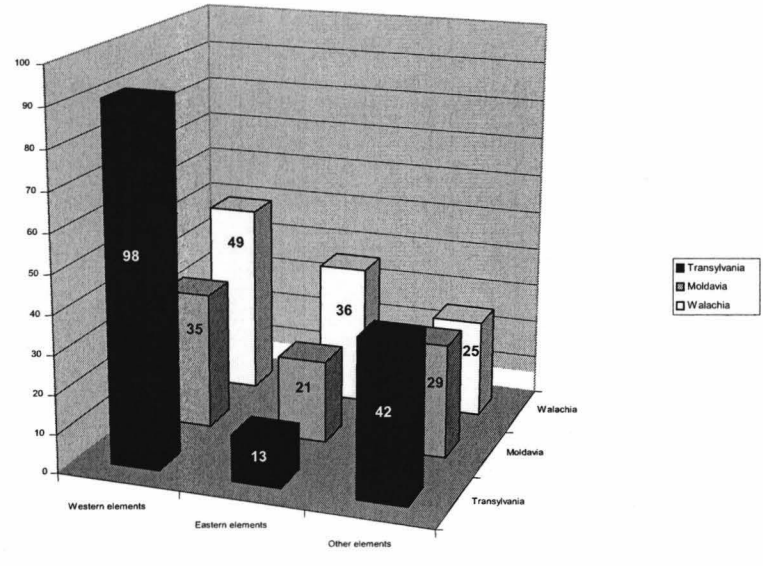
[12] As the author suggests, the image is probably a popular story or fable somehow connected to St. George. Elek Benkő, Ughy István, *Székelykeresztúri Kályacsempék 15–17. század* (Stove Tiles from Cristurul Secuiesc, from the fifteenth to the seventeenth century), Bukarest: Kriterion, 1984, 17.

[13] Marcu Istrate, 2004, 384, plate 46.D.1 (Dejuţiu), 385, plate 47.3 (Densuş); Maria–Venera Rădulescu, *Cahlele medievale din Ţara Românească, secolele XIV–XVII* (Medieval Stove Tiles from Wallachia, from the fourteenth to the seventeenth century). PhD Thesis, Bucharest, 2002, fig. 96.

the cosmic dimensions of George's fight while the demon might indicate that the saint stands against all evil (and pagan). He might be paralleled to other knightly saints that fight demons, such as Archangel Michael or even riders, such as, on Byzantine amulets, St. Sissinios (or Solomon) fighting a female demon[14].

EASTERN AND WESTERN ELEMENTS. To return now to the issue of Byzantine versus Western iconography, let us take a step further with the quantitative attempt. I created two groups of details, each indicative of one of the styles. It does not mean that each element triggers a qualification of western or eastern, but they do belong to one more than to the other and their accumulation is meant to ease the decision. All the details of arms, armor and tack (except for the ubiquitous spear and reins) are in the western group. All the saintly elements, plus the mantle, the decorative elements and the schematic character of images, are in the eastern group. (see figure 2).

Observing first the distribution of the two groups according to province, one sees that the greatest difference between the two occurs in Transylvania: on these tiles, one may find 98 Western elements, compared to merely 13 Eastern ones. As a group therefore, the tiles from Transylvania look much more western. In Moldavia and Wallachia, the proportions are not so differentiated, meaning that they display elements from both traditions, but still more from the western one. Another observation is that the tiles from Transylvania are "realistic" and detailed, since they contain the highest proportion of elements: 153 on 16 tiles, that is, an average of 10 elements per each tile. The proportion is lower in Wallachia: 110 elements on 21 tiles (on average 5 on each). The most schematic, but also the most fragmentary, are the tiles from Moldavia, containing 85 elements on 27 tiles (on average 3 on each).

2. Distribution of western and eastern elements according to province/state

[14] Jeffrey Spier, "Medieval Byzantine Magical Amulets and Their Tradition", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 56(1993): 33–39; Christopher Walter, "The Intaglio of Solomon in the Benaki Museum and the origins of the Iconography of Warrior Saints" and "Some Unpublished Itaglios of Solomon in the British Museum, London", both in *Pictures as Language. How the Byzantines Exploited Them*, London: The Pindar Press, 2000, 397–414 and 415–423 respectively. Strangely enough these IVth to XIth century representations depict stars around the rider and the *crux hastata*.

But the point of the counting was not to make general statements, in fact rather visible from the start, but to help decide in each case. Comparing thus the number of each group of elements in the case of each entry, I have assigned the tiles either a western or a eastern appearance, admitting in a number of cases that it is impossible to draw a line, since not enough information was available or since there occurred the same number of elements from the two groups. (see figure 3). It results that in Transylvania there are no ambiguous cases, 14 western looking tiles and 2 eastern. In Moldavia one finds the most numerous undecided cases (10), 12 western tiles and 5 eastern ones. In Wallachia there are 3 unclear, 7 western and 11 eastern tiles. Overall, there are more western (33) than eastern tiles (18), but also a significant number of undecided cases (13). There is a slight ambiguity about some of the eastern-looking tiles, due to the extreme schematization of the images which might just as well indicate a popular production. T1 for example turned out as eastern according to the counting of elements, but this is rather due to the absence of any knightly elements. Tiles like W1, W2 or W9 turned out as western, although the western elements here are rather just suggested through decorative lines, unlike their realistic depictions of Transylvania. But such ambiguities are unavoidable in the case of items of rather artisan than artistic quality, worn out through transmission and not always available in the best quality reproductions.

Tile id	Western vs eastern elements	Type of the image
T1	0–1	Eastern
T2	6–1	Western
T3	8–0	Western
T4	9–0	Western
T5	4–0	Western
T6	9–1	Western
T7	6–0	Western
T8	5–1	Western
T9	2–4	Eastern
T11	7–1	Western
T10	7–1	Western
T12	5–2	Western
T13	9–1	Western
T14	11–1	Western
T15	5–0	Western
T16	5–0	Western
M1	0–0	Impossible to decide
M2	Image unpublished	Impossible to decide
M3	2–0	Western
M4	1–0	Western
M5	Image unpublished	Impossible to decide
M6	0–2	Eastern
M7	0–0	Impossible to decide
M8	5–0	Western
M9	1–2	Eastern
M10	Image unpublished	Impossible to decide
M11	2–1	Western
M12	4–0	Western
M13	0–0	Impossible to decide
M14	3–1	Western
M15	1–0	Western
M16	1–0	Western
M17	1–1	Impossible to decide
M18	1–5	Eastern
M19	0–3	Eastern
M20	2–1	Western

M21	2–1	Western
M22	1–0	Western
M23	0–2	Eastern
M24	0–0	Impossible to decide
M25	8–1	Western
M26	0–0	Impossible to decide
M27	1–1	Impossible to decide
W1	6–1	Western
W2	8–1	Western
W3	1–1	Impossible to decide
W4	2–3	Eastern
W5	5–1	Western
W6	2–3	Eastern
W7	0–1	Eastern
W8	1–2	Eastern
W9	4–2	Western
W10	2–2	Impossible to decide
W11	2–3	Eastern
W12	1–3	Eastern
W13	0–0	Impossible to decide
W14	3–2	Western
W15	1–2	Eastern
W16	1–2	Eastern
W17	1–2	Eastern
W18	2–0	Western
W19	0–2	Eastern
W20	1–3	Eastern
W21	6–0	Western

3. Western versus Eastern elements on each tile

Does it mean that the eastern-looking tiles were used in Orthodox contexts? The question cannot be answered directly, but one can examine those tiles which do come from such Orthodox contexts. There are 11 tiles excavated in Orthodox monasteries (including here adjacent buildings and princely houses located within the precinct) or containing Cyrillic inscriptions. 3 of these tiles come from Moldavia and 8 from Wallachia. According to the previous results, 5 of these tiles look eastern, 4 look western and 2 are ambiguous. What about tiles from non-orthodox contexts? Considering as such a Hungarian suburb, a Szekler market-town, the castle of a Hungarian family and a house near a Catholic church, then we can talk of 6 tiles used probably by Catholics or Protestants (5 in Transylvania, 1 in Moldavia). 5 of them belong indeed to the western type, while one of the Transylvanian ones is eastern. This suggests that the iconography is not necessarily related to the religion of the user or the province of the find, since one can find Western-looking tiles in Orthodox contexts in Wallachia and eastern-looking tiles in non-orthodox contexts in Transylvania. Put differently, there are in Transylvania 5 tiles used in non-orthodox contexts, out of which 4 look western and 1 looks eastern. In Moldavia, one western-looking tile was excavated from a Catholic context. In Wallachia there are 8 tiles from Orthodox contexts, mostly monastic, but 3 of them look western, 4 eastern and one is ambiguous. This suggests that it was not the iconographical aspect dictating the choice and use of certain types in certain religious contexts, but rather other factors, most probably, the sheer availability.

Comparing the relation between the type of iconography and the representation of George on foot or on horse, one notices that there is no such correlation, in the sense that in both types George is depicted in both ways.

The architectural elements though appear in most of the cases in the western type images (7 to 2) and so do most of the vegetal details (7 to 3). This can, on the one hand confirm that the western images imply a greater attention to details and background. In the case of architecture, these elements sometimes reflect fortified architecture. On tile T11, the walls of the buildings are pierced by reversed key loopholes[15], for shooting with fire arms, on T15 the upper part of the towers is formed by merlons and crenels. This can be interpreted as indicating a greater concern on Transylvanian tiles for realism and the creation of space and background, with accent on those military elements. The architectural details depicted on Moldavian tiles are just roofs (on M13) or buildings (a church on M11).

The princess appears in all iconographical groups, western (14), eastern (2), and ambiguous (1), but she is clearly preferred in the first. So do her parents, the king and the queen, although in fewer cases (9, 1, and 3 respectively).

COPY AND TRANSMISSION OF MOTIFS ON STOVE TILES. Several of the images in our group look similar or even identical. This shows that some of the tiles were created using the same mold or they are one copies of the others or of a common model. Borrowing the terminology of Judit Tamási[16], there are three types of related tiles: *originals* (created all with the same mold), *copies* (one copied after another or two copies referring to a common prototype. There might be small differences between such copies, when details were added to the raw clay after molding. These are the so-called imitations) and *indirectly connected tiles* (all inspired by some common image but not related through copying but through the imagination of the masters).

Still, it is difficult to say which is the copy of which, in lack of detailed information on dimensions and without a close inspection of the quality of the details of the originals and not on the base of drawings which imply a certain degree of subjectivity.

T3, T4 and T7 can be defined as copies. Only the dimensions of the first two have been published, and even then, it is not clear if they refer to the preserved fragments or the reconstructable total dimensions of the tiles. The only clue in this case is the social context of the discoveries. The presence of the copy of a tile depicting strong knightly elements, originally found in fortifications, in a wooden house of a market town, indicates the direction of the social transmission of motifs, from upper to lower.

Another couple of related tiles are T6 and T13, one excavated from a fortification and the other from a curia. T6 is dated half a century earlier and is larger in dimensions, so in this case it seems that T6 was the original and T13 a copy made after it.

T2 and T12 are (one can say rather rare) cases of indirectly connected tiles whose common model has been identified. The two tiles, one from a suburb and the other from a village, share the same model but are clearly not directly related since several elements differ: George's helmet, his halo, the vegetal elements, the borders etc. But the models for both are a manuscript illumination from a Flemish book of hours dated back to the beginning of the fifteenth century and a fifteenth century relief.[17]

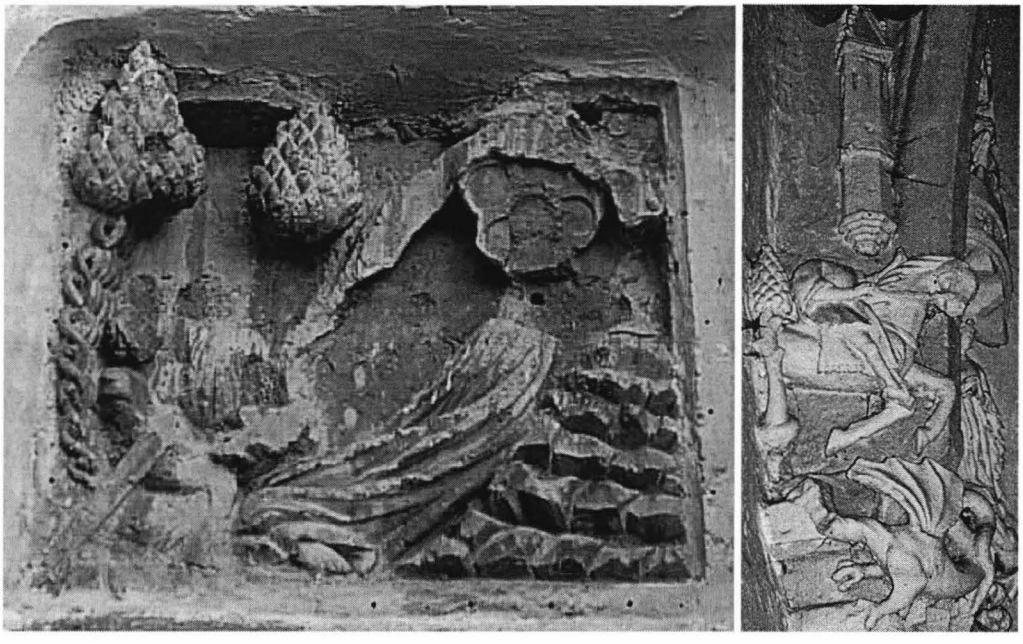
The tile from Feldioara, T5, discovered in a pottery workshop, was clearly produced locally since some of its elements, like the conic shape of the trees, bear resemblance to reliefs from inside (altar console depicting also St. George slaying the dragon but on horseback) and outside the local church (The Prayer on the Mountain of Olives) (see figure 4).

[15] Characteristic for the period 1450–1525. *Dicţionar de artă* (Art Dictionary), vol. I, Bucureşti: Meridiane, 1995, 179.

[16] Judit Tamási, *Verwandte Typen im schweizerischen und ungarischen Kachelfundmaterial in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. Budapest: Ungarisches Landesdenkmalamt, 1995, 15–16.

[17] Elek Benkő, *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban. A Kolozsvárba olvadt Szentpéter falu emlékei* (The Hungarian Suburb of Cluj in the Middle Ages. Saint Peter Village merged into Cluj), Kolozsvár: Az Erdély Múzeum-Egyesület Kiadása, 2004, 65–68, fig. 13.1 and 13.2; Kémenes Mónika, *Kályhacsempék Csík-, Gyergyó- és Kászonszékből 14.–18. század.* (Stove Tiles from the Seats of Ciuc, Gheorgheni and Casin from the fourteenth to the eighteenth century), Kolozsvár: Entz Géza Alapítvány, 2005, 45.

Four groups of copies are found in Moldavia. M4, M8, M12 and M13 come from two city houses, an orthodox monastery and a princely fortification. The existence of workshops producing for the court and workshops producing for urban needs, imitating the models of the first, was already explained by P.V. Batariuc.[18] All the tiles in this related group are dated in the second half of the fifteenth century, only one is glazed, and no exact dimensions are known. One may only notice how the same motif was used in upper-class military, religious and urban contexts.

4. Relief with the prayer on the Mount Olive on the southern outside wall and console depicting Saint George fighting the dragon in the sanctuary of the church in Feldioara. Photos taken by the author, 5.04.2004.

The largest group of copies, carrying the most popular image of St. George on tiles in this area, is formed by tiles M1, M6, M14, M15, M16, and M 17, all dated in the second half of the fifteenth century (around 1480). These tiles come from upper-class and urban contexts, such as a princely council house, a princely fortification, a rural boyar residence and several urban houses in Suceava and Iaşi. Some tiles show a warning out of details (on M17) and the same mold was used to decorate different shapes of tiles – flat, corner and bowl-shaped, decorated in relief or with open-work. M14 is one of the high quality tiles, produced for the court, and the image is nicely cut, forming an open-work that covers the opening of the tiles. Fragments from 36 tiles of M14 type have been used in the reconstruction of the stove in the council house in Suceava, showing indeed how popular the image was.[19] This extensive use of an image, glazed and unglazed, for different tile shapes and for different context indicates both a fashion and a shortage of original molds.

[18] Paraschiva Victoria Batariuc, „Ateliere pentru producerea cahlelor în Moldova medievală" (Workshops producing Stove Tiles in Medieval Moldavia), *Studii şi Cercetări de Istorie Vecher şi Arheologie* 43/2 (1992): 207–224.

[19] Popa, Radu, and Monica Mărgineanu-Cârstoiu. *Mărturii de civilizaţie medievală românească. O casă a domniei şi o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ştefan cel Mare* (Testimonies of Romanian Medieval Civilization. A Princely House and a Monumental Stove from Suceava from the time of Stephen the Great). Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979, 46, 47, fig. II.A.3, 50, fig. 29, 51, 53, 88, 89, fig. 73.

M7 and M22, although too small to allow positive conclusions, look like copies. So do tiles M19, M23 and M24, all from Suceava, certainly produced locally.[20]

Several groups of copies come from Wallachia: W14, W16, W17 and W20, all from the town of Târgoviște, unglazed, dated in to the sixteenth century and having the same dimensions. W14 and W17 must have beeen created with the same mold since the image of the saint is identical, but W17 has two added elements, the bird and the star. The identical dimesions make one believe that either W14 had the same elements in the missing or unclear upper corners or that the drawing of W17 is not very accurate. W16 and W20 are very similar in aspect and they have poorer and slightly different details than the other two, so they might be imitations of a common prototype.

W4, W8, and W11, another group of directly related tiles, bear a clear eastern depiction of Saint George, whose name is probably spelled by the unclear Cyrillic inscription. The group nicely illustrates just how wide a social distribution could one tile image have: from the princely court to a town house and even a village dwelling.

W3 and W6 make the same point, being uncovered in rural house and in a town.

CONCLUSIONS AND INTERPRETATIONS. Several things can be concluded from the above analysis. First, the degree of popularity of St. George on stove tiles from all social strata, from princely down to rural level. Then, the fact that they adorned the stoves of both Catholics/Protestants and Orthodox, of Romanians, Hungarians and Szeklers (certainly also of the Saxons, although there is no strong evidence from this group of tiles). Tiles with St. George were certainly produced locally, data being very strong in the case of tiles from Feldioara and Suceava. Also the fact that these tiles have no counterparts on tiles outside the "Romanian" territories, not even in the neighboring Hungarian Kingdom or in Poland, indicates their local production. Looking at the groups of directly related tiles (copies and imitations), one may see that they all come from the same province or state, actually from very close locations, testimony of a restricted geographical circulation.

Regarding the iconography, I have determined that western or eastern looking images cannot necessarily be connected to their use in orthodox or non-orthodox contexts. It shows just how intricate the question of cultural and artistic contacts and borrowings in medieval Transylvania, Moldavia and Wallachia is. What is obvious is that over all there are much more western elements on these tiles. Even more, there are no typical Byzantine iconographical scenes in the depiction of St. George on tiles. In all of the cases there is St. George slaying the dragon, but none depict his as a standing martyr, a sitting saint or rescuing from captivity a young man.[21] This might be due to the Western origin of stove tiles themselves, from the Alpine regions throughout Central Europe. Although there is no evidence that these tiles with St. George have prototypes elsewhere, there is one indication of western influence. It is the Flemish model of tiles T2 and T12,[22] not surprisingly a western image making its way in Transylvania, the most western connected of the there areas discussed here. An element previously identified as western[23] is an episode from the Golden Legend, referred to on two tiles: the collection mentions that after the defeat of the

[20] They might even form a single entry, but it is not very clear from the state of publication. M23 was reportedly from the princely fortification and M24 from the princely court.

[21] Piotr Grotowski, "The Legend of St. George Saving a Youth from Captivity and Its Depiction in Art" at: http://archaeology.kiev.ua/byzantine/art/grotowski.html; Robin Cormack, Stavros Mihalarias. "A Crusader Painting of St. George: "maniera greca" or "lingua franca"?", *The Burlington Magazine* 972 (1984): 132–139 + 141. The latter is also interesting for addressing the question of western/eastern elements; Walter, 2003, 123–144.

[22] See above note 16.

[23] Paraschiva Victoria Batariuc, "Cahle cu Sfântul Gheorghe descoperite la Suceava" (Stove Tiles with Saint George Discovered in Suceava). *Studii și Cercetări de Istoria Arte, Seria Artă Plastică* 39 (1992): 33–40.

dragon, the princess put her girdle around the beast's neck which followed her obediently.[24] On T13 the princess has put her girdle around the neck of the lamb and on M18 she holds the girdle in her hand, presumably anticipating the episode narrated by the legend. The detail in fact is also eastern in its origin, appearing already in the eleventh century in a Georgian manuscript and on several icons.[25]

But the presence and proportion of western looking elements on stove tiles can be a further indicator on the type and quality of a knightly culture in this area. There is no study yet comparing the degree and form in which the knightly culture was adopted in Transylvania, Moldavia and Wallachia. The concept of knightly culture in itself and its diffusion in Central and Eastern Europe is a debated issue.[26] I will use the term to denote the representation elements making reference to the knightly common places, ideals and way of life. Not to say necessarily that the arms depicted reflect the arms used in the same time and place, but the images do reflect what was fashionable and familiar to the public.

In the fourteenth century, the cults of knightly saints (and saintly kings) in Central and Eastern Europe had already incorporated the ideals of the flourishing Western chivalric culture. The new accent in their legends, begun in the twelfth century and completed by the fourteenth, had several causes: the influence of the crusades, the popularity of the theory of just war, the entire courtly and knightly European fashion.[27] These elements spread slowly in Transylvania as part of the medieval kingdom of Hungary. Moldavia was more open to Polish, Russian, and Byzantine influences and it is debated to what degree it adopted the Western knightly culture. Wallachia was also closer to the Byzantine sphere although it cultivated various contacts to the western world, mainly through Transylvania.

The fact that more than of half of all the knightly elements are to be found on tiles from Transylvania, indicate that the western type of knightly culture permeated more this province, which is understandable due to its integration in the Kingdom of Hungary where a knightly culture of western type promoted by the Angevins is strongly attested by the fourteenth century.[28] It also indicates that in Transylvania the western arms, armor and tack were more present on an every-day level, since potters were depicting them on their products, bringing the religious scene closer to their contemporaries. Weapon production and trade have been extensively documented for the province, Sibiu and Braşov being the big centers[29]. Even more, city laws forced the citizens to possess at least the basic weapons for defensive reasons.[30] The presence of Western knights and even mercenaries in Transylvania should not be forgotten.

---

[24] Jacobus de Voragine, *The Golden Legend: readings on the saints. I–II.* Ed. William Granger, Ryan. Princeton, New York: Princeton University Press, 1993 (henceforth, *The Golden Legend*). Available online in Caxton's modernized translation at: www.fordham.edu/halsall/basis7goldenlegend/GL-vol3-george.html

[25] Walter, 2003, 140.

[26] Ágnes Kurcz concludes that in Hungary there was indeed a culture of knightly type, not so rich and to a certain extent chronologically delayed from the Western one. Ágnes Kurcz, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században* (Knightly Culture in Hungary in the thirteenth and fourteenth centuries), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988 (henceforth Kurcz, 1988).

[27] Béla Zsolt Szakács, „Saints of the Knights – Knights of the Saints: Patterns of Patronage at the Court of Sigismund", in *Sigismund von Luxemburg, Ein Kaiser in Europa*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2006: 319–330; Gábor Klaniczay, "L'image chevaleresque du saint roi au XIIe siècle". In *La Royauté Sacrée dans le Monde Chrétien. Bilan et Perspectives* Colloque de Royaumont, mars 1989, ed. Alain Boureau and Claudio Sergio Ingerflom (Paris: Editions de l'Ecole Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1992),53–62; Gábor Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

[28] Kurcz, 1988, 260.

[29] Ioan Marian Ţiplic, *Breslele producătorilor de arme din Sibiu, Braşov şi Cluj, secolele XIV–XVI* (Arm-producing Guilds from Sibiu, Braşov and Cluj, from the fourteenth to the sexteenth century), Sibiu: Editura Universităţii „Lucian Blaga", 2001. (henceforth: Ţiplic, 2001).

[30] Roland Rösler, *Beitrag zur Geschichte des Zunftwessen. Alteres Zumftwessen in Hermannstadt bis zum Jahre 1526* (Hermannstadt [Sibiu]: 1912), 54.

Still, recognizable types of helmets and armor pieces, such as neck protection plates, *sabbatons à la poulaine*, etc, are depicted also on Moldavian tiles produced locally. This shows that at least to some degree, the same western knightly elements made their way through to Moldavia. One might think of the weapons imported from Transylvanian production centers[31] and the other numerous contact of Moldavia to the Western world. Another explanation takes into consideration the fact that it is the time when knightly culture became fashionable for individuals in all social strata with a certain desire of display. It can be the case that some people chose knightly images not because they were knights themselves but because the knightly culture looked appealing.

The least permeated by this type of culture, from the evidence of the tiles, is Wallachia, where one may very rarely find identifiable western types of arms or armor. Here are produced the most schematic depictions of the saint and what is rather fashionable are feathered diadems and mantles. Although there is evidence of weapon imports from Transylvania, they might have been less significant.[32]

One can also note the character of weapons depicted. Sabers appear on the tiles with St. George mostly in Wallachia (9), while there are only 2 from Moldavia and 1 in Transylvania. Unlike the sword, the sabre was hardly known in the medieval west. It was a more oriental type of weapon, re-introduced in South-Eastern Europe during the fifteenth century due to the conflicts with the Turks.[33] This indicates that in Wallachia such oriental weapons were much more familiar in those times than in Moldavia or Transylvania.

There are therefore Byzantine elements on tiles in Transylvania and western elements on the ones from Moldavia and Wallachia. Especially notable is the interest of depicting elements of arms and armor in these latter areas, bypassing the Byzantine standard representations of the saint in classical military equipment and depicting contemporary weapons[34], either of western or of oriental origin (as for example neckplates and sabbatons but also sabres).

Taking a final look at the tiles, it becomes obvious that the difference among the three areas lays not in the attention played to St. George but in a different accent and perspective of it. While in Transylvania he is depicted as a knight, in Moldavia and Wallachia, more in the latter, the accent in placed on his sainthood. This can be paralleled to the distinction between the western knightly saint and the eastern military saint, visible for example in the representations of George on Transylvanian polyptic altars[35] and on icons.[36] It is beyond doubt that in all the three regions there was a flourishing cult of Saint George in the fifteenth and sixteenth centuries, in some even in the seventeenth. Although there is no detailed study on the topic, one can think of the knightly Order of Saint George established in Hungary by Charles Robert in 1326, of the numerous representations of the saint in all artistic media (mentioning the famous equestrian statue of the saint created by Martin and

[31] Ţiplic, 2001, chapter IV.
[32] Ţiplic, 2001, chapter IV.
[33] Zeno-Karl Pinter, *Spada şi sabia medievală în Transilvania şi Banat* (secolele IX–XIV) (Medieval Swords and Sabres in Transylvania, from the ninth to the fourteenth century), Reşiţa: Banatica, 2001, 77.
[34] Piotr Grotowski, „Military Attire of Warrior Saints – Between Iconography and Written Sources", paper presented at the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, August 2006, available at: www.byzantinecongress.org.uk/comms/Grotowski_paper.pdf. The author notes several earlier periods when Byzantine art turned from standard depictions to more realistic observation of reality, and how such interest was stronger in the periphery of the empire.
[35] Anca Niţoi, „Observaţii privind evoluţia armamentului şi echipamentului militar reflectat în pictura altarelor transilvănene (sec. XV–XVI)" (Notes on the Evolution of Arms and Armor as Depicted on Transylvanian Painted Altars from the fifteenth and the sixteenth centuries), *Acta Terrae Septemcastrensis II* (2003): 177–191.
[36] Alexandru Efremov, *Icoane Româneşti*, Bucureşti: Meridiane, 2003, 36, 44, 59, 85, 69, 76, 84, 100, 108, 125, 128, 148.

George brothers of Cluj in 1373), of all the churches dedicated to the saint or depicting him in Moldavia by Stephen the Great[37] and the embroidered flag of George dedicated to mount Athos, and the fervent devotion to the saint in Byzantium, where he was patron saint of the armies and of Constantinoples.[38] The cult seems to have faded in Transylvania with the troubles of the Reformation, but it continued openly across the Carpathians.[39] A further study should place the evidence of stove tiles, besides those in other artistic genres, in the context of the detailed cult of the Saint in these regions since tiles as source material allow intricate and sensitive insights on social, religious, economic and even military aspects of Transylvania, Moldavia and Wallachia in the late Middle Ages.

BIBLIOGRAPHY

ASTRA, 2006 — Roşca, *Karla* ed. *Mărturii ale civilizaţiei transilvănene. Colecţia de cahle a Muzeului "ASTRA" (Testimonies of Transylvanian Civilization The Stove Tile Collection of the ASTRA Museum)*. Sibiu: ASTRA Museum, 2006.

Andronic, M., 1986–7 — Andronic, Mugur. "Repertoriul arheologic al comunei Grămeşti (jud. Suceava)" (The Archaeological Index of the Village of Grămeşti, Suceava County). *Suceava* 13–14 (1986–7): 75–83.

Andronic, Popescu, 1980 — Andronic, Alexandru, and Rica Popescu. "Cercetările arheologice de la Vaslui-Curţile Domneşti" (Archaeological Research from the Princely Court of Vaslui). *Materiale şi cercetări arheologice* (1980): 558–565.

Andronic, Popescu, 1983–4 — Andronic, Alexandru, and Rica Popescu. "Şantierul arheologic Vaslui. Principalele rezultate ale săpăturilor din anii 1980–1981 de la Curtea Domnească" (The Archaeological Site of Vaslui. Main Results of the 1980 and 1981 Excavations in the Princely Court). *Acta Moldaviae Meridionalis* 5–6 (1983–1984): 214–221.

Artimon, 1986–7 — Artimon, Alexandru. „Noi contribuţii arheologice privind curtea domnească din Bacău" (New Archaeological Contributions to the Princely Court in Bacău). *Carpica* 18–19 (1986–1987): 285–292.

Batariuc, 1992a — Batariuc, Paraschiva Victoria. "Ateliere pentru producerea cahlelor în Moldova medievală" (Stove Tile Workshops from Medieval Moldavia). *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* 43 (1992): 207–224.

Batariuc, 1992b — _____. "Cahle cu Sfântul Gheorghe descoperite la Suceava" (Stove Tiles with Saint George Discovered in Suceava). *Studii şi Cercetări de Istoria Artei Seria Artă Plastică* 39 (1992): 33–40.

Batariuc, 1994a — _____. "Cahle decorate cu subiecte religioase descoperite în Moldova" (Stove Tiles with Religious Representations Discovered in Moldavia). *Ars Transilvaniae* 4 (1994): 115–134.

Batariuc, 1994b — _____. "Ceramică monumentală descoperită la curţi boiereşti din judeţul Suceava" (Stove Tiles Discovered in Boyar Residences in Suceava County). *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* 45 (1994): 71–83.

[37] Noting especially the ample fresco cycle dedicated to St. George at Voroneţ. Petru Comarnescu, *Voronet,* Bucureşti: Meridiane, 1965.
[38] Walter, 2003, 131–136.
[39] Corina Popa, „Military and Local Saints in the Art of Seventeenth Century Wallachia", *Colloquia* 1–2 (2005): 66–90.

Batariuc, 1996 _____. "Cahle descoperite în locuinţe de orăşeni la Suceava" (Stove Tiles Discovered in City Houses in Suceava). *Arheologia Medievală* 1 (1996): 69–124.

Batariuc, 1999 _____.*Cahle din Moldova medievală. Secolele XIV–XVII.* (Stove Tiles from Medieval Moldavia, from the fourteenth to the seventeenth century). Suceava: Editura Istros, 1999.

Bătrâna, Bătrâna, 1975 Bătrâna, Adrian, and Lia Bătrâna. "O locuinţă domnească din vremea lui Alexandru cel Bun" (A Princely House from the Time of Alexander the Good). *Revista Muzeelor şi Monumentelor. Monumente Istorice şi de Artă* 2 (1975): 72–80.

Bătrâna, Bătrâna, 1984–5 Bătrâna, Adrian, and Lia Bătrâna. "Elemente decorative în ceramica monumentală de la Baia (jud. Suceava)" (Decorative Elements on Monumental Ceramics from Baia, Suceava County). *Suceava* 11–12 (1984–1985): 147–172.

Benkő, Ughy, 1984 Benkő, Elek, Ughy, István. *Székelykeresztúri Kályacsempék 15–17. század* (Stove Tiles from Cristurul Secuiesc, from the fifteenth to the seventeenth century). Bukarest: Kriterion, 1984.

Benkő, 1997 Benkő, Elek, Demeter, István, Székely, Attila. *Középkori mezőváros a Székelyföldön* (Medieval Market Towns from the Szekler Land). Kolozsvár: Az Erdély Múzeum-Egyesület Kiadása, 1997.

Benkő, 2004 Benkő, Elek. *Kolozsvár magyar külövárosa a középkorban. A Kolozsvárba olvadt Szentpéter falu emlékei* (The Hungarian Suburb of Cluj in the Middle Ages. Saint Peter Village merged into Cluj), Kolozsvár: Az Erdély Múzeum-Egyesület Kiadása, 2004.

Fügedi, 1986 Fügedi, Erik, Köpeczi, Béla eds. *Muvelodéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* (Art Historical Treatise of Hungarian Middle Ages). Budapest: Gondolat, 1986.

Gassauer, 1935 Gassauer, Rudolf. "Teracote sucevene" (Stove Tiles from Suceava). *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice* 28 (1935), fasc. 86: 145–164.

Golescu, 1945 Golescu, M. "Alte icoane de lut" (Other Clay Icons). *Revista Fundaţiilor Regale* 12/4 (1945): 197–204.

Göllner, 1961 Göllner, Karl. Über die Beziehungen sibenbürgisch-säschsisher Töpfermeister mit der Moldau (14.–16.) Jahrhundert. *Forschungen zur Volks- und Landerskunde* (1961): 83–89.

Gruia, 2004 Gruia, Ana Maria. *The Holy Heat. Knightly Saints on Transylvanian and Moldavian Stove Tiles.* MA Thesis, Central European University, Budapest, Department of Medieval Studies, 2004.

Kémenes, 2005 Kémenes Mónika. *Kályhacsempék Csik-, Gyergyó- és Kászonszékből 14.–18. század.* (Stove Tiles from the Seats of Ciuc, Gheorgheni and Casin from the fourteenth to the eighteenth century). Kolozsvár: Entz Géza Alapitvány, 2005.

Klusch, 1990 Klusch, Horst. „Die Entstehung des Kachelofens und siene Frühtformen in Rumänien". *Forschungen zur Volks- und Landerskunde* 33/1–2 (1990): 60–81.

Klusch, 1999 Klusch, Horst. *Zauber alter Kacheln aus Rumänien.* Sibiu: 1999.

Marcu, 1992 — Marcu, Daniela. "Cahle săseşti din secolele XVI–XVII descoperite la Feldioara, jud. Braşov" (Sixteen and Seventeen-century Saxon Stove Tiles from Feldioara, Braşov County). *Revista Monumentelor Istorice* 1992: 27–39.

Marcu Istrate, 2003 — Marcu Istrate, Daniela. "Feldioara/Marienburg, in the last middle age. Archaeological contributions to the history of the settlement in the 15th–16th centuries". *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizaţiei româneşti în context european*. Cluj, 2003: 305–328.

Marcu Istrate, 2004 — Marcu Istrate, Daniela. *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700* (Stove Tiles from Transylvania and Banat from the Beginnings to 1700). Cluj-Napoca: Editura Accent, 2004.

Matasă, 1955 — Matasă, C. "Şantierul arheologic Piatra Neamţ" (The Archaeological Excavations in Piatra Neamţ). *Studii şi Cercetări de Istorie Veche* 6 (1955): 819–842.

Păunescu, Renţa, Matei, 1997 — Păunescu, Anca, Renţa, Elena, Matei, Gheorghe. "Cercetările arheologice de la Piua Pietrei-Oraşul de Floci, comuna Giurgeni, judeţul Ialomiţa" (The Archaeological Excavations at Piua Pietrei-Oraşul de Floci, Giurgeni Village, Ialomiţa County). *Cercetări Arheologice* 10 (1955): 255–261.

Popa, Cârstoiu, 1979 — Popa, Radu, and Monica Mărgineanu-Cârstoiu. *Mărturii de civilizaţie medievală românească. O casă a domniei şi o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ştefan cel Mare* (Testimonies of Romanian Medieval Civilization. A Princely House and a Monumental Stove from Succava from the time of Stephen the Great). Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979.

Popescu, 1981 — Popescu, Rica. „Câteva elemente de factură gotică descoperite la curţile domneşti de la Vaslui" (Some Gothic Elements Discovered at the Princely Court of Valsui). *Revista Monumentelor Istorice-Monumente Istorice şi de Artă* 1 (1981): 50–55.

Puşcaşu, Puşcaşu, 1983 — Puşcaşu, Voica Maria, and Nicolae Puşcaşu. "Mărturii de civilizaţie şi urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iaşilor" (Testimonies of Medieval Civilization and Urbanization from the Historical Center of Iaşi). *Revista Muzeelor şi Monumentelor, Monumente Istorice şi de Artă* 2 (1983): 29–62.

Rădulescu, 2002 — Rădulescu, Maria–Venera. *Cahlele medievale din Ţara Românească, secolele XIV–XVII* (Medieval Stove Tiles from Wallachia, from the fourteenth to the seventeenth century). PhD Dissertation, Bucharest, 2002.

Slătineanu, 1958 — Slătineanu, Barbu. *Ceramica feudală românească şi originile ei* (Romanian Feudal Ceramics and its Beginnings), Bucharest: Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1958.

Transylvania

No	Site	Site/ building status	Date	Technical (glaze and no of tiles)	Iconography	Iconographic elements and inscriptions	Bibliography
T1	Cecheşti (Harghita County)	rural house	XVI	-unglazed -at least 3 tiles	-on foot	-crosses, spear, bird, vase, lamb, vegetal elements, hat	Benkő 1984, 53–54, plate 12 Marcu, 2004, 186, plate 16.16
T2	Cluj-Sf. Petru (Cluj County)	Hungarian suburb	XV–XVI	-unglazed -2 tiles	-on horse	-halo, sabre, shield, helmet, cuirass, saddle, saddle pommel, princess, vegetal elements	Benkő 2004, 59, 65–68, 100–101, fig. 10, 11.
T3	Cristurul Secuiesc (Harghita County)	Szekler market town, wooden house	XVI	-unglazed -at least 4 tiles	-on horse	-spear, cuirass, coat of mail, sabbatons a la poulaine, haute pieces, bridle, reins, saddle, stirrups, open-type bards, architectural elements	Benkő 1997, 138, fig. 1, 139, plate 45.2. Marcu Istrate, 2004, 207.
T4	Drăuşeni, (Braşov County)	peasant fortification	1 ½ XVI	-unglazed -at least 4 tiles	-on horse	-spear, cuirass, cubitiere, knee protection plates, pauldrons, coat of mail, gauntlet, haute pieces, bridle, reins, open-type bards, architectural elements	Marcu Istrate, 2004, 214, 389, fig. B6.
T5	Feldioara (Braşov County)	ceramic workshop	end of XV – beginning of XVI	-unglazed -10–12 tiles	-on foot	-spear, cuirass, tassets, knee protection plates, sabbatons a la poulaine, vegetal elements	Marcu Istrate, 2004, 232, 420, fig 6. Marcu, 1992, 28, 29, fig 6, 34, 35. Marcu Istrate, 2003, 325, fig. 8.1.
T6	Făgăraş (Braşov County)	fortification	1 ½ XV	-unglazed	-on horse	-cross, spear, shield, tassets, sabbatons a la poulaine, gauntlet, saddle, stirrups, open-type bards, girth, shaffron, king and queen, rosette, vegetal elements	Marcu Istrate, 2004, 217, 397, fig.32.
T7	Făgăraş (Braşov County)	fortification	1 ½ XVI	-unglazed	-on horse	-cuirass, cubitiere, pauldrons, coat of mail, haute pieces, bridle, reins, architectural elements	Marcu Istrate, 2004, 218, 398, fig.35 a,b.
T8	Lăzarea (Harghita County)	castle of Lázár family	XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-spear, hat, battle knife (?), bridle, reins, saddle pommel, stirrups, open-type bards, architectural elements	Kémenes, 2005, 146, plate 26.1.

T9	Lăzarea (Harghita County)	castle of Lázár family	XV–XVI	-unglazed	-on foot -stylized	-cross-ended spear, mantle, decorative elements, sword, coat of mail	Kémenes, 2005, 139, plate 8.1.
T10	Lăzarea (Harghita County)	castle of Lázár family	XV	-unglazed	-on horse	-decorative dots, spear, helmet, neck-protection plate, tassets, reins, saddle, saddle pommel, stirrups, open-type bards	Kémenes, 2005, 44–45, 139, plate 8.4.
T11	Târnava (previous Proştea Mare) (Sibiu County)	?	XV–XVI	-unglazed	-on horse	-crosses, spear, two-hand sword with curved guard, shield, sallet helmet with mobile visor, tassets, sabbatons a la poulaine, reins, saddle, saddle cantle, princess, king and queen, crowns, rosette, lamb, architectural elements, vegetal elements	Gollner, 1961, 85, fig.1. Fügedi, 1986, fig.17. Klusch, 1990, fig.4. Klusch, 1999, 34, fig. 40 Marcu Istrate, 2004, 478, fig. B1. ASTRA, 2006, 67, 211, 212, cat. 3.
T12	Mihăileni (Harghita County)	-village (deserted in the XVth century)	XV–XVI	-unglazed	-on horse	-halo, decorative elements, shield, cuirass, sabbatons a la poulaine, reins, open-type bards, shaffron, princess	Kémenes, 2005, 114, plate 8.3.
T13	Racoşul de Jos (Braşov County)	-curia	end of XV-beginning of XVI	-unglazed -16 tiles	-on horse	-decorative elements, spear, shield, iron hat, tassets, knee protection plates, gauntlet, bridle, saddle, stirrups, open-type bards, princess, king and queen, crowns, rosette, lamb, vegetal elements	Marcu Istrate, 2004, 252, 447, fig 3.
T14	Vinţu de Jos (Alba County)	-castle of George Martinuzzi	XVI	-green glazed (7-8tiles) and unglazed (6–7)	-on horse	-cross, spear, cuirass, pauldron, coat of mail, sabbatons a la poulaine, bridle, reins, saddle pommel, saddle blanket, stirrups, spurs, girth, horse feathered headpiece, architectural elements	Marcu Istrate, 2004, 285, 494, fig. 57.
T15	Vinţu de Jos (Alba County)	-castle of George Martinuzzi	end of XV-beginning of XVI	-green glazed and unglazed -3–4 tiles	-on horse	-sword, tassets, gauntlet, George feathered headpiece, reins, saddle, pommel, open-type bards, princess, crown, lamb, architectural elements, vegetal elements	Marcu Istrate, 2004, 285, 494, fig. 58.
T16	Zalău (Sălaj County)	? (on the territory of present-day city)	1 ½ XV	-green glaze	-on horse	-spear, sabbatons a la poulaine, bridle, saddle, spurs, open-type bards, princess, king and queen, crown, vegetal elements	Marcu Istrate, 2004, 294, 511, fig. B2.

Moldavia

M1	Bălineşti (Suceava County)	residence of boyar Ioan Tăutu	2 ½ XV	-unglazed	-on horse		Andronic, M., 1986–7, 77 Batariuc, 1994b, 73 Batariuc, 1999, 129, 157
M2	Bacău (Bacău County)	princely court?	end XV-beginning XVI	?	-on horse -stylized	?	unpublished Batariuc, 1999, 154
M3	Bacău (Bacău County)	princely court	end of XV-beginning of XVI	-glazed & unglazed -at lest 5 tiles	-on horse	-spear, reins, stirrups, sabbatons a la poulaine, crown, princess	Artimon, 1986–7, fig.7 Artimon, 1987, fig.11 Batariuc, 1993, 75 Batariuc, 1994a, 124 Batariuc, 1999, 129
M4	Baia (Suceava County)	city house near Catholic church	1467–1476	-unglazed -at least 14 tiles -flat & corner tiles	-on horse	-spear, sabbatons a la poulaine, reins, princess, king and queen, crowns	Bătrâna, Bătrâna, 1984–5, 156, 161, fig. 8 Batariuc, 1994a, 124 Batariuc, 1999, 129
M5	Bistriţa (Neamţ County)	princely house in Orthodox monastery	1450–1476	?	?	?	Bătrâna, Bătrâna, 1975, 76 Batariuc, 1999, 158
M6	Iaşi (Iaşi County)	city house	1350–1408 (Batariuc: end. XV)	-unglazed	-on horse?	-cross, king and queen, -Cyrillic ЩЕ	Puşcaşu, Puşcaşu, 1983, 42, fig. 12 Batariuc, 1999, 130, 165
M7	Iaşi (Iaşi County)	city house	2 ½ XV	-brown glaze	-on foot?	-spear	Puşcaşu, Puşcaşu, 1983, fig. 22 Batariuc, 1999, 130, 165
M8	Moldoviţa (Suceava County)	Orthodox monastery, adjacent buildings	2 ½ XV	-green glaze	-on horse	-spear, sabbatons a la poulaine, reins, saddle, saddle cantle, stirrups, spurs, princess, crown	Batariuc, 1994a, 124 Batariuc, 1999, 168
M9	Piatra Neamţ (Neamţ County)	-princely court	XVII	-unglazed	-on horse -stylized	-decorative elements, coat of mail, reins	Matasă, 1955, fig. 7/4 Batariuc, 1999, 171

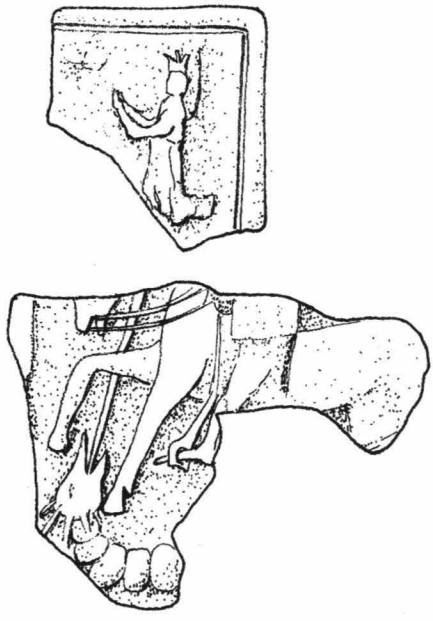
M10	Siret (Suceava County)	-town	XVII	?	?	?	unpublished Batariuc, 1999, 173
M11	Suceava (Suceava County)	-city house	XV (before 1476)	-unglazed	-on horse	-cross, spear, iron hat, coat of mail, princess, crown, architectural elements	Batariuc, 1992b, 35, fig. 1.1 Batariuc, 1994a, 124, fig. 6.1 Batariuc, 1996, 116, fig. 11.2. Batariuc, 1999, 128, 259, fig.62.4
M12	Suceava (Suceava County)	-city house	XV (before 1476)	-unglazed	-on horse	-spear, coat of mail, sabbatons a la poulaine, reins, saddle, saddle cantle, princess, king and queen	Batariuc, 1992b, fig. 1.2. Batariuc, 1999, 129, 259, fig. 62.2
M13	Suceava (Suceava County)	-princely fortification	end XV	-unglazed	-on horse	-spear, king and queen, crown, architectural elements	Gassauer, 1935, 154, fig. 21. Batariuc, 1992b, 34. Batariuc, 1999, 129
M14	Suceava (Suceava County)	-council house	end XV (around 1480)	-unglazed & green glazed -36 tiles (8 bowl-shaped with open-work, 20 bowl-shaped with relief, 2 corner, 6 flat)	-on horse	-crosses, spear, helmet with lambrequin, coat of mail, neck plate, reins, princess, king and queen, crowns	Popa, Cârstoiu, 1979, 46, 47, fig. II.A.3, 50, fig. 29, 51, 53, 88, 89, fig. 73. Klusch, 1999, 34, fig. 41, plate 23 Batariuc, 1999, 263, fig. 66.4.
M15	Suceava (Suceava County)	-princely fortification	end XV	-unglazed, green & transparent glaze with green lines	-on horse	-spear, coat of mail, reins, princess, king and queen	Batariuc, 1992b, 34, fig. 1.3. Batariuc, 1996, 84, fig. 11.4.
M16	Suceava (Suceava County)	-several urban houses	end XV	-unglazed, green glaze & transparent glaze with green lines	-on horse	-spear, coat of mail, princess, king and queen	Batariuc, 1992b, 34 Batariuc, 1996, 84, fig. 11.4.
M17	Suceava (Suceava County)	-urban house	end XV	-unglazed	-on horse -stylized	-spear, coat of mail, princess, king and queen, architectural elements	Batariuc, 1992b, 36, fig. 2.1. Batariuc, 1996, 85 Batariuc, 1999, 61, fig. 63.4

M18	Suceava (Suceava County)	-princely fortification	XVII	-unglazed, green glaze -many fragments	-on horse -stylized	-halo, cross-ended spear, *dextera Domini* crowning the saint, mantle, reins, saddle, princess, architectural elements	Gassauer, 1935, 154, fig. 23. Batariuc, 1992b, 37, fig. 2.4. Batariuc, 1999, 130, 259, fig. 62.5.
M19	Suceava (Suceava County)	?	?	?	-on horse -stylized	-halo, spear(s?), reins, decorative elements	Batariuc, 1999, 260, fig. 63.2
M20	Suceava (Suceava County)	princely fortification	?	-yellow glaze	-on horse -stylized	-sabre, saddle	Batariuc, 1992b, 36, fig. 3.5. Batariuc, 1999, 129, 261, fig. 64.2.
M21	Suceava (Suceava County)	city house	XVII	-green glaze	-on horse -stylized	-sabre, coat of mail, star (?)	Batariuc, 1992b, 37, 38, fig. 2.2 Batariuc, 1996, 117, fig. 12.1. Batariuc, 1999, 130, fig. 64.4
M22	Suceava (Succava County)	-princely fortification	XV	?	-on foot?	-spear, knee protection plate	Batariuc, 1992b, 36. Batariuc, 1999, 130, 261, fig. 64.1.
M23	Suceava (Suceava County)	-princely fortification	XVII	?	-on horse?	-halo, decorative elements, spear	Batariuc, 1992b, 39, fig. 3.6. Batariuc, 1999, 130, 261, fig. 64.3.
M24	Suceava (Suceava County)	-princely court	XVII	?	-on horse	-spear	Batariuc, 1992b, 38, fig. 3.4.
M25	Vaslui (Vaslui County)	-princely court of Stephen II	1 ½ XV	?	-on horse -stylized	-spear, helmet with feathers, sabbatons a la poulaine, bridle, reins, saddle, saddle cantle, stirrups, spurs, open-type bards	Andronic, 1985, 284, fig. 2. Batariuc, 1999, 128, 259, fig. 62.3
M26	Vaslui (Vaslui County)	-princely court	XV	-yellow glaze	-on horse	-spear, reins	Popescu, 1981, 52, fig.5.
M 27	Vaslui (Vaslui County)	-princely court	XV	-green glaze	-on foot -stylized	-spear, tonlet	Andronic, Popescu, 1980, 563, fig. 6.1. Popescu, 1981, 52, fig. 6 Andronic, Popescu, 1983–4, fig. 4. Batariuc, 1999, 130, 260, fig. 63.5.

Walachia

W1	Buda (Buzău County)	-monastery	2 ½ XVI	-unglazed -at least 2 tiles, slight differences	-on horse -stylized	-spear with pennon, bridle, reins, saddle, saddle pommel, saddle cantle, spurs, open-type bards, stars	Rădulescu, 2002, 142–3, cat. 224, 225, fig. 102.
W2	Cătina (Buzău County)	-monastery	XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-spear, cimettere sabre, helmet with visor type bourguignotte, bridle, reins, saddle pommel, saddle cantle, spurs, open-type bards, girth, demon on a stick/witch (?)	Golescu, 1945, 201–202, fig. 6 Rădulescu, 2002, 145, cat. 229, fig. 104
W3	Ograda (Ialomița County)	-rural house			-on horse	-halo, spear, sabre	Golescu, 1945, fig. 5 Rădulescu, 2002, 145
W4	Orașul de Floci (Ialomița County)	-town	XV–XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-halo, spear, sabre, reins, open-type bards -Cyrillic (un-decyphered)	Păunescu, Renţa, Matei, 1997, 258, pl. IV/1 Rădulescu, 2002, 144, fig. 110/2
W5	Orașul de Floci (Ialomița County)	-town	XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-spear, helmet, bridle, saddle pommel, saddle cantle, arrow (?)	Rădulescu, 2002, 145, cat. 247, fig. 113/1.
W6	Orașul de Floci (Ialomița County)	-town house	XVI	-green glaze -9 tiles	-on horse -stylized	-halo, mantle (?), spear, sabre, reins, open-type bards	Rădulescu, 2002, 145, cat. 248, fig. 112.
W7	Orașul de Floci (Ialomița County)	-town	XVII	-unglazed	-on horse -stylized	-spear, reins -incisions Z, N?	Păunescu, Renţa, Matei, 1997, 258, pl. III Rădulescu, 2002, 145, cat. 249, fig. 113/2.
W8	Pribegi (Ialomița County)	-rural house	XV–XVI	-unglazed	-on horse	-halo, spear, sabre -Cyrillic (un-deciphered)	Slătineanu, 1958, 189, cat. 73 Rădulescu, 2002, 144
W9	Radu Vodă (Bucharest)	-monastery	XV–XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-decorative elements, spear, sabre, reins, saddle pommel, saddle cantle, spurs, bird, rosette, dog, snake (?)	Slătineanu, 1958, 190, fig. 81 Rădulescu, 2002, 143, cat. 227, fig. 103.1,
W10	Radu Vodă (Bucharest)	-monastery	XV–XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-halo, sabre, spurs, king and queen	Rădulescu, 2002, 143, cat. 228, fig. 103.2
W11	Târgoviște (Dâmbovița County)	-princely court	XV–XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-halo, spear, sabre, reins, saddle cantle, crown -Cyrillic (un-decyphered)	Slătineanu, 1958, 189, fig. 73 Klusch, 1999, 35, fig. 42 Rădulescu, 144, cat. 244, fig. 110/1

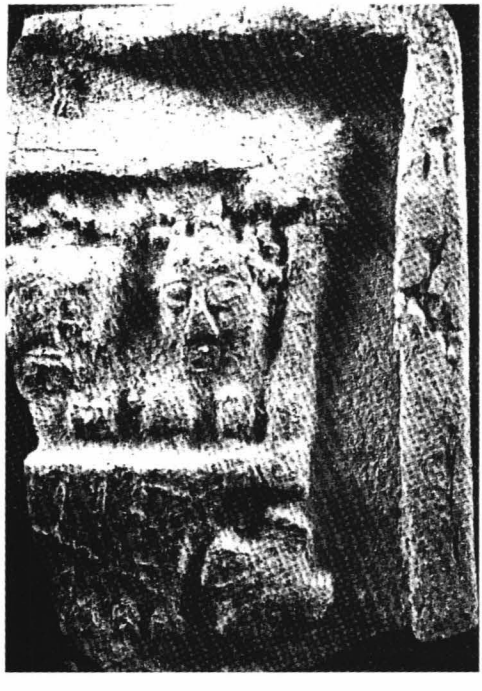
W12	Târgoviște (Dâmbovița County)	?	XV–XVI	-green glaze	-on horse -stylized	-halo, mantle, spear, reins, open-type bards, princess, stars, vegetal elements	Rădulescu, 2002, cat. 231, fig. 106/1
W13	Târgoviște (Dâmbovița County)	-town house with cellar	XVI	-unglazed	-on horse	-spear, bird, star	Rădulescu, 2002, 143–144, cat. 236
W14	Târgoviște (Dâmbovița County)	-town	XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-mantle, spear, feathered headpiece George, reins, spurs, open-type bards	Rădulescu, 2002, 144, cat. 232, fig.111/1
W15	Târgoviște (Dâmbovița County)	-town	XVI	-unglazed -2 tiles	-on horse -stylized	-spear, reins, open-type bards, birds, stars, hat -Cyrillic (un-deciphered)	Rădulescu, 2002, 144, cat. 233, fig. 111/2
W16	Târgoviște (Dâmbovița County)	-town	XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-mantle, spear, feathered headpiece George, reins, open-type bards	Rădulescu, 2002, 144, cat. 234, fig. 111/3
W17	Târgoviște (Dâmbovița County)	-town	XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-mantle, spear, feathered headpiece George, reins, open-type bards, bird, star	Klusch, 1999, 35, fig. 43, plate 28 Rădulescu, 144, cat. 235, fig. 111/4
W18	Târgoviște (Dâmbovița County)	-town	XVI	-unglazed	-on horse	-spear, sabbatons a la poulaine, spurs	Rădulescu, 2002, cat. 238, fig. 106/3
W19	Târgoviște (Dâmbovița County)	-town	XVI	-unglazed	-on horse -stylized	-halo, spear, reins	Rădulescu, 2002, cat. 239, 240, fig. 107
W20	Târgoviște (Dâmbovița County)	-town	XVI	-unglazed -more fragments	-on horse -stylized	-cross, mantle, spear, open-type bards, vegetal elements	Rădulescu, 2002, cat. 241, fig. 108/1
W21	Târgșor (Prahova County)	? casual find	XVI	-unglazed	-on horse	-spear, sabbatons a la poulaine, sabre, saddle, saddle cantle, saddle pommel, open-type bards, belt feathered headpiece George, bird	Rădulescu, 2002, 144, cat. 246, fig. 109/1

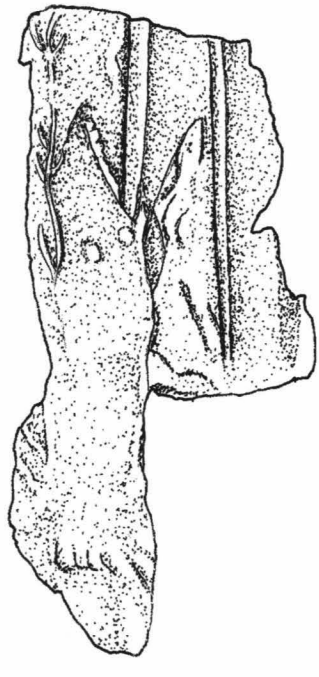
M3

M4

M6

M7

M8

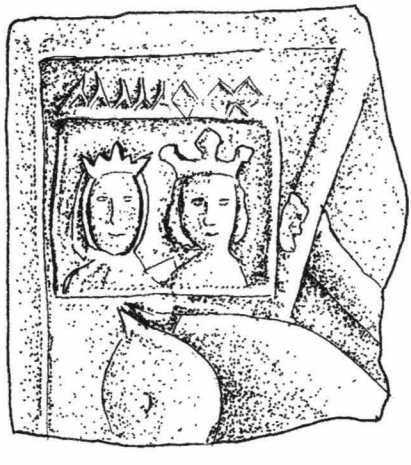
M9

M11

M12

M13

M14

M15

M17

M18

M19

M20

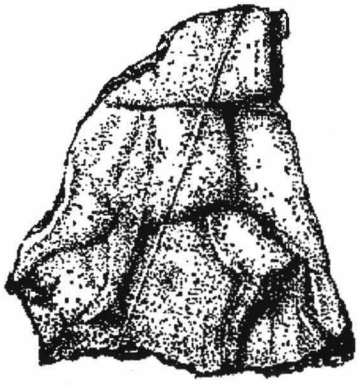
M21

M22

M23

M24

M25

M27

M26

T1

T2

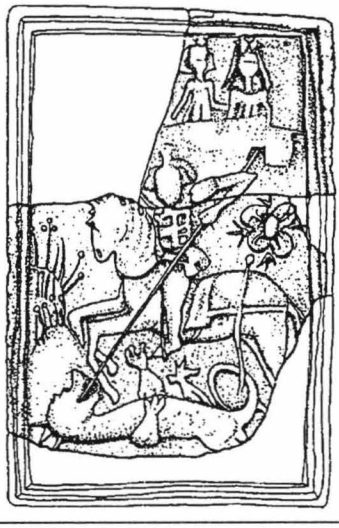
T3

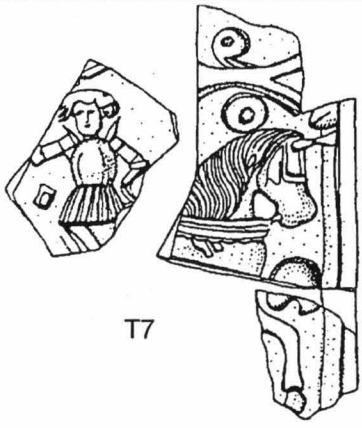
T4

T5

T6

T7

T8

T9

T10

T11

T12

T13

T14

T15

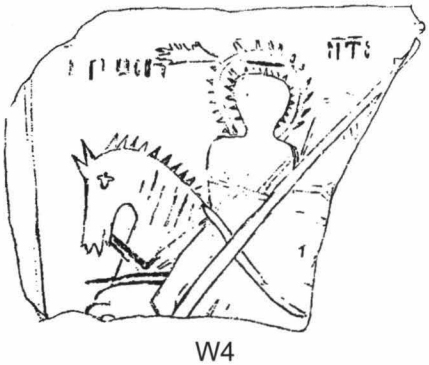
T16

W1

W2

W4

W5

W6

W7

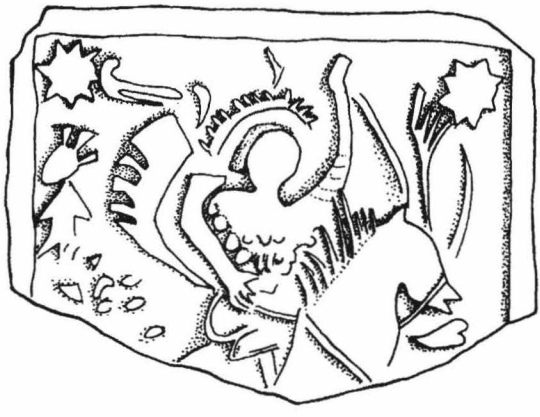
W9

W10

W11

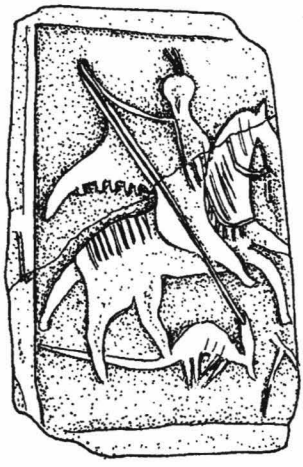
W12

W14

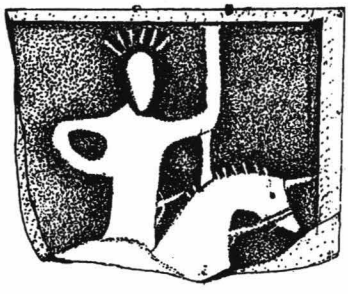
W15

W16

W17

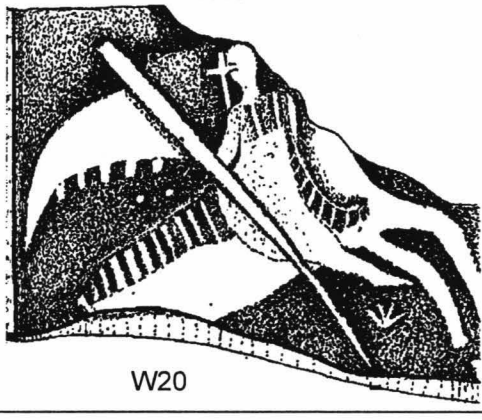

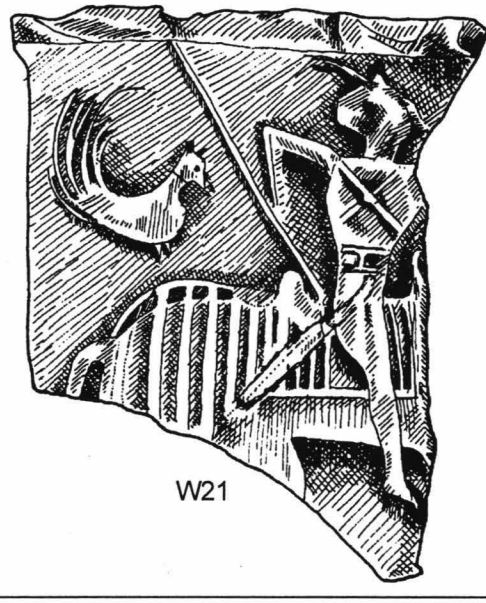
W18

W19

W20

W21

IOANA SAVU-GRUIȚĂ

TRIPTICUL NAȚIONAL 1906

Tema articolului de față pune în discuție lucrarea *Tripticul național* realizată de artistul transilvănean Octavian Smigelschi*. Lucrarea este interesantă în contextul creației artistice a pictorului atât prin tema abordată, prin modul de tratare al acesteia cât și prin mijloacele plastice și simbolistica utilizată.

Octavian Smigelschi face parte din generația artiștilor care marchează începuturile artei moderne în Transilvania. Din punct de vedere istoric, perioada de care ne ocupăm, stă sub semnul reformelor socio-politice și culturale pentru emanciparea și definirea propriei identități naționale. Astfel, putem remarca preocuparea societății transilvănene pentru renașterea tradițiilor culturale, sprijinirea valorilor autohtone și afirmarea conștiinței naționale. În această perioadă putem asista la mari schimbări în ceea ce privește relaționarea artistului cu societatea, individualizarea poziției artistului, cât și a actului de creație și o mai clară recunoaștere a misiunii artistului în relația sa cu societatea.

În cazul comunității românești transilvănene viața culturală se orientează spre cea a națiunii românești de dincolo de Carpați.[1] În a doua jumătate a secolului al XIX-lea apare ideea de fondare a unei academii sau societăți pentru apărarea patrimoniului cultural și lingvistic. Astfel în anul 1861 se constituie ASTRA (Asociațiațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român) orientată spre probleme de literatură și istorie și susținută de românii din Regat[2]. Asociația și-a propus „...să concentreze toate forțele intelectuale românești în scopul ridicării prin cultură a maselor largi, să stimuleze viața economică, dar și învățământul și artele, își sporea manifestările expoziționale și depunea eforturi pentru înființarea unui muzeu."[3]

Toate aceste noi prefaceri se reflectă în concepțiile cât și în creația artistică a artistului Octavian Smigelschi. A reușit să se impună în arta transilvăneană odată cu prima sa

* Pictorul Octavian Smigelschi (1866–1912) se impune în istoria de artă românească mai mult prin lucrări cu un caracter religios, lucrări monumentale, care i-au asigurat locul printre cei mai valoroși artiști români ai sfârșitului de secol al XIX-lea și început de secolului al XX-lea. Printre cele mai importante realizări trebuie să amintim pictarea catedralei ortodoxe din Sibiu (1904), a bisericii unite din Rădești (1909), cât și pictarea unui număr impresionant de iconostase pentru bisericile din Rodna Nouă, Mihalț sau Ilva Mare. Mai mult, tot lui i se atribuie demersul sistematic și susținut de a impune un stil nou în pictura românească religioasă, aliniindu-se încă odată conceptelor vremii prin constituirea unei opere de artă totală. Artistul sibian este o personalitate marcantă a modernismului în peisajul picturii românești. Opera sa este de o originalitate incontestabilă, artistul fiind și un important reprezentant al simbolismului în arta transilvăneană: „Îngerul morții", „Ielele" „Cuartetul" și „Cor de copii" fiind subiecte simboliste pe care Octavian Smigelschi le-a prelucrat și nuanțat pe tot parcursul vieții. Artistul urmează studiile Academiei de Arte de la Budapesta, călătorește la München, studiază o vreme în cele mai importante centre artistice italiene și revine la Sibiu unde are o activitate susținută și acerbă îndreptându-se spre pictura cu caracter monumental, Virgil Vătășianu, *Octavian Smigelschi*, Ed. Meridiane, București 1982, *passim*.

[1] *Histoire de la Transylvanie, Vie culturelle et societes nationales*, http://mek.hu/02100/02114-html*211.html, 23.02.2007, p. 1.

[2] *Histoire de la Transylvanie*, loc. cit., p. 3.

[3] Iulia Mesea, *Premise ale dezvoltării vieții artistice la Sibiu în secolul al XIX-lea*, în *Sub zodia Vătășianu, Studii de Istoria artei*, Cluj-Napoca, 2002, p. 164.

expoziție, care cuprindea cartoanele realizate pentru catedrala de la Blaj, din 1903. Mai apoi cariera sa a cunoscut o traiectorie ascendentă, prin expozițiile de la Sibiu și Budapesta. Cu toate acestea artistul mărturisește, în corespondența pe care o poartă cu fostul său coleg și prieten din Sibiu, Valeriu Braniște, că țelul său este de a-și promova lucrările, în special compozițiile cu teme religioase, în Regat.

„Sînt ferm convins că dacă și mai bine înarmat voi expune lucrările mele și la București, fiind acelea de un interes național și considerînd curentul cultural mai nou cu tendință de a păstra și promova tot ce este național în toate terenele artistice – voi face mai puțină senzație ca aici la noi.

Deci scoate în relief că activitatea mea de aici are un caracter mai mult tranzitoriu și că într-adevăr în România mi se va deschide un teren cu mult mai vast pentru validitatea puterilor și tendințelor mele, iarăși aceștia din Regat nu-s mai puțin ortodocși ca ai noștri".[4]

În dorința sa de a fi recunoscut în lumea artistică românească de dincolo de Carpați, o mare dezamăgire pentru Octavian Smigelschi a fost refuzul cu care va fost primit atunci când a dorit participarea în cadrul expoziției organizate la București, în anul 1906. Despre acest moment pomenește chiar istoricul și omul de cultură Nicolae Iorga, într-un articol apărut după trecerea în neființa a artistului ardelean[5]:

„În 1906, la expoziție, a vrut să ni se înfățișeze, având și el mândria, așa de firească și așa de mișcătoare pentru noi, de a fi consacrat prin admirație în capitala neamului său, el, pe care ungurii erau gata să-l așeze, recunoscători, între cei mai buni ai lor: n-am voit să-i dăm cei câțiva metri pătrați pentru cari se ruga."

Cu toate că nu este acceptat să expună la București, tot în anul 1906 Smigelschi participă la concursul pentru realizarea unui tablou simbolic al neamului românesc. Cu lucrarea *Tripticul național* obține premiul al doilea"[6] pentru un tablou care a reușit să reprezinte „trecutul, prezentul și viitorul neamului românesc"[7]. Tripticul rămâne în posesia artistului până în anul 1908, când este vândut lui Fr. Hossu-Longin, care o descoperă în atelierul pictorului *„...acel tablou pe care eu normal l'am cacionit (?) din vravul aruncat peste olaltă a lui Smig – căci era pre timpul când se gătea să plece la Roma și la fost aruncat într-un colț al atelierului"*[8].

Lucrarea *Tripticul național* a atras foarte multă atenție, artistul primind încurajarea contemporanilor săi, intrând în atenția acestora datorită mesajului puternic pe care-l transmitea prin simbolurile utilizate care identificau și defineau structura identitară a românilor la începutul secolului al XX-lea.

Nicolae Iorga și Francisc Hossu-Longin și-au dat concursul în promovarea lui Octavian Smigelschi, corespondența lor ne oferă importante informații despre intențiile lui Nicoleae Iorga de a aduce lucrarea în atenția publicului prin includerea *Tripticului național* într-un volum. Se pare că în final proiectul de tipărire, pe care îl inițiaseră cei doi oameni de cultură, s-a concretizat printr-o serie de cărți poștale realizate la Deva, probabil W. Koziarsky fiind cel care se ocupă de tipărirea materialului[9].

Ultimele informații pe care le avem în legătură cu circuitul lucrări ne sunt oferite de studiul profesorului Virgil Vătășianu. Acesta menționează, potrivit informațiilor primite din partea urmașilor artistului, că după ce lucrarea trece în proprietatea familiei Hossu-Longin ea va părăsi țara aflându-se într-o colecție particulară din Statele Unite ale Americii.[10]

---

[4] Valeriu Braniște, *Corespondență*, vol. III (1902–1910), ediție îngrijită de Gheorghe Iancu și Valeria Căliman, Ed. Minerva, București, 1989, scrisoarea nr. 28., Dumbrăveni, 20 Martie 1904, pp. 33–48.
[5] Nicolae Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. I, Editura pentru literatură, 1967, pp. 323–324.
[6] Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 15.
[7] *Ibidem*, p. 38.
[8] Hossu-Longin către Nicolae Iorga, B.C.U., Cluj-Napoca, Ms. 4119/XIII, f. 59.
[9] Informațiile legate de locul de tipărire și de cel care se ocupă de acesta se pot găsi pe cartea poștală aflată în colecția Bibliotecii Central Universitare, Cluj-Napoca.
[10] Virgil Vătășianu. *op. cit.*, nota 36.

Referirile la această lucrare nu lipsesc în cronica vremii şi nici în lucrările de specialitate. Francisc Hossu-Longin trimite o reproducere a lucrării redacției ziarului *Luceafărul* din Sibiu. Comentariul şi imaginea sunt publicate în numărul 11 din 1 iunie 1909 (vezi ANEXA 3). La moarte artistului, Al. Ciura ține discursul funebru, în care amintește pe scurt realizările de marcă ale artistul printre care amintește şi lucrarea Tripticul național.

„Aceeaş lumină sănătoasă se răsfrânge să asupra pânzelor profane, în cari subiectele româneşti iau viață sub penelul lui vrăjit. În TRIPTICON, țăranii noştri seceră, dorobanții urcă cu baionetele spre culme, prăbuşind în adâncuri pe duşman, iar domnul şi domnița ridică altare. E un imn divin pentru slăvire a credinței, a muncii şi a vitejiei."[11]

Cea dintâi analiză a lucrării, după scurta descriere a autorului, este cea aparținând istoricului de artă Virgil Vătăşianu, care publică o monografie a artistului în anul 1936, reeditată în anul 1982 cu îmbunătățiri. *Tripticul național* primeşte aproape o pagină întreagă în cadrul studiului, Vătăşianu analizând-o din punct de vedere al compoziției, oferindu-ne în acelaşi timp şi o descriere fidelă a lucrării..

„Tabloul lui Smigelschi executat în tempera, conceput ca un triptic simbolic, e încadrat de o bogată arhitectură pictată, imitată după cerdacul de lemn cu crestături bogate şi împodobit cu medalioane".[12]

„Inscripția sugerată de N. Iorga, se află pe o carte de vizită păstrată în colecția familiei Magdalena Sluşanschi. Textul lui Iorga a fost completat de pictor cu următoarele cuvinte «... primenind menirea strămună»"[13].

O referire la *Tripticul național*, întâlnim în articolul, apărut în *Biharea*, care-i aparține lui Negoiță Lăptoiu[14], acesta aducând completări plasticei descrieri realizate anterior de Virgil Vătăşianu prin sublinierea caracterului decorativ al lucrării întărit de introducerea inscripției a cărei grafie aminteşte de inscripțiile medievale româneşti. Negoiță Lăptoiu aminteşte şi de alte lucrări ce surprind eroi ai neamului românesc realizate de artist: portretele omagiale ale lui Ştefan cel Mare, Neagoe Basarab sau Mihai Viteazul[15].

Contextul în care lucrarea ia naştere este strâns legat de evenimentele care marchează anul 1906, pentru România fiind momentul în care se împlineau 40 de ani de la urcarea pe tron a regelui Carol I. Românii au fost inițial reticenți în fața acestui domn străin, noua monarhie a fost primită la început cu ostilitate, cu toate că prin urcarea pe tron în 1866 a familiei de Hohenzolern-Singmaringen, s-a împlinit unul dintre cele mai importante deziderate ale neamului românesc, recunoaşterea Unirii.

De-a lungul celor 40 de ani de domnie imaginea regelui a evoluat iar monarhul a reuşit să se impună prin performanțele sale militare, politice, fiind un abil mediator şi păstrător al echilibrului între partidele politice, dar şi prin actele culturale, prin redescoperirea şi consolidarea vechilor tradiții româneşti. Evenimente politice majore care au schimbat destinul României, dobândirea independenței 1877 şi proclamarea Regatului la 1881 au fost cele mai importante realizări ale noului rege. Ca principal inițiator al acestor acte de curaj politic Carol I şi-a câştigat un loc în panteonul marilor domnitori români, care dominau imaginarul colectiv românesc în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea.

Carol I nu s-a remarcat numai prin reuşitele militare ci şi prin pasiunea pentru cultură şi artă, pe durata domniei întreprinzând ample proiecte de restaurare a celor mai importante edificii religioase româneşti, cum ar fi bisericile ieşene „Sf. Trei Ierarhi" şi „Sf. Nicolae". În cadrul acestor lucrări, imaginea familiei regale a fost alăturată frescelor repre-

[11] Al. Ciura, *Înmormântarea pictorului Octavian Smigelschi*, Blaj, 15 noiembrie, în *Românul*, Duminică, 17 Noiembrie, 1912, p. 8.
[12] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, p. 15.
[13] *Ibidem*, nota 35.
[14] Negoiță Lăptoiu, *Un spirit novator: Octavian Smigelschi*, în *Biharea*, nr. VI, Oradea, 1979, p. 299–300.
[15] *Ibidem*, p. 300.

zentând marii domnitori ai românilor. O asemenea asociere de imagine a fost binevenită pentru tânăra monarhie care dorea să se auto-legitimeze în fața oamenilor de rând. Pe lista monumentelor restaurate se află și complexul mănăstiresc de la Curtea de Argeș, ctitoria lui Neagoe Basarab (1512–1521), care s-a bucurat de importante intervenții în anul 1886 și a cărui lăcaș a devenit biserica tombală a Casei Regale[16]. În același timp familia regală a ctitorit biserica din Bușteni, pe care a ridicat-o în anul 1872, în memoria fiicei Maria, care a trecut în neființă în anul 1871.[17]

Anul jubileului, 1906, a fost foarte bogat în evenimente culturale care veneau să evidențieze toate aceste realizări ale lui Carol I.[18] Evenimentul a fost marcat și prin lucrări pe care artiștii și oamenii de cultură le-au realizat în cinstea regelui, cât și prin organizarea marii Expoziții Generale. În întreaga Europă modernă au fost organizate evenimente cu caracter jubiliar: în 1896 la Budapesta, „Expoziția mileniului maghiar", care celebra cuceririle lui Arpad, Jubileul împăratului austro-ungar Franz Joseph, sărbătorit pe tot cuprinsul imperiului în 1898, iar acestea nu sunt cazuri singulare.[19]

Lucian Boia amintește în studiul său că, dacă inițial imaginea regelui era „mediocră" ea capătă strălucire însă la începutul secolului XX, Carol marcând un nou început. Încă din 1900, imaginea regelui este asociată în artă cu imaginea altor importante personalități marcante pentru istoria românilor iar Carol I apare din ce în ce mai des reprezentat alături de împăratul Traian, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul sau Alexandru Ioan Cuza[20].

Anul 1906 a fost și anul în care se împlineau 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către împăratul roman, Traian, el fiind prima întruchipare a dimensiunii naționale a panteonului românesc, ca fondator al poporului român.[21] Evenimentele inițiate de rege au creat o punte simbolică între acesta și istoria românilor. Asocierea regelui Carol I cu Traian, marchează cele „două întemeieri: neamul românesc și regatul....Paralela imperială și asocierea cu un act fondator de importanța actului lui Traian îl ridicau pe Carol mult deasupra voievozilor români ai Evului Mediu".[22] Regele Carol a fost cel care a purtat această titulatură pentru prima oară el fiind și inițiatorul modernismului românesc și câștigându-și astfel un loc bine meritat in „mitologia" românească.

Domnitorul a fost surprins și imortalizat de artiștii vremii, care, exprimându-se în variate tehnici artistice cum ar fi gravura, pictura, sculptura, medalistica și nu în ultimul rând caricatura,[23] au punctat prestația regelui Carol I în diferitele momente importante din timpul domniei. Mesajul utilizat în propagarea mitului dinastic nu este unul complicat ci cât se poate de clar și direct pentru a permite receptarea sa de către toate categoriile sociale. Prin lucrările lor, artiștii ofereau un mijloc de popularizare a noii monarhii.

Printre artiștii care s-a ocupat de imaginea regelui trebuie să-l amintim pe Carol Papp de Szathmary (1812–1887), pictor-fotograf pentru familia regală și participând alături de armata română în războiul de independență. Artistul a fost corespondentul ziarului „Le Monde Illustré" devenind astfel și primul fotograf de război din lume.[24] Acestuia îi datorăm importante instantanee atât cu regele Carol cât și cu scene importante din desfășurarea conflictului, care mai apoi au fost utilizate ca sursă de inspirație de către artiștii contemporani.

[16] Livia Călian, *Medalii românești din colecția numismatică a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (I), 1600–1947*, în *AMN*, 39–40-II, 2002–2003, Ed. Argonaut, 2005, p.376.
[17] Carmen Tănăsoiu, *Iconografia regelui Carol I, de la realitate la mit*, Ed. Amarcord, Timișoara, 1999, nota 18, *passim*.
[18] Al. Tzigara-Samurcaș, *Memorii* I (1872–1910), ediție critică de Ioan Șerb și Florica Șerb, Ed. Grai și suflet – cultura națională, București 1991, p. 204, passim.
[19] Anne-Marie Thiesse, *La création des identités nationales*, Edition du Seuil, 1999, p. 199, *passim*.
[20] *Ibidem*, p. 324.
[21] Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, Ed. Humanitas, București, 2005, p. 310.
[22] *Ibidem*, p. 325.
[23] Carmen Tănăsoiu, *op. cit, passim*.
[24] *Ibidem*, p. 40.

Lui i s-au alăturat artiști străini precum Franz Duschek, Amadeo Preziosi, Emil Vilkers etc., care au fost invitați la curtea regală alături de artiști români precum Nicolae Grigorescu, Sava Henția sau Oscar Obedeanu. Lucrările propuse de aceștia marchează o serie de momente cruciale, care trebuiau surprinse, fie din viața regelui fie din viața familiei regale. Regele a fost surprins în diverse ipostaze, în care se remarcă fie prin atitudinea sa curajoasă pe front, de cele mai multe ori fiind reprezentat în lucrări ecvestre sau în mijlocul soldaților săi, fie în călătoriile sale prin țară alături de țărani, sau în lucrări de portretistică. Medalistica a surprins evenimentul printr-o serie de emisii care se concretizează în cele mai valoroase piese bătute în vremea lui Carol, România ridicându-se, din acest punct de vedere, la nivelul oricărei țări vest europene[25].

În cadrul evenimentelor din 1906 se pune accentul pe afirmarea românilor ca națiune iar artiștii din Regat dar și din Transilvania găsesc prilejul de a-și manifesta convingerile prin lucrările lor. Faptul că artistul transilvănean Octavian Smigelschi se implică activ în transpunerea pe pânză a ideii naționale vehiculate în România conturează încă odată personalitatea complexă a artistului care dorea surprinderea spiritului național în lucrările sale cu caracter religios și nu numai și promovarea acestora în Transilvania și dincolo de Carpați.

Revenind la Tripticul Național trebuie să menționăm că analiza noastră se bazează în primul rând pe descrierea pe care o face artistul însuși în epistola către Fr. Hossu-Longin[26], dar și pe cartea poștală pe care am găsit-o alăturată unei scrisori ce marca corespondența dintre Hossu-Longin și Nicolae Iorga. Tot pentru analiză vom folosi cele câteva schițe de compoziție aflate în colecția Muzeului de Artă Cluj-Napoca, care provin dintr-o donație pe care Magdalena Slușanschi o face muzeului în anul 1984, o schiță aflată în colecția Muzeului Brukenthal Sibiu, provenind din fondul ASTRA, dar și pe analiza complexă pe care Virgil Vătășianu o dedică lucrării în paginile monografiei sale și pe puținele informații apărute în presă cu privire la triptic.

Dezavantajul acestei cercetări constă în faptul că nu avem nici o reproducere color a lucrării și din păcate nici cei care fac referire anterior cercetării noastre nu menționează nimic legat de acest aspect, astfel încât ne aflăm în imposibilitatea de a realiza o analiză din punct de vedere cromatic. Cercetarea noastră beneficiază însă de o schiță pentru scena centrală din Tripticul național, aflată în colecția Muzeului Brukenthal din Sibiu[27], care a fost realizată în culori, piesă singulară și foarte utilă cercetării noastre, la care vom reveni ulterior.

Tripticul național este, după spusele autorului, *„un tablou comemorativ referitor la jubileul înjghebării neamului românesc"*.

O. Smigelschi a fost un artist preocupat de problema națională, fiind inițiatorul unui nou stil în pictura bisericească, pe care el îl denumește „stil național". În lucrările sale cu caracter religios Octavian Smigelschi se înscrie în linia propusă de viitorul Patriarh Miron Cristea[28], folosind ca motive decorative elemente de pe costumele populare românești, de pe ouăle încondeiate sau frumoasele incrustații care împodobesc porțile de lemn, folosește imaginea țăranului român dar și elemente din arta românească veche.

„Oricât de mare ar fi deci cultul admirator al oarecuiva pentru arta timpurilor Voevozilor noștri, întemeietorii de mănăstiri, o continuare în interpretarea aceasta a meșteșugului zugrăvirei în ziua de astăzi, ar fi un anahronism, iar însemnarea dela cunoștințele reale-formale (desemn, perspectivă etc) ale timpului modern. O afectare a naivității. În scopul creării, pe baze istorice, a unei noui arte naționale, se impune deci dela sine o regenerare a celei tradiționale, pentru a cărei înțelegere se află și astăzi predispozițiile în mintea

[25] Livia Călian, *op. cit.*, p. 372.

[26] Octavian Smigelschi către Hossu-Longin, B.C.U., Cluj-Napoca, Ms. 4119/XIII, f. 50–51.

[27] Lucrarea (ulei pe pânză), cu numărul de înregistrare 1673, se află în colecția Muzeului Brukethnal Sibiu și provine din fondul ASTRA.

[28] Vezi Elie Miron Cristea, *Iconografia și întocmirile din interiorul bisericei răsăritene*, Sibiu, Tipografia arhidiecezană, 1905, *Preacuvântare*, passim.

orcărui român, mai cu seamă a țăranului; și este vorba de o artă a înțelesului tuturora nu de una arhaistică. Al doilea element, care trebuie să servească, drept bază unei arte, care și mai mult ar contribui la imprimarea caracterului național, este arta decorativă țărănească, care în caracterul ei general posede eminente calități decorative și un puternic și sănătos simț coloristic."[29]

Pentru *Tripticul național*, Smigelschi folosește un tip de cadru care amintește de porțile sculptate în lemn cu motive tradițional românești, utilizat și în alte lucrări, precum *Închinarea magilor și a păstorilor*. În aceasta din urmă lucrare[30] artistul utilizează o compoziție asemănătoare cu cea folosită în Tripticul național, un triptic care are în zona centrală o icoană a Fecioarei cu Pruncul și cei trei Magi care prezintă darurile. Prin doi piloni frumos încrestați partea centrală este separată de restul compoziției reprezentând personajelor care asistă la miraculosul eveniment. Acest gen de ancadrament cu puternice valențe decorative, cu alte motive însă, era practicat în perioadă, un exemplu fiind lucrarea artistului maghiar Székely Bertalan: *Sfântul Ladislau trecând râul Drava*[31]. Trebuie precizat că artistul maghiar a fost profesorul transilvăneanului la Școala de profesori de desen de la Budapesta, iar influența acestuia asupra lui Smigelschi trebuie să fi fost importantă.

Tripticului național este conceput pe două registre: registrul inferior prevăzut cu trei panouri diferite. Scenele sunt unite între ele doar prin fundalul care reprezintă peisajul românesc, fapt vizibil mai ales în cazul primelor două scene, anume scena din partea stângă și scena centrală, artistul reușind astfel să sugereze o continuitate de timp și spațiu. În panoul din partea stângă artistul reprezintă culmile semețe ale unor munți, înălțimea acestora fiind sugerată prin prezența norilor spre vârful culmii, ca mai apoi, în panoul central, să treacă molcom, asemeni plaiurilor noastre, spre un peisaj de câmpie care decorează și care se pierde în scena din partea stângă. Astfel, prin fundalul ales artistul conferă întregii lucrări un caracter narativ, care călăuzește privitorul spre descifrarea ulterioară a întregii lucrări. Registrul superior este dedicat evenimentului în onoarea căruia a fost realizată lucrarea, respectiv jubileul celebrând pe de o parte patruzeci de ani de domnie a Regelui Carol I și pe de altă parte 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către Împăratul roman, Traian.

Autorul alege pentru registrul inferior scene care impresionează atât prin conținutul lor simbolic cât și prin multiplele metafore plastice.

„Partea din mijloc a tripticului și țăranii la secere, reprezintă neamul românesc muncind la moșia strămbună, sfințită prin evlavia strămoșilor (vezi partea stângă cu familia de voevod ca ctitori de mănăstire, cu încredere privind spre viitorul întărit prin gloria nouă din războiul pentru intependență [sic!] *(partea dreapta cu lupta pentru steag)*"[32].

Prima imagine pe care Smigelschi o consideră fundamentală pentru definirea poporului român și a trecutului acestuia se leagă de tradiția domnitorului – ctitor. Pentru acest caz Smigelschi a utilizat o dublă metaforă. Din panoplia domnitorilor – ctitori ai Valahiei artistul a ales tocmai familia lui Neagoe Basarab, ctitor a mai multor lăcașe de cult. Printre cele mai cunoscute ctitorii ale sale se numără biserica de la Târgoviște și cea de la Curtea de Argeș, așezământ cu valoare spirituală una dintre cele mai importante construcții arhitectonice ridicate pe teritoriul românesc.[33] Curtea de Argeș a fost în același timp unul dintre din lăcașurile de cult aflate în atenția regelui Carol I care dispune restaurarea acestuia. *Tripticul* este creat într-un moment în care se sărbătoreau cei 40 de ani de domnie a Casei de

[29] Octavian Smigelschi, *Pictura românească bizantină*, în *Luceafărul*, nr. 5, 1914, Sibiu, p. 140.

[30] Lucrarea ce se afla inițial în colecția Muzeului Astra a trecut ulterior în patrimoniul Muzeului Brukenthal din Sibiu. Pentru analogie vezi imaginea de la pagina 5, din studiul lui Coriolan Petranu, *Octavian Smigelschi, 30 de ani de la moartea pictorului*, în *Luceafărul*, anul II, nr. 1, Tiparul Institutului de arte grafice „Dacia Traiană" S.A., Sibiu, 1943.

[31] Lucrarea, datată 1887–1889, decorează pereții Capelei Fecioarei din Catedrala de la Pécs.

[32] Octavian Smigelschi către Hossu-Longin, B.C.U., Cluj-Napoca, Ms. 4119/XIII, f. 50–51.

[33] Biserica de Curtea de Argeș a fost sfințită la 15 august 1517.

Hohenzolern – Singmaringen şi respectiv a noii familii regale, iar alegerea de a reprezenta Curtea de Argeş nu credem să fi fost întâmplătoare; evocarea şi aducerea în atenţie a bisericii dorea să contureze tradiţia de secole a domnilor români în ctitorirea de lăcaşuri închinate ortodoxiei, care a fost reluată odată cu înscăunarea „domnitorului românilor", Carol I. În acelaşi timp, probabil că scena venea să sublinieze faptul că noul domnitor a trecut la religia ortodoxă, la religia străbună a locuitorilor pe care avea să-i conducă cinstindu-le, respectându-le şi însuşindu-şi tradiţiile şi trecutul acestora. Totodată, de Curtea de Argeş se leagă una dintre cele mai importante legende româneşti, cea a Meşterului Manole, un mit care a pătruns adânc în conştiinţa naţională, şi care subliniază încă odată ideea sacrificiului, pe care şi noul rege îl făcea, pentru o trainică ctitorie.

Felul în care este reprezentat Neagoe Basarab şi familia sa se înscrie în lunga tradiţie iconografică românească a portretelor votive. Acesta este reprezentat alături de soţia sa, Doamna Despina, şi cei trei copii ai lor. Este interesantă alegerea pe care Smigelschi o face în reprezentarea familiei domnitoare. În tablourile votive din bisericile ctitorite de Neagoe Basarab îl avem pe acesta reprezentat alături de soţie şi de cei şase copii: Theodosie, Stana, Petru, Ioan, Ruxandra şi Anghelina. Din păcate, trei dintre copii: Petru, Ioan şi Anghelina au murit în timpul vieţii domnitorului. Acesta poate fi unul dintre motivele pentru care Smigelschi alege să-l reprezinte pe domnul Ţării Româneşti numai alături de cei trei copii care i-au supravieţuit.

Domnul Neagoe Basarab este prezentat în veşmânt de modă bizantină garnisit cu guler lat. Băiatul, Theodosie, este aşezat în dreapta tatălui, ţinând o carte în mâini, probabil cu o referire directă la moştenirea morală pe care acesta o primeşte de la părintele său, prin importantul lăsământ al domnitorului: *Învăţămintele lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*[34]. Domnul ţine mâna stângă pe umărul copilului, într-un gest protectiv, însă tot odată sugerând şi transmiterea autorităţii, fiul fiind cel legitim să preia responsabilităţile tatălui, la maturitate. Soţia domnitorului poartă un veşmânt bizantin, pe cap are o coroană deschisă de tip bizantin cu fleuroane. Pe cercul frontal, ornat cu pietre preţioase, sunt montate dreapta stânga, încadrând faţa, câte patru pandantive din perle sau pietre preţioase care atârnă până pe umeri. Fiecare şir se termină în cruce cu braţe egale.

În dreptul Doamnei Despina, sunt aşezate cele două fiice. Copila cea mică, în poziţie relativ centrală, având un aer sfios, caracteristic copiilor care nu se simt confortabil în situaţia de a poza în manieră oficială, parcă îşi căută protecţia mamei, având mâinile ascunse, se retrage un pas în spate. Această soluţie plastică, oferă o senzaţie de spaţialitate, pe care cu siguranţă Smigelschi a căutat-o. Faptul că acest personaj apare într-o ipostază atât de naturală conferă lucrării un caracter realist şi în acelaşi timp se înscrie în dorinţa, pe care pictorul a exprimat-o în repetate rânduri, legată de pictura de biserică, aceea de reînnoire. Nu era prima oară când personajele lui Octavian Smigelschi, realizate în manieră tradiţională, depăşesc stilul clasic prin elemente de un profund realism, cu care privitorul se poate identifica mai uşor. Pentru acest nou concept în pictură nu o dată a fost criticat[35].

Fiica cea mare este prezentată într-o ipostază mai solemnă, purtând în mâini un cruce. Între domn şi soţia sa se află chivotul bisericii de la Curtea de Argeş susţinut din partea de jos cu mâna dreaptă de domnitor şi cu ambele braţe de soţia sa. Cele două personaje princiare sunt caracterizate de o profundă solemnitate a gestului pe care-l fac, fiind pe deplin conştienţi că lucrarea lor este acum prezentată, în slava Domnului. Prezenţa norilor poate simboliza divinitatea, care binecuvântează astfel darul închinat, cu smerenie, de domnitor şi familia sa.

---

[34] Vezi Neagoe Basarab, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, coord. Anatol şi Dan Vidraşcu, Ed. „Litera Internaţional", Bucureşti-Chişinău, 2001.

[35] Vezi Sfânta Filofteia, îmbrăcată în costul popular, în cartoanele pentru Catedrala ortodoxă de la Sibiu, V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 46. Pentru această lucrare şi nu numai este aspru criticat de Tzigara-Samurcaş, vezi Al. Tzigara-Samurcaş, *Memorii II (1910–1918)*, ediţie critică de Ioan Şerb şi Florica Şerb, Ed. Grai şi Suflet – Cultura Naţională, Bucureşti, 1999, p. 103.

Pentru această scenă a tripticului avem o schiță, aflată acum în colecția Muzeului de Artă, Cluj-Napoca, provenind dintr-o donație pe care Magdalena Sluşanschi, fiica artistului, o face muzeului, în anul 1984. Aceasta este o schiță în cărbune, pe care autorul o reia în lucrarea finală, aproape în detaliu. Pe marginea lucrării, Smigelschi îşi notează, cu mare atenție, micile detalii necesare pentru echilibrul compoziției, care mai trebuiau modificate, lucru pe care îl respectă în compoziția finală. Schița este extraordinar de utilă, pentru cercetător, mai ales că, după cum am menționat anterior, lucrarea nu se mai găseşte în țară. Tot pe marginea schiței o notă atrage atenția, artistul face o trimitere *„înmormântarea de la Sucevița"*. Mesajul se află în dreptul veşmântului pe care feciorul domnitorului îl poartă. În lucrarea finală detaliul folosit pentru decorarea părții de jos a hainei, nu se distinge, în schimb în schiță putem intui o broderie care reprezintă probabil motive vegetale. Se poate ca artistul să recurgă la un motiv asemeni unui brâu decorativ, care împodobeşte pereții mănăstirii de la Sucevița şi care are rolul de a delimita scenele biblice. Trebuie să punem un semn de întrebare în legătură cu acest aspect, presupunerea noastră deocamdată neputând fi susținută cu probe foarte solide.

Trebuie subliniat că bărbații sunt îmbarcați în culori mai închise, mai sobre, pe când doamna şi fiicele sunt redate în culori deschise, veşmintele lor fiind şi mai atent decorate, pentru sugerarea texturii materialului. Din păcate, lipsa unei reproduceri color, ne determină să nu putem insista mai mult asupra acestui aspect. Totuşi putem remarca, chiar şi din reproducerea lipsită de culoare că artistul încearcă să surprindă cât mai realist cu putință figura domnitorului Neagoe Basarab şi a Doamnei Despina folosind modul de reprezentare al acestora din portretele votive de la Curtea de Argeş. Avem bănuiala că pentru portretul doamnei Despina, Octavian Smigelschi a utilizat imaginea soției sale.

Înainte de a trece la analiza părții centrale a tripticului, trebuie amintit că Octavian Smigeslchi a făcut o muncă intensă de cercetare a mănăstirilor din Țara Românească şi Moldova, în toamna anului 1904, înainte de a începe munca propriu-zisă la pictarea catedralei din Sibiu. Astfel trece pe la Tismana, Cozia, Bistrița, Horezu, Curtea de Argeş, Bucureşti, Snagov şi Sinaia apoi în Moldova şi Bucovina pe la Iaşi, Suceava, Sucevița, Dragomirna, Putna, Rădăuți, Umor, Voroneț şi Cernăuți, ceea ce ne determină să considerăm ca artistul era familiar cu felul în care erau realizate aici portretele votive ale marilor domnitori-ctitori şi cu siguranță a folosit cunoştințele sale şi în cazul Tripticului național.[36]

Imaginea centrală, dedicată secerişului, ilustra prezentul României şi este direct corelată cu scena aleasă pentru trimiterea înspre trecut, prin fundal dar şi prin scenografia creată prin aşezarea personajelor.

Virgil Vătăşianu caracterizează compoziția ca fiind: *„o grupare triunghiulară, incomplet echilibrată, din cauza fetişcanei, care – obosită îşi îndreaptă spatele, fiind surprinsă în depărtarea câmpiei. Această figură, bine prinsă din punct de vedere realist, destramă unitatea compoziției, fără să îndeplinească menirea de a umple golul din partea stângă a grupului. În sfârşit grupul din dreapta – plin de dinamism ce contrastează cu rigiditatea hieratică a primului grup şi cu calmul grupului din mijloc – nu se distinge decât prin frumoasa compoziție în spirală"*[37].

Artistul ilustrează în planul secund două personaje care discută. Bărbatul cărunt, mai în vârstă, întinde brațul atrăgându-i parcă femeii atenția înspre trecutul glorios. Gestul pe care îl surprinde artistul face ca cele două panouri să comunice. Între cele două personaje se distinge un prunc înfăşat care încă de mic creşte ascultând poveştile din vremurile glorioase, de mult apuse. Ceilalți țărani sunt exponenții celor care lasă trecutul în urmă şi privesc cu speranță spre viitor. Tânăra femeie, care dezechilibrează compoziția, se ridică într-un gest natural, ştergându-şi sudoarea cu dosul palmei şi privind spre ceea ce va să vină. Felul în care Smigelschi surprinde mişcarea ne duce cu gândul spre *Călcătoresele* lui Degas (1884),

[36] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, pp. 10–11.
[37] *Ibidem*, pp. 38–39.

redate în ipostaze cotidiene sugestive şi în acelaşi timp foarte naturale. Celelalte personaje aflate în prim plan, par să fie atrase de acelaşi lucru, oprindu-se parcă din muncă pentru a nu pierde ceva important ce se petrece undeva în apropierea lor. Octavian Smigeslchi reuşeşte să surprindă, cu multă dibăcie, o scenă din viaţa ţăranului român, evitând exaltarea şi prezentarea idealizată a acestuia, toţi care lucrează poartă costume tradiţionale, costumele simple, de zi cu zi.. Holdele, care presupunem că aveau, în lucrarea originală, o culoare puternic aurie, introduc privitorul într-un mod iscusit în peisajul românesc. Legat de această scenă, în cercetările noastre, am găsit o schiţă în colecţia Muzeului Brukenthal, Sibiu. Lucrarea în ulei pe pânză ne oferă o idee despre cum putea să arate varianta finală. Artistul foloseşte contraste puternice, verde – roşu pentru năframă şi respectiv catrinţa unei ţărănci din primul plan, dar şi violet – galben în alternanţa dintre munţii care se prelungesc din primul panou spre holdele de grâu de un galben auriu. Spicele se unduiesc în bătaia vântului alături de florile de mac de culoarea purpurei, îndreptând privirea în direcţia următorului panou.[38]

A treia scenă este o metaforă a viitorului României care este pecetluit printr-o faptă de vitejie contemporană artistului şi anume Războiul pentru independenţă. Artistul se opreşte asupra unei scene sugestive şi simbolice, anume lupta pentru drapel. Într-o compoziţie bine închegată Smigelschi surprinde în partea superioară, pe un fond de data aceasta mai închis marcând gravitatea momentului, ostaşii români. Aceştia trec peste duşmanii căzuţi la pământ şi ridică victorios steagul. Acest tip compoziţional, extrem de dinamic, constituie un arhetip al genului în pictura şi sculptura epocii, cuprinzând toate elementele necesare transmiterii mesajului propus: soldaţii victorioşi, duşmanii învinşi aflaţi la picioarele biruitorilor şi steagul, simbol dublu, al câştigării bătăliei şi al statalităţii. Vătăşianu precizează că această din urmă scenă *„contrastează cu rigiditatea hieratică a primului grup şi cu calmul grupului din mijloc – nu se distinge decât prin frumoasa compoziţie în spirală"*[39].

Pentru această compoziţie se păstrează încă un carton cu o schiţă în cărbune, la Muzeul de Artă din Cluj-Napoca, şi poate fi întâlnit şi în catalogul dedicat expoziţiei retrospective a artistului, organizată de N. Iorga[40].

Complexitatea compoziţiei abordate de artistul Octavian Smigelschi şi remarcate şi de Virgil Vătăşianu îşi poate avea originea în influenţele pe care artistul le primeşte în urma contactului cu Şcoala din München şi implicit dinspre artiştii maghiari, cunoscuţi în cercurile artistice budapestane unde Smigelschi activează în studenţie. În perioadă putem găsi abordări asemănătoare: lucrarea realizată în anul 1859 de artistul maghiar Sándor Wagner (1838–1919), *Sacrificiul lui Titusz Dugonics* (ulei pe pânză), aflată în colecţia Galeriei Naţionale din Budapesta[41] sau la Székely Bertalan (1835–1910)[42] în lucrarea

[38] Din colecţia Muzeului de Artă clujean trebuie să amintim o schiţă pentru un triptic, care reprezenta trei scene din viaţa de zi cu zi a românului simplu, de la ţară. Pictorul începea în partea stângă cu o scenă a semănatului, la centru reprezintă aratul iar în partea dreaptă o scenă de seceriş, urmând astfel ciclul muncilor pământului. Din păcate lucrarea realizată într-un creion moale, nu a fost fixată pe suport, iar de-a lungul timpului s-a deteriorat, astfel încât nu ne putem da seama din ceea ce s-a mai păstrat dacă compoziţia pentru scena secerişului este aceeaşi. Pictura realismului francez din a doua jumătate a secolului al XIX-lea cunoaşte exemple remarcabile ilustrând o comunitate de ţărani exemplificând o comunitate demnă în munca sa agrară precum aceea din tabloul lui Jules Breton, intitulat *Sfinţirea grâului în Artois*, 1857, Paris, Colecţia Musée D'Orsay.

[39] V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 39.

[40] Vezi Schiţă de compoziţie, Col. Pulcheria Smigelschi, Cat. Nr. 140, în *Expoziţia retrospectivă O. Smigelschi*, Catalog de Nicolae Iorga, Muzeul Bruckenthal, Sibiu, 1936.

[41] Sándor Wagner (1838–1919), o importantă figură artistică a picturii istoriciste maghiare, reprezentând în lucrările sale o accentuată influenţă a şcolii din München. Lucrarea *Sacrificiul lui Titusz Dugonics* (1859) a fost o expresie a patriotismului şi eroismului are a fost foarte important în anii opresiunii. În ciuda stilului foarte îngrijit şi a talentului său artistic artistul nu a primit comenzi importante în Ungaria, astfel că a revenit la München şi a lucrat ca profesor la academie.

[42] Personalitate artistică, reprezentant al romantismului şi exponent de seamă al picturii istorice maghiare. Între 1851 şi 1855 a studiat la Academia de arte din Viena şi mai apoi la München, unde adoptă stilul istoric. În pictura sa surprinde personaje din trecutul naţiunii maghiare, dar şi personaje ale prezentului său.

Femeile din Eger (ulei pe pânză), datată 1867, aflată în colecția Galeriei Naționale din Budapesta. Székely Bertalan folosește în lucrările sale atât tripticului cât și compozițiile în spirală pe care Smigelschi o aplică pentru rezolvarea panoului final.

În registrul superior al lucrării îi întâlnim pe: *„împăratul Traian (vezi relieful din stânga cu portretul lui Traian și trecerea Dunării cu legiunile, deoparte, și al stăpânirei de 40 ani a regelui Carol (celălalt relief cu trecerea Dunării la 1878, de altă parte"*[43]. Traian și regele Carol I, marchează cele mai importante două momente pentru istoria românilor, cucerirea Daciei și respectiv câștigarea independenței. Imaginii împăratului Traian ca întemeietor îi corespunde, în registrul inferior, reprezentarea simbolică a trecutului prin Neagoe Basarab ca întemeietor de biserică.

În ceea ce privește acest tip de abordare trebuie să menționăm că asocierea celor două personaje era frecventă în perioadă, având ca scop transmiterea mesajului cu privire la originea latină a poporului român dar și a continuității acestuia.[44] Imaginea celor doi a fost asociată de cele mai multe ori în emisiile medalistice dedicate jubileului[45]. Ipostaza în care artistul alege să-l ilustreze pe regele Carol I se aseamănă foarte bine cu una dintre imaginile de pe medaliile bătute pentru a marca cinci ani de la câștigarea Independenței de stat a României și a proclamării regatului. Pe medalion, în ambele cazuri apare Carol I în bust stânga puternic profilat, cu inscripția CAROL I REGE AL ROMÂNILOR. Pe aversul medaliei se succed circular scene alegorice din timpul Războiului de independență printre care și o scenă cu trecerea Dunării pe care Octavian Smigelschi o utilizează în lucrarea sa. În centrul registrului superior al *Tripticului* avem un medalion în care artistul marchează momentul jubiliar prin analogie, asociind anul 100 cu anul 1877 între care plasează TRECEREA DUNĂREI, momentul comun al celor două domnii. De cealaltă parte îl avem pe Traian si o nouă friză cu trecerea Dunării, însă de această dată de către armatele romane. Medalioanele cu cei doi conducători de oști flanchează aceste frize dispuse asemeni unui frontispiciu susținut de o parte și de cealaltă de câte un înger înaripat semănând, prin construcția faldurilor cu îngerii lui Luca della Robbia.

Inscripția așezată în partea de jos a tripticului asemeni unui postament cuprinde un text propus de Nicolae Iorga și Octavian Goga, la care Smigelschi a adăugat ultima parte: *ÎN VEȘNICĂ MUNCĂ RODIOARE PRIMENIND MĂRIREA STRĂBUNĂ PRIN VECHEA EVLAVIE ȘI GLORIA NOAUĂ SPRE SIGURANȚA VIITORULUI HARNIC*, autorul spunând că inscripția cuprinde *„același tâlc"* ca și imaginile.

Inscripția cuprinde câteva cuvinte cheie care definesc neamul românesc, fiecare dintre ele având ca echivalent o ilustrare vizuală. *Munca* este reprezentată prin țăranii lucrând pământul din panoul central, *mărirea străbună* cât și *evlavia* se regăsesc în atât partea dedicată familiei donatoare a domnitorului Neagoe Basarab cât și în imaginea întemeietorului de neam Traian, *gloria* este a armatelor române de roșiori învingătoare în lupta lor pentru câștigarea independenței. *Siguranța* este atribuită regelui Carol I și este ceea ce trebuie să caracterizeze viitorul neamului românesc care și-a câștigat independența. Utilizarea inscripției explicative în partea de jos a lucrării se regăsește și în compozițiile cu temă istorică realizate de Székely Bertalan, dar și în lucrările religioase unde Octavian Smigelschi folosește această variantă de transmitere a mesajului, pe lângă scenele care ilustrează importante momente din viața mântuitorului, artistul alătură câte un citat biblic corespunzător.

Lucrarea *Tripticul național* surprinde trecutul prezentul și viitorul neamului românesc reprezentat de categoriile sociale definitorii pentru români domnul, conducătorul româ-

---

Descoperirea cadavrului lui Ludovic al II-lea, *Femeile din Eger*, *Mohács*, *Ladislau V* sunt unele dintre cele mai cunoscute lucrări ale sale în genul istoric. După anul 1880 Székely a început să lucreze și pictură murală, cele mai cunoscute lucrări ale sale fiind cele din Biserica lui Matia sau din Catedrala din Pécs sau Opera din Budapesta.

[43] Octavian Smigelschi către Hossu-Longin, B.C.U., Cluj-Napoca, Ms. 4119/XIII, f. 50–51.

[44] Livia Călian, *op. cit.*, p. 372.

[45] *Ibidem*, p. 394–395.

nilor, păstrătorul artei, culturii și tradiției, întemeietorul de țară (Traian) și de biserică, țăranii, cei care muncesc, cei care prin port creează și păstrează la rândul lor tradiția și soldații, cei care luptă pentru țară, cei care se sacrifică alături de conducător. Dintre cei reprezentați artistul are încercări de portret pentru domnitorul Neagoe Basarab și soția sa Doamna Despina, pentru Traian și pentru regele Carol I, ei fiind singurii identificabili. Restul personajelor sunt anonime, Smigelschi conturând personaje colective „țăranul român" sau „soldatul român". Astfel ceea ce definește evoluția istorică a poporului român este surprins prin elemente care definesc identitatea națională, artistul încercând să redea spiritul românesc în toate aspectele sale. Poporul român a luptat de-a lungul vremii pentru a se apăra, a muncit pentru a supraviețuit și a construit și produs artistic, și-a creat o cultură care să îl reprezinte.

Astfel, putem vedea în lucrarea *Tripticul Național* o definire, o ctitorire, o întemeiere a poporului prin religie, prin continuitate, prin muncă și prin luptă pentru prezervare a teritoriului și a propriilor valori.

Arta de la sfârșitul secolului al XIX-lea începutul secolului XX este marcată, în toată Europa, de un puternic mesaj identitar-național. În Transilvania au fost reconsiderate valorile tradiționale peste care se pliază noile idealuri moderniste, costumul popular era frecvent utilizat în iconografie, iar imaginea acestuia avea cu siguranță legătură cu construcția unui limbaj național[46]. Octavian Smigelschi marchează momentul jubileului într-un mod aparte, preluând elemente ușor recognoscibile contemporanilor săi și țesând cu iscusință o istorie a neamului românesc în imagini, care avea să fie pomenit chiar și după trecerea în neființă a artistului.

Înainte de a încheia trebuie să menționăm că în momentul de față nu am reușit să strângem suficiente informații cu privire la natura concursului pentru care a fost realizată lucrarea, încă nu avem informațiile cu privire la numărul și identitatea celorlalți participanți și nici nu am aflat cum se face că lucrarea a rămas în posesia artistului până la vânzarea ei. Într-o cercetare ulterioară, pe parcursul studiilor doctorale, sperăm să rezolvăm și aceste probleme.

ANEXA 1

Scrisoare adresată de artistul Octavian Smigelschi, prietenului său Fr. Hossu-Longin. Scrisoarea se află în fondul Colecții speciale al Bibliotecii Central Universitare, Cluj-Napoca, înregistrată cu numărul de inventar Ms. 4119/XIII, f. 50–51. Ea este datată 10 iulie 1908, și este trimisă de Smigelschi de la Diciosînmărtin (Târnăveni), chiar în perioada în care artistul se pregătea pentru plecarea la Roma pe care o vom reproduce în rândurile următoare:

„Preastimate Dle arvocat (?)
Mă bucur, că icoana mea a aflat plăcerea generală. Cu rama am avut năcaz, până am aflat, respective am combinat, pe cea pictată. Noua ramă este compusă din două. M'a costat cu puțină suferință cam suma pusă pentru acela scop la dispoziție.

Signarea tabloului din nebăgare de samă a rămas afară. De comun nu iscălesc lucrările mele, decât la momentul când le dau afară din mână.

De astădată în toiul mutărei unde la Săn Mărtin am uitat că se poate (?) *să-l iscălesc. Să sperăm însă, că mi se va da ocazia spre aceasta în ospitul nouei case.*

Subiectul icoanei se tălmăcește asfeliu:

[Indescifrabil] *este un tablou comemorativ referitor la jubileul înjghebărei neamului românesc prin împăratul Traian (vezi relieful din*

[46] Anne-Marie Thiesse, *La création des identités nationales*, Edition du Seuil, 1999, p. 191.

stânga cu portretul lui Traian și trecerea Dunărei cu legiunile, deoparte, și al stăpânirei de 40 ani a regelui Carol (celălalt relief cu trecerea Dunărei la 1878, de altă parte. Partea din mijloc a tripticului și țăranii la secere, reprezintă neamul românesc muncind la moșia strămună, sfințită prin evlavia strămoșilor (vezi partea stângă cu familia de voevod ca ctitori de mănăstire, cu încredere privind spre viitorul întărit prin gloria nouă din războiul pentru intependență [sic!] *(partea dreapta cu lupta pentru steag).*

Același tâlc să cuprinde în inscripția de jos:

«În veșnică muncă roditoare, primind mărirea strămună, prin vechia evlavie și gloria nouă spre siguranța viitorului harnic», datorită Dlui N. Iorga și Oct. Goga. Alte tablouri de vânzare acum nu am, decât acuarele, peisagiuri și studii pentru diferitele tablouri – (figuri singuratice în oleii, pastel, acuarel) în preț relativ (sau de la) 100 – 500 cor. piesa. Sunt însă pachetate și înmagazinate în Sibiu împreună cu mobilierul din locuința mea în Sibiu.

După cari pre lângă cele mai cordiale salutări și profunde complimente către stimata Doamnă mult al vostru

Dicio Sân-Mărtin 10 iulie 1908

Plecat (?)

Octavian Smigelschi"[47]

ANEXA 2

Legat de istoria tripticului și de întreprinderea noastră în acest studiu, trebuie să amintim încă o epistolă care, de data aceasta, înregistrează corespondența dintre Fr. Hossu-Longin și Nicolae Iorga.

„Stimate Dle Iorga!

Azi am vorbit cu fotograful, care a fotografiat tabloul nostru (cu referire la Tripticul Național) precum lați văzut și mi-a promis, că e gata a vă ceda glagia, – sau cum îi ziceți – clișeul, în preț de 20 coroane, de pe care apoi puteți face cărț poștale după plac –

S'ar potea face cărți poștale și aici dar așa știu, ca trimitându-le acolo gata ar trebui să se plătească multă vamă, apoi și desfacerea pe acestă cale ar fi mai complicată.

Cât despre noi, suntem învoiți, să se facă cărți poștale și să se vândă pentru un scop filantropic, ce a-ți afla mai acomodat Dvoastră – deci vi sta în voie să alegeți, cum vreți : clișeul, ori să vă facă aici.

Despre clișeul care vi voi – trimite se pot face acolo și mai mari fotografii – evnetual fiind-că voiți să-l reproduceți în opul cel mai nou al Dvoastră – dar [indescifrabil] fotografia nou, în mărimea care s'ar potrivi și în cartea ce veți avea (?), *pentru o sumă [indescifrabil] mărimei și care v'ar place, așa însă ca clișeu să vi se trimită –*

Trebuie se ve spun și acea, că Luceafărul a reprodus, – cam prost, – tabloul de pe cartea poștală, ce i s-a trimis (vezi Luceafărul, nr. 11 din 1909, pag. 235) iar textul și respective explicarea e cât se poate de „negligée", apoi pe autori în [indescifrabil] *i-au retăcut cu vedită intenție".*

Eu cred, că Smig., ar fi meritat mai multă aprețiare (vezi Telegraful român și respectiv. Sieb. Tageblatt și reproducerea în Unirea din Blaj).

[47] Octavian Smigelschi către Hossu-Longin, B.C.U., Cluj-Napoca, Ms. 4119/XIII, f. 50–51.

Pentru aceea reproduc aici în copie, epistola care mi-a trimis-o la timpul său artistul nostru ca eventual se va folosi în cuprinsul ei, – cred [indescifrabil] *că Dv știți să spuneți mai multe cum a făcut acel tablou pe care eu normal l'am cocionit* (?) *din vravul aruncat peste olaltă a lui Smig – căci era pre timpul când se gătea să plece la Roma și la fost aruncat într-un colț al atelierului ceea ce se vede și din scrisoarea alăturată în copia adausă* (?) *mai sus.*
Cu Smig. Nu m'am mai întâlnit – s-a dus la Roma – în vara aceasta a fost la Uifalău (Rădești) lucra la biserica ridicată de ep. Radu se o facă de model.

.....

Aștept vorba (?) *Dv cu salutare cordială*
Fr. Hossu *Deva, 26 octombrie,*
1909"[48]

ANEXA 3

Tabloul comemorativ al d-lui Octavian Smigelschi a fost făcut din prilejul serbărilor jubiliare din 1906. Partea din mijloc a tripticului (țăranii la seceriș) reprezintă neamul românesc muncind moșia strămoșească, simțită prin evlavia strămoșilor (partea stângă cu familia de voevod ca ctitor de mănăstire), privind cu încredere spre viitorul asigurat prin războiul pentru Independență (partea dreaptă lupta pentru steag). Relieful din dreapta reprezintă unirea neamului românesc (portretul lui Traian și trecerea Dunării cu legiunile), iar în relieful din stânga portretul regelui Carol și trecerea Dunării la 1878 – Inscripția de jos e următoarea: „În veșnică muncă roditoare, primenind mărirea străbună, prin vechea evlavie și gloria nouă spre siguranța viitorului harnic" – Tabloul astăzi se găsește în proprietatea d-lui Francisc Hossu-Longin, avocat la Deva, care a binevoit a ne pune la dispoziție reproducere fotografică ce o publicăm ... ...[49]

THE NATIONAL TRIPTYCH 1906

Abstract

The present article analyses the work of the Transylvanian artist Octavian Smigelschi entitled The National Triptych. This work is unique among his works due to the chosen subject matter, to the symbolic way in which he interpreted it, and to its technical characteristics.

Pursuing his ambition of promoting his work in Romania proper, in 1906 Smigelschi took part in a painting contest having as aim a work of art representing symbolically the Romanian people.

The National Triptych was awarded the second price by successfully capturing the past, the present and the future of the Romanians, representing all the important social categories from the Romanian society. First of all he chose to depict the image of the ruler, the one who encourages and keeps alive art, culture and traditions, establishes the independent state and the national church. The second chosen category was the peasant, the one who works the land and in his own way keeps the traditions alive. The third category is represented by the soldier, the one fighting for the country and sacrificing himself under the banners of his ruler.

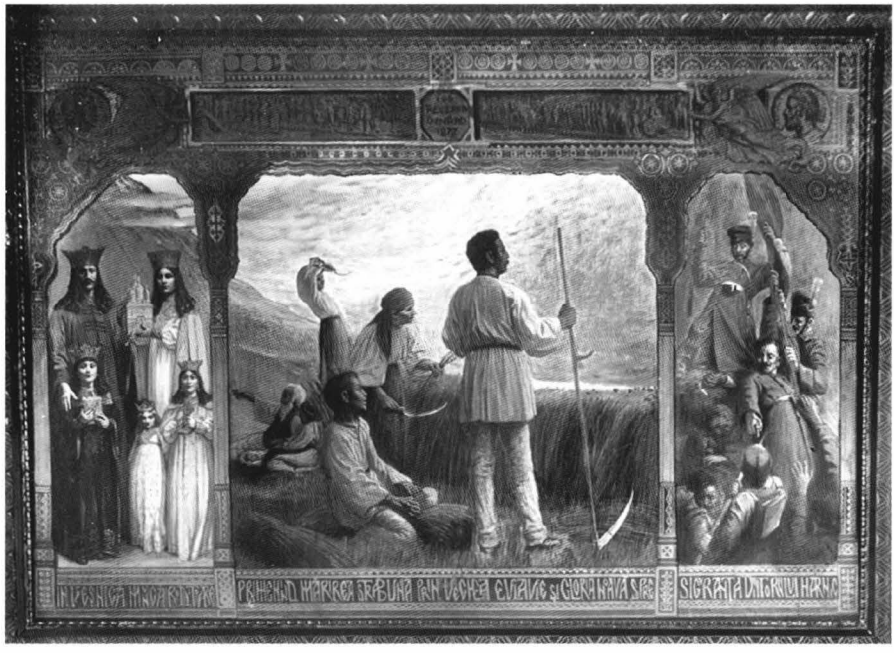
The artist only tries to portray representatives of the upper classes according to their individual historical figures: voivode Neagoe Basarab, his wife lady Despina, Trajan, the roman

[48] Hossu-Longin către Nicolae Iorga, B.C.U., Cluj-Napoca, Ms. 4119/XIII, f. 59.
[49] Cronică, Luceafărul, nr. 11, 1 iunie, 1909, Sibiu, p. 200.

emperor who conquered Dacia and Carol I, the first king of Romania. These characters are the only ones recognizable. The others are anonymous, standing for entire groups. Smigelschi depicted the „Romanian peasant" and the „Romanian soldier". In the beginning of the twentieth century, the common self perception of the Romanians included such elements as the heroic struggle in defense of the land of their forefathers, the intrepid work of the field, and the creation of an original and traditional folk culture. All of these elements, the fight, the working peasant, and the popular crafts, are to be found in Smigelschi's painting.

The National Triptych triggered positive responses from its contemporaries. It captured people's attention due to its powerful identity message and to its use of easily recognizable symbols in the milieu of the Romanian society in the beginning of the twentieth century.

Octavian Smigelschi marks the Jubilee moment in a special way, by intertwining in an intelligent manner the centuries-long history of the Romanians in an image that was held as model even after the artist's death.

1. O. Smigelschi, *Tripticul național*, carte poștală, Colecții Speciale, Biblioteca Central Universitară, Cluj-Napoca.

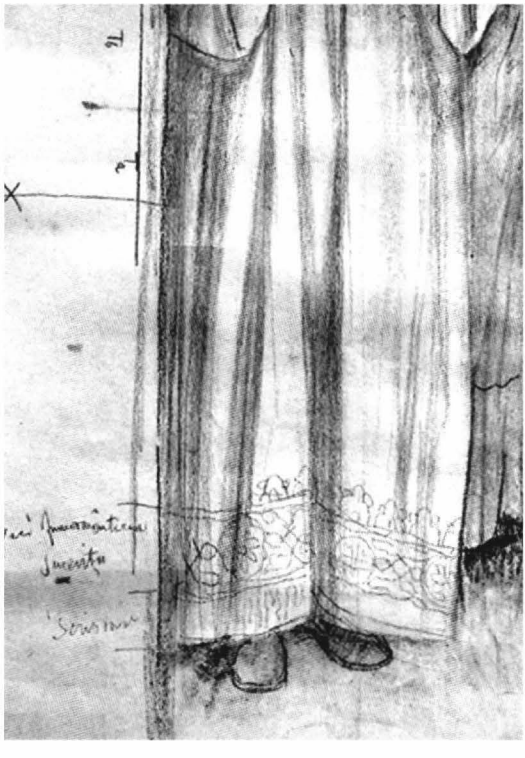
2. O. Smigelschi, Schiță pentru *Tripticul național*, creion pe carton, Colecția Muzeului de Artă, Cluj-Napoca, detaliu.

3. O. Smigelschi, Schiță pentru *Tripticul național*, creion pe carton, Colecția Muzeului de Artă, Cluj-Napoca, detaliu.

4. O. Smigelschi, *Portretul soției artistului*, ulei pe pânză, Colecția Muzeului de Artă, Cluj-Napoca, detaliu.

5. O. Smigelschi, Schiță pentru *Tripticul național*, creion pe carton, Colecția Muzeului de Artă, Cluj-Napoca, detaliu.

6. Scenă votivă reprezentând familia domnitorului Neagoe Basarab, Curtea de Argeş.

7. Decor parietal de la Sucevița.

8. Székely Bertalan, *Sfântul Ladislau trecând râul Drava,* 1887-1889, Capela Fecioarei, Catedrala de la Pécs.

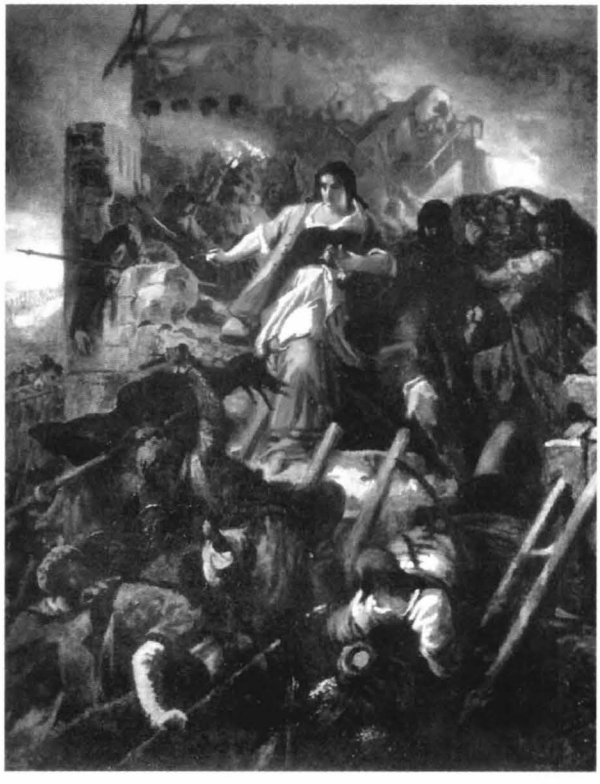
9. O. Smigelschi, Schiță pentru *Tripticul național*, ulei pe pânză, Colecția Muzeului Brukenthal, Sibiu.

10. Sándor Wagner, *Sacrificiul lui Titusz Dugonics,* ulei pe pânză, 1859, Colecția Galeriei Naționale din Budapesta.

11. O. Smigelschi, Schiță pentru *Triptic-cul național*, creion pe carton, Colecția Muzeului de Artă, Cluj-Napoca.

12. Székely Bertalan, *Femeile din Eger*, ulei pe pânză, 1867, colecția Galeriei Naționale din Budapesta.

NUMISMATICĂ
ŞI
MEDALISTICĂ

LIVIA CĂLIAN

REPREZENTĂRI GENEALOGICE CONVENȚIONALE ȘI FIGURATE ÎN MEDALISTICA FAMILIEI DE HABSBURG (SEC. XVII–XVIII)

Fără îndoială, una dintre cele mai mari și importante familii europene cu o istorie de mai multe veacuri și implicații majore dincolo de frontierele țării sale este familia de Habsburg.

Intrată în istorie ca o obscură familie de duci și mai apoi arhiduci, membrii ei au reușit să se impună pe scena europeană începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea. În 1273, neînsemnatul conte de Habsburg, Rudof[1], a fost ales și încoronat în cea mai înaltă demnitate a vremii ca împărat al Sfântului Imperiu Romano-German sub numele de Rudolf I (1273–1291), la concurență cu puternicul rege al Boemiei Ottokar al II-lea. Urmașul lui Rudolf a fost contele Adolf de Nassau (1292–1298), pentru ca în 1298, fiul lui Rudolf, Albert I (1298–1308) să fie ales, la rândul său, împărat. Următorul Habsburg care a ocupat tronul imperial, în conflict cu Ludovic al V-lea de Wittelsbach, a fost Frederic al III-lea cel Frumos[2] (antirege) între 1314–1326. Demnitatea imperială fiind una electivă, în următorii 100 de ani membrii familiei de Habsburg n-au mai reușit să se impună în fața colegiului elector, tronul imperial fiind ocupat de reprezentanți ai dinastiilor de Luxemburg[3] și Wittelsbach[4]. Acest interval de mai bine de un secol a fost folosit de arhiducii austrieci pentru consolidarea stăpânirii lor asupra teritoriilor pe care le vor guverna până în epoca contemporană. De asemenea, tot acum au avut loc mai multe conflicte armate cu regatele din estul Austriei, Boemia și Ungaria, regate care până la începutul secolului al XVII-lea vor intra în patrimoniul habsburgic.

Din 1438 până în 1806, cu o întrerupere de 5 ani între 1740 – 1745[5], tronul imperial a fost ocupat în exclusivitate de reprezentanți ai familiei de Habsburg care îndeplineau funcția de împărați și regi romani. În general, după alegerea ca împărat roman a unui Habsburg acesta ceda titlul de rege roman prezumtivului urmaș la tron asigurându-se în acest fel continuitatea și evitându-se eventuala izbucnire a unui război de succesiune. În 1806, odată cu dispariția de pe scena istoriei a Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană,

---

[1] Rudolf I, conte de Habsburg, duce de Suabia (1273–1282), duce de Austria (1274–1281/1282), duce de Carintia (1276–1286).

[2] Lui Frederic cel Frumos i se atribuie faptul că este primul Habsburg care a considerat Austria ca adevărata sa patrie, aceasta ocupând primul loc în ierarhia teritoriile pe care aceștia le stăpâneau. În timpul domniei sale apare în documente expresia „Herrschaft zu Österreich" (*dominum Austriae*).

[3] Prin: Carol al IV-lea (1346–1378), Wenzel (1378–1400), Jobst (1410–1411) și Sigismund (1410–1437).

[4] Prin Ruprecht (1400–1410) elector de Palatinat.

[5] La moartea lui Carol al VI-lea în 1740 tronul imperial rămâne vacant datorită faptului că împăratul Carol a murit fără urmași de sex masculin, acest fapt însemnând în realitate stingerea dinastiei de Habsburg. Cu toate eforturile depuse de Carol al VI-lea pentru recunoașterea fiicei sale Mariei Teresia ca succesoare la tronul imperial (prin Pragmatica Sancțiune), la moartea sa colegiul elector nu a ales-o pe Maria Teresia ca împărăteasă, între 1740–1742 fiind o perioadă de *interregnum*. Între 1742–1745 tronul imperial a fost ocupat de Carol al VII-lea Albert de Wittelsbach, ginerele împăratului Iosif I.

ultimul împărat Habsburg, Francisc al II-lea, a ridicat Austria la rang de imperiu devenind Francisc I, împărat ereditar al Austriei, formă de guvernământ care a durat până în 1918.

Demnitatea imperială a fost întotdeauna privită în familia de Habsburg ca un titlu de glorie şi, pe măsură ce timpul se scurgea şi Habsburg după Habsburg era încoronat ca împărat roman, aceasta a început a fi socotită ca un adevărat drept ereditar. Conştienţi că ocuparea tronului imperial se datora iniţial mai degrabă unor calcule politice decât unor drepturi incontestabile, lungul şir de Habsburgi împăraţi au căutat pe toate căile să-şi consolideze poziţia câştigată. Cel mai bun mijloc de a-şi clama drepturile asupra tronului imperial li s-a părut întotdeauna Habsburgilor legătura cu anticul *Imperiu Roman*[6], *mare parte a teritoriilor pe care le-au stăpânit de-a lungul timpului fiind părţi integrante ale antichităţii romane. Moartea violentă a lui Albert I şi pierderea tronului imperial, laic, real şi palpabil, i-a transportat pe Habsburgi într-un imperiu imaginar pe care l-au construit bucată cu bucată punând în prima linie de bătaie tot ce putea oferi mai bun, pe bani, lumea în care trăiau. Arhitectura, cea eclesiastică în primul rând*[7], *pictura, sculptura şi cuvântul scris au fost aliaţii de nădejde ai acestei tenace familii. Acest efort, specific tuturor Habsburgilor, a continuat chiar mai fervent după reocuparea tronului imperial şi are apogeul în timpul* domniei lui Leopold I (1658 – 1705) care a acordat o atenţie deosebită acestui aspect. Printre mijloacele folosite în acest scop este şi medalistica[8], *o armă eficientă în lupta propagandistică a Casei de Habsburg dar, din păcate aproape nestudiată până în prezent.*

Nu ne vom referi de această dată la eforturile de a lega familia de Habsburg de antichitatea clasică, ci, pe baza a două medalii din colecţia noastră[9] vom încerca să arătăm modul în care Habsburgii percepeau şi reprezentau propria lor dinastie. Prima dintre aceste medalii[10] este dedicată împăraţilor romani din familia de Habsburg şi încoronării lui Iosif I

---

[6] Printre înaintaşii lor romani Habsburgii îi aşezau la loc de cinste pe Iulis Cesar şi Nero, care, conform istoriei orale a familiei le-ar fi acordat strămoşilor lor antici o serie de privilegii pe care s-a bazat şi documentul elaborat de arhiducele Rudolf al IV-lea (1358–1365) intitulat *Privilegium maius* adresat împăratului Carol al IV-lea de Luxemburg prin care cerea pur şi simplu delegarea unor demnităţi specifice rangului imperial familiei de Habsburg.

[7] De la bun început Habsburgii au avut convingerea că familia lor este una predestinată tronului imperial şi se considerau ca aleşi speciali ai lui Dumnezeu, prin urmare, aveau misiunea sacră de a face totul în numele şi pentru gloria Sa.

[8] În colecţia medalistă a Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca se găseşte un mare număr de medalii care dovedesc acest lucru. Dintre ele se remarcă în mod deosebit seria medalistică semnată de gravorul Christian Wermuth, realizată între 1694–1705, dedicată tuturor împăraţilor romani, începută în mod forţat cu Nabucodonosor (pentru a sublinia ideea de monarhie) şi încheiată cu Iosif I. Această serie este compusă din 216 medalii care au pe avers portretul împăratului, iar pe revers, în limba latină, o scurtă istorie a vieţii, realizărilor sau nerealizărilor respectivului împărat.

[9] Cabinetul Numismatic al Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca deţine cea mai mare colecţie medalistică din România referitoare la familia Habsburg (peste 2000 de medalii din aur, argint şi metal comun). Cea mai mare parte a acestei colecţii a constituit subiectul tezei mele de doctorat cu titlul *Heraldică medalistică central-europeană (sec. XVII–XIX)*, manuscris.

[10] Este vorba de o medalie mare din argint cu diametrul de 80 mm care face parte din excepţionala colecţie Esterházy şi se prezintă astfel: Av.: BRUNER;G.F.N.; circular: POTENS IN TERRA ERIT SEMEN EIUS· GENERATIO RECTORUM BENEDICETUR·; în câmp: pe o terasă înverzită pomul vieţii dezrădăcinat având coroana formată din medalioane înconjurate de ramuri de laur; central, un medalion mai mare cu bust dreapta Leopold I; în interiorul medalionului: LEOPOLD: MAGN: TURCARUM DOMITOR.; în exteriorul medalionului: IUSTITIA EIUS MANET.; medalionul lui Leopold este înconjurat de 14 medalioane ale înaintaşilor: 1) RUDOLP· I· R· I· A·; 2) ALBE – RT· I· R· I· A·; 3) ALB· II· R· I· A·; 4) MAX -IM· I· R· I· A·; 5) FERD – IN· R· I· A·; 6) RUD· II· R· I· A·; 7) FER· II· R· I· A·; 8) FERD· III· R· I· A·; 9) FER· IV· R· R·; 10) MATHIAS· R· I· A·; 11) MAX· II· R· I· A·; 12) CAROL· V· R· I· A·; 13) FRID· IV· R· I· A·; 14) FRID· III· R· I· A·; pe tulpina pomului : P*f* /CXI·;
Rv.: circular: DOMINUM FORMIDABUNT ADVERSARY EIUS, ET DABIT IMPERIUM REGI SUO. 1 REG. CAP. 2.10 ; în câmp: cerc format din flori de laur; în câmp: bust dreapta Iosif I, în armură, cu cască cu penaj, purtând Lâna de Aur; sub bust: IOSEPHUS I. D. G. ROM. ET HUNG. REX.;
* pe cant: [S] IC + DOMUS + ÆTERNUM + FLOREAT + AUSTRIACA +.

ca rege roman în 1690. Medalia are pe avers, în câmp, un pom al vieții (fig. 1) a cărui coroană este formată din 14 medalioane, dispuse circular, cu efigiile primilor împărați Habsburgi, în profil dreapta-stânga, după cum urmează: Rudolf I (1273–1292), Albert I (1298–1308), Albert al II-lea (1438–1439), Maximilian I (1493–1519), Ferdinand I (1556–1564), Rudolf al II-lea (1576–1612), Ferdinand al II-lea (1619–1637), Ferdinand al III-lea (1637–1657), Ferdinand al IV-lea (doar rege roman pentru că a murit înaintea tatălui său Ferdinand al III-lea), Mathias al II-lea (1612–1619), Maximilian al II-lea (1564–1576), Carol al V-lea (1519–1556), Fridrich al IV-lea (1440–1493) și Fridrich al III-lea (1314–1326). Medalioanele sunt înconjurate de ramuri de laur și au înscris în interior numele celui pe care îl reprezintă. Cele 14 medalioane înconjoară medalionul central, mai mare, cu efigia lui Leopold I. În interiorul acestui medalion se găsește următoarea legendă: LEOPOLD: MAGN: TURCARUM DOMITOR. (*Leopold cel Mare, învingătorul turcilor*), iar în exterior legenda: IUSTITIA EIUS MANET. (*Dreptatea lui va dăinui*).

Fig. 1.

După cum se poate observa, dispunerea medalioanelor nu este cronologică ea părând la prima vedere aleatorie. Primul medalion, așa cum se și cuvine, așezat în locul cel mai de jos, aproape pe tulpina pomului, acolo de unde pornesc ramurile, este a întemeietorului dinastiei de Habsburg, Rudolf I. Este singurul portret prezentat din față. El ne înfățișează un bărbat ajuns la o vârstă venerabilă, așa cum șade bine unui veritabil strămoș (de altfel, Rudolf I a și murit la o vârstă înaintată, la 73 de ani, ceea ce pentru secolul al XIII-lea este un adevărat record de longevitate). Este și singurul din șirul împăraților Habsburgi care poartă coroana imperială, urmașii săi, inclusiv Leopold, purtând pe cap cununa de laur, ca dovadă a legăturii directe cu împărații Romei antice. De la portretul lui Rudolf I pleacă în sus, pe ramurile pomului, medalioanele urmașilor, care, după cum am spus, par a fi așezate aleatoriu. De fapt nu este așa pentru că gravorii[11] au așezat medalioanele pe perechi, stânga – dreapta, astfel încât în partea superioară a coroanei pomului să fie așezați înaintașii direcți ai lui Leopold I: Ferdinand al III-lea și Ferdinand al IV-lea, tatăl, respectiv fratele său mai

[11] Medalia este gravată de MARTIN BRUNNER (1659–1725) și GEORG FRIEDRICH NÜRNBERG (1682–1724), ambii gravori ai monetăriei imperiale de la Nürnberg.

mare. Din punct de vedere propagandistic, această aşezare pe perechi este o lovitură măiastră, pentru că ea sugerează începuturile dinastiei, rădăcinile sale, şi prin plasarea ultimilor doi chiar în vârful acestei veritabile piramide imaginare, sugerează apogeul la care a ajuns măreaţa Casă de Austria.

Şi anul 1690 a fost chiar un an de apogeu pentru dinastie. În cei 250 de ani de când familia şi-a reluat locul pe tronul imperial, Habsburgii au reuşit să-şi consolideze puterea, să mărească teritoriul Imperiului, să includă în patrimoniul lor Boemia şi Ungaria, şi, mai ales, Leopold I a reuşit să zdrobească cea mai importantă forţă care ameninţa centrul Europei: Imperiul Otoman, stabilind aproape definitiv graniţa stăpânirii austriece pe Carpaţi.

Această aşezare piramidală a împăraţilor Habsburgi mai transmite un mesaj: întotdeauna membrii acestui clan s-au putut sprijini unii pe alţii, urmaşii continuând opera înaintaşilor, construind, generaţie după generaţie, tenace şi cu îndârjire cel mai întins imperiu din Europa. Cu asemenea înaintaşi, viitorul pare a fi luminos pentru Casa de Austria şi justifică şi legenda circulară a medaliei: POTENS IN TERRA ERIT SEMEN EIUS· GENERATIO RECTORUM BENEDICETUR· (*Seminţia lui va fi puternică pe pământ. Neamul celor drepţi va fi binecuvântat*). Pentru a sugera creşterea Casei de Austria, gravorii au folosit o altă metaforă prin dozarea mărimii medalioanelor. În timp ce portretele înaintaşilor trecuţi în nefiinţă, venind şi reprezentând trecutul pe care abia îl poţi întrezări sunt de dimensiuni mici, medalionul central dedicat lui Leopold, care reprezenta prezentul, este mai mare, în timp ce portretul de pe revers, dedicat lui Iosif I care era viitorul dinastiei, este de-a dreptul uriaş în comparaţie cu celelalte ocupând întreg câmpul reversului.

Fig. 2.

Cum spuneam, această medalie este dedicată încoronării lui Iosif I ca rege roman. Reversul medaliei (fig. 2) ne prezintă în câmp portretul unui tânăr cu plete lungi purtând pe cap o caschetă cu penaj[12], îmbrăcat în armură romană peste care se vede Lâna de Aur. În 1690 Iosif I avea 12 ani, dar portretul medaliei ni-l prezintă mult mai matur, artificiu folosit

[12] Costumaţia lui Iosif în acest portret este o încercare a gravorilor de a îmbina ideea de romanitate clasică (prin armura pe care o poartă Iosif) cu stilul baroc (cascheta cu penaj este specifică acestui stil) care începea să facă vogă în epocă şi este specific Casei de Austria.

pentru a înșela vigilența supușilor care vedeau dată a doua funcție a Imperilui unui copil[13]. În ciuda acestui fapt, portretul ne prezintă profilul unui tânăr senin și zâmbitor, privind cu încredere viitorul. Singularizarea sa pe reversul medaliei înseamnă o încununare a familiei dinastice prezentate pe avers și un punct de pornire, dar în același timp de continuitate, în opera de conducător al Imperilui. Sub portret sunt înscrise titlurile lui Iosif I: IOSEPHUS I. D. G. ROM. ET HUNG. REX. (*Iosif I, prin grația lui Dumnezeu rege roman și al Ungariei*). Portretul este înconjurat de un cerc format din flori de crin iar legenda circulară DOMINUM FORMIDABUNT ADVERSARY EIUS, ET DABIT IMPERIUM REGI SUO. 1 REG. CAP. 2.10 (*Dușmanii lui se vor înspăimânta de Domnul, și domnia sa o va da regelui său. I Regi, capitolul 2.10*) exprimă clar mesajul pe care Leopold îl transmite contemporanilor și eternității: cu acordul lui Dumnezeu el a cedat domnia regelui dorit de el care are menirea de a duce mai departe faima Casei de Austria.

Așa cum se poate observa, atât în cazul legendei de avers cât a celei de revers, au fost alese texte din Biblie. În primul caz este vorba de un fragment din Psalmul 111, în care sunt enumerate calitățile pe care trebuie să le aibă un bun conducător și de care orice Habsburg era convins că le are, iar în cazul reversului a fost luat un text din *Regi,* cap. 2.10.

Mesajul propagandistic al medaliei este încununat de legenda înscrisă pe cant: [s] IC + DOMUS + ÆTERNUM + FLOREAT + AUSTRIACA + (*Astfel să înflorească pe veci Casa de Austria*). Clar, limpede și precis, trecut prezent și viitor.

Viitorul dinastiei de Habsburg nu putea fi asigurat decât prin copii. De altfel, una dintre sarcinile majore pe care trebuia să le îndeplinească un monarh era și aceea de a asigura succesiunea la tron (în cazul Casei de Austria succesiunea se făcea pe linie masculină). La moartea sa împăratul trebuia să lase în urmă un moștenitor de sex masculin capabil să ducă mai departe înalta misiune a dinastiei. Dar, Dumnezeu care a ocrotit întotdeauna Casa de Austria, avea alte planuri. Dacă până la Carol al VI-lea, aproape o jumătate de mileniu, succesiunea pe linie masculină a fost un succes, chiar cu prețul trecerii moștenirii unei ramuri colaterale, Carol al VI-lea a murit pe neașteptate în 1740 lăsând în urma sa doar două fiice. Spre deosebire de înaintașii și urmașii săi[14], căsătoria dintre Carol al VI-lea și Elisabeta Cristina de Braunschweig-Wolfenbüttel care a avut loc în 1708 a fost binecuvântată doar cu 4 copii dintre care primul și ultimul născut au decedat la o vârstă foarte fragedă. Cea mai grea lovitură a fost maortea arhiducelui Leopold Johhan, mort la naștere în 1716, singurul fiu al cuplului imperial. Au rămas în viață doar Maria Teresia (1717–1780) și Maria Anna (1718–1744). Ultimul copil, Maria Amalia[15] a murit în 1730. Disperat, Carol al VI-lea a încercat să impună în timpul vieții sale succesiunea pe tronul imperial a fiicei sale mai mari, Maria Teresia, prin semnarea *Sancțiunii Pragmatice*, act rămas fără valoare, deoarece la moartea lui Carol colegiul elector a dat coroana imperială lui Carol al VII-lea de Wittelsbach, ginerele lui Iosif I. Coroana imperială a fost readusă Casei de Habsburg prin Francisc I de Lorena, soțul Mariei Teresia. Căsătoriți în 1736, cei doi au avut până în 1756 16 copii, dintre care 10 fete și 6 băieți. Este cunoscut faptul că Maria Teresia, dincolo de grelele sarcini pe care i le impunea conducerea, era recunoscută oficial ca MATER PATRIAE, dar, în particular, a fost o adevărată mamă de familie, acordând o atenție deosebită soțului și copiilor. Deși nu a neglijat îndatoririle oficiale, având grijă de marea familie

[13] Fără îndoială, și în cazul acestei încoronări, ca și în cazul încoronării lui Iosif ca rege al Ungariei în 1687 (la 9 ani), Leopold a trebuit să facă multe presiuni pentru a-și atinge scopul.

[14] De exemplu Leopold I, tatăl lui Carol al VI-lea, a avut din 3 căsătorii 16 copii, la fel ca și Maria Teresia, fiica lui Carol al VI-lea, cu deosebirea că toți cei 16 copii ai Mariei Teresia provin dintr-o singură căsătorie cu Francisc de Lorena.

[15] Maria Amalia s-a născut în 1724, la scurt timp după încoronarea părinților ei ca regi ai Boemiei. Una dintre medaliile de încoronare amintește în legendă că fericitul eveniment al încoronării este strâns legat de faptul că împărăteasa era însărcinată și toată lumea aștepta cu înfrigurare nașterea unui moștenitor de sex masculin. Dar cum spuneam, Dumnezeu avea alte planuri.

care o reprezenta Imperiul, şi am putea spune că a fost unul dintre cei mai harnici Habsburgi, ea s-a aplecat cu grijă şi asupra micii ei familii. Acestei mici familii îi este dedicată o altă medalie[16] din colecţia noastră (fig. 3). Ea a fost emisă în 1750 şi poartă pe avers portretul şi titlurile Mariei Teresia: MAR· THERES· D· G· ROM· AVGVSTA R· HVNG· ET BOH· A·D. AVSTR·/ MAIORVM VIRTVTE IN PROLE CONTESTATA IMMORTALIS [*Maria Teresia, prin graţia lui Dumnezeu împărăteasă romană, regina Ungariei şi Boemiei, arhiducesă a Austriei, nemuritoare prin virtutea strămoşilor dovedită în familie*]. Nu este scăpat nici acest prilej pentru a transmite un mesaj: Maria Teresia este nemuritoare prin virtutea strămoşilor şi familia din care face parte.

Fig. 3.

Până în 1750 cuplul imperial Francisc de Lorena – Maria Teresia de Habsbug au avut 11 copii:Maria Elisabeta Amalia (1737–1740), Maria Anna Iosefa (1738–1789), Maria Carolina Ernestina (1740–1741), Iosif Benedict August (1741–1790, viitorul Iosif al II-lea), Maria Cristina Johhana (1742–1789), Maria Elisabeta Iosefa (1743–1808), Carol Iosif Emanuel (1745–1761), Maria Amalia (1746–1804), Petru Leopold (1747–1792, viitorul Leopold al II-lea), Maria Carolina (1748, moartă la naştere) şi Maria Johhana Gabriela (1750–1762). Până în 1750 dintre aceşti 11 copii supravieţuiseră 8. Acestor 8 arhiduci şi arhiducese le este dedicată această medalie şi îi regăsim reprezentaţi pe reversal medaliei într-un mod mai puţin convenţional. Reversal ne prezintă în camp, sub ochiul lui Dumnezeu, pe o terasă înverzită, un pom înalt, viguros, cu frunziş bogat, fără îndoială imaginea Casei de Habsburg de-a lungul istoriei sale. De o parte şi de alta a acestui pom se găsesc înşiraţi alţi 8 pomişori, de o înălţime mai mică, dar puternici şi bine înfrunziţi. Aceşti sunt cei 8 arhiduci, fii şi fiicele supravieţuitoare ale Mariei Teresia şi Francisc de Lorena, dar, în egală măsură şi urmaşii lungului şir de Habsburgi stăpâni ai Europei. Sub ochiul lui Dumnezeu şi la umbra copacului puternic, tânăra generaţie de Habsburgi creşte pentru a îndeplini menirea dinastiei. Legenda reversului e clară: RATO FAVSTOQVE COELI AVSPICIO VBERAT BIENNIO;MDCCL (*Cu puterea împlinită şi favorabilă a cerului, înfloreşte rodnicia de doi ani*). Expresia *înfloreşte rodnicia de doi ani,* ne dezvăluie o stare de spirit în care credem că trăia Maria Teresia şi soţul ei: teama că cei doi ani (1748–1750) în care cuplul nu au mai avut copii ar putea pune în pericol dinastia având în vedere faptul că 3 din cei 11 copii muriseră la vârste foarte mici. Prin naşterea Mariei Johhana Gabriela în 1750 această teamă era înlăturată şi viitorul părea asigurat.

[16] Medalia este din metal comun, are 44,2 mm şi aparţine colecţiei Esterházy: Av.: DOBICHT; dublu semicircular: MAR· THERES· D· G· ROM· AVGVSTA R·HVNG· ET BOH· A·D. AVSTR·/ MAIORVM VIRTVTE IN PROLE CONTESTATA IMMORTALIS; în câmp: bust dreapta Maria Teresia diademată şi purtând mantou de hermină peste rochie.
Rv.: semicircular: RATO FAVSTOQVE COELI AVSPICIO VBERAT BIENNIO; în exergă:MDCCL; în câmp: subochiul lui Dumnezeu, pe o terasă cu ierburi, un pom al vieţii mare, cu frunziş bogat; în dreapta şi stânga sasunt aliniaţi alţi opt pomi mai mici dar bine înfrunziţi.

Medalia, deşi nu atât de impunătoare ca precedenta, are acelaşi mesaj de unitate, continuitate şi vigoare a dinastiei de Habsburg. Cu toate acestea, ea degajă un aer de intimidate, de atmosferă familială şi prin aceasta de apropiere de marea masă a supuşilor regali şi imperiali, făcând o legătură directă între conduşi şi conducători.

BIBLIOGRAFIE

BÉRENGER, Jean, *Istoria imperiului Habsburgilor*, Bucureşti, 2000.
CĂLIAN, Livia, *Heraldică medalistică central – europeană (sec. XVII–XIX)* – ms.
WHEATCROFT, Andrew, *Habsburgii. Personificarea unui imperiu*, Bucureşti, 2003.
ZÖLLNER, Erich, *Istoria Austriei*, vol. I–II, Bucureşti, 1997.

CONVENTIONAL GENEALOGICAL AND FIGURATIVE REPRESENTATIONS IN THE MEDALISTIC OF THE HAPSBURGS (17th – 18th centuries)

Abstract

For certain the Hapsburgs were one of the most important European families. They have a long history and major implications within their territory and beyond.

Coming into history as an obscure family of dukes and later of archdukes its members ended up by making their way on the European stage starting with second half of the 13th century. In 1273 the unknown count of Hapsburg, Rudolph[1], was elected and crowned as the emperor of the Holly Romano-German Empire under the name Rudolph I (1273–1291). He was in competition with the powerful king of Bohemia Ottokar II. The successor of Rudolph was count Adolph of Nassau (1292–1298), and after him Rudolph's son, Albrecht I (1298–1308) became emperor in 1298. In conflict with Louis IV Wittelsbach, the next Hapsburg who took the imperial throne was Frederick III ('the Beautiful')[2] (counter king) between 1314 and 1326. As the imperial position was an elective one for the next 100 years the Hapsburgs were not capable to win the choice of the elective college. The throne was occupied by the members of the dynasties of de Luxemburg[3] and Wittelsbach[4]. This period of one century has been used by the Austrian archdukes to consolidate their lordship upon the territories that were going to govern in the modern era. In the same period they were involved in battles with the kingdoms from East Austria such as Bohemia and Hungary. By the beginning of the 17th century these kingdoms were annexed to the Hapsburg heritage.

From 1438 to 1806, except a brake of 5 years, 1740–1745[5], the imperial throne was exclusively occupied by the members of the Hapsburg's Family who were in the same time Roman emperors and kings. At a glance view one can notice that once a Roman emperor of the Hapsburg house was elected he yielded his title of a Roman king to the presumptive successor so that he assured himself that the continuity and avoid a succession war. Once the Holy Romano-German Empire collapsed in 1806 last Hapsburg emperor, Franscisc II, proclaimed Austria as empire and himself became Francisc I, an emperor with a hereditary succession. This succession form lasted until 1918.

[1] Rudolph I, count of Hapsburg, duke of Swabia (1273–1282), duke of Austria (1274–1281/1282), duke of Carinthia (1276–1286).

[2] Frederick II the Beautiful is considered the first Hapsburg who saw Austria as his true motherland. Austria held the first place in a hierarchy of territories governed by the Hapsburgs. It is during his reign when the documents mentioned for the first time the expression "Herrschaft zu Österreich" (*dominum Austriae*).

[3] Charles IV-lea (1346–1378), Wenzel (1378–1400), Jobst (1410–1411) and Sigismund (1410–1437).

[4] Ruprecht (1400–1410), elector of Palatinate.

[5] At the death of Charles VI-lea in 1740 the imperial throne was vacant as the emperor died without any male successo. In reality that meant the end of the Hapsburg dynasty. Despite the efforts of Charles VI to have the official recognition of his daughter, Maria Theresa, as his successor to the imperial throne (Pragmatica Sancţiune), at his death the elective college did not assigned Maria Theresa as empress. There was a period of *interregnum* from 1740 to 1742. Between 1742 and 1745 on the imperial throne seated Charles VII Albert of Wittelsbach, the son in law of the emperor Joseph I.

The imperial position was always regarded by the Hapsburgs as a title of glory and as the years passed and one Hapsburg after the other were crowned as Roman emperors they believed that the throne became an hereditary right. As they were aware that initially the throne was taken by them following some political calculus rather than uncontestable rights therefore the Hapsburgs used all methods to consolidate their position. The best way to claim their right to the imperial throne was always their connection to the ancient Roman Empire[6], as most of their territories were parts of that ancient empire. The violent death of Albert I and the lost of the imperial throne, laic and material one has transferred the Hapsburgs into a imaginary empire they have built it up piece by piece giving priority to all that money could buy in their new world. The main allies of the family became the architecture – mainly the ecclesiastic one[7] – painting, sculpture and the written world. This effort of the Hapsburgs went even more intensive after the regaining of the imperial throne in the time of Leopold I (1658–1705), who emphasize this aspect. Amongst other instruments to achieve this goal one was the medal art[8], an efficient weapon in the propaganda war of the House of Hapsburg. Unfortunately, this topic has not yet been extremely well studied by now.

This time we may not refer to the efforts to connect the Hapsburgs to the classical antiquity but based on two medals in the collection of the National History Museum of Transylvania from Cluj-Napoca[9] we may try to present the way the Hapsburgs have percept their own dynasty.

First of these medals[10] is dedicated to the Roman emperors of the Hapsburg's family and the crowning of Josef I as Roman king in 1690. On the ob verse (fig. 1), in field, is the tree of life with its wreath holding 14 medallions, with the effigies of the first Hapsburg emperors, profiles to left, as follows: Rudolf I (1273–1292), Albert I (1298–1308), Albert II (1438–1439), Maximilian I (1493–1519), Ferdinand I (1556–1564), Rudolf II (1576–1612), Ferdinand II (1619–1637), Ferdinand III (1637–1657), Ferdinand IV (only as a Roman king as he died before his father, Ferdinand III), Mathias II (1612–1619), Maximilian II (1564–1576), Charles V (1519–1556), Frederic IV (1440–1493) Frederic III (1314–1326). The medallions are surrounded by laurel branches with the name of

[6] Amongst their Roman ancestors the Hapsburgs honored the most Julius Caesar and Nero who, according to the verbal historical tradition of the family granted some privileges to this family. Based on this privileges the was elaborated by the archduke Rudolf IV (1358–1365) the document *Privilegium maius* addressed to the emperor Charles IV of Luxemburg which demanded imperial dignities in concordance with the imperial rank of the Hapsburg family.

[7] Right from the beginning the Hapsburgs were convinced that their family was destined to take the imperial throne and considered themselves as being chosen by God. Therefore whatever they were committing it was in the name of God.

[8] There is a large number of medals in the medal collection of the National History Museum of Transylvania from Cluj-Napoca that can demonstrate this aspect. Amongst them one can notice the medal series signed by the engraver Christian Wermuth, made between 1694 and 1705. This series is dedicated to all the Roman emperors, although is starting with Nabucodonosor (to emphasize the idea of monarchy) and ends with Josef I. The series consists of 216 medals depicting the imperial portrait on the obverse while on the reverse there is a short description of their life, achievements and failures in Latin.

[9] The Coin Room of the National History Museum of Transylvania from Cluj-Napoca holds the largest collection of medals regarding the Hapsburgs from Romania (over 2.000 gold, silver, and bass metal). The largest part of this collection was the topic of my PhD thesis: *Medalist Heraldry in Central Europe (17th–19th centuries)*, manuscript.

[10] It is a big silver medal, 80 cm diameter, it belongs to the astonishing collection Esterházy. It can be described as follows: Obverse: BRUNER;G.F.N.; circular: POTENS IN TERRA ERIT SEMEN EIUS· GENERATIO RECTORUM BENEDICETUR·; in field: on a flourishing terrace the tree of life with roots to be seen and with its wreath composed of medallions surrounded by laurel branches; in the central part, a bigger medallion with Leopold I bust to right; within the medallion: LEOPOLD: MAGN: TURCARUM DOMITOR.; external side of the medallion: IUSTITIA EIUS MANET.; Leopold I medallion is surrounded by 14 medallions of his ancestors: 1) RUDOLP· I· R· I· A·; 2) ALBE – RT· I· R· I· A·; 3) ALB· II· R· I· A·; 4) MAX -IM· I· R· I· A·; 5) FERD – IN· R· I· A·; 6) RUD· II· R· I· A·; 7) FER· II· R· I· A·; 8) FERD· III· R· I· A·; 9) FER· IV· R· R·; 10) MATHIAS· R· I· A·; 11) MAX· II· R· I· A·; 12) CAROL· V· R· I· A·; 13) FRID· IV· R· I· A·; 14) FRID· III· R· I· A·; on the tree stem: P*f*/CXI·;
Reverse: circular: DOMINUM FORMIDABUNT ADVERSARY EIUS, ET DABIT IMPERIUM REGI SUO. 1 REG. CAP. 2.10; in field: a circle made of laurel flowers; Josef I bust in armor to right, helmet with feather, wearing the Golden Flee; below bust: IOSEPHUS I. D. G. ROM. ET HUNG. REX.;
* on the edge: [S] IC + DOMUS + ÆTERNUM + FLOREAT + AUSTRIACA +.

the person represented in the medallion. The 14 medallions go around the central one, bigger, with the effigy of Leopold I. The inside inscription of this medallion: LEOPOLD: MAGN: TURCARUM DOMITOR. *(Leopold the Great, defeater of Turks),* and the external inscription: IUSTITIA EIUS MANET. *(His justice is everlasting).*

As one can see the medallions are not displayed in a chronological order but in a random one, at the first sight. As it is normal, the first medallion is placed close to the stem where the branches run up. It is the founder of the Hapsburg dynasty, Rudolf I. It is the only portrait frontal presented. The portrait depicts an elder person, suits well for an ancestor (actually, Rudolf I died at 73 years old, quite a record for the 13th century). It is the only one of the emperors wearing imperial crown. His successors, including Leopold, wear laurel wreath as a symbol of a direct connection with the emperors of the ancient Rome. Above Rudolf's portrait, climbs up the medallions of his successors. Although at the first sight it looks a random order in fact the engravers[11] placed the medallions as pairs, left – right, so that the upper part of the tree wreath is reserved to the direct ancestors of Leopold I: Ferdinand III and Ferdinand IV, his father and his elder brother. From the propaganda point of view this display by pairs is a masterpiece of work as it suggests the beginnings of the dynasty, its roots. At the same time by placing the last two right on the top of this virtual pyramid it may suggest this great house of Austria reached its height.

Even the year 1690 was one of an apogee for the dynasty. From 250 years ago since this family retook the imperial throne the Hapsburgs have consolidated their power, enlarged the territory of the Empire, including Bohemia and Hungary. Especially Leopold I were able to crash the most important force that was threaten Central Europe: the Ottoman Empire, and establish the Austrian border on the Carpathian Mountains.

This pyramidal display of the Hapsburg emperors has another message, too: in all the cases the members of this family could rely on each other, the heirs kept working on the ancestors' project to build the largest empire in Europe. With such ancestors the future looks bright for the House of Austria and explains the circular inscription of the medal: POTENS IN TERRA ERIT SEMEN EIUS· GENERATIO RECTORUM BENEDICETUR· *(His nationality will be strong on Earth. The nation of the rights will be blessed*). To suggest the development of the House of Austria the engravers also use a different metaphor to fit on the size of medallions. While the portraits of those who those who have already passed away, there are smaller as they represent the past, the central medallion dedicated to Leopold I, representing the present is larger and on reverse the portrait of Josef I, representing the future and therefore is huge in comparison with the others and fills up the entire field of the medal.

As I said this medal is dedicated to the crowning of Josef I as a Roman king. The reverse of medal (fig. 2) shows a portrait of a young man with long hair and wearing a helmet with feathers[12], wearing a Roman armor on which is the Golden Flee. In 1690 Josef I was 12 years old, but the portrait on the medal shows him much older, a trick to mislead the subjects to believe that the second position in the empire is not given to a child[13]. Despite this aspect the portrait shows the profile of a young charming and smiling man looking forward to the future. Its single presentation on the reverse represents a success of the dynasty and a starting point for a leader of the Empire. Under portrait are inscribed Josef's I: IOSEPHUS I. D. G. ROM. ET HUNG. REX. *(Josef I, by the grace of God Roman king of Hungary*). The portrait is surrounded by a circle of lily flowers while the circular inscription says DOMINUM FORMIDABUNT ADVERSARY EIUS, ET DABIT IMPERIUM REGI SUO. 1 REG. CAP. 2.10 *(His enemies will be scared by the Lord and his lordship will give it to his king. I Kings, chapter 2.10*), which clearly delivers the message that Leopold wanted to send to his subjects with the agreement of God. He gave the kingship to the one he wants and who must bring further the fame of the House of Austria.

As one can observe both inscriptions on the obverse and reverse are quotations from the Bible. In the first case is a fragment of the Psalm 111, where are presented the qualities a good leader

[11] The medal is engraved by MARTIN BRUNNER (1659–1725) and GEORG FRIEDRICH NÜRNBERG (1682–1724), both were engravers of the imperial mint in Nurnberg.

[12] The clothing of Josef is an attempt of the engravers to combine the idea of classical romanity (the armor worn by Josef) in a baroque style (the helmet with feathers is typical for this style) that started to be in vogue and specific for the House of Austria.

[13] No doubts, like in the case of Josef's crowning as king of Hungary in 1687 (9 years old), Leopold had to put some pressure for his crowning to go as he wanted.

must have and which each Hapsburg must be convinced he posses them. The reverse is a text from *Kings*, chapter 2.10.

The propaganda message of this medal is guerdoned by inscription on the edge: [S] IC + DOMUS + ÆTERNUM + FLOREAT + AUSTRIACA + (*Thus should blossom forever the House of Austria*). Crystal clear, past, present and future.

The future of the Hapsburg dynasty was safe only through children. In fact one of the major tasks for a monarch was to assure the succession (in the case of the House of Austria the succession was based on the male line). When the emperor passed away he must leave behind a male successor capable to continue the noble mission of the dynasty. But God who protected the House of Austria had other plans. Until Charles VI, for almost half a millennium, the succession was on male line even with the price of passing the heritage to a collateral branch. Charles VI died unexpectedly in 1740 and had two daughters. Unlike his ancestors[14], the marriage between Charles VI and Elisabeth Cristina of Braunschweig–Wolfenbüttel in 1708 was blessed with only 4 children from which the first and the last ones died very young. The heaviest shock was the death of the archduke Leopold Johan, dead on birth in 1716, the only son of the imperial couple. Survived Maria Theresa (1717–1780) and Maria Anna (1718–1744). The last child, Maria Amalia[15] died in 1730. Desperately, Charles VI tried to impose Maria Theresa on the imperial throne by issuing the *Pragmantic Sanction*, a worthless document as at the moment Charles VI died the electing committee gave the imperial crown to Charles VII of Wittelsbach, the son-in-law of Josef I. The imperial crown was returned to the House of Hapsburg by Francisc I of Lorena, Maria Theresa's husband. They got married in 1736 and by 1756 they had 16 children, 10 daughters and 6 boys. It is well known that Maria Theresa, apart from the hard duties requested by administration was officially awarded MATER PATRIAE, but in private life she was a true mother dedicated to her husband and children. Without neglecting the official duties, we can say that she was amongst the most hardworking Hapsburgs, she also took great care of her family. To this family is dedicated another medal[16] from the same collection. The medal was issued in 1750 and on the obverse (fig. 3) presents the portrait and the titles of Maria Theresa: MAR· THERES· D· G· ROM· AVGVSTA R· HVNG· ET BOH· A·D. AVSTR·/ MAIORVM VIRTVTE IN PROLE CONTESTATA IMMORTALIS [*Maria Teresia, by the grace of God Roman empress, queen of Hungary and Bohemia, archduchess of Austria, immortal through the virtue proved in the family by her ancestors*]. This is another occasion to send a message: Maria Theresa is immortal owing to the virtue of her ancestors and the family she comes from.

By 1750 the imperial couple Francis of Lorena – Maria Theresa of Hapsburg had 11 children: Maria Elisabeta Amalia (1737–1740), Maria Anna Iosefa (1738–1789), Maria Carolina Ernestina (1740–1741), Josef Benedict August (1741–1790, the future Josef II), Maria Cristina Johhana (1742–1789), Maria Elisabeta Iosefa (1743–1808), Carol Iosif Emanuel (1745–1761), Maria Amalia (1746–1804), Peter Leopold (1747–1792, the future Leopold II), Maria Carolina (1748, dead at birth) and Maria Johhana Gabriela (1750–1762). By 1750 from 11 children only 8 survived. This medal is therefore dedicated to these 8 children who can be seen on the reverse in a less conventional illustration. The reverse (fig. 4) depicts in field, under God's eye, a green terrace, a high strong tree with rich foliage. No doubts, it represents the House of Hapsburg alongside its history. On each side of the tree there are other 8 smaller trees, still strong ones with rich foliage. These trees are the 8 archdukes, the surviving sons and daughters of Maria Theresa and Francis of Lorena but at the same

[14] For instance Leopold I, Charles VI father, was married three times and like Maria Theresa had 16 children. The exception is that all the 16 children of Maria Theresa were born in the same marriage with Francis of Lorena.

[15] Maria Amalia was born in 1724, shortly after the crowning of her parents as kings of Bohemia. An inscription on one of the crowning medals mentions that the happy event of crowning is strongly connected with the fact that the empress was pregnant and that everybody was looking forward to await a heir of male gender. But as we said God had different plans.

[16] Medal is made of bass metal; 44.2 mm and belongs to the Esterházy collection:
Obverse: DOBICHT; double semicircular: MAR· THERES· D· G· ROM· AVGVSTA R·HVNG· ET BOH· A·D. AVSTR·/ MAIORVM VIRTVTE IN PROLE CONTESTATA IMMORTALIS; in field, Maria Theresa bust diademed, right, wearing ermine mantle above dress.
Reverse: semicircular: RATO FAVSTOQVE COELI AVSPICIO VBERAT BIENNIO; in exergue: MDCCL; in field: under the God's eye on a green terrace with rich foliage; on left and right side there are other eight smaller trees with foliage.

time the heirs of a long row of Hapsburgs, rulers of Europe. Under God's eye and in the shadow of the higher and strong tree the young generation of Hapsburgs grows up to fulfill the destiny of dynasty. The reverse legend is crystal clear: RATO FAVSTOQVE COELI AVSPICIO VBERAT BIENNIO: MDCCL (*With the fulfilled and favorable power from the sky prospers the rankness of two years*). The expression *prospers the rankness of two years* reveal us a state of spirit in which Maria Theresa and her husband lived: the fear that the two years (1748–1750) when the couple did not give birth to a child may put in danger the dynasty, especially as 3 of the 11 children died very young. But the birth of Maria Johhana Gabriela in 1750 this fear vanished and the future looked to be safe.

Although the medal is not so impressive like the previous one, still transmit the same message of unity, continuity and vigor of the Hapsburg dynasty. At the same time there is a feeling of and intimate atmosphere, a family look and thus a close approaching to the royal and imperial subjects, making a connection between rulers and lowness.

Now, after so many years since these medals were issued, from a historical perspective we may affirm that the Hapsburgs have contributed not only to the reinforcement of their own dynasty but also to other royal houses in Europe. The archduchesses of Austria became queens of Poland, Portugal and France. Just to remember here the unhappy Maria Antoinette, Maria Teresa's daughter who lost her head on scaffold during the French revolution. But any position would have held a Hapsburg was aware of his high rank and his mission established by his ancestors: the increase of the dynasty's power.

CLAUDIA M. BONȚA

1683. ASEDIUL VIENEI REFLECTAT ÎN MEDALISTICĂ

Ce-a de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost marcată de un îndelungat conflict austro-turc, încheiat prin tratatul de la Carlowitz din 1699, tratat care consfințește victoria habsburgilor. Renașterea imperialismului otoman la mijlocul secolului al XVII-lea amenința direct Viena. Eșecul tratativelor de pace a dus la o intervenție turcă în Ungaria, agravată de o schimbare a obiectivului principal la începutul campaniei: otomanii doreau să se instaleze la Viena. Toată lumea era conștientă de încercarea cumplită care urma: imperialii aveau un efectiv de 60.000 de oameni bine pregătiți în timp ce armata otomană număra 110.000 oameni puși sub comanda lui Kara Mustafa căruia sultanul i-a delegat solemn puterile[1]. Marele vizir va decide, contrar tuturor opiniilor comandanților săi să înainteze spre Viena lăsând în urmă fortificațiile aflate în mâna imperialilor astfel încât armata turcă sosește la 14 iulie 1683 în fața reședinței imperiale părăsite de împărat și de guvern. La 12 august turcii cuceresc contraescarpa și provoacă pierderi grele garnizoanei vieneze care se străduia să reziste cât mai mult cu putință însă sosirea armatei de salvare duce la victoria creștină din 12 septembrie 1683 în bătălia de la Kahlenberg, din apropierea orașului și pune capăt asediului care durase 59 de zile[2]. Șarja cavaleriei grele poloneze provoacă panică în tabăra adversă iar marele vizir fuge cu trupele sale lăsând în urmă o pradă serioasă. Turcii au pierdut 15.000 de oameni, artileria și tot echipamentul în vreme ce aliații aveau doar 1.500 de morți. Armata de salvare cuprindea pe lângă imperiali și trupe bavareze, corpul saxon și 25.000 de polonezi dintr-un total de 65.000 de oameni puși de înțeleptul Leopold I sub comanda regelui polonez Ioan al III-lea Sobieski care se remarcase de curând în luptele cu turcii din Ucraina.[3]

Conjunctura favorabilă va duce la exploatarea victoriei[4] și la extinderea influenței habsburge spre est în urma unui efort de durată, un război care va dura din 1684 până în 1699. Parte a propagandei habsburge, medalistica va marca prin emisiuni speciale strălucita victorie creștină prezentând posterității imagini mai mult sau mai puțin simbolice ale acestui eveniment. Prezentul studiu este dedicat unui număr de șaptesprezece medalii care celebrează acest eveniment, medalii aflate în posesia Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca.

1. Prima dintre aceste medalii, aflată într-o stare de foarte bună conservare, este realizată din metal comun aurit, cu diametrul D = 64,6 mm, nr. inv. N 57204 și aparține colecției Esterhazy.

Av.: WANN DIESE HELDEN SIEGEN. SO MUS DER TÜRK ERLIEGEN. UNGARN DER FRIED VERGNÜGEN [*Când acești eroi învinș, turcul trebuie să piară și Ungaria să se bucure de pace*][5].

---

[1] Jean Bérenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor 1273–1918*, București, 2000, p. 251.

[2] Erich Zöllner, Istoria Austriei. De la începuturi până în prezent, vol. I, București, 1997, p. 309–312.

[3] Jean Bérenger, *op. cit.*, p. 251–260.

[4] Andrew Wheatcroft, *Habsburgii. Personificarea unui imperiu*, București, 2003, p. 342.

[5] Pentru traducerea legendelor am apelat la teza d-nei dr. Livia Călian, *Heraldică medalistică central-europeană, sec. XVII–XIX*, 2003.

În câmp: Principii electori de Bavaria, Saxonia si Brandenburg stau îngenunchiați alături de Leopold I şi se roagă sub numele lui IESUS, având alături scuturile cu stemă care ne arată mai clar identitatea fiecăruia. Chipurile personajelor sunt individualizate, toți cei patru sunt redați din lateral; recunoaștem pe Leopold cu profilul său inconfundabil, încoronat peste nelipsita perucă buclată; principele de Bavaria este mai slab, cu chipul uşor ascuțit şi mâinile uscătive, electorul de Saxonia ne apare surâzător, un bărbat chipeş purtând boneta princiară, iar electorul de Brandenburg, încoronat şi el, cu figura uşor dolofană, poartă o mustață răsucită fiind singurul personaj tuns scurt. Realismul chipurilor, fiecare cu expresia propriei pietăți, apare diferit de abstracția care caracterizează alte figuri din medalistică. Gesturile contrapuse, privirea direct spre spectator atrag puternic atenția în această imagine realizată după o schemă frontală simetrică. Implorarea divinității se face prin gesturi patetice cu mâini expresive, fiecare dintre cei patru are altfel împreunate mâinile: doar cu palmele apropiate, cu degetele împletite sau mai patetic, cu mâna dreaptă pe inimă şi cu stânga arătând în jos iar capul dat puternic pe spate. Săbiile suveranilor sunt lăsate la pământ, încrucişate, iar aceştia stau pe nişte perne în formă de nori. Franjuri ca nişte limbi de flăcări ies dedesubt şi numele lui Mahomed, MAHUMED este trecut jos, cu literele răsturnate într-o dezordine simbolică iar lateral, de-o parte si de alta a imaginii apare precizat anul 16 83. Caracterul aristocratic şi ritual al scenei este vizibil şi în fastuozitatea descriptivă a vestmintelor într-o imagine de extremă claritate. Veşmintele sunt detaliat redate, toți patru poarta mantouri de hermină, la cele două personaje aflate în prim-plan, Leopold I, respectiv electorul de Brandenburg, se vede paftaua; cel mai clar se vede îmbrăcămintea principelui de Brandenburg, o manta lungă prinsă cu o cingătoare simplă la mijloc. Leopold are hainele cele mai decorate, mai fine şi se vede clar carâmbul cizmei şi genuncherul armurii. Gravorul a demonstrat abilitate în redarea meticuloasă a suprafețelor materiale cele mai disparate, aproape transmițând iluzia tactilă şi spectatorului.

Rv.: HIW; circular: WIEN DAS ADLER NEST SICH FREUT. DAS DER TURKEN HEER ZERSTREUT. DANCKE GOTT O' CHRISTENHEIT [*Viena, cuibul vulturului, se bucură că oastea turcă (a fost) risipită. O, creştinătate, mulțumeşte lui Dumnezeu*].

În câmp: este redat asediul Vienei, în prim-plan apare oastea otomană care atacă, se vede infanteria care deja iese din scenă alergând înspre cetate, urmează apoi cavaleria ce are în frunte un comandant cu turban ce face semn cu ambele mâini trupelor să-l urmeze; câțiva nori de fum arată riposta creştină iar chiar în prim-plan, pe jos, sunt trei soldați căzuți la pământ. Este zugrăvit începutul măcelului cu primele victime, desigur din tabăra turcă, semn ca propaganda imperială funcționează. Tunurile otomane sunt plasate pe un deal şi stau aliniate înspre cetate, gata de tragere; se văd câteva corturi cu semilună între care cel mai vizibil e cel al comandamentului, mare şi semicircular; un steag drept răsare din mijlocul trupelor. În fundal se vede numeroasa oaste otomană cu steaguri, oaste ce umple tot platoul din fața oraşului şi se desfăşoară şi pe coama unui deal din apropiere. În plan secund, lateral, se vede Viena cu biserici, palate şi case între care se detaşează prin dimensiuni domul Sfântului Ştefan având în vârful turnului o stea şi semiluna[6]. Se observă şi zidurile oraşului, de tip Vauban, cu bastioane poligonale. Deasupra scenei, un vultur colosal, o acvilă unicefală încoronată şi limbată stă cu aripile desfăcute, ținând în gheara dreaptă o spadă şi un scut încărcat cu stema Austriei în stânga. Un curcubeu o înconjoară ca o aură iar peste curcubeu şade un porumbel ce ține în cioc o ramură de măslin. Imaginea vulturului biruitor tronează asupra tuturor: cuibul vulturului a fost salvat, zadarnice sunt strădaniile otomane. Toate personajele care apar sunt turci, nu se văd trupele creştine, se mizează pe un simbolism puternic. În depărtare se văd dealurile şi colinele din jurul Vienei.

Pe cant: O WIENN BEDENCKE GOTTES GNAD în continuare legenda este ilizibilă până la DANOCH IHM ALLZEIT FRUE U[nd] SPATH [*O, Viena, aminteşte-ți de mila lui Dumnezeu ... mereu Lui, dimineața şi seara*].

[6] Exista în epocă o convenție potrivit căreia clădirile însemnate astfel erau ferite de bombardamente din partea cobeligeranților.

2. Ce-a de-a doua medalie, într-o stare de foarte bună conservare este realizată din metal comun, cu diametrul D = 64,7 mm, nr. inv. N 71905 şi aparţine colecţiei Esterhazy.
Av.: · I· I· W·; circular: LEOPOLDUS. I. D.[ei] G.[ratia] ROM.[anorum] IMP.[erator] SEM.[per] AVGUSTUS. GER[maniae] HUNGAR.[iae] ET. BOH. [emiae] REX· [*Leopold I, prin graţia lui Dumnezeu împărat roman, veşnic august, rege al Germaniei, Ungariei şi Boemiei*].
Pe un soclu pe care apar majusculele A E
I
O V
A[ustria] E[st] / I[mperare] / O[rbi] V[niverso] [*Austriei i se cuvine a stăpâni asupra întregii lumi*] se află un bust de statuie reprezentându-l pe Leopold I laureat, spre dreapta, cu armură şi peruca buclată. La baza bustului stau ordonate o serie de trofee de război, steaguri cu semiluna, lănci, săbii, halebarde, o tolbă cu săgeţi, nişte flinte şi chiar două tunuri plasate simetric de-o parte şi de alta a soclului, într-o ilustrare a armamentului de luptă, o paradă a bogatei capturi de război; toate aceste arme au fost folosite împotriva imperialilor şi totuşi nu au biruit; nici numărul mare de soldaţi, nici buna înzestrare a acestora nu au reuşit pentru că protecţia divină a apărat cetatea. Expresia de satisfacţie de pe chipul împăratului este extrem de vizibilă. De-o parte şi de alta a soclului este înscris anul 16 83 urmat de o cruce pătrată.
Rv.: idem medalia nr. inv. 57204.

3. A treia medalie [catalog 13/81], într-o stare de foarte bună conservare este realizată din argint, cu diametrul D = 39,8 mm, nr. inv. N 57208 şi aparţine colecţiei Esterhazy.
Av.: circular: DIE ADLERS BURCK BESCHIRME FERNER GOTT. UND UNGLUCK TREFF DIE BÖSE TURKEN ROTT [*Dumnezeu să păzească în continuare cetatea vulturului şi hoarda rea a turcilor să aibă parte de nenorocire*].
În câmp: sub zidurile Vienei, armata creştină pune pe fugă trupele otomane. Întreg spaţiul central e ocupat de turcii care fug dezordonat iar în stânga imaginii se văd trupele creştine ordonate, încolonate, pornite în urmărirea otomanilor. În faţă se văd corturile cu semilună, abandonate de turci şi tunurile aliniate înspre creştini dar fără luptători. Dincolo de câmpul de bătălie se vede Viena cu fortificaţiile tip Vauban, cu o serie de clădiri, case, biserici sau palate şi cu domul Sfântului Ştefan cu stea cu 5 colţuri şi semilună în vârf. Deasupra imaginii o acvilă cu aripile desfăcute ţine în gheare două scuturi cu blazoane prinse cu panglici: în partea dreaptă stema Austriei iar în stânga stema Vienei. Acvila, simbolul lui Leopold I[7] apare în majoritatea medaliilor emise de acesta iar aici are în cioc o ramură de măslin.
Veduta este extrem de bine realizată, bătălia clar structurata dar acvila este mai puţin reuşită decât ne-am aştepta, asemănarea cu o gâscă cu penajul zburlit pe gât nu poate fi ignorată în ciuda calităţii artistice a medaliei.
Rv.: într-un medalion format din două ramuri de palmier este redat un bust de dimensiuni reduse reprezentându-l pe Leopold I laureat, având înscris anul 16 83 de-o parte şi de alta. Realizare destul de schematică în mare parte şi datorită dimensiunilor extrem de reduse ale bustului, portretul suveranului este uşor de identificat mulţumită detaliilor clare: nasul prelung, peruca cârlionţată şi cununa de laur, atribute nelipsite în portretele de medalistică ce-l au drept subiect pe Leopold I.
În interiorul ramurilor apare inscripţionat LEOP[oldus] D[ei] G[ratia] R[omanorum] I[mperator] [*Leopold, prin graţia lui Dumnezeu împărat roman*].
Sub bust: DEN 14 IUL.[ii] IST/ WIENN VON TURKEN/ BELAGERT MIT FEUER UND/ STURMEN 8. WOCHEN BEANG„/ STIGT. UND DEN 12 SEPT[ember] VON

[7] Robert Waissenberger (ed.), *Die Türken vor Wien, Europa und die Entscheidung an der Donau*, Catalog de expoziţie, Viena, 1983, p. 137.

K.[aiserlichen] M[ajestaet] LEOPOLDO. I./ MIT HILFF DERO ALLIIRTN ENT„/ SEZT. UND DER FEIND MIT VER„/ LASSUNG STUCK. U.[nd] PAGAGE/ DAVON GESCHLAGEN WOR„/ DEN. GOTT SEY GE„/ DANCKT. [*La 14 iulie Viena a fost asediată de turci şi îngrozită opt săptămâni cu foc şi tunuri; la 12 septembrie a fost despresurată de maiestatea sa imperială Leopold I cu ajutorul aliaților, iar dușmanul a fost alungat de acolo cu pierderea materialelor şi bagajelor. Să-i mulțumim Domnului*].
Pe cant: DIE ED GESEHEN· WERDEN· ·SAGEN DAS HAT GOTT GETHAN· [*Cei care au văzut asta vor spune „Dumnezeu a făcut aceasta"*].

4. Medalie din bronz, într-o stare de conservare medie, cu diametrul D=38,7 mm, nr. inv. N 57209; aparține colecției Esterhazy.
Av./Rv.: idem 822, fără legendă pe cant, stare mai proastă de conservare; este vizibilă folosirea unei matrițe mai puțin reuşite iar rezultatul este o medalie mai grosolană.

5. Medalie din argint, într-o stare de foarte bună conservare, cu diametrul D=37,7 mm, nr. inv. N 57211, colecția Esterhazy.
Av.: I K·; semicircular: DEI IUSTITIA PRUDENTIA FERDINANDI♦ [*Cu dreptatea lui Dumnezeu şi cu iscusința lui Ferdinand*].
În câmp: bust Ferdinand I cu coroană pe cap, cu părul tuns drept deasupra umerilor după moda epocii, cu îmbrăcămintea bogat decorată cu ceea ce par perle sau pietre semiprețioase, priveşte surâzător, cu gura întredeschisă în față. Deasupra sa, o mână ieşită dintr-un nor ține o sabie. Explicația din exergă este cuprinsă între vrejuri vegetale: VIENNAM/ OBSIDET FRUSTRA/ SOLIMANNUS♦/ 1529♦/ [*Soliman asediază zadarnic Viena, 1529*].
Rv.: semicircular: DEI CONSILIO INDUSTRIA LEOPOLDI♦ [*Cu sfatul lui Dumnezeu şi cu stăruința lui Leopold*].
În câmp: bust dreapta reprezentând figura binecunoscută a împăratului Leopold I laureat. Poartă îmbrăcăminte bogată şi perucă după moda vremii. Deasupra sa, dintr-un nor, iese o mână ce pare că-l binecuvântează. Dedesubt, acelaşi vrej vegetal încadrează scrisul explicativ din exergă: VIENNAM/ OBSIDET FRUSTRA/ MAHUMEDUS♦/ 1683♦ [*Mahomed asediază zadarnic Viena 1683*].

Medalia comemorează cele două asedii ale Vienei, făcând o paralelă între evenimentele similare din anii 1529 şi 1683, prin alăturarea portretelor celor doi stăpânitori ai Vienei epocilor respective, Ferdinand I şi Leopold I. Imaginile amintesc lumii că protecția divină a vegheat asupra acestor doi suverani, o afirmație redată plastic prin intermediul mâinilor care ies dintre nori. Probabil intenționat, apare o diferență de proporții între capetele suveranilor şi mâinile protectoare, sugerând astfel o putere mult mai mare decât cea pământeană a împăraților.

6. Medalie aflată într-o stare de foarte bună conservare, realizată din argint, cu diametrul D = 39,7 mm, nr. inv. N 57200 şi aparține colecției Esterhazy.
Av.: semicircular: LEOPOLDUS· I· D.[ei] G·[ratia] ROM·[anorum] IMPE·[rator] [*Leopold I, prin grația lui Dumnezeu împarat roman*]
În câmp: bust dreapta executat în relief reprezentându-l pe Leopold I. Portretul nu se bucură de cea mai fericită execuție, este destul de stângaci, chiar dacă redă trăsăturile definitorii ale împăratului – nasul lung şi maxilarul inferior ieşit în afară. Peruca este redată de o manieră ornamentală, la fel gulerul cămăşii cu volane. Chipul este tern, lipsit de viață, stins, fața este umflată iar portretul formal.
Rv.: text în câmp: ANNO DOMINI,/ 1683 14 MENIE IULŸ,/ TURCA OBIEDIT VIEN:/NAM, ET RURIUS 12 SEPTEMBRIS, RERELICTIS CA:/ ITRIS TERGA DEDIT [*În anul Domnului 1683, în luna iulie, 14, turcul a asediat Viena şi din nou, la 12 septembrie, după ce iar şi-a părăsit tabăra, a dat dosul*].

7. Medalie[8] din argint, stare de foarte bună conservare, cu diametrul D = 36,4 mm, nr. inv. N 57213, colecția Esterhazy.
Av.: în câmp: un turc îmbrăcat după moda orientală fuge înspre dreapta alungat de un vultur care-i smulge pălăria de pe cap. Turcul își lasă capul mai jos, între umeri și încearcă să-și protejeze creștetul cu mâna stângă; se văd câțiva picuri de sânge sau sudoare care cad șiroind de sub brațul stâng. Umilit, cu capul gol și barba lungă, calcă printre trofee de război, arme și o flamură ce are scrisă o inscripție probabil din Coran. Acvila limbată îl privește victorioasă cum este alungat. Turcul are o cămașă lungă prinsă cu brâu la mijloc, și un caftan lung pe deasupra iar în picioare poartă cizme cu vârful ridicat în sus. Atenția acordată detaliilor face vizibili chiar și nasturii de la cămașă. Potcapiul cu doi ciucuri precum și vârsta înaintată a personajului pleșuv cu barbă pare să sugereze privitorului că nu este vorba despre un turc de rând ci probabil de reprezentarea simbolică a unuia dintre comandanții armatei turce.
Rv.: text în câmp: WIENN·/ VOM TURKEN/ BELAGERT DEN $\frac{4}{14}$ IUL:

MDCLXXXIII. WARD/ DEN $\frac{2}{12}$ SEPT. [ember] DURCH DIE/ KAYS. [erliche]

MAY.[estaet] KÖNIG IN POHLEN, CURFF.[ürsten] IN/ BAYERN UND SAXEN/ DEM FRÄNC.[ischen] CRAYS, &/ RUHMLICH ENT„/ SETZT. [*Viena, asediată de turci la 4/14 iulie 1683, a fost despresurată cu glorie la 2/12 septembrie de maiestatea sa imperială regele Poloniei, de principii electori de Bavaria si Saxonia, de districtul Franconia etc.*].
Pe cant: DES ADLERS FLUG HAT SIEGS GENUG VON DIESEM ZUG [*Zborul vulturului are destulă biruință din campania asta*].

8. Medalie din argint, stare de foarte bună conservare, cu diametrul D = 43,2 mm, nr. inv. N 57213, colecția Esterhazy.
Av.: circular: OppVgnata bona est non eXpVgnata Vienna! NaM CoeLô perDens HostIbVs HostIs erat· [*Buna Vienă a fost apărată, nu luată! Căci dușmanul ce pierdea mântuirea se afla (in puterea) dușmanilor*].
În câmp: imagine realizată în trei planuri distincte dispuse pe orizontală: deasupra, în jumătatea superioară a imaginii răsare dinspre stânga un soare luminos, strălucitor, cu raze lungi ce ajung să alunge norii umflați din care se ivește semiluna. Imediat dedesubt se văd colinele din jurul Vienei și pe un segment îngust se profilează silueta orașului cu casele și bisericile sale dar fără fortificații iar în fața orașului, în partea inferioară a imaginii vedem cum trupele creștine alungă oastea otomană. Cele două armate sunt delimitate clar printr-o fâșie liberă. Un nor de praf sugerează plastic viteza pe care turcii au prins-o în retragerea lor. Interesant, soarele este personajul principal al imaginii, reușind sa capteze imediat privirea cu razele sale ca niște sulițe; efectiv îi percepem strălucirea. Norul situat exact deasupra trupelor turcești pare o reflecție spațială amplificată a busculadei terestre.
Rv.: circular: HOC ORIENTE FUGIT. *Die* $\frac{12}{2}$ *Sept:*[*embris*] MDCLXXXIII.

[*(Luna) fuge când acesta (Soarele) apare*].
În câmp: ne confruntăm cu o imagine extrem de încărcată, marcată de *horror vacuui*. Este o vedere aeriană a asediului Vienei cu planul cetății aflată pe malul Dunării. Cetatea, care are redate doar două clădiri între ziduri – domul și o clădire cu trei turnuri – într-o reprezentare simbolică, o proiecție a arhitecturii în minusculul ambient, este înconjurată de corturile otomane extrem de numeroase. În stânga observăm cum un corp de armată încearcă să forțeze intrarea în cetate; se vede clar că au trecut de prima curtină și se văd și apărătorii din interior într-o acțiune dramatică și redusă la esențial. Impresia generală este de minuțiozitate, decorativism, încărcătură psihologică maximă: privitorul se simte copleșit de numărul mare

[8] *Ibidem*, catalog 13/90.

al forțelor turcești angajate în asediu, retrăind anxietatea vienezilor de atunci în fața colosalei mașini de război otomane.

9. Medalie[9] din argint, stare de bună conservare, cu diametrul D = 43,7 mm, nr. inv. N 57212, colecția Esterhazy.
Av.: cerc format din flori de laur. Semicircular: IMPERY MVRVM AVSTRI - Aco INTERPONIT IN OR_{BE} [*Zidul, (pavăza) imperiului se ridică în lumea austriacă*].
În câmp: Soarele având în centrul său ochiul atoatevăzător al lui Dumnezeu își trimite razele înspre globul pământesc deasupra căruia tronează o acvilă bicefală uriașă. Cu aripile larg desfăcute, acvila limbată poartă coroană pe ambele capete, are monograma L pe piept și ține în gheare sceptrul și spada. În jurul globului scrie: SVB VMBRA ALAV[m] TVARV[m] [*Sub umbra aripilor tale*]. Jos, lateral, semiluna intră în nori iar între razele soarelui scrie: COL-LIG-IT AUX-ILY RAD-IOS [*își adăugă razele întru ajutor*]; deasupra norilor apare inscripția: $VICTAM_{9[que]}$, REDEGIT IN $VMBRA^{S}$ [*Și cea învinsă (semiluna) se întoarce în întuneric*]. Imaginea este încărcată de simbolism, limbajul alegoric este prezent: pământul este ocrotit de zidul austriac și este în siguranță la umbra protectoare a aripilor acvilei. Inițiala L pe pieptul acvilei reamintește privitorului că acvila bicefală era simbolul ales să-l desemneze pe Leopold I. Soarele participă și el cu strălucirea sa pentru alungarea semilunii în întuneric. Iar ochiul atoatevăzător ne arată că totul se petrece prin grația divină: *Dumnezeu este cu noi*, un credo care a îmbărbătat luptătorii creștini în grelele campanii antiotomane.
Rv.: text în cerc format din flori de laur: 1683/ DIE 14 IVLŸ/ VIENNA AVSTRIÆ/ Â/ TVRCIS OBSESSA/ SED/ +/ PROTECTORE ALTISSIMO +/ LEOP.[oldi] I. IMP.[eratoris]/ INDVSTRIA ET CONSILIO/ REGIS POLONIÆ/ IOAN: [nis] III/ PRÆSENTIA ET VALIDO/ AVXILIO/ continuă legenda dispusă pe două coloane; în stânga: IN PERSO[nam] SVCC: [edentibus]/ ELECT:[oribus]/ BAVA:[riae] SAXON[iae]/ ET IMPERY SVB/ SIDIO·/ COMCAPLIBR[S]/ DEI VT PRÆSI/ DENTE/ coloana din dreapta: DVCE LOTHA/ RINGO CÆS· [aris] LOC·[um] TEN[enente]/ G[ene]R[a] $LI^{So[qve]}$/ GENER·[ali] COM[ite]/ STARNBERG/ VRB[is] COMEN[dante]/ legenda continuă normal: VIENNESIVM/ DENI9[que] VNIVERSITATIS SENATVS/ OFFICIALIVM CIVIVM· AC INCOLARVM·/ CONCORDI OBSEQVIO AB OBSIDIONE/ PROFLIGATO HOSTE. EODEM ANNO/ DIE 12 SEPT·[embris] LIBERATA/ MATTHI·[as] MITTERMAIR À WAFF/ENBERGE: C.[æsareus] M.[onetarius] MONETA/ OBTVLIT. [*1683, în ziua de 14 iulie, Viena Austriei (a fost) asediată de turci, dar (a fost) eliberată de asediu în ziua de 12 septembrie în același an, după ce dușmanul a fost zdrobit cu efortul și cu sfatul preaînaltului protector, împăratul Leopold I, în prezența și cu ajutorul considerabil al lui Ioan al III-lea, regele Poloniei, (și) în prezența următorilor: electorii de Bavaria, de Saxonia și ai Imperiului...(text ilizibil)..., fiind locotenent general al împăratului ducele de Lorena, și comandant al orașului (Viena) generalul conte Stranberg, cu devotamentul unanim și în plus cu devotamentul unanim al comunității sfatului, demnitarilor, cetățenilor și locuitorilor din Viena. Mathias Mittermair von Waffenberg, monetar imperial, a oferit această monedă*].

10. Medalie din argint, stare de foarte bună conservare, cu diametrul D = 27,3 mm, nr. inv. N 55161, colecția Delhaes.
Av.: în câmp: imaginea Vienei asediate, cu tabăra turcă în care se înalță falnice corturile de campanie și reprezentarea vizuală a oștenilor turci care fug împrăștiați abandonând tunurile, alungați de forțele creștine perfect ordonate. Personajele sunt doar schițate, orașul este bine creionat, cu fortificații, case și biserici iar deasupra sa, pe două ramuri de laur tronează stemele Austriei și Vienei. În fundal se văd dealurile și colinele din jurul Vienei. Caligrafica

[9] *Ibidem*, catalog 13/59.

reprezentare de animale, cavaleri şi arme ne duc cu gândul la o tapiserie sau o miniatură mai degrabă decât la o medalie.
Rv.: text în câmp: WIENN/ BELAGERTE/ DER TURK 1683/ DEN $\frac{14}{4}$IUL.[ii]

WARD/ ENTSEZT D[en] $\frac{12}{2}$SEPT.[ember]/ MIT VERLUST/ ALL SFEINER/

STUCK.; [*Turcul a asediat Viena în 14/4 iulie 1683 (şi) a fost alungat în 12/2 septembrie cu pierderea tuturor pieselor sale (de artilerie)*].

11. Medalie din bronz argintat, numai avers, stare de foarte bună conservare, cu diametrul D = 36,4 mm, nr. inv. N 57213, colecţia Esterhazy.
Av.: ANT. MEŸB; semicircular: URBEM SER-VASTIS· ET ORBEM [*Ați slujit oraşul şi lumea*]; în exergă: VIENNA· AUSTRIÆ· A· TURCIS·/ OPPUGNARI· CÆPTA· D:[ie] 14· IULII/ LIBERATA D:[ie] 12· SEPT:[embris] A[nn]ō 1683·[*Viena Austriei a început a fi asediată de turci în ziua de 14 iulie (şi a fost) eliberată în ziua de 12 septembrie, anul 1683*]. În câmp: scenă de bătălie cu turcii care fug dinaintea imperialilor în faţa taberei de corturi. Se văd turci purtând turbane pe cap zăcând căzuţi la pământ, un steag cu semiluna este pe jos, gata să fie călcat în picioare de un călăreţ otoman ce poartă pe scut trei semiluni culcate; turcii fug privind înfricoşaţi în urmă. Aglomeraţie, freamăt, zbucium într-un tablou vivace care ne sugerează chiar şi vuietul bătăliei deasupra căreia tronează o Victorie înaripată în zbor care suflă dintr-o trâmbiţă privind în urmă ca şi când ar călăuzi pe cineva sau ceva şi ţine cu mâna dreaptă o altă trâmbiţă. Partea superioară a medaliei, mai degajată, nu face decât să accentueze dramatismul luptei şi al tumultului din planul inferior, al vârtejului de suliţe, ostaşi şi cai prinşi într-o încleştare crâncenă.

12. Medalie din argint, stare de foarte bună conservare, cu diametrul D=32,4 mm, nr. inv. N 57210, colecţia Esterhazy. Iniţial medalia a avut un inel de prindere în partea superioară, în prezent acesta este rupt.
Av.: semicircular: MARS SAXONICUS [*Marte Saxonul*].
În câmp: cap dreapta purtând coif cu penaj înfăţişându-l pe Johann Georg al III-lea, elector de Saxa reprezentat ca zeul Marte, într-o evidentă trimitere mitologică cu tentă propagandistică. Figura brută, robustă, a electorului este uşor împietrită sub povara coifului cu decoraţiuni vegetale şi a penajului impunător, de paradă. Privirea aţintită în gol, mustaţa răsucită în sus şi buzele întredeschise accentuează senzaţia de imobilism percepută încă de la o primă vedere a portretului.
Rv.: între ramuri de stejar şi palmier:VIENNA/ FAVORE NVMINIS/ PER SERENISS:[imum]/ ELECT:[orem] SAXONIÆ/ CUM CÆTERIS HE=/ ROIB$_{9[us]}$ A TURCIS/ LIBERATA·/ D.[ie] $\frac{12}{}$ SEPT.[embris] A[nn]°. 1683· [*Viena, cu îngăduinţa divinităţii, eliberată de sub turci în ziua de 12 septembrie 1683 de către preastrălucitul elector al Saxoniei împreuna cu ceilalţi eroi*].
Pe cant: DOMINUS ☐ FORTITUDO☐ NOSTRA ☐ [*Dumnezeu este puterea noastră*].

13. Medalie din argint, stare de foarte bună conservare, cu diametrul D=24,0 mm, nr. inv. N 43655, colecţia Esterhazy.
Av.: cerc format din flori de laur M H; semicircular: IN DER HÖHE EHR SEŸE GOT [*Lăudat fie Domnul în ceruri*].
În câmp: sub ochiul atoatevăzător al lui Dumnezeu o acvilă bicefală dublu încoronată şi limbată ţine în gheara dreaptă spada şi scutul încărcat cu stema Austriei iar în gheara stângă sceptrul şi scutul încărcat cu stema Vienei. Scuturile stau pe două ramuri de laur încrucişate şi legate cu o panglică pe care apar monogramele M H. Imaginea este marcată de un decorativism accentuat, un ornamentalism pictural care ne duce cu gândul la elegantele ara-

bescuri din miniaturile medievale, trăsături prezente la aripile acvilei ce domină imaginea sau la vrejul vegetal extrem de ornamental, aproape caligrafic, la coada acvilei şi în forma cordiformă a scuturilor, cu capetele frumos ornamentate şi îndoite înspre interior. Acvila pare vie cu penajul de pe gât zburlit, pieptul în solzi, aripile îngrijit redate; labele au o poziție uşor nefirească pentru a putea cuprinde scuturile. Penajul este redat diferit, nu se repetă. Nici un detaliu nu a fost neglijat în acest aspect extrem de elaborat al reprezentării plastice prezente pe medalie. Rezultatul este o impresie artistică bună, cu privitorul plăcut surprins de limpezimea imaginii.

Rv.: cerc format din flori de laur; în câmp: WIENN/ VON/TŸRKEN BELEGERT/ DEN 14 IVLŸ/ MIT HILFF GOTTES/ ABGETRIBEN DEN 12 SEPT:[ember]/ 1683/ [*Viena asediată de turci în 14 iulie, (care) cu ajutorul lui Dumnezeu (au fost) alungați la 12 septembrie 1683*]; sub text stau frumos aranjate, în mănunchi, trofee de război, arme şi flamuri într-o prezentare glorioasă a victoriei militare obținute.

14. Medalie din argint, stare de foarte bună conservare, cu diametrul D = 24,3 mm, nr. inv. N 43656, colecția Esterhazy; Av./Rv. idem medalia nr. inv. N43655.

15. Medalie din metal comun, stare de foarte bună conservare, cu diametrul D = 24,1 mm, nr. inv. N 72152, colecția Esterhazy.

Av.: semicircular: LEOPOLDUS· AVG·[ustus] IMP·[erator] CAESAR·[*Leopold augustul, împărat cezar*].

În câmp: o tabără turcească miniaturală peste care trece în galop spre dreapta Leopold I purtând armură şi coif cu penaj. Reprezentarea emană un uşor schematism, amintind vag de vechile monede galice. Întreg câmpul medaliei este ocupat de silueta eroului iar tabăra turcă cu oameni şi corturi este doar un conglomerat minuscul sub picioarele calului său. Biruința militară este subtil descrisă prin această supradimensionare a eroului care calcă în picioare la propriu inamicii, secerând totul în calea sa cu spada ridicată în mâna dreaptă. Calul, bine creionat, este surprins în galop cu picioarele întinse la maximum. Imposibil să nu remarcăm disproporția dintre torsul prelung al călărețului şi calul ce pare prea scurt pentru un asemenea luptător. Nu distingem nici un fel de preocupare pentru redarea chipului împăratului care nu se evidențiază decât prin nasul lung şi ascuțit.

Rv.: în câmp: imaginea oraşului Viena cu fortificațiile sale peste care zeița Victoria pluteşte în zbor spre stânga şi ține cu mâna dreaptă o trâmbiță din care sună în timp ce cu stânga arată înspre inscripția semicirculară VIENNA· LIBERATA·[*Viena eliberata*]. Din trâmbiță pare că iese învăluit acest anunț: aceste cuvinte sunt trâmbițate de Victoria deasupra oraşului. De trâmbiță este prins un steag cu un scut încărcat cu stema Austriei iar pe steag este trecut anul 16 83. Victoria poartă o tunică lungă, este înaripată şi arată cu mâna dreaptă înspre enunț. Steagul fluturând atinge uşor în zborul său vârful catedralei Sfântul Ştefan.

Atât aversul cât şi reversul medaliei suferă de o uşoară lipsă de claritate: se pare că accentul este pus pe idee, pe mesaj şi nu pe imaginea care pare destul de schematică, schițată şi puțin rigidă.

16. Medalie din bronz, stare de foarte bună conservare, cu diametrul D=43,5 mm, nr. inv. N 57206, colecția Esterhazy.

Av.: cerc perlat; semicircular: præCLara Vienna trIVMphat· [*Preastralucita Viență triumfă*]; sub ochiul atoatevăzător al lui Dumnezeu: DefenſorIbVs IstIs/ FortIbVs atqVe PIIs [*Acestor apărători viteji şi pioşi*]. Cronograma acestei legende CLVIIVMDIVIIIVVII = 1683 domină sub un soare strălucitor iar dedesubt se vede o armură romană pe un suport în formă de cruce, cu casca pusă în vârf. Pe brațele suportului sunt aşezate o coroană (brațul drept) şi o cunună de laur (brațul stâng). La picioarele suportului stau aranjate trofee de război – arme şi steaguri şi între ele, de-o parte şi de alta a suportului stau ghemuiți pe pământ doi prizo-

nieri turci spate în spate, cu turbanele pe cap şi mâinile legate la spate. De-o parte şi de alta a armurii, pe laterale, doi nori umflaţi servesc drept punct de pornire, respectiv de sosire pentru schimbarea semnelor zodiacale: cel al fecioarei urcă pe cer în timp ce semnul leului coboară. Pentru mai multă claritate sunt trecute şi lunile, iulie cu simbolul leului ce apune, gata să intre în nor, august cu simbolul fecioarei aflat chiar deasupra soarelui şi septembrie, balanţa ce tocmai iese din nor: Sep[tembris]/ ☐ Aug[usti]/ ☐ Iul[ii]/ ☐. Silueta Fecioarei ornată cu stele urcă pe cer iar cea a leului, la fel de înstelat şi el coboară de pe boltă. Impresia generală dată de imagine ne duce cu gândul la neoclasicism. Doar partea cu norii şi zodiile este mai animată în timp ce în restul reprezentării ne confruntăm cu o sobrietate maximă, o simetrie absolută şi chiar o anume răceală clasicizantă

Rv.: cerc perlat, semicircular: UND NEHR DICH EHRICH [*Şi hrăneşte-te cinstit*].

În câmp: o serie de acoperişuri de diferite forme, o turlă de biserică cu cruce deasupra între ele iar în fundal se vede chiar şi parte dintr-o casă amplasată probabil pe-o înălţime. Pe hornul acoperişului din prim-plan două berze îşi construiesc un cuib pe patru baluştri: una dintre ele aranjează ramurile în cuib iar cealaltă soseşte în zbor purtând în cioc o altă ramură pentru cuib. Deasupra frontonului casei o siluetă schematică într-o poziţie ce aminteşte vag de contrapost flutură o eşarfă deasupra capului, probabil un semn de bun augur. Concluzia care se impune este clară: tihnă, pace şi prosperitate pentru oraşul scăpat de sub ameninţarea păgână. Oamenii pot construi în linişte de-acum înainte, probabil acesta e sensul cuibului construit de berze.

17. Medalion[10] din metal comun aurit, stare de foarte bună conservare, cu diametrul D = 143,0 mm, nr. inv. N 72068, colecţia Esterhazy.

Av.: cerc format din flori de laur; dublu circular: LEOPOLDVS DEI GRATIA ELECTVS ROMANORVM IMPERATOR SEMPER AVGVSTVS, GERMANIÆ, HUNGARIÆ, BOHEMIÆ, DALMATIÆ, CROATIÆ/ SCLAVONIÆ REX: ARCHIDVX AVSTRIÆ. DVX BVRGVNDIÆ, STIRIÆ, CARINTHIÆ, CAR[niolæ] WIRTEMBERGÆ. COMES TYROLIS [*Leopold, prin gratia lui Dumnezeu ales împărat roman, veşnic august, rege al Germaniei, Ungariei, Boemiei, Dalmaţiei, Croaţiei (şi) Slavoniei, arhiduce al Austriei, duce de Burgundia, Stiria, Carintia, Carniola (şi) Württemberg, conte de Tirol*].

În câmp: bust din faţă al împăratului Leopold I, cu torsul uşor răsucit înspre stânga. Chipul nu îi seamănă decât vag, doar mulţumită perucii, mustăţilor şi buzei inferioare uşor răsfrânte, în rest avem un portret destul de golit de viaţă şi inert. Ochii lipsiţi de expresie privesc în gol într-o atitudine înţepenită; împăratul este maiestuos prin ţinuta vestimentară, nicidecum prin atitudine sau expresie facială. Poziţia înţepenită, ţinuta rigidă, figura ternă sunt cele trei coordonate ale acestui portret medalistic. Leopold I are în mâna dreaptă un pergament făcut sul iar mantia generoasă îi acoperă o bună parte din armură. Medalia emană un decorativism accentuat atât în detaliile vestimentare – reprezentativă fiind aici armura filigranată – cât şi în ornamentarea propriu-zisă a medaliei: cercul format din frunze de laur cu două flori având şase petale pe mijloc şi prinse cu o bandeletă în două părţi, sus şi jos.

Rv.: dublu circular: TIRK.[en] TARTARN, REBELLISCHE HVNGERN BELAGERN WIENN DEN. XIV. IVLII: KAYS[e]RL·[ische] CVR·[fürstliche] BAYR:[ische] SACHS:[ische] VND ANDERE REICHS – VÖLKER ENT„/ "SEZENS DEN. XII. SEPTEMB:[er] DER FEIND HINDERLAST ALLE STVK: BAGAGE: MVNITION, VND WIRD EISSERIST VERFOLGT. [*Turcii, tătarii, ungurii rebeli asediază Viena la 14 iulie. Prin despresurarea (făcuta de) imperiali, polonezi, cei ai electoratelor de Bavaria si Saxonia şi de alte popoare ale imperiului, la 12 septembrie duşmanul îşi părăseşte toate piesele (de artilerie), bagajele, muniţiile şi este urmărit cu înverşunare*]; coroana este încadrată de anul evenimentului, 1683.

[10] *Ibidem*, catalog 13/75.

Întreg reversul este dominat de o încărcătură ornamentală tipic barocă cu foarte multe cununi care dau impresia de *horror vacuui*. În centrul imaginii tronează un cartuş mare oval cu acvila bicefală, dublu nimbată, limbată, purtând pe piept un scut încărcat cu stema Austriei.

Cele şaptesprezece medalii prezintă numeroase variante ale unui subiect de succes în epocă, subiect redat prin imagini palpitând de viață, o panoramă senină şi luminoasă a victoriei asupra temutului Imperiu otoman. Se mixează aluzii clasice şi noțiuni vii ale vieții cotidiene, un fericit amestec de adevăr şi imaginație, de fantastic şi biografic într-un clasicism controlat care recurge frecvent la simbol şi alegorie, elemente care apar în toate aspectele culturii secolului al XVII-lea, atât în literatură cât şi în vestimentație sau arte. Perfect exemplu de sobrietate şi esențializare a mijloacelor formale şi a tehnicii, medalistica recurge la multiplicarea detaliilor descriptive, a personajelor, totul exprimând gustul pentru realitatea cotidiană. Interpretarea limbajului artistic conduce spre o imagine de ansamblu a belicosului eveniment, gravorii reuşind să imprime publicului un impact emotiv pur fără a recurge la excese. Serie de analogii şi reluări formale, medaliile se prezintă din nou ca mărturii ale gustului eclectic şi decorativ al epocii. Atenta dispoziție a elementelor compozitive şi grija scrupuloasă în redarea diferitelor superficii reuşeşte obținerea unui notabil impact vizual: inițial se percepe splendoarea întregului, abia la o privire mai atentă, prin analizarea părților, se relevă înalta calitate pictorică a imaginilor precum şi evidența fizică extraordinară, aproape tangibilă a detaliilor descrise. Interpretat în cheie politică, prezentat în diverse forme, asediul Vienei din 1683 reprezintă un punct de cotitură în istoria europeană care a adus cu sine un nou raport de forțe între Islam şi creştinătatea care număra acum o nouă mare putere, Imperiul habsburgic.

1683. THE SIEGE OF VIENNA REFLECTED IN MEDALS

Abstract

The second half of the 18th century was marked by a long conflict between the Austrians and the Turks, due to the rebirth of Ottoman imperialism, which posed a direct threat on Vienna. The failure of the peace negotiations led to the siege of the city starting with July 14th, 1683, but the arrival of the rescue army consisting of imperials, Bavarian troops, the Saxon and Polish army corps run by Polish king Ioan III Sobieski enabled the Christians to win the battle on September 12th, 1683, putting an end to the 59 days siege. As part of Habsburg propaganda, a series of medals were issued to mark the brilliant Christian victory, transmitting a series of images more or less symbolic on the event. The current study is dedicated to the analysis of 17 medals on this event, currently in the possession of the National Museum of History of Transylvania in Cluj-Napoca. The 17 medals show various aspects of one of the most fashionable topics in the epoch, mirrored in engravings alive with action, o serene and luminous outlook on the victory against the fearsome Ottoman Empire. A perfect example of sobriety and reduction to the essential, of the formal means and techniques, the medals turn to the multiplication of descriptive details and characters, the embodiment of a distinct taste for daily realities. The interpretation of the artistic expression enables the beholder to gain a bird's eye's view of the bellicose event, the engravers succeeding in conveying a purely emotive impact without turning to excesses. From the political perspective, presented into a number of forms, the siege of Vienna in 1683 is a turning point in the European history which brought along a new balance of powers between the Islam and the Christianity which now included a new power: the Habsburg Empire.

1

2

DEN 14 IULIJ
WIEN VOR TURCK
BELAGERT MIT FEUER UND
STURMEN 8 WOCHEN BEANG
STIGT UND DEN 12 SEPT VON
K.M. LEOPOLDO. I.
MIT HILFF DER ALLIIRTEN
ENTSETZT UND DERSELB MIT VER
LASSUNG 87 STUCK UND AGAGE
DAVON GESCHLAGEN WOR
DEN. GOTT SEY GE
DANCKT.

3

4

VIENNA
OBSIDET FRUSTRA
SOLIMANNUS
1529

5

VIENNA
OBSIDET FRUSTRA
MAHUMEDUS
1683

LEOPOLDVS I. D.G. ROM. IMP.

6

Anno Domini
1683 14 Mensis Julij
Turca obsedit Vien-
nam, et rursus 12 Se-
ptembris, relictis ca-
stris terga dedit

7

WIENN
VOM TURKEN
BELAGERT DEN 14 JUL.
MDCLXXXIII. WARD
DEN 12 SEPT. DURCH DIE
KAYS. MAY. KÖNIG
IN POHLEN, CURFF. IN
BAYERN UND SAXEN
DEM FRANC. CRAYS, &
RUHMLICH ENT-
SETZT.

HOC ORIENTE FUGIT

8

IMPERVM VIENNA AVSTRIA
AQUILIFERO NITENTE

VIENNA AVSTRIA
A
TVRCIS OBSESSA
SED
PROTECTORE ALTISSIMO
LEOPOLDO
REGE POLONIÆ
IOANNE III

9

WIENN
BELAGERTH
DER TURK 1683
DEN 14 IVLWARD
ENTSEZT D 12 SEP.
MIT VERLVST
ALL SEINER
STVCK.

10

11

VIENNA
FAVORE NUMINIS
PER SERENISS.
ELECT. SAXONIÆ
CUM CÆTERIS HE
ROIB. A TURCIS
LIBERATA

12

13

14

15

Defenforibvs Istis
Fortibvs atqve Pijs
Und Nehme Dich Ihrer An

16

17

DOCUMENTA

TRAIAN RUS

IOAN MICU MOLDOVAN ŞI ŞCOALA DIN SATUL NATAL

Într-o „Însemnare", nedatată, Ioan Micu Moldovan nota: „În care an am început a umbla la şcoală nu ştiu; doar de aceea îmi aduc aminte că locul naşterii mele în Varfalău lângă Turda, atunci s-a făcut casă nouă pentru şcoală. Casa aceea era chiar lângă casa parohială şi dedesupt era zidită din piatră, iar deasupra avea pereţi de stâlpi şi grinzi bugărite frumos, iar acoperişul era din scândură. Faţa zidirii era întoarsă spre miazăzi. În parter, ½ îngropat în pământ, era sala de propunere, iar în etaj locuinţa jupânului dascăl, tinda şi o chilie". La acea dată învăţător în sat era, folosind expresia din documentul citat, jupânul Ilarie Savu.

La 7 ianuarie 1827 într-un raport referitor la şcolile din protopopiatul aşa-zisului „Scaun al Arieşului" se menţionează că în Vârfalău învaţă 29 prunci la dascălul Macavei Ion, ceea ce demonstrează că aici s-a desfăşurat învăţământ românesc confesional şi înainte de construirea localului la care a făcut referiri cărturarul din „Mica Romă".

Timp de peste şapte decenii, în această „casă nouă pentru şcoală" au învăţat să scrie şi să citească copiii sătenilor români din Moldoveneşi şi Vălenii de Arieş, sub îndrumarea unor harnici dascăli proveniţi din rândul ţărănimii ca şi mentorul lor născut în această aşezare de lângă Arieş, la intrarea în Ţara Moţilor, la 13 iunie 1833. Preotul Ioan Patacian îi scria, la 14 ianuarie 1871, lui Ioan Micu Moldovan, că „şcoală ca a noastră nu-i în Tractul Arieşului, curăţită şi rânduită, ba şi bani avem, împrumutatul statului, de la credincioşi", iar cei 40 elevi urmează regulat cursurile şcolare.

Sub aspectul dotării cu manuale şi material didactic, în mică măsură s-au schimbat lucrurile în decursul deceniilor. În schimb, clădirea şcolii, pe măsură ce înaintăm în timp, a început să se deterioreze, sătenii, care trăiau „în gradul suprem de mizerie", nu au avut „în mână nimic" ca să poată repara edificiul şcolar. De asemenea, fiind „amărâţi, goi, umbriţi de necazuri" în mică măsură au reuşit să-şi „plătească preoţii şi învăţătorii". Cei mai mulţi dintre ei erau nevoiţi să lucreze ca zilieri pe proprietăţile baronului Iosika, deputat în Parlamentul Ungariei.

Corespondenţa purtată de învăţătorii şi preoţii din Moldoveneşti cu cărturarul de la Blaj, deţinător şi de înalte funcţii bisericeşti, are o deosebită importanţă pentru cititori întrucât ea reflectă greutăţile pe care le aveau de înfruntat aceştea din cauza salariului mic, a lipsei manualelor şi materialului didactic, a situaţiei şcolii în sine. Condiţii vitrege în care ei au reuşit totuşi, după cum rezultă din aceste documente, să-şi îndeplinească sarcinile didactice şi bisericeşti, întrucât în acelaşi timp erau şi cantori docenţi.

Românii din cele două sate din apropierea Arieşului fiind săraci şi în număr destul de mic, nu au avut posibilităţi băneşti de a susţine material dascălii copiilor lor. Învăţătorul Romul Şandru menţiona într-o scrisoare că a primit de la cele 80 familii câte-o felderă (16 cupe vechi) de grâu şi cucuruz, în valoare de 64 florini, la care s-au adăugat terţialitatea de stat (5 florini) venitul din fundaţia şcolară (30 florini), din zilele de clacă pe care trebuia să le presteze sătenii (8 florini) şi pometul din grădină (5 florini), precum şi 111 florini de la biserică. Pe lângă acest venit anual, în valoare de 212 florini, i s-a asigurat „cvartir liber în

edificiul şcolii" şi patru cară de lemne din pădurea bisericii. Ca să „nu lase şcoala în mâinile străinilor" a fost nevoit să raporteze Inspectoratului şcolar că primeşte pentru slujba sa un salar anual de 300 florini. Aceasta deoarece, conform legilor maghiare cu privire la învăţământ, acolo unde învăţătorul nu putea fi întreţinut de săteni şcoala urma să fie închisă sau transformată în instituţie de stat în care limbă de predarea era cea maghiară.

Pentru a evita o astfel de situaţie, Ioan Micu Moldovan a acordat anual învăţătorilor din satul natal, sub formă de ajutor, suma de 150–250 florini, plătită în trei-patru rate. În situaţia în care dascălii respectivi se aflau într-o situaţie dificilă, sub aspect material, au primit de la înaltul ierarh alte sume de bani. „Am primit banii pe care Ilusrătatea Voastră mi a-ţi trimis. Sărut mîna şi din adâncul sufletului vă mulţumesc", sublinia învăţătorul Alexandru Popp în scrisoarea expediată la Blaj la 6 octombrie 1902 după ce s-a reîntors de la părinţii săi din Ighiu. Banii respectivi au fost cheltuiţi cu drumul şi ajutorarea părinţilor, aflaţi şi ei într-o situaţie critică.

Problema manualelor şi materialul didactic se regăseşte, de asemenea, în scrisorile respective. Deoarece Ioan Micu Moldovan a preluat de la Timotei Cipariu sarcina editării de cărţi în calitate de admnistrator al tipografiei diecezană şi apoi de director al liceului ajungând în fruntea cărturărimii, dascălii satelor i-au solicitat mai ales aritmetici, abecedare, catehisme, cataloage precum şi alte materiale didactice. La 22 septembrie 1913, de exemplu, învăţătorul Iuliu Popp solicită pentru şcoala greco-catolică din sat următoarele manuale: 10 exemplare Carte de citire românească, 10 exemplare Abecedar, clasa a II-a, 5 clasa III-a, 2 clasa IV-a, 10 exemplare Carte de citire maghiară clasa a II-a, 7 clasele III-IV; 7 exemplare Geografie clasele III-IV; 10 exemplare Aritmetică clasele I-II, 5 clasa III-a, 2 clasa IV-a, 10 exemplare Catehisc clasela I-IV; 7 exemplare Gramatica limbii române şi maghiare; 2 exemplare Economia grădinăritului; 3 exemplare Constituţia patriei; 1 exemplar Octoih. Ca să nu aibă „neplăceri pentru ele" din partea autorităţilor maghiare îl roagă pe Ioan Micu Moldovan ca respectivele cărţi să „fie aprobate cu număr ministerial".

De fapt, în ultimele decenii ale secolului al XIX lea, Ioan Micu Moldovan devine principalul răspânditor de carte românească în Transilvaniei, el însuşi scriind imens pentru lumea satelor.

Numeroasele solicitări de manuale şcolare şi de alte cărţi au fost onorate de către cărturarul de la Blaj, sub formă de ajutor. Totodată, ca membru al Academiei Române, a făcut demersuri la înaltul forum ştiinţific pentru a dona şcolilor româneşti din Transilvania cărţile necesare procesului de învăţământ. În 1913 şi 1914, bunăoară, o seamă de şcoli confesionale româneşti din arcul intercarpatic au primit de la Academia Română, fondul Ioan Fătu, un număr important de cărţi (Istoria Biblică, Catehismul mic, Catehismul catolic, Abecedar românesc, Abecedar unguresc, Poezii, Declamări, Economic etc.), care au fost distribuite elevilor. Şcoala românească din Moldoveneşti a primit 19 manuale, care, prin intermediul preotului local Octavian Colceriu, au ajuns în mâna elevilor: Victoria Vancea, Valentin Moldovan, Reghina Truţ, Alexandru Popa, Melania Colceriu, Virgil Rancea, Vasile Cosma, Ioan Raţiu, Reghina Moldovan, Victoria Congliş, Vasile Vanea.

Pentru ajutorul primit, în bani şi-n cărţi, învăţătorii şi-au exprimat, în fiecare scrisoare, mulţumirile lor, însoţite de angajamentul că vor depune o activitate stăruitoare în vederea îndeplinirii sarcinilor şcolare. „Deja 10 ani au trecut – sublinia învăţătorul Romul Şandru la 20 mai 1897 – de când am fost ales de învăţător în comuna Vârfalău sub scutul şi sub patronarea Reverendissimului Domn. Deci, acum stând pe ruinile a celor 10 ani, vă mulţumesc din inimă de sprijinul şi încrederea ce a-ţi avut-o în mine în acest interval îndelungat, stăruindu-mă după putinţă a satisface dorinţa-mi".

Conform celor relatate de expeditorii scrisorilor, elevii au urmat cursurile, însuşindu-şi în condiţii satisfăcătoare materia predată, ceea ce s-a reflectat şi-n modul de desfăşurare a examenelor de sfârşit de an. Într-o epistolă, datată 22 octombrie 1891, se menţionează că din cei 40 „de copii de şcoală" în prima zi au fost prezenţi 11, ceilalţi urmând să

frecventeze cursurile mai târziu întrucât „nu umblă nici unul la unguri"; învățătorul e convins că „nu vor umbla" nici în viitor la școala ungurească deoarece „după mai multe combateri și catheisme ținute cu părinții pruncilor „de către preotul" Simion Luca, au promis că vor veni la școala confesională greco-catolică din sat. Din scrisoarea din 25 septembrie 1902 aflăm că dintre cei 32 băieți obligați „să frecventeze școala toate zilele" vin regulat la cursuri 20 elevi; ceilalți, „fiind dintre cei mai mărișori", n-au putut să meargă la școală deoarece părinții i-au oprit „spre a le mai ajuta la munca câmpului". În anul școlar 1914–1915, din cei 29 băieți înscriși „24–25 umblă mai regulat la școală", obținând la învățătură progrese „destul de binișor", inclusiv cei „12 începători" care de la „Crăciun cunosc literele mici și originale și derivate, precum și literele mari și acum citesc pe la bucățile de lectură"; în același timp școlarii vorbesc bine românește.

La examenele de sfârșit de an, elevii au dovedit, prin răspunsurile date, că și-au însușit materia parcursă în timpul anului școlar. De obicei ele s-au desfășurat sub președenția protopopului Tractului Arieș. Astfel, la 7 iunie 1903 au participat la examen 31 băieți, deși acesta s-a ținut „a doua zi de Rusaliile maghiarilor", în prezența aproape „a toți poporenii noștrii", care „după finire" s-au întors „mângâiați către acasă". În 1904 la examenul de sfârșit de an, ținut în prezența „unui număr frumos dintre credincioșii poporeni", „băncile au fost pline de băieți ca și în decursul anului" cu toate că „ploaia frumoasă" care „a picat peste Vârfalău și jur" i-au tentat pe mulți săteni să meargă „la lucrul câmpului și-n special la săditul de ceapă". În toate scrisorile se vorbește numai de elevii băieți, ceea ce face pe cei neavizați să concluzioneze că fetițele nu urmau școala din sat; în realitate, după cum se menționează în alte documente începând cu secolul al XX lea, școala e frecventată atât de băieți cât și de fetițe.

Datorită „bunătății și grației" lui Ioan Micu Moldovan, concretizate într-un substanțial ajutor financiar, în anul 1904 a avut loc „adunarea" învățătorilor din despărțământul de care aparținea școala din Moldovenești, la care, în calitate de oaspeți, au fost și „învățătorii de stat din Varfalău și Rachiș și jur", precum și inspectorul „școlastic regesc". Lecția model ținută de învățătorul Alexandru Popp a fost apreciată de participanți, chiar și inspectorul fiind „mulțumit față de toate".

Din corespondența slujitorilor școlii și ai bisericii greco-catolice cu cărturarul și înaltul ierarh de la Blaj, care n-a uitat nicicând că s-a născut în Moldovenești, rezultă, totodată, eforturile depuse pentru ridicarea unui nou locaș școlar. Concretizate în cumpărarea unui teren corespunzător, procurarea materialului de construcție, angajarea meșterilor, obținerea aprobărilor impuse de legislați maghiari și, mai ales, depășirea cu bine a șicaniilor făcute de autoritățile locale și comitatense. Toate acestea au presupus alergături pe la diferite instituții de stat, cheltuirea a importante sume de bani. La care s-au adăugat uneltirile „unor răuvoitori", lansarea de zvonuri care au avut o influență negativă asupra stării de spirit a sătenilor români. S-a susținut, de pildă, că sătenii vor fi obligați să suporte toate cheltuielile pentru noul edifciu școlar, din care cauză uneori au devenit „cu totul reci față de școală"; alții au susținut că terenul destinat edificiului școlar va fi trecut pe numele lui Ioan Micu Moldovan și, ca urmare, cu timpul acesta și construcția de pe el vor deveni proprietatea nepoților lui din sat. După ce sătenii „au fost luminați", de către preot și învățător, „despre starea lucrurilor", ceea ce a necesitat timp, sătenii și-au dat seama că sunt „asmuțiți de cineva".

La începutul anului 1910 intravilanul viitoarei școli a fost cumpărat cu toate că fostul proprietar a primit „ceva instrucțiuni de la cineva ca să nu cedeze". Reprezentantul Primăriei a ieșit la fața locului și a „bătut pociumbii pe unde se va pune edificiu", cu întârziere, iar actele pentru aprobare au fost înaintate Scaunului Orfanal abia după șase luni. La Prefectura din Trascău (Rîmetea) delegatul sătenilor a întâmpinat greutăți din cauză că funcționarul respectiv a considerat că nu-i nevoie de o nouă clădire școlară în sat deoarece nu are cine suporta cheltuielile pentru construcție și pentru salariul învățătorului, iar la „ajutor nu

pot conta"; numai după ce a fost lămurit că toate acestea vor fi suportate de Ioan Micu Moldovan, contractele prezentate au fost aprobate. La rândul ei, Comisia administrativă a comitatului Turda-Arieş a comunicat Senatului şcolar, la 11 noiembrie 1910, că în sat „n-ar fi teritoriu pentru prunci". În realitate terenul destinat noului edificu avea o suprafaţă egală cu cea a şcolii maghiare de stat „unde sunt prunci de 10 ori atâţia", adică de 244 m^2, şi nu de 154 m^2 cât susţin autorităţile. De asemenea, Inspectoratul şcolar al comitatului „tot amână" aprobarea unor acte „ca să întârziem" începerea construcţiei.

Cu toate că autorităţile au continuat să pună „piedici, împreună cu baronul", prin demersuri susţinute s-a obţinut aprobările prevăzute de legislaţia în vigoare, în primăvara lui 1911 începând lucările la construirea noului local şcolar. În august 1912 construcţia a fost „gata cu ajutorul Autotputernicului Dumnezeu", impunând „respect până şi conaţionalilor noştri" de etnie maghiară.

Protopopul Tractului Arieş, Gavril Popp, îl informează, la 15 august 1912, pe Ioan Micu Moldovan că inginerul însărcinat cu verificarea calităţii construcţiei a fost „la calandarea şcolii din Varfalău" unde „a aflat de bune lucrările efectuate"; a cerut, însă, să se mai facă doi trepţi şi să se bulgărească podul de deasupra. La 17 septembrie, acelaşi an, într-o nouă scrisoare protopopul subliniază că „şcoala e acum în ordine, singur cuptorul lipseşte".

Cheltuielile pentru construirea edificiului şcolar, suportate în toatalitate „prin sacrificiul personal", de către Ioan Micu Moldovan au fost estimate la 5289, 83 florini. Şi după ce şcoala a fost „gata şi poate fi dată în folosinţă" sumele necesare cumpărării mobilierului şi materialului didactic precum şi o parte din salariul învăţătorului au fost suportate tot de vicarul general de la Blaj, prin fundaţia ce-i poartă numele, dovedind în acest fel „adevărata dragoste către biserică, şcoală şi neamul nostru", de „însemnătate perenă" pentru români, cum frumos glăsuieşte un document.

Scrisorile cercetate de noi referitoare la şcoala confesională greco-catolică din Moldoveneşti acoperă anii 1875–1914, perioadă în care Ioan Micu Moldovan a fost profesor şi director al gimnaziului din Blaj, canonic metropolitan, prepozit capitular, vicar general arhiepiscopesc, prelat papal. Ele sunt scrise cursiv cu cerneală neagră. Din stilul şi conţinutul lor, redactate într-o limbă firească, cu puţine particularităţi regionale, se degajează dragostea autorilor respectivi, învăţători şi preoţi, faţă de binefăcătorul lor, „tatăl şi patronul cel mai bun", Ioan Micu Moldovan.

Toate scrisorile sunt originale, scrise în limba română. În transcrierea lor am păstrat forma iniţială a cuvintelor, intervenind doar în cazul în care unele dintre acestea trebuiau redate în ortografia actuală.

Pe verso unora dintre documentele respective Ioan Micu Moldovan a notat suma acordată solicitantului şi data expedierii ei în Moldoveneşti, iar la altele au fost ataşate chitanţa cu sumele trimise.

Scrisorile pe care le prezentăm cititorilor revistei, în extenso, în număr de 22, acoperă anii 1890–1912.

1. 1890 noiembrie 11, Moldoveneşti. Învăţătorul Nicolae Mazere îl roagă pe Ioan Micu Moldovan să trimită şcolii o seamă de cărţi.

Reverendissime Domnule!

Din cele exprimate până acum m-am convins pe deplin că numai Reverenţia Ta este susţinătorul şcolii noastre din Varfalău. Ca atare, cred că nici acum nu-ţi vei detrage bunăvoinţa ce totdeauna ai avut-o faţă de această şcoală şi vei îndrepta o lacună care împiedică mult mersul învăţământului.

Se simte, adică, lipsa unor manuale de şcoală, căci şcolarii se înmulţesc foarte după ce, cu mare greutate, mi-a succes a-i scoate de prin şcolile ungureşti care până acum erau înfundate de prunci români. În special cărţile a căror lipsă mai tare se simte sunt următoarele:

1. *Exerciţii practice de Negruţiu Ungureanu, în 10 exemplare*
2. *Legendariu de St. Pop, în 8 exemplare*
3. *Fizica de C. Chirilă, în 5 exemplare.*

În urmă, manifestându-mi simţămintele de recunoştinţă şi devotament, am rămas al Reverdissimei Tale plecat.
Varfalău în 11 XI 1890.

Nicolae Mazere, învăţător

* Arhivele Naţionale, Direcţia Judeţeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 12808/1890.

2. 1891 octombrie 22, Moldoveneşti. Învăţătorul Romul Sandru îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre începerea cursurilor şcolare şi greutăţile întâmpinate.

Ilustrissime Domnule!

Cer scuze pentru îndrăsneala prea mare pentru incomoditatea făcută prin aceste puţine şire. După ce prin bunăvoitoarea D-voastră încredere ce aţi pus-o în mine, despre care promiţându-vă că niciodată nu ve-ţi fi înşelaţi, vă comunic că reieşind de învăţător în comuna Varfalău, precum vă este cunoscut, am şi început şcoala cu copiii cu data de 12 l.c.; în urma căreea în prima zi de şcoală mi s-a înmatriculat 11 inşi, care frecventează regulat; sunt 40 copii de şcoală până acum, de prezent nu umblă nici unul la unguri şi cred că nici de aici înainte nu vor umbla după mai multe combateri şi chatechizări ţinute cu părinţii pruncilor din partea părintelui Simion Luca şi a mea.

Dar prima rugare şi cea mai fierbinte care o îndrumez către D-voastră neavînd către cine, fiind de tot sprijinul, neavînd nici preot, nici pe altcineva, ştiind că bunătatea D-voastră mult a făcut şi mult face pentru noi, lipsiţi fiind în şcoală de toate rechizitele ca de exemlu globul, tabele parietale, maşină de lectură, cu umilinţă vă rugăm spre a le mijloci de la preaveneratul Ordinariat Mitropolitan; deodată numai acestea ne lipsesc de tot, iar celelalte sunt în stare slabă dar le putem folosi.

Rugarea-mi a doua, dar nu aşa mare, mi-ar fi către bunătatea D-voastră, aflându-mă în lipsele familiare, să aveţi bunătatea spre a-mi trimite din salariu cât vă veţi îndura.

Cu acestea, cerându-mi scuze pentru îndrăsneala cea mare pe care mi-am luat-o, sărutându-vă sfânta dreaptă, sunt al Domniei Voastre cel mai plecat servitor,

Varfalău 22 octombrie 1891 *Romul Sandru, cantor-docent*

* Arhivele Naţionale, Direcţia Judeţeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document nr. 16065/1891.

3. 1894 noiembrie 8, Moldoveneşti. Ioan Micu Moldovan este rugat de către învăţătorul Romul Sandru să trimită material didactic şi prima rată a salariului.

Ilustrissime Domnule!

Cu ajutorul lui Dumnezeu am început anul şcolastic cu 1 octombrie a.c. Însă după ce trăim în timpurile cele critice şi după ce suntem aşa săraci că nu putem a ne procura cele de

lipsă pe seama şcolii, v-aş ruga bunătatea cea părintească a mijloci Preaveneratul Ordinariat nişte mape, tabele parietale, tabele de Istoria naturală şi un glob. Pe lângă acestea, vă rog să aveţi bunătatea a-mi trimite prima rată a salariului pe 1894–95 ca să mă îngrijesc de cele de iarnă.

Cu acestea, sărutându-vă dreapta, sunt cel mai plecat.

Varfalău 8 noiembrie 1894 *Romul Sandru, cantor-docent*

* Arhivele Naţionale, Direcţia Judeţeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 16069/1894.

4. 1897 noiembrie 18, Moldoveneşti. Învăţătorul Romul Sandru îl informează pe Iaon Micu Moldovan despre salariul anual. Solicită ajutor în bani din cauza situaţiei grele în care se află.

Reverendissime Domnule!

În urma avizului primit prin nepotul Domniei Voastre mă grăbesc a vă face cunoscut că şcoala deja am început-o în 4 octombrie a.c.. Cu privire la salariul docental din Varfalău vin a vă comunica, după provocarea cu ocaziunea trimiterii ratei din iunie că stăm cam aşa: 150 florini de la Domnia Voastră, iar din popor, de la toată familia 1 metrete cucuruz, adică 70 metrete computate în 80 cr. 4 cară de lemne a 1 florini în sumă de 4 florini, claca de la toată familia 10 cr. care fac 7 florini, terţialitatea computată în 5 florini. Aşa salariul total face 222 florini pe când ca să nu-mi las şcoala în mâinile străine am raportat Inspectoratului 300 florini şi cu acest puţin salariu mă necăjesc în Varfalău.

Reverendissime Domnule, dacă şi pe anul curent sunt acel fericit a mă împărtăşi din graţioasa-vă bunătate, dacă nu v-aş incomoda cu modesta-mi cerere, neavând către cine să-mi aplec capul în lipsele mele familiare, deci îmi descopăr necazurile ale unui părinte şi anume: abia de o săptămână îmbolnăvindu-mi-se soţia cu care duc un năcaz mare cu dânsa, cocându-i ţâţele aşa că nu poate alăpta pruncul, sunt silit a-l ţine cu lapte din cumpărat, dar nici acela nu-l capăt fiind o concurenţă cu fabrica care cară totul, vă rog bunătatea cea părintească de se poate acum pe târgul Turzii a-mi trimite 2 rate adică 100 florini ca să-mi pot cumpăra o vacă cu lapte, iar restul de 50 florini nici nu-i mai cer, lăsându-i pentru cei 50 florini pe care i-am pretins în iunie ca întregire la 200 florini ce eu din greşeală l-am făcut în ziua după ce în 1896 am fost numai premiat cu 50 florini prin aceea am cugetat că tot aşa voi primi şi preventoriu dar aşa cred că de aici încolo nu am de a pretinde 150 florini.

Cu acestea, repetându-mi rugarea, sunt convins că voi fi ajutat cu 100 florini acum în lipsa cea mare în care mă aflu de prezent, căci de la popor nu am ce spera după ce fiind bucatele scumpe nu-mi pot scoate salariu numai prin proces, aşa voi fi silit să mor de foame cu întreaga-mi familie.

Sărutându-vă dreapta, sunt al Reveredissimului Domn cel mai plecat servitor.

Varfalău 18 noiembrie 1897 *Romul Sandru, cantor-docent*

Pe verso scrisorii apare însemnarea lui Ioan Micu Moldovan: Varfalău 1897, 20/II, trimis 100 florini.

* Arhivele Naţionale, Direcţia Judeţeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 16083/1897.

5. 1901 noiembrie 7, Moldoveneşti. Învăţătorul Alexandru Popp îi mulţumeşte lui Ioan Micu Moldovan pentru banii trimişi

Ilustrissime Domnule!

Banii pe care Ilustriţimea Voastră mi i-aţi trimis i-am primit. Vă sărut mâinile şi vă mulţumesc. Mult timp nu voi fi liniştit pentru greşala ce-am făcut în cealaltă epistolă şi anume:

datul prezentării şi introducerii mele în Varfalău precum şi cel al epistolei expediate le-am greşit scriindu-l în luna noiembrie pe când ar fi trebuit în octombrie. Vă rog Ilustrissime Domnule a mă scuza pentru acea greşală ce din neatenţiunea mea a fost şi pe care îndată după expedierea epistolei am văzut.

Sărutându-vă mâinile şi mulţumindu-vă încă o dată. sunt al Ilustrităţii Voastre cel mai supus servitor.

Varfalău 7 noiembrie 1901 *Alexandru Popp, învăţător*

* Arhivele Naţionale, Direcţia Judeţeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14149/1901.

6. 1901 noiembrie 30, Moldoveneşti. Ioan Micu Moldovan este informat de către Alexandru Popp despre începerea cursurilor şcolare.

Ilustrissime Domnule!

Fiind ales şi aprobat de cantor-docent în comuna Varfalău, cu data de 26 noiembrie, m-am prezentat, unde prin Onoratul domn paroh Alexandru Gagea am şi fost introdus. În 28 noiembrie, cu ajutorul lui Dumnezeu, am început prelegerile. Până în prezent mi s-au prezentat 20 de băieţi şi sper că îmi mai vin căci vorbind cu părinţii pruncilor mi-au promis că îi vor trimite.

Însă fiindcă mijloacele de întreţinere îmi lipsesc cu totul, iar de altă parte ştiind că din bunăvoinţa Ilustrităţii Voastre sunt ajutat, cu umilinţă vin a mă ruga ca să vă îndurați a-mi trimite câteva din acel ajutor spre a-mi putea acoperi toate lipsurile ce le am.

Deci rugându-vă încă o dată şi sărutându-vă mâinile, sunt al D-voastră cel mai umil servitor.

Varfalău 30 noiembrie 1901 *Alexandru Popp, învăţător*

* Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14150/1901.

7. 1902 mai 20, Moldoveneşti. Învăţătorul Alexandru Popp îi relatează înaltului ierarh de la Blaj despre situaţia grea în care sătenii se găsesc.

Ilustrissime Domnule!

Azi în 20 a l.c. am primit înştiinţarea de la Prea Onorat domn protopop că în 27 a l.c. vom ţine examenul în Varfalău. Toate-mi sunt în ordine, gata, şi cu drag aşteptăm acea zi. După finirea examenului trebuie să mă gat, ca miercuri sau cel mult joi, în 29 a l.c. să fiu în Blaj pentru că în 2 iunie mi se începe examenul de calificare la care, după anul de pracsă ce l-am făcut, trebuie să iau parte.

Nu ştiu însă ce să fac şi încotro s-o dau căci văd că ziua plecării se apropie. Am încercat chip şi formă dimpreună cu domnul preot, am dunat poporenii toţi la şcoală şi de zeci de ori i-am rugat ca să facă ce vor putea şi să-mi solvască acea mică parte din salar pe care dânsii trebuie să mi-o plătească; nu avem însă ce să le facă căci zic că de am face orice ei până la toamnă nu-mi pot plăti căci acum nu au de unde. Dintre 80 de familii abia 8 mi-ar plăti, 3 din Varfalău şi 5 din Rachiş.

Eu însă sunt strâmtorat din toate părţile; de-o parte familia la care am avut şi am viptul înainte de plecarea mea de aici mă sileşte să plătesc pe acele 3 luni din urmă pe care restez, pe de altă parte ca să pot veni până la Blaj iar aş avea lipsă de câţva cruceri, şi în fine taxa examenului pe care dacă nu o solvesc aş fi exclus dintre ceilalţi ce iau parte la acest examen şi

aşa eu m-aş neferici pe viaţa întreagă deoarece acasă la părinţi numai în zadar le-aş scrie căci nu m-ar putea ajuta nici la un caz, fiind într-o stare materială de tot debilă.

Sunt silit, deci, ca să rog bunătatea Ilustrităţii Voastre spre a vă îndura prea graţios a-mi trimite şi a patra rată cu care să mă pot scăpa de necazurile ce mă ameninţă acum, iar cu cealaltă parte a salariului meu în care îs computate grădina, stola şi altele, mă voi susţine peste vară, scoţându-l pe rând cum voi putea.

Rugându-vă încă o dată ca să vă îndurați prea graţios şi cu căldura din adâncul inimii mele, sărutându-vă mâinile, sunt al Ilustrăţii Voastre cel mai umil servitor.

Varfalău 20 mai 1902 *Alexandru Popp, învăţător*

* Arhivele Naţionale, Direcţia Judeţeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan document 14154/1902.

8. 1902 iunie 19, Moldoveneşti. Învăţătorul Alexandru Popp îi descrie lui Ioan Micu Moldovan drumul de reîntoarcere de la Ighiu şi-i mulţumeşte pentru ajutorul material.

Ilustrissime Domnule!

Înainte de toate, sărutându-vă mâinile, vă rog să mă scuzaţi că aşa de târziu vă pot scrie, ceea ce mi-am ţinut de sfânta dorinţă, ca imediat după sosirea mea în Varfalău, şi-o fac, însă împrejurările au fost de aşa natură încât abia acum îmi pot împlini acea dorinţă.

Ce priveşte călătoria mea către Varfalău a fost destul de frumoasă. În Turda am aflat că feciorul d-lui părinte Gangea cu trăsura cu care am şi mers până în Somfalău iar din Somfalău fiind numai o preumblare bună am mers pe jos, aşa ca la 3 ore d.a. am fost deja la doamna Floroie acasă.

Toate acelea mi le-am aflat aşa după cum le-am lăsat, iar oamenii cu mare bucurie mă priveau văzându-mă iarăşi întors în mijlocul lor.

Acum mă străduiesc ca să îndeplinesc lucrul de care m-am legat a-l îndeplini. Nu am fost şi nu sunt în stare, Ilustriţimea Voastră, să vă pot îndeajuns mulţumi pentru multele beneficii ce-aţi făcut faţă de mine; voi ruga pe Autotputernicul Dumnezeu ca să vă răsplătească pentru tot şi să vă dăruiască multe zile senine şi ani fericiţi.

Mulţumindu-vă încă o dată din adâncul inimii mele şi sărutându-vă mâinile, rămân al Ilustrităţii Voastre cel mai umil fiu.

Varfalău 19/IV 1902 *Alexandru Popp, învăţător*

* Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14155/1902.

IOAN MICU MOLDOVAN AND THE SCHOOL IN HIS NATIVE VILLAGE

Abstract

The correspondence between the primary school teachers and the priests in Moldoveneşti with Ioan Micu Moldovan, the Blaj scholar, holder of high religious positions, is of great importance to the readers as it reflects the hardships they had to put up with, due to the small wages, lack of school books and didactic materials, and the situation of the school in itself. They however managed to cope with the harsh conditions, as seen in these documents, and to carry out their didactic and religious duties, as they also carried out the duties of reader choristers.

DANIELA COMŞA

ALEXANDRU VAIDA VOEVOD, CORESPONDENŢA INEDITĂ

Istoria mare, a popoarelor şi continentelor, devine mult mai inteligibilă, mai umană, mai palpitantă, când este completată cu istoria indivizilor, a actorilor care s-au afirmat şi pe un plan mai larg, decât cel strict individual. Din această categorie a istoriei în oglindă, face parte şi corespondenţa de dragoste a lui Alexandru Vaida Voevod cu viitoarea soţie, Elena Safrano. Scrisorile, de o naivitate şi puritate greu de înţeles pentru mentalitatea timpurilor noastre, exhibă un aer de „belle epoque" şi parcă pregătesc mizanscena pentru tragedia Titanicului, adică scufundarea unui timp al iubirilor aşezate, elegante, şi inevitabil domestice, prin declanşarea cataclismului numit Primul Război Mondial.

Această corespondenţă este evocată în *Memoriile*[1] lui Alexandru Vaida Voevod şi publicarea ei aduce o completare de suflet, de atmosferă, a unei perioade foarte zbuciumate în evoluţia luptei naţionale a românilor transilvăneni, etapă în care se pregătea noul curs activist al mişcării, după dispariţia treptată a generaţiei memorandiste şi afirmarea „tinerilor oţeliţi" la conducerea Partidului Naţional Român.[2]

Pentru înţelegerea stării de spirit care a generat acest dialog epistolar, precum şi a demersurilor pedagogice subsidiare, la prozelitism românesc, care au caracterizat misivele lui Vaida Voevod, sugestive sunt rândurile retroactive aşternute de viitorul soţ în *Memorii*: „Iarna, viitoarea mea soacră, cu mireasa mea au plecat la San Remo. Între timp, în septembrie, deodată cu cununia Olgăi, a avut loc logodna noastră. O intensă corespondenţă ne lega necontenit. O zi pleca o scrisoare, altă zi o ilustra cu un vers de dragoste. Lanţul acesta alternând, ţinea în tensiune curentul fără fir dintre noi. Totuşi, prin corespondenţă am reuşit, mulţumită bunăvoinţei miresei mele să o învăţ pentru restul vieţii să întrebuinţeze ortografia şi scrierea românească între noi. Căci dânsa frecventa tot şcoli germane".[3]

Impresionează caracterul subtil de „paideia" al acestor scrisori, structurat printre oftaturi şi jurăminte de iubire veşnică, o pedagogie a spiritului naţional făcută neostentativ, şi cu mult umor, şi ale cărei rezultate Lencica le-a apreciat întreaga viaţă, într-o căsnicie fericită: „Stima mea faţă de tânăra soţie era cimentată înainte de cununie. Faptul că dânsa şi-a însuşit cunoaşterea ortografiei româneşti şi a corespondat româneşte cu mine, fără a se sfii de a admite să-i atrag atenţia când făcea vreo greşeală, *solidarizarea ei cu tot ce era interes românesc* (subl. noastră, D. C.), mi-a dovedit sentimentele ei de dragoste sinceră, cu atât mai mult că mediul ei social-familial, cu mentalitate de comercianţi, era total indiferent din punct de vedere al politicii militante".[4]

---

[1] Alexandru Vaida Voevod, *Memorii*, 5 vol., Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994–1997, ediţie îngrijită de Alexandru Şerban.

[2] Liviu Maior, *Mişcarea naţională din Transilvania 1900–1914*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986, p. 83–90.

[3] Alexandru Vaida Voevod, *Memorii*, vol. I, ediţia citată, p. 100–101.

[4] *Ibidem*, p. 105.

Corespondenţa[5] trebuie completată cu datele oferite de *Memorii* despre familia socrilor[6], sau despre împrejurările în care a început idila dintre cei doi tineri.[7]

Cercetarea istorică este datoare să scoată la lumină şi alte surse de documentare, mai puţin „canonice" şi să le interpreteze corect şi cu o sensibilitate în spiritul epocii lor, pentru a lărgii graniţele cunoaşterii şi pentru a umaniza actanţii istoriei.

1. *Prea iubita, adorata mea*

Lencica.

Peste 5 minute plec la adunare. Să va încinge o luptă înverşunată la alegerea preşedintelui. Contracandidat o să-mi fie Dr-Isac, vechiu advocat de aici. Agitaţia ce'l cuprinde pe om în faţa unei adunări de acestea m'a cuprins şi pe mine. Epistola Ta dulce, m-a calmat mult, căci îmi era, par'că aşi vorbi cu tine scumpă. În locul agitaţiei a venit în inima mea sentimentul blând şi dulce al iubirei nemărginite.

Cine e fericit şi iubeşce cu conşciinţa că e iubit, nu poate urî pe numeni. Am mare lipsă de calmitate la o adunare. Mă voi visui, ca gândindu 'mă fără încetare la iubita mea frumoasă să îmi păstrez cumpătul şi tactul. Sunt peste 100 de membrii dintre cari partida mea e în majoritate. Acuma trebuie să plec. Te sărută cu dor nemărginit pe dulcea guriţă şi pe toate drăgălaşele mici semne de pe faţa stângă şi trimite salutări cordiale şi sărutări iubiţilor Tăi părinţi

Al Tău
iubitor
Alexandru

Cluj 24/XI 900

2.

Cluj 7/XII 900

Scumpa mea Lencica.

Îţi scriu din cafenea, deoarece dacă aşi mai merge acasă, eventual s'ar întârzia de tren scrisoarea. La 9 oare a.m. am sosit, re'ntorcându-ne din Dej. De atunci am fost ne'ntrerupt ocupat. Pe azi la 5 am conchemat comitetul. Ionaş a mers cu biciclu pe la toţi membrii din comitet cu convocatorul. Apoi am scris un concept cu privire la atacul ce mi'l face „Tribuna Poporului". În fine am mers la masă, unde am întâlnit o mulţime de bărbaţi. Cu ei am stat până acuma, discutând. Ei au început înfine o porţie de biliard şi astfel am în fine o oară liberă spre a'i scrie la draga mea frumoasă. Toţi cu cari mă'ntîlnesc mă felicită foarte călduros. Căldura şi bucuria oamenilor îmi face impresia, că e sinceră. E un motiv pe de o parte, care mulţi mi'l mărturisesc şi care o să'Ţi 'l espun verbal şi altul e, că studenţii din Braşov, cât şi alţii, cari te cunosc personal Te-au descris în colorile cele mai favorabile. Între alţii Tiberiu Brediceanu, cu care dimpreună aţi călătorit dela Turnu Severin până la H. Bad e în gradul suprem încântat de Tine cât şi de Olga. Contrastul eleganţei cum voi aţi tratat cu băieţi şi între atitudinea altora, cari în presenţa lui Dr Vaida proterau pe toţi, a produs acest efect. Mulţi oameni buni şi sinceri d'ai mei să temeau, ca nu cumva să mă căsătoresc aşa încât femeia mea să'mi facă inimici. Natura'mia dat o bucăţică din inelul lui „Nathan înţeleptul" al lui Lessing („der Stein war ein Opal und hatte die geheimes Kraft, vor Gott und Menschen angenehm zu machen") – (piatra era din opal şi avea putere magică, de-a face ceva plăcut în faţa Domnului şi a oamenilor) – am

[5] Scrisorile publicate în acest studiu fac parte din Fondul „Vaida Voevod" al Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, constituit în anul 1998. Corespondenţa este inventariată în registrul C_4, la numerele de inventar C_4 687 – C_4 750. În studiul nostru publicăm doar o parte a scrisorilor adresate de A. Vaida Voevod domnişoarei Elena Safrano.

[6] *Ibidem*, p. 110–111.

[7] *Ibidem*, p. 93–103.

norocul dea câștiga și și mai marele noroc, dea ști conserva simpatia oamenilor. Pe cât de multe lucruri bune poate un atare om săvârși, pe atât de mult perde, dacă nu are și femeia sa asemenea însușiri. Tu scumpă ești însă atât de simpatică tuturor, cari Te cunosc și toți vorbesc cu un respect așa de mare despre Tine, încât convingerea mea veche, că Tu ești o re'ntregire a mea, prin care valoarea individualității mele crește și să augmentează, să întărește din zi în zi tot mai mult. Foarte mulți m'au felicitat în sensul acesta, adecă toți cari ne cunosc pe amândoi, zicând: Voi doi sunteți cea mai potrivită pereche. Primește mulțumirile mele pentru drăgutele ilustrate cu scrisoare grecească. Nu'Ți poți imagina ce liniște sufletească și bucurie mare mi'ai causat prin scirea, că tea obosit plimbarea. Bravo dulcea mea fetiță! Pentru că mă asculți atât de bine și ești așa de deșteaptă încât pricepi și apreciezi dorința lui Alexandru al Tău, o să Te sărut până vei deveni așa de obosită cași după plimbare. Dacă o să Te plimbi însă, atunci de sigur și sărutările o să le poți suporta mai ușor făr'de a Te'obosi și nu vei păți cași Luni! O mireasă, care să oboșește de sărutări! Ce rușine! Dar'epistola lungă, lungă oare când voi primi-o? Nu'mi va face oare scumpa mea iubită bucuria să'mi scrie odată românește? Încheiu în speranța că mâne'Ți voi putea răspunde de acasă la o epistolă drăgălașe. Te rog sărută iubiți noștri părinți în numele meu. Pe tine scumpă, Te îmbrățișez cu toată jingășia iubirei mele nemărginite și te sărut pe gurița dulce, ochișorii adorați și petele mici drăguțe de pe fața Ta stângă, în dor nespus de a Te revedea

Al Tău credincios Alexandru

3.

Dej 4/I 901

Scumpa mea Lencica.

Aseară am sosit la Dej. În Cluj până la gară și aici, dela gară până la Mihali am umblat tot cu sania. Sania noastră din Olpret a venit deja și peste o oară plec spre acasă. În noaptea trecută a fost un frig atât de mare, încât Someșul, unul dintre râurile cele mai mari ale Transilvaniei, a înghețat din mal în mal. Un atare ger nu a mai fost pomenit de mult pe aici.- Aseară după ce m'am culcat am visat foarte viu cu iubita mea. Am tresărit din vis și astfel'mia rămas cu toate detaliile în memorie. Eram într-o casă străină, societate mare, dame și domni. Fetița mică a Dnei văduve Suciu-sora Dnei Frâncu din Pesta-o fetiță nespus de frumușică și drăguță cu ochi mari și guriță mică, era și ea acolo.- Mă jucasem alaltăieri în Pesta cu copilița.- Am luat-o în vis în brațe și am sărutat'o pe mititica, dezmierdându-o. Atunci ai intrat Tu, mugurelul meu cel adorat în odaie și eu punând jos copilița am alergat la Tine strângându-te cu foc la inimă și sărutându-te cu nesaț, sălbatic și pasionat. Cei din jurul nostru ne observau și unile dame zîmbeau, dar'nouă nu ne păsa de oameni. Fericit m'am redeșteptat și apoi am rămas treaz timp îndelungat gândindu'mă cu dor și drag la Tine scumpă iubită și dezmerdându-te cu jingășie nesfîrșită în gând. Azi dimineață am avut însă un mic incident neplăcut. Când am voit să'mi trag inelul pe deget, și îl ridicăi spre buze, ca să'l sărut, ca de obicei, veriga răsfățată îmi lunecă dintre degete și zăngănind făcu câteva sărituri alintate prin odaie.- Era pe la 11 oare, mi'a venit aminte, că-cine știe, doamne iartă-mă-scumpa mea a cochetat poate cu vreun englez! M'am înșelat? Scrie'mi iubito, scrie'mi detaiat ce faceți toată ziulica, ce face mama, cu ce te ocupi Tu? Tot, tot ce să referă la Tine și cele mai mici lucruri- când îți coși o copcie ruptă dela talie- mă interesează. Viorica m'a întrerupt în scris și ca ¼ de oară'Ți a cântat imne de elogiu, comparându-te cu Virginia și cu Dșoarele Cosma et. cet. Atât dânsa cât și Mihali au rămas încântați în gradul suprem de Tine.- Mâne mă re'ntorc la Dej și apoi plecăm poimâine, Duminecă, toți spre Băseși. Dna Elena ne așteaptă deja cu nerăbdare. Ce deliciu va fi pentru dânsă să poată discuta înfine earăși cu mine despre scumpul meu mugurel de patru foi. Dar și eu mă bucur foarte mult, că din nou voi putea să îmi revărs inima în conșciință, că mă ascultă o mamă de și numai mamă adoptivă. Viorica din nou a venit în odaie și îmi vorbește într'una de Tine. Am rugat-o să'mi dea pace un moment, ca să pot termina. Deci îmi eau adio pentru astăzi dela Tine scumpă dorită.

Caşi în visul frumos de astă noapte te strâng la inimă şi te sărut cu nesaţul sufletului meu dornic pe guriţă, pe ochişorii drăgălaşi şi pe iubitele pete mici, de nenumărate ori, rugându-te să o săruţi în numele meu pe iubita noastră mamă.

Al Tău Alexandru

4.

Cluj 11/I 901

Scumpa mea fetiţă mică.

Înfine, după atâta timp, pot earăşi să vorbesc în tihnă cu Tine. Azi am primit scrisorica Ta nespus de drăguţă din 8 l. C. Cum să plânge sărmana mea scumpă, că nu a primit dela mine şcire. Cât de mult m'a durut, că ai plâns de jale din vina mea, dar în acelaşi timp, trebuie să Ţi o mărturisesc, dacă voesc să fiu sincer-am simţit plăcere mare, văzând, că şi iubitul meu mugurel frumos şi drăgălaş mă iubeşce tot aşa de tare, tare, precum îl iubesc eu pe dânsul. Epistola aceea s'a întârziat de sigur din causa poştei, deoarece din Olpret ţine cu o zi mai mult drumul până la S. Remo.

Afară de ziua de alaltăieri, când fiind de dimineaţă pînă seara la vânătoare, nu mi'a fost posibil cu nici un preţ să'ţi scriu măcar o cartă, nu a trecut dela despărţirea noastră nici o zi, fără ca să'Ţi fi scris. Cum însă am umblat mult încoace, încolo să vor fi întârziat scrisorile câte odată.- În ziua de alaltăieri, când nu am apucat să'i scriu iubitei mele,- deoarece badea George nea sculat din pat şi a stat lângă Tiberiu şi mine, ca să ne îmbrăcăm repede,-dacă nici nu'Ţi am scris m'am gândit cu atât mai mult la Tine micul meu îngeraş. Aşa o vânătoare cu goană are un farmec deosăbit, particular, un farmec care pentru mine era de tot nou. Vânătorii sunt postaţi într'o distanţă ca de 50–100 de paşi unul de altul într'o linie, în colnicul de pe coama dealului, în mijlocul pădurii. E tăcere adâncă.

Deodată dă unul dintre vânători prin un „hop hop" puternic signalul la gonaci. Aceştia înşiraţi în vale încep să înainteze la deal, făcând larmă cât mai mare. Stăteam şi eu cu puşca gata. Strigătele sunt încă departe, jur împrejur domneşce linişce profundă, numai din când în când să aude foşnetul omătului ce lunecă de pe vârful rămurelelor în glii mari la pământ, lăsând în aer o coamă de mii de fulguţi cristalini, fini, ca o bură de pietre scumpe pisate. Deodată să aude o împuşcătură, apoi urmează din nou tăcere de mai'nainte. Strigătele gonacilor să apropie tot mai mult. Stăteam păscând cu ochii tufişul de dinaintea mea. Eată numai, că deodată văd un epure, cum vine cu sărituri mari drept spre mine. Când era ca de 20–30 de paşi să opri, observându-mă. Îl vedeam abea de jumătate, căci să pitulase lângă trunchiul unui arbore. O agitaţie curioasă, mie nouă de tot, mă cuprinsă. O clipă, şi împuşcătura mea sună, ear nefericitul meu de epure făcu în agonie câte-va sărituri mari, apoi vârându-şi capul şi labele de dinainte afund în covorul de zăpadă, rămase mort. Tufa de stăjar sub care căzuse, presără deasupra lui lacrimi de fulgi albi, curaţi de neauă virginală, par'că în numele pădurii'i ar fi zis fiului său ultimul adio, vărsând deasupra lui lacrimi de cristal. Ear eu simţeam în mine conflictul sentimentului de milă cu sentimentul de triumf al vânătorului care serbează primul succes. –Ţi-am descris în scurt prima mea vânătoare. Vor fi desigur termini noi pentru Tine. Te rog să'Ţii notezi. Tata'mia răspuns într-o epistolă plină de căldură, care'mia cauzat bucurie foarte mare. Te rog să o săruţi pe scumpa noastră mamă din partea mea. Ear Tu iubita mea fii strânsă la piept cu tot focul sfânt şi mare al amorului meu memărginit şi sărutată de nenumărate ori de Alexandru al Tău, care te iubeşce tare, tare, tare.

5.

Cluj 12/I 901

Mult iubita şi dorita mea Lencica.

Am primit carta Ta din 8 – l.c. scrisă româneşce, o împregiurare care'mia făcut deosăbită bucurie. Şi faptul, ce mi'l comunici că îi ceteşti mamei româneşce m'a surprins,

cauzându'mi bucurie mare. Bine faci scumpa mea. Cetește cu voce tare, ca să auzi când nu pronunți bine vr'un cuvânt. Lumea de la noi când aude „Brașoveancă", deja începe a se gena de dialectul său, căci are conșciința că la Brașov să vorbește perfect românește. Nu e consult deci să te espui la critice rău voitoare din causa necunoașterei limbei Tale materne. Ambiția mea este, că Tu scumpă să întreci toate damele din Transilvania de nord nu numai prin eleganță și corectitatea pășirei, a purtării, prin farmecul înnăscut firei Tale și prin frumusețea trupească, ci și prin toate cele'lalte calități cari determină o individualitate. Sciu, că și tu ai aceiași ambiție și faptul acesta mă îmbucură nespus. Când eau poza Ta în mână și Te dezmierd cu drag în gând, întreb, cași când Te țineam în brațe: „cine e mai frumoasă? Cine e mai bună? Cine e mai cu minte? Cine e fetița mea dulce și scumpă? – și șoaptei mele tot șoapta mea îi răspunde: Lencica! Și des, când îți cetesc scrisoarea mă pomenesc nu mai, că fac ca și Tine: „Ts"! ori „Lĕhĕ". Ori când sărut dulcele Tău nume subscris la epistolele, în conșciința că mânuța Ta iubită a sfințit acel petec de hârtie, atingând-ul. Ce dor nebun mă cuprinde în atari momente, nu pot să Ți le descriu, dar'șciu că'Ț'il poți imagina, căci și tu, inimioara mea adorată, suferi aceleași chinuri cași mine. Să vin la voi înainte de 15–20 Februar nu prea am speranță, deoarece chiar și dacă afacerile mele din Cluj le-ași puté arangia până atunci, împregiurarea, că Ioan dorește să ne împărțim poate să mă rețină acasă. Vederemo. Tu'mi scri într-o epistolă, că ai voi să șcii ce reminiscențe am voit eu să spăl în 1 l.c. Ear în scrisoarea Ta drăgățașă din 8 l.c.-ultima ce am primit-o mă asigurezi solemn că nu cochetezi. De reminiscența scenelor dintre noi, a vorbelor Tale din tren doream să scap. Nu ai idee însă, că la Băseșci cum m'a persecutat aducerea aminte a șcenei aceleia, respective a vorbelor Olgei și al echoului Tău. Re'ntors la Cluj am aflat alinare în epistolele Tale, din cari să reoglindează sufletul Tău de copil și inima Ta curată. De seară sosește Țața Elena, re'ntorcânduse de la Băseșci la Deva. Te rog deci, ca în viitor să îi adresezi epistole și ilustrate la adresa din Deva.

Eu voi pleca mâine dimineață spre Brașov. Abea aștept să sosesc – Tu Te plângi, că suferiți de frig de + 4grade. Aici a fost eri și alaltăeri noapte – 25 grade. – Tata primește azi epurii mei și nu'și va șci esplica de unde și dela cine vin. Va da cu socoteala, că eu i'am trimis, dar nu va pricepe, cum de îi trimit chiar epuri. Nu'mi scrii aproape nimica asupra ocupației voastre de peste zi. În „Leipziger Illustr Ztp." Am văzut publicul din S. Remo. Dar la masă lângă cine șezi, ce ai văzut și experiat? Te rog sărută pe iubita noastră mamă și Tu scumpă fii îmbrățișată și sărutată cu toată gingășia de nenumărate ori pe dulcii'Ți ochișori, guriță și pe toate drăgălașele mele pete mici de pe fața Ta stângă

Al Tău credincios Alexandru

6.

Brașov 13/I 901

Scumpa și nespus de dorita mea Lencica.

Am sosit cu trenul obicinuit. Tata m'a așteptat la gară. Dupăce'miam făcut toaleta am venit încoace, în aceste odăi sfințite prin iubirea noastră. Când am intrat sub poartă a venit deja asupra mea jelea și dorul și mai intensiv decât în tren. Mi'am adus aminte, că scumpa mea e departe, nu mă așteaptă cu brațele deschise și cu gurița tremurătoare, dornică și ea de sărutul meu cași eu de al ei. Cu tata am conversat multe de toate, căci singur și părăsit să simte și Dlui, ca și mine. A venit apoi mătușa lui Madovici și Dima. Până acuma (6 ½) am tot conversat. De seară merg cu tata la serbarea de silvestru în sala teatrului. Ach iubita mea, ce dor neimaginabil de a te revedea mă cuprinde aici, la voi. Masa de scris e așezată chiar în colțul din dreapta a salonului, astfel încât eu mă aflu tocmai la locul acela, unde te am întrebat în 14 Noemvre, dacă voești să te privești de fidanțata mea în inimă. Aici unde tot petecul de loc și tot obiectul îmi aduce aminte pe mugurelul meu cel iubit și adorat, simt însutit de intensiv durerea despărțirei. Mult nu cred să o mai pot suporta starea aceasta. O să vă pomeniți numai într'o bună zi, că sunt la voi. Ioan a sosit la Cluj și era dispus foarte bine. Carta ce i'ați trimis-o la îmbucurat foarte mult. Acuma voi încheia epistola, ca să nu'l las pe tata atâta timp singur și de altcum așe precum a zis tante Mihalovici: „Ballfieber", (dor de a dansa), Voi căuta, ca într'un

moment neobservat să mă așez pe divanul nostru și apoi o să Ți descriu ce mi 'a șoptit zâna din acel mic sanctuar. Te rog sărută-o pe scumpa noastră mamă de multe ori, ear Tu fii strânsă la pept cu tot focul dorului meu și sărutată de nenumărate ori, tare, tare, tare, tare, de al Tău în veci credincios

Alexandru

7.

Cluj 16/I 901

Dulcea mea fetiță mică.

În scrisoarea mea de aseară am uitat, -dar nici nu am apucat-, să Ți scriu despre călătoria mea. Tata m 'a petrecut la gară și acolo mi 'a dat „den saftigen Kuss" (sărutul delicat) pentru Tine, ca revanșa pentru sărutarea de aceiași calitate ce mi 'ai trimis-o Tu prin Dsa, în epistolă. Eu l 'am asigurat, că voi capitalisa sărutarea și îți voi da-o dimpreună cu o mie de procente. Prepară Ți buzuțele, Scumpă, ca să fie tari să poată rezista, căci restanța noastră e infinit de mare deja până astăzi, dar până la minunat de frumoasa noastră revedere. Să luăm numai 500 de sărutări la zi, (dar desigur noi de multe ori am trecut și peste 1000, ba poate și peste 5000) în 30 de zile face 15000 de sărutări, minimul pedepsei noastre. Deci primele zile după ce ne vom întâlni vom fi ocupați cu achitarea acestei datorii delicioase și numai după aceea vom avea dreptul să începem sărutatul de revedere. Aceste calculări le-am făcut eu în gând, pe când stăteam ori la fereastra cupeului privind la tata și aducându-mi aminte de „șaftiper Kuss" (sărutul delicat). După ce a plecat trenul am intrat în despărțământul meu, unde erau doi domni din Cluj și Dna Miți Stănescu (pe bărbatul ei nu știu cum îl cheamă). Am vorbit multe, de toate până la Elisabetopol. Am aflat-lucru mai de importanță- că verișoara ei, Jeni, e din partea bătrânului promisă lui Bodea. Îmi face impresia, că e mulțumită în căsătorie, departe însă de idila de fericire ce se vede pe fața lui Dima și a drăgălașei „Püppchen" (păpușică). M-am plâns lui Dima, pe care 'l vedeam atât de fericit,-și dânsul a încercat să mă mângâie cu casul său, povestindu-mi cât de mult a suferit și el de dor. Apropos, imaginează-Ți cât de mult mi-au ars călcâile, după ce am fost la voi. Seara primă, când ne reintorceam cu tata dela bal mi să împărea, parcă un picior mi 'ar fi mai scurt. Ce să fie? Îmi șciam oraganele de locomoțiune din punct de vedere anatomic și physiologic perfect normale. Dimineața viitoare, când îmi revidez ghetele observ că dela gheata stângă mi s 'a „topit" desigur de aprins ce era -călcâiul aproape de tot. Dispăruse neted și fără urmă, cu toate că gheata de care avea să se țină a primit în botez următoarele „potrit triumpt." Toate semnele îmi spun să plec și o să și dispar cât mai în grabă de pe aceste plaiuri mie acum atât de indiferente.

Te rog să 'mi scrii, că pe când aveți de gând să mergeți la Nissa, ca să mă pot orienta. Dacă nu așI fi sosit încă pe atunci, pe când ve 'ți pleca, atunci vă rog, ca să 'mi abonați și mie o odaie lângă a voastră în Nissa căci apoi nu o să mă mai opresc în S. Remo. Azi nu am primit epistolă de la micul meu îngeraș dorit. E supărată pe Alexandru al ei scumpa fetiță? Nu fii supărată ci lasa-mă să te strâng la inimă tare, tare, tare și să te sărut cu toată gingășia inimei mele de multe mii de ori.

Al Tău Alexandru

Te rog sărută pentru mine pescumpa noastră mamă

Pe toate frunzele apăsatu-mi-am buzele și le-am șoptit: la Ea de-ați sosit Sărutările mele reînviai! Și să v-adie, scumpei fetițe, pe dulcea guriță

Câte-o sărutare de dor și dragoste mare.

8.

Scumpul meu bobocel.

Aseară am sosit acasă. Ți-am scris o cartă cu un vers nemțesc, care ar fi trebuit să plece din Olpret azi dimineață, ca să nu rămână nici o zi fără să capete scumpa mea cea mică

scire dela mine. Din nebăgarea de seamă a lui „Zarsi bacsi" nu a fost dată la timp la poștă și astfel vei primi-o în aceiași zi cu prezenta scrisoare. În epistola ce am primit-o azi mă surprinde propoziția franceză care o pricep prea bine, ce privește cuvintele nu o înțeleg însă de loc ce sens voește să aibă ori cât mă gândesc și resgândesc. Mai întâi nu a fost nici o singură zi, când mă aflam la Cluj, să nu-ți fi scris epistole lungi, apoi cauza care m'ar fi putut reținea e prea de multe feluri decât să pot ști la ce voești Tu să faci alusie. Întru cât îmi cunosc însă eu mugurele meu de sigur nu mă înșel când presupun, că el să gândește adecă voește să mă facă să 'i cred, că gândește, că vre-o fată ori femeie m 'a reținut. Îmi pare bine, că faptul în sine, că revăzând epistolele mele vei constata, că din Cluj ai primit câte una zilnic, te va convinge, că mi 'ai făcut nedreptate când Ți 'a venit în gând să 'mi scrii acea propoziție franceză. Îmi scrii Tu scumpă să mă feresc de Sfântul Hubertus să nu mă prindă cu latul (lasso). Nu sunt în pericol, deoparece azi toată ziua am alergat prin pădurile noastre făr 'să fi avut noroc. Pe la 4 dup 'amiază m 'am plictisit și am venit acasă. Barbul a împușcat o vulpe iar dintre ceilalți vânători doi inși câte un epure. Eu am rămas cu un catorrh straşnic, încât mi greu capul. Să stai însă în pădure așteptând fiara și privind la zăpada mare până 'n genunți și la bura de pe rămurelele arborilor nu e lucru neplăcut. Din contră are ceva romantic. Eu de obiceiu sbor cu gândul meu departe, departe și văd pe fata mea cea mică plimbându-să pe bordul mării la căldura soarelui, ori, – și aceasta imaginație îmi apare încă mai ales – cetindui la mama dintr 'o carte românească. Îți trimit o frunză de mură ce am rupt-o azi în pădure cu gândul la Tine scumpă dorită. Frunza îți aduce multe multe sărutări dela Alexandru al Tău. Poama murei știi Tu că e neagră, casi ochișorii Tăi iubiți. Eu pun foaia pe ochii mei după ce am sărutat-o și trimit prin ea și ochișorilor Tăi tot atâtea sărutări ferbinți casi guriței. Mă întrebi cum l'am aflat pe Tata. Despre aceasta Ți 'am referat deja. Atâta pot constata, că domnește ordine exemplară în toată casa și nici un fir de praf nu să poate descoperi pe mobilier. Verona și Erzeb își împlinesc promt datorința. Cu tata nu am conferat despre afaceri mai de mare importanță. Numai când m 'am plâns că ține teribil de mult până la cununie a zis „vom vedea ce să va pute face, vorbește și cu mama". Te rog îmbrățișrază și sărută-o pe mama noastră iubită, dar Tu primește toate sărutările ce 'Ți le aduce frunza de mură.

Al Tău Alexandru

9.

Scumpa mea Lencica.

Nur wer die Sehnsucht keunt weiss was ich leide (numai cine cunoaște dorul știe cât sufăr)

Aceste cuvinte pot să 'ți caracterizeze mai bine actuala mea stare sufletească. Noaptea întreagă am dormit foarte neliniștit din causa fierbințelilor. Azi, deasemenea, toată ziua am fost bolnav. Numai acuma, către seară, parcă mi s 'ar mai fi ușurat starea. Dacă 'mi-va fi mai bine, sper, cu un singurantă, de a puté pleca pe de Luni-Marți într-o săptămână. Ioan e împăcat perfect cu călătoria mea. Azi nu am primit de la scumpa mea cea mică nici un șir. Fost-ai ocupată toată ziua? Aseară m 'am jucat și eu, era și Ioan chiar cărți. Ioan și Vili au câștigat într 'una pe când eu-cu bucurie-perdeam. Când e omul într 'o stare de depresiune trupească și sufletească, precum sunt eu astăzi, îndoit să simte de părăsit și dorul după micul îngeraș salvator îl cuprinde și mai puternic decât de altă dată. Când caut în jur de mine și văd aceste ruine, îmi dau seamă, că va fi aproape imposibil de a repara și arangea totul de altfel, încât să fie vrednic lăcaș pentru mugurelul meu. Înschimbări mai radicale nu voesc să fac însă la nici un caz, fără a Te fi conzultat și pe Tine scumpă, căci pentru Tine voi reforma doar și totul o să 'ți aparțină Ție tot așa casi mie. E 'deci de lipsă, ca să fim de acord în toate privințele. Te rog sărută-o pe scumpa noastră mamă și fii îmbrățișată Tu scumpă fată mică a mea cu dor și căldură și sărutată de multe, multe mii de ori de al Tău credincios

Alexandru

10.

Cluj 24/I 901

Scumpa şi adorata mea Lencica

Trei epistole dela fetița mea m'au aşteptat. Într'una era chipul micului Bubi. L'am scos şi aşezat la loc sigur, ca nu cumva să uit de a'l aduce cu mine. Îmi scrii cât de dor'Ți de mine. Simt şi eu acel dor neastâmpărat, care cu nimica nu voeşce să să lase alinat. E dorul, care poeții îl folosesc când voesc să caracterizeze printr-o comparație superlativul sentimentului dorului, dorul mirelui după mireasa iubită. Când a început azi după amiazi să să pună trenul în mişcare la Dej, am simțit cum tot mai viu mă cuprinde acest Dumnezeesc sentiment şi mi'am dat seama, că deja am început călătoria care mă va duce în brațele tale, la inima Ta, la Tine dulcele meu îngeraş, la Tine, la visul dorurilor mele. În internul meu întreg vibra musica vocei Tale şi amintirea focului ochişorilor Tăi simțeau cum mă pătrunde cu dulci înfiorări. Asfel am petrecut singur fiind, legănându-mă în brațele visurilor celor mai frumoase, călătoria dela Dej până la Cluj. Atât de viu mi să ocupau gândurile cu Tine scumpă şi amintirea iubitei tale figuri fluctua atât de intensiv prin'aintea ochilor mei sufleteşti încât dacă aşi crede în telepathie aşi atribui aceste visuri visate cu ochi deschişi faptului, că verosimil pe timpul acela şi Tu unicul meu mugurel Te-ai ocupat în gând intensiv, tare, tare, cu Alexandru al Tău. Cum va fi fost e indiferent, căci faptul, că am simțit apropierea Ta scumpă, e singurul lucru de importanță pentru mine, căci acest fapt mi'a causat fericirea. Luni seara, cel mult-dacă ar veni la mijloc lucruri extraordinare, neprevăzute-Mercuri voi pleca. He! He! Ce mai sărutări delicioase! Ce zici Tu scump bobocel al meu? Calea îmi voi lua-o prin Veneția-Milano-Genua, astfel încât într-o săptămână sper de a sosi. Deci din ziua, când va sosi această scrisoare Te rog să nu'mi mai răspunzi. Eu o să'Ți scriu încontinuu. Şi în Viena va trebui să mă opresc vre-o zi două. Acuma deja m'a părăsit ultima scînteie de paciință. Dar încă zilele proxime, singur în Cluj. Aici totul mi să împare atât de străin şi părăsit. Singurătatea o simțesc cu mult mai mult decât acasă. Până şi Ionaş e bolnav şi zace în pat. Odaia, despre care îmi scrii Te rog să'mio rezervi din ziua când vei primi epistola mea din Viena, căci atunci în câte-va zile voi sosi. Îmbrățişează şi sărută-o pe iubita noastră mamă în numele meu iar Tu fi cu tot focul dorului şi amorului meu nemărginit strânsă la inimă şi sărutată tare, tare, tare de nenumărate ori.

Al Tău credincios
Alexandru

11.

Cluj 29/I 901

Scumpa mea Lencica.

Am primit de la tata o epistolă în care din nou îmi dă mandat să o sărut de mii de ori pe mama. Cu privire la Tine m'a autorizat deja să'ți aduc un „saftigen Kuss". În epistolă îmi scrie, că şcie că o să execut eu dorința Dsale şi fără mandat special. Să'l vezi pe Alexandru al Tău, ce om sălbatic a devenit-o să te sparii de el. Mi-am lăsat barbă şi fiind azi de 15 zile peste o săptămână, pe când voi sosi va fi pe cât să poate de urâtă. Mă tem numai că va face dulcele meu mugurel streik şi nu se va lăsa sărutat de un om aşa urât. Ai voi să mă râd? He! He! Acuma nu'mi mai poți scrie şi de aceea eu pot presupune şi, că <u>doreşci</u> să mă vezi cu barbă deci spre a'Ți pute împlini dorința voi sosi bărbos, ca un lup. Nu şciu încă chiar sigur ziua plecării mele, căci mai am de aranjat unile afaceri cu nişte arândaşi şi să dispun repararea podelelor într-un cuartir din parterre în care s'a desvoltat buretele. Te rog deci scumpă să fii cu răbdare. Precum a trecut o lună va mai trece şi o săptămână! Apoi! Cu ce ardoare îmi voi strânge la inimă micul meu mugurel de fetiță şi cum l'oi săruta tare, tare, tare cu toată jingăşia şi iubirea mea nemărginită. Simt cum tremură şi inimioara Ta când îți imaginezi fericirea atât de mult doritei noastre revederi. Îmi pare numai rău, că nu'mi am putut realiza planul de a Vă surprinde. E mai bine aşa însă, căci dacă aşi veni pe neaşteptate poate ar trebui să aştept fiind mireasa mea ocupată cu toiletta şi astfel totuşi nu aşi pute să o surprind.

Aici e vreme de boale. Influența e epidemică. De sigur și eu am suferit de aceasta boală. Nici acuma nu sunt încă deplin sănătos. Ioan și Vili au sosit aseară, aducând-o pe mama lui Iánoș. Morbul acestuia decurge pân'acuma normal. Tiberiu îți trimite sărutări de mâini, deasemenea și Vili. Ioan te sărută și sărută mâinile la mama. Eri a. M. Nu am primit scrisoare dela Tine astfel, încât credeam că nu'mi ai scris ori, că să va fi întârziat. Seara, venind acasă am aflat spre cea mai mare surprindere plăcută a mea, două scrisori de-odată. Viorica nu a primit scrisoarea Ta. Să vede, că s'a perdut, caşi două de ale Tale scrise mie.- Te rog să o săruți, în numele meu pe scumpa noastră mamă.

Ear Tu mic dulce mugurel al meu fii de mii de ori sărutat pe ochișori și guriță și petișoarele de al Tău

Alexandru

12.

Olpret 10/III 901

Scumpa mea mult dorită.

Deja ieri după amiazi am mers să revidez casa noastră viitoare. Am stat acolo mai multe oare făcând planuri peste planuri de reformă și reparare. Și cu Ioan ne-am înțăles bine. Azi am discutat chiar și asupra modalităților cum s'ar puté face ori o împărțaștină între noi ori o administrare comună a averii. Ioan e cu mult mai bine de cum l'am lăsat. S'a îngrăşat și arată bine și nici nu e așa nervos precum era. Astfel nu ne-am certat încă deloc. Vili e rotogol și leneveşte ca un paşă pe laurii rigorosului. Eri mi'a cântat mai multe compoziții nouă dintre cari unile sunt într'adevăr foarte succese. Eri și mai cu seamă azi a fost timp cât de splendid, încât în S. Remo nu'mi aduc aminte de atari zile. Azi am fost fără pardesiu în „pustă", grădina de pomi unde se află și mormintele. De acolo se oferă un aspect foarte frumos asupra văii întregi vis á vis dealul înalt, Băbiul, jos la picioare satul. M'am suit până prin tufiș și am cules și primele flori, aghiceii, dintre cari trimit scumpei mele celei mititele câteva floricele cu multe, multe sărutări pline de iubire, și dor. Și fluturi am văzut mai mulți dintre cari unui „Citonen Falter" i'am zis „Tep" pentru că zburau tot pe un loc unde nu era nici măcar o singură floare. Poate însă, că'și vor fi avut ei floricica lor aleasă și au eșit ori fiind fluturi au zburat numai la plimbare spre a să re'ntoarece earăși la iubita lor. Va fi fost oare jeloasă floricica? Nu ar fi avut de loc cauză căci pe unde zburau fluturii nu era nici o floare. Acestea mi'au venit aminte după ce numisăm fluturii „Tep", și venindu-mi aminte că poate și ei îşi au miresele lor, am revocat vorba de „Tep" și i'am privit cu drag pe tovarăşii sorții mele. Ori ce plan fac și ori unde merg, mă cuget ne'ncetat la Tine, dulcea mea fetiță și tot combinez cum aşi face și cum aşi drege, ca să fii mulțumită și fericită. Toți observă, că sunt înschimbat, serios, cugetător. Și într'adevăr dorul mare după iubitul meu îngeraş și grijile de cari nu m'am interesat până acuma simt, că mă fac să apar serios și îngândurat.

Dar trece-va și despărțirea și earăşi voi fi eu în brațele tale dorite. Și earăşi mă vor încânta ochișorii Tăi iubiți, cei plini de farmec, cari și astă noapte în vis atât de frumos să uitau la mine, parcă ar fi voit să aprindă focul cel mare de jrupi în inima mea. Am sărutat numai aerul, dar totuşi a trăznit prin peptul meu o schintee a fericirei ce o simt numai când Te sărut pe Tine iubită oricând privesc în ochișorii Tăi. Fii de mii de ori îmbrățișată tare, tare, cu focul dorului meu și sărutată cu toată jingăşia iubirei mele nemărginite.

Alexandru

Te rog sărută în numele meu iubiții noştri părinți.

13.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA–VOEVOD
Specialist p. Boale Interne

CARLSBAD 10/VI 901
Alte Wiese
„Drei Staffeln"

Dorita sufletului meu.

Nu ştiu dacă ai primit şi Rp. Meu şi cartele ilustrate ce'ţi le-am trimis în săptămânile din urmă, cam pe Dumineca. Îmi pare bine, că pantofii mititei Ţi'au făcut haz. Erau şi mai mari, însă eu i'am luat cei mai mici ce'i am putut găsi ca să mă apese pantoful cât de puţin, în viitoarea fericire. Căci sper, că dacă vom fi cu răbdare unul faţă de altul şi Tu te vei desvăţa de urâta jelosie, ear mie mi lăsa toate drepturile de a fi jelos şi toate drepturile de a mă puté uita şi dea conversa cu dame, atunci vom fi fericiţi. E drept, că la început vom avé câţi-va ani de muncă şi de necazuri, căci nu'mi merg treburile precum aşi fi dorit şi e de lipsă paciinţă răbdare şi economie, ca să fie totul precum aşi dori, însă de, – suntem tineri şi trebuie să muncim şi să prestăm ceva în viaţă. Mie'mi merge peste aşteptări de prost şi mă tem, că nu voi obţine nici chiar unicul rezultat ce mi'l profeţé Dr. Ciurcu, precum să ajung destul de modesta ţintă, la care aspiram, când am venit încoace. Cu toate acestea nu voesc să renunţ căci trebue să'mi poată fi şi mie posibilă crearea unei praxe cu un venit curat de 2–5000 fl. Un lucru, ce deja ar justifica venirea mea încoace. Dacă însă 2–3 ani aşi munci zădarnic de ! mă voi retrage cu deficitul. Eu îmi imaginez, cam în modul următor planul vieţii mele: Din Septemvre până în Decemvre la Olpret, apoi la Cluj, Braşov ori Viena. În Martie până finea lui Aprilla Olpret şi apoi călătorie pe la medici în tot anul în alt ţinut şi ţeară. Apoi Cbd. Până vom fi aranjaţi definitiv cu rămasul tatii şi vom fi învins desequilibrarea în care nea adus mătuşa, moştenirea, investirile inevitabile şi consumaţiile, apoi în parte şi Cbdul, de, va trebui să ne mulţumim cu viaţa de la ţeară. Şi de altcum astfel voi puté să mă interesez de moşie până la o viitoare praxă problematic de splendidă formează baza existenţei noastre. Mă gândesc de aceea, să fac în vara viitoare o casă la Olpret, care să corespundă în toate privinţele necesităţilor ce trebue să la aibă o casă de care să'i fie drag omului. De la noi şi priceperea noastră depinde ca să stăm foarte bine, dar'ca să putem să ajungem acolo, e lipsă în locul prim o arangiare completă, sistematică în administraţie şi bilanţ. Eu nu am încă aceasta pricepere, căci. prea m'am ocupat puţin cu aceste importante cestii. Nici Ioan nu o prea are. Ambii şi sper, că şi Tu scumpă, avem însă voinţa fermă, să ni'o câştigăm. Disordinea pe toate moşiile noastre ori, ca să nu'i zic disordine, neglijarea lor e azi încă mare, încât mă tem, precum Ţi'am mai scris şi spus, că o să te îngrozăşci. Totul trebue noi să creem din nou. Aceasta e o împrejurare de atât de mare importanţă încât ţin să Ţi'o accentuez din nou, ca să'Ţi poţi da din bună vreme seamă şi să te obicinueşci cu gândul, că trebui şi să muncim împreună să îndeplinim împreună datorinţe. Am erezit o avere, de cam 4000 jughere şi 4 case. După minimalul calcul face deci, şi Ioan e pesimist precum ştii în calculaţiile sale – partea unuia dintre noi 150–200 mii fl. Nu e mult după concepţii europene, dar mult după stările noastre din Transilvania. Datorinţa noastră e, ca să îngrijim, ca aceasta avere să nu rămână la acelaşi nivel, ci să progreseze, la nici un caz însă să nu lăsăm să dea îndărăt. Şi deoarece după cununie nu suntem numai „un trup şi un suflet" ci şi „o masă şi o casă" şi averea tot aşa a mea ca şi a Ta, şi datorinţele şi grijile şi ambiţiile mele trebuie să devină şi ale Tale. Sciu eu, că eşti mai cruţătoare decât mine şi că ai mai mult talent economic înăscut decât mine, însă totuşi voesc să'Ţi dai seamă că spre a repara edificiile economice, a face casă în Olpret, – şi în Cluj va trebui azi mâne să las să edifice casa care vine în partea mea – spre a veni la Cbd. şi a trăi tot odată acomodat – fără de a ne încurca în datorii prea mari e de lipsă o căsnicie după exemplul săsesc. Şi aici e partea grea a datorinţei, ce cade în sarcina Ta pentru viitor, cu atât mai mult, că trebue să contezi şi cu faptul slăbiciunilor mele economice, şi cu talentul Tău. 5–10 ani de muncă e deci la ce trebue să te pregăteşci. Ca să'ţi poţi însă face o aproximativă idee de haosul nostru ar fi foarte bine cred, ca tata – deoarece mama nu poate – să facă bine să'şi ea ostăneală după ce va fi fost Ioan la voi, ori şi mai curând, să meargă până la Cluj, Valea Seacă, Olpret-Ciubăncuţa şi Fodoru, Dej. E cestie de 3–4 zile şi

apoi va puté pe baza celor văzute să 'Ți dea descriere, căci eu Ți 'am descris e drept, în culori cât de negre starea lucrurilor, dar 'tot nu 'Ți vei puté forma o idee clară.

Așa scumpișoara mea! Am discutat cu tine odată serios, căci trebue să te obicinueșci și cu partea serioasă a căsătoriei, dacă nu voești să rămâi decepționată. Sper, că vei sci aprecia motivele, ce m 'au îndupleca să 'Ți scriu așa, precum am speranța, că vei și să fii la înălțimea datoriințelor femeiești ca nevastă. Și sper, ca dragostea noastră mare, reciprocă ne va da nu numai tărie pentru muncă și ne va servi perpetuu ca izvor de perseverență, ci ea va deveni, prin conlucrarea comună pentru aceeași țintă, mai tare și mai profundă și mai dulce în fața rezultatelor, ce trebue să le producă o muncă săvârșită cu dragoste de muncă izvorită din iubire reciprocă. Și scii ce mi 'a dat imboldul, ca să 'Ți scriu așa? Faptul, că 'mi scrii de noua bucătăreasă, ce o dresați pentru viitoarea noastră căsnicie. De când am primit acea scire, m 'am cugetat mult asupra părții serioase adeca economice a căsătoriei noastre și a vieții înschimbate ce va urma pentru noi ambii. Trebue să mă ocup și să discut și cu tine lucrurile acestea, ca să nu pățim apoi ca și la Viena, să nu 'mi poți face nici Tu scumpă și nici eu să nu 'mi pot face împutări, că am tot visat și nu m 'am gândit și la casă și la oala cu supă. – Scrisorica Ta de astăzi e așa de scurtucă! – Ce pățește fetița mea când să plimbă, și eu am pățit și azi și de câte ori es la stradă: Mă tot uit, da de în mulțimea aceasta imensă de femei să va ivi deodată dorita mea. Nu sciu zău ce ași face, dar cred, că în fața tuturora te-ați îmbrățișa și săruta tare, tare de tot, căci de dorul meu nebun nu poți să 'Ți faci idee, de altcum ai face ce ai face și nu ai lăsa-o singură pe Grossmama. Te rog să 'mi scri mult, mult, căci acuma mă simt și mai singur de când mi 'au plecat bătrânele și n 'am pic de pacient. Te sărut cu tot focul dorului meu! Dar ce 'mi ajută sărutarea în gând, dacă nu pot să te strâng la inimă și să 'mi ating pojarul dorului la căldura guriței Tale dulci? Sărută scumpii noștrii părinți.

Al Tău Alexandru, care e beat de dor și nebun de dragostea Ta.

14.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA-VOEVOD
Specialist p. Boale Interne

CARLSBAD 17/VI 901
Alte Wiese
„Drei Staffeln"

Dulcea mea fetiță.

Vezi cum ești! Îmi anunți, că mâne nu voi primi șcire de la Tine. Va să zică Tu numeri între „Sonntagsvergnügungen" (desfătare de duminică) și lenea de a 'mi scrie. Ceee mai dragoste! La aceea nu te gândești, cât de greu îmi cade mie, așa de departe de Tine, cel mai scump tesaur al meu pe lume, să rămân lipsit și de bucuria de a 'Ți vedé și ceti scrisoarea. Nu scii Tu din experiență ce neplăcut e să aștepte omul epistola dorită și să nu o primească, să să vadă uitat o zi măcar, căci lenea trebue că să basează pe indiferentism, de altcum ar învinge-o dragostea. Eu foarte ocupat ar trebui să fiu, când nu 'ți ași scrie și până azi, chiar și când scrieam peste 10 epistole zilnic, Tu stăteai pe locul prim, Ție îți scriam mai întâi, căci aveam dorul să vorbesc cu Tine și dorul să-ți fac bucurie prin primirea și cetirea scrisoarei mele. Ce ai zice Tu scumpa mea, dacă eu așa după 5-6 epistole m 'ași pune pe sofa și ași lenevi gândind în mine: „ mi 'ar mai fi rămas de scris o scrisoare la iubita mea, dar 'mi lene, mai bine voi ceti un fleac în vremea aceea și mă voi odihni. Da, să primesc și să cetesc epistolele Ei îmi face bucurie și plăcere deosăbită, însă să 'i scriu.- uf! Mi lene, las să aștepte nefericita!" Cam asta am cetit-o eu din scrisoarea Ta primită azi. Hm! Ai uitat Tu deja, cum Te bucurai, că mutându-vă în grădină ce bine o să 'mi poți scrie, ce dispoziție poetică Te va cuprinde gândindu-Te în natura frumoasă, liberă la iubitul Tău, și cum vei arunca pe hîrtie sentimentele Tale? Și eu mă bucuram însă – Ți lene! De altcum poate e mai bine așa, ca nu cumva să fiu prea răsfățat de dragoste multă-m-ași puté încrede. O să 'mi imaginez de azi încolo în zilele goale, când nu 'mi va sosi scrisorica dorită – nici măcar una slăbuță, scrisă în grabă (cum scriem noi medicii) pe un carton slăbuț – atunci și eu mă voi duce la plimbare, ori mă voi întinde pe canapea și 'mi voi imagina pe fetița mea cum zace în iarbă verde și mă voi tot ocupa cu acest tablou- d. e. o să 'mi

imaginez cum ceteşte un roman francez, cum brodează, ori cum să întoarce fetiţa în iarbă, pe altă latură-până ce va trece atâta vreme cât ar fi fost de lipsă ca să'i scriu. Nu ai ce să'mi scrii? Hm! Ce viu îţi fantasa de altă dată fantesia! Eu nu am nici când lipsă de material, când e vorba să'Ţi scriu Ţie şi nu'mi pot explica la Tine acest fenomen. Dacă însă Te ar costa prea mare oboseala şi bătaie de cap compunerea unei scrisori pentru mine, atunci Te rog să nu Te oboseşci, – mai bine aşteaptă până ce vei fi dispusă, căci mie mi dor de scrisori izvorâte din sentimentul cald al inimei calde-!---omul e stilul!

Epistola mea prezentă o să'ţi dea oglinda fidelă a dispoziţiei ce am avut-o azi, când după 2 ceasuri şi mai bine am purtat epistola Ta la mine bucurându-mă când voi ceti-o în fine am aflat că te plictiseşte să'mi scri! Să nu Te superi scumpă, că Ţi'am arătat cât de dureros m'a atins declaraţia Ta, să nu te superi, ci să'mi scri, căci mica mea mămgăiere dulce, zilnică, aşteaptată cu dor fără păreche, sunt şirele Tale iubite. Polinul din scrisoare l'au îndulcit sărutările de pe foiţa de poză, pentru care îţi mulţimesc deosebit. – Alaltăieri a fost Duminecă,- nu'mi ai scris-mâne va fi o zi tristă pentru mine. E Marţi, am mai păţi-o Marţa.- Te rog sărută iubiţii noştri părinţi ear Tu fii strânsă cu dor şi drag la inima mea ferbinte şi sărutată de mii şi mii de ori.

Al Tău Alexandru

15.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA–VOEVOD
Specialist p. Boale Interne

CARLSBAD 19/VI 901
Alte Wiese
„Drei Staffeln"

Iubitul meu îngeraş

Ce recompensă dulce pentru decepţia de alaltăieri'miau fost drăgălaşele Tale scrisori de eri şi de astăzi. Mai cu seamă cea de astăzi, cea românească'mi a încălzit inima şi a făcut-o să tremure tare, tare de dorul şi dragul scumpişoarei mele. Cât de frumos ar fi să primesc dela Tine tot scrisori româneşci, dar'mă tem că epistola mea de alaltăieri, ce vei fi primit-o azi să nu Te fi indispus şi înduplecat să devii necredincioasă intenţiei Tale de a'mi scrii de alaltăeri încoace tot româneşte. Să nu te supere însă acea epistolă. Eram mâhnit, că nu voi primi zilnic scrisoare dela micul meu îngeraş. E drept, că va fi rar cazul, ca doi oameni, chiar mire să fie şi mireasă, să'şi scrie zilnic. Însă dorinţa mea e, ca mărimea dragostei noastre să nu să manifesteze numai prin faptul, că ne gândim ne'ncetat unul la altul, şi că tot gândul sufletelor noastre şi toate emoţiile inimilor noastre susţin ferbinte focul amorului, ci doresc, ca iubirea mea şi a Ta să primească zilnic nou imbold şi nouă putere prin scrisori, simbolul şi expresiunea dorului nostru. Cetirea şi deja în sine primirea scrisoarei pune în vibraţiune toate sensaţiunile ce latent domineză inimile noastre. Eu simt, par'că ai grăi cătră mine, par'că aşi discuta cu Tine făr'de a te pute vedea. Oricât de serios aşi studia „diabetes mellitus" şi oricât de intensiv mi'aşi sfărâma capul, ca să inventez un aparat zaccharometric, din momentul ce primesc epistolica mult dorită, ori până ce-şi scriu, farmecul apropierei Tale îmi cutremură întreaga fire. O bucăţică din Tine, din gândul şi simţirea Ta din sentimentul inimei Tale zboară la mine lăsându-mă să gust o părticică măcar a fericirei ce nu o pot afla nicăierea pe lume afară de braţele Tale moi şi guriţa Ta, izvorul fericirei mele. „Un vis îngânător" îmi crează toată scrisoarea Ta şi e dulce şi amărăciunea ce mi'o crează sentimentul, că eşti atât de departe de mine. Sărmana mea mititică, cum înceracă, ca să să mângăie numărând zilele! 71 afară de astăzi – nu e mult, scrii Tu, scumpişoară, – slabă mângâiere, dar aceasta e şi mângăerea mea. Când mă uit la călindar şi văd iuli-august, două columne scurte lângă olaltă, parcă aflu puţină mângăiere, mai cu seamă comparându'le cu mulţimea zilelor deja trecute. Eu îmi inventez zilnic câte un lucru, care mă ocupă intensiv, aşa încât nici în cafenea nu prea apuc să merg să citesc ziare. Seara apoi, când mă culc, mă gândesc: ear a trecut o zi şi apoi oftez una din adâncul inimei şi după ce dau sărutări fierbinţi la [indescifrabil] – ce copil prost ar zice cine m'ar vede, dar eu sunt fericit când pot şi că pot să fiu aşa-mă culc şi încerc să adorm cu gândul la dorita

mea, ca să visez cu ea. Nu mă favorizează însă soarta, astfel, încât o singură dată, eri, am visat „un vis îngânător". Te vedeam precum Ți 'am scris înotând și mi 'am adus aminte trezându-mă, că scumpa mea nici nu scie înota. Pe Glosar îl cunosc dar 'nu sunt defel gelos pe el, în genere am încredere deplină în iubirea Ta scumpă și astfel nici nu pot fi gelos (alusie ca să fii și Tu așa). Acuma vino în brațele mele și așezându-Te frumos lasă-mă să Te strâng cu dor ferbinte la inimă și să Te acoper cu sărutările mele infinite, fără saț. Vine, vine și vremea aceea frumoasă fericită.

Sărută iubiții noștrii părinți și predă salutări la Helen, Stela, Grossmama și tuturor iubiților

Al Tău Alexandru

16.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA–VOEVOD
Specialit p. Boale Interne

CARLSBAD 26/VI 901
Alte Wiese
„Drei Staffeln"

Scumpa fetiță a mea.

Am uitat să Te felicit, pentru că umbli fără corset și că Te 'ai îngrășat. Te rog să continuezi și să fii sigură că dragostea mea va crește proporțional cu volumul și greutatea trupșorului Tău. Încerc să mi Te imaginez mai durdulie din cum ai fost la despărțirea noastră și Te asigurez, că 'mi apari și mai delicioasă. Tot miligramul de greutate mai mult = cu un miligram de amor mai mult. Astfel formula dragostei mele să prezintă în următorul chip:

55 ko. Lencica:∞=55: ∞

70 ko Lencica:∞= 55 +15:∞+15

Cea ce e o absurditate matematică, însă un adevăr psyologic delicios. Te rog deci tare, tare frumos, ca să umbli și de aici încolo fără corset și să te căsnești a te îngrășa și întări-făcând puțină gimnastică-pe cât să poate de mult. Când va fi tare trupșorul fetei mici, va fi tare și glandula lacrimală și ochișorii nu vor fi amenințați în continu cu proces.

Ce privește pe Zola am zis într 'adevăr „Vui mamă (nu mame) bătrână!" Regret însă că cetești romane pentru cari îți lipsește maturitatea și experiența ce să recere pentru a puté pricepe înaltul și eroicul idealism al conținutului lor. Dacă suntem însă până aici, apoi pot să 'mi esprim surprinderea, că pe tine te și amenință pericolul să 'Ți perzi idealul de căsătorie. „Geh in ein Kloster, Ofelia!" (Du-te la mănăstire, Ofelia !). Atâta numai a fost profitul Tău din acel superb roman, apoteoza celui mai sublim și candid idealism. Nu 'mi pare rău că ai cetit – ca să 'ți faci o idee-de și slabă și numai <u>teoretică</u> – despre cea ce Te așteaptă în viața <u>reală</u>, ca să 'nveți a Te deprinde, că multe și grele sunt angajamentele ce omul le ea asupra 'și în momentul când pronunță solemnul „da". Nu 'Ți imagina, că căsătoria e o veșnică fericită cochetare, o eternă fericire de flirt și sărutări. Toate acestea sunt numai mici și slabe recompense pentru infinite jertfe ce <u>ambii</u> căsătoriți trebuie și li datorință să le aducă. Recompensa eu mi 'o închipuesc afară de altele în primul loc în consciința că trăești împreună cu o ființă iubită și, că nu denegi tributul moral și material ce viața <u>normală</u> o impune omului care în idealul și deplinul sens al cuvântului merită numele de „om". Cu idei cași cele dezvoltate în mod atât de perfect de Zola trebuie să te dedai, căci de altcuma prea 'Ți va fi amară desilusia și decepția după cununie și în căsătorie. O căsătorie poate fi numai atuncea pe deplin fericită, când și „Ea" nu numai „El" sunt convinși și de datorințele ce le au! „Mathien et Marianne fondaient, semaient, enfantaient" (Matei și Mariana împingeau, semănau, aduceau copii pe lume) așa scrie ca refrenul vieții ideale casnice marele Zola deasupra, respective la începutul, mai multor capitole și des în mijlocul textului. <u>Numai o atare viață familială, cum el o descrie poate avea drept urmare mulțumire sufletească și afluxul acesteia: fericirea deplină,</u> întrucât în viață poate fi vorba de fericire deplină. Eată părerea mea.- Scrisorica Ta veselă de astăzi 'mia încălzit inima și m 'a făcut să uit multele neplăceri ce mă necăjesc. Toată dup 'ă ameaza m 'am aflat într 'o dispoziție bună, fericită. Vezi ce minuni face o mică epistolă dacă ea

soseşte punctual? Ce de pupi a căpătat şi aseară adorata. Dar acestea fac inima să tremure, fără să îi potolească dorul nebun. Şi cât de încet trece vremea! Te rog sărută pe scumpii noştrii părinţi ear Tu fii tare, tare strânsă la inima mea amorezată de Tine şi numai de Tine şi sărutată cu tot focul şi toată jingăşia nemărginitei mele iubiri.

Al Tău Alexandru

17.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA-VOEVOD
Specialist p. Boale Interne

CARLSBAD 30/VI 901
Alte Wiese
„Drei Staffeln"

Scumpa mea.

Vezi iubită, că a trecut deja mai bine de o lună de când te-am strâns la inimă şi Ţi am sărutat guriţă dulce! E scurtă vremea, dar totuşi îmi apare parcă cine şcie cât de demult nu Te am mai văzut. Înzădar mă uit la fotografiile tale iubite şi înzădar nu este un petec cât de mic nesărutat tot nu scap de dor şi de câte ori es la stradă, între lume, de văd, femeile aceste multe, gătite, ori părechi de oameni, sunt cuprins şi mai puternic de dorul scumpei mele şi invidiez pe toţi căsătoriţii. Zilele, nu mă pot plânge, îmi trec destul de repede şi afară de zilele când nu primesc dorita Ta scrisoare şi sunt rari atari zile, mulţumită dragostei Tale, destul de bine. Dar săptămânile trec încet de tot. Pentru mine e mai bine să fiu ca un cuc, singur şi să mă aprofundez într-o lectură ori să 'mi preocup gândul şi vremea cu o ocupaţie oareşi cari să discut cu babele mele şi cu Ioan. Atunci e suportabilă starea mea.

Când însă mă plimb singur, atunci ne 'ntrerupt mă gândesc la Tine şi mă cuprinde un fel de melancolie duioasă. Involuntar mă uit la femei şi le compar cu Tine. Spre liniştirea Ta şi satisfacţia mea nu am aflat încă nici una care să să apropie de Tine. Sunt ele multe frumoase şi îmbrăcate perfect, însă ca îngeraşul meu nu e nici una; sunt poate preocupat de dragoste şi 'mi place mai bine ce e al meu, dar' ce 'mi pasă bine că 'mi place şi bine că e tare tare dragostea mea, astfel încât nu poate fi clătinată nici câtuşi de puţin de alte femei. Şi totuşi adesea când mă uit la o femeie frumoasă ori una toaletată extravagant, îmi aduc aminte: Măi de te-ar vede Lencica ce mai scenă de jelozie 'Ţi ar face, de 'Ţi ar amărî toată ziua şi în zadar ai asigura-o că 'Ţi „Wurst" (sens probabil: nimic, vax) şi femeia aceea ca şi toate femeile. Şi totuşi aşa e, numai Tu domnesci în inima mea şi numai pe tine Te doreşce sufletul şi gândul meu. Şi dacă până acuma am avut tăria dragostei, ca să nu fiu dus în ispită de mutre frumoase şi busturi rotunde ori de fuste şic, am încredere în tenaciatea sentimentelor mele cari şi de azi înainte vor afla razim şi mângâiere în gândul: las 'că tot mai superioară e în toate privinţele fetiţa Ta. Asta e formula mea magică, aceasta mă ajută să nu păcătuiesc în contra poruncei a X a, să nu doresc nici boul nici măgarul şi nici nevasta altuia. Banii 'i aşi dori dacă adeca 'miar fi pacient, căci pacienţi, pacienţi! Şi să n 'aibă bani dar să aibă boală şi să 'mi fie pacienţi. Vezi, cum oscilează gândul mei între Tine şi între pacienţi! Şi pe aceştia îi doresc însă tot pentru Tine, ca bărbatul Tău să 'şi poată validita chemarea şi să 'ţi poată astfel procura şi Ţie satisfacţia deplină. Acuma e înainte de ameazi, dar nu am amânat scrisul epistolei pe dup 'ameazi, deoarece verosimil, de şi nu sigur facem vreo excursie şi merg la baia de vapor. Sărută scumpii noştri părinţi. Vino apoi scumpa mică şi lasă 'mă „să 'mi razim dulce capul meu de sânul Tău" şi să uit de toate necazurile şi să 'mi potolesc apoi arzătorul dor în fericirea sărutărilor Tale. De la mine primeşce 12 pupici lungi de câte 5 minute.

Al Tău Alexandru

18.

Med.-univ. Dr. Alex. De Vaida-Voevod
Karlsbad, Alle Wiese, „Drei Staffeln"

Rp.

Sărutări 1000,0
Îmbrățișări 100.0
Dezmerdări 10,0

Amestecă'le bine, apoi le fierbe la focul dragostei.
Dă'le în sticla răbdărilor prăjite.
S. Zilnic câte 5 linguri-tot la două oare o linguriță.
(Apa sărată fie eliminată prin filtrul amintirei și al gândului la viitor.)

Dr. Alexandru V.
(medic de corp – cum scrii tu – nu al Drei Botha ci a scumpei mele)

Cbd. 28/VI 901
Pentru fetița iubită.

19.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA- VOEVOD
SPECIALIST P. BOALE INTERNE.

CARLSBAD....16/ VII 901...
ALTE WIESE
„DREI STAFFELN"

Scumpa mea iubită.

Aseară am fost cu Dr Gross la un concert, ce l-a dat aici Ondriček. Cântă minunat. Și acum urechia mea să lasă fermecată de tonurile măestrului vrăjitor gândul fantesiei mele îmi vrăji înaintea ochilor scene drăgălașe, fericite din trecut.

„Și înaintea mea apar, dispar și apoi mă'ngână ear,
Tablouri, par'că s'ar ivi, prin codrii umbre'n zori de zi."

Chipul Tău iubit plutea atât de viu prin 'aintea ochilor mei sufleteşci și vedeam atât de clar şcene de dragoste dulce încât inima îmi tremura de fericire. Violina are o putere nespus de mare asupra fantesiei mele, încât simțiri analoge cu sentimentele supremei plăceri, ce mi'a oferit-o îmbrățișarea și sărutarea Ta, scumpă, undulau prin toată ființa mea. Și pentru prima dată de atâta timp a apărut înaintea mea și scena când'miai dat patru foi. Curios, că prima simbolisare a dragostei Tale cu încetul a fost în aducerea aminte a mea atât de adumbrită prin manifestațiunile ulterioare, vii, ale dragostei noastre. De mult căpăta scumpa 4 foi numai o sărutare de obicinuire seara, la care mă gândeam la îngeraşul meu și nu la scena acea din Viena. De eri am început să coreg nedreptatea concisă față de foiță. Dar de a.d.m. e concurență mare, care face pe mică să telegrafeze și mai tare, tare la inimă. Relația mea, – vezi, am și o relație – cu Dr. Gross, e cea mai drăguță, ce se poate. De câte ori îi închin floarea zic: „prosit die Kleine Kuhnchen" (trăiască micuța curajoasă) și el îmi răspunde: „prosit die Braut" (trăiască mireasa).

Tu mică scandaloasă, iară îmi scrii nemțește! Și şcii că eşti deja mai versată în română? Nu crezi, și totuși e așa, căci când scrii românește e imposibil să scrii „Spatzieren" (a merge la plimbare). Drept am? Tu mai cu rând ai obiceiul: zu "Pfaŭiren" (a se împăuna) decât: zu Spatzieren" (cu plimbatul). Drept am scumpișoară? Ce scrisorică drăguță e și aceasta cu „spatzierenŭl" ei. Scii, că mi necaz, că 'mi scrii așa de drăguț? Dacă 'mi ai scrie trist, apoi ași putea spera în urma scrisorii Tale de astăzi, că da de tot vei veni. Așa vezi numai și speranța ultimă mi'o strici. Și totuși ce frumos ar fi, ca să faci cum am făcut eu cu tine în S. Remo. Câte

de toate am avea de discutat şi am merge şi la Frbd. Ca să'l vezi, căci mie acel loc mi nespus de simpatic, astfel încât mă frământă mult gândul, ca de am să merg acolo de medic. Nu ai putea tu să te apuci şi să scrii vre-o 3–4 epistole, care apoi să fie expadate pe când tu deja eşti pe drum încoace, astfel, încât eu deodată să stau surprins. Ai tu inima să renunţi la revederea noastră? Vezi scumpa mea eu mă tot tem, că printr-o despărţire atât de lungă să va înstrăina fetiţa mea mică de mine şi va face ochi mari la revedere. Dacă şi Ţie 'Ţie aşa nespus de tare dor de mine ca şi mie de tine atunci şciu că vei veni. Şcii când îmi spuneai, că mă iubeşci aşa de tare învât ai fi în stare să fugi cu mine în lume, dacă nu te'ar da părinţii după mine. Şi acuma să nu vii cu Grossmama până încoace? Eu de aşi puté să mă mişc aşi şci ce să fac. Cu cât mai departe e S. Remo, dar să mai fi fost de 10 ori aşa de departe şi aşi fi venit. Şciu eu că şi tu numai de aceea îmi tot scrii, că nu vii, ca să fie bucuria mea cu atât mai mare. Ce ai Tu cu Caius şi cu Ţaţa Vilma? Nu 'Ţi sunt gardedame destule Grossmama şi Ţaţa Maritica? Apoi de vorbele cui te temi? Şi cum îi poate fi frică de vorbe scumpei mele de vorbe mai mare decât dragostea ei? Scrisorica Ta de astăzi a căpătat şi mai capătă sărutări multe, de dor, în speranţa veselă, ce 'mi a trezit-o, că visul meu dulce de a te puté revedé curând, de a te puté strânge cu dragoste nespusă la inimă şi de a te săruta fierbinte, cum sărută amorul urcător, se va realiza. Cu aceasta speranţă în inimă te sărut tare, tare şi te rog să le predai şi scumpilor noştrii părinţi sărutări.

Al Tău Alexandru

20.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA–VOEVOD
Specialist p. Boale Interne

CARLSBAD 11/VII 901
Alte Wiese
„Drei Staffeln"

Dulcea mea fetiţă.

Când alergam şi de 5 ori într-o zi la bătrânele mele paciente şi când cu răbdare îngerească „discutam" cu Dna Popovici, oricând noaptea mă trezeam cu griji, ca nu cumva să să fi întâmplat la vreo bătrână o nenorocire, în toate momentele, când simţeam apăsându-să asupra mea greutăţile începutului, mă îmbărbăta gândul la Tine, dorită şi 'mi spuneam: nu ceda decepţiei, persevereză, căci truda, munca şi năcazul tău vor ave în viitor un scop, o ţintă, crearea unei existenţe familiale solide şi fericite. Şi cu predilecţie mi se juca gândul cu planul de a crea cu primul onorar o bucurie scumpei mele, ei, care e temelia dragostei şi isvorul fericirei mele. A Ta voescu să fie roada primă a prestaţiunilor mele de medic, căci Tu eşti dragostea mea şi fericirea Ta, fericirea mea şi bucuria Ta bucuria mea.

Dar 'ce să eau? Am ales acest servis de înghetată, ca un fel de simbol al căsnicie, în speranţa, că primirea lui o să 'ţi facă aceiaşi plăcere ca şi mie dăruirea. De ai puté să 'Ţi imaginezi cu ce plăcere mă preocupa gândul la împlinirea planului acestuia, gândul ca Tu să ai prima bucurie al primului succes ce 'l voi obţine. De Ţi 'aşi puté descrie, cea ce nu e posibil, că cu câtă dragoste am lucrat, ca să 'i pot simboliza iubitei mele oarecum-va dintr'odată tot planul vieţii mele viitoare, atunci desigur ai puté aprecia valoarea mare a acestor bucăţele de sticlă. Nu te uita la forma şi la valoarea lor externă, ci la valoarea lor morală, la sufletul şi inima ce voeşte să vorbească către tine din fieşte-care păhăraş. Ale Tale sunt gândurile mele, simţirile cele mai calde ce pot palpita într'o inimă tu le trezeşci cu chipul Tău frumos în inima mea. Fie, şi efluxul părţii intelectuale a fire mele, ce a produs drept rezultat primul meu câştig, al Tău. Tu însă scumpă adorată a mea nu zice către nimenea ceva, ci pune-Te şi <u>singură</u> în secret fă o 'nghetată. <u>Tu</u> fără ajutor străin. Căzneşce-Te până vei ghici-o. Mai întâi ceteşce cum să face, apoi încearcă şi isteţiunea Ta te va ajuta. Apoi serveşce la Tata şi la mama şi neamurilor o 'nghetată. Vei vedé ce înaltă satisfacţie va simţi inimioara Ta când vei prezenta rezultatul muncei <u>Tale</u>, căştigul Tău pe aceste tăvişoare. Acest lucru va însemna: iată noi doi tineri începători şcim să producem deja ceva independent, din propriile puteri, eu fără ajutorul unui asistent ori profesor la spate, tu fără mama ori Veroné. Dacă vei face aşa atunci voi vedé şi

crede, că mă pricepi şi, că într'adevăr Ţi'am făcut o bucurie. Să'mi scrii apoi scumpişoară cum Ţi'a succes înghețata. Să nu o comanzi însă la cofetar şi să nu'Ţi ajute nici Veroné, ear mama nici să nu şcie.

Voi vedé dacă mă pricepi şi dacă scii ține secret. Ear de adio îți eau căpşorul şi'l strâng cu dor ferbinte la inimă şi te sărut tare, tare cu toată jingăşia şi adorarea dragostei mele mari.

Al Tău

Alexandru

21.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA–VOEVOD
Specialist p. Boale Interne

CARLSBAD 12/VII 901
Alte Wiese
„Drei Staffeln"

Scumpă dorită a mea.

Azi mi'ai scris nemțeşce şi în grabă mare pentru-dulceața de strugurași ori coacăze, cum le numiți voi la Braşov.

Oare într'adevăr numai dorul de a ferbe acea dulceață te'a făcut să te grăbeşci? Mică scandaloasă grăbită! Griji, că şi eu o să'Ţi scriu nemțeşce şi luând o coală de cele mici de hârtie, cât jumîtate din hârtia mea o să'Ţi spun la fine: Ţi'am scris o epistolă lungă! Dar'ce ingrat sunt eu. Par'că scrisoarea Ta nu mi'ar fi făcut tot aşa de mare bucurie, ca şi surorile ei de eri şi alaltăieri. Doar când, plecând la masă mi'a predat-o servitoarea nu am putut rezista să mă re'ntorc şi apoi, întins pe sofa, după ce m'am căsnit mai întâi, ca de obicei-cetind Gazeta şi frunzărind prin Jugend, am luat mititica mea şi am cetit-o cu setea nealinată a dorului meu. Şi când am ajuns la fine i'am dat iubitului nume sărutarea ferbinte. În mine arde un foc, care nu'l pot stinge, mi dor să te sărut şi să te strâng cu tărie la pept, cum îi dor omului istovit şi însătat de roua apei de isvor. Vino, dacă nu mai poți, cu Grossmama, şi mă salvează de tortura aceasta aproape insuportabilă. Şi de altcum, doar'trebuie să discutăm o mulțime de lucruri, căci dacă nu'va trebui să perdem vremea la toamnă. Şi pe Ioan l'am rugat să vie, să mă viziteze, ca să discut cu el, cum şi ce locuință să luăm. Căci după cununie putem să mergem la Valea Seacă, însă şi cuartir de o lună ne trebue. Eu aici sunt legat, ca Tantalus de stâncă şi vulturul dorului îmi sfâşie pieptul şi – - vino! Acesta e refrenul gândurilor mele. Sciu eu să apreciez, că'Ţi va cădе greu să părăseşci societatea plăcută a neamurilor numeroase ce s'au adunat la Braşov. Dar n'ai mai făcut Tu călătorii? Nu vei fi tu aici în societatea neamurilor Tale celor mai de aproape, Grossmama, Nicu, nenea Ghiță et. cet. Nu ai stat de astă toamnă tot cu mama? Şi nu vei fi tot cu mama şi după cununia noastră? Când mama va fi doar la noi, când noi la mama. Apoi lucrul? Lucrul nu va rămâne neisprăvit pentru că vei fi venită pe 2 săptămâni încoace. Dar'sciu eu, că adevărata causă ce te reține e frica de lume să nu zică vezi doamne, că ai fugit după mine. Ei, şi chiar dacă ar zice? E ruşinos, ca mireasa să'şi iubească mirele şi când el nu poate merge la ea să meargă ea cu bunică-sa până acolo unde să află el? Eu aflu că aşa ceva mai curând serveşce fala, decât spre ruşinea unei mirese, Dar'ce sciu eu, poate, nu judec corect după părerile din Bucureşci. Şi de aceea ar fi bine să vii, ca să vezi Cbd-ul să ai o idee, că ce e viața aici, unde şi Tu va trebui să petreci în viitor. Ah! Ce de femei superbe pe aici şi eu să nu pot avé fericirea să merg alături cu aleasa inimei mele plin de fericire şi mândrie în inimă, că a mea e cea mai frumoasă şi mai iubită, care nu poartă cu ori ce femeie în lumea aceasta concurență. Sărut iubiții noştri părinți. La Grossmama îi sărut mâinile şi o rog să Te aducă.

Tare, tare Te sărută de al Tău dor nebun Alexandru

Al Tău

22.
DOCTORUL *CARLSBAD 20/VII 901*
ALEX. DE VAIDA-VOEVOD *Alte Wiese*
Specialist p. Boale Interne *„Drei Staffeln"*

Scumpa mea dulce.

Ce drăguță e scrisorica Ta care mi'a sosit astăzi. Cum'mia mângăiat ea inima. Am cetit-o și am simțit earăși vechia Ta dragoste surâzându-mi dintre șire. Ah de'Ți ai puté face o imaginație ce am suferit eu, nefericitul, eri și alaltăieri. Tu, când ai un năcaz, o ai pe mama ori pe tata ori o amică, ori mătușa, pe Chița, cui te poți plânge. Și plângându-te, descărcându-ți inima, inimioara grea să ușurează și e veselă din nou. Dar eu sunt singur, nu am pe nimeni cui să'mi plâng durerea, căci nu m'ar pricepe. Noroc am avut în Dr. Gross, care e un om de inimă și a apreciat atât mai ușor starea mea sufletească, că trăește deja de 2 săptămâni aici și vede atitudinea mea și'mi cunoaște principiile. Am fost nefericit, dar'acuma începe să'mi treacă, mulțumită iubirei ce transpiră din șirele Tale și drăgălășeniei cu care e scrisă toată epistola. Îți mulțumesc din tot sufletul meu pentru această dulce mângâiere, dar te rog totodată din nou să nu te mai lași sedusă în viitor de bolnăvicioasa jelozie. Prin aceasta numai Ție și mie ne faci o viață plină de necazuri și sameni între noi sământa certei și a neînțelegerei. Și nu te mai ruga la Dzeu, te conjur, ca să'Ți dea tărie să să nu vii încoace, ci te roagă, ca să te mântue de cel rău, de blăstămul jeloziei. Nimic în lumea aceasta nu va fi în stare să slăbească dragostea, credința și prin urmare fericirea noastră ce vor rezulta din dragostea și credință dacă tu vei înceta să mă suspicionezi cu imaginațiile jelosiei Tale. Căci dragostea mea e tare, încât numai Tu ai puté să'mio slăbești, altă femeie pe lume nu, și tare e și oțălită prin obicinuire credința mea încât sciu, că ași fi în stare să rezist tentației în ori ce chip mi s'ar înfățoșa. Numai desperarea, că aceea, de încrederea căreia mă țin cu drept cuvânt vrednic, nu învrednicește credința mea, numai desperarea m'ar puté cândva să mă facă necredincios, Ție, de care mă leagă tot sentimentul inimei mele și toate gândurile fanteziei. Nu simți tu profunditatea dragostei mele? Și nu'ți spune inima, că păcătuiești suspicionând această dragoste a mea cu trădare? Nu simți cât de dureros trebue să mă atingă pe mine în conșciința mea de bărbat iubitor și cinstit cel mai mic gând de jelojie, ce e egal cu presupunerea trădării, din partea Ta, pentru care sunt credincios, fiind că Te iubesc? Ah scumpa, scumpa mea, leagă-mă și mai tare de tine cu lanțul încrederei și nu ataca întruna corectitudinea mea, nici măcar cu gândul nu o ataca, pentru că numai încrederea e vrednică de corectitate și credință, neîncrederea produce cu timpul inevitabil necredință prin demoralizarea desperării. Dacă însă în scrisorile mele precedente voi fi fost aspru și nu voi fi cumpănit toată vorba – nu te supăra pe mine. Ah, m'a durut, m-a ars la inimă și unde să'mi fi revărsat durerea dacă nu în scrisorile către Tine, căci Tu trebuie să înveți a mă cunoasce, a'mi cunoașce inima și sufletul, a și că atacul la sentimentele mele sfinte: dragostea și onestitatea mea mă fac să perd din vedere orice considerații. Sărut iubiții noștrii părinți. Pe Tine te îmbrățișez și te sărut cu tot dorul și cu toată iubirea inimei mele

Al Tău, Alexandru

Dacă și Ție'ți tot așa de dor de mine, ca și mie de Tine, atunci mă prind ca scumpișoara mea nu m'a lasa să sufer așa de crâncen de dor. Te ai îndura să nu'mi alini dorul?

23.
DOCTORUL *CARLSBAD 24/VII 901*
ALEX. DE VAIDA-VOEVOD *Alte Wiese*
Specialist p. Boale Interne *„Drei Staffeln"*

Scumpa, scumpa mea mult iubită.

Eri și azi ține aici o vreme urâtă, însă o primăvară de fericire duioasă înfloreșce în inima mea. Mi'ai scris earăși așa de frumos așa de drăguț încât ori de câte ori îți cetesc dulcile șire, inima mea e cuprinsă de o sfântă emoție. Cum îți pare Ție, îngerașul meu rău, că m'ai

supărat, ce bună eşti şi ce dulce în tot cuvântul ce mi 'l scrii. Atât de drăgălaş să manifestează în scrisorica Ta, în amândouă, firea Ta bună, blândă, de copilaş mic şi inocența sfântă a inimei Tale! Cum să 'Ți mulțumesc şi cum să 'Ți descriu sentimentul acesta de emoție fericită şi 'n acelaşi timp de duioşie, ce tremură prin sufletul meu ca o melodie de rugăciune? Nu pot să 'Ți o descriu, aşi puté să Ți 'o arăt aşa, ca să o apreciezi, dacă ai fi la mine, dacă Te aşi puté închide în brațele mele, dornice de îmbrățişarea Ta, dacă aşi puté să te dezmerd după cum inima mea doreşte cu nesaț şi dacă aşi puté să sting focul arsător al dragostei mele în focul sărutărilor noastre de dragoste nesfârşită. O scumpa mea, ce dragă 'mi eşti Tu mie şi cât de fericit sunt văzându-mă iubit de Tine tot pe atâta pe cât eu te iubesc. Nu 'Ți face griji zadarnice, nici acuma nici în viitor. Pot ochii mei să se uite cu privire curioasă la o mie de femei, inima mea bate pentru aceea cu căldură neslăbită pentru Tine, numai pentru Tine, adorata şi iubita sufletului meu. Şi, cu toate că viitorul nimenea nu 'l poate prevedé, totuşi am credința fermă, că o iubire atât de jingaşe şi de profundă cum e iubirea noastră reciprocă, nu să va stinge, ci prin obicinuirea şi cunoaşterea reciprocă şi mai temeinică în căsătorie noastră, ea să va întări, şi va produce fericirea perpetuă a căsniciei noastre. O să 'mi mai faci Tu scumpişoară câte-o scenă caraghioasă de jelosie şi cum o să mă revolt şi o să 'njur, căci aşa e firea Ta şi a mea, însă va trece jelosia Ta şi necazul meu îndată ce ne vom uita unul în ochii altuia şi ne vom da o dulce sărutare de pardon şi de ertare şi apoi un noiam de sărutări de împăcare. Numai dacă vom ține întotdeauna înaintea ochilor principiul şi metoda aceasta de aranjare a certelor noastre, numai atunci vom puté fi fericiți. Şi ce e mai uşor decât să se sărute doi oameni ce se iubesc? De aceea şi împăcarea noastră va fi uşoară şi în viitor precum a fost în trecut. Îmi scri să vin repede la fetița mea. Hei, de aşi puté! Cum aşi lăsa aici toată nefericita de praxă şi cum aşi alerga ziua, noaptea, fără întrerupere la iubita inimei mele, la fericirea mea. Şi 'miaşi aşeza capul la sânul ei, să ascult cum bate dulcea inimioară, şi să 'i şoptesc apoi vorbe de dragoste la ureche şi să mă îmbăt de strălucirea ochişorilor. Şi cum aşi strânge-o la inimă şi cum aşi săruta-o nebun de fericirea amorului. Dar eu nu pot să merg şi ea nu poate să vină. De aceea o sărut eu zilnic şi seară de seară în gândul meu visător cu focul ferbinte al dragostei şi dorului de 'mi tremură inima şi tremură şi încă de dor şi de dragoste şi de bucuria fericirei viitoare.

Sărut iubiții noştri părinți
Al Tău Alexandru

24.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA-VOEVOD
Specialist p. Boale Interne

CARLSBAD 26/VII 901
Alte Wiese
„Drei Staffeln"

Mult dorita mea scumpă.

Ce crezi Tu, drăculețule, că vei mai puté scoate din inima mea siguranța dulce, că peste 5 zile, nu peste 5 săptămâni o să te strâng în brațe? Sărbătoarea inimei mele e neîntreruptă şi văd eu, că şi Tu îmi scrii numai aşa după cum eu 'Ți am scris la S. Remo, ca să fie în mine tot mereu o luptă mică sufletească: vine, nu vine! Dar eu sciu, că vii, <u>simt</u>, că vii, inima mi 'o spune şi doar nu o să mă înşele chiar şi şoapta inimei. Îmi mai spune însă şi drăgălaşa Ta de scrisorică, ce am primit-o astăzi, că vine scumpişoara mea. Dacă nu ai veni şciu eu că nu ai fi aşa de veselă, şi nu ai tot râde în toate scrisorile. „Altă mâncare de peşce" scrie drăguța mea mititică după ce m 'a asigurat ea că aşa în ton serios de conversație, că <u>nu</u> vine. He! He! Te 'am prins! Pentru mişelia aceasta mică, aşa mică precum e petişoara Ta cea mai mică am să te sărut tare la revedere şi am să 'Ți permit să îi telegrafezi la inimă prin mică ? că a sosit dorita ei, de care a visat aşa de multă vreme. Hei, ce are se tremure săraca mică, de bucurie, căci s 'a făcut mititica de tot de tristețe dorului, aproape, că s 'a ascuns, de să uită numai cu un ochi afară, după dorita, care tot nu soseşte încă. Eu sunt însă vesel la nebunie şi la tot omul care 'mi vine în cale îi spun că vine mireasa mea. Şi la englezoaicăi i 'am spus, ca să şcie, că atunci voi învăța şi mai puțin, şi atunci a zis Dşoara Lenk: „Das Bild hab ich immer angesehen, Sie haben eine bildhübsche Braut Herr Dr" (portretul l-am privit deja, aveți o logodnică frumoasă ca un

tablou, d-le doctor). Era să îi spun că ai fost jeloasă pe nefericita, însă mi 'am dat seamă, că ori ar căpăta „Grösserwähn" ori s 'ar simți ofensată, și de aceea am tăcut mai bine. Azi voi merge la 3 Länmer. Te rog însă, ca imediat să 'mi scri, că la caz, dacă nu aşi găsi acolo locuință să învoeşce oare Grossmama şi Țața Moritica, să le eau cuartir în altă casă ?

Azi am avut mult de lucru înainte de amiazi. Am ordinat în 3 limbi. Mai întâi româneşce, apoi nemțeşce şi în fine ungureşce. Dela 7 până la 10 nu am apucat nici să dejunez nici să fumez, ce mi 'a căzut aşa de greu pe cât de bine mi 'a părut. Tot voi face eu isprăvi cu încetul. Azi earăşi mi 'a venit un pacient, protopopul Balmaş din Bucovina, cu diabet. Dacă 'mi succede să 'i câştig simpatia, voi avé în viitor şi din Bucovina clientelă. Mi l 'a recomandat Dr. Isopescu. Toate merg destul de bine, şi şi dorul e mai suportabil, deşi am accese de bucurie, de 'mi vine să 'l sărut pe Donatschek ori să o îmbrățişez pe Dna Filip (98 kg.). Ach de ați sosi în fine ! Cât dor mai trebue să înăduşească omul în inimă. Din Viena să 'mi telegrafați când sosiți şi că per Praga ori Marienbad veniți. Eu încep deja earăşi să 'mi leg cu atențiune mustățile, ca să îi plac la dulcea mea mititică. Ba numărând zilele până la sosirea îngeraşului meu scump mititel, am numărat cu o zi înainte şi în zăpăceală le-am prescris la vreo 4 pacienți pentru beut şi băi tot cu o zi înainte.

Neastâmpărul dorului meu creşce în toată ziua mai mult încât vai de scumpa mea ce tare voi strânge-o în brațe şi ce de pupi ferbinți îi voi da la revedere. Să 'mi scrii la ce Hotel ve 'Ți merge în Viena. Mâne îți scriu ultima epistolă adresată la Braşov.

Sărut iubiții şi bunii nostri părinți ear pe Tine te voi săruta la revedere. Până atuncea fac conserve de pupi pentru scumpişoara mică.

Al Tău Alexandru

25.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA–VOEVOD
Specialist p. Boale Interne

CARLSBAD 27/VII 901
Alte Wiese
„Drei Staffeln"

Scumpul meu îngeraş.

Bucuria mea, ce am simțit 'o cetind epistola Ta dulce, din 22 l. C. A fost aşa de mare, cum n 'am mai avut bucurie afară de momentele cele mai sublime ale dragostei noastre. Inima mea salta de bucurie şi o emoție predomina toată firea mea, încât prima dată în viață îmi venea să plâng de bucurie. Un singur sentiment şi un singur gând domina internul meu, scumpa mea: scumpa mea vine! Am să o revăd, am să o strâng în brațe, am să o sărut! Ah, ce fericire, ce fericire. Ce frumoasă e acuma viața mea. Când stau în odaie îmi imaginez: pe scaunul acela va şedea ea, pe divan va râde şi se va răsfăța, la locul cutare vom sta şi ne vom săruta. Când trec pe la Drei Lömner, mă uit la ferestre şi încerc să ghicesc care va fi odaia în care va locui scumpul meu tezaur. Pe stradă mă văd în gând mergând cu dânsa, când îl văd pe Ianetschak şi pe Dna Seling îmi vine aminte scena când o să le presint mireasa mea iubită. Când plec de acasă şi zic adio la găzdăriță, imi imginez cât de mult o să 'i placă fetița mea, cum va pricepe ea atunci nerăbdarea mea cu care întreb zilnic dacă n 'a sosit încă scrisoarea şi tristețea, ce mă cuprindea, când nu sosise încă. Scumpa, scumpa mea, Lencica mea, ce fericit m 'a făcut scrisoarea Ta! Cum am şoptit azi, tresându-mă: Tu eşti fetița mea cea mititică, adoarat mea, Lencica mea, dorita mea. Ah ce de dor s 'a adunat în inima mea, ce foc ferbinte. Şi cum să va străforma acuma tot dorul şi tot focul inimei mele în sărutări dulci, dulci, lungi şi mititele, ca petişoarele cele frumoase, şi ferbinți, ca focul dorului meu. Cum a învins totuşi dragostea nostră. Nu în zădar era mânată inima mea de gândul dorului la Tine şi nu în zădar am păzit eu cu sfințenie sentimentele mele atâta vreme pentru Lencica mea, numai pentru dânsa. Şi nu în zădar a palpitat în inimioara Ta dragostea față de iubitul Tău, nu, căci acuma vom avé ambii o zi de mândră sărbătoare, ne vom revede, ne vom îmbrățişa, ne vom săruta şi ne vom spune cu focul ochilor şi cu şoapta buzelor, cu şoapta izvorâtă din sanctuarul inimei, cât de mult ne iubim şi cât de mult ne am dorit unul după altul. Mulțumeşce dorita mea scumpă, iubiților şi bunilor noştri părinți şi în numele meu pentru dovada iubirei şi bunătății lor, mulțumeşce-le şi le spune,

că pe lângă sentimentul iubirei am trezit în inima mea și sentimentul recunoștinței, ce le-o datoresc pentru bunătatea și iubirea lor. Tu vino în brațele mele doritoare de îmbrățișarea Ta, vino și ascultă palpitația inimei mele să'ți șoptească cum numai pentru Tine bate inima mea, numai de Tine îi dor sufletului meu, cum li sete ochilor mei de fața și figura Ta iubită și buzelor mele de sărutările Tale dulci. Să'Ți descriu sentimentele mele nu pot, dar o să le simți Tu, când vei fi aici, lângă această masă de scris la care atât de nenumărate ori am visat privind chipul T'ău frumos de fericirea revederei frumoase. Acuma nu'Ți mai trimit sărutări, ci le păstrez, le înăduşesc în inima mea, lângă dorul cel ferbinte și o să'Ți le dau când vei fi la mine. Dar trece atât de încet vremea! Sărut tare, tare pe iubiții noștri părinți,

Al Tău fericit
Alexandru

26.

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA-VOEVOD
Specialist p. Boale Interne

CARLSBAD 29/VIII 901
Alte Wiese
„Drei Staffeln"

Scumpa mea fetiță mică.

Mâne seară plec ! Deliciu ! Eri am petrecut cu popa Gheorghian-pacientul ultim peste 3 oare. Dup'amiazi cu Năcian. Azi merg să'mi eau adio dela Bogdan, mâne o să' i spun lui Gheorghiu cum stau acțiile. Ori să supără ori nu eu plec. Aici e vreme ploioasă și un frig încât din când în când trebue să fac tourrée sprinten de încălzire prin odaie. Cbdul devine repede pustiu. Hop ! până ce mă văd earăși în tren, apoi șciu că nu trece mult și sunt „în brațele cui mi'e dor". Te bucuri și Tu scumpișoara mea dulce, tare, tare ca și mine. Așa e ? Eu am deja un „Reisefieber" (febra călătoriei) considerabil. Azi noapte toată noaptea am visat cu îngeraşul meu dorit. De o scenă îmi aduc aminte esact. Eram luați. Cine-va, un bărbat ne făcuse visită și îl petrecuserăm la uşă. Acolo eu îi oferii să iasă înainte, dar el oferi doamnei, și tu ai eşit înainte, apoi el, ear eu din uşă mă uitam la nevăstuța mea, delectându'mă în ea, cât e de frumoasă. Multe de toate am visat, dar de nimica nu'mi mai pot aduce aminte. De aceea însă îmi aduc foarte bine aminte că de câte ori mă trezeam totdeauna o sărutam pe fetița mea șoptind'ui vorbe dulci de iubire. O iubita mea scumpă ce impaciință arde în inima mea. La dragoste sa mai adăogat prin viețuirea împreună și obicinuirea, încât ori ce fac nu pot scăpa de sentimentul, că'mi lipseşce ceva. Și când îmi dau seamă ce, simte sufletul meu, că'i lipseşce apropierea adorației tale. He, He, dar „mult a fost puțin a rămas". Halt ! Mă pun și fac încercarea da de pot termina azi toate, ca să plec de cu seară. Scumpa, scumpă iubită, fii sărutată și îmbrățișată de mii și mii de ori cu focul ferbinte al amorului meu și cu toată gingăşia mea. Sărută iubiții noștrii părinți și pe iubitul Tău frate ori mai corect nostru frate și în numele meu.

Al Tău
Alexandru

27.

DEDICAȚIE ÎN SEMN DE ÎNALTĂ STIMĂ DOMNIȘOAREI
ELENA SAFRANO
5 Maiu 1901

VIS ÎNGÂNATOR
Voce și piano
Poesia de A. De Vajda-Voevod
Muzica de G. Şorban

Amurgul serei a învins
Lumina soarelui s-a stins

Afară-i ger gheaţă sub vânt
Prin crengi îşi cântă asprul cânt
În sobă săltăreţul foc
Şopteşce în sburdalnic joc
Prin vise în flăcări visător
Mă 'nnalţ –al fantesiei sbor
Şi î-naintea mea apar dispar şi mă îngână ear
Tablouri parcă s 'ar ivi
Prin codrii umbre 'n zori de zi
Prin gândul meu vibrează lin
O voce ca un cânt divin
Cu păr desprins zăresc plutind
Un îngeraş drăguţ zâmbind
Văd ochii ce m 'au fermecat
Doi ochi ce 'n suflet mi-au aprins
Pojarul dorului nestins
Mânuţa fină văd se-o prind
Aşi vrea denmână când o întind
Se iau mânuţa se o sărut
Vedania mândra a dispărut
Tresar din vis mă redescept
Fierbinte-mă arde doru 'n piept
Departe-i îngerul iubit
Sunt earăşi singur părăsit.

ALEXANDRU VAIDA VOEVOD, UNPUBLISHED CORRESPONDENCE

Abstract

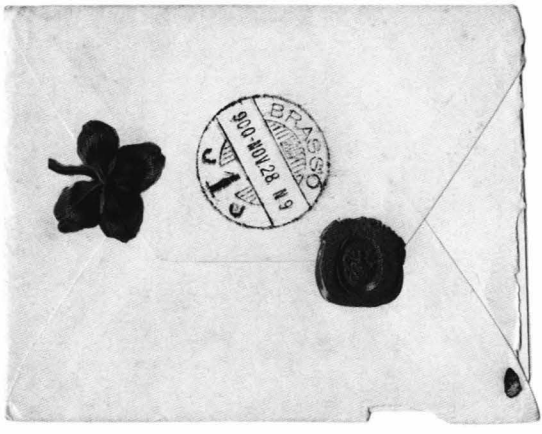
Greater history that of the peoples and continents is becoming much more intelligible, more humane, more exciting when it is completed by the history of the individuals, particular actors who impacted the lives of people around them. Such is the case with the love letter exchanged between Alexandru Vaida Voevod and his future wife, Elena Safrano. The letters, the naiveté and purity of which are hard to grasp for the mentality of our time, give off a perfume-like sensation of "belle époque" and seem to somehow, in a weird manner, connect to the sinking of the Titanic, that is the collapse of a time of serene, elegant and inevitably domestic love due to the outbreak of the First World War.

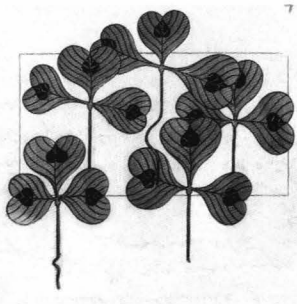
2

1

Pl. 1. Alexandru Vaida Voevod, medic la Karesbad, 1912; 2. Versuri de dragoste dedicate viitoarei soții Elena Sofrano, puse pe muzică de Guilefm Şorban şi editate la Gherla, 1901; Portretul domnişoarei Elena Sofrano (Lencica).

Prea iubită, adorata mea
Lenci.

Peste 5 minute plec la
Admara. Să va începe o
luptă înverșunată la alle
gerea prez. Contra-
candidat apă mi fiu Dr. Isac,
vechiu advocat de aici.
Agitație, re'l cuprinde pe
oameni în fața mei adunări
de ocazie una cuprinsă pipe
mine. Epistola Ta dulce,

DOCTORUL
ALEX. DE VAIDA-VOEVOD
SPECIALIST P. BOALE INTERNE.

CARLSBAD,
ALTE WIESE
„DREI STAFFELN"
12/VII 901.

Scumpă dorită a mea.

Azi mi-ai scris nemțește și în grabă mare pentru — dulcața de strugurași ori coacăze, cum le meniți voi în Brașov.
Oare însă, adevăr, numai dorul de a fierbe acea dulceață te a făcut să te grăbești? Mică scandalwasă grăbită! Știi, că și eu o știu, Ți-i scrie nemțește și când o cuală de cele mici de hârtie, cât jumătate din hârtia mea osăi Ți-i spun la fine: Ți-am scris o epistoli lungă! Dar ce ingrat mentor. Dar că scrisorica Ta nu mi-a

Med.-univ. Dr. Alex. de Vaida-Voevod
Karlsbad, Alte Wiese, „Drei Staffeln".

℞.
Sămtări 1000,0
Imbrățișeri 100,0
Dezmerdări 10,0

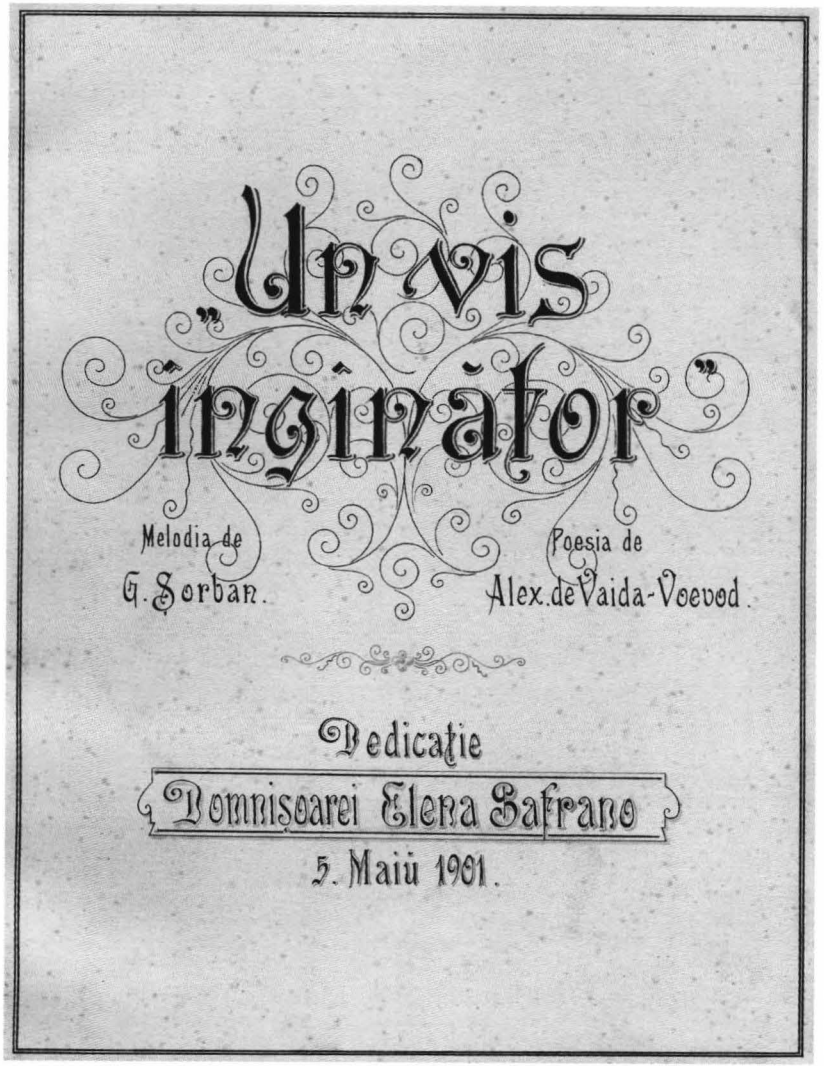
Amestecă bine, apoi le fierbe
la foc dragostei.
Dă le în sticla răbdărilor prăjite.
Ș. Zilnic câte 5 linguri - tot la
două ore a lingură.
(apa sărată să fie eliminată prin
filtrul amintirei și al gându-
lui la viitor.)
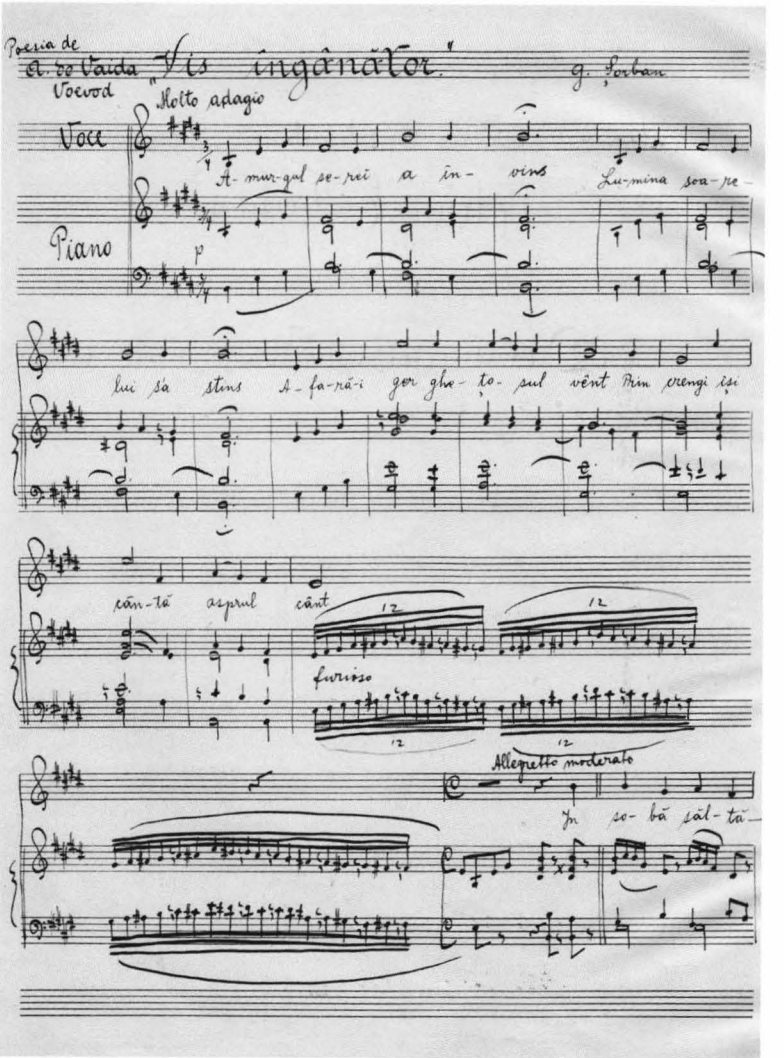
Dr. Alexandru
(medic de corp (curte) [illegible]
ne al Dreii Butha ci a scumpei [illegible])

Obd. 28/VI 901.

Pentru fetița iubită.

Pl. 2. Scrisori ale lui Alexandru Vaida Voevod către domnișoara Safrano.

Pl. 3. Poemul de dragoste „Un vis încântător" dedicat de A. Vaida Voevod domnișoarei Elena Safrano.

MISCELLANEA

RADU ŞEICA

CONFIRMAREA ŞI ACORDAREA DE POSESIUNI PENTRU ROMÂNII DIN MARAMUREŞ ÎN TIMPUL LUI SIGISMUND DE LUXEMBURG (1387–1437)

Cnezii şi voievozii, fruntaşi ai românilor, s-au remarcat de multe ori pe parcursul întregului ev mediu prin serviciile militare făcute regilor Ungariei. Drept răsplată pentru aceste „credincioase slujbe" au primit o serie de posesiuni şi le-au văzut confirmate pe cele vechi. Elita societăţii româneşti după secolul IX apare consemnată sub diferite nume: duci-voievozi, juzi-cnezi, *maiores terrae potentes*, jupani etc. Denumirea cea mai răspândită este cea de juzi, provenită din latinescul *iudices* sau de cnezi (*kenezii*) – vechi cuvânt german, preluat prin filieră slavă. Prin urmare cnezimea reprezintă tipul cel mai cunoscut sau prototipul feudalităţii româneşti prestatale şi statale incipiente.

Voievozii, aleşi în general dintre cnezi (cum dovedeşte Diploma ioanită sau situaţia Maramureşului) şi numiţi de români şi duci (singular *ducă* din latinescul *dux, -cis*), aveau în primul rând atribuţii militare.

Cuvântul cnez, cu înţelesul de fruntaş, principe, stăpân, arată el însuşi, că după ce s-au desprins din rândul comunităţilor care-i investiseră iniţial cu unele funcţii (şi după ce conducătorii de origine slavă au fost asimilaţi), cnezii au devenit stăpâni ereditari ai satelor, adică ai cnezatelor lor[1]. Cnezii percepeau cote patrimoniale de la supuşii lor, exercitau în continuare atribuţii judecătoreşti, ctitoreau biserici ortodoxe, îşi construiau locuinţe mari din piatră, purtau veşminte preţioase şi arme adecvate rangului lor, toate de inspiraţie bizantină, cu influenţe occidentale[2].

Uneori, în subsidiar, dotorită creşterii demografice, secătuirii unor terenuri etc., cnezii au condus şi acţiuni de roire a satelor la distanţe mici (câţiva kilometri de vatra veche). Aceste roiri sunt numite uneori „colonizări" sau „migrări", deşi s-au desfăşurat pe distanţe mici, în acelaşi spaţiu de civilizaţie, noile aşezări primind în general denimirile „de Sus", „de Jos", „de Mijloc", „Nouă" etc. Însă nu din asemenea acţiuni decurge calitatea de stăpân a cnezului, cu toată că prin astfel de acte, pentru care adesea primeau acordul oficialităţii, cnezii îşi sporeau posesiunile şi obţineau anumite avantaje (pe care le aveau şi în satele lor stăpânite din vechime).

Cnezimea a fost o realitate general românească în perioada de agregare statală (sec. XI–XIV) şi în epoca timpurie a statelor feudale unificate (sec. XIV–XV). În Transilvania, problema cnezimii a fost mai complicată, datorită cuceririi şi stăpânirii maghiare. Arpadienii au adus în Transilvania structuri feudale oficiale de model apusean pe care noua dinastie Angevină (1308–1382) le-a întărit şi mai mult în rigorile lor. Asimilarea cnezimii cu noua feudalitate a statului maghiar s-a lovit de radicale deosebiri confesionale, dar şi de cele etno-

[1] I. A. Pop, *Istoria Transilvaniei medievale; de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul*, Cluj-Napoca, 1997, p. 170–171.

[2] *Ibidem*, p. 171, vezi R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul XIV*, Bucureşti, 1970, *passim*; *idem*, *La începuturile Evului Mediu românesc. Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1988, *passim*.

lingvistice, de puternica tradiţie romano-bizantină şi de influenţa bizantino-slavă care animau societatea românească[3].

În analiza cnezilor din Transilvania există două perspective diferite: anume caracterizarea lor din punctul de vedere al societăţii româneşti care i-a produs, pe de o parte şi din punctul de vedere al statului feudal ungar, în care au ajuns să evolueze (după secolele XI–XII), pe de altă parte. Din perspectiva societăţii protoromâneşti şi româneşti, cnezii sunt fruntaşi ai comunităţilor locale rurale (ai satelor şi grupurilor de sate) ridicaţi la nivelul de stăpâni, prin evoluţie internă şi în urma contactelor cu migratorii, mai ales cu cei slavi[4].

În secolele XI–XIII, cnezii evoluaseră, în general, spre statutul de stăpâni ereditari ai satelor[5], întemeindu-şi drepturile pe o situaţie de fapt, necontestată în cadrul societăţii româneşti. Dar în paralel cu această evoluţie internă se produce şi înaintarea stăpânirii maghiare spre est şi sud-est şi încadrarea Transilvaniei în structura regatului. În zonele deschise, pe văile râurilor Someş, Criş, Mureş, în unele depresiuni largi, noua autoritate şi-a organizat puncte de sprijin în cetăţi, instituţii proprii şi a donat pământ laicilor, bisericii şi „oaspeţilor". Episcopiile catolice de la Cenad, Oradea şi Alba-Iulia, mănăstirile benedectine, cisterciene, dominicane etc., familiile nobiliare (clanuri) din Ungaria (Wass, Kacsik, Kan, Losonci, Tomaj, Zsamboki), oaspeţii maghiari şi germani sunt mereu dăruiţi cu proprietăţi funciare în Transilvania, dintre care o parte au fost luate din mâinile românilor.

Evident, cnezii de pe aceste teritorii donate nu au mai putut rămâne stăpâni sau stăpâni deplini. Unii au ajuns chiar supuşi feudali (dependenţi), alţii au rămas posesori, cu anumite obligaţii faţă de noii proprietari de drept. Cnezii rămaşi pe pământurile nedăruite erau consideraţi teoretic pe domeniul regal, după principiul că tot pământul neîncăput în mâini feudale (nedonat oficial) aparţinea regelui[6]. În literatura de specialitate, „domeniul regal" a fost explicat de pe poziţiile cancelariei regale astfel: „teritoriile nelocuite din Ungaria medievală sau, mai bine spus, teritoriile pe care maghiarii în epoca cuceririi nu le-au ocupat, erau proprietatea regelui şi se numeau *desertum* sau pământ regal (königsboden). Persoanele care se stabileau aici depindeau direct de rege. Cea mai mare parte a regiunilor muntoase erau posesiune regală"[7].

În fapt, cnezii de pe domeniul regal erau liberi, îşi stăpâneau pe mai departe cnezatele lor după vechiul obicei, cu minime imixtiuni externe. Dintre aceştia se va ridica în principal categoria nobililor români din secolele XIV–XV. Ei au avut în faţă exemplul egalilor lor din zonele în care se suprapuseseră noii stăpâni de teritoriu şi au văzut involuţia acestora. Spre a evita o asemenea soartă, cnezii de pe domeniul regal s-au pus de timpuriu în serviciul suveranului (regele) şi al reprezentanţilor acestuia şi au obţinut recunoaşterea oficială a calităţii lor de stăpâni. Până la Angevini (1308) asemenea recunoaştere nici nu era neapărat necesară, dacă nu apăreau cazuri de uzurpări[8].

Iniţial, sub Arpadieni, se pare că o parte a cnezilor români au fost asimilaţi tacit micii nobilimi ca elită feudală incipientă, deşi cnezatele lor au ajuns încadrate (formal, la început) în domeniul regal, mai ales pe domeniile cetăţilor, sau au fost dăruite coloniştilor. Mulţi dintre cnezi au ajuns însă pe domeniile bisericeşti şi laice. Cei de pe domeniile episcopiilor, de pildă, au fost o vreme asimilaţi nobililor *prediali* (micilor nobili, supuşi unor obligaţii), dar cei de pe moşiile dăruite unor nobili laici s-au văzut supuşi pe propriile pământuri, căpătând calitatea de intermediari între oamenii lor şi noii stăpâni, adică administratori de moşie sau primari ai satelor (*villici*). Majoritatea acestora au ajuns la statutul de iobag.

[3] I. A. Pop, *Istoria Transilvaniei medievale*, p. 171–172.
[4] Idem, *Elita românească din Transilvania în secolele XIII–XIV (origine, statut, evoluţie)*, în *Nobilimea românească din Transilvania*, coord. M. Diaconescu, Satu Mare, 1997, p. 46.
[5] R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul XIV*, p. 146.
[6] I. A. Pop, *Elita românească*, p. 46–47.
[7] R. Popa, *op. cit.*, p. 169.
[8] I. A. Pop, *Elita românească*, p. 47.

Ceilalţi cnezi, de pe domeniul regal mai ales, datorită situaţiei lor precare (oricând cnezatele lor puteau fi dăruite unui nobil), s-au străduit să obţină o oficializare a statutului lor de feudali, de stăpâni[9]. Această oficializare s-a făcut pe etape sau în trepte: întâi cnezul care se punea în slujba regalităţii era confirmat în cnezatul său cu drept cnezial (*ius keneziale*) – varianta de tip feudal a dreptului românesc (*ius valachicum*) – putându-şi stăpâni pe mai departe cnezatul, cu anumite condiţii; apoi, cnezul putea să fie recunoscut ca stăpân cu drept nobiliar şi se numea cnez-nobil; în fine, unii, mai puţini, ajungeau să fie „adevăraţi" nobili ai regatului, deşi au mai păstrat o vreme şi atributul etnic de *nobiles valachi*[10].

Un proces purtat în 1412 în faţa judelui curţii regale între Bilceni şi feudalii din Domneşti pentru satele Lipceni şi Herinceni dă câştig de cauză diplomei mai vechi cu drept cnezial împotriva diplomei ulterioare cu drept nobiliar.[11] Sentinţa judecătorească face o diferenţiere foarte clară a celor două tipuri de stăpânire. În opoziţie cu stăpânirea Bilcenilor, condiţionată de plata unui cens constând din 20 de oi sau porci şi în participarea cu o lance la oastea regală, stăpânirea cu drept nobiliar este cartacterizată ca „*non solum keneziatum sed et verum dominium*". Subliniem motivarea sentinţei, care s-ar fi dat „*more et consuetudine prefate terrae Maramarosyensis*".[12] Cu alte cuvinte, regele Sigismund le oferă lui Petru şi Ilie din Domneşti şi fraţilor lor pe veci nu numai cnezatul, ci şi stăpânirea adevărată a susziselor posesiuni.[13] Astfel aveau o „adevărată stăpânire" de care se prevalau „adevăraţii nobili" ai regatului.[14] În cele din urmă, nobilii regatului cu judele curţii şi cu regele Sigismund, stând la judecată, redau şi înapoiază acest cnezat împreună cu roadele şi veniturile sale urmaşilor acelor bilceni dăruiţi în 1350, adică lui Sandrin şi Petru şi moştenitorilor lor, ca să-l poată stăpâni în veci, după obiceiul şi tradiţia pomenitei ţări a Maramureşului.[15]

Sub Angevini, mai ales pe timpul lui Ludovic I (1342–1382), se introduce cel puţin de drept, rigoarea occidentală, ceea ce incumbă existenţa actului de donaţie regală (a diplomei) pentru pământul stăpânit, element indispensabil recunoaşterii atributelor nobiliare. În vederea uniformizării structurilor atât de eterogene ale regatului, Ludovic I s-a străduit să precizeze atributele necesare calităţii de nobil, anume actul de donaţie şi aderarea la catolicism[16]. Astfel, la 28 iunie 1366 se statua că stăpânirea legală asupra pământului se exercita exclusiv pe baza actului scris, a diplomei emise de rege, ceea ce însemna în principiu excluderea cnezimii româneşti (care stăpânea pământul în virtutea dreptului nescris – *ius valachicum* sau *ius keneziale*) din rândul feudalilor. În acelaşi an, se stabilea că nimeni nu poate să posede moşii cu titlu nobiliar sau cu titlu de beneficiu decât dacă este catolic, ceea ce marca excluderea prin lege a feudalilor români ortodocşi din starea catolică[17].

---

[9] Idem, *Istoria Transilvaniei medievale*, p. 174.

[10] *Ibidem;* Idem, *Instituţii medievale româneşti. Adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) din Transilvania în secolele XIV–XVI, passim*; A. A. Rusu, *Un formular al cancelariei regale din epoca lui Iancu de Hunedoara pentru nobilii români din Transilvania* în: *AMN*, XX, 1983, p. 155–170; I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania, Incursiune istoriografică* în *Anuarul Institutului de Istorie*, Cluj, 30, 1990–1991, *passim*; V. Achim, *La feodalité roumaine du Royaume de Hongrie entre ortodoxie et catholicisme*, în *Colloquia. Journal of Central European History*, I, 1994, nr. 2, *passim.*

[11] R. Popa, *op. cit.*, p. 178–179; I. Mihalyi, Diplome maramureşene din secolele XIV–XV, Sighet, 1900, p. 185–189.

[12] R. Popa, *op. cit.*, p. 179.

[13] I.A. Pop, *Un cnezat maramureşan în veacurile XIV şi XV: câteva observaţii privind caracterul şi specificul stăpânirii cneziale* în *ActaMN*, 22–23, 1985–1986, p. 241.

[14] *Ibidem*, p. 245.

[15] *Ibidem*, p. 241.

[16] *Idem*, *Elita românească din Transilvania în sec. XIII–XIV*, p. 47.

[17] *Idem*, *Instituţii medievale româneşti*, p. 21; *Idem*, *Istoria Transilvaniei medievale*, p. 184–186; *Documenta Valachorum*, Budapesta, 1941, p. 207–208; *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvania, vol. XIII, Bucureşti, 1994, p. 2; cf. Şt. Lupşa, *Catolicismul şi românii din Ardeal şi Ungaria până în anul 1556*, Cernăuţi, 1929, p. 93–97; cf. M. Păcurariu, *Istoria bisericii româneşti din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*, Cluj-Napoca, 1992, p. 85–86.

Măsurile trebuiau să asigure o nouă situaţie legală şi constituţională în Transilvania, condiţionând stăpânirea asupra pământului şi nobilitatea de fidelitatea faţă de rege şi coroană, în dublul înţeles al termenului, cel politic-feudal (*auxilium et consilium* aducea după sine actul scris de danie) şi confesional (apartenenţa la credinţa catolică). Astfel, Ludovic I a limitat asimilarea cnezimii româneşti cu nobilimea (fapt care se întâmplase sub Arpadieni şi chiar în prima parte a secolului al XIV-lea), punând două condiţii: deţinerea actului de donaţie de la rege şi apartenenţa la confesiunea catolică. Prin aceasta, regele i-a oprit pe români să mai constituie o stare privilegiată, nobiliară şi românească de sine stătătoare şi a pregătit contopirea pe viitor a nobililor români care se conformau cerinţelor regale în masa nobilimii ungare[18].

Desigur, de la aceste măsuri preconizate în 1366 până la realitatea politico-socială etnică şi confesională a Transilvaniei şi a regatului în veacul al XIV-lea este o mare distanţă. Ca orice măsură luată în societatea medievală, relativ conservatoare, plină de particularisme, reticentă la inovaţie, nici acestea de la 1366 nu şi-au urmat cursul liniar, în sensul că au rămas mulţi cnezi, care au stăpânit încă pământul, chiar şi în veacul al XV-lea, fără act scris, în anumite regiuni, mai ales în cele cvasiautonome, şi cvasitotal româneşti; de asemenea au rămas nobili care şi-au păstrat credinţa ortodoxă, secole de-a rândul, alături de titlul nobiliar, aşa cum au rămas mulţi nobili români de origine cnezială care şi-au păstrat etnia şi care erau numiţi, încă şi după 1450, *nobiles valachi*[19].

Astfel, secolul Angevinilor cunoaşte o nouă etapă a procesului de deposedare, anume preluarea multor moşii individuale româneşti din mâinile cnezilor, care nu apucă, nu reuşesc, sau nu ştiu cum să obţină diplomă regală de donaţie pentru pământurile lor. În paralel se derulează şi procesul de înnobilare treptată a acestor cnezi care, rămaşi stăpâni, s-au pus în slujba puterii centrale şi au adus servicii fidele regelui şi altor demnitari[20].

Geografic, se cunoaşte că, deşi cnezii au fost prezenţi în tot spaţiul etnic românesc, nobilimea de origine românească s-a format ca grup semnificativ din punct de vedere numeric doar în câteva regiuni cu evoluţie aparte: Maramureşul, Banatul, Haţegul-Hunedoara şi depresiuni şi văi în jurul munţilor Apuseni şi Poiana Ruscă. Aria ei de răspândire este în legătură directă cu evoluţia domeniului cetăţilor regale care a suferit o restrângere continuă, cu deosebire sub Sigismund de Luxemburg, reducându-se astfel şi întinderea zonelor româneşti cu şanse de a genera nobilime[21].

Intervalul 1351–1440 constituie perioada de formare a nobilimii româneşti ca grup social distinct şi semnificativ numeric în zonele cunoscute[22]. Astfel, nobilimea românească, ca grup social semnificativ, este creaţia domniei îndelungate a regelui Sigismund de Luxemburg (1387–1437). În primele două decenii, acesta a folosit disponibilităţile militare ale cnezimii româneşti contra baronilor rebeli, iar mai târziu aceeaşi categorie din părţile Banatului şi Hunedoarei s-a dovedit de neînlocuit în efortul regatului de a rezista valului otoman. Afirmarea nobilimii maramureşene este stimulată de luptele cu tătarii în părţile Moldovei şi Galiţiei în veacul al XIV-lea, iar conflictul cu puterea otomană din secolul următor aduce în prim plan şi favorizează ascensiunea celei din părţile sud-vestice ale Transilvaniei şi din Banat[23].

Moartea lui Ludovic I, intervenită la 11 septembrie 1382, a declanşat în Ungaria şi Polonia un lung şir de lupte sintetizate într-o perioadă de anarhie cauzată de tendinţele cen-

[18] Ş. Papacostea, *Ţările române în lumea europeană a veacului XIV*, în Magazin Istoric, Bucureşti, 1980, XIV, nr. 4 p. 55; I. A. Pop, *Instituţii medievale româneşti*, p. 21–22.
[19] I. A. Pop, *Instituţii medievale româneşti*, p. 22.
[20] *Idem*, *Naţiunea română medievală*, Bucureşti, 1998, p. 45.
[21] I. Drăgan, *Cnezi şi nobili români în vremea Corvineştilor*, în *Nobilimea românească din Transilvania*, p. 111.
[22] *Idem*, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514*, Bucureşti, 2000, p. 267.
[23] I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514*, p. 269.

trifuge ce s-au manifestat acum cu putere. Urmează o perioadă de interregnum[24]. La urcarea pe tron a lui Sigismund de Luxemburg (1387) situaţia regatului nu se prezenta sub auspicii favorabile, luptelor interne adăugându-li-se o situaţie externă neliniştitoare. Polonia urmărea să realizeze o izolare politică a Ungariei. Tentativelor ei li s-au raliat şi Moldova lui Petru I şi Ţara Românească în frunte cu Mircea cel Bătrân, ambii domnitori încheind tratate de alianţe cu Vladislav Iagello îndreptate împotriva tendinţelor expansioniste ale feudalităţii maghiare. În sud-vest, Croaţia şi Dalmaţia au reprezentat două focare permanente de răzvrătire. Ameninţarea cea mai serioasă va veni însă dinspre sudul balcanic, acolo unde, începând cu anul 1354, o nouă putere, cea otomană, îşi va desfăşura treptat politica expansionistă, care ambiţiona să atingă linia Dunării şi apoi să caute o cale de acces spre centrul Europei.[25]

În plan intern, domnia lui Sigismund s-a resimţit la cumpăna secolelor XIV–XV de pe urma ascensiunii fără precedent a „ligilor nobiliare", ostile regelui încă din perioada interregnumului. Pentru a le neutraliza, regele a încercat să-şi asigure concursul unor largi forţe sociale, atenţia sa îndreptându-se spre nobilimea mică şi mijlocie, orăşenime, *greavii* saşi, *primpilii* secui şi nu în ultimul rând spre acea feudalitate românească, care în zone ca Banatul, Haţegul, Maramureşul, Făgăraşul luptă pentru a-şi asigura recunoaşterea şi perpetuarea statutului privilegiat[26].

Sigismund de Luxemburg a moştenit sistemul ligilor marilor feudali şi pentru a putea lupta cu succes împotriva acestora, pentru a le putea neutraliza puterea şi influenţa în stat, a căutat sprijin în păturile inferioare ale nobilimii şi fireşte în rândul cnezilor români. Efortul de a slăbi *„ligile nobiliare"*, nobilimea baronială, cu ajutorul categoriilor nobiliare mici şi mijlocii rămâne una din caracteristicile şi constantele politicii interne a regelui Ungariei.

Pentru reuşită şi pentru solidarizarea păturilor de jos ale nobilimii cu regalitatea, Sigismund a sprijinit această nobilime să preia slujbele în administraţia teritorială şi locală. Consecinţa acestei activităţi politice a nobilimii mici şi mijlocii, ţinută multă vreme departe de guvernământul statului, a fost gruparea ei în ordine, revendicând partea sa de putere faţă de cei care o deţinuseră până atunci, adică faţă de baronii asociaţi în ligi şi marea nobilime deţinătoare a înaltelor dregătorii.

Domnia lui Sigismund de Luxemburg, ameninţată în prima sa parte adesea de pretendenţii la coroană, a însemnat o situaţie precară pentru rege care, cu toată menţinerea pe tron, a ajuns să fie închis şi nobilimea baronială să guverneze ţara în numele nu al regelui, ci al unui „consiliu" al ţării. Pentru a ieşi din această situaţie delicată, regele a abandonat practica asocierii cu o parte din marii feudali, căutând ajutor la mica nobilime şi la cea mijlocie, preocupate de sporirea influenţei lor în viaţa politică[27].

Sprijinindu-se pe aceste forţe, din care făceau parte şi cnezii români, regele Sigismund a reuşit să înfrângă răzvrătirea aderenţilor şi susţinătorilor lui Ladislau de Durazzo din anii 1403–1404, succes după care a urmat seria confiscărilor de sate aparţinătoare duşmanilor regelui şi dăruirii în semn de recompense pe seama susţinătorilor săi[28]. În afară de danii, regele Ungariei a întărit poziţia socială a categoriilor mici şi mijlocii nobiliare şi prin promovarea lor în administraţia comitatensă şi chiar a încercat, fără prea mare succes, să le introducă în afacerile centrale ale ţării[29].

Cnezimea era o forţă reală atât prin numărul şi aşezarea sa geografică, cât mai ales prin baza socială largă pe care o reprezenta ţărănimea din cnezatele de sub cârmuirea ei.

---

[24] L. Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI*, Reşiţa, 2002, p. 108.
[25] *Ibidem*, p. 109.
[26] *Ibidem*, p. 110.
[27] A. Andea, *Banatul cnezial până la instăpânirea habsburgică (1718)*, Reşiţa, 1996, p. 87–88.
[28] *Ibidem*, p. 89; K. G. Gündisch, *Cnezii români din Transilvania şi politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg*, în *Ştefan Meteş la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 235–237.
[29] vezi Elekes L., *Essai de centralisation de l'état Hongrois dans la seconde moitié du XVe siécle*, Budapesta, 1960 (extras).

Căci în regiunile mărginaşe ale Transilvaniei şi în veacul XIV şi în XV mai alcătuiau „ţări" puternice locuite de o populaţie ţărănească ce trăia în obşti săteşti de vecinătate în frunte cu cnezii săi. Era de altfel în interesul regalităţii de a îngădui forme vechi de viaţă în aceste regiuni mărginaşe pentru a cointeresa populaţia de acolo în apărarea fruntariilor în faţa primejdiei cumane, tătare şi în sfârşit turceşti[30].

Procesul de înnobilare al cnezilor români din Ţara Haţegului, Banat, Zarand, Ţara Maramureşului şi din alte părţi ale Transilvaniei continuă neîncetat. Întăriţi prin diplome regale în cnezatele lor, care devin astfel proprietăţi feudale, cnezii devin nobili sau sunt pe cale de înnobilare[31].

Cea mai puternică organizaţie teritorială românească din secolul XIV în Transilvania (luată în accepţiunea mai largă a termenului) era voievodatul Maramureşului. Acest ţinut apare în documente încă de la sfârşitul veacului al XII-lea (1199), uneori sub forma simplă de Maramureş, apoi ca terra (1299), pentru ca în secolul al XIV-lea să i se mai spună district (1326) sau comitat (1368).[32]

Maramureşul era o veche formaţiune politică românească alcătuită din câteva cnezate de vale ai căror stăpâni numiţi cnezi se întruneau periodic într-o adunare, unde, între altele, îşi alegeau şi voievodul, conducătorul întregii ţări a Maramureşului. Acest teritoriu este singura regiune românească încadrată în Regatul ungar care s-a transformat integral din ţară – voievodat într-un comitat (în urma unui scurt stadiu intermediar de district). După o ce o bună parte din pătura cnezială conducătoare a Maramureşului a fost câştigată de regalitate, voievodatul maramureşan s-a topit, treptat, în comitatul nobiliar omonim.[33]

În zona Maramureşului, unii voievozi se rup cu totul de comunităţile săteşti în care au trăit părinţii şi strămoşii lor, urcând treptele ierarhiei sociale până aproape de vârfurile ei. Acesta este cazul Drăgoşeştilor: Balc, Drag şi Ioan care în timpul lui Sigismund de Luxemburg ajung printre cei mai mari feudali ai regatului[34].

În anul 1387, regele Sigismund dăruieşte sub titlul de donaţie nouă lui Ioan Românul, fiul lui Dragomir şi nepotul după soră a lui Balc şi Drag, moşiile Iza şi Apşa de Jos, atât pentru serviciile sale, cât mai ales pentru cele ale tatălui său Dragomir, căzut la Vidin în luptele cu turcii.[35] Peste 3 ani, Drag şi Balc sunt confirmaţi în posesiunea moşiei Apşa de Jos[36]. În 1390, cei trei fraţi mai primesc moşia Apşa, Rona şi Rona de Sus sub formă de nouă donaţie.[37] În acelaşi an mai obţin cetatea Chioar şi moşia Visc.[38] În 1392 fraţii Balc şi Drag primesc moşia Armenişu, şi în acelaşi an, luând parte la campania împotriva turcilor mai primesc opt comune româneşti sub formă de nouă donaţie.[39] La 1397 primesc moşia Terebeş sub formă de nouă donaţie,[40] iar la 1402 mai primesc 24 de moşii.[41] În 1397 Ladislau, fiul lui Ioan, fratele lui Balc şi Drag primeşte castrul Cetatea de Piatră şi posesiunile regeşti Hust şi Sighet[42].

---

[30] Şt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, extras din *Studii şi Cercetări de Istorie*, VIII, 1–4, 1957, p. 5.
[31] Şt.Pascu, *op. cit.*, p. 9.
[32] Fr. Pall, *Organizarea politică, fiscală, judecătorească, militară şi bisericească a Transilvaniei în secolele XIV–XV*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, XXI, 2003, p. 354–355.
[33] Coord. I. A. Pop, Th. Nägler, *Istoria Transilvaniei, I (până în 1541)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 246
[34] Şt.Pascu, *op. cit*, p. 13.
[35] Şt. Manciulea, *Aşezările româneşti din Ungaria şi Transilvania în secolele XIV–XV*, Cluj-Napoca, 2002, p. 142: I. Mihalyi, *Diplome maramureşene din secolul XIV şi XV*, Sighet, 1900, p. 87–88; *Documenta Valachorum*, p. 353 – 354.
[36] E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I, 2, Bucureşti, 1890, p. 324–327.
[37] *Documenta Valachorum*, p. 375–376.
[38] *Ibidem*, p. 378, 379.
[39] E. Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 345–346.
[40] *Documenta Valachorum* p. 492–493.
[41] I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 123–124; Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei, III*, Cluj-Napoca, 1986, p. 53.
[42] I. Mihalyi, *op. cit.*, p.114–115.

Termenul de donaţie nouă (*nova donatio*) a fost explicat în mai multe feluri. Ioan Bogdan consideră că acest tip de donaţie reprezintă a doua donaţie acordată cnezilor nobili după ce ei au fost recunoscuţi în cnezatul lor print-o donaţie iniţială sau o primă donaţie[43].

În urmă cu 15 ani a fost formulată pentru prima dată ideea potrivit căreia datorită faptului că în anumite regiuni ale Regatului Ungar, unde s-au păstrat domeniile cetăţilor regale, stăpânirea funciară specific românească a fost foarte răspândită, autoritatea de stat a elaborat un formular de cancelarie adecvat acestor realităţi în care titlul de nouă danie era atribuit cnezilor, apoi cnezilor nobili, pentru a le confirma sau reconfirma aceste stăpâniri strămoşeşti.[44]

Recent au fost aduse completări acestei interpretări, Pal Engel demonstrând că este vorba în realitate de un titlu de danie introdus de Ludovic I prin care dreptul de stăpânire şi de moştenire a bunurilor cuprinse în dania cu acest nume revenea numai beneficiarilor cuprinşi în act şi urmaşilor lor legitimi, omisiunea din act însemnând excluderea pe veci de la stăpânire a colateralilor, cei excluşi puteau fi astfel expuşi ignobilării, dacă nu aveau alte posesiuni legale.[45]

Dolhenii au reprezentat o familie de origine română provenită din comitatul Ung, unde predecesorul lor a fost voievod. Începuturile carierei lor politice se plasează în ultimii ani ai secolului XIV în legătură cu serviciile prestate regelui Sigismund sau cu calitatea lor de familiari ai Koriatoviceştilor[46].

În 1398 regele Sigismund confirmă donaţia prin care Vasiliu, ducele Podoliei dăruieşte omului său de curte Stanislau, fiul lui Ioan şi fraţilor săi Petru, Georgiu şi Bogdan din Dolha moşia Sarkad (Zarka) în comitatul Bereg.[47]

La 1404 regele Sigismund „conferă lui Stanislau, Ioan, Georgiu şi Bogdan din Dolha părţile moşiei Dolha ale unchilor lor Şandor şi Ştefan, care urmând banderiul voievodului Balc, s-au răsculat împotriva regelui Sigismund şi devastând ţara au conlucrat să dea mulţime de cetăţi şi moşii sub stăpânirea lui Ladislau de Durazzo, adversarul regelui Ungariei, iar Stanislau cu fraţii săi au rămas statornici în credinţa faţă de rege, drept aceea au fost răsplătiţi cu părţile confiscate de la unchii lor"[48].

În 1411 regele Sigismund îi introduce pe Stanislau şi pe fraţii săi în posesiunea moşiei Dolha[49], apoi conferă acestora moşiile Rozavlea, Şieu, Strâmtura, Botiza, Petrova, Leordina, Poienile de sub Munte şi Cuhea mai ales pentru moartea vărului lor Mihail căzut în războiul contra polonezilor[50] şi în acelaşi an sunt introduşi în posesiunea lor"[51].

În 1416 Petru şi Nicolae, fiii lui Sandrin, sunt introduşi în posesia a jumătate din moşiile Dolha şi Zadnia [52]. În anul următor Stanislau şi fraţii lui sunt confirmaţi în posesiunea moşiilor Dolha[53].

Există şi alte acte de donaţii şi de confirmări pentru alţi cnezi maramureşeni.

Astfel Tatomir şi fiul lui precum şi fiii lui Stoica sunt dăruiţi la 1397 cu moşiile Crişăneşti şi Darva[54], apoi în 1399 Tatomir şi fiii săi primesc alte două moşii[55].

---

[43] I. Bogdan, *Despre cnejii români*, în *Scrieri alese*, Bucureşti, 1968, p. 184.
[44] A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 158.
[45] L Boldea, *op. cit.*, p. 31; I. Drăgan, *Cnezi şi nobili români din vremea Corvineştilor*, p. 117.
[46] R. Popa, *op. cit.*, p. 143.
[47] I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 119–120.
[48] I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 127–129.
[49] *Ibidem*, p. 164–166.
[50] *Ibidem*, p. 166–167.
[51] *Ibidem*, p. 168–169.
[52] *Ibidem*, p. 203–204.
[53] *Ibidem*, p. 212–213.
[54] *Documenta Valachorum*, p. 500–502.
[55] *Ibidem*, p. 517–518.

În 1397 Balc este întărit în satul Vad, „să îl stăpânească în veci cu acel drept cu care se ştie că îi aparţine" iar fiii săi sunt întăriţi în 1411 cu aceeaşi formulă[56].

În 1405 Vincz, Dragus, Şandor şi Bud din Coşeu primesc 7 sate[57].

În anul următor Tatomir şi Petru primesc moşia Ialova[58]. În 1411 Ialova şi alte trei sate: Ternova, Uglea şi Heresniţa sunt întărite codrenilor (nobilului Sandrin, fiul lui Erdeu din Ternova) dar şi celor 5 fii ai lui Mihail de Ialova şi lui Stan şi Gorzou din Uglea.[59]

În 1415 Tatul, Petru, Ştefan şi Ioan fiii lui Mihail din Ialova primesc moşia Teceuţi[60]. Peste 3 ani acelaşi Tatul mai primeşte posesiunea moşiei Găneşti[61].

În 1406 Sigismund oferă o *donaţie nouă* „nobililor Ioan, Vanna şi Vancia peste moşiile Apşa de Sus, Apşa de Mijloc şi a treia parte a Apşei de Jos, care au fost şi sunt din vechime şi de mulţi ani în posesia paşnică a nobililor numiţi mai sus"[62]. În 1407 Vanna şi Vancia şi alţi doi fraţi ai nobilului Ioan pomenit mai sus sunt introduşi în posesiunile Apşa de Sus, Apşa de Jos şi o parte din Apşa de Mijloc[63]. În acelaşi an, regele Ungariei mai face alte două donaţii: astfel într-un prim document el oferă „părţi din moşia Apşa de Jos lui Mihail fiul lui Opriş şi lui Mihail fiul lui Luca"[64]. Al doilea document reprezintă o *donaţie nouă* oferită de Sigismund aceloraşi nobili asupra a trei părţi ale moşiei Apşa de Jos „care părţi au fost şi sunt din vechime şi de mulţi ani în posesia paşnică a acestora".[65] În 1408 urmaşii cneazului Stanislau obţin întărire în stăpânirea statului Bârsana.[66] În 1414 satele Năneşti, Onceşti şi Valea Porcului cu o suprafaţă de cca. 50km^2 este întărită descendenţilor cnezilor din Onceşti.[67] În 1412 Sandrin şi Petru din Bilca primesc moşiile Lipceni şi Herinceni, după judecata curiei regeşti[68]. În acelaşi an Sigismund oferă „donaţiune nouă" lui Ioan şi verilor săi moşia Năneşti.[69] În 1415 Ivan şi Georgiu primesc posesiunile Herniceşti şi Crăceşti.[70] În 1418 Neen din Sarasău primeşte a treia parte din moşia Sarasău[71]. În 1431, Mihail, Ioan, Andrei, Elia şi Ştefan fiii lui Sandrin Gurgheş din Sarasău primesc moşiile Poeni şi Slătioara şi o parte din moşia Şieu şi o moară de pe râul Şieu[72]. În 1435, Petru, fiul lui Ioan din Sarasău şi fiii săi primesc domeniile moşiilor Slatina şi Breb[73]. În 1419 printr-o *donaţie nouă* Thador din Ieud, fiii şi fraţii lui primesc moşia Ieud[74] iar la 1427 Valentin fiul lui Thador şi fiii săi este recunoscut în posesiunea moşiei Ieud[75]. În 1419 Petru Man fiul lui Petru din Şieu primeşte a treia parte a moşiei Şieu şi jumătate din moara de acolo[76]. În 1424, Stanislau, Ştefan şi Ioan din Bedeu sunt confirmaţi în stăpânirea lor din Bedeu[77]. În 1425 Iancu fiul lui Pop din Giuleşti şi fiii săi Giula şi Tătar primesc jumătatea posesiunii Giuleşti

[56] R. Popa, *op. cit.*, p. 176–177.
[57] I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 132–134.
[58] *Ibidem*, p. 139–140.
[59] R. Popa, *op. cit*, p. 87.
[60] I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 199–201.
[61] *Ibidem*, p. 214–215.
[62] *Ibidem*. p. 143–145.
[63] *Ibidem*, p. 150–151.
[64] *Ibidem*, p. 145–146.
[65] *Ibidem*, p. 147–149.
[66] *Ibidem*, p. 151–154.
[67] R. Popa, *op. cit.*, p. 91.
[68] I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 182–183.
[69] *Ibidem*, p. 183 –184.
[70] *Ibidem*, p. 198–199.
[71] *Ibidem*, p. 215–216.
[72] I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 284–285.
[73] *Ibidem*, p. 297–298.
[74] *Ibidem*, p. 245 –246.
[75] *Ibidem*, p. 269–271.
[76] *Ibidem*, p. 229–230.
[77] *Ibidem*, p. 261–262.

şi posesiunea Brebului[78]. Unii cnezi maramureşeni sunt dăruiţi cu moşii în Hunedoara, cum este cazul lui Gurzo care în 1397 drept răsplată pentru faptele sale de vitejie, primeşte din partea regelui Sigismund moşia Geoagiu sub formă de nouă donaţie.[79]

Analiza cazurilor particulare ilustrează convingător dispariţia treptată a noţiunii de „domeniu regal" maramureşan în a doua jumătate a secolului XIV şi transformarea feudalilor români într-o clasă de nobili dispunând de drepturi depline echivalată juridic cu nobilimea regatului, atât din punct de vedere al drepturilor personale cât şi al celor reale. Inainte de a se desăvârşi şi de a-şi produce efectele în interiorul societăţii maramureşene, această evoluţie a fost oprită în prima jumătate a veacului XV făcând loc unui proces invers. Cauzele mai generale care au determinat acest proces sunt legate de politica internă a regatului în a doua parte a domniei lui Sigismund de Luxemburg cu aspectele sale de centralizare şi de reorganizare a forţei militare.

În 1403–1404 este confiscat uriaşul domeniu din Maramureş al Drăgoşeştilor acesta fiind punctul de plecare[80]. Stăpânirile Drăgoşeştilor formau un domeniu compus din aproape 50 de sate răspândite în toate părţile Maramureşului şi reprezentând cam jumătate din numărul aşezărilor din regiune. Nu pierdem din vedere nici posibilitatea ca unele documente să nu fi ajuns până la noi şi ca domeniul Drăgoseştilor să fi fost mai mare. Întreagă această proprietate s-a dezvoltat în momentul în care, în conflict cu coroana, autoritatea Drăgoseştilor a luat sfârşit în Maramureş[81].

Pentru multe din satele confiscate de la Drăgoseşti stăpânii mai vechi, posedând diplome cu drept nobiliar sau cnezial, au obţinut întăriri regale (Bârsana, Apşa de Jos, Rona de Jos, Budeşti). Alte sate au continuat să fie stăpânite în cadrul domeniului regal de către cnezi lipsiţi de privilegii (Cuhea, Ieud, Biserica Albă, Talabor). S-au produs totodată şi danii noi cu drept nobiliar, pentru partizanii lui Sigismund din timpul tulburărilor provocate de luptele cu aderenţii lui Ladislau de Durazzo. Dar trăsătura caracteristică a diplomelor acordate în această vreme constă din diminuarea generală a drepturilor recunoscute feudalităţii româneşti din Maramureş din precizarea mult mai clară a condiţiilor de stăpânire cnezială şi mai ales din acordarea unor întăriri de drept cnezial, familiilor lipsite în etapa anterioară de privilegii[82].

Dispunem şi de exemplul unei familii cneziale româneşti din Maramureş ale cărei deposedări exercitate împotriva altor familii pot fi calificate drept cotropiri. Este vorba despre familia din Domneşti care şi-a întemeia un întins domeniu din daniile regale obţinute în 1404 pentru slujba credincioasă prestată lui Sigismund în timpul tulburărilor din anii precedenţi[83]. La 1404 domneştenii primesc cu drept nobiliar satele Herinceni şi Lipceni, stăpânite cu drept cnezial de Bilceni şi tot atunci amândouă Apşele, Rona de Jos şi Cosău[84]. În 1409, Nicolau şi Stanislau şi alt Nicolau şi Dionisie din Urmezeu (Domneşti) primesc moşia Domneşti[85]. În 1415 posesiunea Beresova este întărită feudalilor din Domneşti împreună cu Lipceni, Herinceni şi Boureni şi cu alte sate maramureşene.[86] În 1424, Petru fiul lui Nicolae din Domneşti primeşte 7 sate[87]. Daniile făcute domneştenilor sunt o urmare directă a confiscării pământurilor de la urmaşii lui Dragoş din Bedeu.[88] Se pare că, cel puţin pentru o parte din sate stăpânirea domneştenilor nu a fost niciodată efectivă.[89]

[78] *Ibidem*, p. 264–265.
[79] *Ibidem*, p. 115 –117; *Documenta Valchorum*, p. 498–499.
[80] R. Popa, *op. cit.*, p. 177.
[81] R. Popa, *op. cit* p. 188–189.
[82] *Ibidem*, p. 178.
[83] *Ibidem*, p. 186.
[84] *Ibidem*, p. 187.
[85] I. Mihalyi, p. 157–158.
[86] *Ibidem*, p. 201–203; R. Popa, *op. cit.*, p. 67.
[87] I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 263–264.
[88] R. Popa, *op. cit.*, p. 186 – 187.
[89] *Ibidem*, p. 187 cu nota 286.

La începutul veacului al XV-lea, feudalii din Domneşti cunosc o ascensiune rapidă obţinând întăriri şi danii regale pentru mai mult de 20 de sate. Satele pe care l-au căpătat nu se află doar pe valea Talaborului ci sunt răspândite pe întreg teritoriul Maramureşului, fapt ce evidenţiază că este vorba de o cotropire autentică iar nu de valorificarea unor drepturi sau pretenţii mai vechi.[90]

Pe parcursul evului mediu, elita românească din Transilvania suferă o serie de transformări. Spre deosebire de omologii lor din Ţara Românească şi Moldova, cnezii români din Transilvania sunt puternic influenţaţi de stăpânirea maghiară. Treptat ei vor fi nevoiţi să se adapteze şi să se încadreze noului sistem elitar de tip occidental impus de regatul Ungariei, cu toate că la început fruntaşii românilor au fost admişi tacit ca parte alcătuitoare de stat alături de nobili saşi şi secui. Însă, începând cu dinastia Angevină (1308), calitatea de stăpâni ereditari ai satelor pentru cnezi trebuia confirmată de actele oficiale emise de cancelaria regală. În 1366 regele Ludovic I condiţionează atributele nobiliare de actul de donaţie regală şi de aderarea la catolicism. Această măsură a fost reluată în 1428 de Sigismund de Luxemburg. În aceste condiţii, fruntaşii românilor pentru a putea supravieţui ca elită au fost nevoiţi să colaboreze cu puterea centrală care putea să le confirme calitatea de stăpâni feudali sau să le ofere acte de donaţie asupra pământurilor pe care le deţineau din vechime.

În timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg (1387–1437), cnezii români l-au sprijinit pe acesta chiar de la început în efortul de consolidare a puterii centrale aflată în contradicţie cu interesele marii nobilimi. De asemenea fruntaşii românilor din Maramureş, Banat şi Ţara Haţegului şi-au dovedit virtuţile militare în luptele purtate împotriva ofensivei otomane care ameninţa tot mai puternic graniţa de sud a regatului Ungariei. Pentru toate aceste "credincioase slujbe" regele Sigismund a acordat numeroase acte de confirmare şi de donaţie pentru cnezii români.

În ceea ce priveşte zona Maramureşului s-au emis 46 de acte oficiale din care 26 de donaţii, 9 donaţii noi şi 11 confirmări. Dintre familiile româneşti maramureşene care au primit donaţii şi confirmări s-au remarcat în mod deosebit Drăgoşeştii şi Dolhenii care vor reuşi într-un timp relativ scurt să acceadă în rândurile nobilimii regatului Ungariei (Drăgoşeştii în cadrul marii nobilimi şi Dolhenii în cadrul nobilimii mijlocii). Confirmarea şi acordarea de posesiuni în timpul lui Sigismund de Luxemburg reprezintă doar un aspect al amplului proces de consolidare a elitei româneşti care se continuă şi atinge apogeul în timpul lui Iancu (Ioan) de Hunedoara şi Matia Corvin.

THE CONFIRMATION AND THE GIVING OF POSSESSIONS TO THE ROMANIANS FROM MARAMUREŞ DURING THE REIGN OF SIGISMUND OF LUXEMBURG (1387 – 1437)

Abstract

At the beginning of the Middle Ages, the institution of the knezes was considered to be the prototype of the prestate Romanian feudalism and of incipient states. Several times during the Middle Ages, knezes and voivods, who were Romanian local leaders were noticed for their military services rendered to the kings of Hungary. As a reward for these "loyal services", they received a series of possessions and the previous ones were confirmed. These donations and confirmations were made by the central power reprezented by the king of Hungary, the voivods of Transylvania and their high officials. In most of the cases, the voivodes were elected from among the knezes and first of all they had military duties. By the 12th – 13th centuries, the knezes had generally evolved to the status of hereditary owners of villages but in the same period the Hungarian domination advanced towards the East and the South-East and Transylvania was integrated into the structure of the kingdom. In the

[90] *Ibidem*, p. 166.

open areas the new authority donated land to the lay – people, the Church and the "guests". A part of these given landed properties had belonged initially to Romanians. The knezes from these granted territories became either feudal subjects or remained owners with certain obligations to the new official landlord. The other cnezes from the rest of the territory which hadn't been given away, were theoretically considered to be living an royal estate. They put themselves into the sovereign's service and his reprezentatives very early and thus they obtained the official recognition of their capacity as owners. From among them will mainly rise up the category of Romanian nobles in the 14th – 15th centuries.

The knezes who got to live on the estates of lay-nobles declined, most of them reaching the status of villein and those on Church's estates were assimilated to "prediali nobles" (small nobles with obligations) for a period of time. The official recognition of knezes as feudals or owners was achieved within several stages. In the beginning the knez was confirmed in his administrative unit with "knez right", then he could be recognised as an owner and named "noble – knez" and finally only some of them, very few in number, got to became "real" noblemen of the kingdom eventhough they still kept, for a while, their ethnic attribute of nobles "valachi".

During the reign of Ludovic the Ist (1342–1382) the occidental strictness was introduced, which stipulated the existence of the royal grant document for the owned land. It was also an indispensable element for the recognition of the noble atributes. In addition to this, the affiliation to the Catholic religion (1366) was a compulsory condition to be a noble. Fortunately for Romanian knezes these measures weren't totally put into practice. Between 1351 and 1440 the Romanian nobility was formed especially in the following areas: Maramureş, Banat, Haţeg – Hunedoara. This period of time coincides with the reign of Sigismund of Luxemburg. Even from the beginning of this reign the Romanian knezes supported him in his effort to strengthen the central power, that was in contradiction with the interests of the upper nobility. Moreover, the leaders of the Romanians from Banat and Haţeg – Hunedoara proved their military qualities in the fights against the Ottoman Empire and those from Maramureş in the battles against the Mongols from some parts of Moldavia and Galitia.

Maramureş represented the most powerful Romanian territorial organization from 14th century in Transylvania (in the larger sens of the word). It was compound of several local downhill administrative units ruled by knezes (owners) who gathered all together periodically and held meetings in which, among other issues they elected the voievod – the leader of the entire Maramureş Country. From among the Romanian families that were rewarded with possessions whille the previous ones were confirmed, the most remarkable were the Drăgoşeşti and the Dolheşti. The first ones succeded in getting into the upper nobility from the kingdom of Hungary and the others managed to become part of the middle nobility. The pieces of land, that they received and which were confirmed, were situated in Maramureş area and nearby. There is only one exception : the bestowed territory from Hunedoara. Another significant family, from Domneşti (the Domneşteni) received royal grants from the confiscated lands that once had belonged to the descendants of Dragoş. In 1412 they had a trial against the Bilceni for the ownership of Lipceni and Herinceni villages. These had belonged since 1350 to Bilceni according to the "knez right" but in 1404 Domneştenii got them by "noble right". Finally the Bilceni won, which means that the older diploma based on "knez right" was stronger than the new "noble right" one.

During the reign of Sigismund of Luxemburg 46 official documents were emitted in Maramureş from which 26 donations, 9 new donations and 11 confirmations. The concept of new donation (nova donatio) was explained in many different ways, the latest variant affirming that it refers to a title of grant introduced by Ludovic the Ist. Also the right to possession and inheritance of goods included in this grant, belongs only to the beneficiaries mentioned in the document and to their legitimate descendents.

As a conclusion, the confirmation and giving of possessions to the Romanians from Maramureş and to those from other specific Romanian areas such as Banat and Haţeg – Hunedoara, during Sigismund of Luxemburg's reign, reprezents but an aspect of the vast process of the strengthening of the Romanian elite. This process will continue and reaches its climax during the reigns of Iancu (John) of Hunedoara and Matthias Corvinus.

HADRIAN GORUN

PROBLEMATICA VIITOARELOR GRANIȚE ALE ROMÂNIEI ȘI IMPACTUL ASUPRA RELAȚIILOR CU FRANȚA ȘI RUSIA ÎN PRIMA JUMĂTATE A ANULUI 1915

La 19 februarie 1915, Antanta a adoptat decizia forțării Dardanelelor. Mișcarea era de natură să antreneze în acțiune guvernele din sud-estul Europei[1]. Decizia Triplei Înțelegeri a complicat totodată problema tranzitului de muniții din Germania spre Turcia. În virtutea neutralității sale binevoitoare față de Rusia – în conformitate cu tratatul semnat la 18 septembrie/1 octombrie 1914 la Petrograd, România nu trebuia să permită transportul nici unei muniții către această țară. Lipsită de muniție, Turciei îi era dificil să reziste în Dardanele[2]. Atacarea Dardanelelor de către forțele Antantei a produs o puternică emoție în România, atât în rândul opiniei publice, cât și la nivelul cercurilor oficiale. Ministrul francez la București a semnalat interesul sporit al presei române în chestiunea Dardanelelor și cea a gurilor Dunării. Jean-Camille Blondel se temea chiar ca nu cumva articolele de presă respective să nu aibă scopul premeditat de a deturna atenția opiniei publice de la posibila intrare în război împotriva Austro-Ungariei[3].

Blondel a atras atenția că, pentru a dobândi concursul României, Rusia era datoare ca în viitor, să menajeze pe cât posibil temerile guvernului Brătianu. De altfel, recentele declarații ale prințului Trubeskoi și anumite părți din discursul ministrului afacerilor externe, Sazonov în fața Dumei – referitoare la obiectivele ruse cu privire la Constantinopol – au fost percepute la București drept o amenințare. Blondel a purtat discuții cu autoritățile române și s-a străduit să risipească neîncrederea pe care ambițiile și tendințele expansioniste ruse o inspirau românilor[4].

Evoluția operațiunilor militare în februarie 1915 nu era încurajatoare pentru o eventuală alăturare a României la tabăra Antantei. Armata rusă se retrăsese din Galiția iar pretențiile Rusiei asupra Strâmtorilor erau arhicunoscute, grăitoare fiind telegrama ambasadorului francez de la Petrograd, Georges-Maurice Paléologue, din 28 februarie 1915: „Una din frazele pe care le aud cel mai adesea este aceasta: «Ce nevoie avem noi de România [...] și apoi, am avea mâinile mai libere pentru a reglementa problema Strâmtorilor»"[5]. În aceeași zi, Blondel a raportat că distrugerea principalelor întărituri ale Dardanelelor producea la București un efect considerabil[6].

---

[1] Vasile Vesa, *România și Franța la începutul secolului al XX-lea*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1975, p. 97.
[2] C. Kiriţescu, *Preludiile diplomatice ale războiului de reîntregire*, Imprimeria Centrală, București, 1940.
[3] Archives du Ministère des Affaires Etrangères Français (A.M.A.E.F. în continuare), Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 338, f. 63.
[4] *Ibidem*, f. 70.
[5] *Ibidem*, f. 89.
[6] *Ibidem*, f. 90.

Ministrul de externe al Franței Téophile Delcassé, exprima o opinie similară, confirmând interesul României pentru operațiunile din Dardanele și mai ales pentru acțiunile și declarațiile oficialilor ruși pe acest subiect[7].

Problematica Strâmtorilor și a Constantinopolului ridica o serie de dificultăți diplomatice pentru Antanta. Ocuparea acestor poziții – cheie, de către o mare putere în lipsa acordului sau consultării țărilor riverane Mării Negre și Mării Egee, putea îndepărta aceste state de Antanta. Era mai ales cazul României și Greciei. Președintele republicii franceze, Raymond Poincaré, a estimat că această chestiune va determina iritarea celor două națiuni, a căror simpatie era de mare preț pentru Antanta. În prealabil, Franța și Anglia și-au dat consimțământul ca Strâmtorile și orașul Constantinopol să intre sub controlul Rusiei[8]. Delcassé era de părere că în această chestiune trebuia să se păstreze un secret total, căci dacă autoritățile române intrau în posesia unor astfel de informații, se puteau îndepărta în mod iremediabil de Antanta[9].

În cunoștință de cauză, la 4 martie 1915, ambasadorul francez la Petrograd, Maurice Paléologue, a dat asigurări lui Delcassé că Serghei Sazonov, ministrul de externe rus, încerca de fapt să evite „orice cuvânt, orice exprimare, ce ar risca să alarmeze Cabinetul de la București"[10].

În martie 1915, situația militară a Rusiei a devenit îngrijorătoare. Armatele ruse au suferit înfrângerea de la Lacurile Mazuriene și s-au angajat în lupte de uzură, ineficiente în Galiția[11]. Constrâns de aceste realități nefaste, marele duce Nicolae a întreprins un demers pe lângă autoritățile franceze, subliniind necesitatea absolută a cooperării României și Italiei, în scopul înlesnirii sarcinilor Antantei și al ameliorării situației generale. Marele duce socotea că, în lipsa cooperării imediate a Italiei și a României, războiul se va prelungi încă multe luni, cu riscuri teribile[12].

La 18 martie 1915, Ion I.C. Brătianu a anunțat oficial că va adera la Antanta și va intra în război în scopul îndeplinirii obiectivelor naționale românești în cazul îndeplinirii următoarelor condiții: înțelegerea cu Antanta, prin intermediul Franței, pentru precizarea limitelor teritoriale ale viitorului stat român; primirea asigurărilor din partea Rusiei în privința Dardanelelor; elucidarea intențiilor Italiei; cunoașterea cu precizie a perioadei în care vor sosi munițiile solicitate; încheierea unor convenții cu statele majore aliate[13].

Revendicările teritoriale ale României au fost făcute cunoscute încă din debutul anului 1915. La 6 ianuarie 1915, ministrul plenipotențiar al Belgiei la Paris a adus la cunoștința guvernului său declarațiile făcute în capitala Franței de către George Diamandi, cu prilejul vizitei sale. Astfel, delegatul împuternicit de către cabinetul Brătianu, a spus că România va revendica provinciile românești Transilvania și Banat. El a adăugat că pretențiile asupra Bucovinei vor fi mai reduse, întrucât elementul românesc în acest ținut a început să se diminueze, din pricina colonizării unui mare număr de ruteni. Astfel, s-a ajuns la slavizarea Bucovinei. În aceste condiții, Diamandi estima că guvernul de la București nu s-ar opune ca cea mai mare parte a Bucovinei să devină rusească. În ce privește Basarabia, exista speranța că Rusia va repara erorile voluntare din trecut și va accepta restituirea acestei provincii către România. În finalul declarației sale, George Diamandi și-a făcut cunoscută atitudinea foarte rezervată în privința Bulgariei[14]. Mai târziu, premierul Ion I.C. Brătianu, a reve-

[7] *Ibidem*, f. 96.
[8] V. Vesa, *op. cit.*, pp. 106–107.
[9] *Ibidem*, f. 107.
[10] A.M.A.E.F. Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 338, f. 98.
[11] C. Kiriţescu, *op. cit.*, p. 13.
[12] *Ibidem*.
[13] A.M.A.E.F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 338, f. 111; V. Vesa, *op. cit.*, p. 108.
[14] *1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, Vol. I, pp. 562–563.

nit personal asupra chestiunii teritoriilor care vor fi eventual încorporate României, exprimând speranţa că Franţa va interveni în mod amical la Petrograd pentru a îndepărta divergenţele de opinie dintre el şi autorităţile ruse. Brătianu i-a dat de înţeles lui Blondel că, ţinându-se seama de principiul naţionalităţilor în cea mai mare măsură, ar exista mari avantaje ca teritoriile să dispună de limite naturale şi să nu fie doar marcate prin borne indicatoare. În aceste condiţii, Ion I. C. Brătianu a propus drept frontieră a viitorului stat român râul Prut în Bucovina şi Dunărea în regiunea Banatului, în pofida numeroasei populaţii rutene din Cernăuţi şi a celei sârbe din Banat. Blondel a declarat că Franţa va utiliza bunele sale oficii pentru a sprijini obiectivele României, atunci când aceste chestiuni vor fi ridicate formal. Pentru a se stabili achiziţiile teritoriale respective, urma a fi constituită o comisie, care va folosi drept criteriu principiul majorităţii populaţiei[15]. Franţa se oferea să joace rolul de mediator în cadrul negocierilor româno-ruse privind teritoriile revendicate de către guvernul de la Bucureşti şi limitele acestora. În această calitate, diplomaţia Hexagonului îşi propunea să faciliteze încheierea unui acord care să mulţumească ambele părţi şi să aibă drept rezultat intervenţia României în război alături de Antanta. Implicarea Franţei în tratativele directe ale României cu Rusia avea menirea de a menaja susceptibilităţile celei dintâi în privinţa ambiţiilor anexioniste ale guvernului ţarist. Eventualitatea ca Rusia să se înstăpânească asupra Strâmtorilor alimenta suspiciunile românilor, care se gândeau că, în această situaţie, Rusia putea manifesta pretenţii hegemonice la adresa României în orice clipă[16]. O soluţie de compromis ar fi fost internaţionalizarea Strâmtorilor şi, în acest caz, Rusia nu ar fi fost nevoită să renunţe la statutul de supremaţie navală pe care îl deţinea în Marea Neagră[17].

La 10/23 aprilie 1915, Blondel a atras atenţia guvernului său că, în cazul în care Rusia, ale cărei pretenţii cresc, va rămâne inflexibilă şi nu va înţelege că era nevoie să arate mai mult spirit conciliant, pentru a risipi amintirile din anul 1878 şi a determina astfel România să intre în război de partea Antantei, ea ar comite o greşeală enormă[18]. Opinând că Antanta ar trebui să îndemne Rusia la prudenţă şi moderaţie pentru a nu risca să îşi îndepărteze România, Blondel a anunţat că recent, Sazonov a manifestat dorinţa ca Rusia să intre în posesia unei părţi din Moldova, până la Dorohoi. Dacă printr-o indiscreţie, această ultimă pretenţie ar fi fost cunoscută la Bucureşti, s-ar fi ivit noi complicaţii în relaţiile României cu Antanta. Blondel propunea ca Rusia să consimtă asupra renunţării la oraşul Cernăuţi în favoarea României, nădăjduind că în acest fel va determina România la acţiune[19].

Alexandru Emil Lahovari, ministrul plenipotenţiar al României la Paris, a obţinut o audienţă la Raymond Poincaré, preşedintele republicii franceze, căruia i-a adus la cunoştinţă revendicările teritoriale româneşti: Transilvania, Banatul, unde Serbia ar putea avea anumite interese şi Bucovina, în legătură cu care ar putea exista unele contradicţii cu Rusia, cunoscut fiind faptul că acolo existau zone cu populaţie preponderent ruteană. Cu toate aceste impedimente, Lahovari îşi exprima speranţa că nu vor fi dificultăţi prea mari în trasarea frontierelor teritoriilor respective[20].

Dificultăţile survenite în convorbirile româno – ruse referitoare la frontiere au fost semnalate şi de către ministrul României la Petrograd, Constantin Diamandi. Chiar cu prilejul primei discuţii cu Sazonov pe marginea acestui subiect, i s-a dat de înţeles că România va trebui să negocieze direct cu Rusia[21]. După mai multe strădanii ale lui Blondel, colegul său rus la Bucureşti, Poklevski, a recunoscut primejdia care ar fi apărut dacă i se refuzau lui

[15] A.M.A.E. F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 338, f. 115–156.
[16] René Moulin, *La Guerre et les neutres*, Librairie Plon, Paris, 1915, p. 284.
[17] *Ibidem*, p. 285.
[18] *1918 la români...*, vol. I, p. 583.
[19] A.M.A.E. F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 351, f.133.
[20] *Ibidem*, f. 135.
[21] Constantin Diamandi, *Cum s-a negociat harta României Mari*, în *România în timpul primului război mondial. Mărturii documentare*, coordonator principal Dumitru Preda, Edit. Militară, Bucureşti, 1996, p. 150.

Brătianu graniţele pe care le reclama în Bucovina. Totodată, el a recunoscut necesitatea ca Rusia să se arate împăciuitoare dacă dorea cu adevărat să înlăture prim-ministrului României orice pretext care să motiveze întârzierea intrării în acţiune[22]. Subiectul deosebit de spinos al graniţelor României a marcat o convorbire între ministrul român la Londra, Nicolae Mişu şi ambasadorul Franţei în capitala engleză, Paul Cambon. Ministrul României a reamintit că guvernul său dorea drept frontieră cu Rusia Prutul şi oraşul Cernăuţi. Cambon a replicat interlocutorului său că Rusia ar consimţi cu mare greutate să renunţe la Cernăuţi, un oraş cu 150.000 de suflete, mai ales că el se găsea pe malul drept al Prutului. Nicolae Mişu spera că guvernele francez şi britanic vor sprijini revendicarea României pe lângă autorităţile ţariste. Un alt obiectiv al României era plasarea frontierei sale apusene, mai la vest de cursul Tisei[23].

La 28 aprilie 1915, Paléologue a expediat o telegramă lui Delcassé, în care se preciza că guvernul ţarist a aflat, în mod indirect, că ministrul Franţei la Bucureşti se declara favorabil pretenţiilor ridicate de către România. În atare condiţii, Sazonov a reclamat intervenţia lui Delcassé pe lângă Blondel pentru ca ultimul să sprijine, din contră, punctul de vedere al Rusiei în acea problemă[24].

La sfârşitul lui aprilie, Constantin Diamandi a primit misiunea oficială de a preciza revendicările teritoriale ale României şi frontierele aferente teritoriilor respective. Astfel, în Bucovina, după cum îşi exprimase dorinţa şi în trecutul apropiat, România dorea ca graniţa sa cu Rusia să fie stabilită pe Prut. Frontiera sa vestică avea să urmeze Dunărea, apoi Tisa până la confluenţa sa cu Mureşul, după aceea o linie ce unea confluenţa Someşului şi a Tisei şi în fine, Tisa până la Carpaţi. Delimitarea era definitiv intangibilă şi reprezenta condiţia sine-qua-non a cooperării militare a României. Paléologue a obiectat că un program atât de vast va fi cu dificultate acceptat de către Rusia. Paléologue a mai spus că rezistenţa pe care avea s-o opună Sazonov acestor revendicări nu trebuia să descurajeze autorităţile române. El a recomandat din partea diplomaţiei române un ton conciliant, care să nu indice că ea dorea cu orice preţ să impună condiţiile proprii. Se impunea, de aceea, multă răbdare şi suplete în discuţiile cu autorităţile ruse referitoare la frontiere[25]. Sazonov aprecia că cedarea unor părţi din Austro – Ungaria, locuite de către românii care doreau să se unească cu România pentru a fi eliberaţi de sub dominaţia monarhiei dualiste, nu prezenta nici o dificultate. Complicaţiile şi fricţiunile între cele două guverne au apărut atunci când Brătianu a cerut teritorii în care elementul românesc ar fi fost slab reprezentat, precum în Bucovina şi în Banat. Acolo, Rusia şi Serbia aveau, la rândul lor, propriile interese de apărat[26], care se ciocneau de cele ale guvernului de la Bucureşti.

Sazonov a încercat să argumenteze că, din punctul de vedere al Rusiei, colaborarea activă a României putea fi utilă Antantei în două cazuri: dacă armata română ataca Austro – Ungaria în momentul ofensivei generale care a dus la cucerirea cetăţilor Lvov şi Przemysl, sau dacă armata română ataca Bulgaria pentru a deturna acţiunea acesteia împotriva Serbiei. Din punctul de vedere al Rusiei, România nu trebuia să se grăbească să ocupe Transilvania, pentru că, în urma victoriei finale, nimeni nu s-ar fi gândit să conteste drepturile României asupra acestui teritoriu[27].

Autorităţile române refuzau să se angajeze în război până nu dispuneau de garanţii ferme din partea Rusiei şi a celorlalte ţări ale Antantei cu privire la obţinerea teritoriilor revendicate.

Cu ocazia unei noi convorbiri cu Blondel, la 2 mai 1915, Brătianu a accentuat voinţa sa neclintită de a obţine limitele teritoriale pe care le reclama înainte de a intra în acţiune.

[22] A.M.A.E. F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 351, f. 137.
[23] *Ibidem*, f. 138–139–140–141.
[24] *Ibidem*, f. 144.
[25] *Ibidem*, f. 147.
[26] Serghei Sazonov, *O Românie neutră sau o Românie aliată?*, în „*România...*", p. 374.
[27] *Ibidem*, p. 375.

Chiar l-a avertizat pe ministrul rus la Bucureşti, Poklevski – Koziell, că, în cazul în care nu îi vor fi îndeplinite revendicările, el nu îşi va lua responsabilitatea unei decizii de intervenţie în război şi va cere regelui să îi desemneze un succesor. Brătianu a acuzat Rusia că dădea dovadă de prea multă intransigenţă în discuţiile cu România vizând frontierele[28].

Ministrul francez de externe estima că intervenţia Italiei în acţiune de partea Antantei, – care s-a produs prin semnarea protocolului de la Londra, în 26 aprilie 1915 – va antrena implicarea în război a României. Apoi, considera Delcassé, Bulgaria şi Grecia nu vor pierde prilejul s-o urmeze. Dacă aceste condiţii ar fi îndeplinite, guvernul francez spera că Antanta va obţine o victorie facilă[29].

Fiind conştienţi de voinţa puternică a lui Brătianu de a nu renunţa în nici un chip la revendicările sale privind frontierele, miniştrii francez, rus şi englez de la Bucureşti au căzut de comun acord că era preferabil ca Antanta să nu rişte alienarea României. Astfel, au stabilit să discute problema kilometrilor pătraţi pe care România îi solicita în schimbul cooperării sale. Cei trei reprezentanţi diplomatici au convenit să pună drept condiţie României o colaborare imediată[30].

Ambasadorul francez la Londra, Cambon, a fost de părere că era regretabil că în toamna anului precedent Sazonov a promis deja guvernului român Transilvania, ca preţ al neutralităţii sale. Aceasta însemna, în opinia diplomatului francez, dispensarea benevolă de orice mijloc de presiune asupra premierului Brătianu. Cambon considera că Sazonov va fi obligat să permită românilor extinderea până la Tisa, lăsând Serbiei întregul Banat meridional. Însă bazinul Tisei era socotit maghiar şi, ca atare, în viitor putea reprezenta o sursă permanentă de complicaţii[31]. Paléologue a telegrafiat la Quai d'Orsay că Sazonov a decis să examineze aspiraţiile româneşti, manifestând un pronunţat spirit conciliatorist. El miza pe sprijinul guvernelor francez şi britanic pentru a da de înţeles Bucureştiului că era necesar să nu fie formulate exigenţe excesive. Guvernul ţarist refuza fixarea frontierei pe Prut în Bucovina, iar Statul Major cu atât mai mult. În privinţa Transilvaniei, era posibil ca guvernul rus să accepte împingerea frontierei româneşti până în împrejurimile Buziaşului. Frontiera ar urca astfel direct către nord. Restul Banatului Timişoarei, până la punctul în care Tisa se vărsa în Dunăre, avea să fie rezervat Serbiei. Zona de 100 kilometri dintre Tisa şi Transilvania ar face obiectul consultărilor dintre guvernele francez, rus şi englez. Ea era locuită de o populaţie de naţionalitate maghiară, Sazonov declarând: „[...] nu mai sunt numai interesele României în joc, este vorba de *problema Ungariei* [32]. Rusia era dispusă să ţină seama de năzuinţele teritoriale şi naţionale ale României doar atâta vreme cât interesele vecinilor statului român nu ar fi afectate. Oricum, ideea unei extinderi prea mari a teritoriului României nu era deloc agreată de către guvernul de la Petrograd. În Banat, Sazonov propunea ca frontieră româno – sârbă partea meridională a bazinului Tisei. Românii din Valea Timocului aveau să intre sub stăpânirea Serbiei. Sazonov îşi exprima nădejdea că Serbia, cu care Rusia a avut mereu relaţii amicale, nu va pretinde teritorii situate pe malul stâng al Tisei sub pretextul că unii sârbi instalaţi acolo vor dori să treacă frontiera română. Pentru restul frontierei, la sud de oraşul Debrecen, sarcina trasării urma a reveni unei comisii internaţionale, în conformitate cu criteriile etnice[33].

Ion I.C. Brătianu a anunţat, în 4 mai 1915, că va purcede în curând la acţiune, numai dacă i se va oferi satisfacţie în privinţa revendicărilor teritoriale şi referitoare la frontiere[34]. Sazonov i-a semnalat reprezentantului diplomatic Constantin Diamandi că era foarte im-

[28] A.M.A.E. F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 351, f. 155.
[29] *Idem*, Série Papiers d'Agents, Delcassé, D. 24, f. 115–116.
[30] *Idem*, Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 351, f. 156.
[31] *Ibidem*, f. 160
[32] *Ibidem*, f. 161.
[33] *Ibidem*, f. 166.
[34] *Ibidem*, f. 167.

portantă inaugurarea unei epoci de încredere şi amiciţie între România şi Rusia. Pe un ton amical, fără a face aluzie la caracterul imperativ al instrucţiunilor sale, Diamandi a expus sumar doleanţele guvernului său şi i-a înmânat interlocutorului său o hartă cu teritoriile solicitate. În schimbul intrării în acţiune a ţării sale împotriva Austro-Ungariei, ministrul României la Petrograd a reclamat obţinerea următoarelor teritorii: Bucovina până la Prut, Transilvania, Banatul până la Tisa, o parte din Ungaria urmând o linie ce pornea de la Szegedin şi mergea până la confluenţa Tisei şi Someşului, apoi de-a lungul Carpaţilor până în Bucovina. Sazonov a obiectat că asemenea pretenţii erau inacceptabile. Rusia nu putea consimţi să lase sub stăpânirea autorităţilor române populaţia preponderent rusă din Bucovina şi nici nu ar fi acceptat ca românii să-şi extindă teritoriul până în proximitatea Belgradului, întrucât puteau deveni o potenţială ameninţare pentru capitala Serbiei[35].

Brătianu a reînnoit pretenţia sa ca România să dispună de frontiere naturale în toate punctele unde putea să le revendice fără să trezească astfel orgolii naţionale: „În Bucovina, după cum deja am mai spus, revendicăm Prutul şi regiunea Cernăuţiului, dacă populaţia ruteană nu o depăşeşte pe cea românească"[36]. Provincia Bucovina, „Ţara pădurilor de fag", cum a fost numită metaforic, a intrat sub dominaţia Imperiului Habsburgic încă de la 1775. Acesta este un motiv pentru care populaţia românească a înregistrat un recul numeric. Colonizările cu populaţii alogene, în special cu ruteni, au dus la deznaţionalizare şi, într-o anumită măsură, la alterarea specificului românesc al provinciei. Blondel se temea că o intransigenţă prea evidentă a Petrogradului ar putea duce la un dezastru pentru Antanta, în timp ce regele Ferdinand a făcut apel la buna credinţă a ţarului pentru a examina cererile prezentate de către Diamandi[37].

Preşedintele Consiliului de Miniştri al României a promis că va asigura colaborarea armatei sale dacă va fi garantată graniţa României pe Prut şi pe cursul inferior al Tisei. Ruşii suferiseră eşecuri militare în ultima vreme şi trebuiau să realizeze că aveau tot interesul să îşi asigure cooperarea imediată a României fără a mai negocia îndelung[38].

În urma sugestiilor primite din partea lui Paléologue, România avea să primească Bucovina de-a lungul Siretului şi partea de nord-est a districtului Torontal din Banat. Sazonov a pretins ca francezii să accelereze ofensiva pe frontul occidental[39]. În 8 mai 1915, Ion I.C. Brătianu a afirmat că România nu şi-a disimulat niciodată aspiraţiile legate de teritoriile cu populaţie românească din Transilvania. Banatul Timişoarei, pe care Antanta a părut că dorea să îl rezerve Serbiei, era aproape integral populat cu români. Blondel credea în posibilitatea ca Brătianu să cedeze, lăsând Serbiei o porţiune de teritoriu în jurul Belgradului. Dacă acest lucru ar fi fost realizabil, ruşii trebuiau să înlăture amintirile defavorabile lor legate de 1878 şi să cedeze în problema Prutului[40]. În acelaşi timp, Blondel a îndemnat la moderaţie şi din partea guvernului de la Bucureşti, recomandând o oarecare temperare a pretenţiilor teritoriale relative la Banat[41].

Revendicările enunţate de către Brătianu erau susţinute prin intervenţia personală a reginei Maria. Aceasta a redactat o scrisoare personală către ţarul Nicolae al II-lea, pledând în favoarea drepturilor teritoriale ale României. În privinţa doleanţelor legate de Banat şi Bucovina, regina Maria a analizat şi a respins obiecţiile şi temerile exprimate de către sârbi şi ruşi. Drept răspuns, după ce a considerat totuşi enorme revendicările României, ţarul Nicolae a spus că a dat instrucţiuni lui Sazonov pentru a-şi reduce din intransigenţă în cadrul tratativelor cu România[42].

---

[35] *Ibidem*, f. 174.
[36] *Ibidem*, f. 176.
[37] *Ibidem*, f. 177–178.
[38] *Ibidem*, f. 180.
[39] *1918 la români...*, vol. I, p. 605.
[40] A.M.A.E. F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 351, f. 184–185.
[41] *Ibidem*, f. 191.
[42] C. Kiriţescu, *op. cit.*, pp. 17–18.

La sfârşitul lui mai 1915, situaţia militară era însă complicată pentru Rusia, trupele sale fiind respinse din Galiţia şi Bucovina. De asemeni, fortăreaţa Przemysl a cedat[43]. Prim-ministrul Brătianu continua să îşi arate hotărârea de a nu face nici un fel de concesii Serbiei în Banat: „Nu voi consimţi ca sârbii să pună piciorul pe malul stâng al Dunării, ceea ce ar reprezenta o sursă de dificultăţi pentru viitor". Prim-ministrul român a adăugat că voinţa sa de nezdruncinat ca Prutul să constituie frontiera naturală româno – rusă nu ducea la slăbirea poziţiei Rusiei şi, în plus, respectiva graniţă era văzută ca indispensabilă pentru securitatea României[44]. În 13 mai 1915, ministrul României la Petrograd, Constantin Diamandi, a remis ministrului afacerilor externe rus harta care cuprindea teritoriile austro – ungare pe care guvernul român pretindea să le dobândească. Între Tisa şi Carpaţi, pretenţiile definitive ale guvernului român depăşeau sensibil pe acelea pe care Diamandi le indicase lui Sazonov în 3 mai. După ce a examinat harta ce i-a fost înmânată, Sazonov s-a mulţumit să proclame din nou intenţiile sale conciliante. Dar Sazonov nu şi-a arătat disponibilitatea de a abandona Prutul. El a apărat în continuare interesele Serbiei în Banat, susţinând că aceasta trebuia să primească comitatul Torontal în întregime.

Blondel se temea că atitudinea Rusiei va compromite orice acord şi a adăugat că, prin demersuri conciliante, premierul Brătianu ar putea fi convins să lase în favoarea Serbiei o porţiune de teritoriu în vecinătatea Belgradului[45]. În conformitate cu unele informaţii pe care le-a transmis lui Delcassé ministrul francez la Atena, guvernul român nu dorea să îşi lege acţiunea sa militară de cea a Italiei şi condiţiona decizia sa de intervenţie de răspunsul afirmativ al Antantei la revendicările sale teritoriale[46]. Chiar dacă în Banatul Timişoarei trăiau numeroşi sârbi, era locuit în mare majoritate de către români. De fapt, raportul aproximativ era de aproximativ 700.000 de români la 200.000 de sârbi. Blondel considera că dacă Antanta putea spera să forţeze mâna guvernului de la Bucureşti pentru ca el să renunţe la o zonă învecinată Belgradului, nu putea miza pe nici o concesie a României vizând linia Timişoarei – Buziaş. Membrii cabinetului şi unele personalităţi politice erau de acord că o tranzacţie era preferabilă dacă ea nu aducea atingere intereselor româneşti. Era exclus din start un aranjament care ar lipsi România de întregul Banat şi ar micşora Moldova[47].

Maurice Paléologue a reluat discuţiile cu Sazonov pe marginea revendicărilor teritoriale româneşti în 18 mai 1915. El a decis să îl preseze în mod constant pe ministrul rus de externe pentru ca acesta să admită extinderea concesiilor. Cu numai o zi în urmă însă, Sazonov a primit o telegramă de la Bucureşti, care i-a provocat iritarea: „Brătianu pretinde să ne dicteze legea sa; el vorbeşte despre Rusia cu aere de aroganţă pe care nu le voi tolera [...] Ştiu chiar că a spus în faţa mai multor diplomaţi străini: «Nu este momentul pentru Rusia de a ridica glasul!». Ei bine, se înşeală. Rusia este o mare putere..."[48]. Prim-ministrul Brătianu făcuse aluzie la ultimele înfrângeri militare ale Rusiei care, în opinia sa, nu îi permiteau să impună României intrarea în război în împrejurări neprielnice. Paléologue i-a răspuns lui Sazonov că, tocmai pentru că este o mare putere, Rusia nu ar trebui să-şi sporească pretenţiile în foarte mare măsură. Singura problemă care se punea cu adevărat era de a cunoaşte dacă concursul României era util Antantei: „Luaţi în calcul situaţia dumneavoastră militară. Nu sunteţi speriaţi de această retragere rapidă şi neprevăzută? Nu vedeţi că sunteţi pe punctul de a pierde Przemysl, că mâine este posibil ca austro-ungarii să treacă în masă San şi Vistula. Sunteţi sigur [...] că în 2–3 săptămâni nu veţi regreta amarnic că nu aţi

[43] *Ibidem*, p. 18.
[44] A.M.A.E. F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 351, f. 196.
[45] *Ibidem*, f. 200.
[46] *Ibidem*, f. 203.
[47] *Ibidem*, f. 215.
[48] Maurice Paléologue, *La Russie des Tsars pendant la Grande Guerre*, Librairie Plon, Paris, 1922, tome I, p. 359.

negociat destul concursul românilor?"[49]. Insistențele lui Paléologue au avut un oarecare rezultat, întrucât Sazonov a părut clintit din intransigența sa. El a promis că se va strădui să găsească termenii unei noi concesii în Bucovina și în Banat, dar în schimbul unei intervenții imediate a armatei române[50]. Sazonov a trimis instrucțiuni la București lui Poklevski – Koziell, aducându-i la cunoștință că în Banat, Rusia era de acord să cedeze României partea de nord – est a comitatlui Torontal, însă păstrează Bucovina de nord, împreună cu orașul Cernăuți, oferind României doar partea de sud a provinciei până la Siret[51]. Ministrul Franței la București, Blondel, se aștepta la mai multă clemență și solicitudine din partea guvernului țarist. Contrar propriilor așteptări, propunerile lui Sazonov se îndepărtau atât de mult de doleanțele exprimate de către români, încât pentru un moment a ezitat să creadă în autenticitatea știrilor pe care colegul său rus din capitala României i le-a pus la dispoziție. Blondel a telegrafiat lui Delcassé că intransigența nejustificată a guvernului rus va provoca aproape cu certitudine abținerea României, iar atunci când Brătianu va expune motivele lipsei de acțiune, opinia publică se va dezlănțui împotriva Rusiei, va acuza Franța de indiferență, iar România va fi din nou sensibilă la intrigile Germaniei[52]. În urma intervențiilor franceze, Sazonov a părut să accepte ideea ca districtul Torontal din Banat să fie atribuit României[53]. În schimb, guvernul român se angaja să renunțe la rândul său la intransigență și să se implice imediat în război. Sazonov a ținut să precizeze că acordarea concesiilor ruse referitoare la Torontal era condiționată de cooperarea imediată a armatei române. Cedarea făcută în favoarea României avea să se aplice pentru jumătatea nordică a districtului Torontal, jumătatea de sud-vest trebuind să fie rezervată Serbiei, întrucât era populată în majoritate de sârbi[54].

Într-o nouă telegramă trimisă de către Paléologue lui Delcassé, ministrul de externe francez a fost informat că Sazonov a acceptat într-un final să stabilească viitoarea frontieră dintre Rusia și România pe Siret, în Bucovina și să recunoască României dreptul de a anexa districtul Torontal în Banat. Pentru ca Rusia să fie de acord cu aceste cedări, era necesar ca România să decreteze numaidecât mobilizarea[55].

De fapt, în cursul lunilor mai și iunie 1915, Rusia și-a arătat disponibilitatea de a lăsa României linia Sucevei din Bucovina, argumentând printr-un memoriu că în acele ținuturi se aflau mormintele voievozilor români. România nu renunța la ideea de a obține Bucovina până la Prut. Constantin Diamandi, ministrul României la Petrograd, era de părere că, în chestiunea Banatului, nu trebuia să decidă numai criteriul etnic delimitarea frontierei. Nu se putea contesta realitatea că în Banat existau populații slave și că dincolo de Timoc trăia populație românească[56].

Inițial, România a primit ca frontieră în Banat linia Cernei. Pentru autoritățile de la București ar fi fost un motiv de îngrijorare în plus ca Serbia să dispună de ambele maluri ale Dunării. Serbia se afla sub influența și în orbita Rusiei, fiind o protejată a acesteia. La început, tendința Rusiei a fost să izoleze România de ceilalți aliați, pentru a aborda toate problemele în mod direct numai cu aceasta. În cazul în care România nu s-ar fi bucurat de sprijin pe lângă Franța, Anglia și Italia, ar fi devenit mult mai maleabilă și, în consecință, mult mai lesne de supus voinței Rusiei[57].

La 20 mai 1915, Ion I. C. Brătianu i-a declarat lui Blondel că ar fi dispus să înapoieze Dobrici Bulgariei, pentru a facilita parafarea unui acord între această putere și Serbia.

[49] *Ibidem*, p. 360.
[50] *Ibidem*.
[51] C. Kiriţescu, *op. cit.*, p. 19.
[52] A.M.A.E. fr., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 351, f. 221.
[53] *Ibidem*, f. 225.
[54] *Ibidem*, f. 233, f. 236.
[55] *Ibidem*, f. 232–233.
[56] C. Diamandi, *Cum s-a negociat harta României Mari*, în *România în timpul ...*, p. 154.
[57] *Ibidem*, pp. 155–156.

Acest compromis ar permite guvernului sârb să păstreze în Macedonia teritorii cu titlu de compensaţie pentru ceea ce ar renunţa în Banat. În legătură cu frontiera româno-sârbă, Brătianu vedea o mare primejdie ascunsă în dorinţa sârbilor de a rămâne instalaţi pe malul stâng al Dunării. În acest context, liderul cabinetului de la Bucureşti a declarat următoarele: „Am convingerea că Antanta [...], conştientă de valoarea concursului pe care ar putea să i-l aducă armata noastră, va obţine de la guvernul rus consimţământul de a subscrie la cererile mele legitime. În orice caz, dacă nu obţin această satisfacţie, nu mă voi decide la acţiune şi *aş prefera* să demisionez decât să revin asupra declaraţiei mele"[58].

Cu prilejul unei discuţii avute cu Blondel, în 21 mai 1915, Brătianu nu îşi putea explica insistenţa pe care o manifesta Rusia pentru a se înstăpâni asupra Cernăuţiului, în condiţiile unei situaţii militare dintre cele mai critice. Acesta era un oraş în care nu existau ruşi, ci doar o minoritate evreiască, fiind un cunoscut centru intelectual românesc. El vedea în atitudinea Rusiei o ameninţare pentru viitor. Constrânsă deci de împrejurări, România trebuia să dobândească o frontieră care să poată fi apărată[59].

La 26 mai 1915, guvernul român a decis să apeleze la o strategie diplomatică pentru a distrage atenţia şi interesul Serbiei de la Banat. Bucureştiul a anunţat că era dispus să cedeze linia Dobrici – Balcic în favoarea Bulgariei, încercând astfel să restrângă pretenţiile acestei ţări asupra Macedoniei. În consecinţă, Serbia observând acest rezultat compensator, ar renunţa la revendicările asupra Banatului. Pe de altă parte, guvernul Brătianu s-a angajat să nu procedeze la fortificarea zonei din proximitatea Belgradului şi să renunţe la ambiţiile sale asupra regiunii Tisei Superioare. Totuşi, Sazonov nu a renunţat la rigiditatea dovedită atât de pregnant până atunci, afirmând că acele concesii echivalau cu un refuz de a negocia[60]. Blondel a raportat lui Delcassé că dacă pretenţiile românilor în privinţa Banatului puteau fi considerate ca exagerate, în privinţa Cernăuţiului ele erau mai mult decât justificate. Blondel şi-a manifestat convingerea că în ziua în care îl va încredinţa pe Brătianu de asentimentul guvernului rus în privinţa frontierelor României, decretul de mobilizare va fi semnat fără nici o întârziere[61]. Cercurile diplomatice franceze pledau pentru intrarea zonei Cernăuţiului sub autoritatea României. Sudul Banatului era propus spre cedare Serbiei[62].

În 29 mai 1915, ambasadorul Rusiei la Paris, Isvolski i-a declarat lui Paul Cambon că Cernăuţi era un oraş evreiesc şi moldo-valah care ar putea fi lăsat României, însă populaţiile rutene locuiau malul drept al Prutului, iar Rusia nu putea în nici un caz să le abandoneze. În opinia sa, se putea analiza o soluţie, prin care oraşul să fie lăsat românilor, recurgându-se la o delimitare care ar asigura imperiului ţarist malul drept al Prutului. Ambasadorul rus la Paris s-a pronunţat în favoarea unei acţiuni a lui Delcassé în această direcţie[63]. Camille Blondel a accentuat, în discuţiile cu Delcassé, faptul că acordul ruso – român din toamna lui 1914 implica acţiune din partea României, şi nu doar o simplă luare în posesie a teritoriilor revendicate. Dacă România nu ar intra în război pentru a cuceri pe calea armelor provinciile vizate, ea nu ar aduce nici un avantaj Antantei. Prin urmare, Blondel a subliniat că ezitările prelungite ale prim-ministrului ameninţau să priveze România de câştigurile teritoriale de care avea nevoie pentru împlinirea deziderateloor sale naţionale. Blondel a reamintit şi indiciile de simpatie, manifestată în mai multe rânduri de către Franţa pentru România. Liderul cabinetului de la Bucureşti a răspuns că nu se îndoia de simpatia Franţei, dar că nu vedea într-o manieră identică clauzele acordului din 18 septembrie/1 octombrie 1914: „Acest acord a fost încheiat în schimbul neutralităţii noastre binevoitoare. Graţie acestei neutralităţi, Turcia este azi lipsită de materiale de artilerie şi mai ales de muniţii, iar

[58] A.M.A.E. F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 351, f. 240–241, f. 247.
[59] *Ibidem*, f. 249.
[60] *Ibidem*, f. 262.
[61] *Ibidem*, f. 265.
[62] *Ibidem*, f. 275.
[63] *Ibidem*, f. 276.

Serbia continuă să fie aprovizionată de către Rusia. Ne-am îndeplinit aşadar angajamentele şi aţi fi nedrepţi să împiedicaţi Rusia să şi le onoreze pe ale sale"[64].

Ambasadorul Franţei la Petrograd, Maurice Paléologue, s-a străduit să îi demonstreze lui Constantin Diamandi că, în acel moment, era în joc chiar viitorul României şi a îndemnat România să se pună de acord cu Rusia asupra frontierelor[65].

Observăm şi interesul altor state, nu doar al Franţei şi al Rusiei faţă de problematica frontierelor României. Bunăoară, la 31 mai 1918, ministrul de externe al Belgiei, Davignon, a trimis o informare miniştrilor săi de la Londra, Paris, Roma şi Petrograd, în legătură cu negocierile româno-ruse. Davignon a anunţat că Ion I.C. Brătianu, a pretins lărgirea acordului cu Rusia de la 18 septembrie/1octombrie, condiţionând intrarea în război de atribuirea frontierei Tisei, adică a întregului Banat. În vest, era cerută frontiera Prutului drept condiţie sine-qua-non a intervenţiei militare a României. Formulând respectiva propunere, ministrul României a declarat că dacă ea nu ar fi acceptată, el ar renunţa la tot ce i s-ar oferi. Răspunsul Rusiei a fost negativ. Pe de o parte, i se părea inechitabil să deposedeze Serbia de acea parte a Banatului care îi era necesară pentru apărarea împrejurimilor Belgradului, populaţia de acolo fiind în mare parte vorbitoare de limba sârbă, iar pe de altă parte, nu-i convenea să renunţe în favoarea României la populaţia ruteană din Bucovina, cuprinsă între Suceava şi Prut[66]. Brătianu a anunţat că va rămâne la fel de intransigent, atât în privinţa frontierei Prutului, cât şi a Tisei. A adăugat că în virtutea acordului său cu Rusia, va putea ocupa când va dori teritoriul Transilvaniei şi Bucovinei şi va proceda la această acţiune atunci când nu va mai plana pericolul unui atac german sau austro-ungar[67].

În 2 iunie 1915, Davignon a trimis o altă notă miniştrilor Belgiei acreditaţi la Paris şi la Londra, în legătură cu o declaraţie franceză. Guvernul francez ar fi afirmat în mod oficial guvernului Brătianu că dacă nu se va hotărî să acorde sprijinul său Antantei, în momentul în care cooperarea României era necesară, Franţa nu va recunoaşte convenţia ruso-română din 18 septembrie/1 octombrie 1914 şi se va opune aplicării ei[68].

Totuşi, la 4 iunie 1915, Rusia a încuviinţat ca în Bucovina, linia Siretului să poată fi înlocuită cu cea a Sucevei drept graniţă. Condiţia impusă era ca guvernul român să se arate cu adevărat animat de dorinţa de a realiza un acord „pe baze echitabile", în viziunea lui Sazonov[69].

Blondel a depus eforturi încercând să demonstreze că şi fără sudul Torontalului şi frontiera Prutului, România ar dobândi încă destul de vaste achiziţii teritoriale. Autorităţile române erau de acord în această privinţă, însă se întrebau în legătură cu motivele pentru care Rusia se încăpăţâna să refuze României o graniţă considerată utilă pentru securitatea sa, dorind să obţină chiar oraşul moldav Cernăuţi. Rusia nu făcea altceva decât să devină suspectă în ochii cercurilor oficiale româneşti prin această politică[70].

Sesizând că nu erau obţinute progrese semnificative în încercările de atragere a României la Antanta, Paléologue a recomandat lui Sazonov să obţină implicarea armatei române, ducând până la ultimele limite concesiile posibile. El a cerut ca Rusia să accepte Prutul drept frontieră în Bucovina. La 9 iunie 1915, Sazonov l-a anunţat pe Paléologue că guvernul rus era de acord cu graniţa pe Prut, condiţia pusă în schimbul recunoaşterii acestei limite fiind intrarea imediată a României în război[71]. Antanta nădăjduia ca această concesie va conduce la angajarea rapidă a României, care condiţionase de la bun început intervenţia

[64] *Ibidem*, f. 268.
[65] *Ibidem*, f. 289.
[66] *1918 la români...*, pp. 613–614.
[67] *Ibidem*, p. 615.
[68] *Ibidem*, p. 616.
[69] A.M.A.E. F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D.352, f. 17.
[70] *Ibidem*, f. 23.
[71] V. Vesa, *op. cit.*, p. 117.

sa de satisfacerea revendicărilor politice. V. Vesa era de părere că acceptarea tuturor doleanţelor premierului român a fost de fapt rodul unor factori de ordin militar şi diplomatic în vara anului 1915. În principal, ar fi rezultatul înfrângerilor Antantei pe fronturile de vest şi de est[72]. Cu toate acestea, în iunie 1915, Sazonov a acceptat drepturile teritoriale româneşti numai pe jumătate, întrucât deşi a declarat că era pregătit să ofere Bucovina până la Prut, împreună cu oraşul Cernăuţi, chestiunea Torontalului va rămâne suspendată până la tratativele de pace[73].

Ţarul Nicolae al II-lea l-a sfătuit pe Sazonov să caute o formulă de înţelegere cu România. Drept urmare, acesta a declarat că guvernul rus era dispus să cedeze în chestiunea Cernăuţiului, în cazul în care România s-ar angaja să intre în acţiune fără întârziere. Autorităţile ţariste credeau, pe de altă parte, că Brătianu se străduia să determine noi concesii din partea puterilor aliate în vara anului 1915, având gândul ascuns de a căuta apoi, în negocierea acordului militar, o serie de pretexte de amânare[74].

În 18 iunie 1915, Blondel a opinat că, în cazul în care puterile nu pot accepta în întregime revendicările româneşti, ar fi important măcar ca Rusia să enunţe în mod foarte clar, maximum de concesii pe care era dispusă să le facă şi care trebuiau să constea cel puţin în renunţarea, în favoarea României, a liniei Prutului, cuprinzând Cernăuţi şi o mare parte din comitatul Torontal.

Aceste concesii urmau a se înfăptui în schimbul unei acţiuni militare româneşti cât mai rapide cu putinţă. Blondel a propus ca teritoriile aflate în litigiu între România şi Serbia să fie atribuite uneia dintre cele două ţări, fie printr-un arbitraj al marilor puteri, fie printr-un congres organizat după terminarea războiului[75].

La sfârşitul lui iunie 1915, Brătianu a afirmat, într-o convorbire cu Blondel, decizia fermă a României de a se alătura Antantei dacă revendicările formulate de el cu privire la graniţe vor fi satisfăcute[76]. Ministrul de externe Emanoil Porumbaru, a discutat cu reprezentantul Franţei în Serbia despre diferendurile teritoriale româno-sârbe. Porumbaru considera că exista un teren de înţelegere acceptabil pentru cele două părţi, însă era de părere că propunerea trebuia să vină de la România sau de la o a terţa putere pentru a nu trezi susceptibilitatea guvernului rus[77]. În 22 iunie 1915, Brătianu a declarat ministrului Rusiei la Bucureşti că era pregătit să-şi asume un angajament ferm în ce priveşte declanşarea operaţiunilor împotriva Austro-Ungariei într-un termen de maximum 2 luni de la ziua semnării acordului politic între puterile Antantei şi România. Dacă cele trei puteri s-ar fi arătat dispuse să răspundă afirmativ la toate revendicările teritoriale şi politice ale României, Brătianu ar fi acceptat angajarea în chiar 5 săptămâni. Rusia, pentru care cooperarea României era considerată foarte importantă în acel moment, a consimţit ca România să obţină cea mai mare parte a Bucovinei, cu oraşul Cernăuţi, având linia Prutului drept limită. De asemeni, Rusia admitea şi extinderea României în comitatul Maramureş până la Tisa. Imperiul Romanovilor a mai propus ca stăpânirea părţii sud-vestice a Torontalului, care în conformitate cu opinia unanimă a aliaţilor trebuia să revină Serbiei, să fie decisă mai târziu printr-un acord direct între România şi Serbia. Pentru facilitarea încheierii acestui acord, puterile urmau să îşi ofere concursul binevoitor. În schimbul acestor concesii, România trebuia să intre în acţiune împotriva Austro-Ungariei într-un interval de 5 săptămâni, începând cu ziua în care această propunere va fi adusă la cunoştinţa lui Brătianu. Acesta socotea la 25 iunie că era esenţială pentru România obţinerea frontierei pe Tisa şi pe Dunăre[78]. Potrivit unei telegrame a

[72] *Ibidem*, pp. 118–119.
[73] C. Kiriţescu, *op. cit.*, p. 20.
[74] A.M.A.E. F, Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 352, f. 29, f. 30.
[75] *Ibidem*, f. 39–40–41.
[76] V. Vesa, *op. cit.*, p. 120.
[77] A.M.A.E. F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 352, f. 42.
[78] *Ibidem*, f. 51, f. 55.

ministrului Italiei la Bucureşti, adusă la cunoştinţa lui Paul Cambon de către colegul său italian la Londra, Brătianu ar menţine exigenţele sale în privinţa Banatului şi ar formula o nouă pretenţie asupra unor porţiuni din Galiţia[79].

În iulie 1915, adversitatea României faţă de Rusia încă se făcea simţită. La începutul acestei luni, Rusia nu numai că nu consimţea să returneze României integral sau parţial provincia Basarabia, ci mai mult, refuza să fie de acord cu cedarea întregii Bucovine. Pretenţiile exclusiviste ale ruşilor asupra Constantinopolului au provocat protestele României. Ea vedea în ambiţiile Rusiei nu numai o ameninţare pentru comerţul său şi o gravă atingere adusă independenţei sale economice, ci mai mult, un mare pericol ce rezulta inevitabil din tentaţia care i-ar face pe ruşi să încerce să cucerească teritoriile străine care îi despărţeau de Constantinopol[80].

Delcassé a prevăzut o oarecare rezistenţă a guvernului italian în privinţa atribuirii întregului Banat în favoarea României şi a Croaţiei în favoarea Serbiei. În aceste condiţii, ministrul de externe francez putea afirma că Aliaţii recunoşteau în unanimitate necesitatea de a plăti concursul României cu preţul Banatului şi păstrându-şi concursul Serbiei cu preţul Croaţiei. Sazonov, care nu mai avea încredere în promisiunile guvernului român, ezita să cedeze public în chestiunea Banatului, de teamă ca guvernul român să nu vadă în aceasta, ulterior, o adeziune de principiu la pretenţiile sale. În atare condiţii, Sazonov a cerut timp de reflecţie[81].

La 10 iulie 1915, existau semnale că ministrul de externe al Rusiei a început să abandoneze rigiditatea şi intransigenţa sa devenind mai maleabil. Astfel, el a declarat că ar fi pregătit să accepte propunerea lui Delcassé şi a omologului său britanic, Edward Grey referitoare la revendicările româneşti în Banat, chiar şi cu preţul unor sacrificii impuse Serbiei. Condiţia pusă era ca România să intre în acţiune împotriva Austro-Ungariei după maxim 5 săptămâni de la semnarea acordului politic. Totodată, acţiunile autorităţilor române în Banat aveau să fie supervizate[82]. Propunerea lui Delcassé şi a lui Grey a îmbrăcat forma unei note prin care guvernele aliate abilitau pe ministrul Rusiei în capitala României, Poklevski – Koziell, să declare guvernului român că puterile aliate consimţeau să cedeze României Bucovina până la Prut, Maramureşul până la Tisa şi întregul Banat, în următoarele condiţii: 1) România să intre în război împotriva Austro-Ungariei în cel mult 5 săptămâni după semnarea acordului politic; 2) România să se opună strict tuturor expedierilor de materiale de război în Turcia, dacă acestea vor tranzita teritoriul românesc; 3) România să renunţe în favoarea Bulgariei la Dobrici şi Balcic, după cum de fapt anunţase că intenţiona; 4) guvernul român să permită sârbilor din Banat utilizarea propriei limbi, prezervarea specificului naţional şi, totodată, să îşi asume angajamentul de a nu ridica întărituri într-o zonă determinată din împrejurimile Belgradului[83]. Pentru ca Antanta să poată beneficia de un mijloc de presiune asupra guvernului Brătianu, Poklevski – Koziell a spus că ar fi preferabil ca puterile aliate să îl constrângă pe Brătianu să se pronunţe asupra termenului de 5 săptămâni pentru angajarea armată şi abia apoi să recunoască dreptul României de a anexa Banatul. Sazonov era gata să accepte această sugestie în cazul în care celelalte trei guverne şi-ar da acordul[84].

Apoi, în 13 iulie 1915, Sazonov a dat instrucţiuni ministrului rus la Bucureşti să insiste ca Brătianu să îşi asume angajamentul de a nu practica o politică menită să ducă la „românizarea" sârbilor care vor dori să rămână în Banat[85]. Delcassé l-a informat pe Sazonov că el credea util să se comunice guvernului de la Bucureşti declaraţia cu privire la recu-

[79] *Ibidem*, f. 61.
[80] *Ibidem*, D. 338, f. 163.
[81] *Ibidem*, D. 352, f. 82.
[82] *Ibidem*, f. 85.
[83] *Ibidem*, f. 89.
[84] *Ibidem*, f. 97 bis.
[85] *Ibidem*, f. 105.

noaşterea drepturilor României asupra Transilvaniei. Sazonov a replicat că regreta faptul că nu împărtăşea aceeaşi manieră de a vedea lucrurile şi că, dimpotrivă, era recomandabil ca Antanta să nu-şi alieneze în mod inutil Serbia printr-un astfel de iniţiativă diplomatică. Prin urmare, ministrul de externe al Rusiei considera că trebuia să se insiste asupra unei propuneri recente a guvernului ţarist. Potrivit acestei propuneri, Brătianu trebuia întrebat dacă era dispus să stabilească o dată precisă a intrării în acţiune, în cazul în care toate revendicările sale vor fi acceptate de către puterile Antantei[86].

Tot în vara lui 1915, Paléologue raporta la Paris că erau imposibil de conciliat pretenţiile contradictorii ale Serbiei, României, Greciei şi Bulgariei. Pentru a face problema chiar şi mai dificil de soluţionat, retragerea generală a armatelor ruse risipea orice credit şi prestigiu pentru Antanta la Niş, Bucureşti şi, mai ales, la Sofia[87].

În 23 iulie 1915, guvernul român a făcut cunoscută intenţia sa de a coopera cu Quadrupla Alianţă dacă puterile aliate vor fi dispuse să subscrie la revendicările pe care România le formulase în mod limpede încă din luna aprilie, între care recunoaşterea graniţelor vizate de către guvernul român şi acordarea de garanţii sigure în acest sens. Dacă i se va oferi satisfacţie, partea română va accepta să încheie în scurt timp o convenţie politică, din care să decurgă cooperarea militară[88]. În acelaşi timp, Brătianu a luat notă cu satisfacţie de faptul că puterile aliate îndeplineau dorinţele sale. Însă nu se ştia nimic despre data intrării în acţiune a României, care urma să depindă de convenţia militară. Aceasta trebuia să fie elaborată de comun acord. Factorii de decizie de la Paris şi Petrograd au considerat declaraţia guvernului de la Bucureşti destul de satisfăcătoare, determinându-i totuşi să ia în calcul posibilitatea ca Brătianu, înainte de a adopta decizia finală referitoare la intervenţia armată, să aştepte reluarea ofensivei ruse. Ori, aceasta nu putea să se producă în toată amploarea sa în mai puţin de 6 săptămâni, conform tuturor estimărilor[89].

După îndelungi contacte, discuţii şi pertractări care au durat aproximativ 4 luni, demersurile insistente ale diplomaţiei române în vederea recunoaşterii drepturilor României asupra teritoriilor şi frontierelor revendicate au dat roade. Franţa şi Rusia au răspuns pozitiv, cel puţin verbal. Rusia se dovedise până atunci reticentă şi lipsită de receptivitate faţă de revendicările româneşti. Este posibil ca în lipsa rolului de mijlocitor al Franţei în cadrul negocierilor vizând frontierele, Rusia să nu fi încuviinţat nici un compromis, ignorând cu desăvârşire interesele României şi supralicitându-le pe cele proprii. Franţa a intervenit şi a mediat înţelegerea româno-rusă pe marginea limitelor teritoriale ale statului român. În această chestiune, precum în altele, Franţa s-a străduit să concilieze punctele de vedere şi poziţiile divergente ale guvernelor de la Bucureşti şi de la Petrograd. Dispunând de sprijinul ministrului Camille Blondel, un adevărat avocat al interesului naţional românesc, cauza românească a fost apărată treptat de către cercurile diplomatice franceze, în frunte cu ministrul afacerilor externe, Delcassé. Inclusiv atitudinea ministrului Franţei la Petrograd, Paléologue, a devenit cu timpul una concesivă faţă de România. Autorităţile Antantei au recunoscut justeţea aspiraţiilor teritoriale şi naţionale româneşti şi sub presiunea evenimentelor de pe front. Forţat de împrejurări şi de reculul militar suferit în primele luni din 1915, guvernul rus a sfârşit prin a considera, nu fără reţinere, – ce este drept – drept legitime doleanţele româneşti privind frontierele.

[86] *Ibidem*, f. 131.
[87] Georges Maurice Paléologue, *op. cit.*, tome II, p. 14.
[88] A.M.A.E. F., Guerre 1914–1918, Roumanie, D. 352, f. 138.
[89] *Ibidem*, f. 145.

THE ISSUES OF THE FUTURE BORDERS OF ROMANIA AND THE IMPACT ON THE RELATIONSHIPS WITH FRANCE AND RUSSIA IN THE FIRST HALF OF THE YEAR 1915

Abstract

This study concerns the contacts between the Romanian cabinet and Romanian diplomats on one hand and the diplomacy of the Entente on the other hand in the first half of the year 1915. In fact, we tried to stress the discussions between the government of Bucharest and the French and Rusian authorities. The objective of the discussions was the recognition of the Romanian rights on Transylvania, Bucovina, Banat and Maramures. The diplomatic efforts of the Romanian men of state aimed to obtain the borders considered as essential in order to secure the protection of Romania.

In the beginning, the negotiations were very long and difficult because the Entente did not want to accept all the claims of the Romanian cabinet. The discussions were made difficult too by the fact that Romania had to deal directly with the Russians. The authorities from Petrograd hardly accepted the Romanian wishes. The government leaded by Ion I. C. Bratiano insisted that Russia should accept the Romanian border in Bucovina on the river of Prut. Bratiano considered that the natural borders were better and more suitable than the conventional borders. First the Russians accepted only a frontier on the river of Siret. In the end, thanks to efforts of the Romanian diplomacy and to friendly attitude of the French cabinet, Rusians agreed the Romanian will in the summer of 1915.

In Transylvania and Banat, the government Bratiano wanted to settle as borders the rivers Tisa and Danube. Romania's wish was to receive all the region of the Banat of Timişoara. Initially, the Entente agreed that Romania should receive only a part of the district of Torontal .The rest of this zone was to be given to Serbia. Then, the French and Russian governments accepted the cession of the whole Torontal to Romania.

Finaly, France and Russia consented to give to Romania all the region of Banat. So they answered gradually to Romanian claims. The two parts- Entente and Romania- reached a *modus vivendi* after a long diplomatic activity. Analysing the evolution of the events, we must stress too the role of the French diplomacy. Many times, the French helped Romania to receive from Russia all that Bratianu and his ministers asked for. Sometimes, the French diplomats acted as defenders of national and territorial Romanian interests.

LASZLO TUKA

REPARTIZAREA FARMACIILOR ŞI DROGHERIILOR ÎN JUDEŢELE DIN ROMÂNIA ÎN FUNCŢIE DE PONDEREA NAŢIONALITĂŢILOR ÎN 1936

În ultima vreme au apărut câteva studii despre repartizarea teritorială şi pe locuitori a farmaciilor şi drogheriilor în perioada interbelică în Ardeal şi în întreaga România, aşa cum reiese din bibliografia anexată la sfârşitul acestei lucrări. În studiile mele m-am ocupat pentru prima dată de repartizarea teritorială şi pe locuitori nu numai a farmaciilor, ci şi a drogheriilor în perioada interbelică atât în Ardeal, cât şi în toată România. Am încercat să explic repartizarea teritorială neuniformă a farmaciilor şi drogheriilor în Ardeal prin diferitele raporturi ale populaţiei urbane şi rurale, ale ştiutorilor de carte şi ale naţionalităţilor.

Într-un studiu anterior[1] am prezentat pentru prima dată într-un tabel repartizarea teritorială şi pe locuitori a farmaciilor şi drogheriilor în perioada interbelică în toate cele 71 de judeţe ale tuturor provinciilor aşa-zisei România Mare. Printre aceste provincii era Basarabia, Bucovina de Nord şi Dobrogea de Sud (Cadrilater), care azi nu mai aparţin României. Datele prezentate în acest tabel şi concluziile au fost copiate de *Grecu I. şi Mermeze Gh.* în cartea lor[2] împreună cu greşelile de tipar, la care s-au adăugat şi alte greşeli din neatenţie. Am atras atenţia asupra acestor greşeli, precum şi asupra faptului că nu m-au citat ca autor al acestui studiu într-un articol[3]. În răspunsul lor[4] autorii cărţii au recunoscut că greşelile sunt reale, dar după părerea lor astfel de greşeli sunt comise câteodată şi de alţii. Ca exemple au menţionat „câteva" din tabelul meu: populaţia în 1930 din Ardeal, Basarabia şi România (rotunjită în mii) nu era 3.218, 2.864 şi 18.057, ci 3.217, 2.865 şi 18.056. Pe lângă faptul, că aceste diferenţe sunt neesenţiale, autorii au rotunjit greşit cifrele, care în timpul recensământului erau în acestea 3.217.988, 2.864.402 şi 18.057.028[5]. Menţionez, că în cele două cărţi ale autorilor menţionaţi, care se ocupă de Societatea Română de Istoria Farmaciei, nu figurează în bibliografie Anuarul Statistic al României 1937 şi 1938, din care am extras aceste date.

În următoarea lor carte[6], *Grecu I. şi Mermeze Gh.* au ţinut cont de greşelile semnalate de mine şi le-au corectat. Cu toate acestea tabelul amintit conţine din nou multe date greşite, deoarece autorii au adăugat la cele iniţiale date referitoare la numărul conducătorilor

---

[1] Tuka L., *Farmaciile şi drogheriile din România în perioada interbelică*, Lumea farmaceutică, Bucureşti, 1998, 5(13): 4–6,9.

[2] Grecu I. şi Mermeze Gh., *Societatea Română de Istoria Farmaciei 1991*, Ed. Imprimeria de Vest, Oradea, 1999, 55–64.

[3] Tuka L., *Din nou despre cartea „Societatea Română de Istoria Farmaciei 1991"*, Actualitatea farmaceutică, Cluj-Napoca, 2000, 10(98): 6–7.

[4] Grecu I. şi Mermeze Gh., *Opinii libere, un răspuns*, Actualitatea farmaceutică, Cluj-Napoca, 2001, 1(99): 10.

[5] * * * *Anuarul Statistic al României 1937 şi 1938*, M. O. Imprimeria Naţională, Bucureşti, 1939, 22–97.

[6] Grecu I. şi Mermeze Gh., *Farmacia şi Societatea Română de Istoria Farmaciei de-a lungul vremii*, Ed. Universităţii din Oradea, 2005, 137–160.

de farmacii după naţionalitate-religie: români, minorităţi creştine şi evrei (fără să menţioneze sursa de unde au luat aceste date). De exemplu, în Banat cele 124 de farmacii au fost conduse de 22 români, 23 minorităţi creştine şi 24 evrei. Se poate pune întrebarea: diferenţa de 55 de farmacii de cine au fost conduse? De asemenea, comasarea germanilor şi maghiarilor în „minorităţi creştine" este o altă greşeală, deoarece fiecare din aceste minorităţi etnice au avut un rol diferit în răspândirea farmaciilor, aşa cum rezultă din studiul de faţă. Din numeroasele date greşite din tabelul 8 al cărţii (care în text figurează de două ori ca fiind 4) şi ale textului însoţitor, care de multe ori se contrazic, este imposibil de tras concluzii valabile

Scopul studiului de faţă este analiza influenţei naţionalităţilor asupra repartizării neuniforme a farmaciilor şi drogheriilor în provinciile şi judeţele din România în 1936, an pentru care avem datele necesare. Prin aceasta există şi posibilitatea de a analiza, dacă unele naţionalităţi au avut influenţe identice în diferitele provincii, care au avut o evoluţie diferită din punct de vedere istoric, economic şi cultural. Studiul rolului naţionalităţilor în răspândirea farmaciilor şi drogheriilor în România în perioada interbelică se poate face in condiţii optime, mai ales în privinţa germanilor şi evreilor, care în perioada postbelică au dispărut în mare parte.

Drogheriile, apărute la sfârşitul secolului XIX şi începutul secolului XX, erau un amestec de punct farmaceutic, parfumerie, laborator cosmetic, bazar şi, în unele cazuri, depozite en-gros. Menţionez, că *Grecu I.* şi *Mermeze Gh.* în cartea lor[7] au copiat greşit această definiţie formulată de mine[8] şi în loc de bazar au scris bizar. Droghiştii, în comparaţie cu farmaciştii, nu aveau pregătire universitară de specialitate. Între farmacii şi drogherii era o luptă aprigă pentru dreptul de a elibera medicamente, farmaciştii militând pentru interzicerea acestui drept droghiştilor.

În perioada interbelică România era împărţită din punct de vedere administrativ-teritorial în 9 provincii şi 71 de judeţe. Conform recensământului din 29 dec. 1930 numărul locuitorilor din România era de 18.057.028, care s-a modificat la 1 iulie 1936 la 19.319.330, conform estimării Anuarului Statistic din România din 1937–38. În anul studiat, 1936, în România erau 1.620 farmacii şi 485 drogherii[9]. Astfel, la 100.000 de locuitori erau 9 farmacii şi 2,7 drogherii pe baza recensământului din 1930, sau 8,4 farmacii şi 2,51 drogherii după numărul probabil al populaţiei din 1936. În acest studiu am folosit numărul probabil al populaţiei din provincii şi judeţe în 1936.

În privinţa repartizării populaţiei după naţionalităţi, am luat în considerare datele recensământului din 1930. Astfel, principalele naţionalităţi au fost reprezentate după cum urmează: români 71,9 %, maghiari 7,9 %, germani 4,1 %, evrei 4,1 %, ruteni şi ucraineni 3,2 %, ruşi 2,3 %, bulgari 2,0 %, ţigani 1,5 %.

[7] *Ibid.*

[8] Tuka L., *Farmaciile şi drogheriile din România în perioada interbelică*, Lumea farmaceutică, Bucureşti, 1998, 5(13): 4–6,9.

[9] Molitorisz P., *Almanah*, Tipografia Universală SA, Cluj, 1937, 97–165.

Tabelul 1

Numărul farmaciilor şi drogheriilor la 100.000 de locuitori, precum şi procentul naţionalităţilor în Vechiul Regat în 1936.

	Provincia şi judeţul	la 100.000 loc-i		Naţionalităţile % *						
		farmacii	drogherii	români	maghiari	germani	evrei	ruşi	turci tătari	bulgari
	I. Oltenia	**4,8**	**0,80**	**97,5**						
1.	Dolj	6,6	0,97	96,7						
2.	Vâlcea	6,3	0,74	97,4						
3.	Mehedinţi	4,0	0,62	97,7						
4.	Romanaţi	3,1	1,02	98,4						
5.	Gorj	2,7	0,45	97,9						
	II. Muntenia	**8,7**	**2,88**	**93,4**			**2,1**			
6.	Ilfov **	16,9	7,77	84,3	2,5	1,5	7,0			
7.	Brăila	10,3	2,89	89,4			3,1			
8.	Prahova	8,6	2,09	95,0						
9.	Muscel	7,3	1,22	97,1						
10.	Buzău	6,4	1,17	97,4						
11.	Argeş	5,7	1,42	97,6						
12.	Dâmboviţa	5,6	1,17	96,9						
13.	Vlaşca	5,3	0,93	97,1						
14.	Teleorman	4,8	1,33	98,1						
15.	Olt	4,5	0,50	98,2						
16.	Râmnicu Săr.	4,3	0,96	96,3						
17.	Ialomiţa	3,9	0,60	96,6						
	III Dobrogea	**6,3**	**1,23**	**44,2**		**1,5**		**3,4**	**21,2**	**22,7**
18.	Constanţa	10,8	1,08	66,2		3,8		1,5	12,8	8,9
19.	Caliacra	5,5	2,21	22,6					25,7	42,4
20.	Tulcea	4,3	0,96	62,6		1,3		12,2	2,7	10,6
21.	Durostor	3,1	0,88	19,0					43,8	34,2
	IV. Moldova	**8,4**	**1,32**	**89,8**			**6,5**			
22.	Iaşi	13,1	2,35	81,6			14,6			
23.	Covurlui	12,7	3,06	83,7	1,1		9,5	1,5		
24.	Putna	10,8	1,89	93,3	1,1		3,5			
25.	Neamţ	8,3	1,38	90,3	1,2		6,5			
26.	Bacău	8,1	1,40	88,6	3,3		5,3			
27.	Botoşani	7,9	0,42	88,8			9,0			
28.	Roman	7,8	1,20	90,7	1,4		4,7			
29.	Fălciu	7,3	0,81	94,4			3,1			
30.	Tecuci	6,9	-	94,9			1,8			
31.	Tutova	6,4	1,92	93,7			2,9			
32.	Vaslui	5,3	0,66	93,4			3,6			
33.	Baia	5,2	0,58	91,8			4,8			
34.	Dorohoi	5,2	0,43	92,1			7,0			
	Media	7,7	1,93	88,5	0,7	0,5	2,9	0,5	2,0	2,1

* naţionalităţile cu pondere sub 1% nu sunt trecute.

** în judeţul Ilfov şi provincia Muntenia este inclusă şi capitala Bucureşti.

Cele 9 provincii din România din perioada interbelică le-am împărţit, pe baza criteriilor istorice şi geografice, în trei grupe: Vechiul Regat, Basarabia şi Bucovina, şi Ardealul. În tabele, în cadrul celor 9 provincii, judeţele sunt trecute în ordinea descrescândă a numărului de farmacii la 100.000 de locuitori.

În tabelul 1 se poate constata că în Vechiul Regat erau 7,7 farmacii şi 1,93 drogherii la 100.000 de locuitori. Cele mai puţine farmacii (4,8) şi drogherii (0,80) erau în provincia Oltenia nu numai în Vechiul Regat, ci în toată România. Aici populaţia era reprezentată aproape în exclusivitate de români (97,5%). Cele mai multe farmacii (8,7) şi drogherii (2,88) erau în Muntenia, la care a contribuit judeţul Ilfov cu capitala Bucureşti şi judeţul Brăila, în

care a trăit un număr mare de evrei. Puține farmacii (6,3) și drogherii (1,23) erau și în Dobrogea, unde aproape jumătate din populație era compusă din turci, tătari și bulgari. În Moldova, în pofida subdezvoltării economice, numărul farmaciilor (8,4) era egal cu media pe țară, datorită numărului mare a populației evreiești (6,5%). În Moldova au luat ființă primele drogherii la sfârșitul sec. XIX: Iași (1880), Bârlad (1882), Botoșani (1884) etc. În județul Covurlui (cu orașul Galați), unde erau multe farmacii, prezența evreilor era de 9,5%.

Din tabelul 2 rezultă că în Basarabia la 100.000 de locuitori erau puține farmacii (6).

Tabelul 2

Numărul farmaciilor și drogheriilor la 100.000 de locuitori, precum și procentul naționalităților în Basarabia și Bucovina în 1936

	Provincia și județul	la 100.000 loc-i		Naționalitățile % *						
		farmacii	drogherii	români	germani	evrei	ruși	ruteni ucraineni	găgă-uzi	bul-gari
	I. Basarabia	**6,0**	**6,75**	**56,2**	**2,8**	**7,2**	**12,3**	**11,0**	**3,4**	**5,7**
1.	Lăpușna	8,0	14,77	77,8		11,9	7,1			
2.	Cetatea Albă	7,7	4,10	18,5	16,3	3,3	17,3	20,5	2,3	20,9
3.	Soroca	7,0	7,60	73,6		9,2	8,1	8,2		
4.	Ismail	6,2	4,96	31,9		2,8	29,7	4,7	6,9	19,2
5.	Tighina	5,7	5,69	53,4	3,4	5,5	14,7	3,0	12,8	6,4
6.	Cahul	5,1	1,85	51,2	4,4	2,3	7,5		17,9	14,5
7.	Hotin	4,7	7,11	35,0		9,2	13,6	41,6		
8.	Bălți	4,7	4,48	70,1		8,2	12,0	7,6		
9.	Orhei	4,0	6,06	87,3		6,8	3,8			
	II. Bucovina	**9,6**	**2,77**	**44,5**	**8,9**	**10,8**		**27,7**		
10.	Câmpulung	13,7	3,92	61,3	20,2	8,2		6,7		
11.	Cernăuți	11,1	4,76	25,7	6,4	16,7	1,1	44,5		
12.	Suceava	10,7	1,53	79,5	8,2	5,5	1,0	1,7		
13.	Rădăuți **	7,5	1,16	55,4	11,1	7,2		8,7		
14	Storojineț	6,1	1,11	33,9	5,3	9,0		45,5		
	Media	6,8	5,85	53,6	4,2	8,0	9,7	14,8	2,6	4,4

* naționalitățile cu pondere sub 1% nu sunt trecute.

În Bucovina au fost 3,6% polonezi, cei mai mulți în județele Cernăuți (5%) și Storojineț (4,7%).

** în județul Rădăuți au fost 6,4% maghiari, prin aceasta media în Bucovina era de 1,4% dar cele mai multe drogherii (6,75). În județul Lăpușna, unde trăia un număr mare de evrei (11,9%), erau cele mai multe drogherii (14,77). În orașul Chișinău din acest județ, unde prima drogherie a luat ființă în 1894, până în 1936 ele s-au înmulțit în așa măsură, încât erau mai multe (64), decât farmacii (26). De asemenea, în județele Hotin și Soroca erau multe drogherii, în care trăiau mulți evrei (9,2%). În județul Cetatea Albă, datorită numărului mare de germani (16,3%), numărul farmaciilor (7,7) era mai mare decât media pe provincie.

Tabelul 3

Numărul farmaciilor și drogheriilor la 100.000 de locuitori, precum și procentul naționalităților în Ardeal în 1936

	Provincia și județul	la 100.000 loc-i		Naționalitățile % *						
		farmacii	drogherii	români	maghiari	germani	evrei	ruteni ucraineni	sârbi **	cehi, slov.
	I. Transilvania	**9,5**	**0,98**	**57,6**	**29,0**	**7,9**	**2,4**			
1.	Brașov	18,2	3,41	49,9	26,6	19,8	1,5			
2.	Trei Scaune	12,0	-	16,0	80,4					
3.	Târnava Mare	11,5	1,92	44,8	11,8	39,7				
4.	Năsăud	10,5	0,65	71,5	5,2	14,4	4,4			
5.	Cluj	10,3	1,42	60,9	30,1		5,1			
6.	Sibiu	9,9	2,48	62,0	4,7	29,3				

7.	Mureş	9,8	1,63	45,8	42,6	3,9	3,4			
8.	Ciuc	9,7	-	14,4	82,7		1,6			
9.	Sălaj	9,3	0,27	56,2	31,4	4,7	3,9			1,7
10.	Făgăraş	9,0	1,12	78,3	5,5	12,5				
11.	Alba	8,9	0,45	81,5	11,3	3,6	1,4			
12.	Hunedoara	8,6	0,59	82,0	11,3	2,5	1,4			
13.	Odorhei	7,3	0,73	4,9	91,6		1,0			
14.	Turda	7,1	0,51	74,4	21,4		1,2			
15.	Târnava Mică	6,3	-	53,9	23,6	16,1	1,1			
16.	Someş	6,0	0,43	77,5	15,4		4,8			
	II. Banat	**13,1**	**0,96**	**54,4**	**10,4**	**23,7**	**1,2**		**4,3**	**1,5**
17.	Timiş									
	Torontal	17,8	1,40	37,6	15,4	34,9	1,7		5,8	
18.	Caraş	8,5	-	69,5	2,5	12,8			4,9	3,6
19.	Severin	7,0	0,83	76,6	6,6	9,6		1,4		1,4
	III. Crişana şi Maramureş	**11,3**	**1,73**	**60,7**	**23,1**	**4,8**	**6,4**	**1,7**		**1,7**
20.	Arad	14,5	1,64	61,0	19,5	12,3	2,1			2,8
21.	Satu Mare	10,9	2,24	60,5	25,2	3,2	8,1	1,0		
22.	Maramureş	9,7	2,29	57,7	6,9	2,0	20,9	11,9		
23.	Bihor	9,4	1,32	61,6	30,0		4,3			2,2
	Media	10,6	1,16	57,8	24,4	9,8	3,2	0,5	2,5	1,3

* naţionalităţile cu pondere sub 1% nu sunt trecute.
** sârbi, croaţi şi sloveni.

În Bucovina, unde românii reprezentau mai puţin de jumătate din populaţie (44,5 %), au fost mulţi ruteni şi ucraineni (27,7 %), dar datorită numărului mare de evrei (10,8 %) şi germani (8,9 %), numărul farmaciilor (9,6) şi drogheriilor (2,77) era peste media pe ţară. În judeţul Câmpulung, unde trăiau mulţi germani (20,2 %), numărul farmaciilor era deosebit de mare (13,7).

În tabelul 3 se găsesc date referitoare la Ardeal, din care mare parte le-am publicat într-un studiu anterior[10]. Din cele trei provincii de aici, cele mai multe farmacii la 100.000 de locuitori erau în Banat (13,1), unde erau cei mai mulţi germani (23,7 %). Şi în celelalte două provincii numărul farmaciilor era peste media pe ţară: Crişana şi Maramureş (11,3), precum şi Transilvania (9,5). Dintre judeţe cele mai multe farmacii erau în Braşov (18,2), la care, pe lângă o populaţie germană numeroasă (19,8 %) au contribuit şi alţi factori cum am arătat în studiul amintit. În judeţul Târnava Mare numărul mare de farmacii (11,5) s-a datorat, de asemenea, numărului mare de germani (39, 7 %). Multe farmacii erau în judeţul Trei Scaune (12,0), unde 80,4% din populaţie reprezentau maghiarii. Aici însă nu erau drogherii şi au trăit foarte puţini evrei. În celelalte judeţe în care trăiau mulţi maghiari (Ciuc, Mureş, Cluj, Sălaj şi Bihor), numărul farmaciilor (cca 10) era peste media pe ţară (8,4). Şi în judeţul Maramureş, unde trăia un număr mare de evrei (20,9 %), era mare numărul farmaciilor (9,7) şi drogheriilor (2,29).

Pe baza studiului de mai sus se poate trage concluzia, că în provinciile în care populaţia era compusă aproape în exclusivitate sau peste 90 % din români, numărul farmaciilor şi drogheriilor la 100.000 de locuitori era sub media pe ţară (Oltenia în totalitate, precum şi majoritatea judeţelor din Muntenia şi Moldova). În Dobrogea, unde erau mai puţini români, dar trăia un număr mare de turci, tătari şi bulgari, de asemenea era mic numărul farmaciilor şi drogheriilor. Nu a fost mare numărul farmaciilor acolo unde trăiau mulţi ruteni, ucraineni şi găgăuzi (Basarabia şi judeţul Storojineţ). În acele provincii şi judeţe în care trăia un număr mare de germani, numărul farmaciilor era ridicat (provincia Banat, precum şi

[10] Tuka L., *Repartizarea farmaciilor în Ardeal în funcţie de ponderea naţionalităţilor şi a ştiutorilor de carte în 1936*, EME Orv. Értesitő, Târgu Mureş, 2005, 78(4): 590–592.

județele Brașov, Târnava Mare, Arad, Timiș Torontal, Câmpulung și Cetatea Albă). În provinciile (Transilvania, Crișana și Maramureș) și județele (Trei Scaune, Cluj, Mureș, Sălaj, Bihor) cu număr mare de maghiari, numărul farmaciilor era peste media pe țară, dar erau puține drogherii. Acolo unde trăiau în număr mare evrei, a fost mai mare în primul rând numărul drogheriilor (majoritatea județelor din Basarabia, județele Cernăuți și Câmpulung din Bucovina, județele Ilfov și Brăila din Muntenia), dar și numărul farmaciilor era influențat pozitiv (provincia Moldova, precum și județele Maramureș, Satu Mare, Ilfov, Brăila, Lăpușna, Cernăuți, Iași și Covurlui.

BIBLIOGRAFIE

1. *** *Anuarul Statistic al României 1937 și 1938,* M.O. Imprimeria Națională, București, 1939, 22–97.
2. Grecu I. și Mermeze Gh., *Societatea Română de Istoria Farmaciei 1991,* Ed. Imprimeria de Vest, Oradea, 1999, 55–64.
3. Grecu I. și Mermeze Gh., *Opinii libere, un răspuns,* Actualitatea farmaceutică (Cluj-Napoca), 2001, 1(99): 10.
4. Grecu I. și Mermeze Gh., *Farmacia și Societatea Română de Istoria Farmaciei de-a lungul vremii,* Ed. Universității din Oradea, 2005, 137–160.
5. Molitorisz P., *Almanah,* Tipografia Universală SA, Cluj, 1937, 97–165.
6. Péter H. Mária, *Referințe maghiare privind farmaceutica din Ardeal,* Ed. EME, Cluj-Napoca, 2002, 26–57.
7. Tuka L., *Farmaciile și drogheriile din România în perioada interbelică,* Lumea farmaceutică (Bucureşti), 1998, 5(13): 4–6,9.
8. Tuka L., *Din nou despre cartea „Societatea Română de Istoria Farmaciei 1991"*, Actualitatea farmaceutică (Cluj-Napoca), 2000, 10(98): 6–7.
9. Tuka L., *Repartizarea teritorială și în funcție de numărul populației a farmaciilor și drogheriilor din Ardeal în 1936,* EME Orv. Értesitő (Tg. Mureș), 2004, 77(3): 338–342.
10. Tuka L., *Repartizarea teritorială și pe locuitori a farmaciilor din Ardeal în anul 1936,* Actualitatea farmaceutică (Cluj-Napoca), 2005, 13(117): 8.
11. Tuka L., *Repartizarea farmaciilor în Ardeal în funcție de ponderea naționalităților și a știutorilor de carte în 1936,* EME Orv. Értesitő (Tg. Mureș), 2005. 78(4): 590–592.

DISTRIBUTION OF PHARMACIES AND DRUGSTORES WITHIN THE ROMANIAN COUNTIES IN 1936 DEPENDING UPON THE QUOTA OF THE VARIOUS NATIONALITIES

Abstract

The unequal distribution of pharmacies and drugstores in the Romanian counties in 1936 was partly due to the various nationalities living there. In provinces where Romanians averaged out at 90% (Oltenia, most part of the counties in Muntenia and Moldova), the number of pharmacies and drugstores for every 100,000 inhabitants was lower than the country average: 8.4 for pharmacies and 2.51 for drugstores respectively. Their number was even less in Dobruja, where the Romanian population was under 50%, but a lot of Turks, Tatars and Bulgarians lived there. The number of pharmacies and especially of drugstores increased in provinces and counties un-hebetated by a large number of Jews. In the provinces and counties of Transylvania inhabited by a large Hungarian population, the number of pharmacies exceeded the country average. But there were fewer drugstores. The most pharmacies could be found in the counties with a large German population.

HORAȚIU GROZA

CONSIDERAȚII GENERALE PRIVIND PIETRĂRITUL ȘI UNELE ASPECTE ALE MEȘTEȘUGULUI TRADIȚIONAL PRACTICAT ÎN SATUL PODENI, COMUNA MOLDOVENEȘTI, JUDEȚUL CLUJ

Tehnica prelucrării pietrei, cunoscută încă din preistorie, prin evoluția sa, a condus la conturarea, perfecționarea și dezvoltarea unui meșteșug care astăzi este tot mai puțin practicat în lumea rurală românească. Cea mai largă sferă de utilizare a pietrei s-a dovedit a fi în domeniul construcțiilor (castre, cetăți, biserici, ziduri de incintă, castele etc.). Cu timpul, piatra a cunoscut o largă extindere și în lucrări de mai mică amploare strâns legate de viața cotidiană (pietre de fântâni, elemente pentru poduri, pietre debitate pentru pietruiri de drumuri, pietre de teasc, pietre de moară, borne de hotar, obeliscuri, monumente funerare etc.). Toate acestea impuneau existența unor meșteri specializați în arta construcțiilor și a cioplirii în piatră.

Referindu-ne la zona Transilvaniei[1], putem afirma cu certitudine că zidarii și pietrarii au desfășurat o activitate prodigioasă. Dovada o constituie numărul mare de edificii ridicate în diverse scopuri, în cea mai mare parte fiind opera meșterilor ardeleni[2]. Activitatea meșterilor veniți din afara hotarelor Transilvaniei pentru o anumită lucrare, sau aduși pentru mai multă vreme în slujba vreunui episcop, voievod sau principe ardelean este neînsemnată – din punct de vedere cantitativ – față de activitatea zidarilor și pietrarilor băștinași. Meșterii străini erau solicitați în cazuri cu totul speciale, mai ales pentru construirea de fortificații și clădiri cu caracter aparte, sau doar atunci când în perioadele de „avânt constructiv", meșterii localnici erau insuficienți[3].

La realizarea construcțiilor antice și medievale, piatra se utiliza în mod curent sub formă de bolovani și lespezi, culese direct din văile râurilor, precum și sub formă de blocuri brute sau sparte extrase din cariere. Piatra de carieră ca și piatra de talie debitată sub forma unor blocuri tăiate regulat, de formă paralelipipedică, a fost utilizată în toate provinciile istorice românești, fiind folosită atât pentru executarea unor elemente decorative (ancadramente de uși și ferestre, socluri, cornișe, pisanii, balustrade, suporturi de cruci, sculpturi), cât și la confecționarea unor elemente structive (console, nervuri, contraforți, muchii de zidărie de la colțurile edificiilor, stâlpi de susținere, etc.). Datorită rezistenței sale la uzură, piatra fasonată a fost deopotrivă întrebuințată ca dale de pardoseală și trepte.

Într-o primă fază, la realizarea construcțiilor din piatră, s-au folosit moloanele aproape brute din calcar care erau ușor de extras și se găseau în cantitate mare. Într-o a doua fază s-a trecut la exploatarea propriu-zisă a pietrei[4]. Numeroase urme ale unor ateliere de pietrărie ne sunt semnalate încă din perioada antică în orașele romane: Ulpia Traiana Sarmizegetusa[5],

---

[1] Ne referim la Transilvania în perioada Evului Mediu.

[2] Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XIV-lea*, București, 1954, p. 379.

[3] *Ibidem*.

[4] André Scobeltzine, *Arta feudală și rolul ei social*, București, 1979, p. 114.

[5] Constantin Daicoviciu, Octavian Floca, *Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, 1937, I, p. 5, nota 1.

Apulum, Napoca, Porolissum, Ampelum, Micia[6] etc. O mare parte dintre atelierele de pietrari se găseau în preajma carierelor[7]. Progresul realizat prin tăierea pietrei impune folosirea pe o scară largă a uneltelor din fier de o bună calitate, deci o dezvoltare a metalurgiei. Lângă fiecare şantier şi carieră era instalată o mică forjă unde se produceau uneltele meşterilor pietrari, tot acolo fiind călite şi ascuţite. Uneltele nu au avut o evoluţie foarte spectaculoasă – din punct de vedere tehnic – de-a lungul istoriei. Astfel, uneltele folosite de meşterii pietrari (lapidari) în epoca romană, constau din ciocane, târnăcoape, dălţi, sfredele[8]. Pentru o cunoaştere mai bună a uneltelor din epoca romană, un izvor preţios îl constituie un capitel doric descoperit la Napoca[9]. Între ovele care decorează echina, pietrarul a înfăţişat câteva dintre uneltele folosite în prelucrarea pietrei. Astfel avem reprezentate două ciocane cu câte două braţe asemănătoare securilor duble, un ciocan de formă ovală, o daltă cu trei dinţi, o unealtă folosită probabil la degroşarea pietrei şi două obiecte asemănătoare vârfurilor de săgeată, care pot reprezenta prin forma lor stilizată şpiţuri sau sfredele[10]. Altele, lucrate din lemn, nu s-au păstrat dar făceau parte cu siguranţă din dotarea atelierelor: echer, compas, liniar, instrumente pentru măsurat[11]. Dintre uneltele descoperite în cercetările arheologice şi care au fost folosite la exploatarea pietrei în perioada medievală timpurie amintim: dălţitele, toporiştile, bărzile, târnăcoapele, icurile, răngile, burghiele, etc.[12]. Pietrarii dispuneau de asemenea de frânghii (funii) şi bile (role cilindrice confecţionate din trunchiuri de copaci debitate), ultimele fiind folosite la transportul blocurilor mari de piatră[13]. Alte ştiri despre unelte folosite în acest meşteşug le avem localizate în Curtea de Argeş. Pictura de pe un monument din localitatea amintită ne prezintă o scenă în care este înfăţişată cioplirea lespezilor de piatră cu ajutorul ciocanului daltă de forma târnăcopului; o altă scenă prezintă un meşter care încearcă să urnească o lespede cu ajutorul unei răngi metalice[14]. Tot ca unelte folosite de meşterii pietrari în realizările sculpturale şi ornamentale, se încadrează diferite modele, şabloane şi tipare.

Materialul litic era extras din carieră de meşterii pietrari localnici, ei formând o primă categorie, aşa numiţii „tăietori de piatră"[15]. Pe suprafaţa de piatră care urma să fie exploatată se făceau nişte şănţuleţe. Distanţa dintre şănţuleţe şi orientarea acestora, determina mărimea şi forma blocurilor ce urmau să fie extrase. Ca atare, se desprindeau mai întâi feţele laterale ale fiecărui bloc şi numai după aceea faţa interioară. Pe măsură ce se termina exploatarea pietrei dintr-un orizont, se trecea la orizontul următor. Mărimea blocurilor era stabilită în funcţie de lucrarea ce trebuia executată. Datorită fiabilităţii pietrei – care dacă ar fi fost prelucrată direct la locul de extracţie, putea să se deterioreze în timpul transportului – blocurile erau transportate în stare brută la locul de construcţie unde se făţuiau, şlefuiau şi ornamentau potrivit cerinţelor, de către alte categorii de pietrari: şlefuitorii şi sculptorii în piatră, care ridică meşteşugul la rang de artă[16].

Meşteşugul extragerii şi prelucrării pietrei era practicat cu predilecţie în zonele montane, unde materialul litic se găsea din abundenţă. O astfel de zonă, în care piatra s-a

[6] Mihai Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 42–46.
[7] *Ibidem*, p. 52; Pentru această problematică a se consulta lucrarea lui Volker Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 1996, p. 268–271.
[8] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, p. 52.
[9] *Ibidem.*
[10] *Ibidem.*
[11] *Ibidem.*
[12] Petre Diaconu, Emanoil Zah, *Despre carierele de piatră de lângă Păcuiul lui Soare*, în *SCIV*, 1968, t. 19, nr. 3, p. 451–468.
[13] Ştefan Olteanu, Constantin Serban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în Evul Mediu*, Bucureşti, 1969, p. 29, 70, 249.
[14] *Ibidem*, p. 69.
[15] *Ibidem*, p. 164.
[16] Ştefan Pascu, *op. cit.*

exploatat din cele mai vechi perioade istorice şi în care pietrăritul a fost una dintre ocupaţiile principale ale locuitorilor, este satul Podeni (Hidiş) din judeţul Cluj.

Localitatea se află situată la vest de culoarul Mureşului, în apropierea Munţilor Trascău. Atestat documentar în anul 1291[17], Podeniul intră din punct de vedere tipologic în categoria satelor de munte adunate. La recensământul din anul 1900, satul se afla situat în comitatul Turda-Arieş, aparţinea de cercul administrativ Vinţul de Sus (azi Unirea, Judeţul Alba) şi avea o populaţie de 1463 de locuitori[18]. Dintre aceştia, 1448 erau români şi aparţineau de episcopiile ortodoxă din Sibiu şi unită din Blaj[19].

După anii '60, odată cu „marea industrializare", populaţia satului a înregistrat o considerabilă scădere, o mare parte a tineretului stabilindu-se la oraş (Cluj-Napoca, Alba-Iulia, Turda, Aiud). Satul a atins ca număr de populaţie limita maximă în anul 1960, când număra 2145 de suflete[20]. Astăzi satul este populat compact cu români (există doar două familii de rromi[21]), media de vârstă fiind destul de ridicată.

În al doilea deceniu din a doua jumătate a secolului XIX, în călătoria sa prin Ardeal, Orbán Balázs[22] afirma despre locuitorii Podeniului că erau *„uniţi greci"* şi *„neuniţi greci"*[23], *„cei uniţi au o biserică frumoasă din lemn de stejar sculptat, încadrată de un zid înalt de piatră, iar cei neuniţi dispun de o biserică frumoasă din piatră, construită cu aprobarea Scaunului Superior de Guvernare*[24] *în anul 1801"*. Podeniul era considerat unul din satele valahe dintre cele mai sistematic ordonate[25]. *„Casele frumoase din lemn erau înconjurate de garduri din piatră, intrarea în curţile deosebit de curate făcându-se prin porţi de piatră care au boiandrugii şi stâlpii sculptaţi"*[26]. Astăzi o mare parte a locuinţelor satului şi a grajdurilor ce le înconjoară, precum şi cele două biserici existente, sunt construite cu piatră adusă din cariera de la marginea satului.

Cariera se află în zona văii Pleşoara, la doi kilometri depărtare de sat. Ea este înconjurată la vest de dealurile: „Spoielu", „Fetele", „Cuptoarele", „Făgetul", „Lăieşul", „Gredinile", „Obârşia", „Popa Toma", „Groapa Ciumurului", „Pietricelele"; la nord: „Gruiul Bratului", „Groapele"; la est: „Pleşoara", „Seuşul", „Baginul", „Ţâc" şi la sud: „Ciugudul", „Braniştea" şi „Recea"[27]. În zonă apar calcare tortoniene în bancuri groase de 2–4 m, dispuse transgresiv peste depozite mai vechi. Calcarele au culoarea alb–gălbuie, sunt fin granulare şi au textura vacuolară. Compoziţia mineralogică a depozitului este de 80–85 % calcit, 2–8 % dolomit, 2–4 % cuarţ, 2 % minerale argiloase şi rar glaucomit[28].

Această carieră era exploatată încă din epoca romană[29]. Cu piatră de Podeni s-au realizat o serie de sculpturi din castrul roman de la Potaissa[30] şi de asemenea au fost realizate stele funerare, altare votive şi sarcofagele găsite în necropolele romane din oraşul amintit[31].

Activitatea de-a lungul anilor în ceea ce priveşte acest meşteşug nu a încetat. În perioada medievală (sec. XV–XVI), cu piatră extrasă din această carieră au fost ridicate două

[17] *DIR*, veac XIII, C, a II, p. 370.
[18] Silvestru Moldovan, Nicolae Togan, *Dicţionarul localităţilor din Transilvania*, Sibiu, 1909, p. 111.
[19] *Ibidem*.
[20] *Anuarul statistic al Regiunii Cluj*, Bucureşti, 1960, p. 35.
[21] Informaţie preluată de la localnicul Florea Gherasim (25 de ani în 1996).
[22] Orbán Balázs, *A székelyföld léirasa*, V, Pest, 1871.
[23] *Ibidem*, p. 122, nota 4.
[24] *Ibidem*.
[25] *Ibidem*, p. 122.
[26] *Ibidem*.
[27] Informaţii preluate de la localnicul Florea Gherasim, paznicul carierei de piatră din localitatea Podeni.
[28] G. Pârvu, Gh. Mocanu, C. H. Bomwschi, A. Grecescu, *Roci utile din România*, Bucureşti, 1977, p. 140.
[29] Mihail Macrea, *Viaţa în Dacia Romană*, Bucureşti, 1969, p. 308.
[30] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, p. 44.
[31] I. I. Rusu, *Descoperiri arheologice la Potaissa*, în *AISC*, Sibiu, III, 1963–1940, p. 333.

biserici din apropiere, în satele Cicău şi Lopadea Veche, ambele aparținătoare comunei Mirăslău, județul Alba[32].

La mijlocul veacului al XIX-lea, locuitorii din Podeni se ocupau încă cu sculptura în piatră[33]. De aici se aducea piatră de construcție în părțile de jos a Scaunului Arieşului. Meşterii pietrari localnici aveau diverse preocupări, iar, după cele relatate de Orbán Balázs, aici se executau *„elemente de poduri, monumente de morminte şi alte lucrări de artă din piatră aşa explicându-se o oarecare bunăstare, în ciuda terenului relativ pietros de care dispun* (localnicii, n.n.), *deoarece ei cultivă tocmai acea materie care împiedică practicarea agriculturii"*.[34]

Vechea exploatare de piatră (carieră) nu mai poate fi văzută astăzi. Acest fapt se datorează exploatării moderne care nu a mai lăsat nici o urmă sesizabilă. Astăzi calcarele sunt exploatate ocazional, se pot extrage în blocuri de 1–3 m^3 şi se prelucrează uşor, fiind utilizate la placaje verticale şi ancadramente. Rezervele calculate pentru această zonă sunt foarte mari[35]. Ultima exploatare a fost făcută de S. C. Marmura Simeria, materialul extras fiind folosit la construirea unor monumentale edificii, cum ar fi: Casa Scânteii şi Casa Poporului[36]. Astăzi în carieră se văd doar urmele dotărilor din anii '80 (centrala de încălzire, amplasamentul dormitoarelor, parcul auto, bazinul de apă, atelierul de strungărie şi vechi utilaje părăsite)[37].

Date despre meşteşugul tradițional al pietrăritului s-au păstrat destul de puține. Meşteşugul este pe cale de dispariție în această zonă, fapt ce se datorează depopulării masive şi încetării practicării acestuia de către tinerii localnici.

În satul Podeni, unde meşteşugul prelucrării pietrei era până nu demult foarte dezvoltat, mai exista până la cercetarea făcută de noi[38], doar un singur pietrar, Raț Leanu (67 de ani), care face parte dintr-o familie cu vechi tradiții în domeniul acestui meşteşug.

Din interviul avut cu bătrânul pietrar, am putut afla că atât tatăl său Raț Gheorghe, cât şi bunicul, Raț Moise, se îndeletniceau tot cu prelucrarea pietrei.

Până în anii '80, Podeniul a mai avut un pietrar din această familie, Raț Ioan (72 de ani, fratele pietrarului actual)[39], care nu mai practică acest meşteşug. Nici unul din fii acestora nu au călcat pe urmele părinților, astfel că meşteşugul pietrăritului este pe cale de dispariție în această zonă. Meşteşugul extragerii manuale a blocurilor de piatră din cariera de la Podeni s-a pierdut datorită mecanizării procedeelor de exploatare a pietrei. În ultimii ani extragerea pietrei din carieră se făcea cu ajutorul frezelor rotative cu pastile widia montate pe bloc. După retragerea utilajelor au rămas destule blocuri şi rebuturi masive din piatră gata debitate pentru singurul pietrar rămas, astfel încât acesta să nu mai trebuiască să-şi folosească vechiul meşteşug pentru obținerea de material necesar onorării comenzilor primite.

Specializarea pietrarilor în confecționarea unor produse mai simple ori mai greu de realizat tehnic, sau cu pretenții artistice, se face în funcție de locul unde activează şi de necesitățile zonei respective. Nu în ultimă instanță, însuşi talentul era cel care îi departaja, apropiindu-i pe unii de meşteşugari, altora conferindu-le calitatea de adevărați artişti.

Nu putem afirma că meşteşugul practicat în Podeni este astăzi divers. Lucrările se execută la comanda clientului: trepte, stâlpi pentru porți, borne de hotar, dar mai ales cruci de morminte.

---

[32] Cercetare de teren efectuată împreună cu ing. geolog Florin Moise (PREBET Aiud). Probele din carieră şi cele din elevația zidurilor celor două monumente au fost analizate la laboratoarele de specialitate din Cluj-Napoca.

[33] Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 122.

[34] *Ibidem.*

[35] G. Pârvu, Gh. Mocanu, C. H. Bomwschi, A. Grecescu, *op. cit.*, p. 140.

[36] Exploatările au fost efectuate cu militari în termen.

[37] Cercetare de teren.

[38] Cercetarea a fost efectuată în luna mai 1996.

[39] Meşterul Raț Leanu practică acest meşteşug de la vârsta de 12 ani.

Aspectele tehnice ce le comportă practicarea acestui meșteșug nu pot fi neglijate. Considerăm necesară o reconstituire în ceea ce privește ansamblul operațiunilor tehnice folosite de meșter, de la extragerea pietrei din carieră și până la obținerea produsului finit, în cazul nostru monumentele funerare, singurele produse din piatră care se mai confecționează.

În prelucrarea pietrei pot fi delimitate trei etape principale. Prima constă în extragerea pietrei din carieră și realizarea unor blocuri din piatră de diferite dimensiuni. Blocurile odată realizate erau transportate cu ajutorul unor atelaje cu tracțiune animală la locul unde urmau să fie cioplite și finisate, încărcarea fiind făcută manual, cu brațele, rude de lemn sau frânghii.

A doua etapă, cioplirea și finisarea, era realizată de cioplitorii în piatră[40], urmând ca apoi să se treacă la sculptarea acesteia, care îmbrăca de cele mai multe ori forme artistice.

Piatra brută scoasă din carieră poate fi debitată în blocuri prin două procedee. Unul, folosit pentru blocuri mai mari, constă în practicarea unor găuri dispuse pe linia pe care se dorește despicarea blocului de piatră. În aceste găuri sunt introduse „pene" din oțel, îmbrăcate în mai multe „frunze" metalice. Frunzele sub formă de foiță se dispun de o parte și de alta a penelor. Se aplică lovituri de ciocan succesive în pene și se merge de-a lungul liniei acestora, urmărindu-se ca nivelul de străpungere să nu cunoască decalaje, altfel se riscă crăparea blocului de piatră în mod nedorit (neobținerea unei fețe drepte).

Pentru blocurile mici de piatră se realizează un șanț cu ajutorul dălții și a șpițului (unealtă din metal ascuțită) pe linia pe care se dorește despicarea blocului. Când acesta are dimensiunea dorită, se trece la cioplirea lui, astfel fiind realizată prima față a pietrei. Întâi se formează o margine, folosind șcapițatorul (daltă cu muchie oblică neascuțită) și șpițul. Aceste două unelte se folosesc și la degroșarea întregii fețe a blocului, până la nivelul la care aceasta devine dreaptă. Marginile obținute sunt finalizate cu gradina (daltă cu muchia zimțată). După efectuare degroșării, pe fața pietrei se intervine cu bucearda (ciocan care are dispuși pe fața de lovire dinți din metal mai mari sau mai mici). Prima dată se folosesc ciocanele cu dinții mai mari, iar apoi cele cu dinții mai mici. Se aplică astfel 3–5 rânduri de bucearădări obținându-se mărunțirea suprafeței pietrei. Fasonarea feței este obținută cu ajutorul unei pietre abrazive.

După realizarea primei fețe, se alege partea mai îngustă (pe lungimea pietrei) și se îndreaptă la semn cu ajutorul dreptarului, trăgându-se o linie care va deveni nivelul de suprafață al pietrei. După însemnarea modelului, cu o dăltiță se merge pe contur, apoi se adâncește cu șpițul. Operațiunea se desfășoară pe straturi, pe porțiuni mai mari sau mai mici, în funcție de complexitatea modelului. După îndepărtarea stratului, operațiunea se repetă până se obține nivelul de scoatere în evidență dorit. Uneori, pentru evidențierea inscripțiilor de pe monumentele funerare, meșterii folosesc culoarea neagră sau argintie.

Concluzionând, sperăm că în acest studiu am reușit să schițăm câteva repere în ceea ce privește meșteșugul pietrăritului profitând și de puținele informații referitoare la meseria de pietrar, care este practicată tot mai rar în satele românești. Viitoarele cercetări în satele de pietrari sperăm să aducă lumină în ceea ce privește această problematică atât de puțin atinsă de istoriografia românească.

[40] Acest fapt a fost specificat de meșterul Samoiliu Gheorghe (84 de ani) din Bughea de Sus, jud. Argeș, care a insistat asupra faptului că nu este pietrar ci cioplitor în piatră (informație preluată de la d-nul Iacob Remus, muzeograf la Muzeul Civilizației și Tehnicii Populare din Sibiu, în anul 1996).

GENERAL CONSIDERATIONS ON STONECUTTER'S TRADE AND OTHER ASPECTS OF THIS TRADITIONAL SKILL AS IT IS STILL PRACTICED IN THE VILLAGE OF PODENI, MOLDOVENESTI, FROM THE DEPARTMENT OF CLUJ

Abstract

This article tries to present some aspects concerning traditional stonecutter's trade.

After the presentation of some general characteristics of the trade we have managed to map out an evolution of the tools used to cut stone from a quarry as well as to present those used in processing and shaping stony material. We have focused our researches upon a quarry nearby the antic Potaissa, namely the limestone quarry from Podeni. The stone hewer of the village helped us to devise the technological process of making tomb stone.

RESTAURARE

CORNELIA ROTARU

PROBLEME DE RESTAURARE RIDICATE DE UN VAS CERAMIC ŞTAMPILAT

Importanţa studiului ceramicii a fost subliniată în nenumărate rânduri de cercetătorii care s-au ocupat îndeaproape de istoria dezvoltării societăţii româneşti din cele mai vechi timpuri.Ceramica romană, ţinând seama de formele şi tehnica de confecţionare, are un caracter unitar în întreg Imperiul. Ceramica romană poate fi împărţită în două mari categorii: ceramica de lux şi ceramica comună.

Prima categorie cuprinde terra sigillata şi ceramică ştampilată folosite ca decor, desigur de pătura avută, iar din a doua categorie fac parte obiectele folosite la bucătărie sau la iluminat.

Ceramica ştampilată este o ceramică fabricată dintr-o pastă ce prezintă unele materiale de umplutură vizibile (nisip mai grosier) acoperită cu angobă de culoare roşu, cărămiziu sau galben verzui. Glazurarea obiectelor ceramice s-a făcut în perioada târzie a imperiului roman la un număr redus de obiecte ceramice. Conţine aceleaşi elemente ca şi sticla iar conţinutul de aluminiu creşte aderenţa şi aplicarea sa pe lut. Această tehnică a fost una din procedeurile caracteristice de manufactură ale ceramicii romane, dar nu a fost folosită în mod obişnuit. Vasul care face obiectul acestui articol a fost restaurat la Laboratorul de restaurare a Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei şi a fost descoperit in P-ţa Muzeului din Cluj-Napoca. La intrarea în laborator vasul se prezenta sub forma mai multor fragmente acoperite cu depuneri de pământ. Examinând fragmentele s-a constatat posibilitatea reconstituirii obiectului întrucât existau toate elementele care să permită întregirea obiectului, o porţiune din fundul vasului, corp şi buza.

De menţionat un element foarte important, la ceramica ştampilată ritmicitatea modelului neavând nici din acest punct de vedere dificultăţi de reconstituire.

Motivele ornamentale ale vasului sunt dispuse pe trei registre astfel: în partea superioară o friză cu rozete florale cu trei petale. Sub această friză se afla un alt registru compus dintr-un registru de trei flori cu opt petale urmat de un registru de patru frunzuliţe alungite şi şerpuite.

Cel de-al treilea registru în partea inferioară, o friză de rozete florale asemănătoare cu cele din registru al doilea, doar că acestea sunt de dimensiune mai mică.

RESTAURAREA PROPRIU-ZISĂ. *Curăţire* – O primă operaţie a fost curăţirea foarte atentă a fragmentului sub un jet constant de apă, cu ajutorul unui burete s-au îndepărtat resturile de pământ urmând ca unele depuneri de pe şi din orificiile ceramicii să fie îndepărtate mecanic cu un bisturiu şi o spatulă. *Uscarea* – s-a făcut pe hârtie de filtru la o temperatură de 25° C, glazura nepermiţând o uscare artificială, fapt ce a necesitat o uscare naturală timp mai îndelungat. *Conservarea* – constă în pulverizarea de nitrolac în proporţie de (3:1) pentru a intra bine în porii ceramicii după care sa imersat fragmentul in nitrolac puţin mai vâscos (proporţie 2:1) pentru a proteja suficient de bine suprafaţa ceramicii. *Lipirea şi consolidarea fisurilor.* O etapă importantă o constituie lipirea fragmentelor, care s-a realizat cu adeziv transparent. Pentru consolidarea fisurilor s-a întins un strat subţire de adeziv atât pe interior

cat şi pe exteriorul fisurii, tensionând puţin fisura pentru a aderarea adezivului după care s-a fixat fragmentul cu ajutorul unei cleme. *Întregirea obiectului şi refacerea modelului.* După asamblarea fragmentelor s-a observat că lipsea o porţiune din buză, fapt care a determinat reconstituirea plombei care s-a făcut cu ajutorul mulajului din lut fixat în interiorul fragmentului peste care s-a turnat un lapte de gips, urmând finisarea pentru a completă porţiunea care va fi amprentată. *Executarea negativului şi refacerea pozitivului.* Înainte de a lua amprenta în vederea executării negativului, originalul a fost pensulat cu un ulei siliconic pentru facilitarea desprinderii cu o mai mare uşurinţă a negativului.

S-a preparat pasta siliconică urmând turnarea şi presarea în prima fază a unui strat subţire de pastă siliconică, pentru a ampreta cel mai mic detaliu al decorului, după care s-a aşezat un al doilea strat de cauciuc mai consistent, presându-se în continuare, până când pastă siliconică a luat puţină vâscozitate.

A urmat turnarea tiparului. Din argilă s-a realizat un calup de lut mai mare decât originalul în care au fost fixate fragmentele precum şi negativul urmând ritmicitatea ornamentului, urmând completarea cu gips a porţiuni lipsă până când s-a ajuns la grosimea peretelui original. După priza gipsului completă s-a îndepărtat atât tiparul de lut cât şi negativul, astfel partea exterioară a vasului rămânând perfectă. Finisarea interiorului vasului s-a făcut cu o racletă, hârtie abrazivă şi o plasă metalică fină.

Integrarea cromatică a fost realizată cu culori de ulei (verde crom, galben şi alb) astfel obţinându-se o culoare cât mai aproape de cea originală. Porţiunea completată şi integrată cromatic a fost pensulată cu un strat de nitrolac iar originalul cu o soluţie de nitrolac diluat pentru conservarea finală. În concluzie vrem să aducem câteva motivaţii care justifică această metodă – scurtarea duratei de lucru, executarea negativului şi a pozitivului dintr-o singură bucată fără a mai fi nevoie de executarea de stampile, finisarea doar în interiorul obiectului.

Mesajul şi scopul final al restaurării a fost acela de a sublinia importanţa acestei profesii şi păstrarea cât mai mult timp a mărturiilor trecutului, concretizate în bunuri culturale.

BIBLIOGRAFIE

M. V. Farmacovschi, *Conservarea si restaurarea colectilor de muzeu*, Ministerul Culturii Bucureşti, 1954.

Daniela Ciugudean, *O nouă tehnică de restaurare a ceramicii de tip terra sigillata*, Revista Muzeelor, 2, 1990.

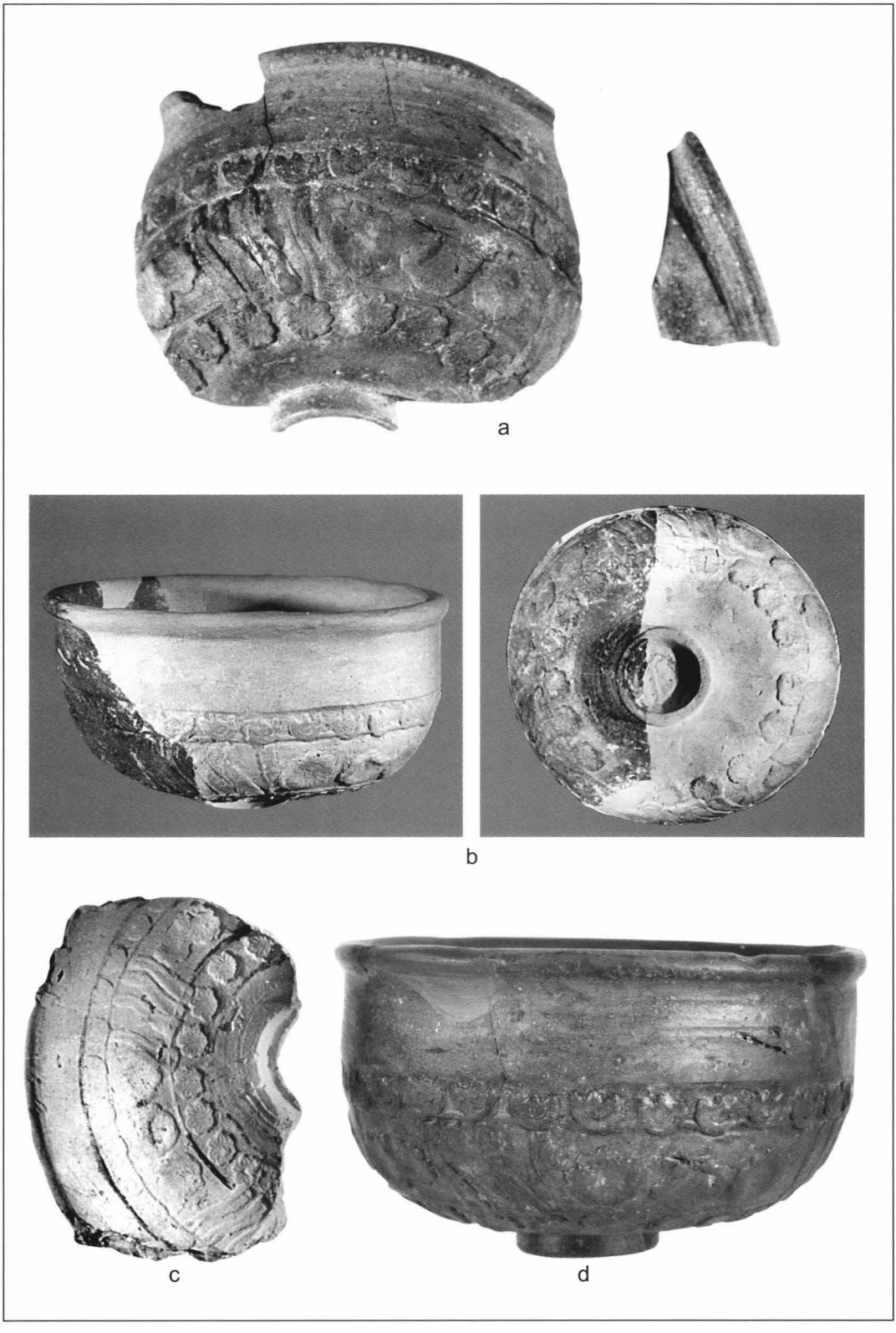
Dorin Alicu, *Opaiţele Romane – Die romischen lampen Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1994.

Maria Elisabeta Lukacs, *Probleme de restaurare ridicate de un vas de ceramica roman*, Acta Musei Napocensis, XVI, 1979.

RESTORATION ISSUES RAISED BY A STAMPED CERAMIC VESSEL

Abstract

The article reads about a stamped pot discovered in the Museum Square in Cluj-Napoca, in a precarious state of conservation. The object was assembled and completed in one piece thanks to the negative of silicon rubber. The object is now ready to be exhibited.

a. înainte de restaurare; b. în timpul restaurării; c. negativul din cauciuc siliconic; d. după restaurare.

CLAUDIA M. BONȚA

RESTAURAREA UNOR VASE CERAMICE DE EPOCĂ PREMODERNĂ

În anul 2002, Muzeul Județean Mureș a solicitat colaborarea Muzeului Național de Istorie din Cluj-Napoca în vederea restaurării în regim de urgență a unei serii de obiecte ceramice aflate în colecția sa. Printre obiectele sosite la Laboratorul Zonal de Restaurare și Conservare din cadrul Muzeului Național de Istorie din Cluj-Napoca se numărau și două vase ceramice fragmentate de epocă premodernă[1].

Vasele, realizate dintr-o pastă de calitate superioară, extrem de fină, erau o cană de turnat fragmentată în 9 părți și un urcior fragmentat în 11 părți, lipite parțial și prezentând profilul complet. La momentul recepției în laboratorul clujean vasele se prezentau curățate de impurități și lipite provizoriu cu straturi groase de aracet alb, mat, extrem de vizibile (fig. 1, fig. 2). Deloc estetică, lipitura necorespunzătoare murdărea fragmentele ceramice pătându-le pe toată suprafața. Așadar se impunea imperios necesitatea desfacerii îmbinărilor complet neadecvate și refacerea cu metode mai puțin vădite a îmbinării fragmentelor.

Prima intervenție a constat în curățarea fragmentelor ceramice de pasta albă și desprinderea lipiturii grosiere prin imersarea obiectelor în apă distilată timp de câteva ore; apa a fost schimbată de două ori la intervale de patru ore cu apă proaspătă. Această operațiune a permis înmuierea aracetului cu care au fost lipite cioburile, iar sărurile solubile au fost îndepărtate obținându-se desalinizarea fragmentelor ceramice.

Suprafața rupturii a fost curățată mecanic cu o ansă chirurgicală de orice urmă a vechiului adeziv și s-a recurs frecvent la ajutorul unei lupe și al microscopului pentru observarea amănunțită a fragmentelor ceramice și eliminarea completă a aracetului.

S-a trecut apoi la conservarea fragmentelor ceramice prin impregnare în vid cu soluție diluată 1/5 de nitrolac. Fragmentele ceramice au fost introduse în instalația de vidare, aparatul a fost închis ermetic și a fost pusă în funcțiune pompa de vidare urmărindu-se prin intermediul manometrului gradul de vidare atins. Pentru impregnare se închide supapa dinspre pompa de vid și se deschide supapa care este conectată printr-un tub de cauciuc la recipientul în care se află substanța folosită la impregnare, în cazul de față nitrolac diluat în nitrodiluant (o parte nitrolac la cinci părți nitrodiluant). Lichidul care pătrunde în dispozitivul de vidare pătrunde profund și în porii ceramici mulțumită presiunii scăzute din interiorul instalației. Deschiderea supapei permite intrarea aerului atmosferic care egalizează presiunea permițând scoaterea obiectului din aparat.

După impregnare s-a trecut la reîntregirea obiectelor prin lipirea fragmentelor ceramice cu ajutorul unui adeziv transparent fără plastifiant, tip aracet. Lipsa tuturor fragmentelor ceramice a făcut ca vasele rezultate să constituie doar o parte[2] din întreg, iar reconstituirea cănii de turnat și a urciorului s-a dovedit a fi necesară.

Pentru executarea modelului negativ, se recurge de obicei la un mulaj de lut al părților lipsă care se fixează prin presare ușoară în interiorul vasului; mai întâi am luat

[1] Datarea aparține regretatei Ana-Maria Szöke.

[2] Vasul ceramic tip cană a fost reîntregit în proporție de circa 75 %, iar urciorul în proporție de circa 60 %.

amprenta cănii de turnat cu ajutorul unor bucăți de lut fin, am realizat mulajul din lut pe care l-am aplicat cu grijă pe pereții interiori ai vasului și am turnat dinspre exterior ghips pentru refacerea cănii de turnat. Pentru integrarea cromatică a părților restaurate am folosit la turnare ghips colorat în masă cu negru de fum.

La reconstituirea urciorului nu era posibilă folosirea mulajului de lut întrucât gâtul subțire al vasului nu permitea extragerea lutului după turnare; prin urmare am folosit o bandă adezivă din hârtie decupată în fâșii subțiri de așa manieră încât să permită refacerea profilului urciorului și am aplicat prin pensulare dinspre exterior ghipsul[3] colorat în masă cu negru de fum pentru reconstituirea urciorului.

Pentru finisarea vaselor am îndepărtat surplusul de turnare cu ajutorul bisturiului și am modelat forma ghipsului cu ajutorul unei raclete de tip „S", al plasei de sârmă fină și al glaspapierului de diferite granulații.

Pentru conservarea finală am recurs la impregnarea vaselor cu soluție diluată 1/5 de nitrolac. Dimensiunile cănii de turnat după restaurare (fig. 3) sunt D = 1 1,2 cm, h = 12 cm, iar ale urciorului după restaurare (fig. 4) sunt D = 10 cm, h = 17 cm.

BIBLIOGRAFIE

M. V. Farmacovschi, *Conservarea și restaurarea colecțiilor de muzeu*, București, 1954.
Mihail Mihalcu, *Conservarea obiectelor de artă și a monumentelor istorice*, București, 1970.
H.J. Plenderleith, *La conservation des Antiquités et des Œuvres d' Art*, Paris, 1966.

LA RESTAURATION DES DEUX VASES EN CÉRAMIQUE

Résumé

L'étude éssaye de présenter quelques observations concernant la conservation et la restauration des deux pièces céramiques et les phases technologiques du ces processus. Apres le nettoyage des tessons et l'assemblage des fragments céramiques on a refait en plâtre les lacunes de chaque pièce céramique en employant la méthode des moulages prises sur les parties existantes. Pour l'uniformisation de l'aspect les pièces céramiques ont été intégrée du point de vue chromatique et impregnée pour leur conservation.

[3] Ghipsul a fost preparat special pentru pensulare, cu un conținut de apă mai ridicat.

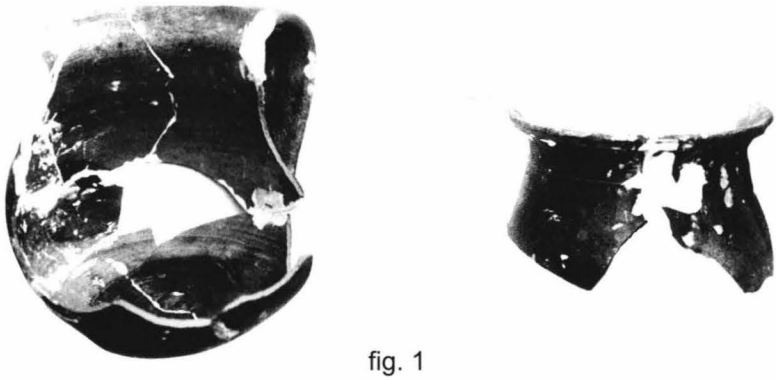

fig. 1

fig. 2

fig. 3

DANIEL V. POP

RESTAURAREA UNOR VASE FARMACEUTICE DIN LEMN DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

Colecția de Istorie a Farmaciei se află în cea mai veche farmacie din Cluj-Napoca, „La Sfântul Gheorghe", a cărei primă atestare documentară datează din anul 1573. De la începutul sec. al XVIII-lea până în anul 1949 s-a putut reconstitui succesiunea neîntreruptă a proprietarilor acesteia: Alexander Schwartz (1727–1749), Tobias Maucksch (1752–1802), Tobias Samuel Maucksch (1802–1805), Johann Martin Maucksch (1805–1817), urmat de văduva acestuia (1817–1822), Daniel Szalby și moștenitorii săi (1822–1863) și familia de farmaciști Hintz (1863–1949).

La originea acestui muzeu se află colecția de obiecte farmaceutice transilvănene a profesorului Iuliu Orient (1869–1940), expusă în anul 1904 într-una dintre sălile Muzeului Ardelean. Această colecție a fost donată muzeului fiind îmbogățită pe parcursul timpului prin alte donații valoroase care ilustrează activitatea farmaceutică din Transilvania între sec. XVI și XIX.

Structura farmaciei medievale trasilvănene este similară cu cea care există și în alte țări ale Europei acelor timpuri. Farmacia avea *Oficină* (încăperea în care se vindeau medicamentele), o altă încăpere *Camera Materialelor* (destinată depozitării materiilor prime folosite pentru producerea medicamentelor) și *Laboratorul* (spațiul destinat producerii medicamentelor prin diferite tehnologii).

În acest muzeu, în camera materialelor, sunt expuse în mai multe vitrine peste 200 de vase farmaceutice din lemn care sunt datate între sec. XVII–XIX. În acest tip de vase, farmaciștii păstrau pulberile obținute din plante medicinale, minerale, precum și din unele surse animale uscate și transformate în pulberi. Majoritatea vaselor farmaceutice din lemn se prezintă într-o stare de conservare bună, datorită condițiilor de păstrare și a igienei specifice farmaciilor. Însă există și un număr important de vase farmaceutice din lemn care au necesitat operațiuni de conservare și restaurare specifice datorate mai multor factori. Majoritatea degradărilor sunt cauzate de intervenția factorului uman. Dacă inițial aceste vase purtau inscripții încadrate de anumite blazoane și motive ornamentale, executate în tehnică tempera, de-a lungul timpului, în funcție de necesitățile farmaciei acestea au fost modificate prin repictări în tehnica ulei (fie inscripțiile, fie motivele ornamentale sau chiar culoarea specifică de bază).

Uneori, fără consultarea unei persoane de specialitate, farmaciștii încercau să împrospăteze culorile acestor vase și le protejau cu diferite uleiuri care în timp au penetrat materia picturală și chiar suportul. Se cunoaște faptul că în timp uleiurile se modifică din punct de vedere al tonurilor și virează înspre brun-închis sau chiar negru, în funcție de stratul pictural de dedesubt. Totodată prin sicativare au produs cracluri ale stratului pictural și chiar exfolieri ale acestuia.

Inevitabil aceste deteriorări au declanșat un proces în serie ireversibil și s-a ajuns la desprinderi ale stratului pictural, sub formă de solzi sau acoperiș în două ape și chiar la lacune, prin pierderea materiei picturale și a grundului. Trebuie subliniat, ca o caracteristică a acestor vase de lemn pictate, faptul că grundul este foarte subțire, datorită modului de exe-

cuție și finisare a vaselor care erau de formă cilindrică. În general aceste vase erau confecționate din lemn de tei prin strunjire, dar există și câteva din alte esențe: de nuc sau de paltin.

În lucrarea de față am să expun metodologia conservării și restaurării la trei vase farmaceutice:

a. I.F.1195/I.7429 – Recipient din lemn, de formă cilindrică cu capac, vopsit în verde. Ecusonul auriu decorat cu motive vegetale, frunze și ghirlande pictate în tonuri de brun și auriu, la bază având motive geometrice în aceeași gamă cromatică. Signatura GUM.R.SCAMO:NEUM scrisă cu majuscule negre și inițialele cu roșu. Dimensiuni: înălțimea 17,4 cm, diametrul bazei 10,5 cm, diametrul gurii 8,5 cm, diametrele capacului 10,5/8,7cm.

b. I.F. 1193/I.7426 – Recipient din lemn, de formă cilindrică cu capac, vopsit în verde. Ecusonul auriu decorat cu motive vegetale, frunze și ghirlande pictate în tonuri de brun și auriu, la bază având motive geometrice în aceeași gamă cromatică. Signatura LAPIS BAPTIS:TAE, scrisă cu majuscule negre, iar inițialele cu roșu. Dimensiuni: înălțimea 18,0 cm, diametrul bazei 9,7 cm, diametrul gurii 8,0 cm, diametrele capacului 10,4/8,2 cm.

c. I.F. 1197/I.7425 – Recipient din lemn, de formă cilindrică cu capac, vopsit în verde. Ecusonul auriu decorat cu motive vegetale, frunze și ghirlande pictate în tonuri de brun și auriu, la bază având motive geometrice în aceeași gamă cromatică. Signatura RADIX.CONTRA IERVAE, scrisă cu majuscule negre, iar inițialele cu roșu. Dimensiuni: înălțimea 18,5 cm, diametrul bazei 9,5 cm, diametrul gurii 7,6 cm, diametrele capacului 10,0/8,0 cm.

După efectuarea analizelor fizice, chimice și biologice și în urma datelor furnizate de acestea a început procesul de restaurare.

În primă fază, s-a degresat suprafața lacunelor cu soluție de alcool etilic, după care s-au izolat aceste lacune cu soluție de clei de pește 6 %. Următorul pas a fost chituirea lacunelor cu soluție de clei de pește 6 % + cretă de munte micronizată. Operațiunea a fost dificilă, deoarece stratul de grund era foarte subțire și suprafața de lucru sferică. Dificultățile au apărut în momentul efectuării operațiunii de aducere la nivel a lacunelor prin șlefuire cu dop de plută și emulsie de ou ¼, când, datorită subțirimii stratului de grund au fost necesare grunduiri parțiale. Aplicând principiul minimei intervenții, am considerat că nu este necesară o curățire a stratului pictural, pe întreaga suprafață existând o patină uniformă. După chituirea tuturor lacunelor s-a trecut la următoarea operațiune și anume integrarea cromatică. Am folosit culori de ulei Maimeri Restauro, culori pe bază de vernis. Am ales acest tip de culori deoarece suprafața picturală avea o tentă semimată și am considerat că nu mai este necesară o vernisare în totalitate ci doar strălucirea lacunelor să fie identică cu tonul general. Dintre tehnicile de integrare cromatică cunoscute *trateggio*, *ritocco* și *velatura* am ales ultima variantă mult mai comună tehnicii de ulei dar și mai potrivită în cazul de față.

Odată încheiat procesul de restaurare aceste bunuri culturale au fost redate circuitului muzeal, cu recomandarea ca ele să fie păstrate și expuse în condiții optime conform normelor în vigoare.

BIBLIOGRAFIE

Eva Crișan, „Materia Medica de Transylvanie", Ed. Bibliotheca Musei Napocensis, 1996.
Alexandru Pop, „Vechi vase farmaceutice orădene", Ed. Nigredo, Arad, 2003.
Knut Nicolaus, „The restauration of Paintings", Ed. Koneman, 1996.
Segolene Bergeon„„Ou la restauration des Peintures", Ed. De la Reunion des Musees Nationaux, Paris, 1990.

THE RESTAURATION OF SOME WOODEN 18TH CENTURY VESSELS

Abstract

The present work depicts the methodology of preservation and restoration of painted wooden vessels, used by Transylvanian chemists for keeping several types of organic powder in the process of producing medicines in the 18th century. There is a short history of the chemist's in Cluj County, of the tree wooden vessels which have been included in the restoration process and the selected type of intervention.

1a

1b

1c

2a

2b

2c

3a

3b

3c

1a, 1b, 1c - înainte de restaurare; 2a, 2b, 2c - în timpul restaurării; 3a, 3b, 3c - după restaurare.

DOINA BOROŞ, CATALINA VAIDA

TIPURI MORFOLOGICE DE ŢESĂTURI ŞI ACCESORII IDENTIFICATE ÎN TEXTILE ARHEOLOGICE

Lucrarea îşi propune să prezinte rezultatele investigaţiilor efectuate asupra fragmentelor de textile descoperite în cripta familiei Josika în satul Luna jud. Cluj, cu ocazia unor săpături arheologice în anul 1910. Cripta conţinea 6 sicrie ce au fost datate sec. XVIII–XIX (după inscripţiile găsite). Din raportul de săpătură reiese că mormintele au fost profanate, inventarul fiind deranjat. Ceea ce s-a scos a fost adus la muzeul nostru, conservat şi inventariat[1].

Au fost analizate probe din 3 sicrie, ce conţineau fragmente de vestimentaţie pentru 2 femei (sicriele III şi IV) şi 1 bărbat (sicriul II). Din fragmentele păstrate nu s-a putut reconstitui nici o piesă bine definită.

Investigaţiile de specialitate au constat în: A. Analiza vizuală a fragmentelor textile şi a elementelor componente, cu ochiul liber şi instrumente de mărit (ca lupa, stereomicroscopul, microscopul în lumină transmisă). B. Analize chimice[2] de identificare a materialelor (reacţii microchimice de chimie analitică, reacţii de ardere).

In acest mod s-a putut face un examen general al fragmentelor, dar şi o identificare a tipului de fibră textilă, respectiv de fir metalic şi de contextură, ca şi a gradului de degradare a materialelor.

Concluziile investigaţiilor sunt:

I. Ţesăturile de fond ale veşmintelor şi ale accesoriilor textile din sicrie sunt în marea majoritate din mătase naturală, devenită casantă, fragilă. Culoarea brună pe care acestea o au este rezultatul fenomenelor de degradare a materialului proteic de a lungul secolelor în condiţiile anaerobe din cripte[3]. Prezentăm lista cazurilor în continuare:

1. Fragmente realizate în contextura pânză[4] (fig. 1), de exemplu:

a) fragmentele cu nr. inv. VI 5676 din sicriul II, o pânză mai plină de culoare verzuie, cu desimea urzeală/bătaiă (desimea u/b)[5] de 29/21 şi grosimea firelor urzeală: bătaiă (grosimea U:B)[6] de 0,2:0,4;

---

[1] Informaţii preluate din registrul de inventar al Muzeului Naţional de Istorie al Transilvaniei.

[2] Maria Rusanovschi, Adelaida Dragnea, *Analiza chimică textilă*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1980; I. Ionescu Muscel, *Fibre textile*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1960; I. Ionescu Muscel, S. Rădulescu, *Structura şi proprietăţile fibrelor textile*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1970; N. A. Tananaev, *Analiza calitativă a combinaţiilor anorganice prin metoda analizei în picături*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1956; R. Ripan, E. Popper, C. Liteanu, *Chimie analitică calitativă*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1954; Gr. Popa, A. Paralescu, *Chimie analitică*, Bucureşti, Ed. Didactică şi pedagogică, 1977; *** *Restaurálási tanulmányok*, Budapesta, Ed. Pulszky Társaság, 2004.

[3] Carmen Marian, *Repere ale restaurării textilelor arheologice din mătase naturală*, Iaşi, 2001, p. 68–70, 115–116; H. J. Plenderleith, *La Conservation des Antiquités et des Œuvres d'Art*, Paris, 1966, p. 106–126; J. Riederer, *Restaurer &Preserver*, München, 1990.

[4] Ţesătura în contextura pânză este cea mai simplă, cea mai rezistentă şi cea mai folosită textilă. Are acelaşi aspect pe ambele feţe. Denumirea în limba franceză este *taffetas*. Raportul urzeală-bătaiă este 2/2. Vezi: E. Nagy Katalin, *Textiltechnikák*, Budapesta, Ed. Magyar Nemzeti Múzeum, 1993, p. 31; Gabriel Vial, Lyon, *Tracés techniques*, Ed. CIETA, 1979, p. 8.

[5] (desimea u/b) aşa vom nota în continuare numărul de fire de urzeală, respectiv cele de bătaiă ce există într-un cm^2.

[6] (grosimea U:B) în mm, aşa o vom nota în continuare.

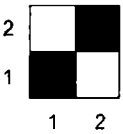

Fig. 1.

b) fragmente cu nr. inv. VI 5678 din sicriul II, o pânză din fire nerăsucite, desimea u/b 60/28 şi grosimea U:B de 0,2:0,1;

c) fragmente cu nr. inv. VI 5680 din sicriul III, o pânză din fire nerăsucite, brună, desimea u/b 84/40 şi grosimea U:B de 0,1:0,2;

d) fragmente cu nr. inv. VI 5687 din sicriul IV, o pânză din fire nerăsucite, brună, foarte fragilă, desimea u/b 74/14 şi grosimea U:B de 0,1:0,15;

e) fragmente cu nr. inv. VI 5687 din sicriul IV, o pânză din fire nerăsucite, ocru roşcat, pare un fragment de căptuşeală, desimea u/b 84/52 şi grosimea U:B de 0,1:0,18;

f) fragmente cu nr. inv. VI 5688 din sicriul IV, o pânză din fire nerăsucite, brună, plisată, pare un fragment de guler, foarte fragilă, cu desimea u/b 70/32 şi grosimea U:B de 0,1:0,2.

2. Fragmente realizate în contextura atlas[7] (fig. 2), de exemplu:

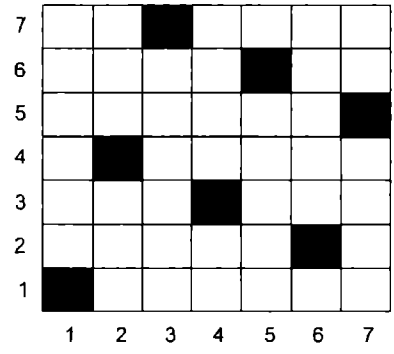
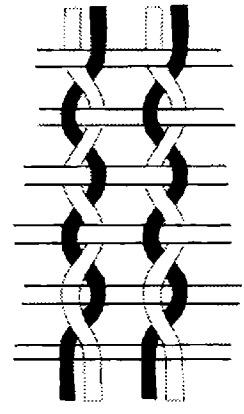

Fig. 2.

- fragment cu nr. inv. VI 5687 din sicriul IV, de culoare brună cu lizieră de 9 mm, probabil din faţa de pernă mortuară, confecţionat din fire netoarse, cu desimea u/b de 120/52 şi grosimea U:B de 0,05:0,11, raportul este de 7/7. Fragmentul şi-a pierdut elasticitatea.

3. Fragmente realizate în contextura „gaze"[8] simplu (fig. 3):

- fragmentele din sicriul III cu nr. inv. VI 5681, ce reprezintă ţesătura suport a bonetei, cu desimea u/b de 17/24 şi grosimea U:B de 0,1:0,2.

Fig. 3.

4. Fragmente realizate din ţesături de catifea[9], din sicriul IV, cu nr. inv. VI 5685, de culoare brună, cu desimea u/b de 72/64 şi grosimea U:B de 0,1:0,2. Fragmentele sunt deosebit de friabile.

5. Fragmentele realizate din ţesături de damasc[10] de exemplu:

a) fragmentele din sicriul IV cu nr. inv. VI 5686, de culoare ocru închis, urzeala este slab răsucită în S, băteala este fir nerăsucit, cu desimea u/b de 54/48 şi grosimea U:B de 0,1:0,2. Ţesătura este realizată în contextura atlas (fig. 4) cu raport 5/5;

[7] Ţesătura atlas reprezintă o suprafaţă netedă lucioasă, fiindcă firele de bătătură sunt ascunse sub flotaţiile lungi ale urzelii. Ea nu are niciodată punctele de legare învecinate, ci împrăştiate după o oarecare regulă, din această cauză este mai puţin rezistentă. Denumirea în limba franceză este *satin*. Pentru cea mai simplă contextură atlas raportul urzeală/băteală este 5/5. Denumirea comercială este satin. Vezi: E. Nagy Katalin, *op. cit*, p. 36; Gabriel Vial, *op. cit.*, p. 13–14.

[8] Ţesăturile în tehnica gaze sunt rare, dar rezistente; numele ei vine de la localitatea Gaza din Palestina, locul de origine. Tehnica pe ţesere presupune ca 2 fire de urzeală să se împletească între ele, legându-se peste firele de bătătură. Denumirea în limba franceză este *gaze masse*. Vezi: A. M. Cipăianu, *Materiale şi tehnici utilizate la broderiile transilvănene din sec. XVII–XVIII*, în *Acta MN.*, XXI, 1984, p. 735–745; Nagy Katalin, *op. cit.*, p. 46; Gabriel Vial, *op. cit.*, p. 20.

[9] Catifeaua este o ţesătură netedă care prezintă pe faţă fire dese perpendiculare pe aceasta, cu lungime mai mică de 1 mm. Denumirea în limba franceză este *velour coupé*. Vezi: Nagy Katalin, *op. cit.*, p. 47; Gabriel Vial, *op. cit.*, p. 19.

[10] Damascul este o ţesătură care pe fond mat prezintă decoruri lucioase, realizate prin alternanţa efectului de urzeală şi a celui de băteală; numele ei vine de la localitatea Damasc din Siria, locul ei de origine. Contextura este de obicei atlas sau diagonală. Denumirea în limba franceză este *damas*. Vezi: Nagy Katalin, *op. cit.*, p. 50: Gabriel Vial, *op. cit.*, p. 33.

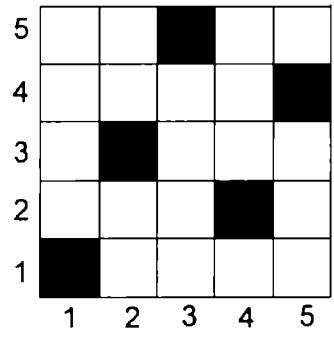

Fig. 4.

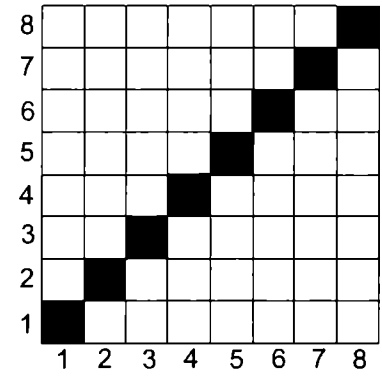

Fig. 5.

b) fragmentul din sicriul IV cu nr. inv. VI 5687, urzeala este din fire nerăsucite, băteala este din fire slab răsucite în Z, cu desimea u/b de 36/322 şi grosimea U:B de 0,1:0,3. Ţesătura este realizată în contextura diagonal[11] (fig. 5) raport 8/8; este fragmentul cel mai bine conservat.

II. A fost identificat un singur fragment din fire de in în contextura pânză, fără lizieră, din sicriul III cu nr. inv. VI 5680, cu desimea de 30/22, cu fire de grosimi diferite şi anume 0,2 şi 0,4 mm.

III. În sicriul III la nr. inv.VI 5682 au fost identificate fragmente de ţesătură în contextura pânză, din fire de mătase naturală şi fire metalice pe suport textil (din argint aurit pe mătase naturală).

IV. Fragmentele de mai sus (punctul III) erau dublate cu o pânză din bumbac, prin coasere cu fire de mătase naturală.

V. Un fragment de fetru[12] din fibre de lână a fost identificat în sicriul II, probabil vesta.

VI. Fragmente de dantelă realizate în tehnica cu ciocănele[13] (fig. 6) au rol ornamental pentru bonetă. Au fost identificate în inventarul sicriului III cu nr. inv. VI 5681. Au fost realizate din fire de mătase naturală, slab răsucite în Z, cu grosimea de 0,15 mm.

VII. Fragmente de şnururi şi galoane decorative realizate din fire textile de mătase naturală, sau în alternanţă fire textile (mătase naturală) şi fire metalice (argint aurit), sub formă de bandă răsucită în S pe suport textil de mătase naturală[14] (fig. 7), în tehnici diferite, deosebit de fragilizate:

a) din inventarul sicriului II, de pe pantalon, cu nr. inv. VI 5678, fragmente de galon din fire textile nerăsucite cu lăţimea de 7 mm şi fragmente de şnur, lăţimea de 2 mm, din 4 fire textile duble; fiecare este format prin înfăşurarea în Z a 2 fire simple;

b) din inventarul sicriului II, de pe vestă, cu nr. inv. VI 5675–77, fragmente de galon realizate din fire textile are lăţimea de 10 mm, cu desimea u/b de 9/34, grosimea de U:B de

[11] Contextura diagonală are puncte de legare în linii paralele, în sensul diagonalei de la o margine la alta. Liniile pot fi de la dreapta la stânga sau invers. Denumirea în limba franceză este *sergé*. Raportul cel mai simplu este 3/3. Vezi: Nagy Katalin, *op. cit.* p. 32–33; Gabriel Vial, *op. cit.*, p. 9.

[12] Fetrul este o stofă nețesută, obținută din păr animal, prin presare sau batere într-o soluție slab alcalină. Legarea fibrelor este nedestructibilă, se realizează o împâslire a acestora, datorită solzilor prezenți pe părul animalelor. Denumirea în limba franceză este *feutre*. Vezi: Ion Ionescu-Muscel, *op. cit.*, p. 232.

[13] Tehnica cu ciocănele se realizează după un desen, după o tehnică specială, din minimum 4 fire. Denumirea în limba franceză este *dentelles á fuseaux*. Vezi: Nagy Katalin, *op. cit.*, p.120–127.

[14] Denumirea în limba franceză este *fil métallique*. Vezi: Nagy Katalin, *op. cit.*, p. 9–14; *** *Restaurálási* ..., p. 71–88.

1:0,2; fragmente de galon şi şnur pentru închiderea vestei cu lăţimea de 13 mm, din fire textile; fragment de şnur rotund realizat din multe fire textile şi fir metalic, cu lăţimea de 4 mm.

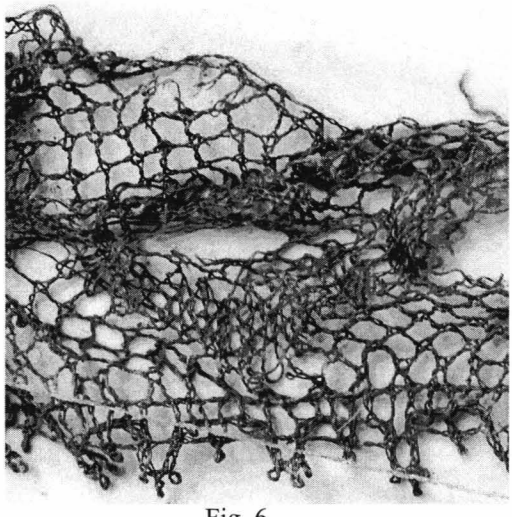

Fig. 6.

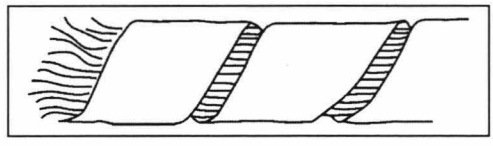

Fig. 7.

c) din inventarul sicriului III, cu nr. inv. VI 5680–1, au fost identificate:

- fragmente de galon din fire textile identice slab răsucite în S, cu grosimea 0,1 mm; lăţimea este de 2,5 mm şi conţine 16 fire de urzeală, băteala are desimea de 4 fire/1 cm;

- fundiţă aplicată la baza bonetei din fire textile netoarse, realizată dintr-un galon în contextura rips[15] (fig. 8) în sens orizontal, cu desimea u/b de 114/16, grosimea U:B de 0,1:0,25, băteala formează bucle la margine;

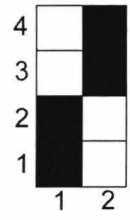

Fig. 8.

- fragmente de galon cu model, de culoare ocru-gălbui (fig. 9), cu lăţimea de 23 mm şi cu desimea u/b de 29/59, fire slab răsucite grosimea fiind de 0,1 mm;

- fragmente de galon cu model (fig. 10), cu lăţimea de 10 mm.

Au desimea de u/b de 71/19, firele slab răsucite în Z şi grosimea U:B de 0,2:0,5;

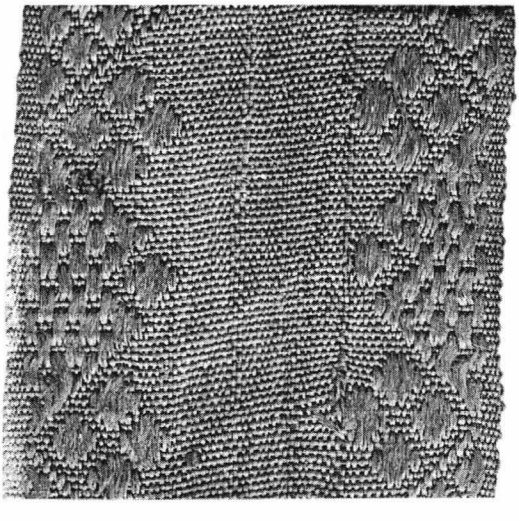

Fig. 9.

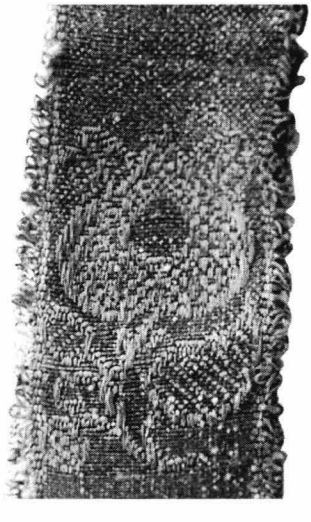

Fig. 10.

[15] Legătura rips derivă din legătura pânză, dar băteala este un fir mult mai gros decât urzeala sau invers. Denumirea în limba franceză este *gros de Tours*. Vezi: Nagy Katalin, *op. cit.*, p. 31; Gabriel Vial, *op. cit.*, p. 8.

d) în inventarul sicriului IV, cu nr. inv. VI 5687, a fost identificată o fundiţă realizată dintr-un galon lat de 23 mm a cărui contextură pune în evidenţă o lalea cu frunze (fig. 10). Decorul galben este realizat din fire de mătase naturală nerăsucite, iar fondul – o ţesătură stratificată gri pe faţă şi galbenă pe verso – este realizată din fire metalice de argint răsucite în S pe fir de mătase naturală (fir puternic oxidat şi friabil) şi fire de mătase naturală galbenă, cu desimea u/b de 56/28 şi grosimea U:B de 0,1:0,3. Contextura stratificată se realizează prin 2 sisteme de bătează, una cu fire textile (versoul) şi cealaltă cu fire metalice (faţa), firul metalic având grosimea de 0,3 mm. depăşeşte marginea galonului formând bucle de 2 mm.

Am considerat oportună prezentarea rezultatelor investigaţiilor asupra materialelor de fond, a accesoriilor şi a tehnicilor folosite la fragmentele de textile arheologice din colecţia Muzeului Naţional de Istorie al Transilvaniei în speranţa că ea va contribui la completarea cunoştinţelor legate de dezvoltarea articolelor textile de vestimentaţie din Transilvania în secolele XVIII–XIX.[16]

TEXTILES ARCHEOLOGIQUES: TYPES MORPHOLOGIQUES DES TISSUS ET DES ACCESSOIRES IDENTIFIÉS

Résumé

On met en valeur les caractéristiques des fragments textiles découverts en 1910 dans la crypte de la famille Jósika de Luna (dép. de Cluj). Les fragments textiles trouvés datent des XVIII–XIX siècles. Les auteurs présentent les analyses spécifiquement textiles: nature de fibres, de la trame et de la chaine, le sens de torsion « S » ou « Z », types de tissage (taffetas, satin, gaze masse, velour coupé, damas, sergé, feutre, gros de Tours), de dantelle á fuseaux, nombre de fils de trame et de chaine par centimètre, fil métallique.

On espère que ces efforts s'avèreront utiles pour la meilleure connaissance du tard Moyen-Âge transylvain.

[16] Alte lucrări pe această temă: Doina Boroş, *Investigaţii chimice ale unor fragmente de textile arheologice*, în *Acta MP*, XXVI, 2004, p. 515–522; Catalina Vajda, *Fragmente de textile arheologice din secolele XV–XVIII. Investigaţii şi tratamente de specialitate*, în *Acta MN*, 37–38, II, 2000–2001, p. 377–380; idem, *Tipuri de contexturi întâlnite la piese textile de la MNIT*, în *Acta MP*, XXV, 2003, p. 735–748. A. M. Cipăianu, *op. cit.*

ADRIANA BULBUC

CONSERVAREA UNOR MANUSCRISE ARMENEŞTI DIN SECOLELE XVIII–XIX

Formele spirituale ale unui popor apar mai întâi pe cale orală şi mai târziu pe cale scrisă, la început de mână, mai apoi scrieri tipărite. Numai cunoscând această civilizaţie umană scrisă, se poate trece la stadiul sistematic al cărţii, la metodele de cunoaştere a conţinutului şi nu în ultimă instanţă la luarea unor măsuri adecvate de conservare a acestor valori şi de restaurare, acolo unde acest lucru este necesar.

În primăvara anului 2003, a avut loc la Muzeul Naţional de Artă din Cluj-Napoca, expoziţia „Cultură şi artă armenească la Gherla". Această expoziţie şi-a propus să valorifice cultura armenească tradiţională din toate centrele armeneşti din România.

Marile comori ale armenilor din Gherla au fost şi rămân manuscrisele religioase medievale (scrise şi miniate în secolul al XIV-lea în Cilicia, Crimeea şi Cipru), precum şi cele târzii (secolele XVI–XIX). Ele sunt mărturii ale drumului parcurs de ei, din patria-mamă până aici, şi ale culturii şi credinţei lor de-a lungul secolelor. Armenii, oameni urgisiţi de soartă, care au reuşit să supravieţuiască într-o lume total nouă lor, dar fraternă, aici în Transilvania au obţinut privilegiul de a-şi întemeia oraşul lor – Armenopolis – în secolul al XVIII-lea un exerciţiu uman de excepţie pentru toate diasporele de pe Terra.

Având ca suport hârtia sau pergamentul, materiale de natură organică care îmbătrânesc prin trecerea timpului, cărţile şi documentele vechi sunt afectate atât de vicisitudinile istoriei lor zbuciumate, cât şi de condiţiile precare de depozitare, iar uneori de cercetări improprii. Preocuparea constantă a celor care lucrează cu cartea este valorificarea ştiinţifică a informaţiei, dar şi asigurarea permanenţei volumului.

Conservarea îşi propune să asigure colecţiilor o viaţă cât mai lungă. Materialele din care sunt alcătuite acestea sunt supuse transformărilor care au loc fără a fi sesizate. Procesul este lung, nu se vede, vizibile sunt doar urmările, efectele. Cauza o constituie condiţiile improprii de păstrare, manipulare şi factorii microclimatici care, la rândul lor, favorizează declanşarea atacurilor biologice şi chimice.[1]

Restauratorul, deşi trebuie să pornească de la un diagnostic prestabilit, cunoscând cauzele, efectele şi agenţii care deteriorează suportul papetar, nu trebuie să considere ca ţel final al activităţii sale îndepărtarea unor deteriorări devenite perceptibile, ci recunoaşterea preventivă a pagubelor latente, aşadar îndepărtarea cauzelor şi agenţilor de degradare care pot fi activaţi de o oarecare împrejurare.[2] Deci îngrijirea terapeutică interacţionează cu cea preventivă. De aici decurge implicit şi principiul minimei intervenţii, aceasta constituind de fapt esenţa restaurării moderne.[3]

În cele ce urmează voi prezenta şase cazuri de conservare-restaurare parţială a unor manuscrise armeneşti aparţinând secolelor XVIII–XIX.

---

[1] Simonetta Villanti, *Factori microclimatici şi conservarea fondurilor de bibliotecă*, în *Probleme de patologie a cărţii. Culegere de material documentar*, vol. 31, Bucureşti 1995.

[2] Norme de conservare a bunurilor care fac parte din patrimoniul cultural, Hotărârea de guvern 1546–18.12.2003 în *Monitorul oficial* 58–23.01.2004.

[3] M. Mihalcu, *Conservarea obiectelor de artă şi a monumentelor istorice*, Ed. Ştiinţifică, 1970.

Colecția de manuscrise selecționate în vederea expunerii se găsea într-o stare bună de conservare, mai puțin două manuscrise care ar fi necesitat restaurarea totală a volumelor.

1. *Diploma Împăratului Carol al VI-lea, privind concesionarea domeniului Gherla către comunitatea armeană, la 24 mai 1736.*

Manuscris legat în pergament de culoare brun gălbuie, de bună calitate cu patru file din hârtie manuală, din fibre de in și cânepă, încleiate cu gelatină. Prezintă linii de apă verticale marcate cu filigrane. Din observațiile micro și macroscopice efectuate, suprafața hârtiei nu prezintă nebulozitate pe liniile de apă, iar difuzia apei este izotropă. Are un sigiliul din ceară roșie pe suport de lemn. La sigiliu este aplicat un șnur din sfoară de bumbac de culoare mustărie iar în interiorul diplomei este un șnur din sfoară de bumbac de culoare neagră. Scrierea textului s-a realizat cu caractere bilingve latine și maghiare. Pentru scrierea scrisului s-a utilizat cerneală ferogalică iar pentru ornarea foi de titlu cerneală de aur.

Starea de conservare relativ bună, cu benzile de legare lipsă, îmbătrânirea și fragilizarea șnurului negru din interiorul diplomei, depozite de murdărie și praf ca urmare a degradărilor microbiologice, fizico-chimice, fizico-mecanice în condiții de păstrare și manipulare necorespunzătoare.

Tratamentul aplicat

- Dezinfecția preventivă a volumului
- Desprăfuirea mecanică
- Curățirea mecanică a paginilor
- Emolierea și rehidratarea pergamentului
- Curățirea sigiliului
- Consolidarea șnurului.

2. *Diploma Împăratului Carol al VI-lea conținând concesiunea domeniului Gherla către comunitatea armeană, la 30 ianuarie 1738.*

Manuscris legat în catifea de culoare roșie cu zece file din pergament de bună calitate, bine finisat pentru scris și cu forzațul din hârtie manuală, din in și cânepă. Prezintă linii de apă verticale marcate cu filigrane. Din observațiile micro și macroscopice efectuate, suprafața hârtiei nu prezintă nebulozitate pe liniile de apă, iar difuzia apei este izotropă. Are un sigiliu din ceară roșie păstrat în cutie de lemn. Șnurul de la sigiliu este în două culori negru și auriu. Foaia de titlu este decorată cu motive vegetale. Scrierea textului s-a realizat cu caractere latine, utilizându-se cerneală ferogalică iar pentru scrierea primelor rânduri s-a utilizat cerneală de aur. Diploma se leagă cu panglici de culoare portocalie.

Starea de conservare în general bună, cu catifeaua de pe coperte uzată, foile murdare, șnurul negru deteriorat la baza ieșirii din mijlocul caietului. Lipsa a două benzi de legare a diplomei ca urmare a degradărilor fizico-mecanice, fizico-chimice și microbiologice în condiții de păstrare și manipulare necorespunzătoare.

Tratamentul aplicat

- Dezinfecția preventivă a volumului
- Desprăfuirea mecanică
- Curățirea mecanică a paginilor
- Curățirea șnurului negru deteriorat
- Curățirea sigiliului

3. *Diploma Împăratului Iosif al II-lea privind reîntărirea privilegiilor orașului Gherla, la 27 decembrie 1787.*

Manuscris legat în catifea de culoare vișinie, cu zece file din pergament de bună calitate, bine finisate. Are sigiliul din ceară de culoare roșie în cutie de alamă, legat printr-un șnur confecționat din fire aurite. Volumul este prevăzut cu panglici de legare de culoare

verde. Foaia de titlu este decorată cu motive vegetale iar paginile sunt marcate cu chenare aurite. Textul este scris cu caractere latine, cu cerneală ferogalică.

Starea de conservare a volumului este relativ bună. Catifeaua este uzată în unele porţiuni. Sunt lipsă două panglici de legare a volumului. Depozite de spori şi murdărie pe file şi pe suprafaţa sigiliului. Îngălbenirea materialului suport, ca urmare a degradărilor fizico-mecanice, fizico-chimice şi microbiologice în condiţii de păstrare şi manipulare necorespunzătoare.

Tratamentul aplicat

- Dezinfecţia preventivă a volumului
- Desprăfuirea mecanică
- Curăţirea mecanică a paginilor
- Curăţirea sigiliului

4. *Statutul breslei tăbăcarilor din Gherla întărit de episcopul Verzerescu la 1 august 1700.*

Manuscris legat în piele cu încrustaţii florale, cu opt file din hârtie manuală cu linii de apă verticale marcate cu filigrane. Textul este scris cu caractere armene cu cerneală ferogalică iar iniţialele sunt cu cerneală de culoare roşie. Pe coperte şi forzaţuri sunt însemnări manuscrise executate cu cerneală ferogalică

Starea de conservare: Volumul prezintă o stare de conservare mediocră, cu deteriorări ca: lipsa forzaţurilor, lipirea primelor trei file între ele în partea inferioară a paginilor datorită păstrării şi manipulării necorespunzătoare. Depozite de praf şi murdărie precum şi prezenţa unor găuri alungite produse de carii ca urmare a degradărilor microbiologice, fizico-chimice, fizico-mecanice în condiţii de păstrare şi manipulare necorespunzătoare.

Tratamentul aplicat:

- Dezinfecţia preventivă a volumului cu o soluţie de timol şi alcool etilic.
- Desprăfuirea mecanică cu o pensulă moale.
- Curăţirea uscată a paginilor.
- Consolidarea cu văl japonez a golurilor şi fisurilor unde a fost cazul.
- Emolierea şi rehidratarea pielii de pe coperte.

5. *Registrul de stare civilă: naşteri, căsătorii, decese apărut în 1714 la Gherla.*

Manuscris format din două caiete de dimensiuni diferite. Primul caiet are o dimensiune mai mică de 17 × 21,6 cm şi are 7 file din hârtie manuală, cu linii de apă orizontale. Al doilea caiet are o dimensiune mai mare de 21,2 × 35 cm şi are 125 de file din hârtie manuală, cu linii de apă verticale marcate cu filigrane. Volumul este legat cu piele la cotor şi la colţuri iar coperţile sunt îmbrăcate cu hârtie. Textul este scris cu cerneală de culoare neagră în limba armeană.

Starea de conservare: Deteriorarea avansată a volumului, soldată cu fragilizarea hârtiei, pierderea unor zone purtătoare de informaţie scrisă. Fisuri, franjurări şi rupturi ale filelor. Prezenţa unor găuri de la atacul de anobidaee în partea finală a manuscrisului, ca urmare a agenţilor fizico-mecanici, fizico-chimici şi biologici, în condiţii de păstrare şi manipulare necorespunzătoare. Am mai constatat şi prezenţa unor intervenţii amatoare anterioare.

Tratamentul aplicat:

- Dezinfecţia preventivă a volumului cu o soluţie de timol şi alcool etilic.
- Desprăfuirea mecanică cu o pensulă moale.
- Curăţirea uscată a paginilor.
- Consolidarea cu văl japonez a golurilor şi fisurilor, unde a fost cazul.
- Emolierea şi rehidratarea pielii de la cotor.

6. *Registru de donații al Congregației „Sf. Grigore Iluminatorul" pentru orfelinatele din Gherla, apărut în 1860.*

Manuscrisul este legat în catifea de culoare roşie cu ornamente de argint barocizante, aplicate şi scene religioase centrate pe cele două coperte – Sf. Grigore Iluminatorul şi Bunul Păstor. Ornamentele de argint au fost confecționate la atelierul „Alt Wien" în 1860. Manuscrisul cuprinde 474 de file. Textul este scris în limba maghiară, pe hârtie manuală cu linii de apă verticale marcate cu filigrane. Filigranele hârtiei sunt C&I HONIG. Scrisul este executat cu cerneală de culoare neagră. Ca foaie de titlu este folosit un pergament de culoare gălbuie (nuanța galbenă este dată de îmbătrânirea naturală şi de depozitele de murdărie).

Starea de conservare:

Volumul se prezintă într-o stare bună de conservare. Sunt prezente doar deteriorări uşoare cu file fragilizate, ondulate în condiții de umiditate crescută. Între coperte sunt prezente urme de carii şi ciuperci, iar argintăria de pe coperte pe partea superioară este deteriorată. Între file am găsit muşte care au pătat filele, precum şi depozite masive de mucegai şi murdărie. În concluzie volumul a prezentat degradări fizico-mecanice, fizico-chimice şi biologice, în condiții de păstrare şi manipulare necorespunzătoare.

Tratamentul aplicat:

- Dezinfecția preventivă a volumului cu o soluție de timol şi alcool etilic.
- Desprăfuirea mecanică cu o pensulă moale.
- Îndepărtarea depozitelor de murdărie.
- Curățirea uscată a filelor.

RECOMANDĂRI PRIVIND CONDIȚIILE DE PĂSTRARE

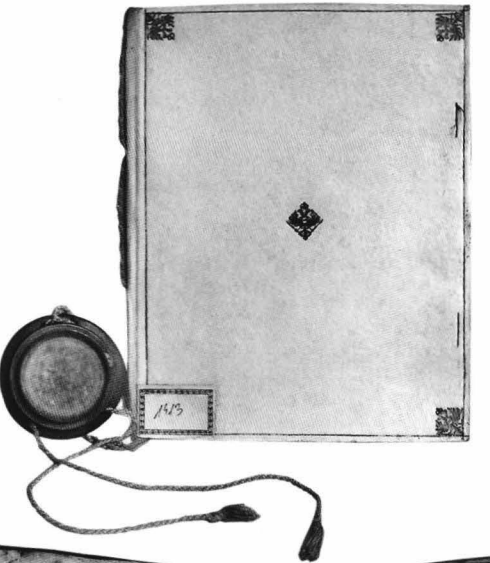
- Temperatura şi umiditatea optimă trebuie păstrate în limitele T = 1–18 °C şi UR = 50–65 % cu condiția să se evite variațiile acestora.
- Ferestrele trebuie prevăzute cu perdele de protecție împotriva particulelor de praf şi o protecție împotriva luminii naturale. Nici întunericul complet nu este recomandat deoarece favorizează dezvoltarea ciupercilor de carte, în consecință reducerea iluminatului natural pe cât posibil şi înlocuirea acestuia cu becuri de 40–60 W.
- Aerisirea periodică a încăperilor şi vitrinelor.
- Pentru a evita variații ale umidității trebuie să se mențină o temperatură constantă. În cazul creşterii umidității, aerisirea trebuie să se facă pe vreme uscată, însorită. Când aerul din încăperi este mai uscat se pun tăviţe cu apă pentru evaporare.

Verificarea periodică (de două ori pe an) pentru a urmări în timp evoluția tratamentului aplicat.

CONSERVATION OF ARMENIAN MANUSCRIPTS FROM THE 18TH–19TH CENTURIES

Abstract

The purpose of this work is to alert on the cultural assets, mainly those organic in nature, which have apparently been well preserved, but on which a series of damaging factors is exerting pressure. The exhibits change their shape, turn black, get chipped, unglued, catch must or are attacked by insects. They thus change the state of conservation, the structure, composition, form, their physical-mechanical resistance diminishes, they become brittle and more vulnerable and can eventually be destroyed. All these can be avoided if proactive measures are taken to better preserve the books and manuscripts, to remove residual compounds in the paper, which can be harmful in the future, thus enabling further historical research and documentation in the future.

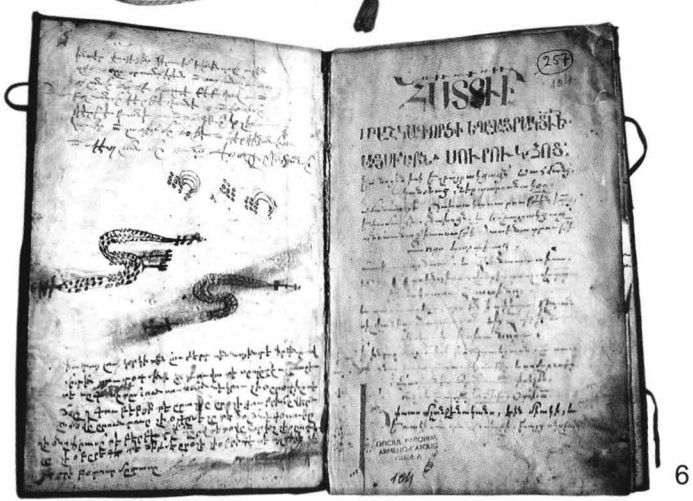
1

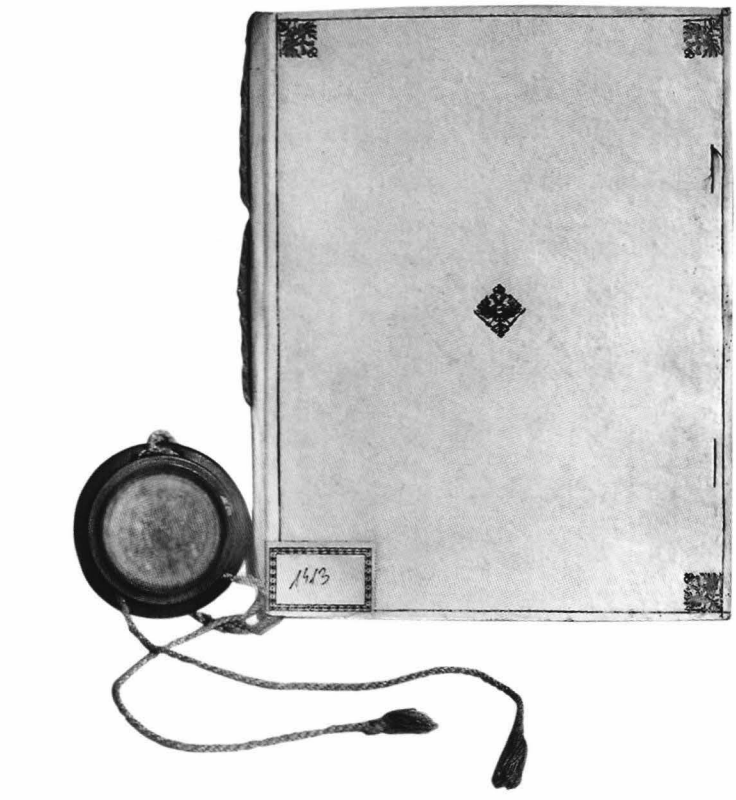
3

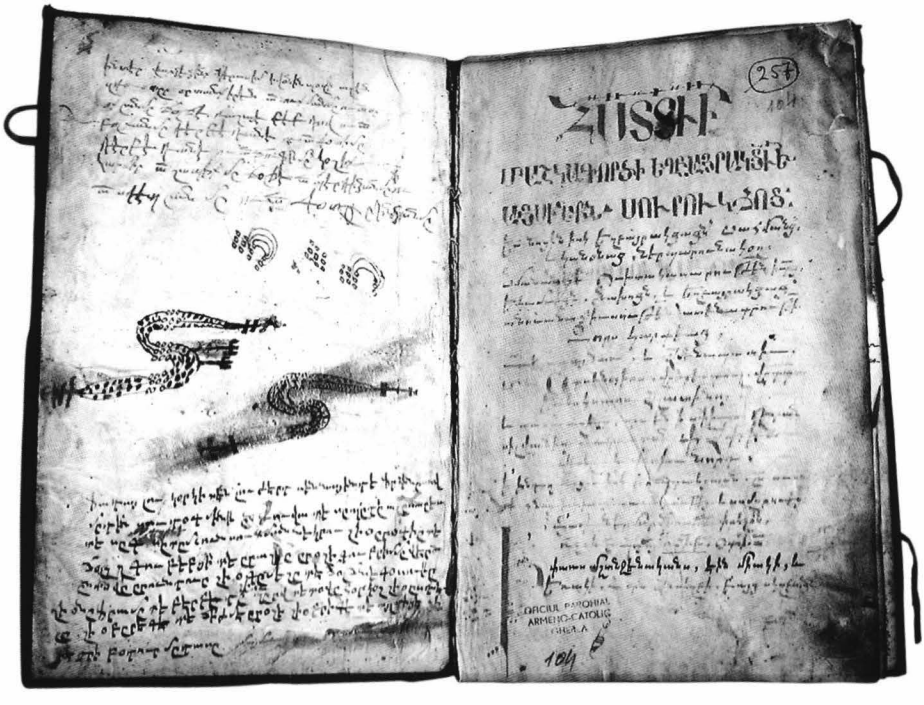

5

6

1613

257
ARCHIVUL PAROHIAL
ARMENO-CATOLIC
GHERLA
1614

RECENZII

Petre Munteanu Beşliu, *Primăria Veche din Sibiu – casa, oamenii, muzeul*, Editura ALTIP, Sibiu, 2006.

Finele anului 2006 a adus cu sine şi unul dintre puţinele evenimente importante din sfera editării de carte dedicată istoriei comunităţii sibiene. Lucrarea domnului Petre Beşliu, *Primăria Veche din Sibiu – casa, oameni, muzeul*, a apărut în seria Bibliotheca Brukenthal I patronată de Muzeul Naţional Brukenthal, fiind o reeditate a mai vechii lucrări apărute în jurul anului 1999 (prima ediţie este fără an de apariţie!).

Numărul relativ limitat de exemplare ale primei ediţii, dar şi interesul deosebit de mare faţă de una dintre cele mai importante clădiri ale Sibiului medieval au făcut necesară această reeditare. De asemenea, aşa cum se afirmă încă din argument, apariţia unor informaţii noi, atât din punct de vedere arheologic cât şi din arhive. Dar unele semne de îndoială asupra scopului acestei reeditări sunt ridicate de afirmaţia făcută câteva rânduri mai jos, în acelaşi argument, unde se spune că: *„Investiţia în cercetare este cu atât mai necesară cu cât devenind capitală culturală europeană, Sibiul are nevoie de cartea de vizită a unui oraş cu rădăcini în Occidentul Europei"*. Investiţia în cultură nu trebuie să fie necesară aici la Sibiu doar fiind că am devenit capitală culturală europeană, ci pentru că necesitatea ştiinţifică o impune. Dacă se porneşte de la o astfel de premisă atunci pericolul este imens, pentru că sunt şanse foarte mari ca rezultatele obţinute să nu servească decât într-o mică măsură intereselor ştiinţifice. Din păcate, fără să vrem, alunecăm în polemica, parcă azi mai actuală ca niciodată, a „formelor fără fond" de acum mai bine de un secol.

Revenind la cartea noastră, trebuie remarcat încă de la început ajutorul de care s-a bucurat autorul în demersul său din partea unor specialişti de marcă, între care amintim pe Nikolaus Boroffka, Constantin Ittu, Sabin Luca, Ioan Albu sau Olga Beşliu.

Din punct de vedere estetic, deşi cartea aduce prin forma sa a caiet studenţesc, se pot vedea foarte uşor condiţiile relativ bune de editare. Greşelile de exprimare sau cele de redactare sunt acceptabile, deşi ele sunt încă prezente[1]. Din păcate, imaginile utilizate sunt doar alb-negru, spre deosebire de formatul său electronic[2] unde acestea sunt color, evident acolo unde acest lucru a fost posibil. O schimbare bine venită se poate constata în ceea ce priveşte amplasarea notelor bibliografice. Ele apar acum la subsolul fiecărei pagini, spre deosebire de ediţia precedentă unde au fost aşezate la finalul lucrării. Astfel se uşurează considerabil utilizarea cărţii, nemaifiind necesară răsfoirea ei pentru a se depista locul unde au fost puse notele bibliografice.

Din punct de vedere al structurii se poate remarca o schimbare substanţială faţă de ediţia precedentă, adăugându-se unele capitole noi, cum era de aşteptat, dar şi eliminându-se altele. Sunt prezente opt capitole în noua ediţie şi anume:

Capitolul I – Primăria veche în oglinda timpului.
Capitolul II – Arheologia Primăriei vechi.
Capitolul III – Casa Altemberger.
Capitolul IV – Proprietarii şi clădirea în prima jumătate a secolului al XVI-lea.
Capitolul V – Primăria oraşului Sibiu.
Capitolul VI – Eveniment şi cotidian la Primăria Sibiului.
Capitolul VII – Reparaţii ale clădirii şi amenajări ale interioarelor în perioada modernă.
Capitolul VIII – Muzeul de Istorie din Primăria veche.

[1] Cum este cazul de la pagina 22, rândul 11 unde se utilizează „... *trei opaiţe au putut fi* ...".
[2] www.brukenthalmuseum.ro/ro/biblio.php.

Au fost eliminate, din păcate, capitolele referitoare la detaliile tehnice ale săpăturilor arheologice şi cel despre metoda de cercetare utilizată. De asemenea, o modificare importantă poate fi remarcată în realizarea acestei ediţii în totalitate în limba română, spre deosebire de cea dintâi care a fost bilingvă (în română şi germană). La final se află rezumate în limbile franceză, engleză şi germană. Cartea se încheie cu câteva anexe.

Primul capitol este dedicat Primăriei vechi în imagini, începând de la litografia din 1865, gravura din 1940 şi până la fotografiile mai vechi sau mai noi. Acest capitol este de fapt o incursiune sentimentală în istoria recentă a monumentului din centrul Sibiului. Toate imaginile provin din fondurile Muzeului Naţional Brukenthal sau din cel al Muzeului de Istorie.

Cum autorul studiului nostru este de formaţie arheolog, capitolul următor este dedicat arheologiei, săpăturilor efectuate la Vechea Primărie. Accentul a căzut, cum era de aşteptat, asupra propriilor săpături efectuate în jurul monumentului pe parcursul mai multor ani. În curtea interioară a apărut, în urma unor lucrări efectuate aici, vatra unui tipar de turnat clopote. Din păcate, această descoperire senzaţională a rămas doar parţial cercetată. Lipsa unei stratigrafii care să lămurească, măcar în parte, perioada în care a fost construit tiparul sau eventualele legături ce le-ar fi putut avea cu clădirea Primăriei sau cu alte construcţii se resimte puternic. Singurele elemente de datare par a fi cele câteva fragmente ceramice apărute în jurul său dar care, din păcate, nici pe departe nu simplifică lucrurile, ci din contră. De altfel, constatăm cu regret că din cele câteva campanii de săpături executate în arealul monumentului nu avem inclus în carte decât un singur profil stratigrafic, cel al secţiunii VIII. Din planul de săpătură ne putem face însă o idee despre zonele cercetate de-a lungul timpului.

Capitolul al treilea este dedicat exclusiv clădirii construite de către Thomas Altemberger. Este făcută o scurtă descriere a camerelor casei dar şi a posibilelor funcţii pe care le-au avut acestea la un moment dat. Importante sunt cele câteva imagini inserate în text care ne dau o idee despre aspectul interior al clădirii. Deşi construcţia edificiului era gata, sau aproape gata, în anul 1485, puternicul conducător al oraşului Sibiu s-a bucurat puţin de ea. La scurt timp de la moartea sa, impresionanta clădire este vândută. Aceasta a mai fost în proprietatea lui Nicolaus Proll, Johannes Lulaz şi Marcus Pemfflinger, toate personalităţi de prim rang ale Sibiului, pentru ca în 1545 să fie cumpărată de către Magistratul Oraşului Sibiu care îşi va stabili aici sediul pentru următoarele veacuri (capitolul IV). Suma pentru care a fost cumpărată aceasta este una dintre cele mai mari ale vremii, 1922 florini şi 64 denari. Transformarea clădirii din casă de locuit în sediu al instituţiei principale urbane sibiene a necesitat unele investiţii care de altfel şi sunt menţionate în registrul de socoteli economice a oraşului. O parte a acestor cheltuieli sunt consemnate la finele lucrării, în anexa 1, despre care vom vorbi ceva mai jos. Deosebit de interesante sunt cele câteva imagini care reflectă frânturi din viaţa cotidiană a oraşului. Se începe cu partea mai rar văzută dar foarte des simţită în comunitate şi anume cu administraţia. Este prezentată o pelerină de centumvir dar şi una purtată de un membru al senatului (pagina 62). Apoi, nu lipsesc imaginile cu scaunul oratorului (pagina 78) sau urna de vot necesară alegerii magistratului (pagina 79), dar nici cănile din sticlă (pagina 80), vasele din ceramică utilizate în viaţa de zi cu zi (pagina 81) sau ciubucele de pipă (pagina 83). De asemenea nu lipsesc cătuşele care au făcut parte din închisoarea existentă şi care a funcţionat în subsolurile Primăriei multe veacuri la rând (pagina 70). Tot în cadrul clădirii au mai fost amenajate o cameră a armelor (pagina 71), un mic depozit de cereale care, potrivit autorului, este chiar podul casei (pagina 66) sau o cameră dedicată arhivei oraşului şi a Universităţii Săseşti (pagina 65). A mai funcţionat şi o remiză de pompieri din jurul anului 1880 şi până în perioada interbelică (pagina 73).

Dar clădirea Primăriei vechi a necesitat şi refaceri pe parcursul celor 400 de ani în care a fost sediul administraţiei sibiene. Reţine atenţia autorului cărţii în mod deosebit refacerea din secolul al XIX-lea, care este de mare amploare. Din păcate, în anexa 4, documentele referitoare la aceste evenimente ne sunt prezentate doar fragmentar, spre deosebire de prima ediţie a cărţii, unde, în anexa 16, sunt transcrise două documente destul de detaliate cu necesarul pentru această operaţiune.

O schimbare radicală faţă de prima ediţie se poate constata în ceea ce priveşte numărul anexelor, regăsindu-se aici doar trei dintre cele 16. Una dintre acestea, anexa 13, a fost transformată în capitol I, primind numele de *Primăria veche în oglinda timpului*. A doua, anexa 15, se

păstrează integral ca anexa 3, iar a treia, anexa 16, deşi doar fragmentar reluată, a fost păstrată ca anexa 4. Marele merit este acela că au fost aduse informaţii noi şi inedite provenite din arhivele sibiene cu referire la Casa Altemberger. În anexa 1 sunt semnalate câteva dintre informaţiile consemnate de către villicul oraşului Sibiu cu privire la transformarea clădirii ca sediu al Primăriei în 1545.[3] Trecând peste unele greşeli din transcrierea textului[4], informaţiile sunt chiar interesante, dând culoare parcă acelor vremuri.

Din păcate, s-a renunţat la cea mai mare parte a fişelor tehnice şi studiilor care completau cu informaţii interesante descoperirile realizate cu ocazia săpăturilor arheologice sau a documentelor care aduceau un plus de informaţie important despre Primăria veche. S-a renunţat, printre altele, la fişe precum studiul despre concentrările de elemente din materialul rezultat în urma turnării clopotului din curtea Primărie Vechi (anexa 5, p. 100), analiza metalografică pentru resturile de zgură provenite de la tiparul clopotului descoperit în curtea Primăriei Vechi (anexa 6, p. 101–103), studiul compoziţiei volumetrice a probelor de mortar de la Primăria Veche (anexa 9, p. 109–112) etc. Autorul a considerat, în schimb, mult mai importantă republicarea[5] listei cu funcţionarii care au activat la Sibiu pe perioada 1545–1745.

În cele din urmă putem spune că republicarea sub această formă a stadiului cunoştinţelor despre un monument reprezentativ pentru oraşul Sibiu este binevenită, chiar dacă semnele de întrebare privind evoluţia clădirii rămân numeroase. Polemici pe marginea fazelor de construcţie sau a funcţionalităţii diverselor încăperi pe parcursul veacurilor, sau a altor probleme, vor mai exista, simţindu-se absenţa unui raport de cercetare arheologică detaliat. Cert este că prin această republicare monumentul este readus în atenţia specialiştilor şi a publicului.

DANIELA MARCU-ISTRATE

[3] Informaţii provenite din Fondul *Magistratul Oraşului şi Scaunului Sibiu*, Seria *Socoteli economice*, R. 11, 1543–1545.

[4] A se citi în rândul 4 de la p. 117 „.... *Dominica* ***Invocavit***, *pro* ... "; de asemenea în rândul 17 al aceleiaşi pagini a se completa cu „.... *Georgio Pistori,* ***multo*** *accepte* ... " etc.

[5] Lista a fost publicată de către ZIMMERMANN, Fr., *Chronologische Tafel der Hermannstader Plebane, Oberbeamten und Notare in den Jahren 1500–1884*, în *Archiv des Verein für Siebenbürgische Landeskunde*, 3, 1884, pp. 534–550.

ABREVIERI

AV	(Nuovo, 1891–1921) *Archivio Veneto* (Tridentino, 1922–1926).
A.A.R.M.S.I	*Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, Bucureşti, s. I, 1880–1893; s. II, 1894–1914; s. III, 1915–1947; s. IV, 1972–.
ABAW	*Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch [-Philologische und]- historische Klasse*, München, s. I, 18351928; s. II, 1929–1945; sn, 1947–.
ActaArchCarp	*Acta Archaeologica Carpathica*, Kraków.
ActaArchHung	*Acta Archaeologica Academie Scientiarum Hungaricae* Budapest.
ActaMN	*Acta Mvsei Napocensis*, Cluj(-Napoca), 1964–.
ActaMP	*Acta Musei Porolisenssis*, Zalău.
ActaTS,	*Acta Terrae Septemcastrensis*, Sibiu.
Again	Livia Călian, *again about Michael the Brave's gold medal,* Acta Musei Napocensis, 35–36/II, 1999, p. 273–279.
AHASH	*Acta Historica Academiae Scientarum Hungaricae*, Budapest, 1952–.
AHR	*The American Historical Review*, New York, London, Washington, 1895–.
AIIAC	*Anuarul Institutului de Istorie (şi Arheologie*, 1971–1990) din Cluj (-Napoca, din 1974), Cluj, 1958 (reia *AIINC*); ultimele numere (2001-2003) pot fi găsite la www.history-cluj.ro.
AIIAI	*Anuarul Institutului de Istorie (şi Arheologie*, din 1972) „A.D. Xenopol" din Iaşi, 1964–1989 (este continuat de *AIIX*).
AIIX	*Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol* din Iaşi, Iaşi, 1990–.
AIR	[B. Petriceĭcu-Hăjdĕŭ], *Archiva istorică a Românieĭ. Collecţiune critică de documente asupra trecutuluĭ românŭ, incepêndŭ dela timpiĭ ceĭ mai depărtaţĭ şi pônĕ la annulŭ 1800*, Bucureşti, [1864–] 1865–1867, s.n., 2004–.
AIRCRU	*Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica*, Venezia, 1999–.
Amed	*Arheologia Medievală*, Reşiţa, Brăila.
AMP	*Acta Musei Porolissensis*, Zalău.
AnB	*Analele Banatului*, Timişoara.
AOASH	*Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae*, Budapest, 1947–.
ArchAust	*Archaeologia Austriaca*, Wien.
Arh. Bibl. Mitr. Sibiu	Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe, Sibiu.
ArhMold	*Arheologia Moldovei*, Iaşi.
Arh. Naţ. Bucureşti	Arhivele Naţionale Bucureşti.
Arh. Naţ. Deva	Arhivele Naţionale Deva.
Arhiva	*Arhiva societăţii ştiinţifice şi literare*, Iaşi, 1889/1890, 1940.
ASI	*Archivio Storico Italiano*, Firenze, 1842–1850/1851; ns. 1855–1863; s. III, 1865–1877; s. IV, 1878–1887; s. V, 1888–1912; s. VI, 1913–1923; s. VII, 1924–1934; s. VIII, 1935–.
AŞUI	*Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Alexandru Ioan Cuza". Istorie*, Iaşi, 1955–.
Auktion	Auktion XIV am 24 november 1979, Lanz-Granz, *Römisch-Deutschreich*, haus Habsburg Lothringen.
Austria	*„Austria" Münzkatalog 1790–1989*, Viena, 1990.
Av.	Avers.
AVSL	*Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde.*

Banatica	*Banatica*, Muzeul Judeţean Caraş-Severin, Reşiţa.
BAR	Biblioteca Academiei Române.
BAR Cluj	Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca.
BCUC	Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga", Cluj-Napoca.
BF	*Byzantinische Forschungen: internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, Amsterdam, 1966.
BHR	*Bulgarian Historical Review*, Sofia.
BOR	*Biserica Ortodoxă Română*. Buletinul oficial al Patriarhiei Române, Bucureşti, 1874.
BSHAR	*Bulletin de la Section Historique de la* Académie Roumaine, Bucarest, 1912–1947.
BSNR 1906	*Buletinul Societăţii Numismatice Române cuprinzând Catalogul medaliilor moldo-române cunoscute dela anul 1600 până la 1906*, Bucureşti, 1906.
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London-Oxford, 1938
Bună Vestire	*Bună Vestire. Organ de zidire creştinească*, Roma, 1960.
Byzantina	*Byzantina*, Thessaloniki, 1969.
Byzantion	*Byzantion. Revue internationale des etudes byzantines*, Bruxelles, 1924.
Călian 1995	Livia Călian, *Medalia principelui Mihail Sturdza. Studiu medalistic şi heraldic*, în *Arhiva genealogică*, II (VII), 3–4, Iaşi, 1995, p. 331–339.
Călian 2003	Livia Călian, *Fragmente din istoria oraşului Cluj ilustrate în medalistică (sec. XVII–XX)*, BSNR, anii XCII–XCVII (1998-2003), nr. 146–151. Bucureşti, 2003, p. 297–327.
Călian Livia	Călian, *Patru medalii transilvănene de încoronare din colecţia Esterhazy*, în *ActaMN*, 34, Istorie, II, 1997–1998.
CCA,	Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti.
CHR	*Catholic Historical Review*, Washington, 1915.
Ciofu	Valerian I. Ciofu, *Câteva medalii ale expoziţiilor transilvănene din al treilea pătrar al secolului XIX*, în *ActaMN*, 33, Istorie, II, 1996–1997.
CL	*Convorbiri Literare*, Iaşi-Bucureşti, 1867–1945.
Colloquia	*Colloquia. Journal of Central-European Studies*, Cluj-Napoca, 1994.
Crisia	*Crisia*, Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea.
Csáky	*Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, I/1, Budapest, 1919. CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, 1828–1897.
CT	*Columna lui Traian*, Bucureşti, 1870–1884.
Dacia, (N.S.)	*Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, I–XII (1924–1948); *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Nouvelle série, Bucureşti.
DIR I.	*Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacurile XI, XII şi XIII, vol. I.
DIR II.	*Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIII, vol. II (1251–1300).
DIR III.	*Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIV, vol. I (1301–1320).
DIR IV.	*Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIV, vol. II (1321–1330).
Dogaru 1994	Maria Dogaru, *Din heraldica României*, Bucureşti, 1994.
EB	*Études Balkaniques*, Sofia
EBPB	*Études Byzantines et Post-Byzantines*, Bucarest-Iaşi, 1979.
EJOS	*Electronic Journal of Oriental Studies*, Utrecht, 1998 (disponibil online la www.let.uu.nl/oosters/EJOS/EJOS–1.html).
Enciclopedia	*Enciclopedia României*, vol. I, Bucureşti, 1938.
Eph.Nap.	*Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca.
ESY	*Eurasian Studies Yearbook. International Journal of Northern Eurasia.*
ETTK	*Értekezések a történeti tudományok körébol*, Budapest, 1867–1917.

Συμμεικτα	Συμμεικτα, Athenai, 1966–.
FHDR	*Fontes Historiae Daco-Romanae*, I–II, Bucureşti, 1964–1970.
FolArch	*Folia Archaeologica*, Budapest.
FRA	*Fontes Rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen*, Wien,1849.
FRT	*Fontes Rerum Transylvanicarum (Erdélyi történelmi források)*, Budapest-Kolozsvár, 1911–1921.
FSNA	*Fonti per la storia di Napoli aragonese* (collana diretta da Mario Del Treppo), Salerno, Napoli, 1997.
Gombos	Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI*. vol. I–III, Budapest, 1937–1938.
Györffy	Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. 1, Budapest. 1987.
H	Huszár Lajos, *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657* (Corpus Nummorum Hungariae, III kötet, I. rész), Budapest, 1975.
H EFP	Huszár Lajos, *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*, Budapest, 1995.
H-C	Emeric Hutten-Czapskim, *Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises*, I–II, St. Pétersbourg – Paris, 1871–1872; III, St. Pétersbourg – Cracovie, 1880; IV, Cracovie, 1891.
HD	E. Hurmuzaki, N. Densuşianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, partea 1, Bucureşti, 1887.
HO	*Hazai okmánytár/ Codex diplomaticus patrius*, vol. I–VIII, Győr-Budapest, 1865–1891.
HPW	Huszár Lajos, Pop Ferenc, Winkler Judit, *Erdélyi éremművésség a 16–18 században*, Bucureşti, 1996.
HPW	Huszár – Pap – Winkler, *Erdély éremmüveség a 16–18. században*, Cluj-Napoca, 1996.
IIR	Popa-Lisseanu, Gh., *Izvoarele istoriei românilor*, V, Bucureşti, 1935.
Iliescu 1993	Octavian Iliescu, *La monnaie – medaille de Michel le Brave (1600)*, *Revue Roumaine d'Histoire*, tome XXXII, No. 3–4, Juillet-Decembre, 1993, p. 218–228.
Istros	*Istros*. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila, 1980.
Jakó I, II	Jakó Zsigmond, ed., *Erdélyi okmánytár/ Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*, vol. I, Budapest, 1997; vol. II, Budapest, 2004.
KMTL	*Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*, ed. Kristó Gyula, Budapest, 1994.
LK	*Lévéltári Közlemények*, Budapest, 1928.
MAPS	*Memoirs of the American Philosophical Society*, Philadelphia, 1933–.
MCA	*Materiale şi cercetări arheologice*. Bucureşti.
Méditerrannées	*Méditerrannées. Revue de l'Association Méditerrannées*, Paris, 1994.
MFME	*A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve*, Szeged.
MGH.SS	*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, ed. G. H. Pertz, 30 vol., Hanovra, 1854 sq.
MHH	*Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelemi emlékek*, Pest, Budapest, 1857–1917.
MJM	Muzeul Judeţean Mureş.
MMKM	Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, *Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreimuseum Mureş*, Târgu-Mureş, 1980.
MMP	*Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, Cracoviae,1861–1938.
MN	*Il Mar Nero*. Anali di archeologia e storia, Roma, Paris, 1994.
MNIT	Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
MPH III.	*Monumenta Poloniae Historica*, vol. III, Warszawa, 1961.

MPR	G. Buzdugan – Gh. Niculiţă, *Medalii şi plachete româneşti. Memoria metalului*, Bucureşti, 1971.
MS	Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Gheorghe Moldovan, *Münzen aus der Sammlung des Museum der Stadt Sighişoara*, Sighişoara, 1972.
MT	*Mediaevalia Transilvanica*, Satu Mare, 1997–.
N	sigla Cabinetului Numismatic.
NK	*Numizmatikai Közlöny*, Budapest.
NMED	sigla colecţiei medalistice.
OCA	*Orientalia Christiana Analecta*, Roma, 1935–.
PamArch	*Památky Archeologické*, Praha.
Pârvan - Ungureanu	Katiuşa Pârvan, Dragoş Ungureanu, *Despre medaliile şi plachetele dedicate lui Anghel Saligny şi lucrărilor sale*, în *Cercetări numismatice*, VII, p. 227–232, Bucureşti,1996;
Pontica	*Pontica*. Muzeul de Istorie şi Arheologie, Constanţa, 1968.
QCR	*Quaderni della Casa Romena di Venezia*, Venezia, 2002.
RA	*Revista Arhivelor*, Bucureşti, 1924–1947, 1958–.
RER	*Revue des Études Roumaines*, Paris, Atena, Iaşi, 1953–.
RC	*Revista Catolică*, Bucureşti, 1911–1916.
RdI	*Revista de istorie* (este continuată de *RI*, sn), Bucureşti, 1974–1989.
RdIS	*Revista de istorie socială*, Iaşi, 1996 [1997]–1998 [2000].
REB	*Revue des Études Byzantines*, Paris, 1943–.
RepAB,	Ciugudean, H., Moga, V., *Repertoriul arheologic al judeţului Alba*, Alba Iulia, 1995.
RepCJ,	I. H. Crişan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj*, 1992.
Resch	Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur geyemvart, mit 86 tafeln*, Mermannstadt 1901.
RESEE	*Revue des Études Sud-Est Européennes*, Bucarest, 1963.
RI	*Revista istorică*, Vălenii de Munte-Iaşi, Bucureşti, 1915–1946, sn, 1990–.
RIR	*Revista istorică română*, Bucureşti, 1931–1946.
RIS	*Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al Millecinquecento* (ordinata da Lodovico Antonio Muratori), Mediolani, 1723–1751, Città di Castello-Bologna, 1900– (nuova edizione riveduta, ampliata e corretta con la direzione di Giosue Carducci e Vittorio Fiorini).
RISCI	*Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, Milano, 1947.
RIU	*Românii în istoria universală* (coordonatori Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Buzatu, Vasile Cristian), Iaşi, 1986–1992.
RRH	*Revue Roumaine d'Histoire*, Bucarest, 1962–.
RSL	*Romanoslavica*, Bucuresti, 1956–.
Rv.	Revers.
SBAW	*Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*, München, s. I, 1871–1928; s. II, 1929–1944; s. III, 1944/1946–.
SlovArch	*Slovenská Archeológia*, Bratislava.
SCI	*Studii şi cercetări de Istorie*, Iaşi, 1938–1946.
SCI(V)A	*Studii şi cercetări de istoria (veche a) artei*, Bucureşti, 1954.
SCIVA	*Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*, Bucureşti.
SCN	*Studii şi cercetări de numismatică*, Bucureşti.
SMIM	*Studii şi materiale de istorie medie*, Bucureşt, 1956.
SOF	*Südost-Forschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas*, München, 1936.

SRH	*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. Emericus Szentpétery, I – II, Budapest, 1937–1938.
SRPol	*Scriptores Rerum Polonicarum*, Cracoviae, 1872–1917 (a apărut, într-o primă variantă îngrijită de Christian Gottlieb Ludwig, la Amsterdam, în 1698).
SRPru	*Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit, bis zum Untergang der Ordensherrschaft* (herausgegeben von Theodor Hirsch, Max Töppen und Ernst Strehlke), Leipzig, 1865–1874 (reeditată anastatic la Frankfurt, în 1965).
StBruk	*Muzeul Brukenthal-Sibiu, Studii şi comunicări. Arheologie-Istorie*, Sibiu.
StComB	*Studii şi comunicări Brukenthal* (seria arheologie-istorie), Sibiu.
Studii	*Studii. Revista de istorie*, Bucureşti, 1948–1973 (este continuată de *Rdl*).
SUBBH	*Studia Universitatis Babes-Bolyai*, series Historiae, Cluj (-Napoca), 1958.
SV	*Studi Veneziani*, Venezia, 1959–1976; sn, 1977.
Symp. Thrac,	*Symposia Thracologica*, Revistă a Institutului de Tracologie, Bucureşti.
Studijne Zvesti	*Studijne Zvesti. Arheologicki ústav SAV*, Nitra-Bratislava.
Szecheny	*Catalogus Numorum Hungariae ac Transilvaniae*, Instituti Nationalis Széchényiani, 1807.
Târnoveanu-Pârvan	Ernest Oberländer – Târnoveanu şi Katiuşa Pârvan, *Regina Elisabeta în medalistică*, Muzeul Naţional, XIV, Bucureşti, 2002, p. 246–270.
Tănăsescu 1975	Ştefan D. Tănăsescu, *despre medalia lui Mihai Viteazul*, în *Buletinul Societăţii Numismatice Române*, 1973–1975, nr, 121–123, p. 237–239.
Teodoreanu-Teodorescu	Teodoreanu Eugen – Teodorescu Z. Virgil, *Învăţământul oglindit în medalistica românească*, BSNR, nr. 129–130, anii LXXV–LXXVI (1981–1982), p. 411–436.
Teutsch-Firnhaber	G. D. Teutsch, Fr. Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, vol. I, Wien, 1857.
Theiner	A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. I, Roma, 1859.
Thessaloniki-Great Moravia	*Thessaloniki-Great Moravia. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki, 16–19 October 1997, Hellenic Association for Slavic Studies*, Thessaloniki, 1999.
TM	Eugen Chirilă, Aurel Socolan, *Tezaure şi descoperiri monetare din colecţia Muzeului Judeţean Maramureş*, Baia-Mare, 1971.
TR	*Transylvanian Review/ Revue de Transylvanie*, Cluj-Napoca, 1992– (ultimele numere sunt disponibile online la www.icr.ro/tr_review).
TSz	*Történelmi Szemle*. Budapest, 1950–1956; 1958– (numerele pe 1997, 2–1999 pot fi accesate la www.tti.hu/index.htm).
Turcica	*Turcica. Revue d'études turques: peuples, langues, culture, états*, Leuven, Paris, 1969-pentru ultimele numere: www.poj.peeters-leuven.be/journal).
UAJ	*Ural-Altaische Jahrbücher: internationale Zeitschrift für Uralische und Altaische Forschung*, Wiesbaden-München, 1952.
Welzel	Leopold Welzel von Wellenhüm, *Verzeichniss der Münz-und Medaillen-Sammlung*, Wien, 1845.
ZfA	*Zeitschrift für Archäologie*, Berlin.
Zichy	*Codex diplomaticus comitum Zichy*, vol. I, Pest, 1872.
Ziridava	*Ziridava. Studii şi cercetări*, Arad.
ZW	Zimmermann Franz et al. eds., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt, 1891.

ISSN 1454-1521